

PÁZMÁNY NYOMÁBAN

Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére

PÁZMÁNY NYOMÁBAN

Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére

Mondat Kft.

Vác, 2013

Lektorálta és szerkesztette

Ajkay Alinka – Bajáki Rita

ISBN 978-963-87596-6-5

© A kötet szerkesztői és szerzői

A kötet a Nemzeti Kulturális Alap
támogatásával készült

Tördelés és nyomdai munkák

Mondat Kft. ■ www.mondat.hu

**Az Tekintetes, Nemzetes, Nagyságos Úrnak
Praesete, Principale, Intendente, Prefecto, Patre Patriae etc.
Aemilio Hargittay
Istentül minden jót kívánunk.**

Hogy ez kicsin munkánk ajándékjával Nagyságod eleiben járulnánk, két igen erős okoktól léssen. Egyik az Nagyságod úri személyének böcsülletes méltósága, melly szívünknek mindétig kedves és mellyet országunknak zsenge ifjúsága tetemes számban tapasztalhatott. A másik az igazságnak az a legkevésbé sem csaplári csalárdsága, hogy Nagyságod dücsőségének naponkint való nevedése immáron öt tucat tavasz óta örvendezteti ez velágot. Ez könyvecskében nincsen sem ravaszság, sem csavargás, hamisság, szemfíny-vesztés, hanem csupán csak az igazságra való törekvés. Mindezen dolgoknak megítélését Nagyságodra hagyjuk, fogadgya kegyességgel, figyelmes elmével megolvassa, kiért az Isten éltesse és boldogítsa!

Toto cordis affectu

e könyv öszverendezői.

Lectori salutem!

Ezzel a tanulmánykötettel Hargittay Emilt köszöntik 60. születésnapja alkalmából tanítványai, pályatársai, kollégái, barátai. A kereken félszáz írást tartalmazó tematikus kötet túlnyomórészt az Ünnepelt szűkebb kutatási területéhez, Pázmány Péter életművéhez kapcsolódik. A dolgozatok a kutatás széles spektrumát ölelik fel, Pázmány működésének előzményeiről, modern irodalmi továbbéléséről egyaránt olvashatunk, de más további tudományterületet is érintenek, például a történettudományt, művelődéstörténetet, művészettörténetet. Néhány tanulmánynak a szerzője „pázmányos”, az Ünnepelt közvetlen kollégái.

A kötet címe többféle értelmezést sugall. Egyrészt utal a tartalomra, szerzőink is megpróbálnak Pázmány nyomdokain járni, a „bíboros Ciceró”-t állítva kutatásaik középpontjába, másrészt pedig eminensen Hargittay Emilre vonatkozik. Ebben az olvasatban is szerteágazó az értelmezés, hiszen ahogy Pázmány tevékenysége többretű volt, úgy Hargittay Emilé is az. Mindkettejük életének meghatározó alapvetése a tudósi és tanári lét kettőssége, és az egyetem, amely Pázmány számos alapítása közül a legnagyobb hatású volt.

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kara Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének hosszú évek óta Hargittay Emil a vezetője, a húsz esztendeje alakult Bölcsészkar egyik alapító tanára, aki maga is évtizedek óta a Pázmány-kutatás kiemelkedő alakja. Az egyik legjelentősebb hazai szakkiadó vezetőjeként monográfiák, konferencia- és tanulmánykötetek, kritikai kiadások valamint számos fontos sorozat elindítása, megírása, koordinálása fűződik a nevéhez. Mindezek mellett nagyon fontos megemlíteni azt a sok-sok tanítványt, akikkel az elmúlt évtizedek alatt a Tanár úr ismertette és szerettette meg a régi magyarországi irodalom alakjait.

Kötetünk létrejöttében köszönettel tartozunk Nagy László úrnak, a *MondAe* kiadó vezetőjének, akinek végtelen türelme és önzetlen segítőkészsége a kezdeti lépésektől végigkísérte munkánkat. Köszönjük továbbá a tanácsokat és a hathatós segítséget Thimár Attilának. Hálásak vagyunk Szelestei N. Lászlónak az útmutatásaiért, valamint az időért és a helyért. Legfőképpen pedig köszönettel tartozunk Szentes Évának a titkos földalatti mozgalomban való konspiratív, aktív részvételért és az együtt töltött vidám órákért.

Anno Domini 2013, Böjt-más havának 16. napján.

A Szerkesztők

Tabula gratulatoria

Isten éltesse az ünnepeltet!

Ajkay Alinka	Hoffmann Gizella	Ratzky Rita
Bajáki Rita	Horváth Csaba Péter	Réger Ádám
Balázs Mihály	Horváth Iván	Rozsondai Marianne
Bán Izabella	Horváth Kornélia	W. Salgó Ágnes
Bartók István	Hörcher Ferenc	Sarbak Gábor
Báthory Orsolya	Hubert Ildikó	S. Sárdi Margit
Bazsányi Sándor	Illik Péter	Sipos Lajos
Békés Enikő	Jankovits László	Soós István
Bene Sándor	Jelenits István	Stauder Mária
Bernáth Árpád	Jónácsik László	Szabados György
Bessenyei József	Juhász Szandra	Szabó András
Bibor Máté	Käfer István	Szabó Ferenc SJ
Bíró Ferenc	H. Kakucska Mária	Szabó Lilla
Bitskey István	Kalmár János	Szabó Péter
Blum, Paul Richard	Kardeván Lapis Gergely	Szajbély Mihály
Bogár Judit	Kecskeméti Gábor	Százaz Orsolya
Bognár Zsuzsa	Keserű Bálint	Szathmári István
Bretz Annamária	Keserű Gizella	Szegedi Eszter
Buzási Enikő	Kiczenko Judit	Szekler Enikő
Czibula Katalin	Kilián István	Szelestei N. László
Császtvay Tünde	Knapp Éva	Szentmártoni Szabó Géza
Cseke Ákos	Komlovszkiné Tódor Ildikó	Szentpéteri Márton
Csorba Dávid	Korompay Klára	Szigeti Jenő
Csörsz Rumen István	Kovács József László	Szilágyi András
Dávidházi Péter	Kovács Zsuzsa	Szilasi László
Debreczeni Attila	Kőszeghy Péter	Szkárosi Endre
Déri Balázs	Kulcsár Péter †	Szovák Kornél
Déri Eszter	Küllős Imola	Szőnyi Etelka
Di Francesco, Amedeo	Lázár István Dávid	Szőnyi György Endre
Dóbék Ágnes	Lázs Sándor	Szvorényi Róbert
Dukkon Ágnes	Maczák Ibolya	Tarjányi Eszter
V. Ecsedy Judit	Madas Edit	Tasi Réka
Egyed Emese	Majorossy Imre Gábor	Teszelszky, Kees
Erdélyi Gabriella	Maróth Miklós	Thimár Attila
T. Erdélyi Ilona	Martí Tibor	G. Tóth Franciska
Farkas Gábor Farkas	Martonyi Éva	Tóth Zsombor
Fazakas Gergely Tamás	Mayer Gyula	Tömösvári Emese
Fazekas Sándor	Medgyesy S. Norbert	Tusor Péter
Fekete Csaba	Molnár Antal	Tüskés Gábor
Finta Gábor	Monok István	J. Újváry Zsuzsanna
Font Zsuzsa	Nagy Levente	Vadai István
Forgó András	Nuzzo, Armando	Vámos Hanna
Gábor Csilla	Oborni Teréz	S. Varga Katalin
Gergely Katalin	Orlovsky Géza	S. Varga Pál
Gömöri György	Óze Sándor	R. Várkonyi Ágnes
Guitman Barnabás	Pajorin Klára	Varsányi Orsolya
Győri L. János	Pál József	P. Vásárhelyi Judit
Hajdú Ágnes	Pálffy Géza	Verebélyi Kincső
Hajnóczy Eszter	Petróczi Éva	Vizkelety András
Havas László	Pintér Márta Zsuzsanna	Voigt Vilmos
Heltai János	Prokopp Mária	Zvara Edina
Herner János	Radvánszky Anikó	

EGY HIPOTÉZIS ÉS NÉHÁNY BIZONYSÁG

AJKAY ALINKA

2005 kora tavaszán már javában folytak a kutatások Pázmány *Tíz bizonyság*¹ című vitairatának jegyzetkötetéhez.² Éppen a florilégium-vadászó stádiumban jártunk és azon gondolkodtunk, hol lehetne esetleg megtalálni a Pázmány által használt gyűjteményeket. Ekkor vetődött fel egy grazi kutatóút lehetősége. Reménykedtünk ugyanis abban, hátha megtaláljuk a régi jezsuita könyvtár kötetei között azt a tökéletes florilegiumot, aminek a hivatkozásai teljesen megegyeznek Pázmány jegyzeteivel. Így az augusztust a grazi könyvtárban töltöttük Báthory Orsolyával. A vágyott loci communes ugyan nem került elő, mégis sikerült talán Pázmány keze nyomára bukkannunk.

Pázmány Péter második nyomtatásban megjelent magyar nyelvű vitairata a *Tíz bizonyság*, amelyet grazi tartózkodása alatt írt. Megjelenésének ideje 1605 márciusa és októbere közé tehető.³ Műve megírása során Pázmány a grazi jezsuita könyvtár gazdag anyagát használhatta, feltehetően az ott meglévő könyvekől jegyzeteket készített magának, amelyeket később is tanulmányozhatott és felhasználhatott. A régi jezsuita könyvtár rekonstrukciója és vizsgálata ma már nem egyszerű feladat, ugyanis a Karl-Franzens-Universitát könyvtárának mai állománya közé beosztották ezeket a köteteket is. A Pázmány által hivatkozott könyvek közül mára csak néhányat lehet teljes bizonyossággal beazonosítani. Közülük az egyik, Luther latin nyelvű összes műveinek Lufft-féle kiadása.⁴

A hétkötetes összkiadásnak több tomusában is találhatunk aláhúzásokat és marginális bejegyzéseket. A grazi egyetemi könyvtárban őrzött sorozatból egyedül

¹ A szöveg kritikai kiadása: PÁZMÁNY Péter, *Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyossága és rövid intés a török birodalomról és vallásról (1605)*, s. a. r. AJKAY Alinka, HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2001 (Pázmány Péter művei, 2). (A továbbiakban: PÁZMÁNY 1605/2001.)

² A jegyzetkötet 2012-ben jelent meg. PÁZMÁNY Péter, *Tíz bizonyság (1605): Jegyzetek a szövegkiadáshoz*, szerk. AJKAY Alinka, közreműködők BÁTHORY Orsolya, VARSÁNYI Orsolya, Bp., Universitas–Editio Princeps, 2012 (Pázmány Péter művei, 5).

³ A dátum meghatározására lásd AJKAY Alinka, *Pázmány Péter Tíz bizonyságának jegyzetkötetéről = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban / Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 255.

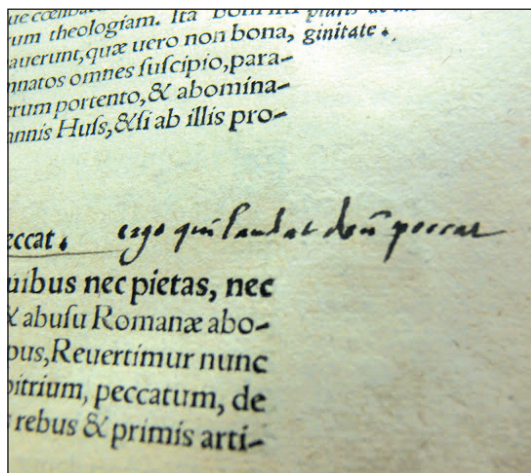
⁴ MARTIN LUTHER, *Omniū Operum Reverendī Domini Martini Lutheri, Doctoris Theologiae*, I–VII, Witebergae, 1545–1557.

a második kötetre⁵ mondhatjuk biztosan, hogy ez lehetett a Pázmány által is látott, forgatott példány. Ennek a könyvészeti adatai ugyanis pontosan megegyeznek a *Tíz bizonyosságban* hivatkozott kötettel. Kilencvennégy különböző, hosszabb-rövidebb mű olvasható benne, ebből Luther tizennégy írására hivatkozik Pázmány a *Tíz bizonyosságban*. A kötetben végig aláhúzások vannak, valamint kilenc különböző műnél marginális megjegyzéseket is találunk, összesen ötvenet. A bejegyzések zöme formálisan nagyon hasonlít Pázmány korabeli kézírásához, így akár ő is beleírhatta a kötetbe.

A margináliák szerzőségének a megállapítása egyáltalán nem egyszerű feladat, alapos vizsgálatot igényel. Néhol csak egészen rövid megjegyzéseket találunk, egy helyen például a figyelemfelhívó két betűt („NB” = nota bene!), néhol viszont hosszabb citátumok olvashatók. A bejegyzések többsége a szerzőség tekintetében irreleváns, néhány esetben azonban elgondolkodtató. Annyi egészen bizonyosan azonnal megállapítható, hogy a margináliák szerzője polemizál Lutherrel és tőle egyértelműen eltérő álláspontot képvisel. Néhány helyen mindössze a véleményének adott hangot, amikor ilyen megjegyzéseket olvashatunk Luther szövege mellett, hogy „O, nebulo!” „O, asine!” (Ó, te számár!), vagy „superbia luciferiana” (azaz sátáni gőg).

Van viszont olyan marginália is, amelyben a szerző értékelő megjegyzést tett a szöveg mellé. Ezek egytől egyig bíráló, negatív hozzászólások, amelyekkel Luther szövegét véleményezi. Például az *Assertio omnium articulorum Martini Lutheri per bullam Leonis X. novissimam damnatorum* című munkában – amely ennek a kötetnek a huszonötödik része – a 115. recto oldalon alá van húzva a következő mondat: „In omni opere bono Iustus peccat.” Erre a Luther-műre és a konkrét

oldalszámra hivatkozik Pázmány is a *Tíz bizonyosságban*.⁶ A főszövegben azonban nem a latin mondatot idézi Pázmány, hanem lefordítja: „Az igaz ember minden jó cselekedetbe vetkezik.” Mindenestre már ennél az idézett mondatnál is elgondolkodtató lehet az, hogy erről az oldalról mindössze azt az egyetlen sort idézi Pázmány, ami az eredeti tomoszban is alá van húzva. Emellett a mondat mellett olvasható a következő marginális bejegyzés: „ergo qui laudat deum peccat” (azaz: tehát, aki Istent

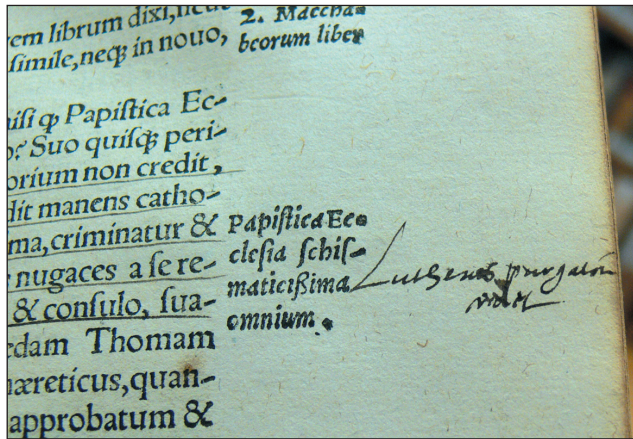
⁵ Martin LUTHER, *Omnium Operum Reverendi Domini Martini Lutheri, Doctoris Theologiae, Continens monumenta, quae de multis gravissimis controversis ab anno XX. Usque ad XXVII. annum edita sunt*, II, Witebergae, per Ioannem Lufft, 1546.

⁶ PÁZMÁNY 1605/2001, 80, 303. jegyzet.

dicséri, vétkezik). Természetesen nem Luther mondja ezt, hanem ez az olvasó és jegyzetelő megjegyzése. Hasonló értékelő, véleményező bejegyzést olvashatunk ugyanennek a Luther-munkának a pár foliummal hátrább következő oldalán, ahol a purgatóriumról fejt ki gondolatait. Ebben a szakaszban Luther arról beszél, hogy a purgatórium létezését nem lehet igazolni a Szentírásból. A 120. recto oldalon elmondja, hogy a pápista egyház – mind közül – a legszakadárabb, a purgatórium-ból felbecsülhetetlenül nagy nyereséget húz. Itt Luther feltehetőleg a búcsúcédulák árusítására gondolhat. Ennek a résznek az aláhúzott sorai közül az utolsó: „Ego tamen et credo purgatorium esse”. Ezt Pázmány a *Tíz bizonyosság* főszövegében is lefordítja: „nuiluan iria

Luther, hogy eo a Purgatoriumot, bizonioson hiszi.”⁷ A Luther-szöveg mellett pedig az eredeti kötetben szintén az olvasó véleményét tükröző marginália olvasható: „Lutherus purgatorium ridet” (azaz Luther a purgatóriumon nevet).

De a kötetben olyan margináliát is találunk, amely miatt jóval inkább feltételezhetjük Pázmány

szerzőségét a bejegyzéseket illetően. A *De libertate Christiana* című munkában – amely ennek a tomosznak a második része – a hitről értekezik Luther. A 4. recto oldalon található egy marginális bejegyzés. Ez a marginália – „Sola fide iustificamur” – azért különösen érdekes, mivel ennek a mondatnak a szó szerinti fordításával kezdődik Pázmány munkájában az erre a pontosan meghatározott helyre történő hivatkozás.⁸ „Csak a pusztá hit üdueosleges” kezdi az idézetet Pázmány, majd annak a mondatnak a fordításával folytatja, amelyik a marginália mellett olvasható közvetlenül, és amelyet a bejegyzés írója aláhúzott a szövegben. „Neque enim uerbum Dei operibus ullis, sed sola fide suspici et coli potest.” – mondja Luther. Pázmány pedig a saját szövegét folytatja így: „Az Isten igheiet, nem cselekedettel, hanem csak csupan Hittel kel fogadnunc es tizelnunc.” Ez az egyezés a Luther-kötetbe írott marginália valamint az aláhúzott szöveg és a Pázmány-szövegben lévő idézetek, fordítások között lehet az egyik bizonyossága annak a dolgozatom elején megfogalmazott hipotézisnek, miszerint az ebbe a tomosba írott bejegyzések Pázmány Péter kezétől származnak.

⁷ PÁZMÁNY 1605/2001, 258–259, 1756. jegyzet.

⁸ PÁZMÁNY 1605/2001, 82, 326. jegyzet.

Ugyanebben a *De libertate Christiana* című műben további aláhúzások és margináliák is találhatóak, s mind a fenti gondolatmenetet (ti. hogy egyedül a hit üdvözít a cselekedetek nélkül) támasztják alá. A Luther-kötet ezen fejezetében még egyszer találunk olyan aláhúzott szakaszt (7. recto oldal), amelyikre pontosan hivatkozik Pázmány.⁹ Marginális bejegyzés is található itt, de csak a német kiadás foliószámát adja meg. Viszont az aláhúzott rész pontosan az, amelyet Pázmány belefordít a saját szövegébe is és idéz: „Ex ijs clare uidere potest quilibet, quomodo Christianus homo liber est, ab omnibus et super omnia, ita ut nullis operibus ad hoc indigeat, ut iustus et saluus fit, sed sola fides haec omnia largitur abunde. [...] Quae stulticia pulchre figurata est in fabula illa, Vbi canis in qua currens, et carnem ueram in ore gestans, deceptus umbra carnis in qua parentis, dum eandem aperto rictu petit, ueram carnem simul cum imagine perdit.” – „Ezekbeol niluan lattiuc, hogy a kereztien szabados mindenbe, minden feoleot, vgy hogy nem szüksegh az eo üdueossegere, semminemü cselekedet, mert eleg h erre az egy Hit: A ki pedigh cselekedeti altal, akar üdueozülni, vgy iar mint a mely úszo Eb, az arniekhoz kapuan, el eyti a csontot.”

A következő Luther-mű, amelyben számos bejegyzés és aláhúzás olvasható, a *De captivitate Babylonica* című. Luthernek erre a munkájára szinte folyamatosan hivatkozik Pázmány a *Tíz bizonyosságban*, négy fejezeten keresztül, a második résztől a hatodikig, összesen tizenegy jegyzetben. A hivatkozások többségében nem találunk pontos foliószámot, csak a Luther-mű alfejezeteinek címét adja meg. Ezek viszonylag rövid részek, kevés erőfeszítéssel visszakereshetőek a pontos helyek. Például amikor Pázmány¹⁰ a szentségekről és a szentségek számáról értekező Luthert idézi: „Egy ideigh, vgmínd Luther, most csak három zentseget valloc, a kereztséget, a Paenitentiat, a kenieret, Noha a zent iras szerent szoluan, csak egy zentseget valloc.” Ennél az idézetnél mindössze annyi eligazítást ad Pázmány, hogy „De Captiuit. Babylon. initio.” S valóban, nem sokkal a mű kezdete után (a 66. verso oldalon kezdődik), a 68. recto oldalon meg is találhatjuk az idézett helyet. „Principio neganda mihi sunt septem sacramenta, et tantum tria pro tempore ponenda, Baptismus, Poenitentia, Panis [...] Quanquam, si usu scripturae loqui uelim, [...] Nunc de sacramento panis, omnium primo.” A pontos szöveghely megtalálásában segítségünkre lehetnek az aláhúzások, mivel ebben az esetben is éppen ez a hely van ilyenformán kiemelve az oldalon. És hasonló példát találunk néhány oldallal később: „A kereztségh senkit megh nem igazit, es senkinek sem haznal, hanem csak a Hit üdueozit, zentsegh nekülis, Es igy nincz semmi küleombsegh az Vy, es oo testamentomi zentsegec keozt.”¹¹ Itt is Pázmány mindössze annyit ad meg hivatkozással, hogy „De Captiui. Babylon. cap. De Baptismo.” Ez a szöveg a 79. verso oldalon található aláhúzva a Luther-kötetben: „Ita baptismus neminem iustificat, nec

⁹ PÁZMÁNY 1605/2001, 82, 327. jegyzet.

¹⁰ PÁZMÁNY 1605/2001, 193, 1203. jegyzet.

¹¹ PÁZMÁNY 1605/2001, 195–196, 1226. jegyzet.

ulli prodest, sed fides in uerbum promissionis, cui additur baptismus, haec enim iustificat, et implet id, quod baptismus significat. Fides enim est submersio ueteris hominis, et emersio noui hominis.”

Általánosságban tehát elmondható, hogy Pázmány igen alaposan ismerte ezt a hétkötetes összkiadást, tematikusan összedolgozta a különböző Luther-műveket, és számos esetben ugyanahhoz a témához a hét kötet különböző tomusából hivatkozta meg Luther több művét is. Természetesen a *Tíz bizonyosság* csak egyike a Grazban írott, kiemelt fontosságú Pázmány-műveknek. Nyilván többet is meg lehetne vizsgálni és szövegszerűen összevetni az idézett Luther-helyekkel, s akkor talán további, még meggyőzőbb érveket lehetne felsorakoztatni amellet, hogy Pázmány jegyzetelt a grazi könyvbe. A kötetekben és a hivatkozásokban jól láthatjuk Pázmány munkamódszerét, miszerint a különböző műveket összedolgozta, kiegészítette, s valószínűleg jegyzeteket is készíthetett belőlük magának, úgy, ahogyan az a florilégiumok esetében is feltételezhető. A grazi kötet margináliáit olvasva izgalmas felfedezés, ahogy ennek a félelmetes tollú, igen felkészült tudósnek az esetleges keze nyomát érhetjük tetten, s bizonyosságot szerezhethünk arról, hogy minden bizonnyal első kézből és alaposan ismerte kora kontroverz-irodalmát.

Pázmány életében harmincnégy éven keresztül jelentek meg művei nyomtatásban, s alig akad közöttük, amelyiknek elején, végén ne találánk „üzenetet”, olvasó(k)hoz, mecénáshoz szóló ajánlást, előljáró levelet, intést, egy rövid tájékoztatást, az adott mű sommájának bemutatását. Ezen praelimináris szövegek jellegzetességeit Hargittay Emil vizsgálta, aki Pázmány irodalomszemléletének megnyilvánulásait mutatta be a könyvajánlásokban, az elő- és utószavakban.² Felhívta a figyelmet az ezekben a szövegekben rejlő lehetőségekre, azok kiaknázatlan voltára, s felveti a tipizálás szükségességét, műfajszempontú vizsgálódását is. Jelen dolgozatban Hargittay Emil nyomában járva a praelimináris szövegek közül elsősorban a címében is az Olvasóknak szánt szövegeket, s azok sajátosságait vizsgálom, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy azokra a talán minket is érintő kérdésekre helyezzem a hangsúlyt, amelyek kimutathatóan Pázmány számára is nagy jelentőséggel bírtak.

A harmincnégy év alatt húsz alkalommal jelent meg magyar nyelvű munka, az *Imádságos könyv* négyszer, a *Kalauz* háromszor, a többi mű önállóan csak egyszer.³

Az ezekben a kiadásokban található bevezető szövegeknek alapvetően két típusa van. Az első esetében a hangsúly Pázmány és a címzett közötti kapcsolatra világít rá. Három tipikusnak mondható példa: *Az nemzetes, es beocsülletes Kapi Anna azzoninak, az tekintetes hethesi Pethe Lazlo, ormosd vara szabad vra, es cziaszar eo felseghe, mezei hadnaggia, szerelmes hazas tarsánac, nekem tisztelendo azzoniomnak. az Vr Istentül bodogh hoszu életet, es eoreoc dücseosseghet, kiuanoc.*⁴

¹ A szerző az MTA PPKE Barokk Irodalom és Lelkiségtörténet Kutatócsoport munkatársa. Kutatásait az MTA Bolyai ösztöndíja támogatja.

² HARGITTAY Emil, *Irodalomszemlélet Pázmány előszavaiban és könyvajánlásaiban* = Uő, *Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében*, Bp., Universitas, 2009 (Historia Litteraria, 25), 191–197.

³ Tehát a Kalauz függelékeként ismét megjelent művek így irrelevánsak. ADONYI Judit–MACZAK Ibolya, *Pázmány Péter bibliográfia 1598–2004*, Piliscsaba, 2005 (Pázmány Irodalmi Műhely – Bibliográfiák, Katalógusok, 1).

⁴ PÁZMÁNY Péter, *Keresztyéni imádságos könyv. Grác, 1606*, kiad. KÖSZEGHY Péter, tan. LUKÁCSY Sándor, Bp., Balassi–MTA Irodalomtudományi Intézete, 1993 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 28), †2[r]. (Továbbiakban: *Imádságos könyv*, 1606/1993.)

Szintén jellemző: *Előljáró Levél. Alvinczi Péternek Egység, Üdvösség,*⁵ illetve egy harmadik példa, egy klasszikus: *Keresztény Olvasónak Istentül minden jót kívánok.*⁶

A másik típus esetében a hangsúly a kiadott művön van, ezek célja a megjelent munka bemutatása, a tartalom rövid összefoglalása, magyarázat, korabeli tárgymutató közreadása, a mű felépítésének rövid ismertetése. Néhány példa: *E keonytbe foglalt imadsagoknak mvtato tablaia.*⁷ *Ez keonytben foglalt tudomanyinak sommaja.*⁸

Az első típusnak két fő csoportja van, az egyiket jellemzően ajánlásnak szoktunk nevezni, ennek címzettje néhány kivételtől eltekintve egy, de előfordul, hogy több konkrét személy, talán a legfontosabb jellegzetessége, hogy valami módon kapcsolatba hozható a megjelent művel, akár annak mecénása, akár ötletadója, mindenestre a mű létrejöttében szerepe van. A másik csoportot az általánosságban az olvasóknak szóló szövegek alkotják. Ezek az írások a legváltozatosabbak témájukat, hosszúságukat tekintve, s jelen dolgozat is elsősorban ezekre koncentrált.

Ilyen jellegű szöveg tíz mű kiadásában található.⁹ Ami első pillanatra szembeötlő, hogy leggyakrabban a protestánsok kerülnek szóba, két mű, az *Imádságos könyv* harmadik, illetve negyedik kiadása,¹⁰ valamint a Kempis-fordítás kivételével valamennyi olvasóknak szánt írásában megemlíti őket. (Minthogy e két kivétel kegyességi munka, talán nem is szorul magyarázatra, miért éppen ezen írások olvasóinak nem szól az Új Atyafiakról.)

A protestánsokkal összefüggésben elmondottak alapján derül ki Pázmány véleménye a plágiumról, a szövegkritika fontosságáról, a szerzői felelősségről.

⁵ PÁZMÁNY Péter, *Az calvinista predikátorok ingyenes erkölcsű tekkelltségének tüköre*, s. a. r. RAPAICS Rajmond = PPÖM, V, 1900, 31–32. (Továbbiakban: *Kálvinista tükör*.)

⁶ PÁZMÁNY Péter, *Keresztényi Felelet a megdűcsöült szentek tiszteletirül, értünk való könyörgésekrül és segítségül hívásokrül*, s. a. r. KISFALUDY Árpád Béla = PPÖM, II, 1895, 337. (Továbbiakban: *Keresztényi Felelet*.)

⁷ *Imádságos könyv*, 1606/1993, †5.

⁸ PÁZMÁNY Péter, *Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyága és rövid intés a török birodalomrul és vallásrul (1605)*, s. a. r. AJKAY Alinka, HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2001 (Pázmány Péter művei, 2), 32:1–2. (Továbbiakban: *Tíz bizonyág*.)

⁹ A tíz mű a következő: *Kálvinista tükör*; *Imádságos könyv*, 1606/1993, *Tíz Bizonyág*, illetve: PÁZMÁNY Péter, *Az nagy Calvinus Jánosnak Hiszek-egy-Istene...*, s. a. r. RAPAICS Rajmond = PPÖM, II, 1895, 693–776. (Továbbiakban: *Az nagy Calvinus*.) PÁZMÁNY Péter, *Keresztény Imadsaagos keonyv*, Pozsony, 1610. PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus: Igazságra vezérő kalauz*, s. a. r. KISS Ignác = PPÖM, III, 1897, I–VIII; PPÖM, IV, 1898. (Továbbiakban: *Kalauz*.) PÁZMÁNY Péter (ford.), *Kempis Tamásnak Christus követéséről négy könyvet*, s. a. r. KISFALUDY Árpád Béla = PPÖM, I, 1894, 201–370. PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv*, Pozsony, 1625. PÁZMÁNY Péter, *A Sz. Írásrül és az Anyaszentegyházzrül két rövid könyvecskék*, s. a. r. DEMKÓ György = PPÖM, V, 1900, 343–469. (Továbbiakban: *A Sz. Írásrül és az Anyaszentegyházzrül*.) PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv*, Pozsony, 1631. PÁZMÁNY Péter, *A római Anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-néhány innepekre rendelt evangeliomokrül predikációk...*, s. a. r. KANYORSZKY György = PPÖM, VI, 1903, VII, 1906. (Továbbiakban: *Predikációk*.)

¹⁰ Az első kiadásban nincs olvasónak szánt írás, a másodikban van, ami a nevezetes Mihálykó János elleni méltatlankodást tartalmazza.

Első és legfontosabb feladata egy szerzőnek, az alapos felkészültség, hiszen készületlen és mosdatlan kézzel nem nyúlhat a dolgokhoz,¹¹ ahhoz, hogy egy témát értőn és érthetőn tudjon előadni, alapos előkészülettel széles körű ismeretre kell szert tennie. Pázmány maga is sok „üdötül fogva” olvassa az Új tanítók írásait, avégre, hogy minden tudományoknak és „róka lyukoknak” végére mehessen.¹² Több esetben hangsúlyozza, hogy a megfelelő kiadású könyvekből kell tájékozódni, az eredeti források használata elengedhetetlen. Az Új Atyafiak irodalmának megismerése esetén ez Luther, Calvinus és egyebek tulajdon könyveinek használatát¹³ jelenti. Nemcsak használatát, hanem az abban találtak tiszteletben tartását is, hiszen kiemelten fontosnak tartja Pázmány, amit Lipszében, Wittenbergben, Jénában, Bázelben, Genfben nyomtattak, azt ő is „úgy olvassa”.¹⁴ Talán az egyik legfontosabb, mindenesetre Pázmány számára a legérzékenyebb kérdésnek tűnik, hogy nemcsak olvassa, de amikor azokat idézi, pontosan tegye azt: „senkire semmit nem fogoc, hanem a mit en magam, az eonneon irasokbul fel iegzettem, csak azt irom.”¹⁵ Az újítók írásait el nem változtatta, nevük alatt semmit ki nem adott. Egyik igen gyakori vádja a protestánsokkal szemben éppen ez, sőt a Lutherista Doctokra hivatkozik,¹⁶ mivel ők maguk is nehezményezik, hogy Luther halála után annak írásából sokat elhagytak, elváltoztattak. Mert a tévelygők szokása, hogy más ember nevével könyveket írjanak, és elváltoztassák az hívek írásait.¹⁷ Ez a gondolat később is többször visszatér az olvasóknak szánt levelekben még azelőtt, s azt követően is, hogy Mihálykó János éppen az ő sérelmére követte el a forrásmegjelölés nélküli szövegátvételt, ami ellen végig oly határozottan föllépett. Ezek fényében jobban érthető, és már-már nyilvánvaló, hogy Pázmány az *Imádságos könyv* 1610-es kiadásának olvasókhöz szóló írásában nem a pillanatnyi személyes sértettség okán, hanem egy az írói munkásságát végigkísérő elv megsértése miatt tette szóvá az eperjesi prédikátor ténykedését, s az „azt enyimnek el nem ismerem” kifejezés nem csupán a „kölcsonvétel” eredményére, hanem főként a Mihálykó-féle írói, szerzői habitusra vonatkozik.

„Lopva semmit nem vettem” közli a prédikációs kötete olvasóival, de nemcsak hangoztatja, ha valakitől idéz, feljegyzi a „könyvnek karéjára”, minémű könyvben és mely helyen találta azt.¹⁸ Tehát nemcsak az eredetinek megfelelően idéz, de közli lelőhelyének forrását is. Ez azért fontos, mert írásainak nagy része sokszor mások művein alapszik, mint szerző sok esetben nem a föltalálást, új dolgok megfogalmazását tekinti elsődleges feladatának, hanem a már meglévő ismeretek saját

¹¹ *Kalauz*, III, 6.

¹² *Tíz Bizonyosság*, 25:45. A prédikátorokat is erre inti: „szorgalmatos tanulással készüljetek”. *Prédikációk*, VI, XXX.

¹³ *Kalauz*, III, 8.

¹⁴ *Tíz bizonyosság*, 25:16–17.

¹⁵ *Uo.*, 24:30–25:1.

¹⁶ *Uo.*, 26:1.

¹⁷ *Uo.*, 25:17–19.

¹⁸ *Az nagy Calvinusnak*, 698.

szempont szerinti rendezését. E gondolat egyik első megfogalmazása a közismert „pókháló – lépes méz” hasonlat,¹⁹ amit később is megfogalmaz: „magam gondolatit és ujomból szopott dolgokat nem irok, Isten Könyvéből, az Anyaszentegyház Doktorinak írásából vettem tanításimat.”²⁰ Szerzőnek lenni tehát azt jelenti, hogy „a sok írások tengeréből egybeszedni, értelmesen megválogatni, rendbe hozni, helyesen kimondani a régi bölcsektől ismert igazságokat: új munka és a mi dolgunk,”²¹ de – és ez a kulcsfontosságú kitétel – „magamnak is megengedem, hogy valamit hozzáadgyak, változtassak, elhadgyak, mert nem szolgáljak, hanem egyezőjök vagyok a régieknek.”²²

Az olvasókhöz írt levelekből az is kiderül, mire kell ügyelni mindezek során. Igaz erre vonatkozóan nem ad sokféle tanítást, viszont azokat gyakran ismétli. Az egyik legtöbbször előforduló intelem, a rövidségekre való törekvés.²³ Egy-két módszert is ajánl, hogy a szerzők az olvasókkal könnyebben megértessék mondanójukat, egyik ilyen a szillogizmusok használata, s ismét az elődökre hivatkozik, hogy maga Krisztus sokszor követte a bizonyítás ilyen formáját.²⁴ S valóban, maga Pázmány is alkalmazza, például az egyik olvasóknak szánt írásában, amikor arról ír, milyen a jó tanító. Az érvelés lényege, hogy a csalatkozhatatlan tanítótól (akit Isten hagy a földön) bizonyosan meg lehet tanulni, melyik az igaz magyarázása Isten szavainak, a Szent Írás igaz értelmének, akkor a híveknek nem kell fejüket több dologban fárasztani, elég, ha a csalatkozhatatlan tanítót hallgatják, s ez által véget lehet vetni minden vallás körüli bizonytalanságnak. Ezt követően írja Pázmány: „Azért valaki eligazodik azokban, mellyeket e két könyvben foglaltam, mindgyárt minden versengésnek végét éri.”²⁵ Ezt a hiányos szillogizmust kiegészítve a hiányzó premisszával (enthüméma alkalmazásakor a nyilvánvaló, közismert premisszát szokás elhagyni), röviden így lehet összefoglalni:

- premissza 1: A csalatkozhatatlan tanító (tanításai) írásai véget vetnek a vitáknak
- premissza 2: Pázmány csalatkozhatatlan tanító.
- konklúzió: Pázmány (tanításai) írásai véget vetnek a vitáknak.

Pázmány „szerényen” tehát nem mondja ki a második premisszát, de egyértelműen benne van a szövegben, s ezt az „alázatot” tovább fokozza azzal, hogy az olvasó feladata (valójában képességének kérdése), hogy megértse Pázmány tanítását. Ez a rész tűnik legmarkánsabbnak valamennyi olvasóhoz szóló levél közül, s talán nem is véletlenül. Ezt a művet szeretett Bihar Vármegyéjének ajánlotta, aki az Újítók nyomán halad, s Pázmány őszinte megértést tanúsít e tévedés, eltévelyedés láttán, és

¹⁹ *Kalauz*, III, 6.

²⁰ *Prédikációk*, VI, XXII.

²¹ *Uo.*

²² *Uo.*, XXIII.

²³ „mentül rövidebben és kerekb szóval lehet,” *Keresztyéni felelet*, 339. „mennél világosb rövidséggel lehet,” *A Sz. Írásról és az Anyaszentegyházról*, 354.

²⁴ *Kalauz*, III, 10.

²⁵ *A Sz. Írásról és az Anyaszentegyházról*, 354.

ő, a fiú, szinte atyái védő kezét nyújt szülőföldjének „csalóka hitetői” ellen, s könnyen lehet, hogy saját auctoritasának burkolt hangoztatásával próbálta buzdítani őket, hogy olvassák el a nekik ajánlott könyvet, ami ugyan némi fáradsággal jár, de ne habozzanak egy kis munkát elvégezni üdvösségük érdekében. Azért is szokatlan ez a szinte kimondott magabiztoság, mert (amellett, hogy Pázmány mindig roppant magabiztos), egyéb helyeken rá is jellemző a szerzők sajátjaként ismeretes toposz, mely szerint „vékony tehetsége” volna, továbbá, hogy feledékenység vagy tudatlanság miatt lehet, hogy valamit „nem ejt helyén” írásában, illetve, egy nagyon szép megfogalmazása ugyanennek: „ha tőhegyel nem illetem mindenütt a tárgyat” az nem annak erőtlenségéből, hanem az „én késedelmességemből és vékony értékemből” való fogyatkozás miatt van.²⁶

A toposz-szerű megjegyzések mellett előfordulnak olyan szavak, mondatok is, amelyekből dekódolhatjuk Pázmány üzenetét nemcsak a jó szerzőre, de a hivatását betöltő igaz emberre vonatkozóan is. Ilyen erény az állhatatosság, a jó ügy iránt való megingathatatlan elkötelezettség: „Akár jó s akár gonosz nevem légyen érette, de holtig el nem állok az igazság ótalmátul”²⁷

Végezetül még egy üzenet: „mert csak az tudja, aki nyomtat, mely nehéz...”²⁸

²⁶ *Kalauz*, III, 6.

²⁷ PÁZMÁNY Péter, *Az igazságnak győzedelme, melyet az Alvinczi Péter tükörében megmutatott Pázmány Péter*; s. a. r. RAPAICS Rajmond = PPÖM, V, 1900, 56.

²⁸ *Kalauz*, III, 8.

FORGÁCH IMRE ÉS BÉZA LEVÉLVÁLTÁSA

BALÁZS MIHÁLY

A hazai szakirodalom időnként hasznosítja a Béza-levelezés anyagát. Ám nem a kívánatos rendszerességgel, s így fontos művelődés- és irodalomtörténeti adatok figyelmen kívül maradnak. Míg Szabó András dolgozatai¹ és Sebők Marcellnek a késmárki Sebastian Ambrosiusról írott monográfiája² még a kiadás előtti, kéziratossá válnak, a Béza-levelezésből hasznosítottak jó néhányat az 1590-es évek elejéről, addig a hosszú életű nagy genfi reformátor levelezésének példás ütemességgel megjelent újabb kötetei³ már visszhang nélkül maradtak, jóllehet sok újabb érdekességet tartalmaznak. Ezek közül tudomásom szerint csak a Kolozsvárra került flamand antitrinitáriusra vonatkozókat értelmezte Keserű Gizella egy megjelenés előtt álló dolgozata.

Jóval gazdagabb forrásanyagot tartalmaznak ezek a kötetek az alsó-magyarországi felekezeti küzdelmeket tanulmányozók számára, s további munkára ösztönzés gyanánt a Forgách Imrével lezajlott levélváltáshoz fűzünk néhány megjegyzést. A magyar későhumanizmus egyik jeles személyiségeként méltatott Forgách portréját néhány új vonással gazdagítja az általunk magyar fordításban⁴ mellékelt 1591. december 21-én kelt levél.⁵ Mivel Szabó András tollán alapos összeállítás készült életútjáról,⁶ ezt nem idézem fel. Csupán arra emlékeztetek, hogy ő sok adatot tudott felsorakoztatni a kelet-közép-európai humanistákhoz fűződő kapcsolatairól Dudith Andrástól Kovacsóczy Farkason és Rimay Jánoson át Karl Žerotinig, s ennek az adatsornak a csúcán az a jól ismert tény áll, hogy Rimay János Justus Lipsiushoz írott levelében Pallas magyar ivadékai között említi, s a szép tudományok legfőbb pártfogójaként méltatja. Másfelől, mivel papjai és támogatóitjai

¹ SZABÓ András, *Respublica litteraria. Irodalom és művelődéstörténeti tanulmányok a későhumanizmus korából*, Bp., Balassi Kiadó, 1999 (Régi magyar könyvtár. Tanulmányok, 2), 81, 88, 105, 106, 119–121.

² SEBŐK Marcell, *Humanista a határon. A késmárki Sebastian Ambrosius története (1544–1600)*, Bp., L'Harmattan Kiadó, 2007 (Mikrotörténelem, 1), 209, 214, 310–312.

³ Az 1960-ban indult sorozat jelenleg a 35. kötetnél és az 1595-ös esztendőnél jár.

⁴ A szöveg véglegesítésében Latzkovits Miklóstól kaptam köszönettel vett segítséget.

⁵ *Correspondance de Théodore de Bèze (1591)*, ed. Hyppolyte AUBERT, Alain DUFOUR, T. 32, Genève, 2009, 185–190.

⁶ *De Sigetho Hungariae propugnaculo. Zrínyi album*, kiad. KÖSZEGHY Péter, tan., SZABÓ András, Bp., Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet–Akadémiai Kiadó, 1987, (Bibliotheca Hungarica Antiqua, XV), 8–12.

között evangélikusokat és reformátusokat is találunk, Szabó szerint nem lehet egyértelműen eldönteni, melyik protestáns felekezetnek volt tagja.

A most magyarított levélből a trencsényi gróf egy másik arcát ismerhetjük meg. Szerzője a humanistalevelezésben megszokott hajazó módon sorjázza az elogiumok érvkésztetét, s az egekig magasztalja címzettjét. A szóvirágok mögül ugyanakkor előbukkan a nagyon erős felekezeti elfogultság is. Felpanaszolja, hogy a magyarországi protestáns főurak között alig van két-három református (magán kívül bizonyára a vizsolyi biblia ügyének későbbi támogatóira, Ecsedi Báthory Istvánra és Rákóczi Zsigmondra gondol), s megrendítő képet rajzol fel a bálványimádó katolikusok és az ubiquitáriusok támadásainak kitett igaz egyház helyzetéről. Mondhatnánk persze, hogy a címzett jóindulatának megszerzésére korbácsolja fel az utóbbiak elleni indulatait, de aligha lehet szó csupán retorikáról, hiszen a Jeremiáš Parlagi küldetésére vonatkozó sorok nagyon konkrét teendőket sejtetnek. Egészen pontosan sajnos nem tudhatjuk, mi volt az a feladat, amellyel útnak bocsátották, de bizonyos, hogy Forgácsnak ez a szlovák nemzetiségű és korábban Wittenbergben tanult embere nem tanulmányai folytatására, hanem az igaz hitben való megerősítésre érkezett, hiszen már 1592 májusában feladatát elvégezvén vissza is indult. Ez Béza 1592. május 20-án kelt, sajnos magyar szempontból kevés konkrétumot tartalmazó, s így közleményünkben nem is magyarított válaszleveléből⁷ derül ki, ahol azt írja, hogy a megbízatásának sikeresen eleget tevő Parlagit bírta meg eljuttatásával. Parlagi életútjáról további adatokkal nem rendelkezünk, Szabó Andrásnak köszönhetően ugyanakkor felszínre került, hogy egy a szlovákok által használt cseh irodalmi nyelven írott, kéziratban maradt verstan szerzőjét is tisztelhetjük benne.⁸

A levél első részének legfontosabb tanulsága tehát az, hogy Pallas egy újabb magyar ivadékaról derül ki: a történeti művek írását is felölelő tudós erudíció és a protestantizmus ügyének esetenkénti közös ápolása egyáltalán nem volt összeegyeztethetetlen egyetlen felekezet dogmatikailag hajthatatlan, harcossá válásával. Újabb dokumentum lehet tehát az ivadékok interkonfesszionális megfontolások mellett.⁹

Nem kevésbé érdekes a levél befejező része, amelyben Forgách Imre ajándékaról olvashatunk. Talán kevésbé izgalmas a küldött érme teológiai üzenete, hiszem ekkorra már kikoptatott pályákon zajlik a katolikusok és a protestánsok közötti vita arról, hogy újak és hagyomány nélküliek-e a protestáns hittételek. A katolikusok szerint természetesen igen, a protestánsok pedig – közsímtelen Matthias Flacius Illyricus meghatározó szerepe mellett – kimunkálták a *testes veritatis* koncepciót,

⁷ *Correspondance de Théodore de Bèze (1592)*, ed. Hippolyte AUBERT, Alain DUFOR, Béatrice NICOLLIER, T. 33, Genève, 2010.

⁸ SZABÓ, *Respublica litteraria, i. m.*, 119–121.

⁹ Először Keserű Bálint fogalmazott meg ilyet az 1964-es irodalomtörténeti kézikönyv vitája során született tanulmányában. A Rimay-levél filológiáját új alapokra helyező kiemelkedő tanulmány: BENE Sándor, *Rimay vindicatus (Rimay János Justus Lipsiushoz írott leveléről) = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 139–188.

s esetenként nem kis erudícióval tárták fel középkori előfutáraikat. Roppant fontos, hogy Forgáchnak ebben a vitában megszólaltatható érdeme volt, hiszen alig rendelkezünk hazai forrásokat arról, hogy a hazai protestánsok képi ábrázolásokat is felhasználtak ebben a teológiai összecsapásokban.

A levél szerint Forgách réginek, Husz János előttinek tartotta a becses érmét. A Béza-levelezés kiadói szerint ebben bizonyosan tévedett, s nagyon meggyőzőnek látszó hipotézisük szerint a Forgách által értelmezett és elküldött érme azonos lehet azzal, amelyből egy tisztázatlan provenienciájú példányt ma is őriznek a genfi történeti múzeumban. A szakértők szerint ez a szatirikus, elforgatással (*Kehrmedaille*) több jelentésűvé váló érme 1560 táján keletkezhetett Hans Reinhart műhelyében.

Az egyik oldalán egy pápa látható tiarával a fején, ám ha 180 fokkal elforgatjuk, maga a sátán jelenik meg. Ezt a jelentést hangsúlyozza a felirat is: *Ecclesia perversa tenet faciem Diaboli 666*. E szerint a megromlott egyház tehát a sátán alakját ölti fel, s az üzenetet egyértelművé teszi az Antikrisztust jelképező szám szerepeltetése.

Az érme másik oldalán egy bíborost látunk, hasonló elforgatással ugyanakkor egy bolond tekint ránk. A felirat itt is egyneműsíti az értelmezést: *Stulti aliquando sapientes*, vagyis időnként az ostobákból lesznek a nagy bölcsek.

Ha a levelezés kiadóinak igazuk van, le kell mondanunk arról, hogy a 14. századig is visszamenve próbáljuk felkutatni, mi is lehetett Forgách ajándéka, ám gazdagabb leszünk egy izgalmas koraujkori emlékkel. Jelzést kapunk arról, hogy a reformáció eszméinek ez az eszköze, amely különösen a 16. század derekán volt nagyon népszerű Németországban, és kimutatható az olasz heterodoxia különféle csoportjainál,¹⁰ eljutott Magyarországra is. Levelünk írója elgondolkodott jelentésükön, s bár tévedett a datálásban, nem csupán felekezete istenített első emberét, hanem bennünket is fontos emlékkel ajándékozott meg.

¹⁰ *Antichristo e chiesa romana. Diffusione e metamorfosi d'un libello antiromano del Cinquecento, Forme e destinazione del messaggio religioso. Aspetti della propaganda religiosa nel Cinquecento*, ed. Antonio ROTONDÒ, Firenze, 1991, 95–98.

Függelék

Forgách Imre levele Théodore de Bèze-hez,
Trencsén, 1591. december 21.

(magyar fordítás)

Üdvözet! Roppant nehezen viselem, legjelesebb férfiú, hogy nem tudok sajátkezűleg írni Neked e mostani levélíráásra kedvező alkalommal. Bár újabban valamivel jobban vagyok, gyöngé egészségi állapotom és erőtlenségem arra kényszerít, hogy titkárom segítségével írjam ezt Neked. Különben persze nem hogy bosszankodnék, hanem – már amennyire tudatlanságom engedi – a legnagyobb örömmel és derűvel tenném ezt. Mert bár nagy távolságok választanak el tőled, s nem adatott meg, hogy személyesen is találkozassunk, nem csak hogy ismerem és nagyra becsülöm tehetséged soha eléggé nem dicsérhető isteni adományait, melyek számos kiváló írásod révén beragyogják az egész földkerekséget, hanem csókjaimmal illetem őket és gyönyörűséget lelek bennük. Így téged, bár testben távol vagy, keblemre ölelhetlek és a lehető legjámorabb módon csodálhatlak is. Csodállak és tisztellek, mint tanárt, félek mint atyát, s mint legfőbb díszemet és ékességemet oly sokra becsüllek, mint talán senki a halandók közül.

Ezt te, Theodor Béza, tiszteletre méltó atya és tanítómester, abból is láthatod, hogy alumnusom, a pannóniai Hieremias Parlagi, saját elhatározásából, de az én biztatásomra határozta el merészen, hogy elinduljon hozzád, a sok pusztaságon át vezető, a rablók támadásainak és háborús zavargásoknak kitett úton, s ráadásul éppen ebben a kemény fagyokat hozó, nehéz téli időszakban, mert annyira eltöltötte őt az a csodálnivaló vágyakozás, hogy láthasson és megszólíthasson téged, hogy láthassa kegyes arcodat és őszülő fejedet, hogy meghallgassa legékezebb beszédeidet, szentéges szavaidat, vagy inkább orákulumaidat. Velem földi pályafutásom során, s mint mondják, a hanyatló öregség lejtős útján aligha történhet annál örömtelibb és kedvesebb, mint hogy Téged erős lélekkel megáldottnak tudhatlak az élők között. Boldoggá teszel továbbá, ha azon barátaid közé számlálsz engem, akik őszintén szeretnek, és az isteni munkálkodás jeles eszközeként becsülnék és tisztelnek téged. Nagy ajándéknak tekinteném, ha erről egy levélben is biztosítanál. Nem terhelnélek azzal, hogy sajátkezűen írjál. Teljességgel beérném azzal, ha egy írnokod által írott levelecskében fejeznéd ki irántam való jó indulatodat és akaratodat.

A navarrai Herkulesről¹¹, ama szörnyetegek legyőzőjéről, továbbá a franciák helyzetéről jó híreket kaptunk. Hálásak leszünk Neked, kiváló férfiú, ha megerő-

¹¹ A navarrai királyságból a francia trónra került I. Henriket (1589–1610) gyakran nevezték így a protestánsok a liga és a spanyolok elleni sikerei idején.

síted ezeket, s ügyeitek állásáról, elsősorban persze egyházaitokéiról alaposabban tájékoztatsz. A mi magán és közügyeinkről most aligha szólhatok, mivel aligha van olyasmi, ami méltó lenne arra, hogy ily módon és ilyen körülmények között mondjuk el Neked, egy annyira jeles és kiváló férfiúnak, hiszen „ügyes bajos dolgait a kovács is csak egy másik kovácsnak mondja el”¹², mint azt megtanulhattuk¹³. Ha a sors engedné, szívesen közölnék veled néhány dolgot nagy titokban (csodálkoznál), olyasmiket, amiket levélben nem írhatok meg, de neked őszintén mindent elmondanék. Legyen elég most a következő: egyházainkat részben a római bálvány küldöttei, részben pedig az őrjöngő (ahogy nevezik őket) ubiquitáriusok marcangolják erősen. A főurak között, akik száma Magyarországon csekély, alig akad kettő vagy három, akik Krisztus igazságában egy hitvalláson lennének veled, s az erény, a tan, az evangélium, az iskolák, továbbá a hadművészet, őseink egyedüli éke és dicsősége, romokban hever.

A legmelegebben ajánlom hát e levél vivőjét a Te és társaid, továbbá a testvérek figyelmébe, s nyomatékosan kérem, hogy hathatós és alapos ellenőrzések mellett gyarapodjon erkölcsében és a szentírás ismeretében, s hogy Isten által nektek adott és az egyház által közvetített hatalom alapján tanítsátok meg a romlatlan evangélium nyilvános hirdetésére, a szentségek kiszolgáltatására, s hogy levélben adjatok számunkra tanúbizonytságot és tanácsot arról, hogy a fennhatóságunk alatt működő egyházban hol alkalmazzuk. Semmi sem lenne nekem kedvesebb, mint ha ebben számíthatnék Kiválóságod kegyes és jóindulatúan mérlegelő segítségére. Azt pedig a szerencse megkülönböztetett ajándékának tekinteném, ha méltónak bizonyulnék a te és a tieid szolgálataira. Az itteni gyülekezetek és hajlott korom ellenére magam is szakadatlanul imáinkban foglalunk úgy Téged, mint egész egyházatokat. Szent hivatalodhoz méltót cselekszel Te is, ha a tieddel egyetemben mindennapi imádságaidban megemlékezel rólunk, továbbá meggyötört gyülekezeteinkről és szerencsétlen hazánkról. Nem kétlem, hogy megérezzük majd imádságaitok kedvező hatását.

Elküldök Neked, jeles férfiú, egy (ha nem csalódom) régi uralkodó által veretett érmét, elvégre effélet magánszemélyek nem verethettek. Ez világosan megmutatja, hogy az uralkodók miféle becsben is tartották a római pápai bálványt már az álhatatos mártír, Husz János és Luther Márton előtt. Nagyon szeretném, ha, akár a pápisták közül is, felvilágosítana valaki, aki látta már ezt az érmét, amely világosan megmutatja, hogy a régiek mennyire ostobának tartották a pápákat, bíborosokat és pátriarkákat, hogy Husz János és Luther megszületése előtt ugyan melyik nemzetiség és nép soraiban kapták meg ezek azt az isteni tiszteletet, amelyet most tőlünk meg akarnak követelni? Bizonyosan nagy méltánytalanság a pápisták részéről azt állítani erről a két kiváló doktorról, hogy ők voltak az elsők, akik támadást mertek

¹² Horatius: Epistulae, II. 116. („tractant fabrilia fabri” = a kovács mesterségre tartozó dolgokat a kovácsok beszélők)

¹³ Az „ut hic scholastica” kifejezést fordítom így. Valójában: ahogy ez az iskolai (olvasmány is tanítja).

indítani a pápák és doktoraik egyháza ellen, hiszen ez az érme teljesen mást bizonyít, mindenki számára világossá teszi, hogy már Luther megszületése előtt voltak olyanok, akik támadták a pápákat és bíborosaikat.

Tudjuk, hogy milyen hatalmas erővel ostromolja a savoyai herceg¹⁴ városotokat, amely a keresztény világ ékessége, s minden imánkban könyörgünk azért, hogy tartson meg az Isten benneteket. A szentséges Genf iránti szeretetedhez méltót cselekszel, ha tájékoztatsz bennünket arról, hogy hogyan állnak annak a köztársaságnak a dolgai. Ha kedvező híreket küldesz, teljesen felfrissíted vele bágyadt lelkem. Nem maradt más, mint hogy Kiválóságodat, jeles és szeretett férfiú biztosít-sam arról a vágyamról, hogy Te és tieid jó egészségnek örvendjete. Kérem Istent, hogy Jézus Krisztus erős vitézeként harcolhass az Antikrisztus országa ellen, hogy Isten igéjének fegyverével sújthass le az ostyát imádókra, s hogy minél szélesebbre tágíthasd dicsőségének határait.

Kelt Pannoniában, trencsényi várunkban 1591 december 24-én.

Forgách Imre Trencsény grófja,
Trencsény vármegye főispánja, Gímesi szabad báró,
Komjáti és Maros ura etc.

Uo. sajátkezűleg.

Theodor Bézának Krisztus földi egyháza
legnagyobb doktorának szeretett barátunknak,
atyánknak és mesterünknek.

¹⁴ A jogilag 1520-tól Savoya hercegeitől független Genf folyamatos küzdelemben állt a katolikus hercegekkel. I. Károly Emanuel herceg támadásáról van szó.

PÁZMÁNY BŰNBÁNATI ZSOLTÁRAI A PRÉDIKÁCIÓK TÜKRÉBEN

BÁN IZABELLA

Már sokan foglalkoztak a kérdéssel, vajon ki fordította Pázmány *Imádságos könyve* hét bűnbánati zsoltárát. A hagyomány Nyéki Vörös Mátyásnak tulajdonította, Frick József Balassi Bálint keze nyomát próbálta bizonyítani.¹ A legkézenfekvőbb érvek Szabó Ferencről származnak, aki Pázmánynak tulajdonítja a fordításokat az 50. zsoltár kivételével.² Ebből kiindulva Kozelka Henriettel összehasonlítottuk az *Imádságos könyv* zsoltárainak szövegét Pázmány prédikációinak zsoltáridézeteivel – nekem jutott a második kötet tanulmányozása.³ Az RMKT XVII. század 2. kötetét⁴ és a századfordulós Pázmány-kiadást⁵ használtuk.

A prédikációk második kötetének zsoltáridézeteit a következő táblázatban hasonlítottam össze az *Imádságos könyv*ben található Nyéki Vörös Mátyásnak tulajdonított zsoltárokkal:

Bibliai hely	Pázmány prédikációjában	<i>Imádságos könyv</i> zsoltárai	Biblia (Szent Jeromos Bibliatársulat) ⁶
Zsolt 6,3	Sana me Domine, quoniam infirmus sum: igen nyomorult beteg vagyok, gyógyícs-meg-engem (<i>Húsvét-után V. vasárnap – Az imádságról</i>)	De konyörülly raytam, Mert megh nyomorodtam, Megh büzhöt sebeimben.	Könyörülj rajtam, Uram, mert erőtlen vagyok, gyógyíts meg, Uram, mert csontjaim remegnek

¹ FRICK József, *Pázmány Imádságos könyvének hét bűnbánó zsoltára*, Kalazantinum, 1908–1909/4, 2–3.

² SZABÓ Ferenc, *Pázmány Péter Imádságos könyvének hét bűnbánati zsoltára = A zsoltár a régi magyar irodalomban: A Csurgón 2007. május 24-27-én tartott konferencia előadásai*, szerk. PETRÓCZI Éva, SZABÓ András, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, 2011 (Károli könyvek – Tanulmánykötet), 125–132.

³ A gondolat a csurgói konferencián, Hargittay tanár úr fejében fogalmazódott meg – köszönjük Neki a lehetőséget!

⁴ *Régi magyar költők tára*, 17/2, kiad. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1962.

⁵ PÁZMÁNY Péter *Összes munkái*, I-VII, Bp., Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kara, 1894–1904.

⁶ *Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján*, Bp., Szent Jeromos Bibliatársulat, 1999².

Bibliai hely	Pázmány prédikációjában	Imádságos könyv zsolttárai	Biblia (Szent Jeromos Bibliatársulat)
Zsolt 142,6	Anima nostra, sicut terra sine aqua; a mi lelkünk sovány volt, mint a vízeten föld (<i>Aldozó, vagy Urunk menybe-menetele napján</i>)	Ki teriesztet kezem, El száradot sziuem, Mennyei harmatot kér	Kitárom feléd kezemet, lelkem utánad eped, mint a szomjas föld.
Zsolt 142,6	Ha a Szent Lélek vízával nem öntöztetik a mi lelkünk, olyan, mint a föld eső-nélkül: Anima nostra sicut terra sine aqua tibi (<i>Pünköszt napján</i>)	Ki teriesztet kezem, El száradot szivem, Mennyei harmatot kér	Kitárom feléd kezem, lelkem utánad eped, mint a szomjas föld.
Zsolt 129,7	A Christus érdeme bévségesen elég üdvösségünkre (<i>Pünköszt napján</i>)	Israelt vetkéből undok alnakságból, te mented ki foghságból.	várja Izrael az Urat, mert az Úrnál van az irgalom, és bőséges nála a szabadítás.
Zsolt 101,28	Idem ipse ast, et anni ejus non deficient; mindenkor egy állapotban maradván, nem fogynak esztendei (<i>Pünköszt-után I. vasárnap – A Szent Háromság egy bizony Istenről</i>)	Az üdök nem artnak Neked, mert nagy hatalmad	Te azonban ugyanaz maradsz és éveid nem fogynak el.
Zsolt 101,28	az ő esztendei soha el nem fogynak (<i>A szent háromságról</i>)	Az üdök nem artnak Neked, mert nagy hatalmad	Te azonban ugyanaz maradsz és éveid nem fogynak el.
Zsolt 101,28	mert ő halhatatlan és azon egy állapotban marad, akár-mint veszszenek vagy újjúllyanak a több állatok (<i>Pünköszt-után XXII. vasárnap – Minnyájan Istené vagyunk, és hasonlatosságát viseljük</i>)	Az üdök nem artnak Neked, mert nagy hatalmad	Te azonban ugyanaz maradsz és éveid nem fogynak el.
Zsolt 101,28	Jesus Christus heri et hodie, ipse in sæcula, régen és most és örökké megmaradsz. (<i>Szent Péter és Pál apostol napján – Szent Péter Apostolról</i>)	Az üdök nem artnak Neked, mert nagy hatalmad	Te azonban ugyanaz maradsz és éveid nem fogynak el.
Zsolt 6,8	a harag, Turbat oculum, megháborítja az ember okosságának lelki szemeit (<i>Pünköszt-után V. vasárnap – A gyilkosságról és haragról</i>)	Tölled el vettettem, S' csiak bé nem nyellettem, Ellenségim torkátul.	Szememet a bánat homályossá tette, aggá lettem sok ellenségem miatt.
Zsolt 31,9	ne úgy ély ... Sicut equus et mulus, quibus non est intellectus; mint az okatlan állatok (<i>Pünköszt-után IV. vasárnap – Hogy minden cselekedetünket Isten tisztességére kel igazítanunk</i>)	Azért öszuérékhöz, Bünösök, s' louakhoz, Hasonlók ne legyetek. Mert ha szép intésnek, Isten keresének, Nem enged keménységtek. Hám, fék, szabla, s' ostor, Délczeg louat megh tör, Bünötökben el vesztek.	Ne legyetek értelmetlenek, mint a ló és az öszvér: amelyeknek fékkel és zablával kell szorítani az állat, másként nem közelednek hozzád.

Bibliai hely	Pázmány prédikációjában	Imádságos könyv zsoltárai	Biblia (Szent Jeromos Bibliatársulat)
Zsolt 37,14	Turbatus sum et non sum locutus; mikor megbúsult, lakatot vetett szájára és mind addig nem szóltott (<i>Pünköst-után V. vasárnap – A gyilkosságról és haragról</i>)	De én néma voltam, Fülemet be dugtam, Bekeséggel szenedtem.	Olyanná lettem, mint az, aki nem hall, mint akinek nincs védekező szó a szájában.
Zsolt 6,9	És hogy a sírást hamaréb füléhez bocsátta, Exaudit Dominus vocem fletus; hamaréb meghalgattya (<i>Szent Mária Magdolna napján – Igaz penitencia példája</i>)	Mert az magas menyben, Isten eleiben, Hatot siralmas versem.	El tőlem mind, ti gonosztevők, mert az Úr meghallgatta sírásom szavát!

Az összevetés során nem voltak szó szerinti egyezések, ezért ez alapján nem bizonyítható Pázmány szerzősége. Észrevehető ugyanakkor, hogy ugyanazt a zsoltár-idézetet Pázmány egy másik helyen másképpen fordítja. A táblázatban félkövérrel szedett számok az azonos bibliai helyeket mutatják, így látható, hogy a Zsolt 142,6 versnek két különböző, a Zsolt 101,28 versnek pedig négy különböző fordításával találkozhatunk a prédikációk második kötetében. Itt is az látszik, mint azt már sokan megállapították, hogy Pázmány a kontextusnak megfelelően, maga fordította a bibliai szövegeket.

A táblázatban található két zsoltárverset megtaláltam a prédikációk első kötetében is, 142. zsoltár 6. versét egy helyen, a 129. zsoltár 7. versét három helyen idézi, és ahogy az alábbiakban olvasható, itt sem találunk egyezéseket:

Zsolt 142,6: „anima mea sicut terra sine aqua tibi; istenre-néző dolgokban olyan a mí lelkünk mennyei harmat-nélkül, mint a száraz föld eső-nélkül” (*Advent III. vasárnap – Mely üdvösséges a magunk-ismerése*)

Zsolt 129,7: „bővségesb lenne szabadítása” (*Advent IV. vasárnap – Christus igaz Szabadító; és az ő jöveteléhez, szent étellel kell készülni*)

„Nem csak azért jöve az Isten Fia e világra, hogy bévséges váltságot szerezzen” (*Víz-kereszt-után III. vasárnap – Hogy minden dolgainkat Isten akarattyához kel alkalmaztatnánk*)

„copiosa redemptio, bévséges lenne fizetésed” (*Nagy pénteken – A Christus szenvedésének egész rendiről*)

Büky Béla Pázmány Biblia-használatáról és idézetfordításairól a következőket állapította meg. Általában a latin idézeteket tartalmilag tolmácsolja. Találunk azonban olyan idézetet, melyet szó szerint idéz. Ezeket összevetve azokkal a bibliai szövegekkel, melyeket Pázmány használhatott, nincsenek tökéletes megfelelések. Elmondható tehát, hogy Pázmány arra törekedett, hogy a tartalom az adott szövegek környezetben a legjobban kifejeződjön.⁷

⁷ BÜKY Béla, *Milyen magyar Bibliát használt Pázmány Péter?*, Vigília, 1981, 81–84.

Szabó Ferenc csurgói előadásában Pázmány szerzősége mellett érvel. Pázmány az 1606-os első kiadásba az 50. zsoltár mellé odaírta: „Balassa Ba”, amivel azt is jelezte, hogy a többi nem az ő műve. Hagyományosan Nyéki Vörös Mátyásnak tulajdonítják a többi zsoltárt, viszont az ő szerzősége sincs kellőképpen bizonyítva. Mihálykó János eperjesi evangélikus prédikátor 1609-ben kiadja az *Imádságos könyv* nagy részét protestáns használatra. Pázmány 1610-es kiadásában örül sikerének, de szerzői jogaira hivatkozva megjegyzéseket tesz a protestáns kiadásra. Szabó Ferenc arra a kijelentésre, hogy Pázmány nem írt verseket, hivatkozik a Pázmány-bibliográfia „versek” mutatójára. Balázs Gézát idézve elmondható Pázmány stílusáról és nyelvéről, hogy „határozott zenei törekvéseket mutat. Pázmánynak természetes a rímes, illetve a ritmikus próza, hiszen kezdeti fokon nyilvános szöveg leginkább ének lehetett (ma is gyakran éneklik a szöveget a papok).” Ezen kívül Sík Sándor felfigyelt arra, hogy a Balassi-strófa szerkezetét - „alapsejtjét” - megtaláljuk prózai műveiben.⁸

Az összevetés során nem találtam szó szerinti egyezéseket, de úgy gondolom, Büky Béla és főleg Szabó Ferenc érveire támaszkodva, továbbra sem szabad kizárni Pázmány szerzőségét.

⁸ SZABÓ, *i. m.*, 125–132.

„STABAT MATER” (?)

Jegyzetek egy Pázmány-prédikációhoz

BARTÓK ISTVÁN

*Stabat mater dolorosa
juxta crucem lacrimosa
dum pendebat Filius
cujus animam gementem
contristatam et dolentem
pertransivit gladius*

JACOPO DA TODI(?), 13. század

A jámbor költő szekvenciájában – akárki is lett légyen, hiszen vannak, akik vitatják Jacopo da Todi szerzőségét – a keresztfa tövében álló Fájdalmas Anya leírásában János evangéliumának szavai csengenek vissza: „stabant autem iuxta crucem Iesu mater eius et soror matris eius Maria Cleopae et Maria Magdalene” A modern katolikus fordítás szerint: „Jézus keresztje alatt ott állt anyja, anyjának nővére, Mária, aki Kleofás felesége volt és Mária Magdolna.” (Jn 19, 25.)

A Vulgata szövege mellett alighanem a *Stabat mater* sok megzenésített változata is hozzájárulhatott a kép kialakulásához, amelyet irodalmi művek és képzőművészeti alkotások sokasága terjesztett el. A megrendítő jelenetet a legtöbben így látjuk magunk előtt: – Babits Mihály szavaival – „Állt az anya keservében / sírva a kereszt tövében, / melyen függött szent Fia [...]”¹

De vajon mindig mindenki így képzelte el? A következőkben két irodalmi példát hozok két különböző, egymásnak részben ellentmondó leírásra: Kelemen Didák és Pázmány Péter egy-egy beszédét. Nem indokolatlan e két szerző együttes említése, hiszen a régi magyar prédikációk szövegalkotási módszereit, az átvételek fajtáit keresve gyakori kettejük beszédeinek összevetése. Ezt a legtöbb példa alapján Maczák Ibolya végezte el. A feldolgozott prédikációk között szerepel Kelemen Didáknak az a munkája is, amelyiket jómagam szándékozom összehasonlítani

¹ A kezdősorok fordításait a régi magyar irodalomból idézi SZELESTEI N. László, *Áhítati irodalmunk szöveg-változatainak barokk kori jellegzetességeiről = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28*, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, 2012, 367–375; 375.

Pázmánnyal, kizárólag az általam választott szempont alapján: vajon valóban állt az anya a kereszttövében? A két szerző felfogása közti eltéréseket jellemzőnek és lényegesnek tartom.

Maczák Ibolya megállapítja: „Kelemen Didák *Buza fejek* című kötetében megjelent Nagypéntekre való második prédikációjának legfőbb compilációs forrásának sokáig Pázmány Péter második nagypénteki beszédét tartotta a szélesebb közönség számára hozzáférhető szakirodalom. A későbbiekben azonban igazolást nyert, hogy e beszéd legfőbb forrása az úgynevezett Makula nélkül való tükör című kegyességi mű.”² Az alapos összevetések után leszögezi: „A Kelemen-kötet második nagypénteki prédikációjának másik jelentős forráscsoportját képviselik Pázmány Péter hasonló témájú prédikációi.”³ A szerző a tárgyalt beszéd harmadik forrásaként figyelembe veszi Guilielmus Stanihurstus (Guillaume Stanyhurst) egy munkáját is. Pázmány hasonló témájú beszédeit illetően erre a következtetésre jut: „Közülük főként az elsőt, »A' Christus szenvedésinek egész rendirül« szót használta fel a minorita szerző, szó szerinti átvételeket alkalmazva.

Pázmány második nagypénteki beszédéből (»Mit kel a Christus szenvedésében szemlélnünk; és abból minémű hasznot kell vennünk«) egészen rövid részt használt fel a minorita hitszónok: [...]”⁴

Az első hivatkozott Pázmány-prédikációból Maczák Ibolya nem kevesebb, mint 75 átvételt lokalizált, melyek táblázatos összefoglalása után megállapíthatta: „[...] a minorita hitszónok Pázmány első nagypénteki beszédének csaknem minden lapjáról felhasznált egy pár sort.”⁵

Tasi Réka ugyancsak részletesen foglalkozik Kelemen Didák második nagypénteki prédikációjával, szintén Pázmány hasonló témájú beszédeivel összehasonlítva.⁶ Azokra a kérdésekre fókuszál, amelyek „az affektusok szerepét és a hypotyposis működését” hangsúlyozzák, „azzal a szemponttal kiegészülve, hogy a narrativitás és a nagyfokú szemléletesség mellett a pragmatikai alakzatok segítségével megragadható, leírható dramatikusságot is bekapcsolja ebbe a kérdéskörbe.”⁷

Rátérve most már az általam kiválasztott részek összehasonlítására, visszafelé haladok az időben, először Kelemen Didák szóban forgó munkájából idézek néhány részletet. Elsőként azt a jelenetet, amelyik mintegy előlegzi a Golgotán történendőket: „Fordítsuk már szemeinket a szomorú Anyára, a Boldogságos Szűz Máriára,

² MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, h. n. [Szigetmonostor], WZ Könyvek (Szépművés Bt.), é. n. [2010], 118–119.

³ *Uo.*, 127.

⁴ *Uo.*, 127–128.

⁵ *Uo.*, 128–130.

⁶ TASI Réka, *Az isteni szó barokk sáfárai*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 167–187.

⁷ *Uo.*, 169.

kinek midőn megjelentette volna az édes Jézus, hogy immár szenvedésének elközelített ideje, s keves ideig lehet véle, megkérde a szentséges Szűz, micsodás halált akarna szenvedni?⁸ Miután Jézus előrevetítette a nagypénteki eseményeket, a prédikátor az égiekhez fordul, hogy próbálják meg ők leírni Mária megrendülését: „Ó Istennek szent angyali! Mondjátok meg ti, minémű fájdalmat érzett a szentséges Szűz, ezeket hallván, s mely keserves jajgatással siratá szent Fiát; és a nagy bánat szívét elfogván, leesék a földre, mint egy holt, csak nézi vala szent Fiát; de sok ideig nem szólhata; midőn pedig annyira magához jött vala, hogy a szót megérthetné, nagy édességgel megölelé az édes Jézus, és felemelvén kegyesen szent Anyját, vigasztalá [...]”⁹

Szűz Mária tehát – Kelemen Didák szerint – már a várható szenvedések hallatán „leesék a földre, mint egy holt”, „sok ideig nem szólhata”; az is időbe telt, amíg „annyira magához jött vala, hogy a szót megérthetné”. Mindezekből logikusan következik, hogy amikor a szörnyű események valóban bekövetkeznek, ismét elalél. Itt a prédikátor még hosszabban, az orvosi diagnózis pontosságával részletezi az eszméletvesztés jeleit: „De hogy valami kis részét fájdalomnak megismérhessük, maga akarta értésünkre adni, mondván: Midőn szent Fiam halála eljött volna, mindjárt kezeim megszibbadtak, szemeim megsetétültek, orcám, mint a holt, elhalványodott, füleimmel nem hallottam, szám megnémult, lábaim megerőtlenedtek, a testem mint a holt földre esett. Midőn pedig a szomorú Anya az ájulásban magához jött volna, mit mívelt akkor, az maga szavait hozom elé, kit Szent Brigyittának mondott: Mikor, úgymond, a földről felköttem és megláttam szent Fiamot, mint poklost a keresztfán [...] Mert a keseredett szent Szűz a kereszt elejébe álapodék és siralmas szemmel, véres könnyvei hullatásával siratja vala szent Fia halálát.”¹⁰

Feltűnő az ájulás tüneteinek hosszas felsorolása. Ehhez képest – úgy tűnik –, mintha a prédikátor csak a hagyomány kedvéért utalna rá röviden, hogy Szűz Mária végül „az ájulásban magához jött”, „a földről felkölt”. Így tehát itt is felvillan a jól ismert kép: a Fájdalmas Anya „a kereszt elejébe álapodék” – azaz „stabat mater”.

Ami „Pázmány hasonló témájú beszédeit” mint forrásokat illeti: a két nagypénteki prédikációval kapcsolatban – Maczák Ibolya buzgalmának köszönhetően – egészen nyugodtak lehetünk, világosan látjuk a kompiláció módját. Tasi Réka vizsgálatai nyomán pedig megbizonyosodhatunk róla, hogy az összehasonlított szerzők „mindketten »a passió teljes rendi«-nek előadását vállalják, ennek ellenére már a felütésben is eltérő narratívát teremtenek”,¹¹ és az elemzést folytatva újabb egyezésekre és különbségekre derül fény.

⁸ KELEMEN Didák, *Nagypénteki második prédikáció = Régi magyar prédikációk: 16–18. század, összeállította SZELESTEI N. László*, Bp., Szent István Társulat, 2005, 194–216; 207.

⁹ *Uo.*, 108.

¹⁰ *Uo.*, 215.

¹¹ TASI, *i. m.*, 171.

A következőkben egy olyan Pázmány-szöveget idézek, amelyik Kelemen Didákhoz képest – mint fentebb említettem – további lényeges eltéréseket mutat. A szenvedéstörténet eseményeit taglaló prédikációk közé sorolhatjuk a „Christusnak hét szavairól mellyeket a keresztfán mondott” szülő beszédet. Szorosan a témánkhoz tartozik a „III. szó: Asszony, ihon a te fiad; és a tanítványnak monda: ihon a te anyád”, annál is inkább, mivel ez a részlet a korábban idézett evangéliumi szakasz („stabant autem iuxta crucem Iesu mater eius et soror matris eius Maria Cleopae et Maria Magdalene”, Jn 19, 25) egyenes folytatása („cum vidisset ergo Iesus matrem et discipulum stantem quem diligebat dicit matri suae mulier ecce filius tuus deinde dicit discipulo ecce mater tua [...]”, azaz: „Amikor Jézus látta, hogy ott áll az anyja és szeretett tanítványa, így szólt anyjához: »Asszony, nézd, a fiad!« Aztán a tanítványhoz fordult: »Nézd, az anyád!« [...]” Jn 19, 26–27.)

Pázmány a szóban forgó jelenet körülményeit a következőképpen írja le: „Mária pedig, ily nagy szomorúsággal teljes lévén, Stabat; nem verte földhöz magát; nem ájúlt-el bánattyában; hanem a Kereszt-mellet állott; a Keresztet ölelte, csókolta; Szent Fiának lefolyó verét tisztelettel szedte fejére és egyéb ruhájára: tekéletes hittel elmélkedvén a Szent Keresztnek mélységes titkairól. Tudta jól Bóldog Asszony, hogy nem annyira a vas-szegek, mint a nagy szeretet, szegezte Christust a Kereszthez. Tudta, hogy a Kereszt, oltára a fő-papnak; mellyen Istent engesztelte: az ördögöt meggyőzte; a halált megölte. Tudta, hogy rövid nap, a kinek öröme, a gyalázatok dücsösségre, a sebek győzedelemre, a halál életre fordul. És ez okon, stabat; igaz hittel, tekéletes reménységgel vastagíttatván, el nem esett, fenállott a Christus Kereszti-mellet. És ennyibánattyában-is, meggyőzte az anyai indulatokat: és hála-adással szenvedte, hogy az Istennek elvégeztetett akarattya bétellyesedik Szent Fiában.”¹²

Az idézett részlet önmagában is tökéletes kompozíció, retorikai remekmű. A hangsúlyosabb helyeken, az elején és a végén szerepel a legfőbb tekintély, az Evangélium által hitelesített tény, magyarázólag amplifikálva: Szűz Mária „Stabat; nem verte földhöz magát; nem ájúlt-el bánattyában; hanem a Kereszt-mellet állott”; később, mintegy keretezve a jelenet üzenetének kifejtését, és a külső körülmény ismétlésével nyomatékosítva a lényegét: „stabat; [...] el nem esett, fenállott a Christus Kereszti-mellet.”

Összehasonlítva Kelemen Didák szövegével, nyilvánvaló a különbség: míg Kelemen az „eszméletvesztés-állás” kérdésében az „is-is” álláspontra helyezkedett (bár, mint sejtethető, az elalélás aprólékos részletezése mellett „a kereszt elejébe állapotást” mintha csak az illendőség kedvéért említette volna), Pázmány kétszer is határozottan hangsúlyozza, mégpedig – aligha véletlenül – a Vulgata szavával: Szűz Mária „stabat”. Ráadásul mindkét alkalommal az ájulás lehetőség-

¹² PÁZMÁNY, *Christusnak hét szavairól mellyeket a keresztfán mondott; III. szó: Asszony, ihon a te fiad; és a tanítványnak monda: ihon a te anyád* = P. P., *Válogatás műveiből, Prédikációk, Első rész*, vál. ÖRY Miklós, SZABÓ Ferenc, VASS Péter, Bp., Szent István Társulat, 1983, 310–313; 312.

gével szembeállítva, azt elvetve. Ennek az ellentétnek a kiemelése akár polemi-
kusnak is tűnhet: mintha Pázmány az eszméletvesztés híveivel vitatkozna Nehe-
zen hihető, hogy a jövőbe látott, és Kelemen Didák közel száz évvel későbbi
álláspontját akarta cáfolni. Az viszont elképzelhető, hogy ismerhetett olyan
korábbi hagyományt, amelyik megegyezett a Kelemen által később megfogal-
mazottakkal, és azzal szállt vitába.

Ami a kérdés mentalitástörténeti vonatkozásait illeti: a téma megjelenítésének
alakulásában fontos szerepet tulajdonítanak a misztikus szemléletnek. Ikonog-
ráfiai szempontból: „A 13–14. sz.-ban a misztikus vallásosság egyre inkább elmé-
lyedt Krisztus szenvedésében és halálában [...] s ennek hatására megváltozott a
Keresztrefeszítés ábrázolása is: a megfeszített Krisztus alakjában, akinek ettől
kezdve töviskorona van a fején, a Megváltó szenvedését és halálát domborítják ki.”
A testi és lelki megpróbáltatások, az erős érzelmi felindulás hangsúlyozása a jelenet
többi szereplőjére is kiterjed: „Mária fájdalomtól alétan roskad össze a kereszt tövé-
ben, János és a többi asszony támogatja.”¹³ A misztikus szemlélet terjesztéséhez
jelentős mértékben hozzájárultak a Kelemen Didák által is hivatkozott Szent Brigit-
ta látomásai. A fájdalomában összeroskadó Szűz Mária leírására alighanem sok más
példát is lehetne hozni a kegyességi irodalomból, amelyeket Pázmány jól ismerhe-
tett – mint ahogy bizonyára az általa képviselt, az Evangélium szavaihoz szigorúan
ragaszkodó álláspontra is.

Mindezek felderítésére és hosszas kifejtésére ez alkalommal nincs mód, mind-
össze néhány párhuzam említésére. Gábor Csillának köszönöm, hogy felhívta
a figyelmemet a kérdéshez kapcsolódó fontos helyekre a régiségből. A miszti-
kus hagyomány már középkori irodalmunkban megjelenik: a Debreceni kódex
Bonaventurát követő szövegében Mária elájul – igaz, nem a kereszt alatt, hanem
a keresztúton. Pázmány felfogásával megegyező előadásra is van példa: Illyés
András Avancinus-fordításában nyomatékos hangsúlyt kap, hogy Szűz Mária áll
a kereszt tövében, és ez az erősségét mutatja. Marosvásárhelyi Gergely sem szól
összeroskadásról, hanem Mária fájdalmának nagyságát ecsetelve arra figyelmezteti
a kegyes olvasót, hogy a Máriához hasonló erővel és hősiességgel viselje a
rámért szenvedéseket.

Végezetül visszatérve az általam összehasonlított szerzőkhöz: Pázmány szövegéből
világosan kitűnik, hogy a „stabat” melletti állásfoglalás a megváltás teológiai tartal-
mát erősíti. Szűz Mária megértette „a Szent Keresztnek mélységes titkait”: Krisz-
tus a kereszttáldozattal „az ördögöt meggyőzte; a halált megölte [...], a gyalázatok
dücsösségre, a sebek győzedelemre, a halál életre fordúl”. Szűz Mária „ez okon [...]
igaz hittel, tekéletes reménységgel vastagíttatván [...] ennyibánattyában-is, meg-

¹³ *Keresztrefeszítés = A keresztény művészet lexikona*, szerk. Jutta SEIBERT, Bp., Corvina Kiadó, é. n. [1986], 169–174; 173. A művészettörténeti vonatkozásokról részletesebben: TUSKÉS Anna, *Cruciatio: Fordulópontok a középkori festett Keresztrefeszítés-ábrázolás történetében*, Vigilia, 67(2002), 4. szám, 274–280.

győzte az anyai indúlatokat: és hála-adással szenvedte, hogy az Istennek elvégzett akarattya bétellyesedik Szent Fiában.” Ahogy később ugyanebben a prédikációban Pázmány ugyanezekkel a szavakkal fordítja az Evangéliumot: „Consummatum est: Bétellyesedett; vagy elvégződött.”¹⁴ Ez a jelenet igazán fontos üzenete.

Pázmány Péter és Kelemen Didák írásművészetét összevetve a kiemelt részletek alapján is érzékelhető a különbség lényege. Kelemen terjengős, túlradó érzelmektől átfűtött leírásában az anyai fájdalom kerül a középpontba; annak nemcsak lélektani ábrázolása, hanem látható, fizikai megnyilvánulásainak részletezése is. Mintha ezek a vonatkozások jobban érdekelnék, talán a hallgatóság megindítására is ezek ecsetelését tartotta alkalmasabbnak. Pázmány viszont ennél többet nyújt: rövidebben, tömörebben, de az emberi tényező és a magasabb szempont, az üdvtörténet legfőbb tanulságának összefüggését érzékelteti az idézett néhány sorban. Tegyük hozzá: mind a vallási tanítás, mind a retorikai megoldás, az irodalmi megformálás tekintetében a legmagasabb szinten.

¹⁴ PÁZMÁNY, *i. m.*, 319.

A LÚD, A HATTYÚ ÉS A FELELET

BÁTHORY ORSOLYA*

Pázmány Péter *Felelet* című vitairatának 2000-ben megjelent szövegkiadását Hargittay Emil rendezte sajtó alá.¹ A vitairat valamennyi, a szövegkiadáshoz áttekintett példánya tartalmaz egykorú, magától Pázmánytól származó szimultán javításokat.² A legtöbb korrekciót és betoldást viszont abban az ún. munkapéldányban találjuk, ami a modern szövegkiadás alapjául is szolgált, és amely ma Zsámár József magángyűjtő könyvtárában lelhető fel.³ Hargittay Emil szerint ez a kötet az „első fennmaradt”, Pázmány által (– kiegészítés tőlem) „saját kezűleg alaposan korrigált és kibővített szerzői példánynak” tekinthető. A benne lévő bejegyzések egy része az első megjelenés (1603) idejére tehetőek, és lényegében a nyomdából frissiben kikerült szöveg sajtóhibáinak javításai. Időben később keletkezhetnek azok a „hosszabb terjedelmű kiegészítések”, melyek „az argumentáció erősítésére” szolgáltak. Végezetül elkülöníthetjük a „nem szorosan a szöveg megformálásához tartozó egyéb megjegyzéseket”, melyek datálása a *Kalauz* 1613. évi első kiadása utánra tehető.

Az argumentáció alátámasztására felvonultatott kéziratos bejegyzések nagy része egy, legfeljebb két újabb locust és/vagy citátumot ad meg a nyomtatott szöveg adott helyéhez kapcsolódóan. Találunk azonban hosszabb egységeket képező annotációkat is, amelyekben Pázmány több idézetet is felsorakoztat mondanivalójának alaposabb kifejtése végett.

Egy ilyen hosszabb terjedelmű bejegyzést találunk a *Felelet* nyomtatott szövegének egy Husz Jánossal (1369–1415) foglalkozó része mellett. Az itt felsorolt locusok Luther Mártonnak a cseh prédikátor teológushoz és az ő tanításához való viszonyát taglalják. A szöveg, amire a bejegyzések vonatkoznak a következő: „Hus Ianos emlékezetiben gönörködíc Luther, söt azt iri hogi halalakor ő felöle Prophetalt Hus Ianos, es azt monta, *Anserem occiditis, ueniet Cygnus*: Ezt pedig az kis vyabul

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport munkatársa.

¹ Pázmány Péter, *Felelet Magyar István sárvári prédikátornak az ország romlása okairól írt könyvére (1603)*, kiad. Hargittay Emil, Bp., Universitas, 2000. (A továbbiakban: Pázmány 1603/2000).

² Clauser Mihály, *Pázmány Péter írói műhelyéből*, Regnum, 1936, 148.

³ A példány leírását lásd: Pázmány 1603/2000, 8.

szopta Luther, mert soha senki ö előtte effele iöuendöleset Hus Ianosnac nem irta.”⁴ Pázmány itt Husz János utolsó, a *Felelet* keletkezésének idejére már szállóigévé vált szavait parafrázeálja. A közismert hagyomány szerint ugyanis az eretnekség vádjai miatt máglyahalálra ítélt Husz János kivégzése előtt nem sokkal észak felé fordulva ezt mondta volna: „Hodie anserem assatis, post centum annos cygnus venturus est, quem non poteritis assare.”⁵ Vagyis „a ludat ma ugyan megégetitek, száz év múlva azonban egy hattyú jön majd, akit nem égethettek meg.”⁶ A Husz prófécijaként híressé vált mondás eredete utáni nyomozás már a 17. században elkezdődött, számos írás született ebben a tárgyban, így én csak a legfontosabb eredményeket szeretném itt összefoglalni, kiegészítve azokat a saját gondolataimmal.

A 16. században feltűnt, elsősorban a lutheránusok körében terjedő értelmezés szerint a lúd-hattyú allegória mögött Husz János és Luther Márton személye, valamint a kettejük közti „reformációs” kapcsolat rejtezik: Huszt az előreformátort még el tudták hallgattatni, viszont Luther és a reformáció már győzedelmeskedni fog.⁷ A vallásmegújító mozgalom győzelmének idejét is megjövendölte Husz, hiszen száz évvel a kivégzése után (1415) 1517-re tehetjük a lutheri reformáció kezdetét. Néhányan a kinyilatkoztatás értelmezői közül a „nomen est omen” alapján is igyekeztek igazolni a mondás hitelességét, mondván csehül a „hus” („husa”) ludat jelent, (maga Husz János leveleiben többször élt a lúd metaforával saját személyére vonatkozóan), a „lutter” pedig hattyút.⁸ A jövendölés első írásos megjelenése után kutatva azt tapasztaltuk, hogy a Huszról író 15. századi szerzők művei nem említik azt.⁹ A legkorábbi közlések között tarthatjuk számon Matthias Flaciusnál lévő változatát:

⁴ Pázmány 1603/2000, 49:23–50:2.

⁵ Legújabbban Volkmar Joestel tanulmánya foglalkozott a Husznak tulajdonított jóslattal: Volkmar JOESTEL, *Die Gans und Der Schwan. Eine Allegorie auf Jan Hus und Martin Luther = Luther mit dem Schwan – Tod und Verklärung eines grossen Mannes. Katalog zur Ausstellung in der Lutherhalle Wittenberg anlässlich des 450. Todestages von Martin Luther vom 21. Februar bis 10. November 1996*, hrsg. Lutherhalle Wittenberg, Gerhard SEIB, Berlin, Schelzky & Jeep, 1996, 9–12.

⁶ A témában két igen alapos tanulmány is született: J. Ch. W. Augusti, *Beyträge zur Geschichte und Statistik der evangelischen Kirche*, Erstes Heft, Leipzig, Dyk’schen Buchhandlung, 1837, 132–152. Adolf Hauffen, *Husz eine Gans – Luther ein Schwan = Untersuchungen und Quellen zur germanischen und romanischen philologie*, Zweiter Teil, Prag, Carl Bellmann, 1908, 1–28.

⁷ Luther huszitizmushoz való viszonyulásának alakulását részletesen ismerteti Székely György, *Husz János öröksége Luther reformációjában = Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből Luther Márton születésének 500. évfordulójára*, szerk. Fabiny Tibor, Bp., Evangélikus Sajtóosztály, 1984, 105–119.

⁸ Daniel Gerdes, *Introductio in historiam evangelii seculo XVI passim per Europam renovati*, Groningae, 1744, 51. Azt hogy a „lutter” csehül ludat jelentene, könnyedén cáfolta meg Johann Christian Wilhelm Augusti (1777–1841), aki evangélikus egyháztörténettel foglalkozó tanulmánykötetének egyik fejezetében vizsgálta a Husznak tulajdonított jóslat hitelességét. Szerinte a „Luter”, „Lutter”, „Ludr”, „Lodr”, vagy más, Luther nevéhez hasonló szó nem létezik „hattyú” jelentéssel sem a cseh, sem a lengyel, de még az orosz nyelvben sem. Vö. Augusti, *i. m.*, 133.

⁹ Itt elsősorban Petrus de Mladoniovicz (Petr z Mladoňovic) művére kell gondolnunk, melynek címe: *Relatio de magistri Joannis Hus causa in Constantiensi consilio acta = Documenta magistri Joannis Hus: vitam, doctrinam, causam in Constantiensi concilio actam*, ed. Franciscus Palacký, Pragae, F. Tempsky, 1869, 237–324. Aeneas Sylvius *De Bohemorum origine ac gestis historia* (Coloniae, 1524) című műve szintén nem közli ezeket az utolsó szavakat.

„Me iam, inquit, anserem (nam id Hus Bohemice significat) assatis: sed veniet postea cygnus, qui vobis aliquanto melius cantabit, nec tamen eum assare poteritis.”¹⁰ Michael Slavatának, a wittenbergi egyetem rektorának 1572-es beszédében idézett verzió így szól: „Anserem modo assatum iri, sed cygnum tunc surrecturum, quem non sint exusturi.”¹¹ Az időben ehhez legközelebb álló változatot pedig Aegidius Hunniusnál olvashatjuk: „Hodie assabunt anserem (nam Hus anserem significat) post centum vero annos audient canentem cygnum: hunc ferant necesse erit.”¹² A további latin nyelvű változatok némelyikében assabunt helyett *assant* vagy az égetés szinonimájaként az *uritis* szerepel, a *post centum annos* fordulatot néhol mellőzik, a *cygnus* helyett olykor *olor* áll, és vagy elhagyják előle a *canentem* jelzőt vagy *niveust* tesznek a helyébe. Ezeket a megfogalmazásbéli különbségeket azonban nyugodtan figyelmen kívül hagyhatjuk, minthogy valamennyi verzió értelme, lényege ugyanaz. A mondásnak valószínűleg azért van ennyi latin nyelvű változata, mert az azt citáló szerzők sokszor nem egymástól idézték a jövődölést, hanem külön-külön, saját maguk fordították latinra az egyébként nem latin nyelvű eredeti mondást. Ezt a sejtést igazolta Aegidius Hunnius, aki a már fentebb idézett beszédében azt írja, hogy Husz jövődölését Luther közölte abban a glosszában, melyet az V. Károly császár által a lutheránusok ellen kiadott ediktumhoz írt.¹³ Ezek szerint a jóslat egyik legkorábbi ismert változatának nyelve a német volt. Luther összes művének ún. weimari kiadásában meg is találjuk a Hunnius által latinul idézett német szöveget, mely 1531-ben íródott. „Johannes Hus hat von mir geweisagt, als er aus dem Gefängnis im Böhmerland schrieb: Sie werden jetzt eine Gans

¹⁰ Matthias FLACIUS Illyricus, *Catalogus testium veritatis*, Basileae, 1556, 850.

¹¹ *Oratio de Hussiticis motibus, recitata (...) ab inchyto et generoso Dn. Michaele Slavata, Barone a Chlum et Cossumberg etc. Academiae Witenbergensis Rectore, Anno Christi, MDLXXII.* = Joachimus Camerarius, *Historica narratio de fratribus Fratrum Orthodoxorum Ecclesiis in Bohemia, Moravia et Polonia*, Heidelbergae, 1605, 251.

¹² Aegidius Hunnius, *Oratio habita in saeculari festo natalitio academiae Witebergensis*, Witebergae, 1602, [B4]. A jóslat további szövegverziói: „Centum revolutis annis Deo et mihi respondebitis. Idem dixit, nunc quidem illos anserem (huss Bohemis anser) comburere, at ex cineribus suis exoriturum olorem, quem torrere non poterunt.” (In: Johannes Crocius, *Anti-Becanus*, Tomus primus, Cassellis, 1643, 808b). „Hodie anserem uritis, (Huss enim lingua bohemica significat anserem) sed post centum annos ex meis cineribus nascetur cynus, quem non poteritis assare.” (In: Christianus Matthaeus, *Theatrum historicum theoretico-practicum, in quo quatuor monarchiae, nempe [...]*, Amstelodami, 1648, 685.) „Hodie Anserem assatis, centum ab hinc annis niveus Cygnus veniet, quem occidere non valebitis.” (In: R. P. Natalis Alexander, *Historia ecclesiastica Veteris Novique Testamenti ab orbe condito ad annum post Christum natum millesimum sexcentessimum [...]*, Editio omnium novissima, Tomus nonus, Lucae, 1752, 81.)

¹³ Iam de vaticinio gloriosissimi martyris Johannis Hussi An. Dom. millesimo quadringesimo decimo quinto quid dicam? Certe Lutherus ipse rebus durissimis, dira moliente Caesare, non mediocriter illo se solatus est. Itaque in sua glossa super Edictum Caesareum, quod tamen non Caesari, sed alii cuidam artificio tribuendum cense, scribit his verbis: Sanctus Ioannes Hussus de me vaticinatus est, cum scriberet ex carcere ad Bohemos: Hodie assabunt anserem (nam Hus anserem significat) post centum vero annos audient canentem cygnum: hunc ferant necesse erit. Et adjicit Lutherus: Do sol es auch bey bleiben/ ob Gott wil. Hunnius, *i. m.*, [B4–B5].

braten (denn der Name Hus heißt Gans). Aber in hundert Jahren werden sie einen Schwan singen hören, den sollen sie leiden. Da soll es auch dabei bleiben, wenn Gott will.¹⁴ Amint azt már fentebb említettük a jövendölés latinul csak a 16. század második felében tűnik fel, tehát az 1531. évi német változat feltétlenül az időben korábbi megfogalmazása Husz állítólagos szavainak. Ez előtt csak egyetlen olyan írást találunk, melyben a mondás szintén német verziója olvasható, az pedig ismételtén Luthertől származik. A Dániel próféta könyvéhez írt előszavában ugyanis ezt írja: „(...) bis daß ihn zu dieser Zeit das Geschrei erschreckt, daß Johannes Huss ein Vorläufer gewest ist, wie er ihnen verkündiget hat im Geist, da er sprach: »Über hundert Jahr sollt ihr Gott und mir antworten.« Item: »Sie werden eine Gans braten (Huß heißt Gans); es wird ein Schwan nach mir kommen, den werden sie nicht braten.« Und ist also geschehen: er ist verbrannt Anno 1416. So gieng dieser itziger Hader an mit dem Ablaß Anno 1517.¹⁵ (Pázmány egyébként ugyanezt a helyet idézi latinul a Husz Jánosra vonatkozó kéziratos bejegyzései között.)¹⁶ Mindezek alapján valószínűsíthető, hogy Husz állítólagos jövendölésének szerzője maga Luther volt, de legalábbis ő volt az első, akinek a művében a jóslat ebben a formában megjelent.¹⁷ J. Ch. W. Augusti a jóslat hitelességét vizsgáló tanulmányának legalábbis ez a végső következtetése.

Luther nyomán elsőként Johannes Agricola idézte a német nyelvű jóslatot ötfelvonásos színművében, mely a konstanzi zsinat tárgyalótermében játszódik.¹⁸ (Ugyancsak Agricola adta ki még 1529-ben Petrus Mladoniovicz Husz elítéléséről és kivégzéséről szóló beszámolójának német fordítását, amelyben a próféciát még nem találjuk meg.)¹⁹ Ezt követően német teológus írók sora citálta a jövendölést, köztük Johann Bugenhagen, Johannes Mathesius vagy Philipp

¹⁴ Martin LUTHER, *D. Martin Luthers Werke, kritische Gesamtausgabe*, 30. Band, Dritte Abteilung, hrsg. Karl DRESCHER, Weimar, Hermann Böhlhaus Nachfolger, 1910, 387, 18–22. (A továbbiakban: WA). Magyar fordításban: „Husz János rólam jövendölt, amikor Csehországban a börtönből ezt írja: »Ők most egy ludat fognak megsütöni, de száz év múlva egy hattyút fognak hallani énekelni, amit el kell szenvedniük.«” Vö. SZÉKELY, *i. m.*, 117.

¹⁵ Idézi Augusti, *i. m.*, 140–141. A Luther által említett 1416. természetesen hibás évszám, minthogy Huszt 1415-ben (július 6.) égették meg.

¹⁶ „Lutherus, Tomo 4. *Wittenbergensi Latino anni 1552. Commentarius* in Daniele fol. 334. Papam exterruit rumor et fama eius, cuius praecursor extitit Sanctus Joannes Hus, sicut illis vaticinatus est in spiritu cum dixit. Post centum annos Deo mihi que respondebitis. Item: Nunc quidem assabunt anserem (hoc enim vox ipsa Hus lingua Bohemica sonat), Cygnum vero, qui post me venturus est, non assabunt. Eventus vaticinium comprobavit. Exussus est anno 1416., haec autem contentio ob Indulgentias anno 1517. caepit.”

¹⁷ Vö. Augusti, *i. m.*, 139. Hauffen a fentebb említett tanulmányában már tényként kezeli, hogy a mondás magától Luthertől származik.

¹⁸ Johannes AGRICOLA, *Tragedia Johannis Huß welche auff dem Unchristlichen Concilio zu Costnitz gehalten allen Christen nützlich und tröstlich zu lesen*, Wittenberg, 1537. Idézi HAUFFEN, *i. m.*, 13.

¹⁹ Petrus <de Mladenovic>, *History vnd warhafftige geschicht, wie das heilig Euangelion mit Johan[n] Hussen ym Concilio zu Costnitz durch den Papst vnd seinen anhang öffentlich verdampt ist, ym Jare nach Christi vnsers Herren geburt. 1414 Mit angehenckter Protestation des Schreibers, der bey allen stücken vnd puncten gewesen ist*, [Hagenau], 1529. Johann Agricola előszavával.

Melanchthon.²⁰ Husz szavait nemcsak német és latin költeményekben örökítették meg, de a vaticinációra történő latin nyelvű utalás a Husz János mártíromságát felidéző emlékkeretekben is látható.²¹ A mondás hitelessége mellett érvelők olyan szakértői véleményeket idéznek, melyek azt bizonyítják, hogy az érme a 15. században, nem sokkal Husz halála után készültek.²² A prófécia fő momentum, a hattyú később beépült a lutheránus szimbolikába is: gyakran ábrázolják Luthert hattyúval, és számos észak-németországi és hollandiai templom tetején találjuk ezt a madarat mint az evangélikus egyház jelképét. A 17. század elejétől egyre gyakrabban használják a hattyút a lutheránus városok címerállatként is.

Azonban nem ez az egyetlen Husz halálával kapcsolatban sűrűn emlegetett szállóige, melynek hagyományát magától Luthertől vezethetjük le. A közismert „Sancta simplicitas” fordulatot a legenda szerint akkor mondta volna Husz János, amikor a kivégzésének helyszínén egy öreg parasztasszonyt látott rőzsét hordani a halotti máglyára. Az anekdota forrását szintén Luthernél kell keresnünk: Husz börtönben írt leveleinek latin nyelvű kiadásához írt utószavában örökítette meg ezt a történetet.²³

Visszatérve a Husznak tulajdonított, de a fentebbiek alapján valószínűleg Luther-től származó lúd és hattyú allegóriára, azt már többen megállapították, hogy a mondás több forrás kombinációja.²⁴ Az egyik kútfő Husz János maga, aki a kivégzését megelőzően másfél évet töltött el a konstanzi börtönben, ahonnan számos levelet írt a hozzá hű barátainak. Az egyik ilyen levélben emlegeti magát *anserként*, azaz

²⁰ Johannes BUGHENHAGEN, *Eine Christliche Predigt, uber der Leich und begrebnis, des Ehrwürdigen D. Martini Luthers*, Wittenberg, 1546, B1. Johann MATHESIUS, *Sarepta oder Bergpostill Sampt der Jochimßthatischen kurtzen Chroniken*, Nürnberg, 1562, 93. Philipp MELANCHTHON, *Chronicon Carionis*, Witebergae, 1572, 634. Mindhárom idézi HAUFFEN, *i. m.*, 14–16.

²¹ A német és latin nyelvű verset közli Augusti, *i. m.*, 133. Az emlékérem mindkét lapját közli Gerdes, *i. m.*, 52. A fejedalon Husz János mellképe látható Joa. Hus felirattal. A képet a niceai hitvallásból származó idézet övezi: „Credo unam esse ecclesiam sanctam catholicam.” Az írásoldalon a máglyára kötözött Husz teljes alakos képe látható ezzel a felirattal: „Jo. Hus anno a Christo nato 1415. condemnatur.” A külső peremen található a legenda, vagyis az érem fő felirata: „Centum revolutis annis Deo respondebitis et mihi.”

²² Vö. Gerdes, *i. m.*, 51. Gerdes egy Schott nevű királyi antikvárius véleményére hivatkozik.

²³ Maga Luther írja, hogy a mondás Szent Jeromostól származik. Vö. *Nachwort zu Johann Agricolas deutscher Übersetzung von Hus' Konstanzer Gefangenschaftsbriefen*, WA, Bd. 50, 38, 14. „Hat auch gesehen ein armes Bäuerlein Holz zutragen, und mit sanftem Lächeln gesprochen das Wort Sancti Hieronymi: Sancta simplicitas, Ach du heilige Einfalt.” Vö. David S. Schaff, *John Huss – his life, teachings and death – after five hundred years*, New York, C. Scribner's sons, 1915, 258. A később szállóigévé lett mondás eredeti szövegkörnyezetét Szent Jeromos egyik levelében találjuk: „Venerationi mihi semper fuit non verbosa rusticitas, sed sancta simplicitas.” Vö. *Epistula 57*. = Sancti Eusebii Hieronymi *Epistulae, Pars I: Epistulae FLXX*, recensuit Isidorus Hilberg, Vindobonae, F. Tempsky, 1910 (Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 54), 525, 20–21.

²⁴ Ioannes Gerhardus, *Loci theologici: Cum pro adstruenda veritate tum pro destruenda quorumvis contradicentium falsitate*, Berolini, 1867, 582. Dirk Gertrudus van der Horst, *Disputatio de Hussi vita praesertimque illius condemnati causis*, Amstelodami, 1837, 62. Herbert Brook, *The dawn of the reformation*, II, London, Charles H. Kelly, 1902, 365.

lúdként.²⁵ A mondás másik forrása nem is Husz Jánoshoz köthető, hanem a tanítványához Prágai Jeromoshoz (1375 k.–1416. május 30.), aki csaknem egy évvel Husz kivégzése után halt mártírhalált. A hagyomány szerint, amikor a konstanzi zsinat kimondta a halálos ítéletet, ezzel a szavakkal fordult az őt elítélőkhöz: „Ac appello ad celsissimum simul et aequissimum iudicem Deum omnipotentem ut coram eo *centum annis revolutis* respondeatis mihi.”²⁶ Ezt a zsinati bírákhoz intézett, „fenyegetést” egyetlen forrás örökítette meg csupán, és később innen idézték számosan. Az ismeretlen szerző munkája az *Alia de Eodem Narratio* (vagyis [a Prágai Jeromosról] szóló másik beszéd) címmel jelent meg a *Historiae et monumentorum Joannis Hus atque Hieronymi Pragensis* című mű második kötetében.²⁷ Az ugyancsak ebben a kötetben szereplő írás, amely részletesen és hiteles módon számol be Jeromos peréről, az ítélet kihirdetéséről és magáról a kivégzésről, magától Poggio Bracciolinótól származik, ő azonban nem említi Jeromos ezen mondását.²⁸ Hasonlóképpen Aeneas Sylvius *Historia Bohemicájában* sem találjuk Prágai Jeromos említett szavait.²⁹ Luther tehát valószínűleg az említett *Narratiót* olvashatta, ám tévedésből vagy szándékosan – azért hogy a „száz év” említésével a jóslatot magára vonatkoztathassa – Prágai Jeromos utolsó szavait Husz János szájába adta, ami azt is megmagyarázná, hogy miért teszi Husz halálát hibásan 1416-ra, amint azt fentebb olvastuk. Hauffen szerint nem Luther keverte össze a két cseh mártír utolsó szavait, hanem egy olyan forrást olvasott, ahol azok már eleve egybe voltak illesztve.³⁰ A jóslatról vélhetőleg a Wittenbergben tartózkodó cseh kelyhesektől értesült, akiktől Husz írásait is megkapta.³¹ Hauffen ugyanakkor felhívja a figyelmünket arra is, hogy a Husz-jövendölést ne egyszerűen filológiai kérdésként kezeljük, hanem annak hagyománynak a részeként, amely bővelkedik a Luthert akár már életében övező jóslatokkal.³²

A Husznak tulajdonított prófécia főbb elemei tehát Husz János lúd-metaforájából (anser) és Prágai Jeromos állítólagos jövendöléséből (*centum annis revolutis*)

²⁵ „Prius laqueos, citationes et anathemata Anseri paraverunt, et jam nonnullis ex vobis insidiantur: sed quia Anser animal cicur, avis domestica, suprema volatu suo non pertingens, eorum laqueos [non] rupit, nihilominus aliae aves, quae verbo Dei et vita volatu suo alta petunt, eorum insidias *conterent*. (...) Et haec eadem veritas pro uno Anseri infirmo et debili multos falcones et aquilas, quae acie oculorum alias aves superant, Pragam misit, hae alte gratia dei volitant, et Christo jesu alias aves rapiunt, qui illos corroborabit, et omnes fideles suos confirmabit.” *Documenta magistri Joannis Hus: vitam, doctrinam, causam in Constantiensi concilio actam*, ed. F. PALACKÝ, Pragae, F. Tempsky, 1869, 39–40.

²⁶ Vö. H. Brook, *i. m.*, 365, valamint J. Gerhardus, *i. m.*, 582. Mindketten rosszul adják meg az idézet lelőhelyét. (Helyesen: *Historiae et monumentorum Joannis Hus atque Hieronymi Pragensis* [...], Tomus secundus, [Nürnberg], 1715, 531.)

²⁷ Uo., 528–532. Ebből az írásból idézi a mondást Joachimus Camerarius is. Vö. J. Camerarius, *Narratio de fratribus orthodoxorum Ecclesiis in Bohemia*, Heidelbergae, 1605, 238.

²⁸ G. F. Poggio Bracciolini, *Epistola ad Leonardum Aretinum* = *Historiae et monumentorum Joannis Hus atque Hieronymi Pragensis* [...], Tomus secundus, [Nürnberg], 1715, 532–534.

²⁹ Aeneas Sylvius, *i. m.*

³⁰ Hauffen, *i. m.*, 5.

³¹ Uo.

³² Hauffen, *i. m.*, 6–7.

állnak össze. A kérdés az, hogy a „hattyú” említése honnan származik. A keresztény szimbolikában a hattyú a mártíromság jelképe, a Husz-prófécia szerint viszont éppen a hattyú fog győzedelmeskedni: őt már nem lehet majd elhallgattatni, megégetni. A kérdés azért sem felesleges, mert Husz János levelének fentebb idézett prófétikus részletében az áll, hogy a gyöngye ludat éles szemű sólymok és sasok követik majd, nem pedig egy hattyú. Miért nem sólyom vagy sas lett Luther választott madara? Hauffen szerint azért, mert az említett ragadozómadarak élesszeműek ugyan, de nem énekelnek, nem úgy a hattyú, pontosabban az énekeshattyú, a *Cygnus musicus*.³³ Ezen felül Augusti és Hauffen is megtalálta Luthernél azt a helyet, ami „alludál” a lúd-hattyú allegóriára. A német reformátor 1518 márciusában ugyanis ezt írta X. Leó pápának: „[...] sed cogit necessitas, me anserem strepere inter olores”, vagyis „a szükség visz rá, hogy én a lúd, hattyúk között gágogjak.”³⁴ Luther a pályája elején szerényen a Husz-féle szelíd lúdhhoz hasonlította magát, és a hattyúk alatt itt még a klasszikus műveltséggel felvértezett humanistákat érti. Míg azonban ez utóbbiak egyszerű hattyúk (*olores*), ő a későbbiekben a Husz jövődölésének megfelelően énekeshattyú (*Cygnus musicus*) lesz, aki énekével megújítja a keresztény vallást.³⁵ Hauffen ugyanakkor arra is rámutat, hogy a lúd és hattyú ellentétbe állítása már Luther idejében is számos német közmondás és lírai alkotás témája volt, nem beszélve a hattyú motívum klasszikus irodalmi, német mitológiai és néprajzi gyökereiről.³⁶

Hosszan lehetne még értekezni a lúd és hattyú allegória eredetéről, recepciójáról és utóéletéről, ám ez jelentősen meghaladná a jelen tanulmány terjedelmi korlátait. Visszatérhetünk viszont írásunk apropójához, vagyis Pázmány *Feleletének* ominózus mondatához, amely azt veti Luther szemére, hogy az „ujjából szopta” Husz János jövődölését. Az eddigi kutatások fentebbi összefoglalása után igazat kell adjunk Pázmánynak: Luther előtt valóban nincs nyoma, „múltja” a jövődölésnek. Hozzá kell tennünk azonban, hogy annál nagyobb lett a „jövője”: sokan és sokszor idézték és idézik manapság is, mert tömören, a lúd-hattyú allegóriának köszönhetően már-már emblémaszerűen fogalmazza meg a huszizmus és a lutheri reformáció közti folytonosságot, és ez utóbbinak a sikerét.

³³ HAUFFEN, *i. m.*, 11.

³⁴ WA, I, 529. Németül idézi Augusti, *i. m.*, 143 és Hauffen, *i. m.*, 10.

³⁵ Hauffen rámutat, hogy maga Luther nevezi egy helyen írásait énekeknek (*Lieder*). Hauffen, *i. m.*, 11.

³⁶ Elég ha csak arra gondolunk, hogy az északi germán (skandináv) mitológiában a valkűrök hattyú képében is megjelenhetnek. A német hagyományban Lohengrinnek hattyúfogata van, ami a tisztaság, a szűziesség jele. Az európai kultúrában a hattyú a költészet jelképe és a költői halhatatlanság megtestesítője. Vö. *Szimbólumtár: jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*, szerk. Pál József, Újvári Edit, Bp., Balassi, 2001, 201–202.

ANDREAS PANNONIUS LÉLEKFELFOGÁSÁNAK FORRÁSAIHOZ

BENE SÁNDOR

Bartholomaeus Anglicus: *De proprietatibus rerum*

Hargittay Emilnek a magyar politikai irodalom minden kutatója sokkal adósa. Több mint tíz éve publikált monográfiája, a *Gloria, fama, literatura: Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben* úttörő munka volt. Tartalmi tekintetben ez már megjelenésekor is nyilvánvaló volt (hiszen elsőként ismertetett sok addig feldolgozatlan vagy nem megfelelő kontextusban tárgyalt művet), idő jártával azonban ennél is fontosabbnak tűnik a feldolgozás módszertani újdonsága. A monográfia egésze arról a felismerésről tanúskodik, hogy míg más nemzetek politikai eszmetörténetének kutatói számára az irodalomtörténeti vizsgálódás luxus és dekórum, magyar vonatkozásban ez elemi szükségyszerűség. A kora újkori Magyarországon nincs, illetve csak nyomokban található tételesen és következetesen kifejtett politikai filozófia, ezért az egyes szerzők, sőt, egész társadalmi csoportok politikai gondolkodása is csupán közvetve, irodalmi forrásokból, más műfajok felől közelítve rekonstruálható. Monográfiája egy ilyen műfaj, a politikaelméleti értekezéshez legközelebb álló „fejedelmi tükör” avagy „királytükör” analízisével foglalkozik, miközben számol azzal, hogy a *speculum regis* maga is gyűjtő kategória, amely a morálfilozófia, a teológia, a történetírás és az aktuálpolitika, illetve diplomácia különböző tartalmi komponenseiből épül, az értekezés, az elogium, a prédikáció, a biográfia, a röpirat és a levél műfajtoposzait olvasztja magába. Ez a szemlélet és a belőle adódó módszer széles távlatokat nyitott és számos új problémát vetett fel a kutatás számára, ezúttal azonban inkább arra a momentumra szeretném felhívni a figyelmet, amelyből eredetét vette: a Pázmány Péter politikai tevékenységének értelmezését övező bizonytalanságra. A századok során számtalan egymásnak ellentmondó vélemény látott erről napvilágot, amelyek értékelését a kardinális politikai gondolkodásának ismerete tette volna lehetővé – ám az elmélet és a gyakorlat viszonyának vizsgálatát rendkívüli mértékben nehezítette, hogy Pázmány, legalábbis saját neve alatt, nem írt teoretikus igényű munkát a tárgyban. Hargittay saját korábbi kísérleteit is beleértve állapítja meg: „A problémakör feldolgozása sem akkor, sem később nem töltött el megnyugvással, ugyanis Pázmány szövegeit vizsgálva többféle műfaj alapján kellett rekonstruálnom egy virtuális politikai elméletet.”¹

¹ HARGITTAY Emil, *Gloria, fama, literatura: Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Bp., Universitas, 2001 (Historia Litteraria, 10), 8.

A *Gloria, fama, literatura* módszertani újítása ebben hozott jelentős előrelépést. A monográfia rejtett főszereplője valójában Pázmány Péter, a kötet fejezetei az ő „virtuális politikai elmélete” köré rajzolnak fel egy évszázadnyi irodalmi kontextust, ezért úgy vélem, minden további lábjegyzet, amely a virtuális elmélethez vezető utak egyes nehezen belátható szakaszait világítja meg, köteles adósságot ró le Hargittay Emillel szemben, s talán nemcsak az ő, hanem mindnyájunk szakmai „megnyugvását” is szolgálja.

Azonnal hozzá kell persze tennem: nem Pázmány közvetlen forrásaival foglalkozom, hanem egyik elődjével, Andreas Pannoniusszal, akiről ő maga bizonyára nem is hallott soha. Ám ha sikerül rámutatnom, hogy gondolataik hasonlóságában mélyebb, tendenciaszerű rokonság mutatkozik meg a felszínen is, azzal a magyar kultúra történetének egyik jellemző sajátossága kap (ismét) igazolást: a törések, a megszakítottság, a hagyomány olykori teljes eltűnése ellenére lényegi kapcsolat lehet különböző korszakok jelentős szereplői között. Lehet, hogy ez közhely, de bizonyos szempontból – mondjuk a Pázmány Péter számára sem közömbös *aeternitas* szempontjából nézve – mégiscsak megnyugtató közhely.

*

A 17. századi magyarországi fejedelmi tükrök előzményeit áttekintve Hargittay Emil joggal állapítja meg, hogy a „műfaji minimumnak” (uralkodóhoz szóljon, illetve az eszményi fejedelmi magatartásformát vázolja) mindössze két középkori munka tesz eleget: Szent István *Intelmei* és Andreas Pannonius *De regis virtutibus* című műve.² Ez utóbbi tömör bemutatása során kiemelt figyelem jut a „karthauzi humanista” Mária-tiszteletének: „Fontos állomás a Szent István-i országfelajánlás és a barokk kori Regnum Marianum eszme térhódítása közötti humanista időszakban Szűz Mária segítségül hívása és tisztelete fontosságának hangsúlyozása”.³

A megállapítás óta szisztematikus kutatások világítottak rá Pázmány Péter meghatározó szerepére a barokk kori Szent István-kultusz céltudatos felélesztésében: a magyar király ünnepének bevétele az új római kalendáriumba (1631), az István-életrajz új redakciójának közvetett támogatása (Marnavics Tomkó János tollából, az apostoli királyság eszméjének hangsúlyozásával), egyszerre szolgálta a Habsburg hatalmi reprezentáció érdekeit és a magyar püspöki kar autonómiájának védelmét a Propaganda Fide kongregáció törekvéseivel szemben.⁴ A kor Európa szerte fel erősödő Mária-kultusza egyrészt a lehetőséget kínálta erre (az országfelajánlás legendája révén sajátosan magyar elemmel bővült a nemzetközi irodalom), másrészt pedig a Patrona Hungariae nemzetiesített gondolkörével megerősített magyar

² *Uo.*, 16–17.

³ *Uo.*, 21.

⁴ Lásd BENE Sándor, *A Szilveszter-bulla nyomában (Pázmány Péter és a Szent István-hagyomány 17. századi fordulópontja)* = „Hol vagy István király?” *A Szent István-hagyomány évszázadai*, szerk. BENE Sándor, Bp., Gondolat, 2006, 89–124.

szentkirály-kultusz, középpontjában az államalapító Istvánnal, hatékony ideológiai fegyvernek bizonyult a protestánsokkal folytatott, politikai implikációkkal terhes hitvitában.⁵ Nem csoda, hogy a hagyomány sokáig Pázmány szerzeményeként könyvelte el az „O gloriosa, o speciosa, stella luminosa / Domina mundi, mater gratiosa!” kezdetű Mária-cantiót is,⁶ és noha a kardinális csupán felhasználta a késő-középkori szöveget, kétségtelen, hogy Pázmánynak meghatározó szerepe volt a Mária-tisztelet megerősítésében. A *Kalauz*ban például így ír: „Azért talám az Ur Isten, a mi üdvözítőnknek érdeméért, és az szeplőtelen szűz Mariának, Isten után nekünk Szent Istvántúl testamentomban hagyatott Patrónánknak esedezése által, veszedelemre indúlt Országunkat meg tartoztattya...”⁷

Abban, hogy Pázmány ilyen magától értetődő természetességgel használhatta a Szűz „immaculata” jelzőjét, már Andreas Pannoniusnak is megvolt a maga szerepe.⁸ A „szeplőtelen fogantatásról” a domonkos és ferences skolaszták között hosszú ideje zajló, elkeseredett vita tétje annak bizonyítása illetve cáfolata volt, hogy Mária nem csupán szűzen esett teherbe Krisztussal, hanem maga is bűn nélkül fogant, azaz különleges kegyelem folytán lelke az eredendő bűntől mentesen került testébe. A ferences Duns Scotus követői első történelmi sikerüket akkor aratták, amikor IV. Sixtus pápa 1476-ban dekrétumban tette kötelezővé a Szeplőtelen Szűz ünnepét a latin egyházban, majd néhány évvel később, 1483-ban bullában mondta ki az ellenkező („makulista”) nézetek eretnekségét, és exkommunikációval sújtotta azok terjesztőit.⁹ Ami Andreas Pannoniust illeti, közismert, hogy a magyar

⁵ A kérdéskörrel összefoglalóan lásd TŰSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Magyarország – Mária országa: Egy történelmi toposz a 16-18. századi egyházi irodalomban*, ItK, 2000, 573–602.

⁶ Babits is ezzel (*Petri Cardinalis Pázmány Canticum de Magna Hungariae Regina – Pázmány Péter éneke Magyarország Védasszonyáról*) zárja híres gyűjteményét. *Amor sanctus – Szent szeretet könyve: Középkori himnuszok latinul és magyarul*, ford. BABITS Mihály, Bp., Magyar Szemle, Társaság, 1933, 232–233; s csak a jegyzetben utal rá, hogy Pázmány mindössze feltételezett szerző (*Uo.*, 237). Vö. Holl Béla jegyzetét: *Régi magyar költők tára: XVII. század, 7. Katolikus egyházi énekek 1608–1651*, kiad. HOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1974, 551.

⁷ PÁZMÁNY Péter, *Isteni igazságra vezzerle kalauz*, Pozsony, 1613, 433. (Idézik: TŰSKÉS, KNAPP, *i. m.*, 585–586.)

⁸ Andreas Pannonius királytükreit a készülő kritikai kiadás alapján, a kéziratok lapszámozására hivatkozva idézem. – *De regis virtutibus ad Matthiam Hungariae regem*, Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Vat. Lat. 3186. – *Ad illustrissimum principem dominum dominum Herculem, ducem preclarissimum floride civitatis Ferrariensis, Mutine ac Regii, marchionem Estensem, Rodigique comitem etc. libellus per fratrem Andream Pannonium ordinis Chartusienensis editus*, 1471, Biblioteca Estense di Modena, á. Q. 9. 12; 3. – Az Énekek éneke-kommentár kiadásán BÍRÓ Csilla dolgozik; a kézirat: *Super Cantica Canticorum Salomonis Expositio devotissima una cum brevi et morali Beati Gregorii Papae expositione quae in marginibus ponitur*, OSzK Kézirattár, Cod. Lat. 443. (A továbbiakban a Hunyadi Mátyásnak ajánlott műre *De regis virtutibus*, az Ercole d’ Estének ajánlottra *Ad Herculem*, az *Énekek éneke*-kommentárra *Expositio* címmel hivatkozom.)

⁹ THOMAS M. IZBICKI, *The Immaculate Conception and Ecclesiastical Politics from the Council of Basel to the Council of Trent: The Dominicans and Their Foes*, Archiv für Reformationsgeschichte, 96 (2005), 145–170.

karthauzi nem csupán a Mátyás-irálytükörben dicsőítette a szeplőtelen Szüzet,¹⁰ hanem néhány évvel korábban egész *Énekek éneke*-kommentárját az Immaculata-tézis igazolásának szentelte („beata dei genetrix Maria fuerit a peccato originali praeservata in hora infusionis animae”). Krisztus és Mária jegyességének motívumát mások is felhasználták már előtte a *Cantica* magyarázatában, de ő volt az első, aki szisztematikusan kifejtette annak összefüggését az Immaculata-tétellel. Minderre már Dám Ince alapos összefoglalása felhívta a figyelmet;¹¹ saját kutatásaim pedig további érvekkel szolgálták a ferences kötődés igazolására. Közülük a legfontosabb talán a Scotus-tanítvány és -divulgátor Petrus De Aquila Sententia-kommentárjainak szoros követése, számos hosszú szövegrészlet jelöletlen kölcsönzésével, az Ercole d’ Estének dedikált fejedelmi tükörben, de figyelmet érdemel Andreas személyes kapcsolata a velencei patrícius-filozófussal, Candiano Bollanival is. Bollani kéziratban maradt Genézis-kommentárjának fő tézise például éppen Mária szeplőtelen fogantatása volt, amely az erősen pesszimista, ágostoni antropológiát ellensúlyozta a reményt adó Mária-kultusszal (Mária büntelenségében megmutatta az Úr, hogy az ember újra istenképpre formálható).¹² A Genézis-kommentár dedikációjának címzettje pedig – nyilván nem előzmények nélkül – nem volt más, mint a magyar karthauzi. Természetesen nem állítom, hogy Candiano Bollani vagy Andreas Pannonius kéziratai bármilyen hatással lettek volna Francesco della Rovere döntésére, azt azonban igen, hogy a magyar teológus, egész ismeretségi hálójával együtt, abba a ferences orientációjú szellemi környezetbe tartozott, amelyből a Sixtus-dekrétum és a bulla is kinőtt.¹³

A továbbiakban Andreas ferences kötődésének példáit szeretném gyarapítani, fejedelmi tükrei egy olyan forrásának vizsgálatával, amelyre a korábbi kutatók még nem figyeltek fel. Pedig kézenfekvő annak feltételezése, hogy a Hunyadi Mátyásnak és Ercole d’ Estének ajánlott fejedelmi tükreit a szentírási citátumok

¹⁰ Figyelemre méltó invenció, hogy a Hargittay Emil által is hivatkozott Mária-dicséretet (*De regis virtutibus*, 47r-47v), a bevezető tételmondat kivételével („Sanctam quoque illibatam virginem Mariam, matrem filii dei omnipotentis et domini nostris Iesu Christi, que Pannoniorum regno patrona est, in adiutricem tibi pro mentis affectu invoca”) Andreas éppen a szeplőtelen fogantatás két legjelentősebb ellenzőjének, Szent Bernátnak és Szent Tamásnak a jelöletlenül átemelt szövegeiből kompilálta össze; vö. S. BERNARDUS Claraevallensis, *In nativitate B. V. Mariae sermo (De aqueductu)*, c. 6-7 (Migne, 183, 441); Uő, *De laudibus virginis matris, Homilia II, In Luc.* 26-27, c. 17 (Migne, 183, 70 C-D); THOMAS de Aquino, *Super sententiis*, lib. 4 dist. 45, quaest. 3, arg. 2, corpus.

¹¹ DÁM Ince, *A szeplőtelen fogantatás védelme Magyarországon a Hunyadiak és Jagellók korában*, Róma, 1955, 39–46, 103–105.

¹² Vö. Candianus BOLANUS, *Libellus super principium genesis editus per Candianum Bolani patricium civitatis Melite Venetiarum ad dominum Andream Pannonium sacri ordinis Karthusiensium*, Biblioteca Marciana, Velence, Cod. Lat. I. 44 (2038), 110v-112r. Bollani már évekkel korábban is az Immaculata-dogma elkötelezett híve volt: az *Énekek énekéről* szóló, IV. Jenő pápának ajánlott rövid traktátusában fellelhető a magyar karthauzi *Expositió*jának gondolati magja; lásd Candianus BOLANUS, *Tractatus super canticum gloriosissimae virginis Mariae*, British Library, MS Harl. 2508, 24v–39r (kül. 28v–29r).

¹³ Említés nélkül azért nem hagyható feltételezés, hogy Andreas Pannonius személyesen is ismerte Francesco Della Roverét, a későbbi IV. Sixtust: a híres teológus éppen akkor vezette a bolognai

tömege mellett egyházatyák, antik filozófusok és egyéb profán szerzők (orvosok, történetírók) idézeteivel és hivatkozásaival telezsúfoló tudós karthauzi szerzetes nem mindent első kézből merített, hanem forrásainak jelentős részét már eleve ilyen célból szerkesztett kompendiumokból vette át. A rendelkezésre álló választék nem volt csekély. A régebbi (antik és kora középkori) munkák közös kultúrjavat jelentettek: Plinius *Historia naturalis*át, Cassiodorus *Institutiones*ét, Isidorus *Etymologiae*jét és *Sententiae*jét mindenki használta (természetesen a kitűnően felszerelt ferrarai Certosa-könyvtárban dolgozó Andreas Pannonius is), sőt, a szerzőkre név szerint, tekintélyként illett hivatkozni. Az újabb, 12–13. századi teológiai és tudományos enciklopédiadivat reprezentatív darabjaival (Alexander Nequam *De naturis rerum*ával, Thomas Cantimpré *De naturis rerum*ával, Hugo von Ripelin *Compendium theologiae veritatis*ával, Vincent de Beauvais *Speculum*ával) már más volt a helyzet. Ezek a művek „modern” kézikönyveknek számítottak, használatukat illető homályban hagyni, ám a köztük való választás világhossá tette az író-kompilátor teológiai vagy akár politikai elkötelezettségét.¹⁴ A 15. századi Ferrarában, ahol napirenden voltak a domonkos-ferences teológiai disputák (többek között éppen a szeplőtelen fogantatással kapcsolatban), korántsem volt közömbös, hogy valaki domonkos vagy ferences provenienciájú tudástárból veszi az ismereteit és a tekintély-hivatkozásait. A ferences teológia irányában tájékozódó magyar karthauzi részéről tehát több mint logikus választás volt, hogy királytükreinek forrásbázisát ne a domonkos kompilációkból (Cantimpratensis, Bellovacensis), hanem a ferences Bartholomaeus Anglicus enciklopédiájából, *A dolgok tulajdonságaiból* (*De proprietatibus rerum*) bővítsé meg.

Bartholomaeus Anglicus mintegy négyszáz folió terjedelmű összefoglalója e nembn a legsikeresebbek egyikének mondható.¹⁵ A párizsi egyetemen már 1286-tól tankönyvként használták. A latin eredetiből ma ismert teljes kéziratok száma

ferencesrendházstudiumgeneraléját, amikor a magyar szerzetes is avárosban tartózkodott (lásd Concetta BIANCA, *Francesco Della Rovere, un francescano tra teologia e potere = Un pontificato ed una città: Sisto IV (1471–1484). Atti del Convegno, Roma 3–7 dicembre 1984*, Roma 1986, 19–55); talán ez is magyarázhatja, hogy miért próbált a pápa a későbbiekben belső rendi konfliktusba keveredett Andreas Pannonius érdekében külön levélben interveniálni a karthauziak vezetésénél (ld. Sándor BENE, *Where Paradigms Meet: The Theology of Political Virtues in Andreas Pannonius' Mirrors for Princes = Italy and Hungary: Humanism and Art in the Early Renaissance*, eds. Péter FARBAKY, Louis WALDMAN, Firenze, 2011, 180).

¹⁴ Kivételes példa a Berzeviczy Klára által feldolgozott 15. század végi német kompiláció, amely Cantimpré és Bartholomaeus Anglicus műveiből készült. Klára BERZEVICZY, *Michael Baumanns Naturbuch: Abdruck der Unikathandschrift und Begleitstudie*, Berlin–Modena, Frank & Timme, 2011. A magyar szakirodalomban eddig tudtommal egyedül ő foglalkozott Bartholomaeus enciklopédiájával; lásd Uó, *Egy XV. századi német nyelvű, természettudományi témájú kézirat a bronnbachi ciszterci apátság-ból = A ciszterci rend Magyarországon és Közép-Európában*, szerk. GUITMAN Barnabás, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi kar, 2009 (Művelődéstörténeti műhely. Rendtörténeti konferenciák, 5), 40–48.

¹⁵ Az enciklopédiának két kiadását használtam: egy korai, a Google books-on is elérhető: BARTHOLOMAEUS ANGLICUS, *De prorietatibus rerum*, Coloniae, 1483; valamint a Budapesti Egyetemi Könyvtárban fellelhető 1488-i heidelbergi edíciót (CIH 506). Modern részkiadás: BARTHOLOMAEUS ANGLICUS, *On the Properties of Soul and Body – De proprietatibus rerum libri III et IV*, ed. R. James LONG,

jóval meghaladja a százat, nyomtatott kiadásából csaknem húsz jelent meg a 17. század elejéig, hat népnyelvi fordításának (olasz, francia, angol, provanszál, spanyol, német) kéziratait és kiadásait még ma is számolják a kutatók. Utóbbiak közül különösen jelentős a John Trevisa által jegyzett 1398-as angol fordítás, amely hatalmas irodalmi karriert futott be, hiszen az 1582-ben megjelent revideált edíciója az Erzsébet-kor íróinak kedvenc kézikönyvévé vált, Spenser, Jonson, Marlowe mellett Shakespeare is bőven merített belőle.¹⁶ A szerzőről magáról viszonylag kevés adat maradt fenn. Egy 16. századi biográfusa a norman nemesi eredetű Glanville családdal hozta kapcsolatba, amit további adatok nem erősítenek meg, de nem is cáfolnak. Születésének ideje nem ismert; annyi bizonyos, hogy Angliából került a kontinensre (tanulmányainak lehetséges színhelyeként Oxfordot vagy Chartrest említi az irodalom), s már fiatalon a ferences rendbe lépett. Az 1220-as évek végén „baccalarius biblicus”-ként tartott előadásokat Szentírás-magyarozatból Párizsban. 1230-ban a rend generálisa Magdeburgba rendeli, mint az újonnan alapított ferences *studium* teológiai lektorát; 1247-ben megválasztják osztrák, majd nyolc évvel később cseh tartományfőnöknek is, 1257-ben pápai legátusként járja be Lengyelországot; 1262-ben tér vissza Szászországba, ahol szintén tartományfőnöknek választják (Bonaventura 1266-ban mint „carissimo Bartholomeo ministro Saxoniae” szólítja meg levelében idősebb rendtársát), s itt éri a halál 1272 körül. Élete végén már elismert tudós: első ismert hivatkozás az enciklopédiájára 1267-ből Roger Bacontól származik. A *De proprietatibus rerum*ot valószínűleg Párizsban, a szászországi küldetésre készülve kezdte írni 1230-ban, de már bizonyosan Magdeburgban fejezte be. Arisztotelész-hivatkozásai még a régi (arabról latinra fordított) verziókból származnak,¹⁷ az 1260-tól terjedő új, görögből készült fordításokat már nem ismeri, így a mű születése 1230 és 1250 közöttre tehető.¹⁸

A *De rerum proprietatibus* szorosabban vett célja, hogy a Szentírás rejtett értelmű helyeinek megvilágítása, a természeti eredetű vagy ember alkotta dolgok tulajdonságainak magyarázata révén feltárja a Szentlélek által az érzékelhető fizikai világba kódolt üzeneteket. A természet, a teremtett világ a ferences misztika számára ablak az örök-

Toronto, 1979. – Alapos tartalmi ismertetés: Lynn THORNDYKE, *A History of Magic and Experimental Science During the First Thirteen Centuries of Our Era*, II, New York, 1923, 401–435; a régebbi szakirodalmat összefoglalja Gerald E. SE BOYAR, *Bartholomaeus Anglicus and His Encyclopaedia*, *The Journal of English and Germanic Philology*, 19 (1920), 168–189; az újabbat Heinz MEYER, *Bartolomaeus Anglicus „De proprietatibus rerum”: Selbstverständnis und Rezeption*, *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur*, 117 (1988), 237–274.

¹⁶ A recepcióról: D. C. GREETHAM, *On Cultural Translation: From Patristic Repository to Shakespeare’s Encyclopaedia = Voices in Translation: The Authority of „Old Bookes” in Medieval Literature: Essays in Honour of Helaine Newstead*, eds. Deborah M. SINNREICH-LEVI, Gale SIGAL, New York, 1992, 69–84. Vö. Uő, *The Concept of Nature in Bartholomaeus Anglicus (Fl. 1230)*, *Journal of the History of Ideas*, 41 (1980), 663–677, különösen 663–664.

¹⁷ SE BOYAR, *í. m.*, 183.

¹⁸ R. James LONG, *Introduction = Bartholomaeus Anglicus, On the Properties of Soul and Body*, id. kiad., 4–5.

kévalóságra, ahonnan a spirituális világra nyílik rálátás. A *Római levél* sokat idézett helye (I, 20) szerint: „Ami ugyanis nem látható belőle: az ő örök hatalma és istensége, az a világ teremtésétől fogva alkotásainak értelmes vizsgálata révén meglátható.” A természet kutatása nem öncél – amint Bartholomaeus írja a szaglást tárgyaló fejezete végén (III, 19): „In his ergo et in aliis operationibus nature conditionibus admiranda est divina sapientia, que per ista et talia consimilia dat nobis quodammodo intelligere qualiter per ista sensata materialia ad intellectum eorum que sunt supra sensum sint paulatim cordis interiora ad intelligentiam spiritualium promovenda. Et propter hoc simpliciter est in hoc opusculo mea intentio et finis meus.”¹⁹

A „kis munkácska” kifejezés persze csupán szerénykedő toposz. A kor teológiai, pszichológiai, antropológiai és természettudományos tudásanyagának enciklopedikus összegzése kiemelkedő teljesítmény volt. Akár az *artes*-hallgatók „all in one” tankönyvének készült (mint egyesek vélik), akár a közép- és kelet-európai területek misszionálásra induló szerzetesek prédikációs segédkönyveként (mint mások feltételezik),²⁰ Bartholomaeus lenyűgöző tudásanyagot halmozott fel benne, és a későbbi századok során ez a tulajdonsága sokirányú felhasználásra tette alkalmassá. (Politikai célú kiaknázása sem Andreas Pannoniusszal kezdődik: a Jean Corbechon által V. Károly király számára készített 1372-i francia fordítás a Salamon példáját követő, népét igazságosan kormányzó, a teremtés és a teremtő titkait ismerő „bölcshatalmú” reprezentációs stratégiájába illeszkedett.)²¹ Népszerűségét azonban mégsem annyira a benne található információmennyiségnek, mint inkább az összegyűjtött anyag logikus, áttekinthető szerkesztésének köszönhetette. A tizenkilenc könyvre tagolt, fontossági sorban a teremtőtől a teremtés fokozatain át „lefelé” haladó szerkezet három nagy tematikus egységre osztható: az Isten, az angyalok és a lélek tulajdonságait tárgyaló első három könyvet (I-III:) az ember fizikai valójáról – a testről, az életkorokról, a betegségekről – szóló négy (IV-VII) követi, majd a teremtett világ kerül sorra (a VIII-X. könyvekben az általános vonatkozások, világ, idő, anyag, forma; a XI-XIX. részekben pedig a speciális anyag tárgyalása, föld, víz, levegő, a földrészek és országok, a kövek, fémek, növények és állatok, végül a korábban nem tárgyalt járulékos elemek és tulajdonságok, mint a színek, szagok, ízek, mértékek, számok, és a zene).²²

Ez a deszcendáló szerkesztés nem külsődleges formai eljárás, hanem a mű sajátos természetfilozófiájából ered. A *natura* minden eleme Bartholomaeus számára ima és csodálat tárgya, mert önmagán túlmutató jelentést hordoz: a világ

¹⁹ Idézi SE BOYAR, *i. m.*, 180; BARTHOLOMAEUS ANGLICUS, *On the Properties of Soul and Body*, id. kiad., 49.

²⁰ A kérdést alaposan tárgyalja JURIS G. LIDAKA, *Bartholomaeus Anglicus in the Thirteenth Century = Pre-Modern Encyclopedic Texts: Proceedings of the Second Comers Congress, Groningen, 1–4 July 1996*, ed. PETER BINKLEY, Leiden, 1997, 393–406.

²¹ Id. erről DONALD BYRNE, *Rex imago Dei: Charles V of France and the Livre des propriétés des choses*, *Journal of Medieval History*, 7 (1981), 97–114. (A Magyarországon hozzáférhetetlen tanulmány beszerzéséért Márkus Zoltánnak tartozom köszönettel.)

²² A hármas felosztás lehetőségét felveti SE BOYAR, *i. m.*, 181.

allegorikus. Az egymásra utaló jelentésszinteket az egész művön végighúzódnó fénymetaforika kapcsolja össze. A fény útja két irányú. A Teremtőtől az angyalok sugározzák tovább a teremtett világba (a II. könyben Pseudo-Dionysius Areopagita és Johannes Damascenus alapján haladva tárgyalja az útját), az emberi lélek ezt fogadja be (III. könyv, a legfontosabb forrás a ciszterci misztikus, Alcherus *De spiritu et animája*), majd látható formában is megjelenik és fizikai mivoltában (fény, ragyogás, sugárzás, árnyék, sötétség) is részletes vizsgálatra kerül (VIII. könyv, 40-45). Az út azonban visszafelé is bejárható: az emberi érzékek számára felfogható fény a lélek illuminációjában folytatódik, amely lélek azután „contemplando et gustando” képes visszatérni az örök fény forrásához. Az emanáció és participáció logikájára épülő platonista fénymisztika keresztény verziójának kidolgozását majd a már említett Bonaventura viszi tőkélyre;²³ Bartholomaeus munkájának műfaji korlátai ezt nem is tennék lehetővé. Mindazonáltal az enciklopédia egészén áthúzódó metaforika világosan kijelöli a szerzői szándékot: platonizáló szemlélettel és auktorkkal (Pseudo-Dionysius, Alcherus, Calchidius Timaiosz-kommentárja stb.) ellensúlyozni az egyetemeken egyre növekvő Arisztotelész-befolyást.²⁴

A forráshasználatnak ebben a műfajban különösen jelentős szerepe van. Bartholomaeus önmagát csupán kompilátornak tekinti: kiterjedt ismeretanyagát szinte mindig parafrázéalt vagy direkt idézetek formájában, korábbi tekintélyekre hivatkozva adja elő. Leggyakrabban citált auktora Isidorus 660, őt követi Arisztotelész 275 hivatkozással; a természettudományi fejezetekben Béta, Jeromos, Ptolemaiosz, Plinius a vezérfonalai, az emberi testről Constantinus Africanus, Galénosz, Hippokratész, Avicenna alapján értekeznek, sőt, antik irodalmi utalásai sem ritkák: Hérodotosz 16, Vergilius 15, Homérosz 10, Lucanus 8, Ovidius 7, Cicero és Horatius 2-2 idézettel szerepel. A másik oldalon azonban nem a mennyiség, hanem az argumentációban betöltött szerep és súly áll: a *Corpus Dionysiacum*, a direkt és közvetett Plátón-hivatkozások, a platonizáló Ágoston citálása, Alcherus lélekteológiájának közvetítése – mind a fent említett egyensúlyra törekvő, ám tendenciájában mégis platonizáló szellemet igazolja.

Visszatérve most Andreas Pannoniusra, ugyanez mondható el róla is. Bármily gyakran is idézi Aquinói Tamást, mindkét királytükre alapvetően ferences-platonizáló irányt követ. Másfelől Bartholomaeus idézettechnikájának átvétele sem idegen tőle: a közvetlen forrásokat (mint magát az angol enciklopedistát) homályban hagyja, az azok által hivatkozott vagy idézett „tekintélyeket” viszont nem felejt el megemlíteni. Lássuk most a *De regis virtutibus*, a Hunyadi Mátyásnak ajánlott

²³ Vö. különösen: *Collationes in hexaëmeron sive illuminationes ecclesiae* = Doctoris Seraphici S. BONAVENTURAE *Opuscula varia, Theologica*, V, Quaracchi, 1891, 360-364 (Collatio VI, „De prima visione tractatio tertia, quae est de prima virtutum causa exemplari, de virtutibus exemplaribus et de cardinalibus inde fluentibus”).

²⁴ A fentiekhez vö. Elizabeth KEEN, *The Journey of a Book: Bartholomew the Englishman and the Properties of Things*, Canberra, 2007, 35-37.

királytükör Bartholomaeus-kölcsönzéseit. Az idézettechnikának jó példája a Mértékletesség-fejezet (*De temperantia*) és annak folytatása (lényegében alfejezete), a Részegségről szóló (*De ebrietate*). Andreas a három teológiai erény, a hit, a remény és a szeretet után kerít sort a kardinális erények ismertetésére (okosság, mértékletesség, erő, igazságosság). A *temperantia* felosztásánál a féken tartandó szenvedélyekhez, a nemi vágy és az ízelelés szenvedélyeihez igazodik: józanság, önmegtartóztatás, tisztaság, szemérem definíciói és normái követik egymást (*sobrietas, abstinentia, castitas, pudicitia*). Már maga a felosztás sem saját lelemény, Andreas szó szerint idézi Aegidius Romanus *De regimine principum*ából²⁵ – a folytatásban pedig azonnal Bartholomaeus Anglicus következik:

De regis virtutibus, 27v–28r
(vö. *Ad Herculem*, 29r)

Si enim fuerit nimius cibus, naturam gravat, stomachum distendit et inflat, torsiones generat et malos humores, nausiam et vomitum provocat, calorem naturalem extinguit et suffocat, contractionem nervorum causat, ulcera, scabiem et apostema fieri procurat, senium et mortem accelerat. [...]

Similiter quando cibus nimis minoratur, naturam debilitat, visum et omnes sensus ebetat, fluxum capillorum et canitiem generat et ethicam accelerat, corpus attenuat, et peiores infirmitates quam repletio nimia generat et causat. Cibus vero mediocris est laudabilis, quia deperdita in corpore restaurat, virtutem conservat, sanguinem augmentat, calorem temperat, ingenium acuit, vires operandi tribuit, sanitatem corporis auget et custodit. Verum iuvenes et adolescentes alio modo cibandi sunt quam senes. Nam abstinentia cibi, que senibus est facilis, iuvenibus et adolescentibus est difficilis, ut Ipcras preclare dicit. Nam in senibus debilis est calor naturalis, in iuvenibus autem

De proprietatibus rerum, VI, 20
(De cibo et potu)

Si enim fuerit nimius cibus, nimius naturam gravat, stomachum distendit et inflat, rugitum et torsiones generat, malos humores et cachochimos augmentat, nauseam et vomitum provocat, calorem naturalem sicut oleum extinguit et suffocat, spasmus et contractionem nervorum causat, ulcera scabiem et apostema fieri procurat, senium et mortem accelerat. [...] Quando vero cibus est nimis paucus, naturam debilitat, visum et omnes sensus hebetat, fluxum capillorum et calvitiem generat, ptisim et ethicam accelerat, corpus extenuat, et peiores infirmitates quam repletio nimia generat et causat. [...] Cibus vero mediocris est laudabilis, quia deperdita in corpore restaurat, virtutem conservat, sanguinem augmentat, calorem temperat, ingenium acuit, vires operandi tribuit, sanitatem corporis auget et custodit. [...] Item cibandus est iuvenis et adolescentes et alio modo ipse senex. Nam abstinentia cibi, quae senibus est facilis, pueris et iunioribus est difficilis, iuxta illus Ypo. [...] Nam in senibus debilis est

²⁵ *De regis virtutibus*, 27v: „Quatuor autem sunt partes temperantie, scilicet sobrietas, abstinentia, castitas et pudicitia. Nam si volumus nutrimentales delectationes reprimere, oportet nos temperari a cibo et potu.” – Vö. Aegidius Romanus, *De regimine*, I, ii, 15; az általam használt kiadásban: AEGIDIUS COLUMNAE ROMANI *De regimine principum libri III, per Hieronymum Samaritanium* [...] *in lucem editi*, Romae, 1607, 93: „Nam si spectat ad temperantiam reprimere delectationes nutrimentales et venereas: quia delectationes nutrimentales reprimimus, si fuerimus sobrii et abstinentes, venereas vero si fuerimus casti et pudici: quatuor erunt partes temperantiae, sive quatuor erunt species ipsius, videlicet sobrietas, abstinentia, castitas et pudicitia. Nam si volumus nutrimentales delectationes reprimere, oportet nos temperari a potu et cibo.”

fortis, et ideo maior cibus ad repressionem caloris est eisdem necessarius. Similiter quiescentes minori cibo indigent quam qui se exercitant, quia in illis calor debilior est, in istis vero fortior, ut Galenus dicit.

calor naturalis, in aliis autem fortis, et ideo maior cibus ad repressionem caloris est necessarius iuvenibus et parvulis. [...] Eadem etiam est ratio, quare minus cibandi sunt quiescentes quam se exercitantes, quia in illis calor est debilior, in istis vero fortior, ut posterius patebit.

A szövegösszevetésből kitűnik, hogy Andreas korántsem mechanikusan másol: ahol lehet, módosít a szórenden, stíluson, többnyire egyszerűsítve a forrás megfogalmazásán. A nehezen érthető görög orvosi terminusokat (*cachochimus*, *ptisis*) elhagyja. A következő fejezetben található Bartholomaeus-idézet már bonyolultabb filológiai problémát is fölvet:

De regiis virtutibus, 29v–30r
(vö. *Ad Herculem*, 30v)

Adonandus, sapientia clarissimus, ad Alexandrum Magnum cohibens intemperantiam vini in bibendo: Rex, inquit, mementote bibere intemperate vinum venenum est homini. Quibus preceptis si ille temperasset, profecto in convivio temulentus amicum non occidisset.

Vinum immoderate sumptum mentem immutat in furorem, in mali impetum et in oblivionem boni. Ebrioso quidem inest pallor in facie et gene pendule, oculorum adsunt ulcera et lippitudo, manus tremula, lingua ligata, postera die anhelitus fetidi, gravissime sentiuntur in capite punctiones; amaricat frumen scilicet palati summitatem; amica <bilis> id est colera, que incenditur ex calido fumo vini, et estuans siti gravitate torquetur. Nam hec necessitas vinum sequitur, ut bibendi consuetudo aviditatem pariat rebibendi. Unde more sanguisuge vinolenti quanto plus bibunt, tanto plus sitiunt. Ad hec autem verba Plinii subdit Ysaach philosophus: Si vinum, inquit, usque ad ebrietatem sepe assumptum fuerit, rationis lumen extinguit et vim brutalem confortat, unde permanet corpus velut navis in mari non habens gubernaculum aut rectorem, et sicut militia non habens principem neque ducem. Unde ebrius laudat res perversas, de sapientibus facit stultos, de benivolis causat perversos et malignos. Breviter ebrietas est omnium vitiorum fomes atque causa.

Incidunt enim ebriosi in homicidia, adulteria, furta, latrocinia, blasphemias diversasque infirmitates patiuntur, videlicet podagras, sincopim et crebrius suffocati in puncto intereunt.

De proprietatibus rerum, XVII, 184
(„De vino rubeo”)

Andronides, sapientia clarus, scripsit ad Alexandrum Magnum cohibens intemperantiam vini in bibendo. Rex, inquit, mementote bibere sanguinem terre. Nam bibere intemperate vinum cicutia est homini sive venenum. Quibus preceptis si ille temperasset, profecto amicos in temulentia non interemisset, ut dicit Plinius. Mala autem que facit vinum immoderate sumptum, tangit ibidem in eodem libro c. vii. Mentem, inquit, mutat in furorem, in mali impetum et oblivionem boni. Ebrioso siquidem inest pallor in facie et gene pendule, oculorum assunt ulcera et lippitudo, manus tremula linguaque ligata, postera die eructuant halitus fedi, velut de sepulchro, et gravissime sentiuntur in capite punctiones, amaricat frumen scilicet palati summitatem; amica bilis id est colera, que incenditur ex calido fumo vini, et estuans sitis torquet guttur. Nam hec necessitas vinum sequitur, ut bibendi consuetudo aviditatem pariat rebibendi. Unde more sanguisuge vinolenti quanto plus bibunt, tanto plus sitiunt. Ad hec verba Plinii addit Isa. dicens sic, si vinum usque ad ebrietatem sepe assumptum fuerit, rationis lumen extinguit et vim brutalem confortat, unde permanet corpus velut navis in mari non habens gubernaculum aut rectorem, et sicut militia non habens principem neque ducem. Propter quod favet ebrius rei non annuende, et laudat quod in se est illaudabile. De sapientibus facit stultos, de benivolis perversos efficit et malignos. Nam ebrietas est omnium viciorum fomes atque causa. Incidunt ebriosi in homicidia, adulteria et furta, et ideo volentes custodire familiam, oportetur eos a vino custodire, ne vinum plus bibant quam eorum virtuti expedit et nature.

A részlet elején olvasható példázat szereplője az ősforrásban, idősebb Pliniusnál, nem „Adonandus” vagy „Andronides”, hanem Androcydes, itt tehát szövegromlás történt.²⁶ A második Plinius-hivatkozás téves. Az Andreas Pannonius által „Ysaach philosophus”-nak olvasott²⁷ „Isa.” feltehetőleg az ifj. Plinus által nevezetes levélben jellemzett,²⁸ Juvenalisnál szintén említett²⁹ Isaeus (Iszaios), a Hadrianus idején élt, idős korára, 97. körül Rómában letelepedő szofista rétor.³⁰ Itt idézett sorai közvetítő forrásból kerülhettek Bartholomaeus enciklopédiájába, a hagyomány később Galénosznak tulajdonította őket.³¹ Mindettől függetlenül: a magyar karthauzinak természetesen fogalma sem lehetett róla, milyen Isaachról vagy Isaiusról beszél – egyszerűen követte forrását.

A két bemutatott részlet azonban mintegy véletlenül került csak bele a *De regis virtutibus*ba. Andreas Pannonius ugyanis azért vette kézbe az enciklopédiát, hogy a legfőbb teológiai érénnyel, a hitről szóló fejezeteibe tömör, lényegre törő – és saját szemléletével megegyezően platonizáló – formulázást kölcsönözhesen. A fejezet gerincét a Bartholomaeus Anglicus-enciklopédia első könyvének Istenről és Krisztusról szóló *caputjai* alkotják. Andreas sajátos módon használja forrását: nagyrészt elhagyja annak gondos forráshivatkozásait (kivévelt az abszolút tekintély Pseudo-Dionysius képez), több egymástól távoleső Bartholomaeus-szövegrészt tömörít folyószöveggé, és a másolást rendre megszakítja egy-egy szentírási locus vagy egyházatyai idézésével, esetleg egy Hunyadi Mátyást magasztaló fordulattal. Előfordul, hogy egy Bartholomaeus-idézet utolsó előtti és utolsó tagmondata közé valóságos kis értekezést szerkeszt Szűz Mária tiszteletéről. Az alábbi hosszú szemléltető részlet összességében is jól mutatja a magyar karthauzi szövegszervező eljárásait; a következőkben a *De proprietatibus rerum* megfelelő részletét a párhuzamos oszlopban hozom, a könyv- és caputszám megjelölésével; az amplifikáció révén bekerült idézetek forrását vastag betűvel szögletes zárójelben adom meg. A *De regis* azon helyeit, amelyek értelmeseek ugyan de a forrás nem értéséről vagy félreolvasásáról tanúskodnak, felkiáltójellel jelezve meghagytam; a szöveget csak teljes értelmetlenség esetén javítottam.

²⁶ „Nec alienum fuerit commemorare hoc in loco quod Androcydes sapientia clarus ad Alexandrum Magnum scripsit, intemperantiam eius cohibens: »Vinum poturus, rex, memento bibere te sanguinem terrae. Cicuta hominis venenum est, cicutae vinum.« Quibus praeceptis ille si obtemperavisset, profecto amicos in temulentia non interemisset, prorsus ut iure dici possit, neque viribus corporis utilius aliud neque voluptatibus perniciosius, si modus absit.” PLINIUS SECUNDUS, *Naturalis historia*, XIV, 58.

²⁷ Az „Is.” rövidítés „Isaach”-feloldása nem a magyar karthauzi találmánya, így olvasta már a *De rerum proprietatibus* ismeretlen 14. századi provanszál fordítója is, ld. C. APPEL, *Der provenzalische Lucidarius*, Zeitschrift für romanische Philologie, XIII (1889), 225–252, az idézet: 234.

²⁸ PLINIUS Sec., *Epistulae*, II, 4.

²⁹ JUVENALIS, *Satirae*, III, 74.

³⁰ WARREN S. SMITH, *Juvenal and the Sophist Isaeus*, *Classical World*, 91 (1997), 39–45.

³¹ Ld. pl. Robertus GROPRETIUS Atrebas, *Regimen sanitatis*, Gent, 1538, 12r.

De regis virtutibus, 7v-14v

Ipsa enim beatissima trinitas solus est verus deus, eternus, immensus, incommutabilis, optimus, ineffabilis, pater, filius et spiritus sanctus, sine quo nihil est validum, nihil sanctum.

Hec autem beatissima trinitas secundum communem essentiam est individua, et secundum personales proprietates est discretiva, in nature sue simplicitate non admittens divisionem, nec in personali proprietate recipiens unitatem, sed semper in essentia unitas et in personis pluralitas invenitur.

Quamvis autem divina essentia a mortalibus non posset cognosci ad plenum nec comprehendi in vita hac, cognoscitur tamen in suo effectu in quantum est omnium principium sive causa. Quia deum esse insipiens dubitat et tamen quid sit secundum maiestatis magnitudinem, nullius creature intelligentia plene investigat, secundum illud Johannis: Deum nemo vidit unquam [Jo. 1: 17], scilicet totali comprehensione, ut Augustinus exponit.

Est enim deus sine principio principium primum, increatum, ingenitum, impartibile, immortale, eternum, infinitum, incircumscriptum, indeterminatum, potens ad infinita, simplex, incompositum, influxibile, impassibile, universale, inalterabile, fons bonitatis et iustitiae, lumen intellectuale, virtus inaccessibilis et immensurabilis (et tamen omnia mensurat propria voluntate), creaturarum omnium effectiva, omnium contentiva et conservativa, omnium provisiva, omnia implens, omnibus dominans et imperans (et non est qui possit resistere voluntati eius), omnia incontaminate continens, omnibus substantiis eminens et super omnia existens, principatus et potestates ordinans, determinans ac disponens, super omnem ordinem et super omnem substantiam, vitam, rationem et intelligentiam existens. Per se enim est lux, per se est bonitas, per se vita, per se substantia, per se existens fons essentiae, his que sunt, his que vivunt, omnium bonorum causa est, una substantia, una virtus, una voluntas, una operatio, unum principium, una potestas,

De proprietatibus rerum, I, 1-21

Est igitur, ut dicit Innocentius III, unus solus et verus deus eternus, immensus, incommutabilis, omnipotens, et ineffabilis pater et filius et spiritus sanctus. [I, 1 De deo]

Hec autem sancta trinitas secundum communem essentiam est individua, et secundum personales proprietates est discreta in nature sue simplicitate non admittens divisionem, nec in personali proprietate recipiens unitatem, sed semper in essentia unitas et in personis pluralitas invenitur. [I, 2 De essentiae unitate et personarum pluralitate]

Quamvis autem divina essentia a mortalibus non posset cognosci ad plenum nec comprehendi hic in via, cognoscitur tamen in suo effectu in quantum est omnium principium sive causa. Quia deum esse vir insipiens dubitat et tamen quid sit secundum maiestatis magnitudinem, nullius creature intelligentia, investigat, ut dicit Damascenus. [I, 5 Quod deus cognoscitur in suo effectu]

Proprietates vero divinas divine scilicet essentiae convenientes determinat Johannes Damascenus, libro III, cap. viii. Deus est, inquit, sine principio principium primum, increatum, ingenitum, impertibile, immortale, eternum, infinitum, incircumscriptum, indeterminatum, potens ad infinita, simplex, incompositum, influxibile, impassibile, universale, inalterabile, fons bonitatis et iustitiae, lumen intellectuale, virtus inaccessibilis et immensurabilis, et tamen omnia mensurat propria voluntate, creaturarum omnium effectiva, omnium contentiva et conservativa, omnium provisiva, omnia implens in suo regno, omnibus dominans et imperans, et nullum contrarium habens, omnia incontaminate continens, omnibus substantiis eminens et super omnia existens, semper bona, semper beata, semper plena, principatus et potestates ordinans, determinans ac disponens, super omnem ordinem et super omnem substantiam, vitam, rationem et intelligentiam existens. Per se enim est lux, per se est bonitas, per se est vita, per se est substantia, per se existens

una dominatio, una divinitas in tribus personis patris et filii et spiritus sancti. Una ratione creditur, colitur et adoratur. Simplex enim est divine maiestatis essentia et impartibilis existens varia dona suis distribuit creaturis. Simplici cognitione omnia cognoscit tam presentia quam preterita et futura. Item omnia implens, super omnia existens, omnia continens, omnibusque suam operationem secundum susceptivam virtutem tribuens, et cum sit totus impartibiliter, totus est totaliter, ens ubique et non pars in parte partialiter divisus, sed totus in omnibus et totus super omne, unde ipse solus incomprehensibilis est et interminabilis et a nullo preterquam a semet ipso cognitus. Nam ipse solus sui ipsius maximus contemplator est. Unde ad eius totalem comprehensionem nulla potest pertingere creatura, cum sit infinitus in se, virtute tamen sua infinita finit et terminat universa, ipso teste: Ego sum, inquit, principium et finis. **[Apo. 22: 13]**

Et quamvis indivisibilia sint opera beatissime trinitatis, ab intus [!] distinguuntur tamen quedam nomina per que notificatur deus in suis operibus, qui innotabilis et innotificabilis in se quoad intime maiestatis est. Sunt enim quedam nomina ei appropriata et quedam transumptiva et transactiva a creaturis.

Nomina appropriata deo apud Hebreos sunt decem. Primum Hel vel Hyschyros, id est fortis, quia nulla impotentia aut invaliditudine opprimitur, sed fortissimus est et prepotens, ad omnia perpetranda, secundum illud Davitici regis et prophete: Omnia quecumque voluit, fecit in celo et in terra **[Psal. 113: 11]**. Et illud Danielis: Non est qui possit resistere voluntati eius **[a helyes locus: Est. 12: 13]**. Et illud Ysaie prophete: Sic sunt omnes gentes coram illo quasi non sint, et universa terra quasi pulvis exiguus **[Isa. 40: 15]**. Quapropter omnipotenti deo ac summe bono omnium naturarum creatori, voluntatum autem

fons essentie, his que sunt, his que vivunt vite, his que participant rationem ratio, omnium bonorum causa est, una substantia, una virtus, una voluntas, una operatio, unum principium, una potestas, una dominatio, una divinitas in tribus perfectis hypostasibus seu personis patris et filii et spiritus sancti, una ratione creditur, colitur et adoratur. [...] Unde divinitas simplex, impartibilis existens, varia dona suis distribuit creaturis. [...] Dicit enim ad hoc idem Damascenus li. primo ca. xvi. [...] Ipse enim sui ipsius locus est, omnia implens, super omnia existens, omnia continens, uniuscuiusque naturam permiscibiliter pertransiens, omnibus suam operationem secundum susceptivam virtutem tribuens, et cum sit totus impartibilis, totus est totaliter, ens ubique et non pars in parte partialiter divisus, sed totus in omnibus et totus super omne, unde ipse solus incomprehensibilis est et interminabilis et a nullo preterquam a semet ipso cognitus. Nam ipse solus sui ipsius maximus contemplator est. Unde ad eius totalem comprehensionem nulla potest pertingere creatura, cum sit infinitus in se, virtute tamen sua infinita finit et terminat universa. **[I, 16 De proprietatibus divine essentie]**

Et quamvis indivisibilia sint opera beatissime trinitatis, tamen a sanctis distinguuntur quedam nomina per que notificatur deus in operibus suis, qui invocabilis est et innotificabilis in se quoad intima maiestatis est. Sunt autem quedam nomina appropriata et quedam sunt transumpta et translata. **[I, 18 De nominibus quae notificant deum in suis operibus]**

Nomina vero appropriata sunt decem, de quibus Isidorus in VII. li. ca. primo dicit sic. Apud Hebreos decem nominibus deus nuncupatur. Primum est El vel Yschiros, id est fortis, quia nulla infirmitate opprimitur, sed fortis est et sufficiens ad omnia perpetranda. **[I, 19 De nominibus appropriatis]**

bonarum adiutori et remuneratori, malarum vero relictori et damnatori omnis anima subditur, ut sanctus doctor Augustinus XIV De civitate dei [**Augustinus, De civitate dei, XIV, xxvi = PL, 41, 435**] inquit.

Secundum nomen est Heloe, quod Grece dicitur cheos vel phebos [!], eo quod deus a cunctis ipsum colentibus sit timendus, secundum illud Davidis regis propheticum: Timete, inquit, dominum omnes sancti eius, quoniam non est inopia timentibus eum. [**Psal. 33: 10**] Cuius ire nemo resistere potest, ut sanctus Job inquit. [**Iob 9: 13**] Ipse enim mortificat et vivificat, pauperem facit et ditat, humiliat et sublevat, suscitatur de pulvere egenum et de stercore elevat pauperem, ut sedeat cum principibus et solium glorie teneat, primo Regum secundo. [**Helyesen: I. Sam. 2: 6-8**] Et Ecclesiastici primo: Unus est altissimus creator omnipotens, rex potens et metuendus nimis, sedens super thronum sapientie et dominans deus, in cuius manu est potestas hominis. [**Eccl 1: 8**] Propter quod Christus dominus Luce XII tibi comminando dicit: Time eum, qui postquam occiderit, habet potestatem mittere in Gehennam. [**Luc. 12: 5**] Et Paulus apostolus: Cum tremore, inquit, et timore vestram salutem operamini. [**Phil 2: 12**]

Tertium nomen dei est Sabaoth, id est <princeps> virtutum vel exercituum, eo quod omnis exercitus celestis sit ei subiectus. Ideo homo ei subiectus esse debet, propter quod oramus: Fiat voluntas tua sicut in celo et in terra. [**Matth. 6: 10**]

Quartum nomen est Helyon sive Ramachel, id est excelsus deus, quia teste David propheta: Excelsus dominus et super celos gloria eius. [**Psal. 112: 4**] Idem: Elevata est magnificentia tua super celos. [**Psal. 8: 2**] Et sanctus Job: Excelsior, inquit, celo est, et quid facies? Longior terra mensura eius et latior mari. [**Iob 11: 8-9**] Si ascendero, inquit propheta David, in celum, illic est, si descendero in infernum, adest. [**Psal. 138: 8**] Quapropter tante maiestati te in omnibus subice, o dux preclarissime.

Quintum nomen est Eserie, id est: qui est. Est enim deus eternus. Nam omne quod incipit esse vel desinit per motum vel mutationem hoc patitur. Deus autem

Secundum nomen est Eloë, quod Grece dicitur theos phebos, id est timor, eo quod deus a cunctis ipsum colentibus sit timendus. [**U. o.**]

Tertium nomen est Sabaoth, id est princeps exercituum, eo quod omnis exercitus celi eius dominio sunt subiecti. [**U. o.**]

Quartum nomen est Jeliom sive Ramachel, id est excelsus deus. [**U. o.**]

Quintum nomen est Eiel, id est: qui est. Deus enim qui est eternus, vere est. [**U. o.**]

omnino est incommutabilis secundum illud Malachie prophete: Ego dominus et non mutor. [Mal: 3: 6] Et Iacobus apostolus in sua canonica: Apud quem, inquit, non est transmutatio. [Iac. 11: 7] Est igitur eternus carens principio et fine, totum esse suum simul habens, in quo eternitatis ratio consistit. [Thomas de Aquino, Summa contra gentiles, I, xv, 3.] His concordat illud Daviticum dictum: Tu autem domine in eternum permanes. [Psal. 101: 13] Idem: Tu autem <idem> ipse es, et anni tui non deficient. [Psal. 101: 28] Ipse igitur te ad regnum sublime Pannoniorum in sua eternitate ab eterno in prescientie libro suo prescripserat, quod in tempore hoc in te fore completum manifesto apparet.

Sextum nomen est Adonay, id est dominus, quia eius dominationi subicitur totus mundus, secundum illud Ysaie: Rex regum et dominus dominantium, [Téves hivatkozás; helyesen: Apoc. 19: 16] cuius dominio te esse subiectum convenit. Tanto magis autem anima deo subicitur, quanto magis deum in ipsis suis cogitationibus concipit, ut sanctus doctor Augustinus inquit XIX De civitate dei. [Vö. Augustinus, De civitate dei, XIX, iv = PL, 41, 629]

Septimum nomen dei est Ia, id est spiritus almus, deus enim spiritus est, Johannis quarto. [Jo. 4: 24] Et apostolus ad Romanos primo: Invisibilia, inquit, dei per ea que facta sunt intellecta conspiciuntur. [Rom. 1: 20] Que enim non visu sed intellectu conspiciuntur, incorporea sunt. Quapropter te convenit deum adorare in spiritu et veritate.

Octavum nomen est Tetragramaton, id est nomen quatuor litterarum. Scribitur enim nomen dei apud Hebreos quatuor litteris que ineffabile significant vel pronunciant nomen dei. Dicitur autem ineffabile non quia nomen dei nominari non posset, sed quia eius significatio ab humano corde non potuit comprehendi. De rebus tamen altissimis etiam parva et debili consideratione, aliquid posse intelligere et inspicere iocundissimum est, o rex sapientissime. Cui sententie sancti doctoris Hylarii auctoritas concordat, qui in libro De Trinitate loquens de huiusmodi veritate inquit: Hic credendo incipe, permane, persiste; etsi non perventurum sciam,

Sextum nomen est Adonai, id est dominus, quia eius dominationi subicitur totus mundus. [U. o.]

Septimum nomen dei est Ja, id est spiritus almus. Deus enim spiritus est. [U. o.]

Octavum nomen est Tetragramaton, id est nomen quatuor litterarum. Scribitur enim apud Hebreos quatuor litteris que ineffabile pronunciant et significant nomen dei. Quod dicitur ineffabile non quia dici non posset, sed quia eius significatio ab humano corde non potest comprehendi. [U. o.]

[10v] gratulabor tamen profecturum. Qui enim pie infinita prosequitur, etsi non contingat aliquando, semper tamen proficiet prodeundo. Sed ne inseras in illud secretum et arcanum interminabilis nativitatis; non te immergas summam intelligentie comprehendere presumens, sed intellige incomprehensibilia esse. [Hilarius Pictaviensis, *De Trinitate*, II, x = PL, 10, 58C-59A]

Nonum nomen dei est optimus, quia optimum est nomen eius. Cum enim deus sit summum bonum, sequitur quod et nomen eius sit summe optimum, in cuius nomine omne genuflectatur celestium, terrestrium et infernorum. [Phil. 2: 10]

Decimum nomen est Heloy, et est nomen trinitatis et pertinet ad patrem et filium et spiritum sanctum. Et ideo plurale habet apud Hebreos et singulare. Significat enim divinam essentiam cum suppositione trium personarum. Unde dicitur trinitas quasi trium unitas.

Sed adhuc scire convenit tuam celsitudinem, o rex inclite, quedam nomina dei omnipotentis esse transumptiva a creaturis, quibus codex divinus utitur, quando scilicet intendit aliquas dei operationes exponere. Multa enim in divina scriptura symbolice dicta sunt, id est figurative et transumptive, quia homines carne grossa induti excelsas et innaturales [!] divinitatis operationes intelligere non possunt, nisi quibusdam formis et imaginibus et notis, quibus homines <uti> sepius sunt sueti; unde omnia corporalia que de deo dicuntur, non proprie, sed simbologice tua excellentia intelligat. Simplex enim deus est et non figurabilis, oculos tamen et palpebras et visum habere refert scriptura, quia universorum habet virtutem considerativam, cum ei nihil potest latere et nihil subterfugere eius notionem. Ipse enim intuetur profundum abissi, et altitudines montium ipse conspicit, teste prophetico sermone. Ratione etiam simili aures et auditum habere describitur, quia apud ipsum propitiationem non [!] esse et deprecationis susceptionem non timemus. Per hunc enim sensum etiam tua regia maiestas mitem se ostendit, quando deprecantibus aures sue clementie familiariter inclinatur. Sed et os et labia et

Nonum nomen est Saddai, id est omnipotens, quia omnipotens est nomen eius. [U. o.]

Decimum nomen est Eloy, et est nomen trinitatis et pertinet ad patrem et filium et spiritum sanctum, et ideo plurale est apud Hebreos et singulare. Signat enim divinam essentiam cum suppositione trium personarum, unde dicitur trinitas quasi trium unitas. [U. o.]

Sunt autem quedam nomina transumpta a creaturis, quibus utitur scriptura, quando intendit aliquas exponere condiciones creatoris. Quia Damascenus libro primo capit. XIV. inquit: Quia multa in scriptura symbolice sunt dicta, id est figurative et transumptive, scire oportet quod homines carne grossa induti excelsas et immateriales divinitatis operationes intelligere non possunt, nisi quibusdam formis et imaginibus et notis, quibus homines uti sepius sunt consueti. Unde omnia corporalia que de deo dicuntur, non proprie, sed simbologice tua excellentia intelligat. Simplex enim deus est et non figurabilis, oculos tamen et palpebras et visum habere dicitur, quia universorum habens virtutem considerativam, eum nihil potest latere, nihil subterfugere suam notionem. Simili ratione aures et auditum habere describitur, quia apud ipsum propitiationem fore et deprecationis susceptionem non timemus. Per hunc enim sensum nos mites ostendimus, quando deprecantibus aures familiariter inclinamus. Os et labia et fauces habere dicitur, quia illa velut loquendo per inspirationem hominibus revelat, que hominum cogitatio per huiusmodi organa exprimit et ostendit. Guttur etiam dicitur

fauces habere dicitur deus, quia per [!] illa velut loquendo per inspirationem hominibus revelat, que hominum cogitatio per hec organa exprimit et ostendit. Guttur etiam et gustum dicitur habere, quia in nostre vite operibus bonis tamquam in gustu delectatur. Nares et olfactum dicitur habere, quia tamquam odor suavissimus deo placet quicquid devotionis affectus sibi exhibet. Faciem etiam habere deum scriptura commemorat, quia per ipsius opera eius virtutem et presentiam divinus sermo manifestat. Sicut etiam tue regie maiestatis presentia in tua clara facie declaratur. Manus et brachia dei representant eius subtilem et invincibilem operationem. Sicut et tua sublimitas digitis et manibus et brachiis fortissimis subtiliora et validiora operatur. Dexteram quoque dei scriptura commemorat, cum opera eius digniora insinuat. Unde et iurare per dexteram suam dicitur, quando intransmutabile eius consilium perhibet. Pauperibus quoque frequenter subvenit et indigentibus largitur et auxiliatur. Et ideo pedes habere dicitur. Sepe enim dicitur in effectu, quod solent operari homines pedibus vel incessu. Pectus et cor habere dicitur propter cognitorum iugem recordationem. Ventrem quoque et viscera, propter illam quam in nobis ostendit misericordiam et compassionem. Irasci etiam et furere dicitur propter odium malitie et iustam quam infert peccantibus ultionem. Et dormire dicitur et oblivisci propter iniurie dissimulationem et vindicte recordationem [!]. Unde quia tot modis per sua beneficia suppletur hominum indigentia, more humano dicitur habere diversa membra. Unde beatus Dionysius effectus dei multiplices sic describit: Deus, inquit, est omnium causa et principium eorum que sunt substantia. Est viventium vita, rationantium ratio. Est excidentium ab eo revocatio et rerum <resurrectio> corruptentium quod secundum naturam est conservatio, et eorum que moventur secundum execrabilem impetum reformatio. Sanctum firmat firmiter, terminus stantium, [!] et ipsorum qui ad eum reducuntur via et reordinatissima manuductio. Et sequitur post pauca: Ipse est, inquit, eorum qui ab ipso sunt pater principalior, quam ipsi qui eos genuerunt. Nam et ipsi ab ipso ceperunt esse et generare. Eorum autem qui ipsum sequuntur et ab ipso pascuntur pastor est. Illuminatorum est splendor, perfectorum perfectio, deificatorum deificatio, distantium pax, simplicium simplicitas et unitorum unio, superprincipale et substantiale principium occultum sue cognitionis secundum quod fas est et possibile unicuique bona traditio, etc. Haec verba Dionysii recitat Damasc.

habere et gustum, quia in nostre iustitie operibus tamquam in gustu delectatur. Nares et olfactum habet, quia tamquam odor suavissimus domino placet quicquid devotionis affectus sibi exhibet. Faciem ipsam habere commemorat, quia per ipsius opera eius virtutem et presentiam divinus sermo manifestat. Nam persone presentia in facie declaratur. Manus et brachia representant eius subtilem et invincibilem operationem. Quia nos digitis et manibus et brachiis subtiliora et fortiora operamur. Quando dexteram dei commemorat, certiora dei et digniora insinuat. Unde et iurare per dexteram suam dicitur, quando intransmutabile per eius consilium perhibetur. Frequenter pauperibus subvenit et indigentibus auxiliatur. Et ideo pedes habere dicitur. Sepe enim dicitur in effectu, quod solent operari homines pedibus vel incessu. Pectus et cor habere dicitur propter cognitorum iugem recordationem. Ventrem et viscera, propter illam quam in nobis ostendit misericordiam et compassionem. Irasci dicitur et furere, propter odium malitie et iustam quam infert peccantibus ultionem. Et dormire dicitur et oblivisci, propter iniurie dissimulationem et vindicte retardationem. Unde quia tot modis per sua beneficia suppletur hominum indigentia, more humano dicitur habere diversa membra. Unde beatus Dionysius effectus dei multiplices sic describit: Deus, inquit, est omnium causa et principium eorum que sunt substantia. Est viventium vita, rationantium ratio, excidentium ab eo revocatio, et rerum resurrectionem corruptentium quod secundum naturam est renovatio, et eorum que moventur secundum execrabilem impetum, reformatio. Sacrum firmamentum minus stantium, et ipsorum qui ad ipsum reducuntur via et reordinatissima manuductio. Et sequitur post pauca: Ipse est, inquit, eorum qui ab ipso sunt pater principalior, quam ipsi qui eos genuerunt. Nam et ipsi ab ipso ceperunt esse et generare. Eorum autem qui ipsum sequuntur et ab ipso pascuntur pastor est. Illuminatorum est splendor, perfectorum perfectio, deificatorum deificatio, distantium pax, simplicium simplicitas et unitorum unio, superprincipale et substantiale principium occultum sue cognitionis secundum quod fas est et possibile unicuique bona traditio, etc. Haec verba Dionysii recitat Damasc.

pascuntur pastor est. Illuminator est, splendor perfectorum et perfectio eorum, deificatorum deificatio, distantium pax, simplicium simplicitas et unitorum unio, superprincipale et substantiale principium occultum, sue cognitionis secundum quod fas est et possibile unicuique bona traditio. Quibus omnibus sanctus doctor Dionisius probat, quod corporalia de deo dicta sunt ad significantiu [!] intellectum mystice referenda.

Hec ideo breviter de divina maiestate dicta tue celsitudini orando perstrinxi, ne forte nimis ac fortissimis exercitiis bellicis pro fidei defensione lassatus, cum prelibata de deo in scriptura legis, aliquid corporeum in simplici natura divina contra deum estimares. Sed scito adhuc quedam nomina alia esse, que ad significationem illorum que de homine assumpto Christo scilicet unico dei filio, domino nostro intelliguntur, a similibus rerum artificiose transumpta. Multis etenim modis Christus dominus in scripturis divinis cognominatur. Christus enim a crismate vocatus est. Ipse enim pre cunctis suis consortibus omnium gratiarum plenitudine est delibutus, secundum illud Johannis primo: Et vidimus gloriam eius, gloriam quasi unigeniti a patre, plenum gratie et veritatis. [**Jo. 1: 13**]

Iesus vero Hebraice, socer [!] Grece, salvator Latine interpretatur, eo quod cunctis gentibus salvator est missus. Propter quod et ipse messias Hebraice dicitur, eo quod omnis prophetalis, sacramentalis et regalis dignitatis sit divinitus insignitus, nam messias dicitur unctus. Dicitur etiam Emanuel, id est: nobiscum deus, eo quod dei filius per illibatam virginem natus in carne apprens nobis se coniunxit. Dicitur etiam verbum caro factum, quia verbum est, in quantum generatur a patre eterna processione spiritali, secundum illud psalmigraphi: Tecum principium, in die virtutis tue in splendoribus sanctorum, ex utero ante Luciferum genui te. [**Psal. 109: 3**] Hic, o rex sapientissime, per prophetam deus pater eternus et immensus naturam deitatis filii sui Iesu Christi domini nostri aliquatenus nobis pro nostra capacitate manifestat dicens: Tecum principium. Eternus enim deus pater loquitur filio suo eterno: He, inquit, solum tibi tribuo et nulli alteri; quia tu es mihi filius per naturam, quia tecum est mihi principium; ego enim et tu unum

cap. III. Ex quibus omnibus patet, quod corporalia de deo dicta sunt ad figurativum intellectum mystice referenda. [**I, 20 De nominibus transumptis**]

Sunt iterum quedam alia nomina, que ad significationem illorum que de homine assumpto Christo scilicet dei filio intelliguntur, a similibus rerum artificiose transumpta, sicut patet in Isidori libro VII. ca. 2., ubi dicitur: Christus multis modis in scripturis vocari consuevit. Dicitur enim ibidem quod Christus a crismate vocatus est. Ipse enim pre cunctis suis consortibus omnium gratiarum plenitudine est delibutus... [**I, 21 De diversis Christi nominibus quibus nuncupatur**]

... qui Ihesus Hebraice, sother Grece, salvator vero Latine dicitur, eo quod cunctis gentibus salvator est transmissus. Propter quod et ipse messias Hebraice dicitur, eo quod omnis prophetalis, sacerdotalis et regalis dignitatis sit divinitus insignitus, nam messias dicitur unctus. Dicitur etiam Emanuel, id est: nobiscum deus, eo quod deus per virginem natus in carne apprens nobis se coniunxit. Dicitur etiam verbum caro factum, quia verbum est, in quantum nascitur a patre in eternitate... [**U. o.**]

sumus principium omnium. Quod hic videri non potest, quia videmus nunc in speculo et in enigmate, [I Cor. 12: 12] sed videbitur in die virtutis sue in splendoribus sanctorum, id est in eternitate, ubi virtus divina a sanctis facie ad faciem id est sine [13r] interpositione alicuius creature conspicitur, quando erunt homines sancti ut angeli dei. Et subinfert eternam eius generationem, inquiens ex utero, id est ex occulta et secreta substantia mea genui te ineffabiliter, et hoc ante Luciferum, id est ante omnia tempora. Sed dei filius caro dicitur, in quantum ex virgine Maria nascitur in temporis mutabilitate. Concepit enim virgo illibata non ex semine virili, sed spiritu sancto fecundante, non quod de spiritus sancti substantia semen partus accepit, sed quia, per amorem et operationem spiritus sancti singulariter ardebat, ideo ex eius purissimo sanguine virtus spiritus sancti corpus Christi formavit. Sed hoc ineffabile sacramentum conceptionis dominice credere magis tibi, o rex sapientissime, convenit quam referre. Nam quod natura non habet, usus nescit, ignorat ratio, mens non capit, qualiter humanus sermo narrabit?

Similiter dicitur unigenitus et primogenitus, quia patris et matris fuit unicus filius, ante quem nullus et post quem nullus erat alius. Dicitur etiam principium, quia unum principium est cum patre, et quia pater omnia per ipsum fecit. Propter quod dicitur: In principio, id est in patre erat verbum et verbum erat apud deum, et deus erat verbum, hoc erat in principio apud deum, omnia per ipsum facta sunt etc. [Jo. 1: 1] Eternus enim pater plene intelligens essentiam suam equalem sibi per omnia et coeternum de eadem sua essentia generavit filium; una et eadem numero essentia, una deitas, una maiestas in ambobus. Et idem ipse pater una cum eterno filio de se genito per voluntatis ardorem de eadem essentia spirant spiritum sanctum, ita ut in una singulari et hac essentia, deitate, maiestate sint tres persone, unus tamen deus. Pater enim per potentiam, filius per sapientiam, spiritus sanctus per amorem unus deus, et unum principium unica et indivisa actione omnia creavit de nihilo, ita ut ex patre sint omnia, per filium omnia et in spiritu sancto omnia, ab unico tamen deo. Omnia, inquit, per ipsum facta sunt, [Jo. 1: 3] id est unigenitum dei patris filium.

...et caro dicitur in quantum a matre nascitur in temporis mutabilitate. [U. o.]

Similiter dicitur unigenitus et primogenitus, quia patris et etiam matris fuit unicus filius, ante quem nullus et post quem non erat alius. Multis etiam aliis modis prefiguratur in rebus creatis. Dicitur etiam principium, quia pater per ipsum omnia fecit. [U. o.]

Propter quod dicitur et finis, quia in ipso et per ipsum omnia finit. Dicitur etiam os dei, quia per ipsum deus mundo loquitur. Dicitur etiam manus, quia per ipsum rerum universitas continetur. Dicitur via, quia per ipsum ad patrem pervenitur. Vita, quia in ipso vivitur. Veritas, quia nec fallit, nec fallitur. Dicitur et fons, quia est omnis boni origo indeficiens et reficiens sitientes. Et multis aliis figuris nobis datur intelligi in scripturis, materialiter [!] in exemplis. Sicut et pater et filius propter varios effectus in creaturis variis nobis nuncupatur, sicut et spiritus sanctus patri et filio in simplicitate nature consubstantialis et coeternis diversis vocatur nominibus et diversis rebus multifarie comparatur. Propter quod dicitur Sapientie VII, quod est sanctus in omni scilicet creature sanctificatione. Est etiam multiplex in carismatum et donorum distributione; unicus in patris et filii uniformi connexionione et karitativa unione; subtilis in cogitationum et affectionum perscrutatione; modestus in discreta et modesta [!] actionum hominum ordinatione; discretus [!] in facundie et eloquentie administratione; incoinquatus sine macule contagione; suavis in preceptis, suavior in consiliis, suavissimus in premiis; amans bonum in activis, <requiem> qui suavis est in contemplativis; humanus humanam diligens societatem; benignus innatam habens in se bonitatem; stabilis lapsis et infirmis conferens firmitatem; nullam prorsus habens in se vicissitudinis mutabilitatem; securus illis quos protegit auferens formidolositatem; omnem habens virtutem; omnibus conferens virtutum perfectionem; omnia prospiciens; omnium habens cognitionem; capiens omnes spiritus intelligibiles; omnis spiritus rationalis motum investigans et affectionem; mundus in se et aliis auferens infectionem. Multis etiam aliis nominibus nuncupatur. Dicitur etiam digitus propter eius discretam et subtilem operationem, columba propter simplicitatis amorem, nubes propter estuantium refrigerium, ventus propter occultam gratiarum inspirationem, ignis propter karitatis fervorem et timoris incendium, ros sive pluvia, propter anime fecundationem; mel propter dulcifluam hominis interioris immutationem, oleum propter anime interioris impinguationem et exhilarationem. His et aliis multis assimilatur divinus spiritus, sed hic [!] ad presens tue maiestati fidei devotione dicta sufficiant.

Dicitur etiam finis, quia in ipso et per ipsum omnia finit. Dicitur et os dei, quia per ipsum deus mundo loquitur. Dicitur etiam manus, quia per ipsum rerum universitas continetur. Dicitur via, quia per ipsum ad bravium pervenitur. Vita, quia in ipso vivitur. Veritas, quia nec fallit, nec fallitur. Dicitur et fons, quia est omnis boni origo indeficiens et reficiens sitientes. Et multis aliis figuris innumerabilibus et infinitis nobis dat intelligi in scripturis, sicut ibi ponit Isidorus in exemplis multipliciter. Sicut pater et filius propter varios effectus in creaturis variis nobis nuncupatur. Sicut et spiritus sanctus patri et filio in simplicitate nature consubstantialis et coeternis diversis vocatur nominibus et diversis rebus multifarie comparatur. Propter quod dicitur in VII. Sapientie, quod est sanctus in omni scilicet creature sanctificatione. Est et multiplex in carismatum et donorum distributione; unicus in patris et filii uniformi connexionione, necnon in sanctorum caritativa unione; subtilis in cogitationum et affectionum perscrutatione; modestus in discreta et moderata actuum hominum ordinatione; disertus in facundie sive eloquentie administratione; incoinquatus sine macule contagione; suavis in preceptis, suavior in consiliis, suavissimus in premiis, amans bonum actum in activis, requiem qui suavis est in contemplativis; humanus humanam diligens societatem; benignus innatam habens in se bonitatem; stabilis lassis et infirmis conferens firmitatem, et nullam prorsus habens in se vicissitudinis mutabilitatem; securus illis quos protegit auferens formidolositatem; omnem habens virtutem; omnibus conferens virtutum perfectionem; omnia prospiciens; omnium habens cognitionem; capiens omnes spiritus intelligibiles; omnis spiritus rationalis motum investigans et affectionem, mundus in se et aliis auferens infectionem. Multis etiam aliis nominibus nuncupatur. Dicitur etiam digitus propter eius discretam et subtilem operationem, columba propter simplicitatis amorem, nubes propter estuantium refrigerationem, ventus propter occultam gratiarum inspirationem, ignis propter gratie evaporationem, ros sive pluvia, propter anime fecundationem; mel propter dulcifluam hominis interioris immutationem, oleum propter anime interioris impinguationem et exhilarationem. Multis aliis comparatur divinus spiritus, sed ista sufficient pro exemplo. [U. o.]

A rend kedvéért a hit-fejezet zárógondolatát viszont nem Bartholomaeustól, hanem Aquinói Tamástól idézi Andreas Pannonius: amihez emberi értelemmel nem érünk fel, azt hittel próbáljuk elfogadni: „Mert Istent csak akkor ismerjük meg igazán, ha azt valljuk, hogy ő mindennek fölötte áll, amit Istenről ember egyáltalán elgondolhat. Azáltal ugyanis, hogy az ember elé olyasmit tárnak, ami az értelmet meghaladja, megszilárdul az emberben a nézet, hogy Isten fölötte áll annak, ami elgondolható. Mint ahogy a legnagyobb esztelenség volna, ha egy képzetlen ember hamisnak nyilvánítaná egy filozófus állításait csak azért, mert nem érti őket, így még inkább a legnagyobb ostobaság volna hamisnak állítani, amiket az Isten az angyalok közreműködésével kinyilatkoztatott, azért, mert értelemmel lehetetlenség a mélyükre hatolni.”³²

A másik, Ercole d' Estének dedikált fejedelmi tükör *temperantia*- és *ebrietas*-fejezeteiben a *De proprietatibus rerum* korábban idézett részletei változatlanul viszsztatérnek, ám az angol ferences eltűnik a bevezető, teljesen újraírt teológiai fejezetekből, helyét „Scotellus”, azaz Petrus de Aquila veszi át, akinek ugyancsak név nélkül átvett hosszú Lombardus-kommentárrészleteivel az egész munka határozott scotista alapozást kap.³³ Ugyanakkor a szerző visszatér Bartholomaeus munkájához a szöveg egy másik pontján. Az *Ad Herculem* szerkezete a *De regis virtutibus* követi, szintén két egymástól jól elkülönülő egységre oszlik. A Mátyás-királytükörben a második részt a „négy végső dologról” szóló, a *devotio moderna* szellemében írott elmélkedés alkotta,³⁴ példát adandó az uralkodónak, hogyan meditáljon, ha valóban el akar jutni a boldogító Isten-színélátásig. Az *Ad Herculem*ben e rész szerepét egy sokáig külön műnek hitt szöveg tölti be: a *Libellus super decessu divi Borsii ductis* azonban

³² Boronkai Iván fordítása: ANDREAS Pannonius, *Könyvecske az erényekről = A magyar középkor irodalma*, kiad., V. Kovács Sándor, Bp., 1984 (Magyar Remekírók), 391. Az eredeti: *De regis virtutibus*, 14v-15r: „Tunc enim solum deum vere cognoscimus, quando ipsum esse credimus supra omne quod de deo cogitari ab hominibus possibile est. Per hoc autem quod homini aliqua proponuntur, que rationem excedunt, firmatur in homine opinio, quod deus sit aliquid supra id quod cogitari potest. Sicut autem maxime amentie esset, si idiota ea que a philosopho proponuntur falsa esse assereret propter hoc quod ipse ea capere non possit, ita et multo amplius nimie stultitie esset homini, si ea que divinitus angelorum ministerio revelantur falsa esse suspicetur ex hoc quod ratione investigari non possunt.” Vö. THOMAS de Aquino, *Summa contra gentiles*, I, v, 3. és I, iii, 5.

³³ A legfontosabb Scotellus-átvételek listája: Sándor BENE, *Where Paradigms... i. m.*, 201–202.

³⁴ A *De regis virtutibus* halálról szóló fejezete („De meditatione mortis”) több ponton a *devotio moderna* egyik legfontosabb alakjának Gert Grootének a hasonló tárgyú Novissima-meditációiból kölcsönöz szöveget; innen származik többek közt a híres „Ubi sunt” részlet eddig meg nem talált forrása (*Quod meditatio mortis... I, De morte corporali*). Lásd *Bijlagen en aanteekeningen behoorende tot de verhandeling over Gert Groote (Anteekening II) = Archief voor kerkerlijke geschiedenis, inzonderheid van Nederland*, III, Leiden, 1831, 50. LUKÁCSY Sándor már felhívta a figyelmet a fejezetben olvasható hosszú Petrarca-részletre a *De otio religiosó*ból. *Ubi sunt: Egy formula rövid életrajza*, ITK, 1989, 221. Nem véletlen azonban, hogy a pontos hivatkozást (II „De otio religiosó” di Francesco Petrarca, a cura di Giuseppe ROTONDI, Città del Vaticano, 1958.) mellőzi: ugyanis éppen a számára fontos, Hectortól Salamongig terjedő „ubi sunt”-rész nem található meg Petrarcanál, azt Groote művéből vette Andreas Pannonius, aki e fejezetben különösen nagy invencióval fonja egybe Groote és Petrarca szövegeit. A kérdéssel a későbbiekben külön tanulmányban kívánok majd foglalkozni.

csupán az *Ad Herculem* „második könyve”, amely a nemrég elhalt *duca* lelkének itineráriumát követve mutatja be, milyen erényfázisok abszolválásának segítségével nyílik meg az út az aktív élet erényeit gyakorló (tehát immár nem meditációval a politikai virtusok fölé emelkedő) uralkodó számára a *visio beatificáig*.

A *De regis virtutibus* ugyanis végső soron nem talált megoldást az alapvető kérdésre: vajon szükség van-e egyáltalán az aktív életforma erényeire, vagy azok eleve kihagyható fokok a *perfecta beatitudo* felé vezető úton? Tamási alapon haladva a következtetés kényszerű volt: „lehetetlenség testi szemmel meglátni vagy az érző lélekrész valamely más érzékével vagy képességével megtapasztalni az Istent, akár a jelen életben, akár a jövőben”.³⁵ A politikai/morális erények – vagy mind a négy, vagy legalábbis a *temperantia* és a *fortitudo* – a lélek érző részéhez (*potentia sensitiva*) tartoznak, amely az irracionális lélekrészhez sorolódik. Ezen erényeket tehát a lélek a testtől való elválása után már nem viheti magával a mennyei hazába.³⁶ Ezen a ponton válik a politikai filozófia alapkérdésévé a lélek halhatatlanságának problémája (pontosabban: e halhatatlanság *mikéntje*). Ám Tamás érvelése nem teljesen kizáró jellegű. Elképzelhetőnek tartja, hogy mivel a kardinális erények Isten adományai (*virtutes infusae*), csak az alkalmazási szabályait (*quaedam applicationes*) tanuljuk földi életünk során, ezért a cselekvési formák (*actus*) itt maradnak halálunk után, de az erények – köztük a politikai erények – lényegét, mint potenciákat, *csíra formában* magával viheti a testtől elvált lélek.³⁷ Mi motíválta e megengedőbb megfogalmazásokat? Egy sokáig Ágostonnak tulajdonított, valójában 12. századi misztikus értekezés, a *De spiritu et anima*, amelyről Tamás már tudni vélte, hogy nem Ágoston munkája, azonban rendszere e kényes pontján, a politikai erények lehetséges „aszcenziójáról” gondolkodva, mégis figyelembe vette vonzó érvelését.³⁸ A szerző – feltehetőleg egy Alcherus nevű ciszterci szerzetes – a lélek halál utáni létének *integritását* állítja, mondván, hogy a lélek minden

³⁵ „Haec autem visio nem fiet per oculos corporales, quia impossibile est deum videri oculo corporali nec in vita praesenti nec in futura aut alio sensu vel potentia sensitivae partis.” Andreas Pannoniensis e ponton (*De regis virtutibus*, 101v) éppen Tamást idézi: *Summa theologiae*, I, quaest. 12, arg. 3, corpus.

³⁶ „... quaedam virtutes cardinales, scilicet temperantia et fortitudo, sunt in potentiis animae sensitivis: sunt enim irrationabilium partium animae, ut patet per philosophum in III Ethic. Sed partes animae sensitivae neque sunt in Angelis, neque in animabus separatis.” THOMAS de Aquino, *Quaestiones disputatae de virtutibus*, quaest. 5, arg. 4:13.

³⁷ Lásd *Quaestiones disputatae de virtutibus*, q. 5. a. 4. corp. A származtatott politikai erények nem maradnak velünk a földi élet után; de azok a kardinális erények, amelyekből a politikaiak származtak „secundum quod sunt gratuita et infusae, prout de eis nunc loquimur, perficiunt hominem in vita praesenti in ordine ad caelestem gloriam”. A lélek valamiképpen, mintegy csíra- vagy gyökérszerűen, mégis magával viszi őket a túlvilágra: „Unde oportet dicere, quod actus sensitivarum potentialium nullo modo maneat in anima separata, nisi forte sicut in radice remota”. *Super Sent.*, lib. 4. d. 44. q. 3. a. 3. „Utrum in anima separata remaneant potentiae sensitivae”.

³⁸ Vö. *Super Sent.*, lib. 4. d. 44. quaest. 3. arg. 3. qc. 1. arg. 1.; és *Uo.*, qc. 2. ad 1. Lásd még Pierre MICHAUD-QUANTINE, „Une division ‘augustinienne’ des puissances de l’âme au moyen âge”, *Revue des études augustiniennes*, 3 (1957), 235–248.

képességét, köztük az érzékelőképességeket és az emlékezetet/képzetet is magával viszi a testtől elválasztott állapotában. A dilemma feloldását tehát – hogyan lehet valaki boldog közvetlenül, a politikai erények révén? – a misztikus lélekfelfogás bevonása kínálta. Andreas Pannonius végül ebben a teológiai kontextusban tudta megalapozni a Hercules-királytűkör első részében még csak egy rövid Petrarca-idézzel leszögezett morálfilozófiai tételt: a lélek a politikai erények gyakorlása révén is üdvözülhet.³⁹ Közvetlen forrása azonban nem Alcherus (Pseudo-Augustinus) volt, hanem ismét csak az angol ferences szerző műve. Bartholomaeus Anglicus ugyanis enciklopédiájának *De anima* fejezetében – modern kiadója találó megfogalmazásával élve – valóságos „filozófiai szupermarketet” hordott össze, „amelyben mindenki megtalálhatta saját kedvenc pszichológiai irányzatát”.⁴⁰ A magyar karthauzi bátran nyúlt a közvetítő forráshoz, s munkája kulcsjelentőségű három lélekfilozófiai fejezetében szorososan követte az Arisztotelészt ugyan hivatkozó, ám lényegében Alcherust követő enciklopédiát. S jöllehet Alcherus közvetlen ismeretét a szöveg alapján nem tudjuk igazolni, de jelentőségével nyilván Andreas is tisztában volt, hiszen a *De spiritu et anima* a ferrarai domonkos-ferences hitvitákban is fontos szerepet kapott, sőt, a platonizáló humanisták is építettek rá, az egyéni lélek halhatatlanságával kapcsolatos gondolatmeneteikben. Andreas Pannonius eljárása lényegében párhuzamos Pier Candido Decembrióéval: amint az a maga traktátusát (*De immortalitate animae*) a középkori enciklopédia-kompozíciók egyik ágának (Thomas Cantimpré) közvetítésével alapozza a pseudo-ágostoni szövegre,⁴¹ úgy a magyar szerzetes egy másik, hasonlóan ismert és elterjedt enciklopédiából veszi át Alcherus téziseit. A Bartholomaeus-szöveg lélekfilozófiai fejezetei modern kiadásban is megjelentek, a párhuzamos helyeket ennek alapján adom; a Bartholomaeus-szöveg forrásainak modern kiadásait nem jelzem, ezek a locusok megtalálhatók a Long-féle kritikai kiadásban.

³⁹ „Constat ergo iuxta Plotini sententiam non purgatis modo purgatique iam animi, sed politicis quoque virtutibus beatum fieri posse”. (*Ad Herculeum*, 9v) A forrás egy genovai ifjúhoz, Marco Portonarióhoz írott vigasztaló levél. Az ifjú szerzetesi életre vágyott, de családja nyomására mégis a jogász-politikusi pályát kellett választania. Petrarca több alkalommal (*Ad fam.*, XX, 4; *Uo.* III, 12) is biztosítja arról, hogy ezzel a döntéssel nem vágta el maga előtt a *visio beatificã*hoz vezető utat. Az utóbbi, Andreas által is idézett helyen könnyed formában, de mégis korrekt módon összegzi a neoplatonikus politikai filozófia paradoxonát, amelyre elsőként Macrobius Cicero-kommentárja hívta fel a figyelmet: a *Somnium Scipionis* „boldog” politikusai valójában nem lehetnének „boldogok”. (Vö. Dominic O’MEARA, *Platonopolis: Platonic Political Philosophy in Late Antiquity*, Oxford, 2003, 81–83.) A levél és Petrarca egyensúlyt kereső álláspontja Andreas Pannoniusnál nevesebb követőket is megragadott, pl. Geoffrey Chaucert, lásd Yasunari TAKADA, *‘Comune Profit’ and Libidinal Dissemination in Chaucer = The Body and the Soul in Medieval Literature*, eds. Piero BOITANI, Anna TORTI, Cambridge, 1999, 107–121 (a Petrarca-levél problematikájának alapos elemzésével).

⁴⁰ LONG, *Introduction...*, *i. m.*, 9.

⁴¹ Paul Oskar KRISTELLER, *Pier Candido Decembrio and his Unpublished Treatise on the Immortality of the Soul* = Uő, *Studies in Renaissance Thought and Letters*, II, Rome, 1985, 281–300, 567–584. A Cantimpré-enciklopédia a lélekfilozófiai részének modern kiadása: THOMAS CANTIMPRATENSIS, *Liber de natura rerum*, ed. H. BOESE, I, Berlin–New York, 1973, 83–96.

Ad Herculem, 83r-87r

De essentia et origine anime: capitulum II

Ordo autem materie exposcit huius, uti tue excellentialiquid de origine et essentia anime in hoc loco dicamus. Ita autem a beatissimo doctore Augustino libro *De motu cordis* diffinitur anima: Anima, inquit, est substantia incorporea intellectualis illuminationis a primo ultima relatio <ne> perceptiva. Ex qua diffinitione primam et precipuam cognoscimus rationalis anime proprietatem. Spiritus enim humanus immediate post angelos est anime illuminationis perceptivus. Item, in quantum dicitur anima, duplicem habet diffinitionem, quia dupliciter unitur corpori, scilicet ut motor mobili et nauta navi. Et secundum hoc diffinitur a beato Remigio doctore eximio: Anima, inquit, est substantia incorporea regens corpus. Item a beato Augustino doctore libro *De motu cordis et spiritus*: Anima est, inquit, substantia quedam rationis particeps corpori regendo accommodata. Ex qua diffinitione alia proprietas spiritus dicitur, quia scilicet quadam necessitate amoris et gubernationis ad regimen corporis sibi uniti naturaliter inclinatur. Ex quo etiam patet, quod anima in regimine corporis non per dimensionem et loci spatium in corpore extenditur, sed eius virtute corpus undique regitur et movetur. Est tamen sedes principalis ipsius in corde, quod primum in corpore movetur. Sicut enim aranea, que in medio tele sue residens sentit qualemcumque motum interius sive exterius factum, sic sic anima in centro cordis residens sine sui distensione totum corpus vivificat et omnium membrorum motus dirigit et gubernat. Prout autem comparatur corpori unito ut forma, Aristoteles libro de anima sic depingit: Anima est, inquit, actus primus sive perfectio corporis physici organici potentia vitam habentis. Cuius ex diffinitione patet, quod quamvis anima sit corpori unibilis, non tamen omni corpori, sed organizato et physico naturali, id est usque ad susceptionem anime rationalis disposito infunditur et unitur. In quantum vero est anima et spiritus, quadrupliciter diffinitur. Primo secundum beatum Augustinum libro *De anima et spiritu* quantum ad comparationem ad creaturas generaliter sic diffinitur: Anima est omnium similitudo. Ex quo patet, quod anima ex sua natura ad suscipiendum in se omnium

De proprietatibus rerum, III, 2-13.

2. <De homine interiore, scilicet anima> In quantum autem anima habet naturam spiritus, diffinitur ab Anglico in libro *De motu cordis*:

3. <De anima> „Anima est substantia incorporea, intellectualis, illuminationis a Primo vltima relatione perceptiva.” Ex qua diffinitione primam et precipuam cognoscimus rationalis anime proprietatem. Spiritus enim humanus mediante post angelos est diuine illuminationis receptivus. Item, in quantum est anima diffinitur dupliciter, quia dupliciter vnitur corpori, scilicet ut motor mobili et nauta navi, et secundum hoc diffinitur a Remigio sic:

„Anima est substantia incorporea regens corpus”; et ab Augustino *De anima et spiritu*: „Anima est substantia quedam rationis particeps corpori regendo accommodata”.

Ex qua diffinitione alia spiritus proprietas elicitur, scilicet quod quadam necessitate amoris et gubernationis ad regimen corporis sibi vniti naturaliter inclinatur. Ex quo etiam patet, quod anima in corpore regendo non per dimensionem et loci spatium in corpore extenditur, sed eius virtute corpus vndique regitur et movetur. Sicut ponit Calcidius exemplum in *Commento super Thimeum* de aranea, que in medio tele eius residens sentit qualemcumque motum interius sive exterius factum, sic anima in centro cordis residens sine sui distensione totum corpus vivificat et omnium membrorum motus dirigit et gubernat. Prout autem comparatur corpori sibi vnito vt forma et perfectio, diffinitur a Philosopho in libro *De anima* sic: „Anima est *endelichia*, id est actus primus sive perfectio corporis physici organici potentia vitam habentis”. Ex qua diffinitione patet quod, quamvis corpori sit vnibilis, non tamen omni, sed solum organizato corpori et physico, id est naturaliter, id est ad susceptionem anime rationalis disposito, infunditur et vnitur. Item in quantum est anima et spiritus quadrupliciter diffinitur. Primo in comparatione ad creaturas generaliter, sicut ait Augustinus in libro *De anima et spiritu*:

„Anima est omnium similitudo”. Ex quo patet quod anima ex sui natura ad suscipi-

rerum similitudines est apta nata, ut patet libro *De anima*; ad similitudinem enim totius sapientie facta in se omnium gerit similitudinem. Diffinitur etiam anima in comparatione ad deum tamquam ad suam causam efficientem sic: Anima est deiforme spiraculum vite. Ex quo proprietates anime patet, quia non ex traduce nec ex seminali ratione propagatur, sed ad vivificationem corporis a deo infunditur et creatur.

Item describitur in comparatione ad deum sicut ad finem suum sic: Anima est spiritus intellectualis ad beatitudinem in se et in corpore ordinatus. Et ex hoc relucet alia proprietates ipsius, scilicet quod non solum separata beatificatur cum angelis, immo in corpore glorificato eius felicitas amplectitur.

Has diffinitiones Johannes Damascenus doctor eximius libro primo sub una descriptione comprehendit dicens: Anima est substantia vivens, simplex et incorporea, corporeis oculis secundum naturam suam invisibilis et immortalis, rationalis, intellectualis, infigurabilis, organico utens corpore, et huic id est corpori vite augmentationis sensus et generationis tributiva, non aliud habens preter se intellectum, sed ut partem eius purissimam. Sicut enim oculus in corpore ita est in anima intellectus: arbitrio libera, voluntarie et operata voluntate vertibilis, quoniam et creabilis: omnia hec ex gratia eius suscipiens, qui eam ad imaginem et similitudinem suam condidit deus opifex, ex quo et esse et naturam cepit.

Quid tamen sit anima secundum rem, diversa super hoc antiqui philosophi sensere, sed secundum dicta sanctorum anima est quedam spiritualis et rationalis substantia ad vivificandum et perficiendum corpus humanum.

Dicitur autem anima eo quod vivit, et corpus cui infunditur, animat et vivificat. Spiritus vero dicitur, quia vitam habet in se spirituales, animalem et naturalem, et quia spirare facit corpus. In essentia ergo est anima et animus. Sed anima denotat vitam secundum rationem et animus consilium. Dicitur etiam anima mens, quia tamquam caput eminent vel quia meminit, unde homo secundum mentem dicitur ad imaginem dei creatus. Multa nomina anime sunt ita

piendum in se omnium rerum similitudines est apta nata, ut dicitur in libro *De anima et spiritu*: „Anima ad similitudinem totius sapientie facta, in se omnium rerum gerit similitudinem [...]. Sexto autem modo diffinitur in comparatione ad Deum tamquam ad suam causam efficientem sic: „Anima est deiforme spiraculum vite”. Ex quo proprietates anime, quia non ex traduce nec ex seminali ratione propagatur, sed ad vivificationem corporis a Deo infunditur et creatur. Item VII° [uno] modo describitur in comparatione ad Deum sicut ad finem suum sic: „Anima est spiritus intellectualis ad beatitudinem in se et in corpore ordinatus”. Et ex hoc, ex quo relucet alia proprietates, sumitur quod anima non solum separata beatificatur cum angelis, vel sicut angelus, immo in corpore glorificato ipsius felicitas ampliatur. Ista omnes diffinitiones sub quadam generali descriptione comprehendit Johannes Damascenus, capitulo XXVI: „Anima est substantia vivens, simplex et incorporea, corporeis oculis secundum propriam naturam inuisibilis et immortalis, rationalis, intellectualis, infigurabilis, organico vtens corpore, et huic, id est corpori, vite, augmentationis, sensus et generationis tributiva; non aliud habens preter seipsum intellectum, sed et partem ipsius purissimam; sicut etenim oculus in corpore, ita est in anima intellectus; arbitrio libera et voluntaria vel voluntativa et operativa, voluntate vertibilis, quoniam causabilis. Omnia hec ex eius gratia, qui eam condidit suscipiens, ex quo et esse <et> naturam esse suscepit.” Hucusque Johannes Damascenus in capitulo supradicto. [...]

4. <Quomodo anima sit a physicis descripta> Quid tamen sit secundum rem anima, pluribus est incertum. Nam circa hoc antiqui leguntur phylosophi varias et quasi contrarias sententias protulisse. [...]

5. <Quomodo anima a gentibus nomen accepit> Anima igitur dicitur eo quod vivit et corpus, cui infunditur, animat et vivificat. Spiritus vero dicitur, quia vitam in se habet spirituales, animalem, et naturalem, et quia spirare facit ipsum corpus. Idem etiam in essentia est anima et animus. Sed anima dicit vitam secundum rationem, animus consilium. [...] Dicitur etiam anima mens, quia tanquam caput eminent, vel quia meminit. Vnde et homo secundum mentem dicitur ymagio Dei. Item multa nomina anime

coniuncta, quia unum pro alio sepe ponitur, et per diversa nomina una anima diversis respectibus nominatur. Anima enim dicitur dum animat et vivificat, mens in quantum recolit, animus dum vult, ratio dum recte iudicat, spiritus dum spirat, sensus dum aliquid sentit, etc.

De potentiis anime: capitulum III

Quom igitur anima tam secundum philosophorum quam secundum sanctorum sententiam sit simplex, plures tamen habet potentias, quas hic per partitionem breviter ostendam. Anima enim in quantum comparatur ad corpus, quinque habet potentias, quarum prima secundum beatum doctorem Augustinum est sensualitas, que vis anime est, qua movetur et tendit in corporis sensus atque appetitus rerum ad corpus pertinentium. Et secundum hoc homo appetit delectabilia et refugit nociva. Secunda potentia est sensus, scilicet vis anime, qua cognoscit res sensibiles et corporales, quando sunt presentes. Tertia est imaginatio, qua intuetur formas rerum corporalium, quando sunt absentes. Quarta est ratio, que inter bonum et malum, verum et falsum discernit. Quinta est intellectus, que res non materiales sed intelligibiles comprehendit, ut deum et angelum et his similia. Harum potentiarum prime tres, videlicet sensualitas, sensus et imaginatio, sunt in anima prout est corpori unibilis, eique vitam influit, sensum interiorem et exteriorem, ad ipsius corporis perfectionem. Et hec potentie hominibus et brutis sunt communes. Due vero alie, scilicet ratio et intellectus, sunt in ea prout a corpore est separabilis, et remanet separata sicut angelus. Et hoc secundum duplicem aspectum. Respicit namque superiora, et sic intellectus nuncupatur, respicit et inferiora, et sic ratio tantum dicitur. Prout autem comparatur ad finem suum, triplicem habet potentiam, scilicet rationalem qua tendit in verum, concupiscibilem qua tendit in bonum, et irascibilem qua tendit in arduum et eternum. In rationali est cognitio veri, in concupiscibili voluntas et desiderium boni, in irascibili fuga contrarii, scilicet mali. Omnis itaque potentia sic considerata vel est cognitiva sive apprehensiva veri, vel effectiva boni, vel motiva ad fugam mali. De

sunt ita coniuncta quod unum pro alio sepe ponitur, et per diversa nomina una anima diversis respectibus nominatur. Anima enim dicitur dum animat et vivificat; mens in quantum recolit; animus dum vult; ratio dum recte iudicat; spiritus dum spirat, sensus dum aliquid sentit. [...]” Hucusque Ysidorus libro XI, capitulo III.

6. <De potentiis anime> Anima vero plures habet potentias, cum sit in substantia una; habet multiplicem comparisonem, secundum quam oportuit diversam potentiarum ipsius ostendere partitionem.

Comparatur enim ad corpus et ad finem suum et ad actum suum. Secundum comparisonem vero ad corpus V habet potentias, quarum prima est secundum Augustinum sensualitas, que vis anime, qua movetur et tendit in corporis sensus atque appetitus rerum ad corpus pertinentium. Haec potentia movetur animal ad appetendum delectabilia refugitque quod nociva. Secunda potentia est sensus, scilicet vis anime qua cognoscit res sensibiles et corporales quando sunt presentes. Tercia est imaginatio, qua anima intuetur formas rerum corporalium quando sunt absentes. Quarta est ratio, que inter bonum et malum, verum et falsum discernit. Quinta est intellectus, que res non materiales sed intelligibiles comprehendit, ut Deum et angelum et huiusmodi. Tres prime potentie, scilicet sensualitas, sensus et imaginatio, sunt in anima prout corpori est unibilis et ei influit vitam et sensum interiorem et exteriorem ad ipsius corporis perfectionem. Et hee potentie hominibus et brutis sunt communes. Due vero alie, scilicet ratio et intellectus, sunt in ea prout a corpore est separabilis, et remanet separata sicut angelus. Et hoc secundum duplicem aspectum: respicit namque superiora, et sic intellectus nuncupatur; respicit et inferiora, et sic ratio dicitur. Prout autem anima comparatur ad finem suum, triplicem habet potentiam: scilicet rationalem, qua tendit in verum; concupiscibilem, qua tendit in bonum; et irascibilem, qua tendit in arduum et eternum. In rationali est cognitio veri, in concupiscibili voluntas et desiderium boni, in irascibili est fuga contrarii, scilicet mali. Omnis itaque potentia sic considerata est cognitiva sive apprehensiva veri vel

vi apprehensiva sive rationali omnis sensus oritur, de vi autem motiva concupiscibili et irascibili nascitur omnis affectio sive affectus. Que affectiones sunt quatuor, scilicet gaudium, spes, timor et dolor. Prime due oriuntur de concupiscibili, nam de re quam concupiscimus gaudemus et gaudendo speramus; due alie, videlicet dolor et timor, oriuntur de irascibili, quia de eo quod odimus, iam dolemus et dolendo timemus. Hi quidem scilicet quatuor effectus virtutum omnium et vitiorum quedam subtracta sunt materia. Hec autem que hic per breviter dixi de potentiis anime diffusius et preclarius a beato doctore Augustino libro De anima et spiritu declarantur ad liquidum. Prout autem anima speculatur in comparatione ad suum actum, triplex occurrit potentia, scilicet vegetabilis, sensibilis et rationalis. Immo in diversis substantiis triplex dicitur anima, vegetabilis que est in plantis et radicibus, sensibilis que est in brutis animalibus, et rationalis que est in hominibus. Et quia mihi ad presens pervigil cura est dicere de anima rationali eiusque immortalitatem ac mortalitatem ostendere, idcirco obmissis ceteris breviter de ipsa disseram.

De anima rationali: capitulum IV

Anima igitur rationalis sive vis intellectiva idem est quod intellectus. Unde dividitur secundum duos principales actus, intellectum videlicet speculativum et intellectum practicum. Intellectus speculativus exercetur in contemplatione, intellectus vero practicus in operatione. Et secundum hanc radicem dividitur vita activa et vita contemplativa. Anima igitur rationalis perpetua est et incorruptibilis ac immortalis, propter quod et eius principalis actus, scilicet intelligere, non dependet a corpore, et ideo perfecte vivit et intelligit perfectiusque a corpore separata. Quanto enim se plus corpori immerserit, tanto tardius et imperfectius intelligit, et quanto se magis a carnalibus nexibus abstrahit, tanto clarius ac facilius apprehendit. Sicut enim Augustinus doctor beatissimus dicit, homo sicut in medio creatus est, ut scilicet esset inferior angelo superiorque iumento, ita habet aliquid quod debet convenire cum summo et aliquid cum infimo. Immortalitatem quidem habet anima cum angelo, mortalitatem corporis cum iumento. Anima igitur si ad deum per

affectatiua boni vel motiua ad fugam mali. De vi apprehensiva siue rationali omnis sensus oritur. De vi autem motiua, concupiscibili, et irascibili nascitur omnis affectio seu affectus. Que affectiones sunt IIII^{or}, scilicet gaudium, spes, timor et dolor. Prime due nascuntur de concupiscibili, nam de re quam concupiscimus gaudemus et gaudendo speramus. Due vero alie, scilicet timor et dolor, oriuntur de irascibili, quia de eo quod odimus dolemus et dolendo timemus. Hii siquidem IIII^{or} effectus virtutum omnium et viciorum quedam sunt subtracta materia, sicut alias est ostensum; et hoc patet per Augustino in libro *De anima et spiritu*, vbi hec omnia declarantur.

7. <De triplici potentia anime> Prout vero consideratur anima ad suum actum, triplex potentia occurrit, scilicet vegetabilis, sensibilis, rationalis; immo in diuersis subiectis triplex dicitur anima, scilicet vegetabilis, que est in plantis et radicibus, sensibilis, que est in brutis et animalibus; rationalis, in hominibus. [...]

13. < De anima rationali> Anima vero rationalis siue intellectiua idem est quod intellectus. Vnde diuiditur secundum duos principales actus: intellectum speculatiuum et intellectum practicum. Intellectus enim speculatiuus exercetur in contemplatione; intellectus vero practicus in operatione. Et secundum hanc radicem diuiditur vita actiua et contemplatiua. Anima igitur rationalis perpetua est et incorruptibilis ac immortalis. Propter quod et eius principalis actus, scilicet intelligere, nullatenus dependet a corpore, et ideo perfecte vivit et intelligit a corpore separata. Immo quanto plus se corpori immerserit, tanto tardius et imperfectius intelligit; et quanto se magis a carnalibus nexibus amplius subtraxerit, tanto clarius ac facilius apprehendit. [...] Vnde dicit Gregorius: „Homo sicut in medio creatus est, ut esset inferior angelo superiorque iumento, ita habet aliquid quod necesse est conuenire cum summo et aliquid cum infimo. Immortalitatem quidem habet spiritus cum angelo, mortalitatem vero corporis cum iumento.” Anima igitur

rationem convertitur, illuminatur, melioratur et perficitur, si vero per affectiones ad creaturas se convertit, obscuratur, corrumpitur et deterioratur. Quamvis enim anima in se considerata immortalis sit et perpetua, passibilis tamen est ex colligatione corporis cui coniuncta est. Propter quod beatissimus doctor Augustinus *De anima et spiritu*: „Anime, inquit, in corporibus viventibus per dilectionem rerum sensibilium corporalibus imaginationibus afficiuntur, a corporibus exeuntes in eisdem imaginationibus tormenta patiuntur. Propterea enim corporalibus passionibus ibidem detineri possunt, quia hic mundate a corporum corruptione non fuerunt. Ex quo patet, quod anima quamvis in sua natura purissima, impuritatem tamen trahit a carne que originaliter est corrupta, sicut vinum ex vase corrupto vel infecto contrahit corruptionem vel infectionem. Et ideo exuta a corpore quandoque ex colligatione corporis secum sordes defert, et ideo necesse est ut purgetur. Patet igitur ex iam breviter dictis, quod anima rationalis inter omnes creaturas divine imaginis et similitudinis est expressius representativa. Invenitur enim in homine aliqua similitudo dei, que deducitur a deo sicut ab exemplari.

si ad Deum per rationem conuertitur, illuminatur, melioratur, et perficitur. Si vero per affectiones ad creaturas se conuertit, obscuratur, corrumpitur et deterioratur; quamvis enim anima in se considerata immortalis sit et perpetua, passibilis est tamen est ex colligatione corporis cui est coniuncta. Vnde Augustinus in libro *De anima et spiritu*: „Anime in corporibus viventibus per dilectionem rerum sensibilium corporalibus ymaginationibus afficiuntur, a corporibus exeuntes in iisdem ymaginibus tormenta patiuntur. Propterea enim corporalibus passionibus ibidem detinere possunt, quia hic mundate a corruptione corporum non fuerunt.” Ex quo patet quod anima, quamvis in sui natura sit purissima, impuritatem contrahit a carne, que originaliter est corrupta, sicut vinum vel alius quicumque liquor ex vase corrupto contrahit infectionem. Et ideo exuta a corpore quandoque ex colligatione corporis secum sordes defert, et ideo necesse est vt purgetur [...]. Recollige igitur ex predictis, quod anima rationalis inter omnes creaturas diuine ymaginis et similitudinis est expressius representatiua; et hex quia trina est in potentia, quamvis vnica sit et simplex in natura.”

*

Az enciklopédiák ismerete, használata természetesen a későbbi korokban is valószínűsíthető. Írásomat azzal kezdtem, hogy az Andreas Pannonius és Pázmány fel fogása közötti rokonság egyfajta tipológiai hasonlóságnak tekinthető – ám azért a lehetséges filológiai szálakat sem ártana felvenni és végigkövetni. Végülis nincs kizárva, hogy éppen Bartholomaeus kompendiuma köti össze őket. A könyv nem volt ismeretlen Magyarországon a 17. században, volt belőle példányuk a veszprémi és a pozsonyi káptalani könyvtáraknak⁴² – ugyan miért ne kerülhetett volna Pázmány kezébe a prédikációs segédkönyvként még ekkor is megbecsült kötet? Születésnapjára adósságot gondoltam törleszteni valamikori kedves tanáromnak, egy általa felvetett probléma megválaszolásával – de minden válasz újabb kérdésekbe torkollik. Ám joggal remélem, hogy az ünnepelt most is (mint mindig) inkább örül a kérdéseknek mint a válaszoknak.

⁴² MADAS Edit, MONOK István, *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig*, Bp., Balassi, 1998, 30.

PÁZMÁNY PRÉDIKÁCIÓI ÉS A TRIDENTINUM

BITSKEY ISTVÁN

A Concilium Tridentinum határozatainak kihirdetése Magyarországon számos nehézségbe ütközött.¹ A szétdarabolt országban csak a Habsburg király uralma alatti területen mutatkozott erre elvi lehetőség, egyházszerkezési szempontból azonban ez a régió is nehezen kezelhetőnek bizonyult, mivel lakossága etnikai, anyanyelvi és felekezeti szempontból köztudottan igen sokszínű volt.² Népeességét magyarok, németek, szlovákok, horvátok jelentették, a lakosok többsége pedig a 16. század közepe óta a reformáció valamelyik ágához csatlakozott. Sok volt a felekezeti bizonytalanság, gyakori volt a konverzió, mindez katolikus paphiánnyal párosult, a plébánosok egyházfegyelme meglazult, erősen megcsappant a szerzetesek és kolostorok száma, a katolikusok kisebbségben maradtak. Ebben a helyzetben kellett volna Oláh Miklós esztergomi érseknek a Concilium dekrétumait kihirdetnie és azoknak érvényt szereznie. A körülményeket tekintve érthető, hogy ez a törekvése nem járhatott sikerrel.³ Tartományi zsinatot (concilium provinciale) nem sikerült szerveznie, csupán kivételnek tekinthető, hogy a győri és zágrábi püspökségben sor került egyházmegyei zsinat (sinodus diocesanus) tartására és a trienti intézkedések kihirdetésére.⁴ Valójában csak nagy késéssel, a 17. században sikerült a Tridentinum határozatait Magyarországon közzétenni és azoknak Pázmány Péter

¹ Erről újabb alapos áttekintés: KOLLER Alexander, „*Circondato da turchi et heretici*”. *Il Regno d’Ungheria nel Cinquecento visto dai nunzi pontifici = Gli Archivi della Santa Sede e il Regno d’Ungheria (secc. 15–20): In memoriam Lajos Pásztor*, a cura di Gaetano PLATANIA, Matteo SANFILIPPO, Péter TUSOR, Budapest–Roma, 2008, 23–33, itt: 29. Jelen tanulmány a Debreceni Egyetem OTKA K 101 840. sz. projekt keretében készült. Olasz nyelvű változata elhangzott a *Lingue e testi delle Riforme Cattoliche in Europa e nelle Americhe secc. XVI–XXI c.* konferencián Nápolyban, 2010. nov. 5-én.

² BAK János, *Linguistic Pluralism in Medieval Hungary = The Culture of Christendom: essays in medieval history of commemoration of Denis L.T. Bethell*, ed. Marc A. MEYER, London, Hambledon Press, 1993, 269–279.

³ FAZEKAS István, *Kísérlet a trentói zsinat határozatainak kihirdetésére Magyarországon = R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyve*, Bp., 1998, 154–165; Uó, *Miklós Oláh’s Reformbestrebungen in der Erzdiözese Gran zwischen 1553 und 1558 = Kaiser Ferdinand I. Ein mitteleuropäischer Herrscher*, ed. Martina FUCHS, Teréz OBORNI, Gábor ÚJVÁRY, Münster, 2007 (Geschichte in der Epoche Karls V., Bd. 5), 163–178.

⁴ KOLTAI András, *A győri egyházmegye 1579. évi szombathegyi zsinata*, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum, VII, 1995, 41–60.

érsek intézkedései következtében fokozatosan, szívós erőfeszítések révén érvényt szerezni.⁵

Lengyelországban ez már jóval korábban megtörtént: 1564-ben mind az utolsó Jagello király, II. Zsigmond Ágost (1520–1572), mind pedig a lwowi érsekség tartományi zsinata elfogadta a tridenti határozatok követéséről szóló dekrétumot. Ezt követően, 1577-ben a Varsótól délre fekvő Piotrków Trybunalski városában tartott zsinaton az összes lengyel püspökség elfogadta a Tridentinumot, s ettől kezdve fokozatosan erősödött a katolicizmus a multikonfeszionális lengyel és litván területeken.⁶ Ezzel szemben a Magyar Királyságban jóval erősebb volt a protestantizmus, a katolikus egyházi vezetés energiáit jórészt a heterodoxiával történő politikai és irodalmi polémia kötötte le, belső megújítására tett kísérletei kevés eredményt hoztak. Az újabb egyháztörténeti kutatásokból kitűnik, hogy csak a 17. század második évtizedétől tudott a magyar klérus – a Jézus Társaság vezetésével – nagyobb figyelmet fordítani a belső reformokra, a tridenti szellemű normák foganatosítására. Pázmány Péternek ebben a folyamatban játszott vezető szerepéről bőszeges szakirodalom értekezett a 19. század vége óta, újabban pedig a Hargittay Emil által vezetett piliscsabai kutatócsoport kiadványaiból szisztematikusan is kibontakozik a pázmányi rekatolizációs tevékenység kutatástörténete.⁷ Az érsek egyházlátogatási jegyzőkönyvei tanúsítják, hogy nagy gondot fordított a katolikus intézményrendszer újjászervezésére, s az is közismert, hogy a Rómával történő kapcsolatokat minden téren erősíteni igyekezett.⁸ Ebben a kontextusban bontakozott ki Pázmány írói teljesítménye, amelynek főbb sajátosságait legutóbb Hargittay Emil a kifejezés képszerűségében, a kimunkált szerkesztésmódban és az alkotói tudatosságban jelölte meg.⁹ Megfigyeléseikhez kapcsolódva igyekszünk most áttekinteni ennek az alkotói módszernek az indítékait, inspiráló tényezőit, a Tridentinumhoz visszanyúló előzményeit.

Megújuló retorika

Hubert Jedin monográfiájából jól ismert tény, hogy a katolikus hitszónoklat történetében igen fontos szerepet játszott a Concilium Tridentinum néhány határozata. Az első lépést a püspökök rezidencia-kötelezettségéről hozott dekrétum jelen-

⁵ VANYÓ Tihamér, *Püspöki jelentések a magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről 1600–1850*, Pannonhalma, 1933 (Olaszországi Magyar Oklevéltár, 2), XII; PÉTERFFY Carolus, *Sacra concilia ecclesiae romano-catholicae in Regno Hungariae celebrata*, Posonii, II, 1742, 205.

⁶ SAWICKI Jakub, *Concilia Poloniae. Źródła i studia krytyczne*, VII, Poznan, 1952, 7–38; KAKAREKO Andrzej, *La riforma della vita del clero nella diocesi di Vilna dopo il Concilio di Trento*, Roma, 1996 (Tesi Gregoriana, Serie Diritto Canonico, 6).

⁷ ADONYI Judit–MACZAK Ibolya, *Pázmány Péter bibliográfia 1598–2004*, Piliscsaba, 2005 (Pázmány Irodalmi Műhely – Bibliográfiai, Katalógusok, 1).

⁸ *Pázmány Péter egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1616–1637*, szerk. BEKE Margit, Bp., Prímási Levéltár Kiadványai, 1994 (Strigonium Antiquum, 3), 24–34; TUSOR Péter, *L'Ungheria e il papato tra Riforma Tridentina e guerre turche (1600–1700) = Gli Archivi della Santa Sede...*, i.m., 74–75.

⁹ HARGITTAY Emil, *Pázmány irodalomtörténeti értékei = Állam, egyház és az egyetemalapító Pázmány*, szerk. KIRÁLY Miklós, RÁCZ Lajos, Bp., 2010, 182.

tette, amely szigorúan előírta, hogy a főpapoknak székhelyükön kell tartózkodniok (l'obbligo di residenza, limitare il vagabondaggio del clero, Sessio VI/1-2, XXIII/1 és XXIV/4) és ott rendszeresen prédikálniok kell. Ez utóbbi határozatot a zsinattörténeti kutatás a legjelentősebbek egyikének nevezte.¹⁰ A zsinat többször is foglalkozott az igehirdetés módjával. Először 1546. április 13-án született határozat arról, hogy a prédikációnak teljes egyértelműséggel, világosan kell a patrisztikai tradíciókat követnie, összhangban kell lennie az egyházatyák tanításaival, a hitszónokok a „lelkek halásza” (*piscatores hominum*) legyenek, a hívek morális épülését tartásuk szemük előtt, ne saját dicsőségüket keressék, s a hirdetett erkölcsi normák szerint éljenek.¹¹ A zsinat utolsó szakasza 1563. nov. 11-én megerősítette a főpapok prédikálási kötelezettségét („Praedicationes munus, quod episcoporum praecipuum est...”). Lényegében ezt – mint a katolikus megújulás feltételét – hangoztatta Loyolai Szent Ignác már a Collegium Germanicum alapításakor is.¹² Ezeknek a határozatoknak fokozott jelentőségük volt Európának azokon a területein, ahol a konfesszionális megosztottság volt jellemző, minthogy protestáns részről éppen az isteni szó (*vox divina*), a bibliai tanítás (*verbum Christi*) elhanyagolásával vádolták a katolikusokat. Míg a 16. századi Európában gyors egymásutánban jelentek meg a protestánsok vulgáris nyelvű Biblia-fordításai, addig a Tridentinum továbbra is csak a latin Vulgatát (majd a Vulgata Sixtina-t) tekintette a *Sacra Scriptura* egyedül autentikus változatának.¹³ Ebből az is következett, hogy hitforrásként a szóbeli közvetítés (*fides ex auditu*) továbbra is elsődleges szerepet kapott, míg ezzel szemben a protestantizmus egyre nagyobb jelentőséget tulajdonított a nyomtatott könyvek hatásának. Ez mutatkozott meg a Kárpát-medence nyomdatörténetében is: a 16. század két legnagyobb könyvnyomdáját (Kolozsvárott és Debrecenben) protestánsok alapították és üzemeltették, s ezzel jelentős lépéselőnyre tettek szert a katolikus hitvédelemmel, a tridenti szellemű megújulási törekvésekkel szemben.

A Jézus Társasága hamar felismerte, hogy az élőszóval történő igehirdetés (*eloquentia sacra*) minél hatásosabb módozatnak kidolgozása létkérdés lesz az újjászerveződő katolikus egyház számára, ezért a társaság egységes tanterve, a *Ratio studiorum* már legkorábbi változataiban is nagy súlyt helyezett a retorika oktatására. Bőséges szakirodalom szól már arról, hogy Cypriano Soarius kézikönyve (*De arte rhetorica libri tres*, 1562) minden jezsuita tanintézet kötelező kompendiuma lett, mivel ez a tankönyv sikeresen ötvözte az antik szónoki tradíciókat az új kívá-

¹⁰ JEDIN, Hubert, *Geschichte des Konzils von Trient*, II, Freiburg im Breisgau, 1951, 102; VANYÓ, *i. m.*, XXII; PRODI Paolo, *Il binomio jediniiano „Riforma cattolica e Controriforma” e la storiografia italiana = Annali dell’Istituto storico italo-germanico in Trento*, 1980, 85–98; *Il Concilio di Trento e il moderno*, ed. PRODI Paolo, REINHARD Wolfgang, Bologna, Il Mulino, 1996.

¹¹ *Acta genuina SS. Oecumenici Concilii Tridentini*, I, ed. Augustino THEINER, Zagrabiae, 1874, 92.

¹² WALTER Peter, *Die Gründungen des Collegium Germanicum et Hungaricum: Etappen der Kollegsgeschichte = Korrespondenzblatt: Jubileumsausgabe zum 450jährigen Bestehen des CGH*, Roma, 2002, 86–113, itt: 99.

¹³ JULIA Dominique, *Lecture e Controriforma = Storia della lettura nel mondo occidentale*, a cura di Guilelmo CAVALLO, Roger CHARTIER, Roma-Bari, Laterza, 1995, 278–279.

nalmakkal, a katolikus restauráció céljaival.¹⁴ Soarius retorikája – miként Bartók István megállapítja – „jól példázza a barokk formakultuszt, a barokk retorika elocutio-központúságát”.¹⁵

A gimnáziumokban megalapozott retorikai tudásra épültek a 17. században a katolikus egyházi szónoklattanok, az *orator christianus* különféle kézikönyvei, amelyek latinul készültek ugyan, de a vulgáris nyelvű prédikációk ezeknek az utasításait követték, így váltak ezek az anyanyelvű irodalmi fejlődés inspirátoraivá.¹⁶ Ez a folyamat figyelhető meg Pázmány szövegeinek kiformalódásában is, így vált prédikációgyűjteménye a poszttridentinus katolikus megújulás legmagasabb szintű magyar irodalmi teljesítményévé.

„ilyen szókkal magyarázza a Tridentomi Gyölekezet”

A szakirodalom már eddig is bőségesen értekezett arról, hogy Pázmány beszédeiben a polemizálás, az interkonfeszionális viták helyett a katolikus teológiai alapokra épülő morális tanítás (*docere*), valamint a tettekre serkentés, a megindítás (*movere*) elve egyensúlyban jelent meg. A Szentháromsághoz címzett dedikációjában ezt világosan kimondja: „írásommal mutogatom mindennek, hová kell igyekezetinek célját, lövöldözése tárgyát fordítani”, majd lejjebb hozzáteszi: „amire másokat oktatok, azt erkölcsömmel kövessem”.¹⁷ Ez az erős erkölcsstani irányultság az egyik újdonsága Pázmány beszédeinek, s ezt első renden a zsinat határozataira hivatkozva hangsúlyozza. A keresztény prédikátorokat többek között arra inti kötete előszavában, hogy „a tridentomi közönséges gyölekezet rendelése-szerént, azokra tanítsák a kösséget, amiket szükséges tudni”.¹⁸ Már korábban, a *Kalauz*ban is a concilium álláspontjáról polemizált, számára – mint arra újabban Szabó Ferenc méltán figyelmeztet – „mindenekelőtt a trentói zsinat tanítása volt az irányadó”, egyes helyeken (pl. a *Kalauz* XII. könyvében) különösen is gyakran idézi az egyes sessiók fejezeteit.¹⁹ Érthető, hogy a falusi papokat – éppen az ő számukra mintául ajánlott beszédekben – a „tridentomi” szellem követésére ösztönzi. Ez egyrészt a hittételek világos értelmezését jelentette, másrészt a hitélet szabályozását, az „erkölcsök jobbítása” iránti elkötelezettséget foglalta magába.

¹⁴ BAUER Barbara, *Jesuitische „ars rhetorica” im Zeitalter der Glaubenskämpfe*, Frankfurt/M. – Bern – New York, 1986, 167.

¹⁵ BARTÓK István, „Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Akadémiai, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika), 111.

¹⁶ LIBRANDI Rita, *L’italiano nella comunicazione della Chiesa e nella diffusione della cultura religiosa = Storia della lingua italiana*, I, (*I luoghi della codificazione*), Torino, 1993, 335–381; BURKE Peter, *Languages and Communities in Early Modern Europe*, Cambridge, UP, 2004, 61–81.

¹⁷ *Pázmány Péter Összes Munkái*, kiad. KANYORSZKY György VI, Bp., 1903, XIX (a továbbiakban: *PPÖM*).

¹⁸ *Uo.*, XXXIV.

¹⁹ SZABÓ Ferenc, *Krisztus és egyháza Pázmány Péter életművében*, Bp., Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya – L’Harmattan, 2012 (Jezsuita Könyvek – Isten és Tudomány; Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 11), 73.

Mindennek megfelelően a régió lakossága körében leginkább elterjedt bűnökről külön prédikációk szólnak, így pl. a gyilkosságról és haragról, a részegeskedésről, a hitszegésről és a kevélységről. Ezeknek ellenpontjaként a legfontosabb erények is témái között szerepelnek, így többek között a felebaráti szeretet, a mértékletesség, az igaz bűnbánat. Egy-egy alkalommal a keresztény leányok, ill. a keresztény fiúk neveléséhez ad gyakorlati tanácsokat. Kezdeményezte a *Patrona Hungariae* eszméjének újraélesztését is, amely a magyarországi katolikus restauráció egyik vezérgondolata lett a 17. és 18. század folyamán.²⁰ Emellett azonban a gyönyörködtetés, a „hímes szavak” tudatos keresése, a retorikai lehetőségek kiaknázása (*delectare*) is kiemelt szerepet játszott szövegalkotó műgondjában. Prédikációit a katolikus (főként jezsuita) retorikai kézikönyvek szabályai szerint szerkesztette, a szónoklattani figurákat azonban saját anyanyelvi invenciójával alkotta meg, miként arról korábban már többször értekezett a szakirodalom.²¹

„sok írások tengeréből egybeszedni...”

A prédikációskötet további jellemzője, hogy szerzője a korabeli átlagnál jóval több idézettel formálja ki szövegét s a lapszéleken pontos hivatkozások jelzik forrásait. Latin idézeteit saját fordításában magyarul is visszaadja és interpretálja. Magától értetődik, hogy citátumai között első helyen a Biblia szerepel, annak valamennyi könyve, de legtöbbször a *Liber psalmorum*, ami a prédikációk stílusának helyenkénti líraiságát mutatja. Az érzelmekre kívánt ezzel hatni, a latin zsoltáridézeteket értelmező magyar szöveg pedig gyakran tovább fokozza a stílus emelkedettségét, patetikus tónusát, végső soron: barokk jellegét. A szöveg biblicizmusa egyben válasz is volt a protestáns vádakra: a katolicizmus Szentírás-tiszteletét kellett illusztrálnia. A Biblia az ő számára „világos fáklya”, amely gondolatmenetét vezérli. Ekkorra már rendelkezésre állt a jezsuita Káldi György által kiadott teljes magyar katolikus Biblia-fordítás (1626),²² amelynek egyik lektora éppen Pázmány volt, ennek ellenére az érsek mégis a latin textust idézi és mindig saját szavaival adja vissza a magyar jelentést. Ez arra mutat, hogy prédikációinak befogadó közössége számára

²⁰ TUSKÉS GÁBOR, KNAPP ÉVA, *Egy történelmi toposz az egyházi irodalomban: Magyarország – Mária országa = Uók., Az egyházi irodalom műfajai a 17–18. században*, Bp., 2002, 11–54 (Irodalomtörténeti Füzetek, 151). Németül: *Marianische Landespatrone in Europa unter besonderer Berücksichtigung Ungarns*, Jahrbuch für Volkskunde, 2002, 77–102.

²¹ BITSKEY ISTVÁN, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., 1979 (Humanizmus és Reformáció, 8), 36–43. Olaszul: *La predicazione: uno dei generi principali della letteratura barocca dell'Europa Centrale = Venezia e Ungheria nel contesto del barocco europeo*, a cura di Vittore BRANCA, Firenze, 1979, 287–304; Uő., *Ekklesiologie und gattungsspezifische Rhetorik in den Schriften des Erzbischofs Peter Pázmány = Textualität und Rhetorizität*, ed. Kálmán KOVÁCS, Frankfurt am Main usw., 2003 (Debrecener Studien zur Literatur, 10), 36–41.

²² LUKÁCS LÁSZLÓ, *Káldi György, a Biblia-fordító*, Katholikus Szemle, 1955, 129–133; *Humanistes du Bassin des Carpates*, I, *Traducteurs et éditeurs de la Bible*, par István MONOK et Edina ZVARA avec la collab. d'Eva MARZA, Brepols, Turnhout (Belgium), 2007 (Europa Humanistica, 5), 274–347.

igyekezett minél világosabbá tenni és az adott célnak megfelelően adaptálni a szentírási szöveget. Még a Káldi-féle átültetés fordítói megoldásainál is jobbat igyekezett keresni, elvileg is megfogalmazta, hogy a fordításnak úgy kell hangzania, mintha eredetileg is magyarul íródott volna a szöveg.

A Biblia mellett az egyházatyák és az antikvitás klasszikus szerzői szintén gyakran szerepelnek hivatkozott auktorai között. A prédikációkban érthető módon legtöbb az Augustinus-idézetek száma, de a patrisztika többi reprezentánsának bőséges citálása is illusztrálja azt a tridenti szellemű álláspontot, amely szerint a Biblia mellett a posztbiblikus tradíció ugyancsak a keresztény egyház öröksége. Mindez nem akadályozta annak, hogy a klasszikus görög–római irodalomból úgyszintén bőven merítsen, miként másutt már utaltunk rá, 75 antik auktor 120 művére történő citátumot találunk a prédikációgyűjteményben. A „pogány szerzők” közül Arisztotelész és Seneca neve szerepel legtöbbször a kötet lapjain. Mindazt bevonta szövetségeseivel eljárásába, amit elmélyült antikvításkereső a krisztianizálási tendenciával összhangba hozhatott, kivételt csak néhány mű jelentett, így például Heliodorosz Aethiopicája, Epikurosz, Archilokhosz, Ovidius és Terentius néhány szövege, mert bennük szerinte „oly szerelmes dolgok vannak, hogy botránkozást adhatnak az ifjúságnak”.²³

Senecát Pázmány több mint háromszázszor idézi, szinte mindegyik műve szerepel a források között, leggyakrabban a *De ira* és a *De vita beata* c. traktátusa, valamint az episztolák. Ehhez sokféle kivonat állhatott rendelkezésére (*Senecae proverbialia*, *Senecae flores*, *Senecae monita* etc.), egyes prédikációk – a bibliai idézetek mellett – Seneca- és Plutarkhosz-textusokra épülnek, így pl. a haragról szóló beszéd.²⁴ Természetesen a krisztianizált Seneca ebben a kontextusban nem a stoicizmus közvetítője, hanem a Concilium Tridentinum révén újrafogalmazott katolikus morál támogatója, mivel jól áttekinthető fogalmi rendszert adott etikai alapelvek közvetítéséhez. A filozófiai összefüggéseikből kiragadott Seneca-idézetek általános, minden korban alkalmazható morális normáká válhattak, ezeket a lehetőségeket Pázmány jó érzékkel aknázza ki. Minthogy prédikációi Pozsonyban és Nagyszombatban multikonfesszionális közegben hangzottak el, hatékonyságukhoz aligha találhatott volna megfelelőbb auktor a rezignációt és békülékenységet sugalmazó római filozófusnál. Jól ismert tény, hogy Seneca még több évszázadon át kedvelt szerzője a katolikus erkölcsstanító irodalomnak.

A bibliai szöveg és az antikvitás mellett saját korának szerzői is gyakran szerepelnek a prédikációk idézettjei között. Francesco Petrarca, Antonio Bonfini, Justus Lipsius nevei fordulnak elő több esetben is, az egyháztörténelemből vett példák, narratív betétek terén pedig Cesare Baronio a legfőbb forrása, főként *Martyrologiuma*. Protestáns szerzők nevét csak elvétve említi, tudatosan elhatárol-

²³ PPÖM VI, 263.

²⁴ PPÖM VII, 195.

ja prédikációit a felekezeti polémiától, kinyilvánítja, hogy a felekezetközi polémiának a *Kalauz*ban és egyéb vitairataiban van a helye, nem pedig az igehirdetésben. Ezzel példát is mutatott papjainak, akik még gyakran tekintették a prédikációkat a hitvita terepeinek.

Az idézett művek rendkívül széles köre sem jelenti azonban azt, hogy a Tridentinum szellemének követésétől eltávolodott volna, annak határozatait többször szó szerint idézi, így például a bűnös ember megigazulásáról szólva négy pontban sorolja fel a zsinat VI. sessiójának állásfoglalásait, kapcsolódva ezzel korábbi írásaihoz is.²⁵

Arról is gondoskodott Pázmány, hogy a régió szlovák lakossága anyanyelvű prédikációkat hallgathasson: megbízta Nagyszombatban a ferencendi szerzeteseket, hogy vasárnaponként szlovák igehirdetést tartsanak templomukban. Fő művét, a *Kalauzt* szlovák nyelvre is lefordították, sajnálatos, hogy ez kéziratban maradt, így kérdéses, hogy a szlovák nyelv fejlődését mennyiben tudta befolyásolni.

Erudíció és imagináció

A barokk prédikáció újabb műfaj történeti kutatása szerint a képzelet és a tudomány egyaránt fontos szerepet játszott a katolikus restauráció korának újjáalakuló egyházi irodalmában. Számos szöveggel lehetne ezt illusztrálni, ezúttal csak néhány példára utalunk: ez tapasztalható az olasz minta nyomán alkotó győri püspök Lépes Bálint magyar nyelvű szövegeiben csakúgy, mint például a teatinus Paolo Aresi olasz prédikációiban, amelyek a *stile immaginoso* jellegzetességeit mutatják.²⁶ A Loyolai Szent Ignác lelkigyakorlataira (*Exercitia spiritualia*) visszavezethető érzékletes stílus hatása egyre inkább érezte hatását a jezsuita devóciós szövegekben, s ez a magyar egyházi irodalomban ugyancsak kimutatható.²⁷ Ez az írásmód a metaforák, allegóriák, hasonlatláncolatok, proverbiumok, concettók és számos egyéb retorikai alakzat révén kívánt hatni a befogadókra, a megindítás, megrendítés (*movere, flectere*) elvét tekintette elsődlegesnek.²⁸ „Animis scripsi, non auribus” – írta az érsek a prédikátorokhoz szóló előszavában Seneca 100. episztolájára hivatkozva, s ezzel az erkölcsi hasznosság (*utilitas*), a lelki haszon (*fructus animarum*)

²⁵ PPÖM VII, 378–379. Vö. erről újabban: SZABÓ, *i. m.*, 302–303.

²⁶ TŰSKÉS GÁBOR, *Az exemplum a 16–17. század katolikus áhitati irodalmában*, ItK, 1992, 133–151; BITSKEY ISTVÁN, *Lépes Bálint és az olasz seicento stílus = Klaniczay-Emlékkönyv*, szerk. JANKOVICS JÓZSEF, 1994, Bp., 334–343; ARDISINO, Erminia, *Il barocco e il sacro. La predicazione del teatino Paolo Aresi tra letteratura, immagini e scienza*, Città del Vaticano, 2001 (Monumenta Studia Instrumenta Liturgica, 9).

²⁷ GÁBOR Csilla, *Káldi György prédikációi*, Debrecen, 2001 (Csokonai Universitas Könyvtár, 24), 97–109; UŐ., *Catholic devotional literature in seventeenth-century Transylvania = Confessional Identity in East-Central Europe*, ed. Maria CRĂCIUN, Ovidiu GHITTA, Graeme MURDOCK, Ashgate, Aldershot, 2002 (St. Andrews Studies in Reformation History), 121–133, itt: 128.

²⁸ KECSKEMÉTI GÁBOR, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., 1998 (Historia Litteraria, 5), 69.

szolgálatának elsődlegessége mellett állt ki. Ez közismerten ősi prédikációs toposz, de Pázmány új tartalommal tudta azt megtölteni. Mivel prédikációit a magyar papok számára követendő példának szánta, felhívta figyelmüket a Tridentinum állásfoglalásának követésére.²⁹ Az utilitas meghirdetett elvével látszólag ellentétben áll stílusának dekorativitása, ezért hozzáteszi, hogy az unalom elhárítására szükséges a prédikáció élénkítése, exemplumokkal színesítése.

Pázmány prédikatori mentalitásának egyik jellemzője, hogy a nyelv kifejező erejének rendkívüli erőt tulajdonított. A pünkösöd utáni 5. vasárnapi beszéde „a nyelvnek vétekiről” szól, ez látszólag erkölcsstan, valójában nyelvfilozófiai traktátusnak is tekinthető.³⁰ Vezérszólama egy Plutarkhosz-idézet: *Lingua fortuna, lingua daemon*, azaz: a nyelv jó szerencse, de ördög is tud lenni. Ezek a szavak pontosan utalnak nyelvfelfogásának kettősségére: az üdvözülés vagy a kárhozat eszköze egyaránt lehet az emberi nyelv, minden jónak és minden bűnnek egyaránt előidézőjévé válhatnak a kimondott szavak. Szerinte az emberi létnek legfőbb ismérve, a civilizáció történetének fordulópontja volt a nyelv fejlődése. A nyelvről szóló, himnikus szárnyalású laudációja szerint: „A nyelv, ha oktat, tudatlanságtól szabadít; ha énekel, gyönyörködtet; ha dorgál, jobbít; ha biztat, szüvesít; ha bátorít, vigasztal; ha fenyeget, tartóztat. A nyelvnek köszönjük, hogy a vad és okatlan módon élő emberek városok társaságába szállottak és emberi életet tanultak. A nyelv oka, hogy a bölcs tudományok terjedtek”.³¹

Teljes tudatossággal szólnak ezek a sorok a nyelvi funkciók sokrétűségéről, az emberi életet meghatározó szerepükről. A továbbiakban ez a fejtegetés a nyelvet anatómiai értelemben is az ember legfontosabb testrészének mondja, itt hivatkozik különböző szentek krónikáira, amelyek a halotti tetemekben épségben maradt nyelvekről szólnak (pl. Paduai Szent Ferenc és Szent Bonaventúra estében). De ezen túl az emberi szónak az üdvtörténetben meghatározó jelentőséget tulajdonított, az *eloquentia sacra* rangját hangoztatta és minden megnyilatkozása – latinul és magyarul egyaránt – a nyelv hatalmát hirdeti. Noha elítélte a „fület viszkedtető beszédet”, az öncélú nyelvi „cifrálkodást”, a „hímes szavak” fölösleges keresését, ő maga bőségesen élt a retorikai alakzatok nyelvi hatáskeltésével. Nem véletlen, hogy protestáns ellenfelei Pázmányt azzal vádolták, hogy szövegeiben „királyi ruhába öltöztetett rejtett csalárdságok” vannak, el akarja „ámítani” hallgatóságát. Az ő beszédeiben azonban ez az „ámítás” a kor legmagasabb színvonalú teológiai képzettségén alapult, Roberto Bellarmino hitvédő szintézisének beható ismerete állt mögötte. Prédikációinak struktúrája ezért logikus, világos tudott maradni, a dekoratív nyelvi elemek racionális, neoskolasztikus módszerű gondolatvezetéshez csatlakoztak. Hatásuk, amely a magyar arisztokrácia számos tagjának rekatolizálásához járulhatott hozzá, ebben a kettős-

²⁹ Sessio 5, caput 2 és sessio 24, caput 4: *PPÖM VI*, pag. XXXIV.

³⁰ *PPÖM VII*, 215–231.

³¹ *PPÖM VI*, 218–219.

ségben keresendő: egyfelől a tridenti reformszellem következetes érvényesítése, másfelől a retorikai tradíció jezsuita inspirációjú megújítása vezethetett a prédikációk sikeréhez, a magyarországi katolikus megújulásban betöltött szerepének jelentőségéhez.

Dogmatika és etika

A zsinat utáni magyar nyelvű katolikus prédikációkban az etikai elvek közvetítése játszott elsőrendű szerepet. Magától értetődő, hogy a beszédek szilárd teológiai vázra épültek, a dogmatikus témák pedig a krisztológia vagy az egyháztan területén, az üdvözülésről és megigazulásról szólva teljes egészükben hittani természetűek, s a Tridentinum alapján állnak. De épp az az újdonság Pázmány beszédeiben, hogy a korábbi katolikus szerzőkénél (pl. Telegdi Miklósénál) jóval nagyobb arányú és részletesebb előadású bennük az erkölcsstan, a gyakorlati életvitelre irányuló morális útmutatás. Ez különösen is célszerűnek mutatkozott a protestáns többségű területeken, ahol a különböző felekezetek által egységesen elfogadható erkölcsi normák hirdetése közelíthette egymáshoz az eltérő álláspontokat, tompíthatta az interkonfesszionális konfliktusokat. Az újabb elemzések integráló személyiségnek mutatják Pázmányt, aki ugyan jezsuitaként élesen polemizált a protestánsokkal, viszont érsekként – cselekvési terének bővülésével, módosulásával – kereste a kompromisszumok lehetőségeit vallási és politikai téren egyaránt.³² Már korábról is van jele ennek az integráló mentalitásnak, illusztrálja ezt többek között az a memoranduma, amelyet 1608-ban írt a Habsburg uralkodó számára, s amelyben a protestánsoknak politikai okokból megadható vallásszabadság mellett fejtette ki érveit, egyedülként a megkérdozett főpapok közül.³³

A posztridentinus ígihirdetésbe célszerűnek mutatkozott bevonni az antik műveltség minél több elemét, a „régí bölcsek” tekintélyével is támogatni és védelmezni az újrafogalmazott tanokat. Pázmány prédikációgyűjteménye számára az antik kultúra tanító példázatok, exemplumok tárházát jelentette, az onnan merített szentenciákat, proverbiumokat, narratív szövegegységeket saját értelmezői horizontja szerint alakította, szelektálta. Alkalmazott műveltséggé vált tehát az ő tollán az antikvítás, ez megfelelt az európai posztridentinus hitszónoki gyakorlatnak. Ő azonban az átlagosnál is jóval nagyobb mennyiségben, szélesebb körű olvasottsággal és ebből következően anyanyelvének rendkívüli gazdagításával tudta ezt megvalósítani. Beszédeinek struktúrája minden esetben feszes és arányos maradt, az elő-

³² HARGITTAY Emil, *Opposition, gegenseitige Anregung und Integration im Wirken von Péter Pázmány = Zentraleuropa: Ein hybrider Kommunikationsraum*, ed. Helga MITTERBAUER, András F. BALOGH, Wien, Praesens Verlag, 2006, 49–61; Uó., *Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében*, Bp., 2009 (Historia Litteraria, 25), 161–171.

³³ *Pázmány Péter Összegyűjtött Levelei*, I, kiad. HANUY Ferenc, Bp., 1910, 26–29; BITSKEY István, *Der ungarische Jesuit Péter Pázmány über die Religionsfreiheit der Calvinisten und Lutheraner = Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen: Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918*, ed. Márta FATA, Anton SCHINDLING, Münster, Aschendorf, 2010 (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, 155), 453–472.

adott rövid történetek és idézetek nem bontották meg a retorikai kereteket, a *propozíció* minden esetben világosan kijelölte a tárgyalandó témákat. Pázmány a nyelv lehetőségeiről tudatosan, elméleti felkészültséggel nyilatkozott, ezért méltán kapta a „magyar barokk próza atyja” és a „magyar bíboros Cicero” megtisztelő címet. Életműve a Concilium Tridentinum szellemiségéhez kapcsolódott, ennek alapján és keretei között vált a magyar nyelv és irodalom klasszikusává, valamint a megújuló katolicizmus és a barokk kultúra karizmatikus egyéniségévé a 17. századi Magyarországon.

PÉTER PÁZMÁNY'S SEELENLEHRE

PAUL RICHARD BLUM

Als vor etwa zehn Jahren Emil Hargittay und ich die Grazer philosophischen Disputation nachdruckten, die Péter Pázmány während seiner Zeit als Philosophieprofessor hatte verteidigen lassen,¹ taten wir das in dem Bewußtsein, ein kleines Mosaiksteinchen zum Bild des großen Kirchenmanns und Schriftstellers beizutragen. Sechs Steinchen könnte man sogar sagen, denn es waren sechs solche Gelegenheitschriften,² die von der Forschung wenig beachtet worden waren, weil man erst vor relativ kurzer Zeit hat feststellen können, daß in der frühen Neuzeit gedruckte Disputationen nicht – wie es die moderne Universität verlangt – den Doktoranden, sondern den Präses als Autor der in der Disputation vorgelegten Thesen hatten, da vielmehr diese Thesen aus den Vorlesungen von den Studenten exzerpiert und zusammengestellt worden waren. Nun ist bekannt, daß aus Pázmány's Philosophiekursen nur Bruchstücke überliefert sind, nämlich die in den *Opera*³ veröffentlichten Vorlesungen zur Logik, zur Physik, zu einigen

¹ *Grazer philosophische Disputationen von Péter Pázmány*, ed. Paul Richard BLUM zusammenarb. Emil HARGITTAY, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2003 (Pázmány Irodalmi Műhely – Forrá-sok, 3).

² Die folgenden Schriften sind in dem Band erhalten, aus dem ich mit den Seitenangaben des Nachdrucks zitiere:

Assertiones Philosophicae, de corpore naturali eiusque principiis et passionibus, quas [...] defendet [...] Henricus SCULTETUS, Graecii, 1600. = *Grazer...*, 8-29.

Philosophicae assertiones de speciebus corporis naturalis, quas [...] defendet [...] Martinus HAVEN-ZWEIG et Franciscus SCHOLTZ [...] Graecii, 1600. = *Grazer...*, 33-59

Theoremata philosophica de mundo et eius partibus, quas [...] defendet [...] Ioannes KYMBAR [...] Graecii, 1600. = *Grazer...*, 63-94.

Theses philosophicae, de ente eiusque passionibus ac speciebus, quas [...] defendet [...] Romedi-us BENDETTO [...] Graecii, 1600. = *Grazer...*, 97-125.

Theses philosophicae, quas [...] defendet [...] Ioannes LUDECKIUS [...] Graecii, 1598. = *Grazer...*, 129-151. [defendens], *Theses philosophicae de vario ac multiplici ente philosophico*, quas [...] defendet [...] Antonius ZARA [...] Graecii, 1598. = *Grazer...*, 155-182.

³ Petri cardinalis PÁZMÁNY *Opera omnia*, Series I-VI, Bp., Typis Regiae Scientiarum Universitatis, 1894-1904; Vol. 1.: Petrus PÁZMÁNY, *DIALECTICA*, rec. STEPHANUS BOGNÁR, Bp., Typis Regiae Scientiarum Universitatis, 1894. Vol. 2.: Petrus PÁZMÁNY, *Physica*, rec. Stephanus BOGNÁR, Bp., Typis Regiae Scientiarum Universitatis, 1895. Vol. 3.: Petrus PÁZMÁNY, *Tractatus in libros Aristotelis De coelo, De generatione et corruptione atque in libros meteororum*, rec. Stephanus BOGNÁR, Bp., Typis Regiae Scientiarum Universitatis, 1897.

naturphilosophischen Themen.⁴ Besonders bedauerlich ist es, daß uns die Vorlesungen zu *De anima*⁵ und zur Metaphysik fehlen. Deshalb möchte ich in diesem, wiederum kleinen, Mosaikstein zur Feier des Pázmány-Forschers Emil Hargittay des Grazer Professors Seelenlehre aus den Disputationen und den Vorlesungen versuchen zu rekonstruieren.

Nun sollte man nicht erwarten, daß Pázmány besonders originelle Thesen zu diesem Thema hatte, denn das war auch nicht die Aufgabe des Philosophieunterrichts von der Scholastik bis zur Aufklärung. Vielmehr hatte der Professor kraft Amtes und nach den Regeln der *Ratio Studiorum* die Pflicht, das zu lehren, was lernbar war und Grundlage für die weitere Ausbildung war, besonders in der Theologie (für die künftigen Priester) aber auch in der Medizin und Jurisprudenz für weltliche Karrieren. Wenn wir an der heutigen Universität vielleicht den Anspruch erheben, 'kritisches Denken' einzuüben, so tun wir das, weil es für das Sachwissen zwar auch Vorlesungen gibt, vor allem aber Enzyklopädien aller Art und Medien, und weil wir erwarten, daß das Sachwissen eine Halbwertszeit hat, die kürzer ist als ein Berufsleben. In der Neuzeit vor der wissenschaftlichen und technologischen Revolution mit ihren Beschleunigungen konnten Professoren davon ausgehen, daß es einen Fundus von Wissen gibt, der unter allen Menschen verbreitet werden kann und sollte, auch wenn es im Einzelnen Kontroversen, Widersprüche und ungelöste Fragen gab. Diese Unsicherheiten galten aber als entweder virtuell beseitigbar oder von der menschlichen Schwäche in Intelligenz und Willen verursacht; das heißt im Idealtyp von Wissenschaft gab es kein Problem, das nicht mit gutem Willen und guter Forschung zu lösen war, es sei denn Gott hätte solche Gebiete für unzugänglich erklärt, weil sie eben übernatürlich sind. Infolgedessen war es nicht Aufgabe des Doktoranden mit originellen Ideen zu beeindrucken, sondern zu zeigen, daß er die Sache verstanden hatte: die Sache des Denkens, der Natur und der Metaphysik. Beeindrucken konnte und sollte er daher dadurch, daß er auf möglichst geschickte Weise die Korrektheit der Lehren des Professors bewies und Zusammenhänge in der Lehre zeigte, die erkennen ließen, daß er den Stoff nicht nur im Detail sondern auch und besonders im Zusammenhang verstanden hatte.

Um dies zu zeigen, werde ich nun einige Lehrstücke aus den Disputationen hervorholen und ihren Inhalt im Zusammenhang zeigen. Als erstes fällt mir in der Disputation von Henricus Scultetus seine Erwähnung der *anima vegetativa* auf.

⁴ Einzelheiten in Paul Richard Blum, *Péter Pázmány als Philosophieprofessor = Pázmány Péter és kora*, szerk. Emil HARGITTAY, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 2), 335–49. Jetzt auch englisch in ders. *Studies on Early Modern Aristotelianism*, Leiden, Brill, 2012, Kapitel 4.; Lucian PETRESCU, Ghent University, wird „*Peter Pázmány's exegesis to Meteorologica IV and the ontology of mixtures*“ publizieren.

⁵ Dass Pázmány über diese Themen gelesen hat, geht aus Selbstzitaten hervor, z.B. in der Physikvorlesung (Petrus PÁZMÁNY, *Physica...*, 31.) kündigt er an „ut libris De anima fuse ostendemus“ (ähnlich: Petrus PÁZMÁNY, *Physica...*, 146, Petrus PÁZMÁNY, *Dialectica...*, 561, und öfter).

Sie befindet sich⁶ im Anhang, der scheinbar verstreute Stücke der Philosophie auf-führt (*Ex reliqua parte philosophiae*). Hauptthema seiner Disputation war allerdings der 'natürliche Körper' gewesen, so daß es offensichtlich ist, daß Scultetus gerne noch beim Thema bleibt. Er behandelt in diesem Anhang⁷ den Himmel als natürlichen Körper und die Bildung von Farben, bevor er von der Hauptaufgabe der vegetativen Seele spricht, nämlich die „Funktion“ (*functio*) der Verdauung von Speisen.⁸ Das ist deshalb von Interesse, weil Pázmány das vegetative Element des natürlichen Körpers als Funktions- und Zweckzusammenhang darstellt. Der lebendige Körper besteht aus „heterogenen Teilen“ verschiedener Wärmegrade, wobei die Wärme offenbar auf die Teile einwirkt und den Körper dadurch am Leben erhält, daß die vegetative Seele die mit der Verdauungswärme verbundene Verdünnung und Trocknung koordiniert, so daß das Lebewesen Nutzen ohne Schaden hat.⁹ Auf dieses Lehrstück folgen noch Beobachtungen zur Anatomie der Verdauung.¹⁰ die damit abgeschlossen werden festzustellen, daß das Leben auf natürliche Weise nicht auf ewig verlängert werden kann.

In seiner Vorlesung über *De generatione et corruptione* zeigt Pázmány sich über die laufende medizinisch-physiologische Forschung gut informiert, indem er unter anderem Andreas Vesalius (1514–1564), Jean Fernel (1497–1558) und Christophorus Vega (1510–1573) zitiert.¹¹ Für eine mögliche Rekonstruktion von Pázmány's Vorlesung über *De anima* ist von Interesse, daß er dort offensichtlich noch einmal über die Physiologie der Verdauung zu lehren verspricht.¹²

Auch die Studenten Havenzweig und Scholtz befassen sich mit den Eigenschaften des natürlichen Körpers. In These 22,¹³ nachdem sie die sogenannten gemischten Körper besprochen haben, definieren sie Lebewesen, insofern als sie ebenfalls gemischt sind: „res quae vivere dicitur in statu et dispositione sua connaturali existens, in seipsa possit operari: mista autem viventia, anima constitui notavit Aristoteles.“ Bemerkenswert ist an dieser Bestimmung, daß noch vor der Definition des Lebewesens mithilfe der Seele, wie dies selbstverständlich mit Referenz auf Aristoteles festgestellt wird, die ‚Operation‘ zitiert wird, nämlich auf sich selbst einwirken zu können. Wir hätten nicht erwarten können, daß sie Lebewesen etwa rein aus der Zusammensetzung der Körperteile definiert hätten, allerdings ist ihre Bestimmung auf jeden Fall naturalistisch in dem Sinne, daß Lebewesen als Sonderfall von gemischten natürlichen Körpern besprochen werden, und hier ist die Selbst-Einwirkung das unterscheidende Merkmal.

⁶ Grazer..., 28.

⁷ *Ebd.*, 28–29, § 45–51.

⁸ *Ebd.*, 28, § 48.

⁹ Zu diesem ganzen Komplex siehe die ausführliche Abhandlung: Petrus PÁZMÁNY, *Tractatus in libros Aristotelis, De generatione et corruptione*, disp. 1, qu. 1–4.

¹⁰ Grazer..., 29.

¹¹ Petrus PÁZMÁNY, *Tractatus...*, 244.

¹² *Ebd.*, disp. 1, qu. 1, p. 245, Anm. 1.

¹³ Grazer..., 48.

Das bedeutet auch, daß Pázmány und seine Studenten die Seelentheorie des Aristoteles, jedenfalls auf der Ebene der Pflanzen und Tiere, als Funktionszusammenhang sehen und nicht in erster Linie als eine ontologische Stufe, wie man das etwa am Beispiel der *Arbor Porphyrii* hätte erwarten können.¹⁴ Das könnte Konsequenzen für die Lehre von der Seele haben, und es ist in dieser Hinsicht interessant, Pázmánys Ausführungen zur Selbstbewegung in seinem Kurs zu lesen. In der Behandlung des Siebten Buches der Aristotelischen *Physik* wirft er auch die Frage auf, „ob alles was in Bewegung ist von etwas anderem bewegt wird“.¹⁵ Es ist ihm wichtig zu betonen, daß das Axiom „omne quod movetur ab alio moveri“¹⁶ nur soviel behauptet, daß *movens* und *motum* nicht identisch sein können. Jeder weiß natürlich, daß dieses Axiom Grundlage des Gottesbeweises aus der Bewegung ist. Für den Philosophen ist es aber wichtig festzuhalten, daß in der Natur Selbstbewegung vorkommt und philosophisch möglich ist. Das ergibt sich daraus, daß ‚sich selbst bewegen‘ nur eine Sonderform von ‚ein anderes bewegen‘ ist, insofern jedes Lebewesen ein zusammengesetztes Ding ist, innerhalb dessen ein Teil einen anderen in Bewegung setzen kann. Dementsprechend (und das ist dann für die Gottesbeweise relevant) ist die philosophisch entscheidende Frage die, ob das sich bewegende Ding als Ganzes Wirkursache der Selbstbewegung sein kann.¹⁷

Pázmány findet eine neue Formulierung der Frage und stellt fest, daß selbstverständlich ein *agens* etwas in sich selbst hervorbringt, so daß *agens* und *patiens* der Sache nach identisch sind.¹⁸ Als Beispiele führt er summarisch immanente Aktivitäten an wie Denken („ut intellectione“). Auch die weiteren Belege stammen aus dem geistigen Bereich: Die Kraft eines Engels sich zu bewegen kann nicht extern sein (man beachte, daß Engel körperlos sind), und folglich sind bewegendes und bewegtes in ihm identisch. Eine etwas obskure Bemerkung über die rationale Seele folgt: „et similiter cum anima rationalis acquirit novum ubi quo fit praesens parti per nutritionem aggeneratae, si tamen potentia motiva distinguitur secus est.“ Falls es sich nicht um einen korrupten Text handelt, lese ich die Beobachtung so, daß der Kenntniszugewinn im Verstand ein Verarbeiten durch den Verstand erfordert, ohne daß damit zwischen einem bewegenden und bewegten Teil, d.h. einem aktiven und passiven Intellekt der Sache nach unterschieden werden kann. Wenn das richtig ist, dann wäre es wichtig zu wissen, wie Pázmány die Unterscheidung von *intellectus agens* und *possibilis* abgehandelt hat. Denn die Unterscheidung zwischen diesen beiden Intellekten war bei Aristoteles nötig geworden, weil er Potentialität und Aktualität im Intellekt unterschieden hatte (*De anima* III, 5),

¹⁴ Zum Baum des Porphyrios in der frühen Neuzeit: Paul Richard BLUM, *Studies on Early Modern Aristotelianism*, Leiden, Brill, 2012, Kapitel 15.

¹⁵ Petrus PÁZMÁNY, *Tractatus...*, disp. 4, q. 7, 552–555.

¹⁶ *Ebd.*, 552.

¹⁷ *Ebd.*, 552. „Solum ergo controversia est, an subjectum motus secundum se totum possit esse causa efficiens per se motus ... ita ut non distingatur in illo pars movens et pars mota.“

¹⁸ *Ebd.*, 554.

was zu der Frage führte, ob der aktive und der passive Teil des Intellekts substantiell unterschieden sind. Offenkundig folgt Pázmány der Standardlehre der Christen, daß beide, der rezipierende und der aktiv verarbeitende Part des Denkens in demselben Intellekt sind. Es gibt also die Möglichkeit, konzeptuell oder perspektivisch aktives und passives Moment in Bewegungen zu unterscheiden, ohne daß dadurch eine Aussage in der Sache gemacht wäre. Ausdrücklich bezeichnet Pázmány die Frage eine *quaestio de nomine*, ob die Bewegung eines Menschen in Wirklichkeit die „Bewegung an sich“ der Seele sei, woraus eine strenge Auffassung der Selbstbewegung folgt, und ob die Materie in diesem Falle an sich passiv bewegt sei. Wir können auch hier feststellen, daß Pázmány einen funktionalen statt eines ontologischen Zugangs zu dieser philosophischen Frage hat.

In den folgenden Paragraphen ihrer Disputation besprechen Havenzweig und Scholtz die Aufgaben der vitalen Seele. Dabei machen sie die Seele als Ganzes für die Lebensfunktionen verantwortlich und schließen,¹⁹ daß die Fakultäten der Seele ihrerseits der Sache nach identisch und nur nominell oder begrifflich zu unterscheiden sind: „Potentiarum vero animae quaedam ex natura rei identificatae sunt cum anima, et inter se, atque ideo solum per intellectum possunt distingui, ut sunt Intellectus, Voluntas, et Memoria in anima nostra [...]“, wobei davon unterschieden diejenigen Seelenkräfte sind, die mit den Sinnen operieren.²⁰ Auffälligerweise fügen die Studenten hinzu, daß bei Tieren die Sinneskräfte von der Tierseele nicht unterschieden sind. Daraus folgt, daß Mensch und Tier sich darin unterscheiden, daß die Seele bei Tieren koextensiv mit den Sinnen, bei Menschen koextensiv mit dem Geist ist. Die implizite Asymmetrie macht es möglich, das Animalische im Menschen (alles von den Sinnen abwärts) ontologisch abzutrennen. Der hier angesprochene Komplex ist in der aristotelischen Seelentheorie schwierig, eben weil die funktionale Beschreibung der Seele (Seele ist ein anderes Wort für das Funktionieren eines lebendigen Organismus) dann eine ontologische Identifikation aller Potenzen der Seele erfordert, sobald man die metaphysische und theologische Frage aufwirft, was das wohl ‚ist‘, das solche Operationen wie Ernähren, Denken, etc. ausführt.

Es sei noch einmal betont, daß die Disputanten die Seelentheorie im Kontext der Physiologie auslegen, und deshalb erörtern sie im weiteren den Zusammenhang der vegetativen Seele mit der Physiologie der körperlichen Qualitäten. Wenn sie dann auf die intellektive Seele zu sprechen kommen,²¹ dann betonen sie als erstes, daß die philosophische Psychologie zur Naturphilosophie (und nicht etwa zur Metaphysik) gehört, weil die Seele die „forma informans“ des natürlichen Körpers ist.²² Es ist gerade diese naturalistische Auffassung von der Seele, die es dann

¹⁹ Grazer..., 49, § 25.

²⁰ Ganz ähnlich zitiert Johannes Kymbar aus Pázmány's Vorlesung: *Ebd.*, 87, § 45.

²¹ *Grazer...*, 53–54, § 35–39.

²² *Ebd.*, 53.

erlaubt, die averroistische Theorie von der Einheit der Seele für alle Menschen abzulehnen. Zugleich darf Pázmány sich die Theorie zueigen machen, die Pietro Pomponazzi vertreten hatte, und die als häretisch galt, daß der menschliche Intellekt niemals ohne Mitwirken der Phantasie denkt.²³ Denn in der aristotelischen Tradition war die Phantasie der Teil des menschlichen Verstandes oder gar des Gehirns, der die von den Sinnen gelieferten physischen Bilder aufnimmt und dem Urteil und dem Gedächtnis weiterliefert und folglich in unmittelbarem Kontakt mit den materiellen Sinnen stand. Pomponazzi hatte daraus den Schluß gezogen, daß die individuelle Seele des Menschen materiell und somit sterblich ist. Was Pázmány von seinen Studenten verteidigen läßt, ist die These, daß die Seele zwar unsterblich ist, aber solange und insofern sie im Körper ist, den gesamten Körper durchherrscht, mit der Materie vermischt ist und dementsprechend Aufgaben oder Operationen ausführt, die der Körperlichkeit ‚connatural‘ sind.²⁴ Der Begriff *connaturalis* scheint anzudeuten, daß Pázmány eine Verwandtschaft zwischen dem Seelischen und dem Körperlichen anzunehmen scheint, die es erlaubt, die Interaktion von beiden begrifflich zu erfassen, ohne in Versuchung zu geraten, etwa die Seele zu materialisieren.

Auch diese beiden Studenten kommen auf den *intellectus agens* zu sprechen,²⁵ und auch sie nehmen die Frage nach der Entstehung neuer Gedanken zum Anlaß. Zunächst stellen sie fest, daß es umstritten ist, ob die *species intelligibilis* ontologisch distinkt ist auf der Seite des erkannten Objekts oder auf der Seite des Intellekts. Denn es ist von metaphysischer und von epistemologischer Bedeutung, ob das was erkannt ist (der Begriff) nur im Verstand stattfindet (also rein konzeptualistisch), oder sowohl im Verstand als auch im begriffenen Objekt (was einen Dualismus impliziert), oder ob die *species* ontologisch identisch im Objekt und im Verstand ist, was zwar die beste Garantie für die Wahrheit des Erkennens wäre, aber einen Dualismus zwischen geistigen und materiellen Dingen implizieren würde. Pázmány enthält sich des Urteils, um stattdessen betonen zu können, daß der Intellekt jedenfalls die beiden Operationen des Rezipierens und Produzierens einschließt. Das wiederum führt zu der gewünschten Konklusion, daß *agens* und *patiens* zwei Benennungen für dieselbe Kraft des Intellekts sind, je nach dem, ob sie aufnimmt oder produziert.²⁶

Daran anschließend, behandeln die Disputanten die Fähigkeiten des Intellekts als *habitus*. Das ist eine interessante Folge der bisherigen Betrachtung, denn die physiologische Auffassung der Seele war ja nicht in der Lage darüber Rechenschaft

²³ Zum größeren Zusammenhang: Paul Richard BLUM, *The immortality of the soul = The Cambridge Companion to Renaissance Philosophy*, ed. James HANKINS, Cambridge, University Press, 2007, 211–233.

²⁴ *Grazer...*, 53, § 36. „Anima porro rationalis dum est in corpore secudum connaturalem operandi modum, ita in omni Intellectione pendet a Phantasia, ut non possit per Intellectum operari, quin simul circa idem obiectum Phantasia operatur.“

²⁵ *Ebd.*, 53–54, § 37.

²⁶ *Ebd.*, 54.

zu geben, wie der Intellekt, als Teil der Seele, kreativ und innovativ sein konnte. Zwar werden im physiologischen Funktionieren der vegetativen Seele Nährstoffe und Wärme aufgenommen, aber der physiologische Zusammenhang und Zweck war nur die Erhaltung des Lebewesens, nicht jedoch eine wesentliche Zunahme. Beim Verstand sollten wir hoffen, daß Zuwachs möglich ist. Für Pázmány ist es so, daß der Verstand aus seiner Tätigkeit lernt in dem Sinne, daß „die im Intellekt hergestellte Qualität [das eigentlich neue] faktisch eine weitere, permanente Qualität erzeugt, und zwar als potentiellen Habitus“.²⁷

Damit verbunden ist eine notwendige Unterscheidung zwischen materieller und inhaltlich-geistiger Zunahme. Hilfreich ist hier die kurze These von Johannes Ludeckius,²⁸ daß diejenigen Seelen, die aus dem Potential der Materie hervorgebracht werden, also die vegetativen Seelen zumindest, an der Quantifizierbarkeit der Materie teilhaben, wogegen die rationale Seele nicht-quantifiziert ist und insofern „als ganze im Ganzen und ganz in jedem Teil des Körpers“ ist. Eine traditionelle Schwierigkeit, die im Hintergrund lauert, ist die der Individualisierung der menschlichen Seele: wenn sie nicht-quantitativ ist, ist dann nicht auch die Seele unmöglich individuell und folglich eine einheitliche für alle Menschen? Das war bekanntlich Averroes' Theorie, und Ludeckius erwähnt sie pflichtgemäß ablehnend. Seine sehr kondensierte Erklärung ist, daß die Seele des Menschen nicht durch die Materie, also den Körper, sondern durch Gottes Schöpfungsakt geschaffen und in den Leib eingepflanzt wird. „Und so wie wir vertreten, daß in einem Lebewesen nur eine Seele ist, so auch daß in demselben viele Teil-Formen (*formas partiales*) anzunehmen sind.“²⁹ Mittels des Schöpfungs Eingriffs kann Pázmány die Individualität erklären und gleichzeitig die Diversifikation der Seelenteile durch die quantifizierende Wirkung der Materie beibehalten. In der Physik lehrt Pázmány, daß „alle substantiellen Formen – außer der rationalen Seele – unter Mitwirkung (*concurso*) der Materie entstehen, also nicht erschaffen sondern aus der Potenz der Materie hervorgebracht werden,“ was zu dem Unterschied zwischen gewöhnlichen substantiellen Formen und der rationalen Seele führt, insofern die ersteren von der Materie abhängig sind, die rationale Seele aber immateriell ist und somit auch erhalten bleibt, i.e. unsterblich ist.³⁰

In seiner Logik stellt Pázmány fest, daß das Erwerben von Wissen mit der averroistischen Lehre von der Einheit des Intellekts inkompatibel ist, weil dieser eine Intellekt nicht an Wissen zunehmen, deshalb nichts neues lernen könnte. Erkenntnis wäre in diesem Falle nur eine verbesserte Disposition zu der einen oder anderen Wissenschaft. Wie von den Disputanten vorausgesetzt, ist Wissenschaft aber

²⁷ *Ebd.*, 54, § 39. „Habitus vero intellectus generantur per actus, ita ut ipsa qualitas in intellectione producta, effective producat alima qualitatem permanentem, seu habitum in potentia.“

²⁸ *Ebd.*, 144, § 34.

²⁹ *Ebd.*, 144, § 34.

³⁰ Petrus PÁZMÁNY, *Physica...*, disp. 3, qu. 2, 134–135.

ein „actus immanens et vitalis“, der gerade nicht von einem externen aktiven Intellekt abhängig ist.³¹

Diese kleinen Stichproben aus den Disputationen geben ein interessantes Bild von unserem Professor. Wir konnten schon früher feststellen, daß Pázmány auf der Höhe der Naturforschung seiner Zeit war. Wenn wir uns nun vorstellen, sein Projekt, die Grazer Vorlesungen als Lehrbuch für die von ihm gegründete Universität zu veröffentlichen, hätte realisiert werden können, dann hätten wir einen jesuitischen Philosophiekurs bekommen, der sehr wohl kompatibel mit anderen Jesuitischen Werken gewesen wäre (er zitiert regelmäßig seine römischen Lehrer und seine Zeitgenossen), zugleich aber tatsächlich eine starke Betonung auf die aktuelle Naturforschung gezeigt und den jesuitischen Philosophiekurs mit den zeitgenössischen Wissensstandards vermittelbar gemacht hätte. Insofern hätte also sein Philosophie-Lehrbuch mit Recht eine in die Gegenwart wirkende Péter-Pázmány-Universität begründet.

³¹ *De scientia actuali* = Petrus PÁZMÁNY, *DIALECTICA...*, disp. 4, 562.

PÁZMÁNY PÉTER ALAKJA A 18. SZÁZADI PROTESTÁNS IRODALOMTÖRTÉNET-ÍRÁSBAN

BOGÁR JUDIT*

Pázmány Péter felekezeti hovatartozástól függetlenül biztos szereplője a régi egyház-, iskola-, majd a belőlük a historia litterarián keresztül kinövő irodalomtörténeteknek. Ez alkalommal e bőséges anyagnak csak egy szelete a vizsgálat tárgya, vagyis az, hogyan vélekedik a 18. századi protestáns historia litteraria, illetve irodalomtörténet-írás a hajdani nagy ellenfélnek elsősorban írói teljesítményéről.

Az egyik első ránk maradt írói katalógus az evangélikus Burius Dánieltől (1683-?) származik, aki bátyjához, ifj. Burius Jánoshoz (1667–1712) szóló, valószínűleg 1700–1708 között készített levélvázlatában húsz magyarországi író nevét sorolja fel, s hozzáteszi, hogy tervezett művében további húsz erdélyiről és legalább ötven magyarországiról szeretne írni. A név szerint említett húsz szerző között tizenötödikként „Petrus Pazmannus” is szerepel.¹

Első írói lexikonunk szerzője, Czvittinger Dávid *Specimen Hungariae literatae* (Frankfurt–Lipce, 1711) című művében mintegy négy lap terjedelemben ír Pázmány Péterről, s forrását is megnevezi: „Ex Alegambii Biblioth. Script. Societatis Jesu”.² A hivatkozott mű Pedro de Ribadeneirának Philipp Alegambe (és Nathaniel Southwell) által kiegészített gyűjteménye, a *Bibliotheca scriptorum Societatis Jesu* című jezsuita írói lexikon. Hogy pontosan melyik kiadás, arról a szakirodalomban többféle véleménnyel találkozhatunk.³ Noha a többség szerint Czvittinger az

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelekiség Kutatócsoport munkatársa.

¹ TARNAI Andor, *A magyarországi irodalomtörténet-írás megindulása*, ItK, 1971, 35–77. A levél szövegkiadása: 76–77; eredetije Berlinben, a Hallei Magyar Könyvtár gyűjteményében található, jelzete: Ms. 39, ff. 160–163.

² David CZVITTINGER, *Specimen Hungariae literatae*, Francofurti et Lipsiae, 1711, 298–301; a hivatkozás: 301.

³ Pl. Antwerpen, 1643: HARGITTAY Emil, *Egy kultusz kezdetéhez: Jeremias Drexel SJ Pázmányról 1636-ban* = H. E., *Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében*, Bp., Universitas, 2009 (Historia Litteraria, 25), 185, 187. – Róma, 1602 és Lyon, 1648: HOLI Béla, *A historia litteraria magyarországi története* = H. B., *Laus librorum: Válogatott tanulmányok*, szerk. MONOK István, ZVARA Edina, Bp., METEM, 2000, 86, 89. – Róma, 1676: MÁTÉ Károly, *Irodalomtörténet-írásunk kialakulása*, Minerva, 1928, 131; KENYERES Imre, *A magyar irodalomtörténet-írás fejlődése a XVIII. században*, Bp., 1934, 16 (24. jegyzet); TARNAI Andor, *Egy magyarországi tudós külföldön (Czvittinger és a Specimen)*, ItK, 1993, 27; HELTAI János, *Kis Imre és Pósházi János hitvitája a kálvinista vallás régiségéről*, I., MKsz, 2007, 169.

1676-ban Rómában megjelent kiadást⁴ használta, az 1643-as antwerpeni⁵ és az 1676-os római edíciót egymással és a *Specimennel* összehasonlítva az derül ki, hogy a néhány rövid betoldás, amely az 1676-os *Bibliothecában* megjelenik az 1643-ashoz képest, Czvittingernél nem szerepel, és az 1643-as kiadásának felel meg a kis- és nagybetűhasználat is ott, ahol a két lexikon-edíció közt ebben eltérés van. Az 1676-os verzióhoz csak abban áll közelebb a *Specimen*, mint az 1643-ashoz, hogy mindkettő javítja az 1643-asban hibás Arigoniensis-t Strigoniensis-re, továbbá mindkettő arab számokkal írja az évszámokat, míg az 1643-as kiadásban római számok szerepelnek. Czvittinger egyébként szinte szó szerint veszi át a lexikon szövegét, csak Pázmány címeit egészíti ki néhány titullussal a szócikk elején,⁶ ugyanakkor kihagyja a „gente Transilvanus”-t, kijavít néhány elírást és tévedést, a magyarok „orthodox” vallását katolikusra változtatja, a jezsuita rendre vonatkozó nostrae, nostram, nos kifejezéseket a Societas Jesu megfelelő alakjára, Pázmány műveinek felsorolása előtt a Princeps-et pedig Cardinalis-ra. Minden mást meghagy, az életrajz kimondottan katolikus elemeit (pl. Pázmány S. R. E., azaz Sanctae Romanae Ecclesiae, a Szent Római Egyház kardinálisa) és dicsőítő részeit is (pl. amikor II. Ferdinánd VIII. Orbán pápához küldi Pázmányt, ő ékesszólásával, bölcsességével és egyéb kiváló tulajdonságaival csodálatra indítja az egyházfőt⁷). Pázmány műveinek felsorolásán sem változtat, betold viszont az Alegambe-szócikk után még egy bekezdést a nagyszombati egyetem alapításáról, amellyel kapcsolatban Raicsáni Györgyhöz utalja az olvasót. E szövegrész gyakorlatilag szó szerint egyezik a *Specimen* Raicsáni-szócikkének egy részével,⁸ amely pedig Rajcsányi Györgynek (1670–1734), a nagyszombati egyetem professzorának Pázmányt mint a nagyszombati egyetem alapítóját (és a főként nagyszombati oktatási intézményeket alapító és támogató más személyeket) dicsőítő művén⁹ alapul.

Czvittinger lexikonához a 18. század első felében tucatnál is több kéziratos kiegészítés készült,¹⁰ közülük némelyik a Pázmány-adatokhoz is fűz kiegészítéseket.

⁴ *Bibliotheca scriptorum Societatis Iesu*, opus inchoatum a R. P. Petro RIBADENEIRA [...] 1602. Continuum a R. P. Philippo ALEGAMBE [...] usque ad annum 1642. Recognitum, et productum ad annum [...] 1675 a Nathanaele SOTVELLO [...], Romae, 1676, 690–691.

⁵ *Bibliotheca scriptorum Societatis Iesu* [...] Petri RIBADENEIRAE [...] Nunc concinnata [...] a Philippo ALEGAMBE [...], Antverpiae, 1643, 392–394.

⁶ Petrus Pazmany, S. R. E. Cardinalis PRESBYTER, et Archiepiscopus Arigoniensis[!] REGNI Hungariae Primas, ATQUE SUMMUS CANCELLARIUS. – Nagybetűvel Czvittinger kiegészítései, az „Arigoniensis”-t „Strigoniensis”-re javítja. – *Bibliotheca scriptorum Societatis Iesu*, i. m., 1643, 392; CZVITTINGER, i. m., 298.

⁷ CZVITTINGER, i. m., 299: „[...] in sui admirationem conuertit Urbem: tantam oris majestatem, tam robustam eloquentiae vim, tam profundam omnis sapientiae humanae ac divinae ubertatem, tam singularem prudentiam, excelsum animum, constantiam, in agendo suauitatem, in urgendo dexteritatem, absolutissimam denique in uno homine, et Principis, et Religiosi formam exhibuit”.

⁸ *Uo.*, 301, 309–310.

⁹ Georgius RAICSANI, *Tyrnavia Crescens sive Quinque Ungariae Antistitum de Urbe hac Academica, Literisque praecipue meritorum gloriosa memoria panegyricè celebrata* [...], Tyrnaviae, 1707 (RMK II. 2292). A Pázmányról szóló panegyris: A1r–A9r.

¹⁰ SZELESTEI N. László, *Weszprémi István és orvostörténeti műve* = Sz. N. L., *Eszmék és arcok a 18. századi Magyarországról*, Bp., Universitas, 2010 (Historia Litteraria, 26), 165.

Serpilius Sámuel Vilmos (1707–1762) pozsonyi német evangélikus lelkész például fontosnak tartja megemlíteni – bár cím nélkül – Pázmánynak Szyl Miklós álnéven írt munkáját,¹¹ amelyben a Matthias Hafenreffer-féle *Loci communes* magyar fordításának¹² ajánlásában és előszavában ellene és Kalauza ellen támadóknak felel meglehetősen élesen, és azt is, hogy Zvonarics Imre és Nagy Benedek erre „Pázmán Péter Píronsági” címmel válaszoltak hasonló hangnemben. Az utóbbi kötet végéről idéz is néhány Pázmány nevéből gyártott anagrammát, de csak a latin nyelvűeket, némelyiket hibásan („I. Petrus Pázmanni, Pus manet: peris”; „II. Petrus Pázmánii: En minus Papista”; „III. Petrus Pázmánii saepe, turpis anima”; „IV. Petrus Pasmanius Iesuita: En Parasitus impius Vates”),¹³ a Zvonaricsról szóló részben pedig leírja, nyilván saját pártállását is kifejezve ezzel, a mű teljes címét: „Pázmán Péter Píronsági, az az, azokra, a szitkos káromlásokra, és orczátlan pántolódásokra, mellyeket Szyl Miklós neve Hoffenreffer tudós Doctornak könyve eleiben függesztett levelek ellen állarczássan ki botsátott vala, Derék felelet: mellybenn nem tsak az Csepregi Mesterségnek nevezett nyelves tséltsapási torkábann verettettnek, de még az ő Cziavargó Kalauzsnak tsintalan fortélyi, és hazug czigánysági, is rövid bizonyos jelekből mintegy világos tükörből ki nyilatkoztatnak. Irattatott az eggyügyüeknek hasznokra, és az mi magunk ártatlanságának tiszta mentségére [...]”.¹⁴

Az evangélikus Rotarides Mihály (1715–1747) irodalomtörténeti összefoglalásának csak a tervezete jelent meg nyomtatásban (*Historiae Hungaricae litterariae antiqui, medii atque recentioris aevi lineamenta*) 1745-ben Németországban. Ebben csak egy Kalauz-hivatkozás erejéig szerepel Pázmány a jegyzetekben, amelyhez azonban meglehetősen ellenséges megjegyzést fűz Rotarides: szerinte Pázmány (Pethő Gergellyel együtt) ravaszul és gyalázatosan beszél az evangélikusokról és reformátusokról, ő legalábbis nem látott még szerzőt, aki Pázmánynál hamisabban szólna az evangélikusok ellen.¹⁵ 1736 és 1745 között összeállított írói lexikonában (*Auctorum et scriptorum Hungariae praecipuorum catalogus alphabeticus [...]*)¹⁶ hosszabban és elfogulatlanabban ír Pázmányról, főként Kalauzáról és az általa

¹¹ SZYL Miklós [PÁZMÁNY Péter], *Csepregi mesterség*, Bécs, 1614 (RMNy 1061).

¹² MATTHIAS HAFENREFFER, *A szentírásbeli hitünk ágainak bizonyos móddal három könyvekre való osztása*, ford. ZVONARICS Imre, Keresztúr, 1614 (RMNy 1072).

¹³ SAMUEL WILHELM SERPILIUS, *Addimenta ad Davidis Czwithtingeri Specimen Hungariae Litteratae [...]*, 407–408 (OSZK Fol. Lat. 74., az 1750 körüli eredetiről a 18. század elején készült másolat). – Az anagrammák eredeti szövege: „I. Petrus Pasmani. Pus manet, peris. [...] II. Petrus Pasmanij. En mirus Papista. [...] III. Petrus Paasmanij. Sape turpis Anima. [...] IV. Petrus Pasmanius Iesuita. [...] En parasitvs: impius vates.” ZVONARITH Imre, NAGY Benedek, *Pazman Peter píronsági [...]*, Keresztur, 1615, 328–330 (RMK I. 457).

¹⁴ SERPILIUS, *i. m.*, 467.

¹⁵ [MICHAEL ROTARIDES], *Historiae Hungaricae litterariae antiqui, medii atque recentioris aevi lineamenta*, Altonaviae et Servestae, 1745, 175: „Certe Pazman, imo et Petthő eadem facilitate haec confingere poterant, qua etiam multa alia commenta, de Lutheranis ac Reformatis turpiter et callide fabricarunt. Saltem ego Pazmanio Scriptorum in Euangelicos iniquiorem nunquam vidi; ac ideo etiam fidem relationis ipsius nulla ratione hic admitto [...]”.

¹⁶ MTAK Mikrofilmtár, A 1107/II.

keltett viták során pro és kontra megjelent egyéb művekről. Megemlíti még a *Peniculus papporumot*, a prédikációskötetet, a *Tíz bizonytságot*,¹⁷ továbbá azt, hogy birtokában van két kéziratos Pázmány-szöveg is, egy beszéd a pápához és egy írás az egyházlátogatások rendjéről (az utóbbiban az evangélikus egyházra nézve veszedelmes tanácsok szerepelnek),¹⁸ amelyek Méhes Pál pozsonyi kanonok hagyatékából származnak. Más írók kapcsán is találkozhatunk Pázmány nevével Rotarides katalógusában: Magyar Istvánról például feljegyzí, hogy Pázmány említi őt a *Kalauzban*, Alvinczi Péterről pedig, hogy egyebek közt hitvitázó műveket adott ki, „in primis contra Pazmannum”.

Rotaridesnek ezt az írói jegyzékét másolta le és egészítette ki Wittenbergben 1787-ben, majd javítgatta később is a tudós evangélikus lelkész, Hrabovszky György (1762–1825).¹⁹ A Pázmányra vonatkozó kiegészítések néhány műcímet, későbbi kiadást, valamint Ribinire²⁰ és a *Nemzeti Plutarkusra*²¹ való hivatkozást tartalmaznak.

A második nyomtatásban is megjelent, immár magyar nyelvű írói lexikonunk Bod Péter (1712–1769) *Magyar Athenas* (Szeben, 1766) című műve. Noha Bod Péter a szakirodalom szerint felekezetiileg erősen elfogult, Pázmány-szócikkében ez nem igazán jelenik meg, még dicsérő jelzőkkel is találkozhatunk. Pázmány életéről meglehetősen szűkszavúan ír: „Született és nevedett Váradon. Lett Jészuita és Missionárius Magyar országban; idővel Esztergomi Érsek, Primás és Kárdinális. Sok-féle Könyveket írt, fordított és botsátott Világ eleibe, rész szerint maga neve alatt, rész szerint mások' nevek alatt Deákúl és Magyarúl. A' mellyek előmbe akadtak ezek: [...]” – majd nyolc tétel következik, amelyek némelyikét kommentálja is Bod. Az *Imádságos könyv* például „maga Vallásához alkalmaztatott szép Könyv”, a prédikációs kötet szintén „szép Könyv”, amelyben „nem is tzívódik igen nagygyára a' más Vallásuakkal” Pázmány. A *Kalauzban* „minden ékesen szóllásinak és elmés

¹⁷ „Commentarius Hungaricus contra nova (ut ait) Dogmata, Graecii in Styria Anno 1605 in 4.” – A kéziratos lapjain nincs számozás, a benne szereplő szerzőket sorszámozta be utólag valaki, Pázmány a 762.

¹⁸ „Possideo etiam Orationem ipsius ad Pontificem Maximum MSS in fol. Item Methodum et Ordinem Visitandi Ecclesias MSS in fol. in quo multa et in perniciem Ecclesiae nostrae excogitata consilia arcana continentur”.

¹⁹ Georgius HRABOVSKY, *Scrinii Antiqu[ar]ii Tomus XI. Rotaridis Catalog[us] Alphabetic[us]*. In *se continens ab 1517–1756: Auctorum et Scriptorum Hungariae praecipuorum Catalogus Alphabeticus* [...], Vitebergae 1787. Soproni Evangélikus Levéltár, Lc. 152/5. – Vö. Kovács József László, *Additamenta et supplementa: Hrabovszky György gyűjtése Rotarides Mihály írói jegyzékéhez = Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. Csórsz Rumen István, Hegedűs Béla, Tűskés Gábor, mt. Bretz Annamária, Bp., Universitas, 2006 (Irodalomtudomány és Kritika – Tanulmányok), 153–161. – Kovács József László szerint Hrabovszky a „proselitus” jelzővel egészíti ki a Pázmányról Czvittingertől és Rotaridestől átvett adatokat (159.), ezt azonban a kéziratosban nem találtam meg. Talán a Pázmány-életrajz elején szereplő titulus, a „Presbyter Cardinalis” ’presbyter’ szavának félreolvasásáról lehet szó.

²⁰ Ioannes RIBINI, *Memorabilia Augustanae Confessionis in Regno Hungariae*, I, [Pozsony], 1787.

²¹ Kólesy Vincze Károly, *Nemzeti Plutarkus vagy A' Magyarország' 's vele egyesült Tartományok' Nevezetes Férfiainak Életeleirásaik*, I, Pest, 1815.

találmannyinak vastag folyamatját ki öntötte az ellenkező Vallásuak ellen, nevezet szerint a' Reformátusok ellen; és úgy írt, mintha valósággal azoknak Tudományokat nem tudta volna; holott jól tudta mint a' ki közöttök született, nevededett és tanult Váradon a' Kollégyiomban. [...]” Megemlíti még, megjegyzések nélkül, az *Öt szép levelet*, a Kempis-fordítást és a *Setét hajnalcsillag után bujdosó Lutheristák vezetőjét*, neki tulajdonítja a Veresmarti Mihály által fordított *Tanácskozást* (RMNy 1025), a nyolcadik pontban pedig ezt írja: „Vagynak sok apróság, Vallás felett- valo veszekedései ki adva, a' mellyek néha fordulnak elé.”²² Bod Péter könyveinek jegyzékében is találunk néhány Pázmány-kötetet: a *Kalauz* első kiadását 1613-ból, az *Imádságos könyv* 1625. évi harmadik kiadását (bizonyára erre vonatkozik a jegyzékben szereplő „Pázmán Péter' Könyörgései. Posonb. 1625”), továbbá a *Calvinus János istenét* („Pázmán Calvinus Istene. Csik. 1726”).²³ Más Pázmány-műveket is forgathatott Bod Péter Bethlen Kata könyvtárában, ahol a jegyzékek²⁴ tanúsága szerint megvolt az *Imádságos könyv* 1701-es kiadása, a *Krisztus követése*-fordítás 1738-as változata, a *Kalauz* 1613-ból vagy 1637-ből,²⁵ az *Öt szép levél* (Kassa, 1741), a Gyarmati Miklós ellen írt *Keresztyéni felelet a megdűcsöült szentek tiszteletiről*,²⁶ a *Bizonyos okok...* („Nyoltz okok...” címmel, 1631) és a *Prédikációk* valamelyik kiadása.

Bővebben és jóval élesebben szól Pázmányról Bod Péter az *Athenas* Alvinczi-szócikkében, ahol az életrajzi rész több mint felében kettejük vitáiról, illetve Pázmány katolizálásáról esik szó. Pázmány „nagy tudományu, bőv beszédű és pen-náju ember: a' ki sok méltatlan vádokkal terhelte mind a' Reformáta Apostoli Sz: Vallást, 's mind annak Tanítóit: hallatlan 's tsak a' maga agyából született, képzelt hibáka[t] reájok fogott, fejér fogakkal nevette, tsufolta, nyomtatott könyvetskékbe Világ eleibe botsátott, magának-is nem kevés gyalázatjára. Mellyeket *Alvintzi* hasonló buzgósággal úgy viszsza hányt a' nyakába, hogy ő-is talált mit tisztitson a' galléra alól.”²⁷ (Bod „fehér fogakkal nevette” kifejezését idézi Szerb Antal irodalomtörténetének Pázmányról szóló fejezetében.²⁸) Megemlíti Bod Péter azt a szóbeszédet, hogy Pázmány református diákként ment akadémiákra a váradi kollégyumból Alvinczi Péterrel és Pécsváradi Péterrel, a másik kettő aztán kapott professzori, illetve papi hivatalt, ő azonban nem, s e feletti bosszúságában tért át Bécsben a katolikus hitre, hogy társainál magasabb méltóságra juthasson. Bod

²² Bod Péter, *Magyar Athenas*, Szeben, 1766, 218–219.

²³ RADVÁNSZKY Béla, *Bod Péter könyvtárának jegyzéke*, MKsz, 1884, 58–86.

²⁴ Kiadása: SIMON Melinda, SZABÓ Ágnes, *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*, Szeged, Scriptum, 1997 (A Kárpát-medence koraiújkori könyvtárai, 2).

²⁵ Az egyik listában az egyik, a másikban a másik kiadás szerepel. *Uo.*, 81.

²⁶ Bethlen Kata könyvjegyzékeinek kiadásában 1617-es megjelenési év szerepel, de ilyen edícióról a bibliográfiák nem tudnak, valószínűleg az 1607-esről van szó. *Uo.*, 82.

²⁷ Bod, *i. m.*, 5–6.

²⁸ Szerb Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Bp., Magvető, 1991⁹, 83. Vö. Kovács Sándor Iván, *Bod Péter eszméi és Szerb Antal irodalomtörténete = Bod Péter; a historia litteraria művelője*, szerk. Tüskés Gábor, mt. Csörsz Rumen István, HEGEDŰS Béla, Bp., Universitas, 2004 (Historia Litteraria, 15), 27.

mintha nem tudna Pázmány református gyökereiről, a történetet a következőkkel magyarázza: 1. Pázmány váradi nemesember gyermeke volt, ezért tanult a váradi református iskolában; 2. Pécsváradi Péter az ellene írt könyvében azzal vádolja Pázmányt, „hogy a’ Kristus Hitit el-árúlta ’s meg-tagadta”; 3. hogy „igen nagy térítő és vallást üldöző ember volt”, ez pedig leginkább a más vallásról katolikus hitre térőket jellemzi, akik így akarják buzgóságukat bizonyítani.²⁹

Bod Péter egyháztörténetében is többször említi Pázmányt, főként politikai és térítő tevékenységét. Számos főrangú személy visszatérítése a katolikus egyházba szerinte elsősorban Pázmány ügyességének köszönhető.³⁰

A többiekhez képest adatgazdag, számos hivatkozással (pl. Schmitt Miklós, Czvittinger, Timon Sámuel, Bél Mátyás műveire, Zedler és Alegambe lexikonára stb.) ellátott életrajzot közöl Pázmányról az erdélyi szász evangélikus superintendens, Haner György Jeremiás (1707–1777) *De scriptoribus Rerum Hungaricarum et Transsilvanicarum* című gyűjteményének második, posztumusz kiadott kötetében. Az első kötet előszavában³¹ megfogalmazottaknak megfelelően azonban elsősorban a történeti jellegű irodalomra koncentrál, így Pázmány művei közül is csak hármat említi: a Bethlen Gábor dekrétumai ellen írt *Vindiciae ecclesiasticae*-t (Bécs, 1620; RMK III. 1287), az általa összehívott esztergomi egyházmegyei zsinat határozatait (*Acta et decreta synodi Dioecessanae Strigoniensis*, Pozsony, 1629; RMK II. 454) és egy *Catalogus Abbatiarum Ordinis Benedictini in Hungaria* című írást.³²

A szlovák származású evangélikus pap, Wallaszky Pál (1742–1824) *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria* című, először 1785-ben Pozsony–Lipcse megjelenési hellyel, majd bővített változatban 1808-ban Budán napvilágot látott összefoglalása az első folyamatos szöveggként megfogalmazott magyarországi irodalomtörténet. Felekezeti elfogultságtól mentes tárgyilagos stílusa mutatkozik meg a Pázmány Péterről szóló rövid részben is. A 17. századi mecénások, majd a római katolikus teológusok között említi, az utóbbi helyen hatsornyi lábjegyzetet fűz nevéhez: ma már említésre sem érdemes vitairatai mellett magyar nyelvű prédikációkat írt, továbbá a *Kalauzt* és a *Kempis-fordítást*, egyébként pedig „vide Péterffii Concil. Hung. Par. II. p. 226. seqq.”³³

²⁹ Bod, *i. m.*, 6.

³⁰ „Proceres quocunq[ue] modo ad suam Romanam religionem pertrahere conatus est, in quo negotio praecipue usus ministerio Jesuitarum, in specie alacritate et ingenio Petri Pazmanni [...]” Petrus Bod, *Historia Hungarorum ecclesiastica*, II, ed. J. J. Prins, Lugduni-Batavorum, 1890, 19.

³¹ Georgius Jeremias Haner, *De scriptoribus rerum Hungaricarum et Transilvanicarum, scriptisque eorundem antiquioribus, ordine chronologico digestis, adversaria*, Viennae, 1774, III–XVII.

³² Georgius Jeremias Haner, *De scriptoribus rerum Hungaricarum et Transilvanicarum saeculi XVII. scriptisque eorundem*, Cibinii, 1798, 80–83. – A bencés apátságok katalógusával kapcsolatban Haner a *Notitia* IV. kötetének 712. lapjára hivatkozik, ahol Bél Mátyás is Pázmány e művét említi az e.) jegyzetben: Matthias Bel, *Notitia Hungariae novae historico geographica* [...], IV, Viennae, 1742, 712.

³³ Paullus Wallaszky, *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria ab initiis regni ad nostra usque tempora delineatus*, Posenii et Lipsiae, 1785, 143–144.

Nem önálló műben, csak egy fordítás elé írt ajánlásban foglalta össze a magyar nyelv és irodalom történetét a református Segesvári István (1762?-?), aki William Derham (1657-1735) angol természetfilozófus munkáját ültette át magyarra *Physico-theologia, az az, az Isten' lételének és tulajdonságának a' teremtés munkáiból való megmutattatása* (Bécs, 1793) címmel. A Teleki Józsefhez szóló ajánlásban a magyar nyelv történetéhez kapcsolódóan a régebbi, főleg protestáns írókról is megemlékezik, hozzátéve: „Nem lehet el hallgatnom ama híres Magyar Cárdinálnak Pázmán Péternek is a' Magyar Nyelv körül, (már akármi tzelből) ki-mutatott érdemeit, a' ki ebben a' Században, igen sok, és elég tiszta Magyarsággal írott Könyveket botsátott a' Magyar Olvasók közzé. Olly nagy szeretettel viseltetett született Nyelve eránt ez a' Tudós, hogy midön az *Igasságra vezérlo* Magyar Nyelven írott *Kalauzzára*, Deákúl feleltek volna Wittebergában: ö Magyarúl felelt arra vissza egy Könyvel,³⁴ a' mellynek Elöljáró Beszédét így rekeszti-be: »En jóllehet Deákúl-is tudok, de mivel a' Kalauzt a' Magyarokért Magyarúl irtam: annak oltalmát-is Magyarúl akartam írnyia, nemzetségemnek lelki orvosságáért. Tudom ebben senki meg nem ütöközik. Mert, ha másnak szabad a' Magyar Könyvre Deákúl felelni: engemet sem tilthat, hogy Magyarúl ne irjak a' Deák Könyvre.«³⁵

Pázmány műveinek protestánsok általi ismeretéről, olvasásáról, használatáról és elismeréséről számos megjegyzés tanúskodik különféle más műfajú szövegekben is. Tsétsi János³⁶ és Bél Mátyás³⁷ követendő példaként hivatkozik helyesírására, az utóbbi „magyar Cicero”-nak nevezi őt.³⁸ Mások könyveinek olvasásáról leveleznek,³⁹ prédikációiból kompilálnak.⁴⁰

³⁴ Az eredetiben itt a 23. jegyzet a következő szöveggel: *A' Setét Hajnal csillag után bujdosó Luteristák Vezetője* Bechben. 1627.

³⁵ DERHAM Viliám, *Physico-theologia, az az, az Isten' lételének és tulajdonságának a' teremtés munkáiból való megmutattatása*, ford. SEGESVÁRI István, Bécs, 1793, XXV-XXVI.

³⁶ Csécsi (Tsétsi) János a Pápai Páriz-féle latin-magyar szótár függelékeként megjelent helyesírási szabályzatában fontosnak tartja a 'zs' megkülönböztetését írásban az 's'-től és 'z'-től, de erre eddig csak Pázmány műveiben és Káldi György bibliafordításában talált példát. – JOHANNES TSÉTSI, *Observationes orthographico-grammaticae*, Leutschoviae, 1708, 4. Hasonmás kiadása magyar fordítással: TSÉTSI János, *Helyesírási-grammatikai megjegyzések – Observationes orthographico-grammaticae*, ford., jegyz. C. VLADÁR Zsuzsa, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2009 (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 230). Magyarul még: CSÉCSI János, *Nyelvtani és helyesírási szabályok*, ford. BÁTHORY Orsolya = *Magyarországi gondolkodók 18. század: Bölcsészettudományok*, I, szerk. TUSKÉS Gábor, Bp., Kortárs, 2010, 252-262.

³⁷ Bél kéziratban maradt héber-magyar etimológiai szótárában az 'ö' személyes névmásról szólván utal a Pázmány műveiben használt alakra. *De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio* című, Lipcsében 1718-ban megjelent művében a 'zs' írása és a 'kedig' alakja kapcsán említi Pázmány műveit. – BÉL MÁTYÁS, *Etymologicon Hungaricum* = KOMLÓSSY Gyöngyi, *A különös magyar nyelv: Adalékok Bél Mátyás nyelvtudományi munkásságához*, Bp., Universitas, 2010 (Historia Litteraria, 27), 98; MATTHIAS BEL, *De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio*, Lipsiae, 1718, 33, 36.

³⁸ „[...] Pázmány, Cicero Hungarus [...]” – BÉL, *Etymologicon...*, i. m., 98.

³⁹ Pl. SINAI Miklós és DOBAI Székely Sámuel. – *Debreceni értelmiségiek levelei Dobai Székely Sámuelhez*, s. a. r. ILLIK Péter, jegyz. MACZÁK Ibolya, Piliscsaba, PPKE BTK, 2007 (Pázmány Irodalmi Műhely – Források, 5), 28, 31.

⁴⁰ Pl. FEJÉRVÁRI Sámuel unitárius lelkész. – TURI Tamás, *Fejérvári Sámuel prédikációinak forráskezelése: Felekezeti közti kompiláció az unitáriusok körében*, Keresztény Magvető, 2011/3, 297-315.

A 18. századi protestáns historia litteraria és irodalomtörténet-írás által rajzolt Pázmány-kép egyáltalán nem egyszínű: csípősebb megjegyzések mellett semleges és pozitív véleményekkel is találkozhatunk. A század vége felé közeledve a hitviták egyre kevésbé érdekesek, fontossá válik ugyanakkor, hogy Pázmány magyarul (is) írt. A korszak nagy részében az elismerés azonban főként műveltségének, elmésségének, vitatkozásban való ügyességének szól, nem pedig – mint napjainkban – a nyelvművésznek.

A Pázmány-recepció immáron tengernyi méretűre duzzadt irodalmában is még mindig lehet találni alig érintett területet. És nem is valami mikrofilológiai esetről van szó, hanem egy nyilvánvaló, de mégsem kutatott jelenségről. A *Kalauz* kortárs protestáns olvasói körének, a vitára hajlamos lelkészek írásainak a szerepére a legkorábbi irodalom- és egyháztörténeti reflexiók is rávilágítottak, mind a három felekezet (katolikus, evangélikus és a kálvinista), mind a világi tudományosság részéről, és az egyetemi tanulmányok is régóta közismereti szinten tárgyalják. Az 1610–40-es évek egyház- és tudománypolitikai harcai, Pázmánynak a protestáns írókkal (Magyari István, Milotai Nyilas István, Alvinczi Péter, Pécsváradi Péter etc.) való pengeváltásai izgalmas területei a kora újkor vallási villongásainak. Az egy generációval későbbi időszakban, amikor a fenti szereplők már nincsenek az élők sorában, szövegeik megkezdték önálló útjukat járni, és a kálvinista–katolikus polémia hipotextusaként kerültek elő újra. A felsőmagyarországi hitviták, majd a pozsonyi vésztörvényszék működésének idején vált ismét Pázmány *Kalauza* vitaanyagává, s az ezt kiváltó szöveg Sámbar Máttyás *Három idvösséges kérdés* című vitairata volt.¹ Emiatt a Czeglédi István, Kézdivásárhelyi Matkó István, Pósházi János, Komáromi Csipkés György, Tolnai F. István etc. fémjelezte kálvinista „polemikus írók” nemcsak eseti utalásaikban hivatkozták, hanem egyesek egész kötetnyi munkát szenteltek a „*Kalauzos könyv*” megcáfolásának.

Eddig fel nem tárt területként említettük eddig ezt a szövegállományt. A Pázmány-recepció majd 400 éves történetében, ahol már bibliográfiából is több jelent meg, mégsem lertünk erre tanulmányt. Ennek okai a nagyobb társadalomtörténeti, olvasásszociológiai eredőkön kívül egyszerű prózai okokban keresendők. Egyrészt az 1657–81 közti hitviták hangsúlyozott dogmatikai, exegetikai vetülete mára kevéssé kavarja fel az állóvizet. Másrészt a fenti kálvinista lelkészek még hittek a jó érvelés hatásában, s pár hét alatt, vagy akár 8 napon belül is képesek voltak 270 lapnyi

* Ez a tanulmány az OTKA K 101840 számú pályázatának támogatásával jött létre.

¹ SÁMBAR Máttyás, *Három idvösséges kérdés*. Első: *A lutheránosok és cálvinisták igaz hitben vadnake? Második: Csak az egy pápista hité igaz? Harmadik: A' pápisták ellenkezneké a Sz. Írással, avagy inkább a' lutterek és cálvinisták?*, Nagyszombat, Schneckenhaus, 1661 (RMNY 2997). Ehhez ld. GARADNAI Erika, *Hitvita, avagy ki is a csalárd lélek? Gúnynév és szerzői szerepjáték a felső-magyarországi hitvitában*, Iskolakultúra 21(2011/8–9), 34–41.

írást elkészíteni és nyomdában megjelentetni (Kézdivásárhelyi Matkó István, Szatmárnémeti Mihály kiadványai),² vagy dolgoztak még rajta, s nem adták alább 500–1000 lap negyed- vagy nyolcadrét nagyságú kiadványnál, hogy hathatósan minden punctumra megfeleljenek (Czeglédi István, Pósházi, Komáromi Csipkés György kiadványai tartoznak ide).³ Aki pedig Pázmány-szövegek utóéletét kívánja reprezentálni akár csak egyetlen 17. századi kálvinista lelkésznel, annak két óriási szöveganyagot kell patikamérlegre tennie. Jelenleg tehát ennek a hatalmas corpusnak a nem elhanyagolható vizsgálatára hívjuk fel a figyelmet, köszöntve ezzel Hargittay Emil Professzor Urat, s remélve, hogy miként kálvinista elődeink bíztak a szó erejében, a mi szavunk is elér a Pázmány-kutatások fautorához, s ösztönzőleg hathat egy újabb terület kimunkálásához. De hogy az argumentálás erejét el ne vegyük, valamivel rövidebben szándékozunk érvelni, mint elődeink tették, hogy annak effectumi a jószándékú Olvasóban lelki gyümölcsöket teremhessenek.

A hitviták korának húszéves periódusából szemléltetésül egyetlen jellemző jelenséget ragadunk ki: az a kérdés irányítja a kutatásunkat, hogy milyen hatalmi pozícióból tárgyaltak a hitviták korának képzett kálvinista tudósai, miközben Pázmányt recipiálták. Csak olyan műveket választottunk ki, amelyek nem egy-két citátum erejéig utaltak a *Kalauzra*, hanem kiadványukat is, mint annak a cáfolatát értelmezték, és egyben az apológia alakzatai révén egyfajta „kálvinista Kalauz”-t állítottak össze. Itt kizárólag Komáromi Csipkés György, Pósházi János és Tolnai F. István munkáira koncentrálnunk, melyek az 1669–79 közti periódusban jelentek meg.⁴ Az ilyen kompendiumok tehát önreflexióként önmaguk hadállása-it is felmutatták, és a felekezeti villongások idején képviselt közösségi identitásokat alkották újra. Ez az image tartozhatott a harcos, a kegyes vagy az igaz egyház képviseletében megszólaló, hitvédő, mártír vagy éppen paraklétszi szerepkört megjelenítő megszólalóhoz egyaránt.⁵ Előbb a három művet egyenként vesszük górcső alá, majd a közös vonásaikat és a kérdésfeltevésünket érintő lehetséges válaszokat foglaljuk össze.

Pósházi János, sárospataki teológiai tanár, a logikai és a filozófiai stúdiu-mok képzett professzora 1669-ben bocsátotta közre két kötetben (egybekötve is 1460 lapos) összegzését a következő barokkos címmel: *Igasság Istájpja, Avagy olly*

² Például a 3 hét alatt elkészült Kézdivásárhelyi-feleletet Sámbar könyvére ld. KÉZDIVÁSÁRHELYI MATKÓ István, *Fövenyen építetelt haz romlása, avagy Három kérdések körül gögösön futkározó Sambar Matyas jesuítá ina szakadása*, [Szeben], [Szenci Kertész], 1666 (RMNY 3323); ill. a 8 nap alatt elkészült következő kiadványt, s ennek ajánlását: SZATMÁRNÉMETHI Mihály, *Igasság próba kövének nyert peri*, [Patak], [typ. principis], 1669, 12°, 270 l. (RMNY 3592).

³ A hitviták korának irodalmához újabban: „*Tenger az igaz hitrül való egyenlenségek vitatásának eláradott özöne...*”: *Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, ME BTK, 2005.

⁴ PÓSHÁZI János, *Igasság Istájpja, Avagy olly Catechismusi Tanítás. Mellyben a' Keresztyén Reformata Vallás bőven megmagyaráztatik, és az ellen tusakodó fortélyos Patvarkodások ellen (jelesben a' mellyeket a' nagy Kalauzos könyv helyel-hellyel elő-állatot) óltalmaztatik*, Sáros-patak, Rosnyai, 1669, 4°, 12, 735, 1, 711, 1 (RMNY 3591); KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Papistasag Ujsaga, az az, Olly munka, mellyben a' Pápastaságnak, mind tudományának mellyet vall; mind egyhazi*

*Catechismusi Tanítás. Mellyben a' Keresztyén Reformata Vallás bőven megmagyaràztatik, és az ellen tusakodó fortélyos Patvarkodások ellen (jelesben a' mellyeket a' nagy Kalauzos könyv helyel-helyel elő-állatot) óltalmaztatik.*⁶ A Kegyes Olvasóhoz szóló bevezetőben jelzi, hogy könyve egyrészt a magyar nyelvű kátéoktatás, másrészt a „Nagy Kalauzos könyvre lött deák prelectioim” alapján született meg.⁷ Pázmány nagy munkájának a harmadik kiadásában a második appendix arra a kérdésre kereste a választ, miért nem felelnek a Kalauzra? Köztudott, hogy az esztergomi érsek korában, de a szakirodalomban is vitatott ez a probléma: Bethlen Gábor politikai céljainak megfelelően Erdélyben a haláláig lecsendesült a vita, azután pedig a tasnádi zsinat (1629. 02. 18.) határozata sürgette a polémiát.⁸ Annyi biztos, hogy bár Pósházi időpontot nem írt, de a Sámbarral való vitái kapcsán feltétlenül építhetett a *Kalauzra*, s Patakon külön könyvet készített elő a latin előadásából, amint erre az *Igazság istájpja* előszavában utalt. A tervbe vett *Kalauz*-cáfolat latin előadásról lévén szó, minden bizonnyal a felsőbb éves teológushallgatók számára tartott polémiakurzus része lehetett. A heti rendszerességgel, valamelyik hétköznap délelőtt prelegált anyag ezek szerint igazodott a „nagy Kalauzos könyv”-höz vagy annak bármely fejezetéhez. Pósházi János 1657 júliusa óta tanított Patakon, az *Igazság istájpja* előszavát 1669 szeptemberében keltezte, a közte eltelt 13 tanév alatt bármikor elkezdett Pázmány-cáfolat oktatása káté-formában nagy terjedelemre nőhetett, mivel egyéb vitairatai (Illyefalvi István, Kis Imre, Sámbar Mátyás ellen) mind arra mutatnak, hogy termékeny író volt. Az idézett előszóban azonban egyértelművé tette, hogy ez a kötetterve meghíúsulni látszik. Bevezetőjének első mondatai utaltak saját helyzetére és a hitvitákban betöltött szerepére: „Szent Pállal a 2Cor. 7. v. 4. aligha nem mondhatnám: Miolta mentünk Macedoniába (Patakra) nyúgalma nem vólt a mi testünknek, hanem többire nyomoruság, kívül harc, belül félelem”.⁹ Az alkalmazott logikai parenthesis sejteti, hogy a látszólag polemikus író nagy lelki küzdelmet vívott polémiái közben.

A Pósházi-könyv a bevezetőben jelzett két nagy tartalmi egységre osztható: az első kötet foglalkozik szentírás-történeti és hitvallási fogalmak magyarozatával 736 lapon, a második kötet pedig egyrészt hitágazatokkal (Isten, teremtés, bűn, kegyelem, válság, Anyaszentegyház, mise, szerzet, böjt, világvége) 42 fejezetben

*rendeinek mellyekhez halgat; mind ceremoniáinak, szokásinak, s' rend tartásinak, mellyeket gyakorol, igaz régiségtől üres, minapi ujsága, az magok írásiból, tanubizonságiból és Authoriból, meg-mutogatitak világossan, Colosvarat, Veresegyházi, [1671], 8°, 508 l. (RMK I, 1115); TOLNAI F. István, *Igaz keresztyéni és Apostoli Tudomány s' vallás Utára vezető és az el-tévelyedésről jó Utban hozó KALAUZ*, Kolosvaratt, Veresegyházi, 1679, 8°, 1049 l. (RMK I, 1236).*

⁵ CSORBA Dávid, *Református prédikátorszerepek a 17. században = A zászlósbarány nyomában: a magyar kálvinizmus 17. századi világa*, Debrecen-Bp., DE Történelmi Intézet, Kálvin Kiadó, 2011 (Speculum Historiae Debreceniense - A DE Történelmi Intézet kiadványai, 6), 11-17.

⁶ PÓSHÁZI, *Igazság Istájpja...*, i. m.

⁷ Uo., X4r.

⁸ RÁSZLAI TIBOR, *A Kalauz ellen tusakodó fortélyos patvarkodások éthosza: Pázmány Kalauzának protestáns recepciója* = http://raszlaitibor.host56.com/PDF/A_KALAUZ.pdf.

⁹ PÓSHÁZI, *Igazság Istájpja...*, i. m., **3v.

643 lapon,¹⁰ majd a Dekalógus exegézisével 10 és az Úri imáéval 9 fejezetben a maradék lapokon.¹¹ Már itt látszik, hogy az előbbi foglalkozik Pázmány munkájának megrostálásával, míg az utóbbi káté formájú kifejtésben alapvető katechetikai, vallásismereti fogalmakat magyaráz. A 17. században gyakori hitágazatos magyarázatok és hitágazatos prédikációk kiadásával gyakran éltek (Komáromi Csipkés György, Szatmárnémeti Mihály kiadványaira gondolunk), ebben a grandiózus kötetben erre is jut 643 lap, egy kvázi önálló kötetnyi írás. A Tízparancsolat és az Úri ima magyarázata szintén inkább önálló kiadványként volt megszokott (Komáromi Csipkés György, Komáromi Szvertán István esetén), itt 68 lapba préselve ez is a kötet része lett. Ehhez képest az első, polemikus rész csak hangnemében tér el a második rész szövegeinek stílusától: az *Igazság Istájpja* ugyanis egészében a kátéformára épült fel (ennek köszönhető a címben található első szószerkezet), s a második rész is tartalmaz egy-egy szurkálást Pázmány felé.¹² A *Kalauz* harmadik kiadását látszik használni, de logikatanárhoz illően sokat csavar a szövegen (szintaktikai szerkezeten, kontextuson, tagadószon, etc.), és nemcsak a lábjegyzetei, margináliái tartalmaznak számtévesztéseket,¹³ hanem úgy forgatja ki hivatkozott forrásait (parenthesiszel, zeugmával etc.), mint ahogyan tette – vádjai szerint – Pázmány a sajátjaival.

A kiadvány formai egysége és a tartalmi áthallások azt sejtetik, mintha a kálvinista fél dogmatikai repertoárja csupán a Pázmány *Kalauz* fényében válna láthatóvá. Ezt erősíti az, hogy jóllehet az első rész direkt módon, sűrű Pázmány-citátumokkal és az ellene felhozott egyházatyák, protestáns teológusok téziseivel érvel, élénk hangon vitatkozik, különösen a *Kalauz* protestáns-ellenes részeinek (3–7., részben a 9., 15. és az Appendixnek) az érveivel tusakodik, a második kötet hitágazatos része pedig megfeleltethető Pázmány *Kalauz*ának biblikus, hitvallási részeivel (1–2, 8–14). Az első rész témái (bibliafordítás, exegézis irányai, majd a Reformata vallás, Calvin, a Credo és a második Helvét Hitvallás apológiája) itt kifejezetten a kálvinista dogmatikai és retorikai kultúra fogalmaival és argumentumaival vannak megerősítve, s ilyen módon a Pázmány-féle *Kalauz* kálvinista elemeinek konglomerátuma, egy kimondottan „kálvinista *Kalauz*”.

Komáromi Csipkés György *Papistasag Ujsaga* című művét körülményes kiadástörténet jellemzi. Az előljáró beszéd szerint 1665 telén, 1666 nyarán és 1667 elején írt munka keltezése 1667 Szent Jakab hava,¹⁴ az ajánló levél már 1670 „Karacson

¹⁰ *Uo.*, II, 1–643.

¹¹ *Uo.*, II, 644–712.

¹² Idézi pl. Pázmány *Imádságos könyvét* és a Canisius-féle kátéfordítást is (*Uo.*, I, 610, 612), feltehetőleg az 1668-as verzióból (RMNY 3485).

¹³ A bálványozás kapcsán idézi (PÓSAHÁZI, *Igazság Istájpja...*, i. m., 660) a *Kalauz* 999–1000. lapjait, kurzíválva és átírva, de az eredeti és nem átalakított szöveg valójában később található (PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus. Igazsagra-vezérlő kalauz...*, Pozsony, [typ. Societatis Jesu], 1637 (RMNY 1697), 1006). A szövegek leginkább a harmadik kiadással egyeznek, de nagyon ritkán idézte meg szó szerint a hipotextusát, így itt a nagy számok törvényére alapoztunk.

¹⁴ KOMÁROMI CSIPKÉS, *Papistasag Ujsaga...*, i. m., *4v.

szomorú estin” készült,¹⁵ a kiadvány pedig csak 1671-ben látott napvilágot Kolozsváron, melyet a helyi lelkészek (Kovácsnai Péter erdélyi püspök, Tolnai F. István, Porcsalmi András) és Nadányi János versei köszöntöttek. A három részre osztott könyv első fele foglalkozik a „Pápista tudománnyal” (Vulgata, képtisztelet, szentek, purgatórium, indulgentiák, megigazulás, szentségek problémái közé csoportosítva azokat), a második része az egyházi renddel (papok és lelkipásztorok tisztének, feladatainak különbségeivel), s a harmadik pedig a ceremóniákkal (liturgia, agenda kérdéseivel). Míg az első rész a hitágazatok kérdésében gyakran nyit vitát a „Pápisták” írásaival, addig az utóbbiak inkább látszanak az amúgy is látványosabb felekezeti különbségeket felmutató rítus identitásképző erejű megszólaltatásának. A puritánabb kálvinista istentiszteleti gyakorlat ekkor még mindig több ponton érintkezik a katolikusok világával (énekkultúra, imádságirodalom kegyességi áthallásai hasonlóak), nem is beszélve a lutheránus liturgiáról. A szemléleti megkülönböztetés tehát jogos, hiszen a támadó, harcos egyházi önképet felmutató jezsuitákkal szemben a könyvnek ezek a részei a kálvinista identitás erősítését szolgálták. Ebben az utóbbi két részben is vannak tehát Pázmánnyal vitázó kiszólások, de különösen igaz ez az első részre, melynek a hangnemét a polemizáló él jellemzi.

A tudós debreceni lelkipásztor körültekintő filológus munkát végzett, és kutatásai alapján az előljáró beszédben rögzítette forrásait. A nemzetközi kálvinizmus hatalmas számban felvonultatott írásai közül külön nevesítette ebben a részben a forrásai közt Perkins, Voetius, Philippe de Mornay, Heidegger egy-egy jellemző művét, és ugyanakkor megjegyezte a szerző, hogy meg szeretne volna szerezni Pierre du Moulin *Chronologia Sacra*ját, de sikertelenül.¹⁶ A magyar művek közül kiemeljük Szegedi Kis István *Speculum pontificum romanorum*át, a névtelenül megjelent, Szegedi Dániel-féle *Itinerarium catholicum*ot, és Tejfalvi Csiba Márton *Romanocathegorusát*,¹⁷ illetve Georg Horn, leideni tanárnak a magyar kálvinista közegben alpműként használt *Genealogia Sacra*ja egy azóta elveszett vagy lappangó magyar fordítását.¹⁸ A katolikus források közül többek között használta Vásárhelyi Gergely Canisius-fordítását, és idézte még az esztergomi rituálét Pázmánytól.¹⁹ Viszont kiugróan magas egyetlen könyv hipotextusként való jelenléte a műben, mégpedig a *Kalauzé*. Már a belső címlapon a legelső citált mű Pázmány Péter Cardinál és Érsek *Kalauzán*ak harmadik kiadása, s ennek a 3. könyv 5. részéből az a szakasz, amely az „acatholices”, a „Római hittől szakadtak ellen” szólalt meg. Komáromi Csipkésre jellemző, hogy mindig precízen jelölte a forráshelyet, és adekvát módon idézett, szó szerint, s alig található elcsúszás a számozásban.²⁰

¹⁵ *Uo.*, *3r.

¹⁶ *Uo.*, *2r, *3r.

¹⁷ *Uo.*, *3r (RMK III, 747; RMNy 1104, 1671).

¹⁸ A megadott P. I. monogram feltehetően Püspöki János, váradi lelkészt fedí, ld. RMNY 2813.

¹⁹ KOMÁROMI CSIPKÉS, *Papistasag Ujsaga...*, i. m., 464 (RMNY 1080), 398 (RMNY 1346).

²⁰ A pontosságra ld.: KOMÁROMI CSIPKÉS, *Papistasag Ujsaga...*, i. m., *2v, **1v; az elcsúszásra lásd: *Uo.*, 8r (a 45. helyett a 44. lapon található az idézett szöveg).

Egyértelmű, hogy a Pázmány idejében is tárgyalt kérdés – melyik az új felekezet, a protestáns vagy a katolikus? hol volt a ti vallástok Zwingli és Luther előtt? – Sámbar-féle renovatioját követően ahhoz az ősforráshoz ment vissza Komáromi Csipkés, amelyik a protestáns és katolikus teológiai vitairodalmat jól ismeri és egymásnak ütközteti, azaz a *Kalauzhoz*. A Pázmány-féle retorikai fogásokat ezzel hitelteleníti: visszahelyezi az eredeti kontextusukba a szövegeket, és akként értelmezi. Ezáltal a Pázmánynál hosszan idézett és látszólag önmaguknak is ellentmondó protestáns szakirodalmat a katolikus rágalmaktól megtisztítani vélte, az igaz szó kimondásával annak tekintélyét visszaszerezte. Ez a szellem erejével győzni akaró hit, úgy tűnik, mintha nem vette volna figyelembe a szívre, az affektusokra ható beszéd mód hatását, és a propaganda és a politika nagyobb szerepét a szimplán igaznak vélt szó kimondásánál.

Komáromi Csipkés itt bemutatott művének, a *Papistasag Ujsaga* című vitairatnak és dogmatikai segédkönyvnek a megjelenési évében, 1671-ben látott napvilágot Kassán Bársony György váradi püspök újabb vitát kiváltó munkája, a *Veritas toti mundo declarata*.²¹ Erre még nem utalt Komáromi Csipkésnek ez a műve, és a szöveg maga sem mutatja, hogy ismerte volna ezt a nagy visszhangot kiváltott, rövidesen három kiadást megért katolikus vitairatot. Az viszont köztudott, hogy a névtelen kiadású Bársony-mű kapcsán a rejtjelesen vagy név nélkül megjelent vitairatok közül a kálvinista oldal hitvitázói az itt már emlegetett írók köréből kerültek ki: a *Molimen Sisyphium* (Komáromi Csipkés), *Falsitas veritatis toti mundo declaratae* (Szatmárnémeti), *Falsitas toti mundo detecta* (Pósházi) néven kiadott művekről van szó.²² Ezek a kiadványok már elszakadnak az elvi viták fórumától, a dogmatikai tisztázás igényétől, és nem Pázmány szövegéhez kapcsolódnak, hanem a hatalmi szó jogán megszólaló Bársony-szöveg ellen léptek a szorítóba, az immáron élet-halál harcra. Ezen szövegek stílusa és scopusa is megváltozott: az eddigi intellektuális megmérettetés ('polémia', mely eredetileg ütközetet jelent) helyébe lépett a kálvinista oldalról egy másfajta arculat, image, az apologetikus beszéd mód, mely telítődött a mártír-szerepkör adta kommunikációs sémákkal és beszéd móddal.

Az utolsó példánk már mindezek tudatában született meg, s ezáltal mintegy magába foglalta a korábbi Pázmány-viták nyelvi és tematikai jellemzőit és egyben argumentumokat hozhatott a Bársony-féle ítéletekre. Tolnai F. István 1679-ben Kolozsváron jelentette meg tekintélyes méretű művét, mely címében is képviselte azt, ami a korábbi kálvinista szerzőknél még nem volt csak metaforikus értelmezés: *Igaz keresztyéni és Apostoli Tudomány s' vallás Utára vezető és az el-tévelyedésről jó Utban hozó KALAUZ*.²³ Megszületett tehát az explicit kálvinista kalauz, és ez immáron ismét csak eseti citátumként használta a Pázmány-féle *Hodoegust*.

²¹ [BÁRSONY György], *Veritas toti mundo declarata*, Kassa, [s. n.], 1671 (RMK II, 1269).

²² RMK II, 1294, 2052, 1295.

²³ TOLNAI F., *Kalauz...*, i. m.

A hosszú körmondatokkal tagolt címlapon kitűnik, hogy legalább három része van ennek a könyvnek: egyrészt vitairat egy névtelen Páterrel, másodrészt dogmatikai irat az „igaz reformata vallás” szerinti álláspontról, harmadrészt pedig egy történeti kompendium a református mártírológiáról, s mind az úrvacsora témájáról. A szöveg ismeretében azonban kijelenthetjük, hogy a szerző ezeket a témákat látta legfajsúlyosabbnak összeállításában, a kötet ugyanis kissé eltér ettől a rendtől. Ilyen módon önmeghatározása alapján Pázmány művéhez mérte az írását: a kiadvány negyedik részének 53 fejezete annak témáit követi, hasonló a szerkezete, de immáron nem polemizál a jelenkori katolikus szereplőkkel és írásaikkal, csupán történeti kompendiumot állítva össze, rögzíti a hitágazati kérdések értelmezés-történetét. Ezek alapján pedig visszatér szerkezetileg ez az utolsó rész a Czeglédi István-féle *Sion Vára* nevű kompendium rendszeréhez, mely épp ebben az időben látott napvilágot Kolozsváron, nagy késéssel posztumusz módra.²⁴

Látható, hogy 1669 óta eltelt időben egyszeriben megváltozott az a szerep, amit vállalhatóként felmutatott a kálvinista lelkipásztor. Ha csak az itt idézett példánk közül válogatunk, és kizárólag a mártírszerepre összpontosítunk, akkor is elég nyilvánvaló a jelenség. Míg Komáromi Csipkésnek a Bársony György vitairata előtt keletkezett munkája a mártíriumot, mint történeti exemplumot jelenítette meg,²⁵ addig Pósházi János már gyakran ki-kiutalt a kálvinista mártírookra, mely debreceni tanárkollégájához képest a saját harcos lelkületének a lenyomatát mutatja. Az események szemtanújaként, a pataki hitviták aktív részeseként ekként horgadt fel egy ízben: „Hát a' *Reformátusoknak* egygyütt-is másutt-is mennyi véreket ontoták-ki a' Pápiszták? alkalmas tenger telnék belőle ha mind együtt volna”.²⁶ Sőt egyenesen azt is szóvá tette, „Valóban káros és szánakodásra méltó dolog, hogy más egyéb nemzeteknek példájok szerint, erről tellyes historia nem irattatott, hogy lött volna örökké való emlékezetül a' maradékoknak”.²⁷ Tolnai F. István pedig már egy önálló részt szentelt felekezete mártírjainak, amint ezt a címlapon ekként jelölte: „Végre az igaz Reformata Vallásnak a' sok üldöztetések és szörnyű vérontások között-is az Apostolok idejétől fogván ez ideig állhatatos fennállása, s' onnét reánk alászállása megvilágosíttatik”. Látványos a kontextus szerepe: a gályarabság után

²⁴ CZEGLÉDI ISTVÁN, *Már minden épületivel s-fegyveres Házaival edgyütt, el-készült, Sion vára*, kiad. id. KÖLESÉRI SÁMUEL, Kolozsvár, Rosnyai, 1675 (RMK I, 1187).

²⁵ Pl. Cyprianus mártírorságakor elmondott szavaival vajon az Egyházra gondolt-e vagy saját szenvedésére? Ehhez: KOMÁROMI CSIPKÉS, *Papistasag Ujsaga...*, i. m., 93.

²⁶ PÓSHÁZI, *Igazság Istápjja...*, i. m., 184–185.

²⁷ *Uo.*, 174. A nagy európai reformációtörténetek mellett ekkor már elérhető Comenius cseh testvérekről szóló kompendiuma ([Johannes Amos COMENIUS], *Historia persecutorum Ecclesiae Bohemicae: jam inde a primordiis conversiis suae (...) anno 894, ad annum usque 1632. (...) exhibentur*, Amstelodami, [s. n.], 1648) és Andrzej Węgierski lengyel összefoglalása (*Opera Adriani Regenwolscii E. P. Systema historico-chronologicum, Ecclesiarum Slavonicarum per provincias varias, praecipuae Poloniae, Bohemiae, Lituaniae, Russiae, Prussiae, Moraviae, (et)c distinctam: Libris IV adornatum; continens historiam ecclesiasticam à Christo (et) Apostolorum tempore, ad A. Dom. MDCL*, Trajecti ad Rhenum, Waesberg, 1652).

vagyunk, a megvádolt protestáns egyházi és világi értelmiség már részben hazatérhetett, de az 1681-es soproni országgyűlés összehívásáig, ahol majd korlátozott módon, de visszakapják a protestánsok a vallási szabadságjogaikat, még két év van. Tolnai F. István még Komáromi Csipkésnél is védettebb helyen, Erdélyben állíthatta össze kolozsvári tanársága idején ezt a munkáját, s értekezhetett a régi hitvitázó stílusban dogmatikai kérdésekről, de még a felekezeti sérelmeket is megjeleníthette történeti diskurzusban.

A kötet első 14 fejezete egy meg nem nevezett – de feltehetően a pártfogó, s azóta már rég halott, Bánffy Dénes – nemes úr udvarában lezajlott szóbeli úrvacsora-vitának az írásbeli folytatása.²⁸ A Kegyes Olvasóhoz szóló részben a szerző kifejti, hogy a szóbeli vitát követően – amiről, idejéről, kontextusáról egyéb forrás nem áll rendelkezésünkre – keletkezett a meg nem nevezett Péter latin írása, s erre született meg ez a magyar nyelvű cáfolat. A második rész az úrvacsora kálvinista álláspontját szemlélteti 5 fejezetben, az előzőekhez képest bő terjedelemben.²⁹ Majd a katolikus hitvitázó szövegének kora újkori kritikai kiadását olvashatjuk 12 fejezetben: az „édes Péterem” *Replicának* nevezett latin nyelvű írásának a szövegközlését és fordítását majd 400 lapon közli Tolnai F. István hiteles bizonyíték-ként, és rögvest jegyzeteli, miben egyezik s miben nem a véleményük.³⁰ Ennek az utolsó, 12. fejezete „az igaz vallás üldöztetéséről” szól, de az úrvacsora-értelmezések történetének értelmében Szent Brúnótól (kb. 1050) a valdensekig.³¹ Ilyen jellegű reformáció- és mártírtörténeti összefoglalás kuriózum a protestáns történeti irodalomban. S végül a negyedik rész foglalkozik a már Pósházinál és Komáromi Csipkésnél is látott hitágazati kérdésekkel, de itt 53 fejezetben. „Régiség” néven a pápai tiszttól a Szentírás összetételén át alapvető dogmatikai hittételekig (hit, bűn, megigazulás, cselekedetek, törvény etc.) számtalan fontos, felekezetiileg elkülönülő tétel előkerül. S ezután szerepelnek „újság” néven önállóan a tipikus katolikus fogalmak, a szentségek, a bűnbocsánat, a jubileus esztendőök búcsúi, az ereklyetisztelet, mariológiai és hagiográfiai kérdések.³²

A kötet szemlélete mögött álló kálvinista nézőpont egyfelől érthető: a két szentség közül (úrvacsora és keresztség) a nagyobb, a Krisztussal az egységét megélt ember felől mutatta fel Tolnai F. István a reformata vallás igazságát, mint amely minden más szentség fölött áll. Másfelől érthetetlen: csak egy hitvita közegébe ágyazva, ennek témája, az úrvacsora köré fonva jeleníthető meg a reformáció igazsága? Különösen a gályarabságot követően. Ez a félmegoldás, pláne a mártírkatalógussal, mely csak a valdensekig jut el, jelzi a 17. század végi kálvinista hitvitázó megszólalásának kényszerét és visszhangtalanságát is. És mindemellett volt ugyanebben az időben már olyan vélekedés is Pázmányról (Tolnai Szabó Mihály és Debreceni

²⁸ TOLNAI F., *Kalauz...*, i. m., 1–139.

²⁹ *Uo.*, 139–206.

³⁰ *Uo.*, 207–603.

³¹ *Uo.*, 524–598.

³² *Uo.*, 604–1049.

Ember Pál szövegeiben), hogy ő „nagy magyaros magyar Pap” volt, s ez a szemlélet az 1670-es évektől egészen a Rákóczi-kor végéig kimutatható.³³ Ezek után szükségszerű levonni néhány konzekvenciát.

Az itt bemutatott kiadványok mind az 1660–70-es évek hitvitáihoz kapcsolódnak, melyeket a kálvinisták a jezsuitákkal vívtak az új erőre kapott ellenreformáció idején. Ezen művek valósággal egymást másolják, szerkezeti felépítésükben (a Biblia részei, hitvallási iratok, a Szentháromság, etikai adiaphoronok etc.), a narráció és a beszédmód tónusában (katechizáló, polemizáló apológiák), s végül megszólított közönségükben (hangsúlyozottan a magyar katolikus papoknak, jezsuitáknak szólnak). Azaz a Magyar Királyságban egy elfogadott felekezet képviselői szólaltatták meg az 1670-es évekig magabiztos öntudattal tanaikat, immáron nem kizárólag az explicit megszólított „Pápista” ellenérveinek, hanem a magyar katolikus klérus leghatalmasabb képviselője, Pázmány Péter főművének, a *Kalauz*-nak a cáfolataként. Nemcsak annak érvei (a híres „három kérdés”) és szóhasználata, de szerkezeti elemei (főként a *Kalauz* első és a mártírium kapcsán a harmadik könyve) mint panelek képezik ezen szövegek hipotextusát.

Míg azonban az 1670-es évekig a viták apologetikus–dogmatikai rendszerezéseket alkottak újra, Bársony György írását, majd a gályarabságot követően egy eddig semleges kérdéskör, a mártírok, szentek, hitvallók nézőpontja felértékelődött. Ezekben az esetekben a magyar mártírszemlélet specifikuma nem a Fox-féle elbeszélések (pl. a tortúrák naturális részleteinek az) adaptálását jelentette, hanem egy speciális dogmatikai–műfaji keretet. A gyászévtizedben megszólaló hitvitázó jellegű, de még inkább hitvallási iratok olyan szöveggkonglomerátumot képviselnek, amelyekben együtt jelent meg a mártírtörténet a bibliokateológiai, dogmatikai és etikai iratokkal. Ezek a művek úgy beszélnek az európai és a nemzeti hithősökről, hogy a narráció nem válik le az ortodoxia szellemében vallott kálvinista dogmatikai világgépről, s ilyen módon az egyedi eset is, mint a reformáció nagy történetének része jelenik meg, s helyeződik szembe a katolikus világgéppel.

³³ CSORBA, *Református prédikátorszerepek...*, i. m., 136–141.

GÚNYOS-GÚNYTALAN

Közelítések a 18. századi magyar közköltészet humorához*

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

Hargittay Emil kutatói érdeklődésébe – nemcsak az immár kritikai kiadásban olvasható, vitriolos szavú Pázmány kedvéért! – régóta beletartoznak a gúnyversek általában a populáris verskultúra. Programtanulmányaival¹ és az általa összeállított gazdag antológiával² egyaránt hozzájárult e műfajok értelmezéséhez és népszerűsítéséhez. A 18. századi magyar közköltészet kutatójaként magam is sokszor forogtam ezeket az írásait. Jeles barátunk köszöntése jó alkalmat kínál arra, hogy az általa javasolt gúnyverstipológiát és más szempontokat kontrollcsoportként alkalmazzam a magam kutatási területén. Lássuk, mennyire helytállóak a 16–17. századi humorpoétika alapelvei az egy évszázaddal későbbi anyag vizsgálatában, milyen továbbélő tendenciákat és milyen újításokat figyelhetünk meg.

A gúnyvers műfaja – mint a közköltészeti műfajok általában – nehezen behatárolható, s jellegéből adódóan koronként változik nemcsak a tartalma, hanem poétikai elvei is. Hargittay Emil például nem sorolja ide az *oktató*, *feddő énekeket* és *panaszdalokat*, mivel ezekben a gúnyos humor nélkülözhető. A ránk maradt 16–17. századi gúnyversekre ez jó közelítéssel igaz, ám a sokkal bővebb 18. századi repertoárra már egyáltalán nem.

A 16–17. századi szatirikus versek kétharmadánál egyértelműen kirajzolódik a felekezeti háttér; e halmazon belül háromszor annyi a protestáns szöveg, mint a katolikus.³ Bár a korabeli gúnyverseknek csupán egyharmadát nyomtatták ki, ebben is protestáns többség mutatkozik. A korpusz együtöde bizonyíthatóan fordítás, méghozzá igen változatos forrásokból az ókortól a középkoron át a humanizmus friss szatíraterméséig. Szembeötlően magas a vágáns eredetű szövegek aránya, mint azt például Zemplényi Ferenc monográfiája⁴ is igazolta. E humoros

* Készült az OTKA K 104758. sz. pályázat keretében.

¹ HARGITTAY Emil, *A poétika lehetőségei a folklór és irodalom kapcsolatának kutatásában (Feltételezések)*, Acta Iuvenum, 1977/1 (Dolgozatok a XVII–XIX. századi magyar irodalomról), 119–140.; Uő, *A régi magyar gúnyvers poétikájához*, ItK, 1989, 312–322. (A továbbiakban: HARGITTAY 1989.)

² *Hatvanhat csúfos gajd: XVI–XVIII. századi magyar csúfolók és gúnyversek*, vál., s. a. r., elő- és utószó, jegyz. HARGITTAY Emil, Bp., Magvető, 1983 (Magyar Hírmondó).

³ HARGITTAY 1989, 312.

⁴ ZEMPLÉNYI Ferenc, *Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom*, Bp., Universitas, 1998 (Historia Litteraria, 4).

alkotások középkori gyökerei jelzik a klerikus-vágáns műfajok és a metrikai-zenei hagyomány hazai jogfolytonosságát, sőt: elhúzódását, erős továbbélését a 18. századig.

E néhány értékes szemponttal, főként pedig Hargittay 16–17. századi gúnyversrepertóriumával⁵ és egy-két újabb szakirodalommal⁶ tarsolyunkban tegyünk egy kis tájékozódó sétát a 18. századi humoros közköltészetben! A két korszak közötti mechanikus megfelelésekről már csak azért sem lehet szó, mivel a források és a szövegek mennyisége ugrásszerűen gyarapszik az 1720-as évektől, s ez a tendencia legalább az 1840-es évekig tart. Nyugodt szívvel tehát csak ennek az időszaknak a populáris verstermését nevezhetjük *közköltészetnek*, hiszen a versek közkinccsé válását ekkoriban már a jelentősen kibővülő forrás- és variánsbázis igazolja, tér- és időbeli távlatokkal. A 16–17. századi előzmények a tematikus rokonság ellenére gyakran eltérő (és csaknem mindig szűkebb) társadalmi vagy földrajzi közegekből származnak, mint a majdani Habsburg-Magyarország közköltészete. Jó példa erre a 17. századi főúri kéziratos szerelmi líra 18–19. századi „szétvariálódása”, amelynek során a hajdani elit-alkotások országosan ismertté váltak, köznemesi, sőt esetenként falusi közönségre tettek szert, gyakran ponyvakiadások segítségével. Az újabb anyagból leszűrhető filológiai törvényszerűségek mindazáltal így is csupán statisztikai igazságoknak számítanak, mivel nincs mögöttük olyan finom és széles körű elemzés, mint Hargittay Emil említett cikkében, ezért néhol sommásak lesznek megállapításaim – de talán mégsem haszontalanok.

Az előzmények közül valóban kimagaslik – mind mennyiségét, mind fontosságát tekintve – a vágáns irodalom. Ennek túlsúlya egyébként viszonylagos, hiszen az architextusok hiánya a 17. században ellentétben áll a 18. századi erős mezőnynyel (Archipoëta tréfás gyónása, felfordult világ, állapotpanasz stb.). Több viszont a topogenetikus rokon, az újraírt szüzsé vagy újrafogalmazott poétikai alaphelyzet, hiszen a minták követése kézenfekvő lehetett. Láthatólag mindig más került a topogenezis⁷ gyújtópontjába: ez talán a műfaji hálót is védte, amelyben egyes jellegzetes és fontos szövegek hosszú távra rögzültek, s nem egykönnyen adták át helyüket újrafogalmazásnak. Az állatlakodalom szüzséje először 1704 táján, a *Szentseidaloskönyv* egyik vegyes csúfolójának keretében bukkan fel magyarul,⁸ majd a

⁵ HARGITTAY 1989, 319–322.

⁶ KÖSZEGHY Péter, *A humor a 16–17. századi magyar irodalomban*, Bárka, 2003/5, 39–52.; SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *A fele sem tréfa: Humor a régi magyar irodalomban*, Bárka, 2005/5, 53–66.

⁷ A tematikus, „újraíró” szövegrokonság e típusáról bővebben: CSÖRSZ Rumen István, *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere 1700–1840*, Bp., Argumentum, 2009 (Irodalomtörténeti füzetek, 165), 32–35.; Uő., *Kisbolygók nagy bolygása (A 18. századi magyar közköltészet kritikai kiadásáról) = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI GÁBOR, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 435–446., itt: 440.

⁸ *A Tunyaság az életnek jobbát megtompítja* kezdetű szöveg 14–31. szakaszaként = *Szerelmi és lakodalmi versek*, s. a. r. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1961 (Régi magyar költők tára, XVII. század, 3; a továbbiakban: RMKT XVII/3.) 255. sz., jegyzetek: 693.; *Hatvanhat csúfos gajd... i. m.*, 143–147.

18–19. századból több rövidebb, eltérő feldolgozását ismerjük, ugyancsak a tücsök lakodalmáról.⁹ A szlovák-morva eredetű *farkaslakodalom*-variáns 1820 táján már magyarul is terjedt. Ezzel szemben *a nyúl éneke* – valójában a kisemmizett közemberek panaszdala (1680 k.) – szinte változatlan szöveggel forgott közkézen a 18. századi ponyvákön, s még Csokonai korában is népszerű volt. Távoli topogenetikus változata, a *Pitypalatty éneke* épp e „védett” időszak végén, a 18–19. század fordulóján jött divatba. A két szöveg mondanivalója és érvelése megegyezik, s noha nem állnak egymással textológiai vagy metrikai rokonságban, az „örségváltáskor” átadják egymásnak megszokott helyüket a műfajhierarchiában.¹⁰ Az Archipoéta „szüzsé” 17. századi hiánya sem meglepő: a hordóba temetkező részeg ember tréfás testamentuma kétségkívül otthonosabban terjedhetett, amikor már kialakult a bordalok műfaji kánonja – ez viszont hazánkban csak a 18. század folyamán megy végbe, jelentős műköltői hatásra.¹¹

Tekintsük át a 18. századi anyag további specifikumait Hargittay Emil szempontjaihoz képest!

1) *A soroló-kiéneklő karakter* sokszor itt is tovább él, de gyakran elmaradnak a keretstrófák, amelyek zártabb szerkesztésű helyzetdallá tették az adott szöveget. A helyzetdalok korabeli divatja ellenére ezekből könnyebben szakadnak ki egyes strófák, amelyek majd a 19. század elejétől az azonos metrumú, de műfaji szempontból lazábban komponált (polimorf) strófalánckok alkotóivá válnak: ízelítővé, emléknnyommá. Az *Új hírt mondok, minden reá hallgasson* kezdetű 17. századi tréfás férjpanasz kiszakadt strófája így bukkan fel az 1820-as években:

Volt jó feleségem a mire kellet,
Orso guzaly néki soha nem kellet,
A hol Czégért látott oda sietett,
A ki néki bort mért, annak fizetett,
Oda Oda Oda sietett,
És ki néki bort mért annak fizetett.

Volt nékem jó férjem a mire kellet,
Kassza Kapa néki soha sem kellet [...]¹²

⁹ *Közéltészet 1, Mulattatók*, s. a. r. KÜLLÖS Imola, munkatárs CsÖRSZ Rumen István, Bp., Balassi, 2000 (Régi Magyar Költők Tára XVIII. század, 4; a továbbiakban: RMKT XVIII/4.), 140. sz., jegyzetek: 555–557. Az állatok lakodalmáról szóló variáncsoportot 1820 után gyakran felváltja a háztartási eszközök lakodalmáról szóló altípus.

¹⁰ CsÖRSZ, *Kisbolygók...*, i. m., 440–441.

¹¹ Bővebben: CsÖRSZ Rumen István, „*Vinum facit rusticum optimum latinum*”: *Latin bordalok a XVIII–XIX. századi magyar közéltészetben* = „*Nem súlyed az emberiség!*” *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, felelős szerk. CSÁSZTVAY Tünde, szerk. CsÖRSZ Rumen István, SZABÓ G. Zoltán, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 349–358. (www.iti.mta.hu/Szorenyi60/Csorsz.pdf)

¹² *Táhy Gáspár dalgyűjteménye* (1821–1839) STOLL 1237. 34b. A 17. századi alapszöveg: RMKT XVII/3, 42. sz.

Ugyanilyen a *Sokan szólnak most énreám* kezdetű moralizáló dal részleteinek beépülése az ún. tus-füzérekbe (e műfajváltás során az irigyek elleni átokvers pohárköszöntővé alakult). A dekonstrukció és az újrahasznosítás folyamatai tehát nemcsak a komoly műfajokat érintették, hanem a mulattató költészet egyes zártabb szövegcsaládjait is.

2) Az *oktató, feddő karakter* ugyancsak megmarad, de egyáltalán nem mellőzi a gúnyosabb humort, sőt mintha bővebb teret nyerne. A 16–17. századi célzó, kiéneklő-vádló gúnyolódáson azonban, úgy tűnik, túllépett a magyar humortörténet. Bár a 18–19. századból is maradtak ránk „régiesen gúnyos” alkotások (pl. a pasquillusok), mégsem érezhetjük ezt már fő tendenciának. A tréfás panaszdaloknál a gúny a szerzőtől átkerül a közönség térfelére: empátia, didaxis és mindenféle sztereotip humorelemek ötvözete ez, a lírai alany monológja pedig valójában önfeltáró, önleleplező jellegű, mondhatni: színpadias. (Nem véletlen, hogy sok köz-költészeti alkotás kapcsolatban áll a korabeli iskolai, majd hivatásos színjátszással: a szerzők és befogadók köre egybeesik.) A végkicsengés mindig a megvetés vagy a szájalommal vegyes idegenkedés – nincs már szükség szitkokra, trágárságokra.

Aligha találhatnánk jobb kifejezést erre, mint ahogyan Sándor György fogalmazta meg saját ars poeticáját: ez a költészet is *humoralista* jellegű. Komoly és szórakoztató műfajok keverednek és láthatólag termékenyen hatnak – a didaxis védőernyője alatt. A komoly vagy tréfás helyzetdalok éneklése mai fogalmaink szerint mindenképp egyfajta pszichodráma, a rekreáció, netán az önkritika eszköze volt. Mindez nem más, mint újabb lépés az önelvű irodalomélvezet felé a közköltészet keretei között. Sarkítva: sajátos *utile-dulce* súlypontváltás zajlott le ekkoriban a humorban is.

A 18. századi magyar humor egyik fontos poétikai újítása az *imago*logia előretörése közköltészetünkben, amely párhuzamba állítható a soknyelvű Magyarország történeti-demográfiai átalakulásával. Esetünkben ez a mindenkori Idegen figurájának (vándorkereskedő, idegen katona, nemzetiségi jobbágy, deviáns stb.) változatos és persze mindig gúnyos bemutatását jelenti, akik kínlódba (üzleti vagy más okokból) próbálnak magyarul beszélni, de nem vetkezhetik le az idegenségüket. Nyelvi „határsértéseik” állandó humorforrásként szolgálnak – legalább annyira, mint külső jegyeik: szokatlan öltözékük, ételeik, szerszámaik. A korszak elején elég gyakoriak azok a makaronikus csúfólók, ahol a magyar szintaxisba valódi szlovák, román vagy német szavak-szintagmák vegyülnek,¹³ idő teltével azonban inkább azok terjednek el, amelyek idegen hőse magyarul beszél ugyan, ám saját anyanyelvének fonémarendszerével és hibás magyar grammatikával. Anyanyelve immár csupán fonológiai hátszínként, egyfajta torzító réteggként szolgál egy (számukra) idegen nyelvű szöveghez, miközben az etnospecifikus szókinccs teljesen elmarad. A 18. század eleji *makaronikus zsánerfigura*, aki jórészt még inkább idegen-önmagával azonos (szlovák, román, német stb.), a 19. századra így válik *hátrányos nyelvi*

¹³ Például: *Opre Tódor nótája, Nem tudom én semmit tótul* stb.

helyzetű magyarrá a közköltszet gúnyos színpadán. Két közismert példa: a „volt tót kuruc dala” és egy későbbi szlovákcsúfoló:

Hej, mikor én huszár vótam Rákóczy vojnában,
Cifra plahta zasztavával jártam a Morvában.

Morovában, Orovában villás legény vótam,
Otcát, kozát, konyát, kravát gyakran meghajtottam.¹⁴

Az tót ember mestersége sok szép gyolcsot zeladni,
Szkaszálgatni, szkapálgatni, fazékakat drótyozni.
Az egész világ bejárunk, fazékakat drótyozunk,
Sak veszünk, sak znyerünk, pol rifa gyolcsot zadunk.
Hopsz, drótyoz, zasztmonyom,
Hopsz, drótyoz, zasztmonyom.¹⁵

A normasértés az idegencsúfolókon túl is meghatározó eleme a 18. századi humornak. Ennek mentalitástörténeti gyökereiről Küllös Imola és jómagam is írtunk már.¹⁶ Az iskolai színjátékok, majd a népszínmű hatásai megerősítik a nyelvi humor szerepét. Némi sarkítással: nem az lesz fontos és jellemző, *amit* mond az illető, hanem *ahogyan* mondja.

A felekezeti szempontra a 18. században megmarad bár, de nem kizárólagos. Van jó néhány szövegcsalád, amelyek több felekezet körében ismertek; a humoros versek nem csekély hányada jellegzetesen katolikus forrásokból való. Vannak felekezeti jellegű al-változatok is; komoly szövegek esetén ilyen például a *Győzhetetlen szép kővárom* kezdetű (1800 táján már II. Rákóczi Ferenc énekeként is terjedő) fohász,¹⁷ illetve a humoros oktatóversek közül a *Pázsintos udvaron lakik a szegénység* kezdetű házassági tanács.¹⁸ Néha olyan csúfolók is felbukkannak katolikus (sőt nemritkán papi személytől származó) forrásokban, amelyeket eredetileg protestánsok írtak a szerzetesek, azon belül a novíciusok kigúnyolására. A *Gyászos én életem, bánom*

¹⁴ *Lócsei ék.* (1768) STOLL 1080; RMKT XVIII/4, 103/II.

¹⁵ *Kelemen László-ék.* (1828) STOLL 1283.

¹⁶ Összefoglalóan: KÜLLÖS Imola, *Közéltészet és népköltszet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltszet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*, Bp., L'Harmattan, 2004 (Szóhadomány); CSÖRSZ Rumen István, *Közéltészet a többnyelvű Magyarországon (1700–1840)* = *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. BÍRÓ Ferenc, Bp., Argumentum, 2005, 207–260; Uő, *Másnak vettem feleséget: Férfjanaszok a 18–19. századi magyar közköltszetben* = *Mindenes Gyűjtemény I, Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Bp., ELTE BTK Folklore Tanszék, 2005 (Artes Populares, 21), 63–74.

¹⁷ Az eredetileg katolikus ének unitárius változatainak teológiai „áthangolásáról” és a vers háttéréről bővebben: CSÖRSZ Rumen István, *Rákóczi halála nagyépenteiken – Mikestől a közköltszetig* = *Író a száműzetésben: Mikes Kelemen*, szerk. TŰSKÉS Gábor, mts. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, LENGYEL Réka, Bp., Universitas, 2012 (Historia Litteraria, 28), 226–236.

¹⁸ *Közéltészet 2, Társasági és lakodalmi költészet*, s. a. r. CSÖRSZ Rumen István, KÜLLÖS Imola, Bp., Universitas, 2006 (Régi magyar költők tára, XVIII. század, 8; a továbbiakban: RMKT XVIII/8), 71. sz.

cselekedetem, hogy én pappá lettem kezdetű tréfás barátpanasz például *Nem nekem való a' Papság* címmel díszeleg egy pannonhalmi bencés szerzetes, Rapos József kéziratában (1837). A szombathelyi pap-tanár, Kresznerics Ferenc (1790–1809), illetve a tamási nótárius, Farkas Pál (1773–1810) gyűjteményében viszont egyedi párversek ellensúlyozzák az *1761-ben léptem ebben az életben koldulásra* kezdetű barátpanaszt – a papi élet védelmében.¹⁹ Másrészt: ott is lehet felekezeti tartalom, ahol mai tudásunkkal nem vesszük észre, vö. a *Fenékkal felfordult már e széles világ* kezdetű mendikáns hazugságvers wittenbergi célozgatásait.²⁰

A paródiák felé vezetnek azok a kétértelműségre épülő versek (a képversek furcsa mellékhatásai?), amelyek sorait függőlegesen egymás után olvasva ellenkező értelmet kapunk, mint vízszintesen haladva: „Ezen verseket a' meg szaggatásokig elsöben le fele sorba olvasván, azután pedig az egész sorokat átalgában meg értheti az olvasó mit foglalnak magokba.”²¹ Például:

Confessio Regis Borussorum.

'A Romai tudománynak	Egészszen ellene mondok,
Akarok követője lenni,	Kálvinusnak éppen Koporsómig.
Jónak és ígaznak esmérem,	Kalvinus tudománnyát,
'A Misét és fülbe gyónást	Meg tagadom és meg vetem
Minden Romai aldozó Pap	Ki mennyen az én földemből
Igaz valláson vagyon,	'A ki Kálvinus vallásán vagyon
'A ki Romai hitbe hal meg	Örökké el kárhozik,
Mínthogy 'a szentekben bizott	Pokolba kinlodik tudom,
Isten idvezitette.	Kálvinust és Lutherust. ²²

A profán paródiák két csoportra oszthatók: 1) szakrális témák és helyzetek átdolgozása profán vagy vulgáris köntösben (cigány temetés és keresztelő, tót vagy német prédikáció stb.); 2) liturgikus műfajok és beszédmód profán témák szolgálatában (asszonyok litániája, politikai imaparódiák stb.).²³ A paródiák egy része, közvetve vagy közvetlenül, szintén vágáns eredetű. A szándékoltan szentségtörő Bacchus-liturgia még a 19. században is virágzó latin folklórra utal.

A politikai paródiák humorforrása többretegű. Egyrészt a konkrét történelmi személyhez vagy eseményhez kapcsolódnak a közismert egyházi imaszövegek segítsé-

¹⁹ A szövegcsaládról bővebben lásd az RMKT XVIII. század *Közköltészet 3/A* kötetét (megjelenés előtt).

²⁰ Bővebben: BÓDIS Henriett, PAP Balázs, *Felekezetiiség és közköltészet*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 2011, 75–81.

²¹ Sz. G. *gyűjteménye* (1820 k.) STOLL 691. 36–37. *A Római Catholica vagy Pápista és Kálvinyista Vallást dítserő és Motskoló versek*.

²² *Régi magyar énekek* (1789–1790) STOLL 387. 8a.

²³ Részletesen: KÜLLÖS, *Közköltészet és népköltészet...*, i. m., 229–258; Uő, *Közkezen, közszájon, köztudatban: Folklorisztikai tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 2012, 479–542.

gével (pl. *Mi atyánk, első Ferenc...*; *Hiszek egy nagy francia császársban, Napóleonban...*), akárcsak a 20. századi politikai személyiségekről szóló *Hitler-, Sztálin-* vagy *Hruscsov-miatyánk*.²⁴ A szakrális szövegtér átlépése, a kényszeres profanizálás egyúttal a szekularizálódott, legalábbis szentségeitől megfosztott világ tükré.²⁵

A 18. századi anyag még inkább ráébreszt a vélhetően nagyon gazdag, de rekonstruálhatatlan szájhagyomány fontosságára, különösen a leírást nem igénylő (rövidebb vagy nagyon trágár) műfajok esetében. A litteralizálódás egyértelmű jele, hogy a 18. század végén már sok, oralitásból fel-felszűrődő szórványemlékünk van (minden műfajban), ám ezek sajnos csak ritkán rendezhetőek olyan áttekinthető szövegcsaládba, mint gyakran feljegyzett társaik. Kivétel talán a hazugságverseké, amely viszont nyilván sokkal régebbi műfaj, mintsem először papírra vetették volna (a 17. század vége felé). Ugyancsak vágáns eredetű: a felfordult világ toposzaiból építkezik, de néha szóba hozza a versmondó diák saját (iskolai) élményeit is. A karácsonyi, pünkösdi vagy lakodalmi rigmusok elmondásáért pár krajcárra ácsingózó diákok sok mindent átörökítettek a kora újkori hegedős mulattatók repertoárjából; különösen az erdélyi szövegek változatosak.²⁶

A 18. századra teljesen eltűnik a régi humorforrások közül az erőltetetten trágár levelezés (paródia), amely – mint Szentmártoni Szabó Géza válogatása²⁷ jelzi – a 16–17. században még általános gyakorlat volt. A mai humorfelfogásunk szintén eltér a 18. századitól, akkoriban például sokkal ritkább a mai értelemben vett szóvicc – bár erre is akad példa egy 19. század eleji vénlánycsúfolóban, méghozzá elég alpári szókinccsel:

Tiketket is a' szerentse vigyen minden jóra
Farsang farkán csúsz a' fa szán a' ti számotokra.²⁸

A „félrehallós” nóták ugyanígy terelik a hallgató figyelmét a trágárságok felé, majd váratlanul ártatlan mondanivalóba csapnak át – „az a rossz, aki rosszra gondol!”²⁹ A tréfás kolofonban:

Szarvastag az uraknak,
Lencse, borsó barátnak.

²⁴ Részletesen: KÜLLÖS, *Közéltészet...*, i. m., 524–542. A 18. századi szövegeket lásd az RMKT XVIII. század *Közéltészet 3/A* kötetben, megjelenés előtt.

²⁵ Szirmay Antal anekdotái kapcsán: CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN, *Szirmay Antal és a szájhagyomány = Folklor és nyelv*, szerk. SZEMERKÉNYI ÁGNES, Bp., Akadémiai, 2010 (Folklor a magyar művelődéstörténetben, 5), 277–296; itt: 284–288.

²⁶ Kritikai kiadásuk: RMKT XVIII/4, 123–139. sz.

²⁷ SZENTMÁRTONI SZABÓ, *A fele sem tréfa...*, i. m., 61–62.

²⁸ *Csehy István: Énekek Szedeménye* (1807) II. könyv. STOLL 1177. 10. (*Egyszer egy vénleány megunt a világot...*; 3. versszak részlete). A vers a farsang végi vénlánycsúfoló szokásra, a rónkhúzásra utal.

²⁹ E típus legismertebb szövegcsaládjá: *Van egy hitvány, tetves, rongyos vá, vá, város / Mesterlegény fájlalja az i, i, inát*; RMKT XVIII/4, 112. sz.; vö. *Hatvanhat csúfos gajd...*, i. m., 270–271.

Az írásos humor további lehetőségeket teremt az ilyesmire, hiszen még Szirmay Antal félig tréfás enciklopédiája, a *Hungaria in parabolis* (1804, 1807) sem társaltalan vállalkozás a korszakban. Akadnak komikus akrosztichonok, s a 18. század végi kéziratokban még szótárparódiák is, például egy pannonhalmi kéziratban *Dictionarium Recens* címmel,³⁰ illetve egy egykorú erdélyi unitárius gyűjteményben.³¹ Itt latin műveltségyszókat párosítottak aktuális-triviális jelentésükkel. A jogi szöveghagyomány rendszerező szigorát parodizálja a népszerű, több nyomtatványon közkézen forgó, néha kéziratba is lemásolt házirend: *A rendes pipázás privilégiumjai*.³²

A fenti rövid áttekintés során is érzékelhettük, hogy a 18. század humora sok archaikus elemet megőriz korábról, mégis óriási lépéseket tesz a mai értelemben vett humor felé. Stílárisan, tartalmilag egyaránt átalakul a magyar szórakoztató vershagyomány. Immár nem (vagy nemcsak) azon röhögnek, ha szidnak, gyaláznak valakit – kivéve a pasquillusok keresett trágárságait –, elegendő, ha célozgatnak rá, illetve ha valamilyen nyelvi-retorikai eszközzel önmagát jellemzi és teszi nevetségessé. A színpadiasodás, lirizálódás szinte mindenütt elhódítja a narratív és a soroló-ítélkező szerkezet helyét. „Büszke vagyok, dicsekszem valamivel, *pedig*...” Ez az egyre árnyaltabb *pedig* a humoralisták legfőbb eszköze, a korszak humorának legfőbb kulcsszava lesz.

³⁰ *Zsoldos Xavér versgyűjt.* (1786–1798) STOLL 349. 84b–85a.

³¹ *Dersi István-ék.* (1793–1797) STOLL 418. 68a–72b.

³² Kézirat másolat pl. *Zsoldos Xavér versgyűjt.* (1786–1798) STOLL 369. 142b–143b: *A rendes dohányozásnak privilegialt articulussai.*

PÁZMÁNY KÉPE MÁRAI SÁNDOR MŰVEIBEN

AMEDEO DI FRANCESCO

Tudtommal – de nincs kizárva, hogy tévedek, mert Márai könyvtárnyi irodalmi és publicisztikai írása mindig kínál meglepetéseket – Pázmány Péter nevét a *Röpirat a nemzetnevelés ügyében* (egyszer), a *Napló 1943–1944* (ötször), a *Napló 1945–1957* (egyszer) és a *Föld, föld!...* című regény (egyszer) tartalmazza. Ezekben a művekben a „bíboros Cicero” mindig mint kiemelkedő, nagy hatású egyéniség szerepel, ezért is érdemes figyelmünkre, általa ugyanis jobban meg tudjuk érteni a kassai író poétikáját és ideológiáját. A téma nem ismeretlen a szakirodalomban, de mindig mellékesen tárgyalták, vagy inkább csak mondtak valamit róla.¹ Véleményem szerint feladatunk éppen az, hogy közelebbről is megvizsgáljuk ezt a kérdést, elsősorban azért, mert nyilvánvaló, hogy az „elkötelezett” Márai – aki minden bizonynyal ismerte Kosztolányi Dezső észrevételeit a „magyar próza atyjáról”² – egyfajta metakommunikációs szerepet jelölt ki saját gondolkodásában Pázmány számára.

Pázmány mint nemzetalapító

A *Röpirat a nemzetnevelés ügyében* nemcsak egy szűk értelemben vett kulturális válasz a magyarság sorskérdéseire, hanem erkölcsi is. Úgy vélem, hogy Márai a nemzetnevelés kapcsán Pázmányról kinyilvánított véleményében erőteljesen érezhető, hogy szerzőnk olvasta Sík Sándor monográfiájának ide vonatkozó fejezetét³ és/vagy a Sík által „kitűnő tanulmány”-nak nevezett Schütz Antal-féle munkát.⁴ Ha gondosan, empátiával végigolvassuk ezt a Márai-szöveget, könnyű felfedezni, hogy Pázmány (másokkal együtt) egy olyan történetszemléletnek a képviselője,

¹ TOLCSVAI NAGY GÁBOR, *A személyiséget állító tökéletes nyelv eszménye = Szintézis nélküli évek: Nyelv, elbeszélés és világkép a harmincas évek epikájában*, szerk. KABDEBŐ Lóránt, KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, PÉCS, JPTE, 1993, 181–195; LÓRINCZY HUBA, „...személyiségnek lenni a legtöbbször...”: *Márai-tanulmányok*, Szombathely, Savaria University Press, 1993, 52; TVERDOTA György, *Márai Sándor és a népi mozgalom = „De mi a népiesség...”*, szerk. SALLAI ÉVA, Bp., Kölcsey Intézet, 2005, 127; STURM LÁSZLÓ, *Márai és Kodolányi*, Hittel, 2011, május, 108–117.

² KOSZTOLÁNYI DEZSŐ, *A magyar próza atyja* (Nyugat, 1920. október 15., 914–915) = Uő., *Pázmány Péter = Látjátok, feleim*, kiad. RÉZ PÁL, Bp., Szépirodalmi, 1976, 42–52.

³ Vö. SÍK SÁNDOR, *Pázmány: Az ember és az író*, Bp., Szent István-Társulat, 1938, 83–84.

⁴ Uő., 190.

amely mindig is alapvető lehetett: „magyarnak lenni nem állapot, hanem feladat és hivatás”.⁵ Ebből egyszersmind megértjük azt is, hogy a magyar irodalomnak külön politikai, életfilozófiai szerepe van. Alátámasztja ezt a tételt az is, hogy e gondolat különböző változatai többször visszatérnek Márai írásaiban. Ezek szerint az irodalmi diskurzus etikai vonatkozású, a magyar író mögött mindig etikai háttér áll, feladata különleges. A *Röpirat* érvelésének argumentumai tehát kulcsot adnak Márai olvasásához, és fontos fogódzót nyújtanak egész életműve megértéséhez. Ennek fényében jobban érthető a következő passzus is: „Legjobb szellemei, Szent István, mint Zrínyi, Könyves Kálmán, mint IV. Béla, Bessenyei György vagy Pázmány [a magyarságot – A. D. F.] nem önimádatra, hanem mértéktartásra, hivatásérzésre, rangérzékre és önismeretre nevelték”.⁶

Márai a *Röpiratot* a második világháború tragikus eseményeinek (1942. július–szeptember) hatására írta, de könnyen elképzelhető, hogy megírásának gondolata már korábban megszületett benne, akkor, amikor számot vetett a trianoni békeszerződés következményeivel. A drámaian pesszimista, ugyanakkor a realitással is számoló, a jövő felé reménykedve tekintő okfejtései a kultúra megváltó szerepének lehetőségeiről, kíméletlen képet adnak a világpolitika egész színpadáról. Figyelmével azonban rögtön ezután Európára, a Kárpát-medencére, Magyarországra fókuszál. A közös háborús szenvedések elbeszélése nemcsak arra kínál alkalmat az írónak, hogy megvilágíthasson egy egész történelmi időszakot, hanem arra is, hogy szükségképpen a nemzeti büszkeség hangján szólhasson, amely egyedül képes megváltoztatni az elnyomott népek sorsát. Ez a felfogás a *Napló* lapjain is megjelenik:

„Magyarország becsületét már csak néhány szellemi ember mentheti meg: írók, tudósok, művészek, technikusok, nevelők. De ki marad még itt, akinek ereje és jogcíme lesz nevelni?”

Ha túlélem, s ha kijutok még egyszer külföldre, bemutatkozás után svédek és dánok, hollandusok és franciák, angolok és portugálok elhallgatnak, fagyosan szemlélnék, kinéznek az ablakon, másról beszélnek. Nagyon sokáig így lesz ez.

S nem mondhatom el nekik minden alkalommal, hogy ezt a nemzetet férfiak építették nemzetté Európában, mint az Árpádok – most nem is Szent Istvánra, mint inkább III. Bélára gondolok! – Pázmány és Zrínyi, Rákóczi, aki egy országnyi magánbirtokot dobott oda egy nemzet ügyéért (igazi nagysága örökké ez a gesztus, mely megbékít az öregedő emigráns minden hiú és kegyetlen ábrándjával!) s költői és írói, mint Berzsenyi, Vörösmarty, Arany, Petőfi, Jókai, Mikszáth, Babits. Mindezt nem mondhatom el, mert aljas emberek nevével felelnek, akik kortársaim voltak, s egy nemzet jóhírért hosszú időre, ha nem örökre, beszennyezték.”⁷

⁵ MÁRAI SÁNDOR, *Európa elrablása – Röpirat a nemzetnevelés ügyében*, Bp., Helikon, 2008, 174.

⁶ *Uo.*, 191.

⁷ MÁRAI SÁNDOR, *Napló 1943–1944*, szerk. STEINERT Ágota, Bp., Helikon, 2004, 205–206.

Persze feltételezhetjük azt is, hogy ebben a szellemi közegben az ilyen felsorolások – némi változtatással, de hasonló tartalommal – közhelyek voltak. De azt is feltételezhetjük, hogy Márai egyik-másik olvasmányából merített, s hogy követni akarta a szerzők kanonizáló szándékát, amikor úgy érezte, hogy veszélyben forog a magyar kultúra jövője. Bárhogy is legyen, ebben a kontextusban érdekesnek és említésre méltónak tartom Szerb Antal 1929-es megjegyzését, mely szerint: „a megújulást megelőző szintézis a reformáció-barokk kora volt, mely rövid időre egy magas színvonalú magyar-európai kultúrát teremtett: Balassi, Pázmány, Zrínyi, Gyöngyösi magyarságát”.⁸ Ne felejtjük el Németh László egyik Földessy Gyulának írt levelét sem, amelyben a levélíró így ír: „Az az egy vigasztal, hogy szerepem ősei közt Zrínyik, Pázmányok, Thökölyk találkoznak, akik két malomkő hatalom közt éppúgy a harmadikért, a magyarságért ügyeskedtek, mint én”.⁹ Nem kevésbé jelentős az, amit Sík Sándor 1948 januárjában, a Magyar Tudományos Akadémián tartott székfoglaló beszédében mondott: „A mi vallási nagyjaink a szónak nem teológiai, hanem lélektani értelmében vett ‘magyar szentek’. Szent István, Szent László, IV. Béla, Hunyady János, Zrínyi, Pázmány, Bethlen, Széchenyi, akik keresztény országot alapítanak, teremtenek újjá, védelmeznek és szerveznek”.¹⁰ Nem zárhatjuk ki, hogy ezek a gondolatok már korábban megszülettek Sík Sándor fejében, mivel Pázmány nyilvánvaló jelenlétének gyökerei egészen a Zrínyiről írt monográfiáig nyúlnak vissza, amelyben ezt olvashatjuk: „Nem szabad felednünk: az a Pázmány, akinek udvarában Zrínyi él, a hetvenedik évéhez és halálához közeledő Pázmány, ez már nem a régi, nyugtalan vitatkozó, nem a szenvedélyes térítő, hanem egy megállapodott aggastyán, a prédikációk bölcse, a higgadt államférfi, a békesség és az egyensúly embere. [...] Zrínyi Pázmánya már nem Bethlen Gábor ellenfele, hanem Rákóczi György levelező barátja”.¹¹ Pázmány alakja ebben a kontextusban nyer jelentőséget Márai poétikájában is.

Kétségtelen az is, hogy elitista az a történelem- és kultúrafogalom, amelyet – valószínűleg a Pázmány utóélete szempontjából igazán érdekes esszét író Kosztolányi Dezső nyomán¹² – Márai felkínál.¹³ Ezt a feltételezést – mely a *Naplók* figyelmes olvasása nyomán született bennem – megerősítik Bitskey István szavai: „Ide kapcsolódik a magyar próza fejlődésének egyik érdekes jelensége is: XX. századi íróink – elsősorban Kosztolányi – élénk érdeklődése Pázmány stílusa iránt”.¹⁴

⁸ Szerb Antal, *Gondolatok a könyvtárban*, Bp., Magvető, 1981³, 331.

⁹ Idézi MARIÁS József, *Németh László irodalomszemlélete a készülődés korában = Németh László irodalomszemlélete*, szerk. GÖRÖMBEI András, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999, 163.

¹⁰ Sík Sándor, *A magyar költők Isten-élménye = Uő., Válogatott írásai: Kereszténység és irodalom*, vál. RÓNAY László, Bp., Vigilia, 1989, 271.

¹¹ Sík Sándor, *Zrínyi Miklós*, Bp., Franklin Társulat, 1940, 14.

¹² KOSZTOLÁNYI, *i. m.*

¹³ MÁRAI, *Napló 1943–1944, i. m.*, 159.

¹⁴ BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., Akadémiai, 1979, 134.

Márai, a hagyományba mélyen beágyazottan, keresi annak lehetőségét – és megtalálása számára bizonyosság –, hogyan őrizhető meg a magyar irodalmi nyelv igazi jellege: Pázmány retorikáját tehát azért is veszi elő példaként, mert – ahogyan azt mások helyesen hangsúlyozták – Pázmány művéből elsősorban „a gondolati rend és beszédmód összehangoltsága kelthet rezonanciát a késői olvasóban”.¹⁵

Pázmány és a magyar nyelv

A második világháború sötét éveiben Márai figyelmeztetett az írók felelősségére, amikor az európai kultúra és a magyar nyelvi kifejezőképesség még erőteljesebb hanyatlásának lehetőségét vetítette előre:

„Pázmány a magyar prózát az égig emelte; aztán gyorsan, a legjobbak is csevegni vagy szavalni kezdtek, felváltották a próza tömör aranyát kényelmes váltópénzre. A magyar nyelv komor ereje Pázmány után csak Vörösmarty verseiben szólalt meg újra és még egyszer, minden hitelével.

Visszaadni a magyar prózának a Pázmány-alkotta nyelv hitelét, erejét, zenéjét, szó- és mondatkötését... Mindenki várja ezt, a magyar színpad, az irodalom, a politika. Pázmány nyelvén nem lenne oly könnyű hazudni.”¹⁶

Márai ezekkel a szavakkal önmagához is szól, az íróhoz, aki nagyon is magáénak vallja a hiteles nyelv feddhetetlen őrzőjének küldetését. Ez a nyelv nem a Friedrich Schlegel-féle *reelle Sprache*, tehát nem a mitológia őrizte nyelv,¹⁷ hanem a konkrétsága miatt jellegzetes magyar nyelv, amely „egyszerre leheletnyi gondolatárnyalatot bűvöl elő, váratlanul hangot ad a harag, szeszély, önkívület és részvét minden rezzenésének”.¹⁸ Úgy gondolom, Márai Pázmánytól tanulta hogyan adjon kifejező formát az emberi érzelmek világának úgy, hogy eközben elbeszélői fegyelmével tekintettel van az olvasóra. A klasszikus szövegalkotási mód számára elegáns és világos, etikai szükséglet, egyént és társadalmat nevelő és formáló. De hogyan érhető el ez a cél? „A magyar nyelv szőszegény maradt. Shakespeare-nek, így mondják, 30000 szava volt [...] ugyan, hány szava lehetett Balassának, Pázmánynak vagy Zrínyinek?” – kérdezi Márai.¹⁹ A helyzet még bonyolultabbá válik, amikor Márai emigrációban élő író lesz. Ekkor a nyelv a kulturális túlélés szinte utolsó lehetősége marad, még akkor is, ha Márai szerint „a nyelvi kérdés tudatosodása a XVII., XVI–XVIII. században elevenebb, mint ma”.²⁰ Úgy érzi ezért, hogy felelőssége még súlyosabb:

¹⁵ BITSKEY István, *Virtus és religió (Tanulmányok a régi magyar irodalmi műveltségről)*, Miskolc, Felsőmagyarország, 1999, 161.

¹⁶ MÁRAI, *Napló 1943–1944, i. m.*, 42–43.

¹⁷ Egy érdekes írás a kérdésről: PAUL DE MAN, *Il concetto di ironia*, Studi di estetica, 2007, 35/36, 73–100: 94–95.

¹⁸ KOSZTOLÁNYI, *i. m.*, 43.

¹⁹ MÁRAI Sándor, *Föld, föld!... Emlékezések*, jegyz. GELLÉRINÉ LÁZAR Márta, Bp., Akadémiai–Helikon, 1991, 107.

²⁰ MÁRAI Sándor, *Napló 1984–1989*, jegyz. Mészáros Tibor, Bp., Helikon, 2002, 21.

„Számvetések az emigráns sajtóban a kétnyelvűségről. Minden emigráció sorsdöntő problémája, mennyire hajlandó az anyanyelv rovására az emigráns a befogadó közösség anyanyelvét elsajátítani. Emigráns író számára ez nem probléma, mert ha elszakad az anyanyelvtől és megkísérli, hogy idegen nyelven írjon, elvágta a köldökzsinórt, ami az életet anyanyelvhez kötötte és írói öntudatát és képességeit életben tartotta. Idegen nyelven írásban lehet kifejezni gondolatokat, de „írni”, tehát alkotni csak az anyanyelven lehet. Ez nem volt titok számomra, amikor harminchat év előtt elhagytam Magyarországot: ahová kerülök, ott leszek magyar író”.²¹

Ennek kapcsán Görömbei András meggyőző érveléssel – Márai Sándor *Halotti beszéd* című versére is utalva – kifejtette: „Íróink és költőink a régi korokban és a huszadik században egyaránt sokszor érezték veszélyben a magyar nyelvet, a magyar identitást. Az anyanyelv és a nemzeti kultúra veszélyeztetettségének az érzése sok változatban szólalt meg a magyarság minden régiójában”.²² Ezt megelőzően Fried Istváné az a kitűnő megfigyelés, hogy „az anyanyelvi beszédet mint létet meghatározó élményt rajta [Krúdy] kívül csak Kosztolányi Dezsőnél és Márai Sándornál (jóval később) látjuk meghatározódní”.²³ De Márait a végleges emigráció éveitől is foglalkoztatta a magyar nyelv jövője, sorsa; sőt „mindennapjait egyetlen célnak, a magyar nyelv megtartásának rendelte alá. Maradéktalanul sikerült megőriznie a mellékjelentések iránti érzékét, ami szinte páratlan a nyugati magyar irodalomban”.²⁴

Úgy látszik, ezzel kapcsolatban Márainak nincsenek kétségei, azért is, mert döntésével, hogy külföldön is magyar író maradjon – szerintem – nemcsak személyes döntést hoz, hanem az úgynevezett emigrációs magyar irodalom létfeltételeire is hatással van.²⁵ Márai tudatában van, hogy egy „néma nyelv” keretein belül működik – azaz egy olyan nyelven ír, amely „csak akkor kezd szólani a világhoz, ha a nemzet visszakapta történelmi öntudatát”.²⁶ Világos, hogy a néma nyelven írónak Pázmány is a segítségére lehet. Véleményem szerint Márait elsősorban az emigráció írójaként kell tanulmányozni, olyan íróként, akin keresztül jobban megérthetők a nyugati magyar irodalom, az emigráns helyzet és a kreativitás összefüggései. Úgy érzem,

²¹ Uo., 19.

²² GÖRÖMBEI András, *Anyanyelv, irodalom, tudomány, nemzettudat* = Uo., *Azonosság tudat, nemzet, irodalom*, Bp., Nap, 2008, 196.

²³ FRIED ISTVÁN, *A tegnapi köldövaigjai: Szélfegyverek Krúdy Gyula kötetéhez* = „egy csonk maradhat”: *Tanulmányok az 1920-as évek magyar irodalmáról*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, HORVÁTH Csaba, SZITÁR Katalin, TÖRÖK Lajos, Bp., Ráció, 2004, 29.

²⁴ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A száműzetés példázata*, Acta Universitatis Carolinae, Philologica 1, Slavica Pragensia XXXVII (*Ab imo pectore. K sedmdesátinám Petra Rákose / Rákos Péter hetvenedik születésnapjára*), 1995, 201–204: 203.

²⁵ VÖ. LŐRINCZY, *i. m.*, 52; SZATHMÁRI István, *Márai Halotti beszéd című verséről* = „Este nyolckor születtem...”: *Hommage à Márai Sándor*, szerk. LŐRINCZY Huba, CZETTER Ibolya, Szombathely, BÁR, 2002², 271.

²⁶ MÁRAI Sándor, *Vasárnapi krónika*, Bp., Helikon, 2005, 85. Vö. LŐRINCZY Huba, *Műhelyforgácsok és memóriapróbák: Egyszemélyes emigráció: Márai[-]emlékek – töredékek*, = Uo., *Az emigráció jegyében: Értekezések Márai Sándorról*, Szombathely, Savaria University Press, 2005, 237.

hogy ez utóbbira nyomatékosan fel kell hívni a kutatók figyelmét. Nem véletlen ugyanis, hogy Márai nemcsak az eredményt tárja elénk, azaz a kész művet, hanem naplóiban folyamatosan tudósít is arról az intenzív pszichológiai tevékenységről, amely az alkotómunkát kíséri.

Pázmány a Márai-kánonban

A Márai teremtette magyar irodalmi kánon tanulmányozására érdemes Szávai János megállapításaitól elindulni.²⁷ Egyetértek vele, amikor azt mondja, hogy „Márai *Naplója* [...] jórészt olvasónapló”²⁸. Úgy látom ugyanis, hogy Márai nagyon tudatosan írja a naplóit, és úgy érzem, hogy egy olyan közönségnek szánta azokat, amely képes befogadni az olvasásra való felhívása mélyebb értelmét, hiszen az olvasás „az egyik leggyógyítóbb élvezet”²⁹ lehet. A *Naplók* lapjain az író részletesen tájékoztat bennünket az olvasmányairól, mintha csak bennünket is annak az utazásnak a részesévé akarna tenni, amelyet a maga alkotta irodalmi kánon művei között tesz meg. Ez a kánon azonban nemcsak világirodalmi, mivel a *Naplók*ból egy magyar irodalmi kánon is kirajzolódik. Persze jól tudom: „Az irodalom idő- és térbeli változékonysága egyúttal azt a fogas kérdést is magában rejti, mennyiben lehet nemzeti kánonokról beszélni és mennyiben szükséges nemzetközi örökséget föltételezni”.³⁰ Nem nehéz azonban Máraiban felfedezni, hogy különleges figyelemmel fordul a magyar irodalom kínálta művészi alkotások felé. Egy egészen különleges magyar irodalmi kánont alkot, amely csak azokat a személyeket foglalja magában, akik egyesíteni tudták az irodalmat és a nemzet érdekeit:

„A magyar műveltséget nem a »nép« alkotta, hanem Mátyás, Pázmány, Kazinczy, Péterfy, a Nyugat köre... s mindig felülről lefelé világitott ez a műveltség, magányos mécsesek hősies fényerejével.”³¹

Ez a kánon nemzeti pantheoná alakul át, amelyen belül Pázmány Péter azzal tűnik ki, hogy megteremti azt a fegyelmezett irodalmi prózát, amelyből – a XX. században is és főleg ekkor – az íróknak merítenie kell, amelyet imitálnia kell, mert a károkat, melyeket a történelem kaotikus felfordulásai okoztak csak az igazi kultúrához fordulva lehet jóvátenni. Egyetértek azzal, hogy ez a kánon „változik az évekkel”³²: ugyanakkor lehetővé teszi azt is, hogy rekonstruáljuk az író igazi poétikai és lelki fejlődését.

Az is igaz, hogy van néhány olyan motívum, amely változatlan, vagy legalábbis örökké visszatér. A *Naplók*ban Márai összegyűjti saját életműve legfontosabb motí-

²⁷ SZÁVAI János, *Márai kánonjai és a néma nyelv* = Uő., *A kassai dóm: Közelítések Márai Sándorhoz*, Pozsony, Kalligram, 2008, 36–62.

²⁸ Uő., 44.

²⁹ HAROLD BLOOM, *Come si legge un libro (e perché)*, Milano, Rizzoli, 2000, 9.

³⁰ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Irodalmi kánonok*, Debrecen, Csokonai, 1998, 7.

³¹ MÁRAI Sándor, *Napló 1945–1957*, jegyz. GELLÉRINÉ LÁZÁR Márta, GRÖZDITS Judit, kiad. MEDGYESY Zsófia, Bp., Helikon, 1999, 242.

³² SZÁVAI, i. m., 50.

vumait is. Ezek között talán a legfontosabb az (író)halál. Ez viszi rá arra, hogy antik írások között is kutasson, például Szophoklész tragédiáiban, Babits fordításában. Ekkor a XX. századi író mintha részese lenne az ókori tragédiában történő eseményeknek. Pázmány neve és példamutató alakja Oedipus olvasása nyomán jelenik meg:

„Azt mondja Théseus: „Valami mély titkú halál vitte el őt...”³³ – s az olvasó megborzong, mert érzi, hogy most nemcsak egy költő mond valami sejtelmeset, borzongatót és szépet, hanem Szophoklész és Babits egyfajta információról adnak hírt: ez a halál, Oedipus halála, valóban „mély titkú” volt. A szónak itt még teljes hitele van.

Ezt az evangéliumi többletet remélem és neszelem; de csak politikusokat, államférfiakat, katonákat, szépen vagy okosan előadó és érvelő, művészi erejű írókat látok mindenfelé; s ez nem elég. Ilyen ereje volt Dosztojevszkij szavának. Nálunk Pázmány, Vörösmarty, Babits szólt ezzel a hitellel.”³⁴

Újra csak felmerül bennem a gyanú, hogy Márai mindezt egyfajta párbeszéd gyanánt írta, melyet Sík Sándorral folytatott a távolból. Nem hiszem ugyanis, hogy a véletlen műve, hogy mindkét író figyelmét ugyanazok a szerzők kötötték le: Szophoklész, Marcus Aurelius, Pázmány, Zrínyi, Dosztojevszkij, Claudel, Chesterton. Úgy gondolom, hogy az általuk alkotott irodalmi kánonok összetartanak, és bennük éppen a sorsa elől hasztalan menekülő embert megéneklő Szophoklész és az a Pázmány tölt be fontos szerepet, aki képessé teszi a magyar nyelvet arra, hogy az egyesítse magában a kommunikatív erőt és az esztétikai határosságot.³⁵ Márai Szophoklész szövegeiből válogatva olvas, miközben meg-megáll ott, ahol úgy érzi, hogy az irodalom filozófiává és metafizikává válik. Nincsenek kétségeim afelől, hogy a halál motívuma, jobban mondva az élet és a halál titkának a motívuma és értelme mindig érdekelte Márait, két szempontból is. Először is a halál úgy, mint egzisztenciális, filozófiai, metafizikai rejtély; másodsor a halál, mely az embert saját hazáján kívül éri. Más szavakkal azt is mondhatjuk, hogy ebben az esetben Oedipus Márai egyik alteregója, vagy inkább hogy Oedipus sorsában találta meg Márai a saját mintáját. Bár még csak 1943-ban vagyunk, már itt jelentősége van Oedipusnak az író gondolkodásában. Azonban fontosak itt Antigoné szavai is: „Jaj, miért akartál halni távol ég alatt?” Ez a kérdés ugyanis mintha a magyar íróhoz szólna, aki lelkében lassan készülődik a második, ez alkalommal végleges emigrációra, ami magával hozza azt a döntést is, hogy külföldön akar meghalni. Ha elfogadjuk azt a tételt, hogy Pázmány is egy lehetőség Márai számára, hogy magáról és általában az ember sorsáról gondolkodjék, akkor Szophoklészről is állíthatjuk ugyanezt, akinek

³³ Antigoné mondja: „Valami mély / titkú halál / vitte el őt.” Lásd SZOPHOKLÉSZ, *Oedipus Kolonosban* = BABITS Mihály *Dráma- és prózafordításai*, szerk. BELIA György, Bp., Szépirodalmi, 1980, 157.

³⁴ MÁRAI, *Napló 1943–1944*, i. m., 183–184.

³⁵ Sík Sándor vonatkozásában lásd SÍK, *Válogatott írásai...*, i. m., 30, 37, 44. Márait élete végéig érdekelte Szophoklész, vö. MÁRAI, *Napló 1984–1989*, i. m., 83.

tragédiáiban a magyar író megtalálja a választ személyes kérdéseire. A halálhoz hozzátartozik a „hősi erény drámája” is.³⁶ Ekkor jelenik meg Márai egy másik alteregója, az az Antigoné, aki a XX. században is ott él minden olyan emberben, aki elítéli a zsarnokságot. De hogy ezt az elutasítást megfelelően szavakba foglalja, egy olyan kifejezésmódra van szüksége, amely képes önmagában egyesíteni etikát és esztétikát, és ezt Márai az író és nemzetnevelő Pázmányban találja meg.

³⁶ Sík, *Válogatott írásai...*, i. m., 44.

PÁZMÁNY-RECEPCIÓ ÉS INTERTEXTUALITÁS XX. SZÁZADI MŰVEKBEN

DÓBÉK ÁGNES

A próza hamarább megfakul és kirottosodik, mint a vers. Balassa Bálint költeményeit könnyebben olvassa mai olvasó, mint báró Eötvös József prózáját. Onnan származik ez talán, hogy minden vers magasabb síkban lebeg, egyformán távol a mai és holnapi hétköznapi beszédtől. De Pázmány Pétert most sem érzem idegenszerűnek, még csak régiesnek sem. Az a stíl, mely már több háromszáz évesnél, üdítően hat szememre és fülemre.¹

Pázmány Péter műveinek halhatatlanságáról a Nyugat 1920. október 15-i számában, Pázmány születésének 250. évfordulóján emlékezett meg Kosztolányi Dezső. A Nyugat vonzaskörzetében Kosztolányin kívül bizonyára többen is gyakran olvasták a nagy elődöt, azonban ritkán jelentek meg méltató írások prózaművészetéről. A szakirodalom a mai napig nem foglalkozott azokkal a történelmi művekkel, amelyek Pázmány alakját hitelesen, történelmi keretbe ágyazva keltették életre, nem azonosították ezeknek a műveknek a forrásait.

Három olyan művet mutatok most be, amelyben Pázmány megjelenítése nem csupán a XX. századi írói fantázia szülötte, hanem a szerzők eredeti forrásokból építették fel alakját. Móricz Zsigmond Erdély-trilógiájának második részében, *A nagy fejedelemben*, Sumonyi Zoltán *Pázmány* című drámájában és Dippold Pál *Pázmány Péter köpönyege* című novellájában azonosítom a Pázmány-művekből átvett részeket, felvázolva a művek történelmi hátterét is.

Az Erdély-trilógia második részében, *A nagy fejedelemben*, egy nagy Pázmány-jelenet található. A trilógia harmadik részének megírása után, amikor Móricznak kiadói kérésre egy kötetbe kellett tömöríteni a három regényt, Magos Olgának címzett levelében így írt: „De nagyon büszke vagyok pl Bethlen Gábor három levélrészletére, amelyekkel a nagy fejedelmet tökéletes, szinte balladai tömörséggel lehetett megmutatni [...] Ugyanígy mutatom be Pázmányt, annak, aki”.²

¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *A magyar próza atyja*, Nyugat, 1920, 19-20. szám, 911-917.

² *Móricz Zsigmond levelei* II., s. a. r. F. CSANAK Dóra, Bp., Akadémiai, 1963, 421.

Hogyan ábrázolja Pázmányt Móricz, aki maga kálvinista volt?³ Pázmány szerepének történelmi kontextusa a regényben arra az időszakra korlátozódik, amikor 1613 októberében Bethlen Gábort török segítséggel Erdély fejedelmévé választották.⁴ Az udvar felismerte, hogy Erdélyt nem tudja bekebelezni, és Bethlen Gábor sem működött együtt velük, ezért elhatározták megbuktatását. Jelöltük Hommonai Drugeth György volt, aki kötelezvényt állított ki II. Mátyásnak: ha erdélyi fejedelemségre jut, Erdélyt a király hűségében tartja. Hommonai és az erdélyi elégedetlenségnek elkezdtek toborozni a hajdúkat, azonban a török, akitől a leginkább tartottak, továbbra is Bethlen mögött állt. Pázmány ekkora már mint túróci prépost az ország főpapi rendjének tagja, szerepet vállalt az erdélyi politikában is. A katolikus egyház erdélyi térnyerését remélve támogatta Hommonait.

Pázmány nevét először egy német származású várúrnő említi a regényben: éppen egy vaskos Pázmány-kötetből olvas fel.⁵ Ez az első hely a műben, amelyből a felolvasott részletek miatt arra lehet következtetni, hogy Móricz eredeti forrást használt. Néhány fejezettel később Pázmány nevét nem csak említik, valóban megjelenik a szereplők között, mint túróci prépost érkezik Kassára, a Bethlen ellen szövetkező urakhoz, hogy továbbítsa az udvartól kapott híreket.

A tanácskozás után, a vacsoránál hangzik el buzdító szónoklata,⁶ amely Pázmány retorikai stílus eszközeit és szóhasználatát sorakoztatja fel, így nagy valószínűséggel következtethető belőle egy vagy több Pázmány-mű alapos ismerete és felhasználása Móricz részéről. Móricz Virág egy visszaemlékezése jelent biztos támaszt abban, hogy az író eredetiben olvasta Pázmányt, és szó szerint idézte a regényben. Móricz Debrecenben találkozott egy katolikus pappal, aki dicsérte az *Erdélyt*, egy kifogása volt csak: „hogyan adhatott Pázmány Péter szájába olyan rideg, kietlen szavakat!” Móricz válasza minden kétséget eloszlat egy lehetséges Pázmány-forrásra vonatkozóan: „Valamennyit Pázmány irataiból vettem át”.⁷

Pázmány szövegeinek alapos vizsgálata tette lehetővé a megállapítást, hogy a Móricz által idézett sorok az *Isteni igazságra vezérlő Kalauz* Előljáró leveléből és III. könyvéből származnak.

A *Kalauz*nak három kiadása jelent meg Pázmány életében (1613, 1623, 1637), az első két kiadás szövege között a legnagyobb az eltérés, a 1623-as és a 1637-es kiadások csaknem megegyeznek.⁸ Az 1908-ban megjelent *Kalauz* az 1637-es kiadás alapján készült. Logikus lenne a következtetés, hogy Móricz ezt használta, mivel

³ *Uo.*, 135. Ravasz Lászlóhoz írt, Leányfalun 1916 augusztusában kelt levelében így ír: „Csodálatosképpen szenvedélyes kálvinista vagyok, nem mint Krisztus hívő, hanem mint magyar.”

⁴ A történelmi adatok és tények felvázolásához mindvégig a következő műveket használom: *Magyarország történelmi kronológiája II, 1526-1848*, főszerk., BENDA Kálmán, Bp., Akadémiai, 1983, 444-464; FRANKÓI (FRANKL) Vilmos, *Pázmány Péter és kora I*, Pest, Ráth, 1868, 179-253.

⁵ MÓRICZ Zsigmond, *Erdély II. – A nagy fejedelem*, Bp., Gabo, 2007, 37-38.

⁶ *Uo.*, 69-85.

⁷ MÓRICZ Virág, *Apám regénye*, Bp., Osiris, 2002, 443.

⁸ HARGITTAY Emil, *Pázmány és a kompiláció* = *Uő., Filológia, eszméletörténet és retorika Pázmány Péter életművében*, Bp., Universitas, 2009, 34-35.

ez lehetett számára a legkönnyebben hozzáférhető. A szövegeket alapos filológiai vizsgálat alá vetve azonban világosan látszik, hogy az első, 1613-as kiadást használta szerző. A következő táblázatban a 1613-as és 1637-es kiadás szövegét hasonlítom össze egy Móricz által átvett résszel, a szövegeket párhuzamosan közölve, kiemelve azokat a részeket, amelyek a 1637-es kiadástól eltérnek, és a 1613-assal egyeznek. A szövegeket a Pázmány-összkiadás és a 1613-as *Kalauz* szövege alapján betűhíven közlöm.

Móricz Zsigmond, Erdély II.	Pázmány Péter, Kalauz (1613)	Pázmány Péter, Kalauz (1908)
- Igen, mert nagyon jó azt tudni, hogy mit mondanak igazságot. Mert lássa, azt mondja, hogy: „a pártos tanítók írásaiban oly éktelen és képtelen kábaságok vannak, hogy ha ezeket szememmel nem olvastam volna az magok Könyveiben , elmémben sem tűnnék, hogy eszes és józan ember efféléket csak meggondolna...” ⁹	Az pártos Tanítók írásában oly éktelen és képtelen kábaságok vannak, hogy, ha ezeket szememmel nem olvastam volna az magok Könyveiben , elmémben sem tűnnék, hogy eszes és józan ember efféléket csak megis gondolhatja. ¹⁰	A pártos tanítók írásában oly éktelen és képtelen gagságok vannak, hogy, ha ezeket szememmel nem olvastam a magok könyvében , elmémbe sem tűnnék, hogy eszes és józan ember efféléket gondolhatja. ¹¹

A *Kalauz* különböző szöveghelyeiről való compiláció sokkal nyomatékosabbá válik a műben, amint Pázmány maga kezd szónoklatába, hogy a „hitehagyottak” elleni fellépésre buzdítsa a körülötte összegyűlt társaságot.¹² A szónoklat felépítésénél Móricz mindvégig Pázmányt idézi, immár idézőjel nélkül, továbbra is az 1613-as *Kalauz* Előjáró levelét és III. könyvét használva forrásként.

Szövegét a *Kalauz* különböző részeiből compilálta, sokszor több tíz oldalnyi távolsággal az egyes részek között, néhány esetben egyetlen mondatot több különböző helyről összeszerkesztve. A következő táblázat részletesen rögzíti az átvételek adatait. A korábbi szakirodalom¹³ gyakorlatát követve az első számjegyek utalnak a lapszámra, a második szám az átvételt tartalmazó sorok sorszámát mutatja. A párhuzamos oszlopban a forrásműben azonosított helyek vannak jelezve. Az áttekinthetőség miatt új sort kezdtem abban az esetben, ha Móricz compilált szövege ugyan folyamatos, de ez a rész a forrásban nem folyamatosan található meg.

⁹ MÓRICZ, *i. m.*, 38.

¹⁰ PÁZMÁNY Péter, *Isteni igazságra vezérleo kalauz*, Pozsony, 1613, 3.

¹¹ PÁZMÁNY Péter, *Hodoeagus: Igazságra vezérlo kalauz*, s. a. r. Kiss Ignác, Bp., A Budapesti Királyi Magyar TudományEgyetem Hittudományi Kara, 1908, 7.

¹² MÓRICZ, *i. m.*, 74–85.

¹³ HARGITAI Andrea, *Kelemen Didák prédikációinak Pázmány-kompilációi*, ItK, 2001, 638–656; MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak*, WZ Könyvek, Bp., 2010.

Móricz Zsigmond, Erdély II.	Pázmány Péter, Kalauz (1613)	Móricz Zsigmond, Erdély II.	Pázmány Péter, Kalauz (1613)
37. 8-10.	90. 7-9	83. 4-5.	182. 12-14.
38. 34-37.	Elölj. 3. 15-19.	83. 5-9.	182. 14-22.
78. 26-37.	Elölj. 1. 1-18.	83. 9-12.	183. 31-37.
79. 3-7.	Elölj. 1. 19-24.	83. 13-14.	185. 36-37.
79. 7-9.	Elölj. 2. 4-6.	83. 14-16.	189. 19-21.
79. 19-24.	Elölj. 2. 18-25.	83. 17-18.	185. 26-29.
79. 24-27.	Elölj. 3. 4-8.	83. 16-17.	185. 32-33.
79. 29-30.	Elölj. 3. 11-14.	83. 18-21.	189. 43-190. 7.
79. 32-35.	Elölj. 3. 15-19.	83. 22-26.	190. 18-23.
79. 35-37.	Elölj. 3. 21-24.	83. 26-84. 2.	190. 28-39.
80. 16-18.	162. 25-32.	84. 4-6.	190. 40-44.
80. 18-20.	131. 34-36.	84. 6-7.	190. 45-191. 1.
80. 22-32.	131. 36-132. 4.	84. 7-8.	191. 3-4.
80. 34-81.7.	132. 5-20.	84. 8.	191. 9-10.
81. 14-26.	132. 22-33.	84. 8-10.	191. 19-21.
81. 28-31.	132. 38-133. 1.	84. 11-12.	191. 24.
82. 6-8.	186. 19-20.	84. 12-21.	191. 37-44.
82. 8-12.	181. 2-5.	84. 25-29.	194. 4-10.
82. 17-19.	181. 5-7.	84. 30.	194. 15-16.
82. 19.	181. 12.	84. 31-36.	194. 20-27.
82. 19-27.	181. 20-28.	85. 2-4.	254. 17-18.
82. 27-29.	181. 33-36.	85. 1-2.	254. 26-27.
82. 31-36.	181. 37-41.	85. 6-8.	254. 20-21.
82. 36-83. 2.	181. 45-182. 4.	85. 8-9.	254. 32-36.

Móricz kompilációs technikájára jellemző, hogy az átvett szöveget az esetek nagy részében csak olyan mértékben dolgozza át, hogy Pázmány XVII. századi nyelvét könnyebben olvashatóvá tegye a XX. századi olvasó számára: szavakat nem ír át, csupán a helyesírást. Amennyiben ezen túl változtat a *Kalauz* szövegén, egyszerűsítő, tömörítő céllal teszi, a latin idézeteket, citátumhelyeket minden esetben elhagyva – az Ocskay György¹⁴ által felállított kategóriákból a kihagyás, tömörítés, rövidítés hármast alkalmazza –, hogy a bonyolult pázmányi mondatok rövidített, érthetőbb variánsokban kerüljenek a regénybe.

¹⁴ OCSKAY György, *Pázmány hatása Kelemen Didák prédikációiban*, ItK, 1982, 436-448.

Móriczéval egyező kompilációs eljárást követ Sumonyi Zoltán is, aki 1979-ben írt drámát Pázmányról. A mű alapkonfliktusát Sumonyi már 1977-ben megírta *A Kardinális és a Főlovász* című versében:¹⁵ a halála előtt álló Pázmány és gyámfia, Zrínyi Miklós ellentétes álláspontokat képviselnek. Pázmány a nemzeti függetlenséget, Zrínyi – neveltetéséből adódóan – a Habsburg hűséget képviseli, és mit sem tudva gyámja titkos, békítő szándékú levelezéséről I. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel, Pázmány halála után hadjáratot indít Erdély ellen.¹⁶

A vers középpontjába állított lélektani, drámai situációt a két történelmi személy között a szerző két év múlva, 1979-ben, *Pázmány* című három felvonásos drámájában dolgozza ki, verse a drámában a *Prológu*s helyére kerül. Olyan időszakban születik a dráma, mikor Pázmány alakja az irodalmi – és történelmi köztudatban erősen háttérbe szorult. Az ellenreformációban betöltött szerepe, politikai tevékenysége a Habsburg-ház oldalán nem sorolták azok közé a történelmi alakok közé, akiknek életútját a rendszerváltás előtti évtizedekben tanácsos lett volna feldolgozni bármilyen irodalmi formában. Sumonyi Zoltán drámája több évtizedes csendes feledés után törölte le a port Pázmány Péter emlékeről. A politikai-kulturális közegben maga a témaválasztás is elismerésre méltó volt, azonban a történelmi háttér sokoldalú ismerete – ha néhány esetben alá is rendelődött a drámai cselekménynek – és az érezhetően eredeti forrásokból kölcsönzött szóhasználat, mely összefonódott a kor modern irodalmi nyelvével, sikeressé tették a drámát. Két kiadást is megélt,¹⁷ rádiójáték, majd tévéfilm is készült belőle.

A dráma tetőpontja lélektani szálon mozgatva teljeseedik ki, de a háttérben ott vannak a XVII. század első felének évei, melyek a kiindulópontot, a történelmi konfliktust generálják. Móricznál a Pázmányhoz kötődő történelmi események mindvégig egy szálon futnak, a regény fő vonalának mintegy sokadik mellékágaként. Sumonyi drámájának minden jelenetében Pázmányt, a politikust helyezi a középpontba. Az olvasónak a tragikum megértéséhez el kell jutni a drámai cselekményben addig a felismerésig, hogyan lett az első felvonás Bethlen Gábor és a protestáns Erdély ellen dühösen prédikáló Pázmányából az utolsó jelenetben egy megtört, a katolikus–protestáns háború ellen felszólaló Pázmány. Mindez csak úgy lehetséges, ha az olvasó jól ismeri a korszakot annak minden történelmi dilemmájával és a dráma szereplőinek kapcsolatrendszerével együtt.

A cselekmény három évszám körül bontakozik ki, a jelenetek 1627-ben, 1635-ben és 1637-ban játszódnak. Pázmány alakja mindvégig központi szerepet tölt be, nem csak egy-egy jelenetre korlátozódik, ahogy az Móricznál volt látható. Az első felvonásban – 1627-ben – Pázmány a nagyszombati templom szószékéről prédikál.

¹⁵ SUMONYI Zoltán, *A Kardinális és a Főlovász*, Kortárs, 1977/8, 1235.

¹⁶ Zrínyi Habsburg parancsra ténylegesen részt vett a harmincéves háborúban, 1642-ben és 1643-ban is hadba vonult, Rákóczi ellen 1644-ben – tehát nem Pázmány halálának évében – vezényelték ki, kényszeredetten és kedvetlenül tett eleget ennek a kötelességének.

¹⁷ SUMONYI Zoltán, *Pázmány: dráma három felvonásban, prólógu*s-sal, Bp., Magvető, 1979; Uő., *Magyar messiások*, Bp., Magvető, 1984, 87–181. A két kiadás szövege között nincs eltérés, a dolgozatban mindvégig az első kiadásból idézek.

A prédikáció alatt a Zrínyi-árvák, Péter és Miklós érkeznek egy kanonokkal, ekkor még kislíuk, ezután kezdődnek grazi tanulóéveik. A dráma Pázmánya itt először találkozik a fiúkkal, mint gyámatyjuk, ajándékként Péternek saját kardját adja, Miklóst főlovászmesternek neveztetik ki. Ez az esemény a valóságban csak egy évvel később, 1628-ban történt meg, ahogyan horvát bánná sem 1637-ben nevezték ki Zrínyit, miként a drámában szerepel, hanem csak 1638-ban.

Kemény János első, 1627-es követjárása is része a történetnek, Sumonyi idézi az *Önéletírásban* fennmaradt híres Pázmány-mondatokat.¹⁸ A következő felvonások 1635-ben és 1637-ben játszódnak, Pázmány egyre inkább békére törekvő magatartását mutatják be, és az ebből fakadó konfliktust a fiatal Zrínyi Miklóssal, aki Pázmány minden törekvése ellenére Rákóczi serege ellen indult a császári csapatokkal.

A történeti forrásokban nem maradt nyoma annak, hogy ez a konfliktus valóban így kiéleződött volna Pázmány és Zrínyi Miklós között, de a politikai erők állása mindenképpen magában rejtette ennek az ellentétnek a lehetőségét, amit Sumonyi Zoltán árnyalt történelmi háttérrel és finoman kidolgozott lélektaniséggel ábrázolt drámájában.

A darabban mindvégig érezhető az eredeti dokumentumok szóhasználata, azonban ez – Móricz kompilálási módszerével ellentétben – nem folyamatosan van jelen a Pázmány-szövegekben, hanem lépten-nyomon összefonódik egy archaizálásra törekvő, de Pázmány azonosított mondataihoz képest mégis modern drámai nyelvvel.

Pázmány dörgő hangú prédikációja az első felvonás első jelenetében rögtön eredeti forrást sejtet. A prédikáció első sorait Pázmány *Felelet* című művéből szerkesztette össze Sumonyi. A szerző kisebb stílári változtatásokat alkalmazva, de szó szerint tartja magát a pázmányi szöveghez:

Sumonyi	Pázmány
[...] avagy talán azt úgy ítéli meg a hírneves sárvári prédikátor Magyar István uram, hogy amíg az ország boldog lön, az ő vallásukon s nem a miénken volt?! – S talán bizony Hunyadi János és Mátyás király szintén a Luther girhes és pohosgebéjének tartotta volna farkát?! Ha így ítél a vaksi tudatlanság, megérdemli, hogy prédikálószekből záp-tyúknyokkal kergettessem el! – ¹⁹	De talam azt itiled, hofi a myg Magyar orzag bodog lön, addig nem az mi vallasunkon volt, hanem az tieteken: Hofi Hunyadi Ianos es Matias kiralis, az Luther loua farkat tartotta. Ha ezt itiled, meg erdemled tudatlansagodert, hofi az predicallo zenkebol, Zap tiukmuniokkal kergessenec ki: [...] ²⁰

¹⁸ *Uo.*, 42.

¹⁹ *Uo.*, 11–12.

²⁰ PÁZMÁNY Péter, *Felelet Magyar István sárvári prédikátornak az ország romlása okairól írt könyvére* (1603), kiad. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2000, 241.

Móricz egyetlen műből kompilált Pázmány-monológja felépítéséhez, Sumonyninál azonban Pázmány árnyaltabb szerepet kap, – bemutatkozik, mint katolikus hitszónok, nevelő, politikus – így felhasznált műveinek száma is nagyobb.

A következő táblázat a kompilált részek pontos helyeit mutatja be:²¹

Sumonyi Zoltán, Pázmány	Pázmány Péter művei
I. felvonás/1. jelenet 11.8–12.3.	Felelet 241. 16–20.
I./1. 18. 8–16.; III./3. 111. 4–12.	Imádságos könyv 179. 17–21.
I./1. 18. 17–18.; III./3. 111. 13–14.	Imádságos könyv 179. 23–25.
I./1. 18. 19–21	Imádságos könyv 180. 3–4.
I./1. 19. 2–4.	Imádságos könyv 180. 7–8.
I./2. 26.15–27. 9.	Prédikációk II. 64. 23–32.
I./3. 38. 7–39.6.	PPÖL I. 670. 1–9.
I./3. 39. 7–14.	PPÖL I. 670. 20–27.
I./3. 39. 14–21.	PPÖL I. 670. 30. - 671.4.
I./3. 39. 21–23.	PPÖL. I. 671. 10–11.
I./3. 39. 24–40. 7.	PPÖL I. 671. 16–19.
I./3. 40. 1–9.	PPÖL I. 671. 24–26.
I./3. 40. 10–16.	PPÖL I. 671. 29–34.
II./1. 47. 4–48. 2.	PPÖL II. 553. 16–18.
II./1. 48. 3–8.	PPÖL. I. 546. 5–9.
II./1. 47. 13–19.- 49.3.	PPÖL II. 553. 23–29.
II./1. 58. 1–6.	Prédikációk II. 621. 7–9.

Az *Imádságos könyv* VII. részéből, *A Soltárból* összeszerkesztett rész a drámában keretként funkcionál: az első jelenet ezzel záródik, Pázmány így fejezi be prédikációját. Az utolsó jelenet megtört Pázmánya összekulcsolt kézzel ezzel az imával könyörög a békéért és ajánlja Zrínyi Miklós lelkét az Úr oltalmába. Pázmánynak a drámában megtett útját ez az imádság is jól példázza, hiszen ugyanazzal az imával könyörög a békéért, amivel korábban a protestáns veszedelemtől fenyegetett országért imádkozott.

²¹ A dráma sorainak számozásánál a címetek, szerző utasításokat nem, csak a tényleges szöveget vettem figyelembe. A kompilált helyek azonosításához a Pázmány kritikai kiadás megjelent köteteit használtam, a még nem megjelent kötetek esetében a Pázmány-összkiadást: PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631)*, kiad. Sz. BAJÁKI Rita, HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2001; PÁZMÁNY, *Felelet...*, i. m.; PÁZMÁNY Péter *Összegyűjtött levelei*, I–II, s. a. r. HANUY Ferenc, Bp., Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Tanácsa, Bp., 1910–1911, (PPÖL I–II.); PÁZMÁNY Péter, *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-néhány imnepekre rendelt evangéliomokról prédikációk, melyeket élő nyelvénél tanítása után írásban foglalt Cardinal Pázmány Péter*, I–II, s. a. r. KANYORSZKY György, Bp., Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Tanácsa, 1906.

Sumonyi, mint eredeti forrást három Pázmány-levelet használ fel a drámához: a 1627. december 28-án Bethlen Gáborhoz, az 1637. március 7-én I. Rákóczi Györgyhöz és az 1626. október 22-én, a Bethlen táborában levő felső-magyarországi rendekhez címzett leveleket. A Rákóczihoz íródott levélbe szúrja be a korábbi, 1626-ban íródott levél néhány mondatát, ezzel – az eddig megismert kompilációs technikákhoz képest – egy bonyolultabb szerkesztési módot alkalmaz.

A szerző tagadhatatlan érdeme, hogy ő volt az, aki hosszú idő után nagy lépést tett afelé, hogy Pázmány Péter visszakapja helyét az irodalmi és a történelmi gondolkodásban. Megjelenése után először maga az író ismertette a drámát az Új Tükörben,²² ezt követően számos elismerő kritikát kapott. Babiczky László rendezésében és Gáti József főszereplésével mutatta be a Magyar Televízió a dráma tévéfilmé átdolgozott változatát 1987. október 10-én. Akárcsak a rádiójáték, a film is követi a dráma szövegét, a hosszabb monológoknál alkalmaz csak rövidítéseket.

Az ezredfordulón jelent meg Dippold Pál novellája, amelyben Pázmány Péter a XXI. századi író víziójaként jelenik meg.²³ Egy szemfényvesztővel, kufárokkal, a gonosz áldozataival teli világról panaszkodik a novella egyik főszereplője, az egyes szám első személyben beszélő író. Saját feladatát így fogalmazza meg: „Azért vagyok a világban, hogy történeteket írjak a rendről, ami bennünk és körülöttünk él, az évszakok menetrend szerinti közlekedéséről [...]” Ezen az esős, novemberi délutánon, váratlanul egy lovas érkezik a novellabeli íróhoz. Nem más, mint Pázmány Péter, bíborpiros köpenyben, ékköves kereszttel, vadászsólyommal.

Elődjei példájából meríti az erőt, mikor belépteti nappalijába Pázmány Pétert: „Tudod ki vagyok? – húzott elő köpönyegéből egy bőrkötéses könyvecskét. Tudom, mondtam, Pázmány Péter.”

Móricz és Sumonyi Pázmányával ellentétben itt nem a hitszónok, nem a politikai Pázmány mutatkozik be, hanem az egyszerű pap tanítja imádkozni az író. A bőrkötéses könyvecske, ami előkerült köpönyégből, az *Imádságos könyv*.

„Mint kellyen a’ Mi-Atyánkat értelmessen mondani”, erre tanítja meg az író Pázmány. Dippold minden egyes *Mi Atyánk*-sor után kiragad egy részletet az *Imádságos könyv* a sorokat magyarázó részéből. A helyesíráson kívül az író semmit nem változtat az eredeti szövegen, nem rövidíti, tömöríti a sorokat, itt a szó szerinti idézés technikája figyelhető meg, ami a novella cselekménye alapján helyénvaló, hiszen Pázmány Péter felolvasott.

Pázmány a *Mi Atyánk* minden sora után magyarázatot fűz az adott részhez. Az *Imádságos könyvből* kiválasztott sorok azokra a kérdésekre, dilemmákra próbálnak választ adni, segítséget nyújtani, amelyekkel az ezredfordulón minden ember – köztük az író is – szembetalálta magát. Így idézi többek között éppen ezeket

²² SUMONYI Zoltán, *Pázmány Péter másik arca*, Új Tükör, 1979. szeptember 9., 10.

²³ DIPPOLD Pál, *Pázmány Péter köpönyege*, Új Ember, 2000. december 16., 8.; DIPPOLD Pál, *Pázmány Péter köpönyege = 1100 éve Európa szívében: A Keresztény Értelmiségi Szövetsége IV. Országos Kongresszusa 1999. november 26–27.*, szerk. FÜLÖP Zsuzsanna, Bp., Jel, 2001, 107–111.

Dippold	Pázmány
Tudom, hogy inkább kedved a szeretetnek és kegyességnek nevét, hogysem félelemre indító nevezeteket: és ez okon kedvesebben hallok, mikor Atyánknak mondunk, hogysem mikor bosszúálló Istennek nevezünk, mivel azt kívánod, hogy fiúi szívvel szeressünk téged, és szolgálhoz illendő félelmet kivessünk lelkünküből. ²⁴	[...] Tudom, hogy inkább kedvelled a' szeretetnek és kegyességnek nevét, hogy-sem a' félelemre indító nevezeteket: és ez-okon, kedvesben hallok, mikor Atyánknak mondunk, hogy-sem mikor bosszu-álló Istennek nevezünk. mivel azt kívánod, hogy fiúi szívvel szeressünk téged és szolgálkhoz illendő félelmet ki-rekeszszünk lelkünküből.[...] ²⁵

a Pázmány-sorokat Dippold: „ez árnyék világhoz, az-az, szám-kivetet bűydosásom tömlőczéhez, ne ragaszko gyam, mint a' Világ fiai”;²⁶ „adgyad Uram, hogy téged mindenek-felet szeressünk: felebarátunknak annyi jót kívánnyunk mint magunknak: gonosz akaróinknak veszedelmét ne szomjuhozzuk”;²⁷ „Nem kérünk Uram Tölled, sok eledellel terheltet asztalt, hanem mértékletes táplálást: és te kuldúsid lévő, Kenyeret kérünk tölled.”;²⁸ „Mencs-meg engem a' lelki gonosztúl, a' Büntül, és a' bűnnek sóldgyátul, a' kárhozzattul”.²⁹

Mielőtt lóra ült és távozott, Pázmány így szólt az íróhoz: „Gyenge fák nőnek a kövér völgyekben: azok vernek mélyebb gyökeret, melyeket a szél erősen ingat, mert a mozgatással vastagodik és mélyebb gyökereket bocsáthat”.³⁰ Ismerősen hangzanak ezek a sorok is a Pázmány műveit jól ismerőknek. Dippold itt már nem az *Imádságos könyvből*, hanem az Advent II. vasárnapjára írott, *Miért sanyargattya Isten a hiveit e földön; és ellenségit gyakorta kedvekre tartja?* című prédikációjából idéz.³¹

Móricz, Sumonyi és Dippold Pázmány-átvételeinek azonosítása és elemzése rávilágít arra, hogy szakítani kell azzal a szemlélettel, miszerint az irodalom független, egymással nem érintkező művek tárháza: sokkal inkább egy lánc, amelynek részei egymásra épülnek. A vizsgált példák bemutatják, hogyan ágyazódik be és él tovább egy korábbi kor irodalmi alkotása és annak értékei egy-egy több száz évvel később írt műben. Az intertextualitás eszközei jóval összetettebb formában vannak jelen ezekben a szövegekben, mint hogy könnyen besorolhatók lennének a Genette által meghatározott kategóriákba.³² Az írók a nyelv segítségével kilépnek ezekből a kategóriákból, hogy saját nyelvüket és Pázmány nyelvét összemossa, a kettőből egy újat teremtve tegyék élővé a XX–XXI. században Pázmány Péter alakját.

²⁴ <http://ujember.katolikus.hu/Archivum/regiek/Archivum/20000116/08/01.html> (utolsó látogatás 2012. 07. 30.)

²⁵ PÁZMÁNY, *Imádságos könyv...*, i. m., 43.

²⁶ *Uo.*, 45.

²⁷ *Uo.*, 47.

²⁸ *Uo.*, 52.

²⁹ *Uo.*, 55.

³⁰ <http://ujember.katolikus.hu/Archivum/regiek/Archivum/20000116/08/01.html>

³¹ PÁZMÁNY, *A római anyaszentegyház...*, i. m., 45, 36–46.

³² Gérard GENETTE, *Transztextualitás*, Helikon, 1998, 82–83.

PEREGRINÁCIÓ ÉS A TUDÁSVÁGY

Somosi János sárospataki tanár
úti naplója 1814-ből

T. ERDÉLYI ILONA

A 19. század elején az a nagy felfordulás, amelynek gyökerei a francia forradalomig nyúlnak, Európa egész nyugati felét háborús hadszíntérré változtatta, akárcsak később Lengyelországot és Oroszországot. A nagy felforgató, Napóleon, a Grand Armée megteremtője és vezére, a franciák császára 1809-ben, miután a bécsi udvart másodszor is menekülésre készítette Magyarországra, betört Győrig, ahol a gyászos emlékü, kiképzetlen csapatokból verbuválódott nemesi felkelést szétkergette. A Monarchia és a német államok feletti győzelmi mámor Oroszország megtámadására ragadtatta, ahonnan szeretett katonáit „Tél tábornok”, Kutuzov marsall stratégiája és a végtelen sztyeppék csúfos meghátrálásra kényszerítették. Közben kötöttek ellene szövetségek és paktumok, a császár mégsem adta fel. És ismét győzelmet aratott a drezdai csatában 1813. augusztus 26–27-én az osztrák Schwarzenberg tábornok fölött. Bár a kontinensen az egykori ellenfelek, Poroszország, Ausztria és Oroszország összefogtak ellene, hadba szállt az egyesült seregek 330 ezer katonájával. Lipcse mellett október 16. és 19. között ütközött meg az ellenféllel. A „népek csatájában” esélye sem volt a győzelemre. Megverték. Az immár 60 ezerre fogyott Grand Armée csüggedt, kedvüket veszített katonái nem tudtak győzni a túlerővel szemben, mint korábban, az oroszországi járványok, éhezések előtt annyiszor sikerrel tették. Bekövetkezett a látványos bukás. 1814. március 30-án az osztrák és porosz csapatok bevonultak Párizsba. A franciák kivéreztetése a háborúban, és a szárazföld országait pusztító, romboló harcok vége után Európa fellélegzett. A Szent Szövetség hatalmai Elba szigetére száműzték a nagy csendháborítót, aki azonban visszaszökött és újra próbálkozott. A végső állomás 1815. június 18-i veresége Waterloo mellett, majd a Szent Ilona szigeti senyvedés és halál.

E hatalmas történelmi panoráma és világtörténelmi csaták idején 1814. február 28-án, amikor a népek azt hitték, hogy beköszöntött a béke, hat magyar református teológus indult útnak Bécsből, hogy eljusson a német államok és Európa akkor legjobb, egyetemére Göttingába, a Georgia Augustára, hogy addigi stúdiumaikat a német akadémia bizonyítványaival megkoronázzák. A reformátusok számára Göttinga ugyanazt jelentette, mint Jéna az evangélikus, Róma vagy Graz a katolikus diákoknak. A magasabb műveltség megszerzésére törekvő diákok külföldi tanulmányutakra indultak. A peregrináció hagyománya a korábbi századokba nyúlik, amikor Krakkó, Prága, Bécs, Padova egyetemeit látogatták tudásra vágyó ifjaink, a tehetősek éppúgy, mint szegényebb társaik. A külföldre igyekvő diákok

száma a 17. század óta nőtt meg, elsősorban a protestánsok körében. (Haan Lajos 1858-ban kiadta Gyulán *Jena Hungarica*¹ című, a jénai egyetemen tanult magyarországi diákok névsorát, némi életrajzzal. Később Mokos Gyula 1890-ben a jénai,² Schrauf Károly 1892-ben a bécsi egyetem³ hazai hallgatóit vette lajstromba.) Maga az utazás e korokban komoly kihívást, lelketörő vállalkozást jelentett. Az utazási feltételek később sem javultak sokat. A 19. század elején nehezítette a helyzetet, hogy a napóleoni háborúkban hidak pusztultak el, az utakat pedig megrongálták az utánpótlást nyújtó szekerek, ágyúk és lovas seregek.

Az utazási, egyetemi költségeket a diákoknak kellett összeszedniük, miután sem szülei, sem az eklézsiák támogatására – kivételektől eltekintve – nem számíhattak. Rendszerint papfiúk vagy szegénysorsú, tehetséges plebejusok voltak, akik a „vándorlásra”, azaz a peregrinációra elszánták magukat, mint ahogy akkor az ilyen utakat nevezték. Úti kiadásaik fedezésére, iskoláik bevégezése után, nevelőként, ideiglenes tanárként, tanítóként több éven keresztül rakosgatták össze fillérjeiket. Így aztán mire a peregrinációra sor kerülhetett, húszas éveik második felében jártak.

A hat teológust, akikről szó lesz, és akik már megmutatták a tehetség oroszlánkörmeit, elsősorban a tudás vágya hajtotta. A sok bizonytalanságot rejtő, életveszélyeket tartogató kaland vállalásában szerepet játszott azonban a gyakorlatias szempont is, mert az igényesebb iskolák, illetve eklézsiák elvárták, hogy megválasztandó tanáraik, lelkészeik abszolválják a felsőbb képzést adó külföldi egyetemeket, így pl. a göttingait. (Néhány esetben, ritkán az eklézsia hozzájárult az utazás költségeihez és a tandíjhoz.) Az utazáshoz és a kinti tanulmányok folytatásához szükséges volt a német nyelv ismerete. Az arisztokrácia és a jómódú nemesek fiai plebejus nevelőik kíséretében utaztak az országhatárokon túl, hogy lezárják tanulmányaikat. Példaként a később híressé lett tudósokat említem: Bölöni Farkas Sándor, Erdélyi János, Gyulai Pál.

1814-ben útnak indult, peregrináló teológusaink a 18. század 80-as éveiben születtek. A legidősebb a bodzásújfalui papfiú, a Sárospatakon tanult Somosi János volt, aki az utazás viszontagságait naplójában megörökítette, míg a legfiatalabb a komáromi Péczely József, Voltaire és Sterne fordítója, a *Mindenes Gyűjteményt* elindító Péczeli József fia. Velük utazott a csallóközi Ekelből való pap fia, Hetényi János, később maga is ekeli lelkész, az egyezményes filozófiai tan megteremtője. Győri származású volt negyedik társuk, a Pápán tanult és püspökké lett Nagy Mihály, ötödik a szegénysorsú Kerekes Ferenc a debreceni kollégium volt diákja, aki elsőként adta ki a *Lúdas Matyit* Bécsben, míg hatodikként Szoboszlai Pap István, volt debreceni diák, később híres egyházi szónok, református püspök csatlakozott hozzájuk. (E „seregszámlámban” fölrajzoltak jövőbeli tevékenységük, karrierjük is jelzi, hogy a peregrináció nemcsak elméleti-szakmai tudást gyarapított, hanem a külföldi élet-

¹ HAAN Lajos, *Jena Hungarica, sive memoria Hungarorum a tribus proximis saeculis acaemiae Ienensi ad scriptorum, Auctore A. Ludovico Haan*, Gyulae, Typis Leopoldi Réthy, 1858.

² MOKOS Gyula, *Magyarországi tanulók a jénai egyetemen*, Bp., M. Tud. Akadémia, 1890.

³ SCHRAUF Károly, *Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen*, Bp., M. Tud. Akadémia, 1892.

minták, érdeklődési körök, munka- és tevékenységi módok megismerésének, elsajátításának lehetőségével a hasznos polgár eszményét is munkálta.)

Az úti beszámoló írója, Somosi János 31 éves volt, mire a politikai viszonyok és anyagi helyzete lehetővé tették az utazást. Német nyelvismeretét húsz évesen Lőcsén szerezte, ahol az „ágostaiak iskolájában” tanított, és ott tanult franciául is. A sárospataki főiskola elbocsátó levelét 1812 augusztusában kapta meg Kövi Sándor és a főiskola supercuratora, báró Vay József aláírásával. Amikor elindultak, még sem az engedélyt adó bécsi hatóságok, sem ők nem sejtették, hogy ismét háborús hadszíntér lesz Európa nyugati felének egy része. Somosi útja során Drezda és Lipcse mellett találkozott a nemrég zajlott harcok nyomaival. Mielőtt 1815 végén hazafelé jött, a Waterloo-i csatamező mentén haladt el.

A nagynevű sárospataki tanár, esperes, könyvtáros, a főiskola algondnoka, Somosi János személyiségét Erdélyi János hozta közel életrajzában, jellemzésében.⁴ Atyai barátként szerette. A nagy tudású, széles látókörű, kiváló tanár és világpolgár ugyanúgy társtalan volt Patakon, mint Erdélyi. Hamar egymásra találtak. Széles körű érdeklődésük mellett erősítette kötődésüket utazásuk emléke is. Peregrinációjáról mesélve az idős, fáradt tanár visszafiatalodott, mint Erdélyi írja: „Az a vidám múzsház, mely utóbb a komoly és törődött istenesz arcán el-elömlött, ezen idő emlékezéseiből tére vissza reá.” [...] „Nem maradt, nem is maradhatott szebb emlékezés az ő lelkében, mint emez utazás, soha nem felejtett édes-bájos napjai.”⁵ Somosi mielőtt 1815 végén hazájába visszatért, több országot, várost meglátogatott, így a Majna melletti Frankfurtot, végül Ulmot, amelynek kikötőjében „dunai hajóra lépett, hogy kevesebb törődéssel jöhessen haza, mint ment kifelé.” Bécsben találta őt a sárospataki főiskola főgondnoka, Vay József levele, amelyben a báró értesítette, hogy „a harmadik 'humanitatis oskola' [...] tanári székére” megválasztották. Hivatalát három évig folytatta, 1818 augusztusában a dogmatika teológiai tanárává lett ugyancsak Sárospatakon, amelyet élete végéig töltött be. Kazinczy Ferenc örvendező levelére válaszolva, Somosi december 2-án bevallotta, hogy ő ugyan kevésbé örül, mert a teológiát „sohasem tettem fő stúdiumommá, épen ellenkező indulatot éreztem.” Csak azt reméli, „hogy az én ifjúkori barátim, a görögök, a szentkönyvek magyarázásában vezéreim lehetnek, az ajánlott hivataltól nem vonogattam magamat. A papi palásthöz nagy kedvem soha nem levén, még eddig is a felszenteltetésen nem igyekeztem, de már kénytelen leszek a publikum kívánságát teljesíteni [...]”⁶ Teljesítette is, 1820. október 9-én pappá szentelték.⁷ „Ő különösen történelmi és klasszikai tudományosság és irodalom termékeiben búvárkodott”, mégis engednie kellett egyházi kormányának. „Nehéz sors és kétes pálya. A szakjához való jó kedv, vonzódás ugyan

⁴ ERDÉLYI JÁNOS, *Irodalmi, színházi, közéleti írások és beszédek*, s. a. r., bev., jegyz. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2003, 531–540. (A továbbiakban Fontes 19.) A szövegben lévő zárójeltes szám Somosi János kéziratos füzetének lapjaira utal.

⁵ Fontes 19, 532.

⁶ Somosi János Kazinczy Ferencnek 1818. december 1. KazLev XVI., 243.

⁷ Fontes 19, 533.

hiányzott belőle”, de hajtotta kötelességérzete: „Mindennapi gonddal s éjjeli álomszaggyatással betanulta, beélte magát a nem neki való szakba, hatalmába kerítette a nem főtanulmányt, s a türelemhez szokott, kitartásban edzett lélek elsőségi rangot vítt ki magának a protestáns egyház és tudományosság érdekében.”⁸ Később sokat segített Kazinczy Ferencnek a *Biblia* új kiadásában, és csak rajta, az általa vezetett pataki nyomdán múltott, hogy a kötet megjelenhetett. 1834-ben akadémiai taggá választották, ami nagy örömmel töltötte el.

Somosi János elvesztése 1855 augusztus 2-án betölthetetlen űrt hagyott Erdélyi számára. Vele elment Patakról azon kevesek egyike, akik értették Erdélyi elképzeléseit, terveit, és akivel szélesebb horizontú beszélgetéseket folytathatott. Somosi feljegyzései, amelyek a századeleji utazásról inkább csak emlékeztetőnek készültek, mint Erdélyi írta, „elég szárazak, de az előfordult körülmények hű másolói [...]”,⁹ nagy idők történeti tanúi, ezért is tanulságosak az utókor számára. Mutatják, hogy a tanulni vágyó fiatalembernek, főleg a szegényebbnek, mit kellett vállalnia, milyen – gyakran életveszélyekkel járó – kalandokba sodródott, ha magasabb tudományra vágyott. A kéziratos füzet Erdélyi János hagyatékában maradt fent, az *Erdélyi Tár* néven ismert magángyűjteményben található, annak 50. kötete. Írója, Somosi János ajándékozhatta a nála több mint harminc évvel fiatalabb barátának. A kézirat mind-ezidáig ismeretlen volt, ez alkalommal kerül először ismertetésre. A mindössze 21 lapos füzet szürkés, nem vágott szélű papíron, magyar nyelven, nagyon apró betűkkel, javítás nélkül, tintával írt, a mindennapok nyelvén fogalmazott szöveg, számos, a korban általánosan használt latin szóval megtűzdelve. Az utolsó napokban az addig szabályos írás az út fáradalmi, gyötrődései, vagy a pihenésre szánt idő csökkenése miatt rendezetlenné vált, és kapkodó, sietősen írt mondatokkal fejeződik be. Innen is adódhat, hogy szerzője a megérkezés előtti napokban két hibás keltezés tesz, március 29-e, illetve 30-a helyett áprilist írt. A naplóból kiderül, hogy maga az egyetemre eljutás milyen – ma már elképzelhetetlen – feladatok elé állította a diákokat: nemcsak különböző anyagi helyzetük, de a térségben lezajlott csaták nyomai, a különböző országok adminisztrációja és maga a természet is nehezítette szellemi vállalkozásuk megvalósítását. Somosi és „Nagy Mihály úr” értett egyet leginkább az út során, a többiekkel voltak vitáik, leginkább az útvonalak meghatározásában. Nézeteltéréseik rendszerint abból fakadtak, hogy miként folytassák útjukat. A laposabb pénztárcájúak egyes útszakaszokon gyakran a gyaloglás mellett döntöttek, míg a jobb anyagi eszközökkel rendelkezők „Landkocsik”-ra, „postára” vagy „diligence”-ra szálltak. Következésképp többször is különvált a társaság. A vállalkozóbbak – szegényebbek – több kalanddal, sőt életveszéllyel is küzdöttek, mire a megbeszélthelyen találkozáva együtt folytatták útjukat. Utazásuk egy hónapig tartott, két hetük maradt, hogy Göttingában szállást találjanak, és beiratkozzanak az egyetemi matrikulába.

⁸ Fontes 19, 534.

⁹ Fontes 19, 532.

Az együtt utazó ifjak tagjai 1814 januárjában érkezhettek Bécsbe, ahol az engedélyeket, útleveleket a szokásos huzavona után megkapták. (A császári és királyi adminisztráció három évtized múltán sem javult sokat. 1844-ben, rendezett békés viszonyok között is több mint két hétig tartott, míg Erdélyi János és Máriaissy Béla kézbe vehette az útlevelét.) A Bécsben töltött napokat Somosi jól kihasználta, bejárta a várost, megtekintette nevezetességeit, múzeumait, itt szerzett élményeiről azonban nem számolt be. Tudta, hogy oda máskor is eljuthat. A társaság tagjai Bécsben álltak össze, de az is lehet, hogy egy társuk utólag, útközben csatlakozott hozzájuk. 1814. február 28-án délután két órakor indultak, mint Somosi írja: „Bécsnek Leopold külső városából ötöd magammal Göttinga fele, s keresztül menvén Brünön, Iглаun, Prágán, Dresdán, Lipsián, Merseburgon, Jénán, Weimáron, Erfurton, Mühlhausenen Martius 30dik napján reggeli hét óra tájban értem be Göttingába.” Indulásukkor javában tartott a tél, mégsem várhattak az idő jobbra fordulására, mert a nyári félév kezdetéig, április 15-ig meg kellett érkezniök. Az „ötödmagammal” megfogalmazás, ha Somosit is beleértjük, öt utazóra utal, ugyanakkor Erdélyi János hatra teszi a peregrináló diákok számát közvetlenül Somosi halála után írt emlékezésében, amelyre korábban már utaltunk.

Az út elején tervük szerint haladtak. A nehézségek március 1-jén kezdődtek, elsősorban a szállásokkal kapcsolatban: „a szoba rég olta nem fülvén gőzös volt”, majd „Lasz név alatt emlegetett faluban [...] nehezen esett a rosz koszthoz szokni, s a szalmára feküdni, úgy hogy némelly része az utazó társaságnak békétlenségre is nyitotta száját, nem látván előre el a jövendőre reá várakozó bajokat.” Március 2-től 5-ig Brünben voltak a „3 Fürsten” nevű vendégfogadóban „több nyughatatlanságok és töprönködések között, mint a mennyire okunk volt.” (1/a) Egymást szidták, hogy Brünn felé vették útjukat. Egyik társuknak, miután befutotta a várost, sikerült egy kocsissal megállapodnia, hogy tovább mehessenek Prága felé. A „landkocsis” viszont többet kért Prágáig, mint amennyiért Bécsből Prágáig vitték volna őket. Brünnről szólva szóba kerül „Spielberg erősség” neve, amelyben „a status foglyok tartatnak” (1/b), valamint Austerlitz, amely az 1805. december 2-i véres csatáról emlékeztet, „a három császár csatájában” Napóleon megsemmisítő vereséget mért az orosz-osztrák seregekre.

Március 5-re virradóra igen nagy hóesésben indultak tovább, éjszakára a kocsinak vontatót kellett fogadnia. Lassan haladtak, 6-ára megszálltak „egy igen csintalan vendégfogadóba”, ahol a hideg szoba és a rövid dunnák miatt nagyon átfáztak, „s bátor éhesek voltunk még is kéntelenek voltunk böjtölni a Vasárnapon, innen minthogy a nagy hó miatt nem mehettünk kocsin, szánon mentünk be Iглаuba.” (1/a) 7-én Csehország és Morvaország határán Iглаuban, a nevezetes bányászvárosban álltak meg, „szabad szép nép lakja”. (1/b) Deutschbrodban említésre méltónak találták, hogy „itt a toronyba lévő óra 24 óráig megy, megy szakadatlanul”, és hogy az egyik „komának az ide való fejr személyek igen megtetszettek.” (1/b) 9-én érkeztek meg Prágába, több megállóval, ahol öt napig maradtak. Dicséri a város szépségét, gazdagságát, kiemelve a magyar vonatkozásokat. Délutánra egy „rosz faluba értünk, [...] itt a szállásunk igen alkalmatlan mint csak nem minden Cseh országi vendégfogadóba, amelyek oka azon sir és gőz szag, a melly a kályhán sülő

pecsenyéből ered.” (2/a) Launban „fölstököztünk”, majd a savanyúvízéről nevezetes Bilin és Töplitz fürdő következett, amelynek szép kertjei és villái vannak. Kulm után, 16-tól kezdődtek találkozásai a háború nyomaival. Peterswald után tizenhárom felégetett falut láttak, lakosaik „többet szenvedtek az oroszoktól, mint a franciáktól”, – panasztak a túlélők. Átérve Szászországba Kiesibelbe, amely Kulmhoz hasonlóan földig lerontatott a mostani háborúban, „ez nap sok nyomait láthattuk a haddal együtt járó nyomorúságoknak, túl Kiesibelen volt egy hely pallázadokkal körül véve, ennek bizonyosan a Lagernek kellett lenni”. Az Elba vagyis „Albis melletti Pirnába” érkeztek, amely – bár körülötte minden elpusztult a hét éves háborúba –, épen maradt. 17-én érkeztek Drezdába, „mellynek szép mulató helyei mind elpusztultak, a városba való be menetelnél volt nagy halom ganéj, itt volt bizonyosan az ostromlók Lagera.” (2/b) Első alkalommal itt találkoztak ellenőrzéssel, amikor a kapunál csomagjaikat lepecsételték, s a vendégfogadóban megvizsgálták, majd nem is keveset kellett értük fizetniök. Három napot töltöttek Drezdában, amelyet Somosi lelkiismeretesen bejárt, leírta templomait, palotáit, képtárait, megemlékezve részletesen Napóleon lakószobáiról, és arról az asztalról „azon piszkosan”, amelyen utoljára ebédelt Drezdába menet. Művészeti érdeklődését mutatja, hogy a szász királyi palota látványait részletesen leírja termék szerint, épp úgy, mint a képtár „Kupferstich”-jeit és festményeit „az olasz, niederlandi, német oskolából”. Kívívta csodálatát a tizennyolc szobából álló gazdag porcelángyűjtemény és a harminchat helyiségű „Rüstkammer”. A fegyvergyűjtemény őrizte „Bátori István Magyar görbe kardját”. A 21 lapos szövegből tíz lapot szentel Drezda nevezetességének.

Március 20-án indultak tovább Lipsiába, azaz Lipscébe, érintve Misniát, azaz Meissent. A Landkocsisnak 15 tallért fizettek. Itt ismét a háború nyomaival, a Lützen, Lipcse melletti csaták maradványaival találkoztak. Lützen mellett esett el a bécsi Burgtheater ifjú „színházi költője”, a több ízben, pl. Szemere Pál fordította *Zrínyi* szerzője, a szász Theodor Körner. Lipcse már akkor nyomdának, könyvkereskedőinek, antikváriusainak gazdagságával tűnt ki. Itt, három társával, bár „a gyalogláshoz semmi kedvem nem volt, reá határoztam magamat a gyaloglásra”, ami később számos kaland, veszély forrása lett. 23-án Merseburg felé indulva élvezték a szép és jó utat és időt. Amikor azonban az út rosszabbodni kezdett, egy-egy társuk „már csizmája szárán járt”, megbánták elhatározásukat. Merseburgban „rosz” ebédjüket „jó ízűen meg evék”, „lábbeli s más ruhabeli jacturát csinálván”, hogy könnyebben mehessenek, gyalogoltak Freyburg felé. (9/a) A következő mondatban Somosi a 933. március 15-i a Merseburg melletti riadei csatára utal, amikor a magyar seregeket, akik az adófizetést megtagadó németek ellen indultak, Madarász Henrik legyőzte és megfutamította. „De a szerencse, a melly talám minden Magyaroknak ellenére jár, reánk is hihető módon reánk esmére, egész mérgét kiöntötte az utazó társaságra, kimenvén a városból, a Sala hidján által költözvén, egy darabig gázoltuk a nagy sarát de haszontalan, mert két furmányostól meg tudván el tévedésünket viszsza kellett térnünk a Sala hidján a Merseburgi kapuig, mellyen a ki áradott Sala vize már akkor erőssen tódult be fele s ott útba igazíttatván magunkat, a térdig való sárba s vízbe jöllehet egész derékig mentünk még is alig haladtunk

el egy mérföldet”. (9 a/b) Helyzetüket nehezítette, hogy a sokféle elágazó utaknál sokáig kellett várniok, míg valaki arra haladt, hogy eligazítsa őket. Késő este értek el egy „rosz falut”, de az út „impracticabilis” volt, ezért ha nem akartak a szabadban hálgni, ismét át kellett gázolniok a Saale folyón: „istápunkhoz támaszkodva, hogy a cataracta formán omló sebes víz el ne csapjon, azon szerencsésen átgázoltunk.” (9/b) „A falut Lajának mondták, közel Roszbachhoz.” Egy „nyomorult kocsmába” szálltak meg, ahol csizmáikat szalmával kitömték, vizes ruháikat a kályhára terítették, krumpliból álló vacsorájukat jóízűen megették, s a ház pusztá földjén aludtak. A házbeliek rémítették őket, ha így folytatják, életüket veszélyeztetik, mert a hótól megáradt patakok elsodorhatják őket, mint korábban másokat. Miután nem volt más választásuk, minden figyelmeztetés ellenére 24-én indultak tovább.

Innen jobb lett az út, ez alkalommal ladikon keltek át a Saale-n. Délre értek Naumburgba, ahol találkoztak társaikkal. Pénztárcájuk azonban ismét arra kényszerítette őket, hogy kettéváljanak, míg a többiek delizsánszon, ők gyalog folytatták útjukat „Nagy Mihály úrral” Jéna felé indultak, hogy még este megérkezzenek a városba. Sok időt vesztek, mert egy óráig hiába keresgéltek átkelőt, közben a víz elragadta Somosi „nagy köpönyegét”, végül egy szalmás szekér gazdája irgalomból felvette őket, ő „a Homerosz egerének” módjára befúrta magát a szalmába. Camburgban megszálltak s „ingre, gatyára vetkezvén úti társammal együtt nedves ruháink ki száradása végett, alig telepedtünk le a kályhához, midőn a Naumburgba el vált két úti társunk bé toppant a házba”. (10/a) Velük folytatták az utat Jénába, ahol jó kvártélyra akadtak, és néhány kuglizásra és serivásra összejött Bursch-sal jól elbeszélgettek. „A Jénai Bursch társalkodóbb a Göttingainál, az öltözetire keveset gondol, úgy hogy a Professornál is meg jelenik köpönyeg gallérba.” (10/a)

Másnap Jénába indultak. Ahhoz, hogy a patakon átmelessenek, amelybe előző nap egy kozák a lovával együtt belefúlladt, meg kellett mászniuk két magas hegyet, ezután „szökve mentek át” a patakon. Késő este értek Weimarba, ahol az „Alexander pompás vendég fogadóba háltunk.” (10/a) Ezután Erfurtba gyalogoltak, ahol a vár még francia kézen volt, és a várból gyakran ágyúztak. A piactéren Napóleon egykori monumentumának maradványait látták. A fogadóban az éjfélig ivó és kártyázó parasztok miatt keveset alhattak. A kocsmáros hiába figyelmeztette azokat a fáradt utazókra, ők annál inkább lármáztak. Somosi megjegyzi, hogy a német paraszt is „olyan garabonczyás” ha iszik, mint a magyar. Innen 28-án indultak tovább. Graefentonna után lassan haladtak a sűrű köd miatt, „egy hajtásnyira” sem láttak, sokat „tabalyodtak”, egynéhány patakon át kellett gázolniok, miután a szántóföldön az út a ragadós sár miatt „impracticabilis” volt. „A jól épült Langensalzába” menet találkoztak több lovas és gyalog regementtel, „a kik a Magyarországi bakkancsos módjára Sidóknak vélve investáltak minket”, Somosi tajtékpipáját meglátva el akarták cserélni. Azt danolták: „Juden und Soldaten, wie reimt sich da zusammen.” (10/b) A sarat továbbgázolva értek Mühlhausenba. A „Wachhausban” nem volt írástudó, aki ellenőrizhette volna papírjaikat. Végül egy pékhez vitték őket, ahol egy göttingai Bursch elvégezte a munkát, egyébként pedig jó instrukciókat adott Göttingára nézve. 29-én kocsival folytatták útjukat és lovakat váltva éjjelre Heiligenstadtba értek, 30-án „extrapostával” éjjel után két óra felé megindultak és három

ízbeni „chaussée pénz” fizetése után reggel 6 óra tájban értek be a várva várt városba, Göttingába, ahol a Hof von Englandba szállván, „két unitárius Akademikánsok, Székely Móses és Sylvester György inuatiója mellett még akkor nap szállásra verekedtünk.” (11/a)

Somosi János kéziratosa füzete hiteles kortörténeti dokumentum, mert a 19. század elejének utazási viszonyait mutatja be a szegényebb, teológiai tanulmányaikat a külföldi egyetemen folytató protestáns diákok szemszögéből. Kalandjaik keservesek, embert próbálóak voltak, azonban szegény legény létükre nem voltak kitéve rablótámadásoknak. A német államok még a sok szenvedéssel, nyomorral járó háborúk éveiben is biztonságosabbak voltak, mint például Itália földje, ahol az utazás veszélyei között rablással, fosztogatással is kellett számolniok az utazónak, mint azt Wesselényi Polyxena¹⁰ vagy John Paget¹¹ útleírásaiból tudjuk.

A fentiek mellett tanulságos az úti beszámoló mentalitástörténeti szempontból is. A kor fiának gondolkodásmódját ismerjük meg, mégpedig szélsőséges körülmények között. Látjuk elszántságát, vállalkozó kedvét, bajtársiasságát, a nehézségeket bölcsen, néha humorral elviselő, elfogadó magatartását, aki még az igen nehéz körülmények között is figyel a természet, a művészetek szépségeire, és lejegyzi a látottakat, a megélteket, hogy később is visszaidézhesse azokat, amikor már „édesbájosa napoknak” tűnnek az egykori keservek, amelyeket a tudás vágya, az előre haladás lehetősége érdekében viselt el.

¹⁰ WESSELÉNYI Polixéna, *Olaszhoni és schweizi utazás*, Kolozsvár, 1842.

¹¹ John PAGET, *Hungary and Transylvania*, London, 1839.

„A’ MINT EZT PÁZMÁNY PÉTER CARDINÁL SZÉPEN MEG MUTATTYA”

Kolosvári Pál és a Haller György felett mondott halotti prédikációja (1730)*

FAZAKAS GERGELY TAMÁS
SZÁRAZ ORSOLYA

Kolosvári Pál élete

Kolosvári Pál életéről a legrészletesebben az 1731-ben, halála után, rendtársai által készített, kéziratban maradt elogium számol be.¹ Az elogium – funkciójából adódóan – az elhunyt érdemeit hangsúlyozza. Kazy Ferenc 1749-ben kiadott Kolosvári-életrajza valószínűleg ennek rövidített változata.² Kolosvári tanulmányairól és a renden belül ellátott feladatairól Lukács László katalógusai adnak tájékoztatást.³ Az unitáriusból katolikussá, majd jezsuitává lett Kolosváriról az unitárius egyháztörténetben is találunk adatokat.⁴ Ezek olykor a két felekezet közötti ellentét nyomait viselik magukon. Tanulmányunk első részében e források alapján mutatjuk be Kolosvári Pál életét, amelynek további részleteit újabb kutatás tisztázhatja majd.

Kolosvári Pál 1684-ben született Jövedécsi Pál néven, unitárius családban. Nem tudjuk, hogy nevét mikor változtatta Kolosvárra. Katolizálása után így szerepel a forrásokban, azonban már édesapját is említik ezzel a vezetéknevvel.⁵ Édesapja,

* Jelen tanulmány a Debreceni Egyetem Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhely OTKA K 101840 számú pályázata keretében készült.

¹ A jezsuiták az elhunyt rendtagokról elogiumot készítettek. A Kolosvári Pálról készített elogium két, majdnem megegyező formában maradt fenn. Az egyik a budapesti Egyetemi Könyvtár Kaprinai-gyűjteményében (ELTE EKK, Collectio Kaprinayana A, tom. V, ff. 95–108), a másik a rend római központi levéltárának az 1731. évre vonatkozó évkönyvében (Archivum Romanum Societatis Iesu, Provincia Austriae [a továbbiakban: ARSI, Aust.] 188, ff. 561–585) található.

² Kazy Ferenc két másik rendtag (Fitter Ádám, Sigrái András) életrajzával együtt jelentette meg Kolosváriét. [Kazy Ferenc], *Posthuma memoria trium insignium ex Ungarica Societatis Jesu virorum*, Tyrnavia, Typis Academicis Soc. Jesu, 1749, 137–166.

³ Ladislaus LUKÁCS, *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773)*, II, Romae, IHSI, 1988, 760. (Ennek adatait ismerteti Pintér Márta Zsuzsanna szócikkében, amikor Kolosvári renden belüli előmenetelét mutatja be: *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, főszerk. KÖSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 2006, 8.); Ladislaus LUKÁCS, *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S.I.*, Romae, IHSI, 1993, VI–VII. kötetek: a Kolosvárra vonatkozó lapszámokat a tanulmány megfelelő részeihez kapcsolódó jegyzetekben közöljük.

⁴ KÉNOSI TÖZSÉR JÁNOS, ÚZONI FOSZTÓ ISTVÁN, *Az erdélyi unitárius egyház története*, II, ford. MÁRKUS Albert, s. a. r. HOFFMANN Gizella et al., Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2009, 189.

⁵ SZABÓ Miklós, TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521–1700*, Szeged, [JATE], 1992, 20.

az eredetileg lutheránus⁶ Jövedécsi András 1680-tól a kolozsvári unitárius iskola rektora, 1687-től a tordai iskola főgondnoka, 1689-től kolozsvári plébános volt, aki a püspök távollétében püspöki teendőket is ellátott.⁷ A jezsuita források unitárius püspökként szerepeltetik.⁸ Édesanyja Pál Barbara volt.⁹ Édesapja választotta számára a Pál nevet, annak ellenére, hogy édesanyja Sámuelnek kívánta elnevezni. Ebben a kérdéses megbízhatóságú adatban Kazy a rendtársa későbbi sikeres hittérítő munkájának előjelét látta.¹⁰

Pál ifjúkorában filozófiát és teológiát tanult, kiválóan ismerte felekezete hitelveit, ezért bár még húsz éves sem volt, apja Aranyosszékre küldte az unitáriusok közötti hitviták megoldására.¹¹ Az unitárius egyháztörténet szerint külföldön is tanult,¹² a jezsuita források nem szólnak peregrinációjáról. Életének erről a szakaszáról igen keveset tudunk. Személye talán azonosítható annak a költeménynek az egyik szerzőjével, amely 1703-ban Kis-sárosi Sárosi Jánosnak ajánlva jelent meg.¹³

Kazy azt állítja, hogy Pál apja akaratából II. Rákóczi Ferenc titkára lett,¹⁴ majd a császári seregek elől Moldvába menekült Mikes (III.) Mihály mellé került.¹⁵ Kéziratot elogiuma Mikeset említi, Rákóczit azonban nem. Kazy elbeszélését Velics László magyar jezsuitákról írt 1914-es könyvében dátumokkal egészítette ki, ezek forrásáról azonban hallgat. Szerinte Pál 1707-ben lett Rákóczi titkára, majd 1709-ben ura parancsára követte Mikes Mihályt Moldvába.¹⁶

Itt találkozott Demeter Mártonnal, későbbi gyulafehérvári nagypréposttal, aki akkoriban Mikes Mihály udvari papja volt.¹⁷ Kazy szerint vele többször beszél-

⁶ Így ír a lutheránusból unitáriussá lett apáról és az unitáriusból jezsuitává lett fiúról Hermányi Dienes József a *Nagy Enyedí Siró Heráklitus...* című munkájában: „P[ater] Kolos'vári Jövedécsi nevű Unitárius Papnak Unitárius Deák fiából lett Je'súita /:azért mondják vala az Unitáriusok: *Ennek az Apja Jövedécsi volt, maga pedig Menedécsi:*”. HERMÁNYI DIENES József *Szépprózai munkái*, s. a. r., előszó, jegyz. S. SÁRDI Margit, Bp., Akadémiai – Balassi, 1992, 323. (Kiemelés az eredetiben.)

⁷ KÉNOSI TÖZSÉR, UZONI FOSZTÓ, *i. m.*, 188–189.

⁸ ARSI, Aust. 188, f. 562; KAZY, *i. m.*, 137.

⁹ KAZY, *i. m.*, 137. Velics szerint Páli Mária, mivel azonban forrásként Kazya hivatkozik, ez valószínűleg elírás lehet. VELICS László, *Vázlatok a magyar jezsuiták multjából*, III, (1690–1773), Bp., Szent-István-Társulat, 1914, 60. Egy későbbi forrás Jövedécsi özvegyét szintén Pál Barbara néven említi: *Oklevéltár Kolozsvár történetének második ésharmadik kötetéhez*, összeáll. JAKAB Elek, Bp., Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1888, 495.

¹⁰ KAZY, *i. m.*, 138.

¹¹ ARSI, Aust. 188, f. 562; KAZY, *i. m.*, 138–139.

¹² KÉNOSI TÖZSÉR, UZONI FOSZTÓ, *i. m.*, 189. – 1700-ban került sor Jövedécsi Pál külföldi tanulmányújtjára, amely költségeit a kolozsvári unitárius egyházköztség állta. SZABÓ Miklós, *Az erdélyi unitáriusok külföldi egyetemjárása 1848-ig*, Keresztény Magvető, 1991/2, 90.

¹³ *Az Érdeemes és Közönséges jóknak hasznát maga kárával forgató Tanácsos Elmének Állhatatossága [...]*: JÖVEDÉCSI Pál és DÉSALVI SIMON Christoph Úri Méltóságához illendő Címerül, az Csekély Verseket Anno 1703. Die 2. Januarii aláztatosan írták, Kolozsvár, Lengyel Andrásné, 1703 (RMK I, 2201). A műről: HORN Ildikó, *Új esztendőre köszöntő versek: Egy unitárius vers szerzőjének és datálásának kérdéséhez*, Egyháztörténeti Szemle, 2008/4, 85–102.

¹⁴ KAZY, *i. m.*, 139.

¹⁵ *Uo.*; ARSI, Aust. 188, f. 563.

¹⁶ VELICS, *i. m.*, 60.

¹⁷ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, II, Bp., Hornyánszky, 1893, 770–771.

getett a hit dolgairól, majd a tőle kapott könyvekkel néhány napra egy, a moldvai Milkó patak partján álló viskó magányába vonult, ahol elmélkedett, böjtölt, és ahonnan új emberként lépett ki. Elhatározta ugyanis, hogy áttér a katolikus hitre.¹⁸

Kazy szerint a keresztlőre Pál huszonhat éves korában, unitárius urak jelenlétében került sor, a keresztapa tisztét pedig Mikes töltötte be.¹⁹ Ez azt jelentené, hogy a keresztlőt 1710-ben tartották meg. Ennek ellentmond Szaniszló Zsigmond naplója, amelybe 1709. május 2-án a következőt jegyezte be a naplóró: „Jövedecsi Pál pápistává lött Moldvában”.²⁰

Arról, hogy a megtérésben milyen szerepe volt Demeter Mártonnak, ő maga ad némi tájékoztatást 1732-ben megjelentetett munkájában, amely Ambrosio Peñalosa spanyol jezsuita Enyedi György ellen írt művének magyar fordítása.²¹ Ennek előjáró beszédében elmondja, hogy 1709-ben a háború arra kényszerítette, hogy Moldvában és Magyarországon keressen menedéket. Moldvában találkozott néhány unitáriussal, akikkel a hit dolgairól beszélgetett. Számukra állított össze egy kötetet a Szentháromságról, s adta kezükbe, hogy elmélkedjenek rajta. Az unitáriusok közül két ifjú azután nemcsak hogy áttért a katolikus hitre, hanem a papi pályát is választotta.²² Szinte biztos, hogy az egyik katolizáló fiatalember Kolosvári Pál volt. A másik talán Kolosvári egykori unitárius iskolatársa lehetett, aki a jezsuita források szerint Kolosvári hatására tért át, majd pappá is szentelték.²³

Kolosvári katolizálásának okáról igen eltérően vélekedik a katolikus és az unitárius fél. A 18. században a jezsuiták valódi lelki megtérésről írnak, az unitáriusok anyagi érdekeket neveznek meg döntése hátterében. Utóbbiak szerint Kolosvári azért katolizált, hogy megszabaduljon a külföldön, diákként felhalmozott adósságaitól. Eladta magát a jezsuita hitelezőknek, akik cserébe azt kérték tőle, hogy lépjen be a rendbe, majd tegyen úgy, mintha még mindig unitárius lenne, és térítse át felekezete tagjait. Egy év elteltével vallja be, hogy jezsuitává lett, de továbbra is működjön hittérítőként.²⁴

A jezsuita források szerint Kolosvári apját levélben értesítette arról, hogy áttért a katolikus hitre, és hogy belép a jezsuita rendbe. Kazy szerint e hír siettette apja 1710-ben bekövetkezett halálát.²⁵ Az unitárius egyháztörténet viszont azt állítja,

¹⁸ KAZY, *i. m.*, 139–142; ARSI, Aust. 188, ff. 563–565.

¹⁹ KAZY, *i. m.*, 143.

²⁰ Szaniszló Zsigmond naplója, VII, közzéteszi TORMA Károly, Történelmi Társ., 1890, 763.

²¹ *Opus Egregium de Christi et Spiritus Sancti Divinitate [...]*, Ambrosio de PEÑALOSA [...], Viennae Austriae, Formica, 1635; *A’ Szent Háromságnak [...] egyedül üdvességes Hitt, Vallása, és Tudományja [...]*, jeles Catholicus Authorokból, nevezetesen Jesus Társaságabéli PENNALOSA Ambrus Irásiból ki-szedetett [...] DEMETER Márton, Kolozsvár, Weichenberg, 1732. Demeter fordításával az unitárius vallástétel kapcsán foglalkozik: KIS DOMOKOS, *Confessio: az unitáriusok vallástétele*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1992/1, 83–99; MOLNÁR Antal, *A katolikus Enyedi-cáfolat hátteréhez* = M. A., *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*, Bp., L’Harmattan – ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola – Nyitott Könyv, 2009, 186–194.

²² *A’ Szent Háromságnak...*, *i. m.*, Előjáró Beszéd, 3.

²³ ARSI, Aust. 188, f. 567.

²⁴ KÉNOSI TÖZSÉR, UZONI FOSZTÓ, *i. m.*, 189–190.

²⁵ KAZY, *i. m.*, 145; ARSI, Aust. 188, f. 567.

hogy apjával 1710. szeptember 11-én a pestis végzett, s már nem érte meg fia konverzióját.²⁶ Apor Péter az apa, Jövedécsi András kapcsán említi a jezsuitává lett fiút, de újabb részleteket nem tudunk meg tőle.²⁷

A jezsuita éves katalógusoknak köszönhetően pontosabb adatok állnak rendelkezésünkre azokról az évekről, amelyeket Kolosvári már a renden belül töltött el, ahova 1711-ben lépett be.²⁸ Először Bécsben volt novícius (1712–13),²⁹ majd teológiát tanult Nagyszombatban és Kassán.³⁰ 1716–17-ben Kassán találjuk a szeminárium bölcsészhallgatóinak prefektusaként.³¹ A harmadik próbációt Judenburgban végezte 1718-ban.³² A következő két évben Ungváron tanított, és látott el különböző hivatalokat.³³ Ezután három évig a kolozsvári (1721–23), majd újabb három évig a nagyszombati kollégium (1724–26) professzora volt.³⁴

A jezsuita generális 1726. július 6-án kelt, az osztrák rendtartomány provinciálisának írt levelében úgy rendelkezett, hogy amint Kolosvári befejezi iskolai ügyeit, küldjék a missziókba.³⁵ Ennek megfelelően 1727-től már mint „missionarius vagus” szerepel a katalógusokban.³⁶ Ez a megnevezés ebben az időszakban többnyire olyan vándormisszionáriusokat jelölt, akik az olasz jezsuita, Paolo Segneri missziós módszerét alkalmazták.³⁷ Közéjük tartozott Kolosvári Pál is, aki 1727-ben elsőként tartott ilyen népmissziót Erdélyben.³⁸ A következő évi misszió Miklósváron csoda történt. Miközben Kolosvári prédikált, a missziós feszület Krisztusa verejtékezni kezdett.³⁹ A csoda bekerült Kolosvári életrajzába is.⁴⁰ 1729-ben újra vezetett missziókat Erdélyben.⁴¹ Ennek emlékét az unitárius egyháztörténet is megőrizte, bár ebben a misszió elbeszélése igen különbözik a jezsuitákétól. A jellemzően nyolc napig tartó, segneriánus misszió olyan látványos eseményeket is tartogatott a résztvevők számára, mint a bűnbánati körmenet, amelyen a nép és a misszioná-

²⁶ KÉNOSI TÖZSÉR, UZONI FOSZTÓ, *i. m.*, 189–190.

²⁷ APOR Péter, *Synopsis mutationum notabiliorum aetate mea in Transylvania et progressus vitae meae = Altorjai B. Apor Péter munkái*, kiad. KAZINCZY Gábor, Pest, Eggenberger, 1863, 278.

²⁸ LUKÁCS, *Catalogus generalis...*, *i. m.*, 760.

²⁹ LUKÁCS, *Catalogi personarum et officiorum...*, *i. m.*, VI, 651, 701.

³⁰ 1714–15-ben. *Uo.*, 741, 764.

³¹ *Uo.*, 808, 856.

³² *Uo.*, VII, 14.

³³ *Uo.*, VII, 90, 143.

³⁴ *Uo.*, VII, 160, 213, 267, 344, 399, 455.

³⁵ ARSI, Epp. Gen. 12, II, f. 234.

³⁶ LUKÁCS, *Catalogi personarum et officiorum...*, *i. m.*, VII, 534.

³⁷ A misszióknak ezen típusáról ld. FAZEKAS István, A „*Missio Segneriana*” kezdetei Magyarországon (1714–1717) = *Perlekedő évszázadok: Tanulmányok Für Lajos történeész 60. születésnapjára*, szerk. HORN Ildikó, Bp., ELTE, 1993, 410–431. Kolosvári említése: 423. Vö. még SZÁRAZ Orsolya, *Paolo Segneri (1624–1694) és magyarországi recepciója*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, 100–108, 110–111.

³⁸ A misszióról beszámolt a jezsuita évkönyv: ARSI, Aust. 184, ff. 23v–26.

³⁹ A jezsuita évkönyv az 1728-as misszióról: ARSI, Aust. 185, ff. 36v–39, itt a csodáról ff. 37–37v.

⁴⁰ ARSI, Aust. 188, 582–583; KAZY, *i. m.*, 156–157.

⁴¹ ARSI, Aust. 186, ff. 28–34.

riusok bűnbánati ruhában, nyakukban kötéllel, fejükön töviskoronával vonultak fel, majd a prédikáció után a páterek nyilvános flagellációt végeztek, amelyhez olykor a résztvevők is csatlakoztak. Mindez az unitárius egyháztörténetben így jelent meg: „Ez a Jövedécsi Pál tehát 1729 júniusában kezébe egy borotvát fogott, nyakába kötelet vetett, s először Kolozsvárt, majd a falvakban az unitáriusok közt nyolc teljes napig dühöngve körüljárt, s rossz lelkiismeretétől kergetve mind azt kiabálta, hogy kárhozatukból térjenek meg a római egyházba, mert ha nem, ő késével mindenkit darabokra vagdal vagy kötélevel fojtja meg őket. Végül is, úgy hallatszik, egy kert alatt holtan találták meg.”⁴²

Kolosvári valójában csak két évvel később halt meg. 1730-ban még népmissziót tartott Erdélyben és a váradi egyházmegyében,⁴³ 1731-ben azonban megbetegedett, ezért Kassára ment. Itt halt meg 1731. április 25-én.⁴⁴

A bibliográfiák több munkáját is számon tartják, adataik azonban sokszor ellentmondanak egymásnak.⁴⁵ A kutatás jövőbeli feladata lesz megoldani Kolosvári műveinek attribúciós kérdéseit. Az egyértelműen Kolosváriénak tartható munkák közül a Haller György felett mondott halotti beszédét elemezzük röviden.

A hallerkői Haller György felett mondott temetési beszéd

Kolosvári Pál más temetési beszédei nem állnak rendelkezésünkre, így nincs összehasonlítási alapunk, a hallerkői Haller György felett elmondott prédikációról azonban elmondható, hogy egyrészt a prédikációszerkesztési módban követi a pázmányi mintát,⁴⁶ másrészt szövegszerűen is támaszkodik Pázmány *Kalauzára*, úgy tűnik, hogy annak 1637-es kiadására.

Haller (III.) György a család kapjoni ágához tartozott. II. György és gróf Bethlen Éva fia volt. Felesége Kornis Anna, hat gyermekük született. Belső-Szolnok vármegye birtokosa, 1710-ben kinevezett főispánja.⁴⁷ Az 1712. évi országgyűlésen a

⁴² KÉNOSI TÖZSÉR, UZONI FOSZTÓ, *i. m.*, 189. – Valószínűleg e missziós útján járt Torockószentgyörgyön is téríteni az unitáriusokat. Ld. HERMÁNYI DIENES, *i. m.*, 323–324, 380.

⁴³ A misszióról ld. ARSI, Aust. 187, ff. 31–38.

⁴⁴ LUKÁCS, *Catalogi personarum et officiorum...*, *i. m.*, VII, 832.

⁴⁵ [Joannes STÖGER], *Scriptores Provinciae Austriacae Societatis Jesu*, I, Viennae, Typis Congregationis Mechitharisticae, 1855, 193; Carlos SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, IV, Bruxelles – Paris, O. Schepens – A. Picard, 1893, 1185–1186; SZINNYEI, *i. m.*, VI, 1899, 792.

⁴⁶ Ezek elemzéséhez ld. BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világgép. Pázmány Péter prédikációi*, Bp., Akadémiai, 1979 (Humanizmus és Reformáció, 8), főképp 135–140; valamint HARGITTAY Emil, *A retorikai megközelítés lehetőségei: a szónoki beszéd szerkezetének megjelenése három műfajban* = Uő, *Filológia, esztétörténet és retorika Pázmány Péter életművében*, Bp., Universitas, 2009 (Historia Litteraria, 25), 229–242, itt 232–234.

⁴⁷ NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, V, Pest, Ráth Mór, 1859, 30, 36–37; KÁDÁR József, *Szolnok-Dobokavármegye monographiája*, VII, Dés, Demeter és Kiss, 1903, 189; SZÁDECZKY Lajos, *A Haller grófok nemzetség-könyve*, II, Turul, 1886, 49–72; Haller Györgyről: 63. – Vö. KOLOSVÁRI Pál, *Házát kösziklán építő bölcs ember. Az az [...] Hallerkői Haller György Urnak [...] halotti dicsiret*, Kolozsvár, Weillhamer, [1730], 24.

katolikusok közül Haller György a legmagasabb szavazattal lett guberniumi tanácsos.⁴⁸ 1730. január 2-án hunyt el,⁴⁹ a dési ferences templomban temették el 1730. január 26-án.⁵⁰

Pázmány szövegeire emlékeztetően Kolosvári az exordiumban részletesen, hét további bibliai igére is hivatkozva bontja ki a prédikáció felvett textusát, amely így hangzik: „Minden a' ki az én ígémet hallya, és meg cselekeszi azokat, hasonlítottatik egy bölcs emberhez, ki a' házát a' kösziklán építette.” (Máté 7, 24)⁵¹ Az ige folytatását, a 26–27. verseket így magyarázza Kolosvári az exordiumban: a „fövenyre építettett hajléknak, építő mestereis csufúságra méltó”, szemben a kőre alapozott építménnyel, amelyhez hasonló „[a]llandó fundamentum, és az igaz jóban minden habozás nélkül való állandóság szükséges a' Lelki ditsíretes épületre”.⁵² Kolosvári talán már e beszéd eleji szöveghelytől kezdve használja forrásként a *Kalauzt*. Pázmány ugyanis az anyaszentegyházról írva *Az Ecclesia-nak böcsülletes nevezeti, Istenre-nézve* kérdését így elemzi: „állandó, és az ördög erejével le nem dölendő éppület *az Ecclesia*, mivel, a' ki ezt a' Házát, ezt a' Várást, ezt a' Templomot, és Aklot éppítette, fövenyen nem szokott éppíteni, mint [Mt 7, 26] *az Evangelium*-ban gyaláztatott balgatag, hanem, [Mt 16, 18] *Super Petram aedificabo Ecclesiam meam*; Kö-sziklára rakta *Ecclesiá*-ját.”⁵³

Halotti beszéde bevezetőjére, annak lezárásaképpen, Kolosvári egy aposztrophéként megfogalmazott questióban terminológiailag is reflektál, ezt kérdezve a hallgatóságához fordulva: „Tudgyátoké Kereszt. Halg. hová czélozzak *ezen elöl-járo beszédemmel?*” Majd így válaszol: „nem más hová, hanem előttünk fekvő Méltóságos Hallerkői Haller Györg[y] Urunk Isten -s- emberek előtt méltó dicsíretire.”⁵⁴

Ezt követően fogalmazza meg beszéde propositióját, saját talentumát a minutio formai toposzával gyengíteni igyekvő nyitással: „De hogy énis vékony tehetségem szerént mostani hivatalomnak eleget tegyek, meg ügyekezem bizonyítani, hogy az említett Méltóságos Néhai Urunk *Lelki házát kösziklán építő bölcs ember* volt: az az mind az igaz Hitben, mind az egyéb Keresztényi Joságos-cselekedetekben mozdúlhatatlan köszálhoz hasonló állandósággal tündöklött, és vezeték neve értelmét életében nem tsak pusztá szóval, hanem valósággal ki rajzolta: Németül ez a' Méltóságos Familia régtől fogva irattatik von Hallerstein / az az de *Hallerkö*.”⁵⁵

⁴⁸ TRÓCSÁNYI Zsolt, *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740*, Bp., Akadémiai, 1988, 315–320.

⁴⁹ APOR, *i. m.*, 167.

⁵⁰ KOLOSVÁRI, *i. m.*, 31–32. – VÖ. KADÁR József, *Szolnok-Dobokavármegye monographiája*, III, Dész, Demeter és Kiss, 1900, 133–134.

⁵¹ KOLOSVÁRI, *i. m.*, 3.

⁵² *Uo.*, 4.

⁵³ PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus. Igazságra-vezető kalavz*, Pozsony, [typ. Societatis Jesu], 1637 (RMNy 1697), 650. (VIII, 1, 1. §)

⁵⁴ KOLOSVÁRI, *i. m.*, 4–5. (Kiemelés tőlünk – F. G. T. – Sz. O.)

⁵⁵ *Uo.*, 5. (Kiemelés az eredetiben.) – Az önkisebbités visszatér alább, a dispositióban: „Az első résziben azért eggyügyű beszédemnek meg mutatom [...]” *Uo.*

A inventio tehát a *személyi érvek (argumenta a persona)* között megtalálható *név*-ből (*nomen*) választja tárgyát, amelyet így részletez a szöveg: „nem vihetem célomat jobban véghez, mintha az említett Méltóságos Urunkat *nomen est omen habuisse probem*, azaz *kövi* nevezetivel ábrázolt minden jóban való álhatatosságu bölcs kereszténynek bizonyított.”⁵⁶ A halotti beszéd – mint a *genus demonstrativum* szabályai szerint fölépített *laudatio* – a 17. századi katolikus prédikátorokéhoz hasonló, „Lukácsy Sándor által »óriásmetaforának« nevezett alkotási eljárással” dolgozik.⁵⁷ A parentált *hallerkői (Hallerstein)* Haller György 12. századi német eredetű, a 15. században Magyarországra került családja nemesi előnévére⁵⁸ alapozva vizsgálja meg beszédben ezt a trópuszt, jelentős részben az e fogalmat tárgyaló bibliai textusokra is építve: mind a katolicizmus mint sziklára épült egyház kapcsán, mind Haller György köre épített élete vonatkozásában.

Pázmánynál „[a] tétel felállítását a vizsgálat menetének megfelelő fölosztás (»partitio«) követi”, s Kolosvári temetési prédikációjára is ez jellemző.⁵⁹ A szerző a hit és a cselekedetek vizsgálatára osztja fel beszédét. „Minthogy pedig az igaz keresztényi bölcsesség kettőben áll: Előszőr az Istennek igaz üsmeretiben, és ő Sz. Felségétől ki jelentetett igazságoknak tellyes hitekben. Másodsor [...] az Istentől parancsolt [...] josságok végben vitele által”. Ezért tehát a prédikáció első részében arról szól, hogy a parentált személy megtartotta „a’ Catholica Anyaszentegyház hitit”, a második részben pedig arról, hogy „tselekedettelis álhatatos buzgó Catholicus” volt.⁶⁰

Kolosváriinak a tractatiót megelőző és bevezető invocatiója szintén emlékeztet Pázmány gyakorlatára, a hallgatókhoz intézett megszólításokra:⁶¹ „Míg tehát illy rendű beszédemet el végzem, kérlek mindenektől állandó békességes türeést.”⁶² A tárgyalás, mint Pázmány prédikációszövegeiben is, logikusan egymásra épülő, definíciókkal segített, „fokról fokra” történő lépésekben halad előre, pontosan feltett kérdésekkel és követhető feleletekkel megjelölve az egyes állomásokat,⁶³ melyeket Kolosvári néhány bekezdésben mindig megmagyaráz. E logikai sornak most egyetlen elemét emeljük ki, azt, amelyben Kolosvári bizonyítja, hogy a katolikus anyaszentegyház Isten gyülekezete. A különböző érvek között szerepel, hogy

⁵⁶ *Uo.* (Kiemelés az eredetiben.)

⁵⁷ A halotti beszédek laudatív jellegéről, valamint „óriásmetaforá”-iról ld. KECSKEMÉTI GÁBOR, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998 (Historia Litteraria, 5), 106–113, 221–224. – A hivatkozás: LUKÁCSY SÁNDOR, *Isten gyertyácskái*, Pécs, Jelenkor, 1994, 148.

⁵⁸ LD. NAGY IVÁN, *i. m.*, 26–27, 38; SZÁDECZKY, *i. m.*, 49–72; Haller Györgyről 63; KEMPELEN BÉLA, *Magyar nemes családok*, IV, Bp., Grill, 1912, 463–464.

⁵⁹ VÖ. BITSKEY, *Humanista...*, *i. m.*, 136.

⁶⁰ KOLOSVÁRI, *i. m.*, 5. – Kolosvári máshol is utal erre a divisiós szempontra. Egyrészt a prédikáció fent idézett textusa – Máté 7, 24 – előtt, a mottóként közölt három bibliai igeveres egyikével: Jakab 2, 14. Másrészt a parentált személy megnevezése és jellemzése kapcsán. *Uo.*, 2, 5.

⁶¹ VÖ. BITSKEY, *Humanista...*, *i. m.*, 136–137.

⁶² KOLOSVÁRI, *i. m.*, 5.

⁶³ BITSKEY, *Humanista...*, *i. m.*, 137.

„ebben az egy Ecclesiában történnek igaz tsudatételek szüntelen, mellyek által ujjanon szóll az Isten”.⁶⁴ Ez az érv igen hasonló a *Kalauz* VIII, 6, 3 részének („A’ Csudák, ismértető Ielei az Igaz Ecclesiának”) argumentumához, amely szerint Isten *csak az igaz* vallást erősítheti csudákkal.⁶⁵ Pázmány itteni lokushivatkozása (Jn 15, 38) szintén bekerül Kolosvári prédikációjába.

A felvett ige és a nyitásként szintén idézett egyéb textusok magyarázatát követően tér át annak tételes bizonyítására Kolosvári, hogy a parentált Haller György egyrészt miként hitte, másrészt hogyan cselekedte Isten akaratát, illetve tartotta meg a „Romai Catholica Ecclesiának tudományát”.⁶⁶ A prédikáció e részében⁶⁷ több megjegyzést olvashatunk Haller György életére vonatkozóan, katolikus „virtussá”-ról. Nemcsak általánosságban írva (gyónás, áldozás, a mennyei szentek becsülése, tisztaság, ünnepek megtartása, böjt), hanem konkrét eseményekre is emlékeztetve a hallgatóságot.⁶⁸

A prédikáció utolsó tételének bizonyítását, az ellenérvek cáfolatát a következőképpen vezeti be: „De ideje hogy igiretem szerint *Nomen est omen habuisse probem*; az az, meg mutassam Istenben el nyugott Méltóságos Urunkat az említett Jóban és Isten akarattya bé tellyessítésiben *Köi* álhatóságának”.⁶⁹ Ennek bizonyításához arról ír, hogy Haller miként építette az igaz katolikus hitre a házát, Canterbury Szent Anzelm *Liber de similitudinibus* című könyvében fellelve az argumentum alapmetaforáját: „Minden épületre készült kövek formáji közzül, leg alkalmatossabnak és állandóbnak tartatik a’ koczka formára faragot kö, mellynek hat lapja lévén, akár mellyikre fordittattassék, mindenik oldalán egyarányu móddal ál meg. Kire nézve Sz. Anselmus Püspök a’ tökéletes Kereszténynek minden jóban egyarányu álhatosságát illy hat oldalú faragott kemény köhez hasonlítta.”⁷⁰

Kolosvári tehát a prédikációnak mind e szakaszában, mind a korábbiakban azt bizonyítja, hogy mennyire állhatatos volt Haller György hite, s így az ő példájával jelenítette meg a katolikus egyház erősödését. Egy helyen utalt futólag arra, hogy a parentált főúr számára e hit terjedése akár a többi felekezettel szemben is megtörténhetett, s örvendezett, ha a hívek *visszatértek* ezektől az ősi ekléziához: „igen szomjuhozta az igaz hittől meg fosztattak meg térését a’ Catholica Hitre, és ha mikor hallotta az illy el témejedett [sic!] juhocskáknak az Kristus oklában [sic!] való vissza térését, igen nagy öröme vólt rajta”.⁷¹

⁶⁴ KOLOSVÁRI, *i. m.*, 14–15.

⁶⁵ PÁZMÁNY, *i. m.*, 702–703. – A másik, csudákra vonatkozó rész Pázmány *Kalauz*ában éppen a Kolosvári által leginkább hivatkozott IX. részben olvasható (2, 3), amely minden bizonnyal ugyancsak forrásul szolgált a temetési beszédhez. Ld. a csudák példáit is a *Kalauz* 748. lapjától. – Vö. BITSKEY, *Humanista...*, *i. m.*, 135.

⁶⁶ KOLOSVÁRI, *i. m.*, 15–16.

⁶⁷ *Uo.*, 16–23.

⁶⁸ *Uo.*, 19, 21, 22.

⁶⁹ *Uo.*, 23.

⁷⁰ *Uo.*

⁷¹ *Uo.*, 17.

Noha Kolosvári prédikációja polemikus, a katolizálásra kényszerítésre vonatkozó megjegyzéseket nem találunk Haller György kapcsán. Ennek talán lehet az oka, hogy Kolosvári esetleg tudhatott Haller személyiségének azon eleméről, amelyről például harmad-unokatestvérének,⁷² Haller Lászlónak a felesége, Bethlen Kata is szól több helyen (az 1718., az 1720., valamint az 1724. évek összefüggésében) az *Önéletírás*ban. Ezekből az említések közül különös módon Haller Györgynek a reformátusokkal szemben tanúsított *türelme, visszafogottsága és megengedő gesztusai* rajzolódnak ki. Ami viszont Bethlen szerint alig volt jellemző a Haller-család általa jellemzett más tagjaira.⁷³

Kolosvári beszédére is igaznak látszik Pázmány forráshasználati gyakorlata: „a meghatározások többnyire a legnagyobb tekintélyű szerzők nyomán haladnak”.⁷⁴ Hiszen ha összegyűjtjük a 30 lapos beszéd jelölt citátumait, akkor azt tapasztaljuk, hogy a bibliai utalásokon túli 33 (nagyreszt pontosan jelzett) hivatkozás legnagyobb része (9) Szent Ágostontól való. A többi idézet és utalás (mindig egy vagy két alkalommal) szintén a sokat idézett patrisztikus teológusoktól (Szent Ambrustól, Aranyszájú Szent Jánostól, Szent Bernáttól, Szent Kallixtustól, Szent Cipriánustól, Szent Jeromostól, Nagy Szent Gergelytől, Szent Irenaeustól, Tertullianustól), továbbá hitvallásokból és zsinati határozatokból, illetve a 11. századi Canterbury Szent Anzelmtől való. Találunk hivatkozásokat újkori szerzőkre is. A jelentős jezsuiták közül Cornelius à Lapidétól és Alphonsus Salmerontól, két jelölt citátumot Pázmány *Kalauz*ából, valamint egy utalást a kortárs Kapi Gábor jezsuita atya 1725 körül elhangzott szóbeli közlésére. A protestáns szerzőket tekintve: olvasható egy Beza-utalás, három Kálvin-citátum és egy idézet Christianus Matthias történeti munkájából.

Kolosvári Pál mindkét *Kalauz*-hivatkozásában a munka egyik leginkább polemikus könyvének⁷⁵ (IX. *Csak a’ romai gyölekezet igaz Anyaszentegyház*) második részére utal (*Tizen-nyolcz bizonyossággal meg-mutatom, hogy egyedül a’ Romai Ecclesia, Christus Jegyese, és igaz Anyaszentegyháza*). Sőt a Kolosvári-prédikáció forráshivatkozásai hasonló módon működnek érvekként, mint Pázmány hitvédő szövegeiben. Kolosvári halotti beszéde ugyanis azzal együtt, hogy laudatio, hitvitázó jellegű is:⁷⁶ mind a felvett textust magyarázó részben, mind a halottra való alkalmaztatásában a római anyaszentegyház védelmében szól, cáfolva az ellenfelek érveit,⁷⁷ valamint megmutatva a jó és igaz katolikus példáját. E minta megmutatásához szükséges *érvekként* használni a *Kalauzt* mint a további idézetek tárházát.

⁷² NAGY Iván, *i. m.*, 27–28, 30; SZÁDECZKY, *i. m.*, 70–72.

⁷³ BETHLEN Kata *Önéletírása = Magyar emlékirók, 16–18. század*, vál., kiad., jegyz. BITSKEY István, Bp., Szépirodalmi, 1982 (Magyar Remekírók), passim. (A 31., 53., 56., 71., 79., 80. és 83. §-ok.)

⁷⁴ BITSKEY, *Humanista...*, *i. m.*, 137.

⁷⁵ Éppen azért van a IX. könyvben a legtöbb szillogizmus, mert e vitaközlő részben a szillogizmus „retorikai eljárás[á]val igyekezett még hatásosabbá és nyomatékosabbá tenni állításait”. HARGITTAY Emil, *Szillogizmusok Pázmány Kalauzában = Uó, Filológia...*, *i. m.*, 215–220, itt 218.

⁷⁶ Nem egyedi eset ez a 18. századi halotti beszédekben. Ld. KECSKEMÉTI, *i. m.*, 151.

⁷⁷ Az érvelés és a cáfolás menetéről a Pázmány beszédekben: BITSKEY, *Humanista...*, *i. m.*, 137–140.

Bár a *Kalauz* forrásainak jóval kisebb a feldolgozottsága, mint a prédikációkének, úgy tűnik, hogy a mester e munkájában is azt az elvet alkalmazta, mint a többi hitvitázó jellegű könyvében.⁷⁸ A patrisztikus források, különösen Szent Ágoston a protestánsokkal szembeni viták közös alapjaként szolgáltak Pázmánynál,⁷⁹ miként az is ismert, éppen a *Kalauz*ban fejtegetett retorikai fogása volt, hogy tekintélyes protestáns szövegek alapján érvel és cáfol: „Hogy pedig nagyobb hitele legyen bizonyításunknak, békét hagyok a *Catholicusok*-túl íratott *Historiák*-nak: hanem, csak *Munstérus, Lutherista* ember szavaiból, akarom ezt az Igazságot bizonyítani. Ki, noha örömet mardossa a *Romai* Vallást: de a sok *Historiák* igazságátul meggyőzetvén, meg-vallya, hogy a *Romai* Gyölekezet Fiai-által, terjedett a *Christus* Országá a *Pogányokra*.”⁸⁰

Kolosvári éppen erre az *érvelési módra* hivatkozik: „A’ mint ezt Pázmány Péter Cardinál szépen meg mutattya az Ellenkezők írásaibólis.”⁸¹ Kolosvári arra az állításra utal az *ezt* mutatószóval, amelyet Pázmány hivatkozott szöveghelye nyomán (tehát azt is *beépítve* saját érvrendszerébe) bizonyítani készül: a katolikus egyház Krisztustól fundált, s azóta folyamatosan létezik. Ebben egyedülálló, hiszen „e’ Hazában lévő Ellenkező szomszédoknak edgyike sem viheti eredetit fellyeb 1517dik esztendőnél, a’ melly esztendőben írják magok a’ Reformatio kezdetit.”⁸² Kolosvári az argumentációja rendjét a Pázmányéhoz kapcsolja, annak kiegészítéseképpen. A „Cardinál” a 6. századtól kezdve saját koráig tekinti át a Krisztustól alapított „római egyház folyamatos fennállását”, ám a Krisztus utáni 500 évet nem, mert – a *Kalauz* szerint – ez „mindenkinél tudva vagon.”⁸³ Kolosvári számára viszont ez az időszak már nem *sensus communis*, s teljesen láthatóvá akarja tenni a katolikus anyaszentegyház Krisztustól saját koráig érő láncolatát. Mivel tehát érvelése kiindulópontjához, előolvasmányként, ki is jelöli a *Kalauzt*, így fogalmaz: „Bizonyítani tehát szükséges, hogy az első öt száz esztendőben a’ Romai Ecclesia Kristus Ecclesiája volt. E’ végre tehát minden saeculumból, az az minden száz Esztendőből csak két két bizonytságot hozok elő”. S valóban így is tesz, első sorban ezekhez a példákhoz használja a fent említett egyházatyák adatait.⁸⁴

⁷⁸ A *Kalauzról* és annak hitvitázó jellegéről ld. HARGITTAY Emil, *Hodoegus. Igazságra vezető kalauz*, Pozsony, 1637 [a facsimile kiadás kísérőtanulmányának szövege] = Uő, *Filológia...*, i. m., 31–67, itt 40–44.

⁷⁹ Az ókeresztény források a *Kalauz*ban, szinte kizárólag az I. és IV. könyv alapján: BITSKEY István, *Pázmány Kalauzának ókeresztény forrásairól* = Uő, *Virtus és religio (Tanulmányok a régi magyar irodalmi műveltségről)*, Miskolc, Felsőmagyarország, 1999, 163–171. – „Az Anyaszentegyház doktori” mint forráscsoport a prédikációkban: BITSKEY, *Humanista...*, i. m., 71–79. – A *Kalauz*-forrásainak korábbi vizsgálatairól, a további feltérképezés szükségességéről: HARGITTAY, *Hodoegus...*, i. m., 44–45. (Hargittay több korábbi – különböző számadatokkal dolgozó – kimutatásra hivatkozik, melyek szerint a *Kalauz* legtöbbször idézett szerzője Szent Ágoston.)

⁸⁰ PÁZMÁNY, i. m., 757.

⁸¹ A hivatkozása itt: a *Kalauz*ból: „L. 9. c. 2. §. 4. n. 2.” KOLOSVÁRI, i. m., 9.

⁸² KOLOSVÁRI, i. m., 9.

⁸³ PÁZMÁNY, i. m., 756–757.

⁸⁴ KOLOSVÁRI, i. m., 10.

A Kolosvári-beszéd és a *Kalauz* idézetei hasonlóságának az volt az oka, hogy a 18. századi szerző nemcsak Pázmány munkáját hivatkozta mint tekintélyt, hanem a többi jelentős auctor egy részét is a *Kalauz* felhasználásával idézte, ám a közvetítő forrást nem vagy nem egyértelműen jelezve. Az idézeteken túl azoknak az érvelésben való elhelyezése is részben a pázmányi metódusra megy vissza. Mivel tehát a *Kalauz* az egész Kolosvári-prédikáció inventiós bázisát jelentő szöveghely fontos mintájának látszik, alaposabban kell foglalkoznunk a szöveg kompilációs gyakorlatával: szövegalkotási technikájával, a *Kalauz* és a prédikáció szerkezeti összehasonlításával, illetve a forráshasználat vizsgálatával – a továbbiakban más Pázmány-munkákra is tekintettel.⁸⁵ Kutatásaink állása és a terjedelmi korlátok miatt jelen írásban csupán első áttekintését tudtuk adni annak, hogy miképpen használja egy 18. századi jezsuita prédikátor a mester *Kalauzát*.⁸⁶

⁸⁵ Ld. ehhez legújabban: MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak. Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, [Bp.], WZ Könyvek, [2010]. – Az elemzési szempontokról: 10–25.

⁸⁶ Bővítendő tehát a lista arról, hogy mely kompilált beszédek használják forrásukul a *Kalauzt*: MACZÁK, *i. m.*, 24, valamint 76–106.

A MÚLT KÜLÖNBÖZŐSÉGE

Babits Mihály Októberi ájtatosság

FINTA GÁBOR

*Honnan tuggiac, hany es mely czickeli
fondamentomi a Hitnec?*¹

Babits *Októberi ájtatosság* című verse nem tartozik a leggyakrabban tárgyalt Babits-szövegek közé. Legrészletesebb elemzését Rába György és Jelenits István adja, Kelevéz Ágnes *a fiatal Babits rendhagyó Credója* kapcsán foglalkozik vele. Rába ugyanakkor a verset egészében az életrajzi vonatkozások, jelesen *A Holnap* körül kibontakozó sajtóbotrány felől tárgyalja, és Babits „duk-duk” indulatáról beszél,² úgy látja, „az *elkeserült legény* azonos *A Holnap* kritikái nyomán »rendkívül megrendített« lelkű költővel, akit ekkor a »nyilvánosság lármája« is sértett”, a „költemény 5–6. strófája [pedig] félreérthetetlenül *A Holnap* körüli fölbolydulásra céloz”.³

Tudjuk, hogy maga Babits a még készítenő Arany-szakdolgozatához „egy új és nagyszerű irodalomtörténeti módszer”⁴ dolgozott ki. Eszerint „Az életrajz [...] a képzet- és kedélyvilág mozgalmainak története”, melynek „a külső életrajzi adatokat, amelyekhez a költő olvasmányairól szóló adatoknak is tartozniok kell, csak annyiban használja föl, amennyiben azok segítik őt az egyes képzetemek eredetét kinyomozni.”⁵ Ezért sem látom úgy, hogy a szöveg referencializáló értelmezése ebben az esetben elvetendő volna. Annyit azonban érdemes hozzáfűzni, nem valószínű, hogy Babitsot egyedül *A Holnap* körül kibontakozó viták vezethették a vers megírására.

Nem tudjuk, pontosan mikor keletkezett a költemény. A cím (*októberi*) ugyan iránymutató lehetne, de nem 1908-as, hanem későbbi, így a keletkezés kontextusaként nem feltétlen irányadó, azt implikálhatta később maga a vers, mint ahogy

¹ PÁZMÁNY Péter, *Rövid tanúság* (1606), s. a. r., jegyz. BRETZ Annamária, Bp., Universitas, 2006 (Pázmány Péter Művei, 4), 16.

² RÁBA György, *Babits Mihály költészete*, Bp., Szépirodalmi, 1981, 261.

³ *Uo.*

⁴ BABITS Mihály levele Kosztolányi Dezsőhöz 1905. február 17. = BABITS MIHÁLY *levelezése 1890–1906*, s. a. r. ZSOLDOS Sándor, Bp., Historia Litteraria Alapítvány–Korona, 1998, 148.

⁵ BABITS Mihály, *Arany életéből. Apró részlet egy biográfiai kísérletből*, Nyugat, 1917/5 = <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00217/06598.htm> [2012. 08. 20.]

akár valós élményhez is kapcsolható a „Szól a litánia: lelkem, hallgass!” sor, hiszen az októberi rózsafüzér után 1886 óta a loretoi litánia is megszólal a katolikus templomokban. A karácsonyi megjelenés mindenesetre azt sejteti, hogy legalábbis a lapszerkesztő, ilyen értelemben a szöveg első értelmezője a vallással, az istenhittel kapcsolatba hozható költeményként, és nem az irodalmi közélettel kapcsolatba hozható versként olvasta. (Annak milyenségéért persze, mint azt például a Népszava 1909-es karácsonyi számában megjelenő *Ima* példája mutatja,⁶ ez természetesen nem szavatol.) A megírás helyét illetően azonban magától a költőtől tudjuk, hogy a vers Fogarason született; ottani helyzetének nehézsége pedig magában is okozhatta, hogy Babits a megszólalásnak ezt a formáját érezte adekvátnak. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a vers töprengés az Istennel való viszonyról, a versbeli beszélő az ehhez, illetve a saját helyzetéhez kapcsolódó kétségeinek ad hangot. Vagyis a kérdése („bárány-e, bárány-e vagy farkas?”) egzisztenciális, ontológiai irányú, nem a hétköznapok eseménytörténetére keresi a választ. Innen nézve pedig a *békaegércsata* is más, általánosabb jelentést kap.

Jelenits István úgy látja, hogy a *Hiszkegyben* Babits az egyistenhitet a politeizmussal állítja szembe, miközben az nem jelentette számára az egyistenhit elutasítását; sőt, Jelenits inkább azt hangsúlyozza, hogy a *Recitativban* a két vers nem a keletkezés sorrendjében szerepel, így a kötet olvasója az *Októberi ájtatosságot* a „*Hiszkegyben* meghirdetett politeista vallás visszavonásaként olvassa”.⁷ Fráter Zoltán ugyanakkor joggal hivatkozik egyszerű olvasói tapasztalatra, amikor azt állítja, hogy „az életműnek az »ezer isten« mitológiai szövegháttéréből építkező jellege nem szűnik meg az 1916-os *Recitativ* kötet kiadásával, hanem bűvópataként folytatódva, majd egyre erősödve meghatározó szerepet tölt be a Babits-lírában”.⁸ Én inkább arra helyezném a hangsúlyt, hogy Babits költészetében a kétféle gondolkodás egyszerre volt jelen. Pontosabban nem is annyira biztos, hogy itt kétféle gondolkodásról kell beszélni, mint ahogy az sem, hogy valóban a szó elsődleges jelentése szerinti többistenhitről beszélhetünk Babitsnál. A *Hiszkegyben* szereplő pogány istenek ugyanis egytől egyig érzékileg megtapasztalható jelenségek, az *érzékiesség*, vagyis érzékelés fontosságára Babits gondolkodásában pedig Jelenits István is felhívja a figyelmet.⁹ Innen nézve viszont közel sem bizonyos, hogy a két vers között kizáró ellentétet kellene tételeznünk. Fráter Zoltán, miközben épp arra hívja fel a figyelmet, hogy nem szűnik meg Babits „lírájának politeista jellege”,¹⁰ azt is állítja, hogy ha „a hit felől közelítünk a kérdéshez, nem kis ellentmondást fedezhetünk fel abban, ha valaki egyszerre vallja meg hitét a monoteista kereszténységben és a politeista mitológiák világában. Éppen ezért nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy nem Babits hitéről, vallásosságáról van

⁶ VÖ. JELENITS ISTVÁN, *Isten-élmény a XX. századi magyar irodalomban = Véges végtelen: Isten-élmény és Isten-hiány a XX. századi magyar költészetben*, szerk. FINTA GÁBOR, SIPOS LAJOS, Bp., Akadémiai, 2006, 19.

⁷ *Uo.*, 29.

⁸ FRÁTER ZOLTÁN, *Istenek a Babits-lírában*, Tiszatáj, 2008/11, 91.

⁹ JELENITS, *i. m.*, 27.

¹⁰ FRÁTER, *i. m.*, 91.

szó, hanem lírája természetéről.”¹¹ Kelevéz Ágnes is hangsúlyozza ezt a kettősséget, ő azonban inkább a politeista és a monoteista Babitsnak a gondolkodói pályáján bejárt útjáról beszél.¹² A kérdésre a vers tárgyalása után térek vissza.

* * *

A vers eredeti címe „Távozzál el Uram én tőlem” volt. 1912-ben a Nyugatban már *Októberi ájtatosság* címmel jelenik meg, s az eredeti cím a lelőhely megjelölésével mottóként olvasható, melyet Babits *Jób könyvének* (7.16) a Károli-féle fordításából idéz. Azonban nem pontosan. Jelentis István szerint az Uram szót „[a]lghanem Károli szötte bele a szövegbe, hogy keserűségét kissé enyhítse”, magam viszont a Károli-féle fordításban nem találtam. Elképzelhető, hogy Babits a *Királyok könyvének* (1Kir. 19,4) párhuzamos részletéből emeli be az Uram szót, de mindenképpen Babits változtatásáról beszélhetünk. A Károli-féle változatban azt olvassuk, hogy „Távozzál el tőlem”. A módosítás eredményeként pedig a mottóba bekerül a vers két főszereplője, az Úr és az én, ráadásul a megszólítás nem a mondat elejére, hanem az „én” elé kerül, mintegy ezzel is jelezve, hogy a vers az én és az Úr viszonyát állítja a középpontba. Érdekes azonban a szöveget tovább olvasni: „Távozzál el tőlem, mert nyomorúság az én életem. / Micsoda az ember, hogy őt ily nagyra becsülöd, és hogy figyelmedet fordítod reá? / Meglátogatod őt minden reggel, és minden szempillantásban próbálsz őt. / Míglen nem fordítod el tőlem szemedet, nem távozol csak addig is tőlem, a míg nyálamat lenyelem? / Vétkeztem! Mit cselekedjem én néked, oh embereknek őrizője? Mért tettél ki céltaáblául magadnak? Mért legyenek magamnak is terhére. / És mért nem bocsátod meg vétkeimet és nem törölöd el az én bűnömet? Hiszen immár a porban fekszem, és ha keresel engem, nem leszek.”

A Babits-vers mottóján kívül több szövegrészt érdemes kiemelni ebből a hosszabb idézetből. A „Micsoda az ember” kérdés az ember ontológia státuszára kérdez rá; a szem motívummal kapcsolatban Dávidházi Péter arra hívja fel a figyelmet, hogy a magát vétek nélkülinek, azaz büntelennek tudó Jóban Isten folyamatosan kutató, őt egy nyelésnyi ideig el nem engedő tekintete, vagyis a megfigyeltség kelti a (büntelen) bűnösség érzését.¹³ (A már idézett szövegrész újabb fordításban: „Ha vétkeztem, mit követtem el / ellened, emberek őrzője?) Az „érclelkekkel lelkünkre fekszel” részhez talán a következő sorok kínálóznak pretextusként: „Meglátogatod őt [az embert] minden reggel, és minden szempillantásban próbálsz őt.” A zárlat értelmezéséhez („adj, magad ellen, erőt énnékem!”) pedig érdemes az idézett szöveghely Káldi-féle fordítását is elolvasni, a hetedik rész huszadik versében ugyanis a következőket találjuk:

¹¹ Uo.

¹² KELEVÉZ Ágnes, *A keletkező szöveg esztétikája. Genetikai közelítés Babits költészetéhez*, Bp., Argumentum, 1998, 187–201.

¹³ DÁVIDHÁZI Péter, *József, Illyés, Jób (I) – Párhuzamos verselemzés bibliai fénytörésben*, Holmi, 2008, 611–612.

„oh emberek őrzője! miért tettél engem ellenkeződdé [...]?” Innen nézve közel sem bizonyos, hogy a zárlat, mely az Isten elleni lázadás szavának tűnik, valóban kilép a *Jób könyve* vagy még inkább a tágabb értelemben vett biblikus kontextusból. További párhuzamokra is lelhetünk azonban. Az „Egész világunk mind csupa látomás” sort, illetve az álomhoz kapcsolódó többi vonatkozó szövegrészeket Rába György a *Gólyakalifával* vont párhuzammal magyarázza, amit a magam részéről a vers értelmezéséhez nem találok kielégítőnek. A hivatkozott Káldi-fordításban azonban a következőt olvashatjuk: „álmok által ijesztasz engem, és látomások által rettentesz engem”. Ugyanez Károlinál: „álmokkal rettentesz meg engem és látásokkal háborítasz meg engem”. Az eddigiek alapján érthető ugyan, hogy miért tölthette be a cím-funkciót először a későbbi mottó, a későbbi cím azonban az értelmezés új kontextusát hozza létre. Természetesen nem a pápai rabságra gondolok, hanem arra, hogy a korábbi címmel szemben, mely a nyitányban megjelenő távollétre helyezte a hangsúlyt, az új cím az imára, a vers végén megfogalmazott kérésre irányítja az olvasó figyelmét.

A vershelyzet nagyjából a következőképpen írható le: az Istentől eltávolodott lírai beszélő az imában születik újra, pontosabban különbözik el önmagától és érti meg magát másként az imában, ami a keresztény hit szerint az Istennel folytatott párbeszéd. Ilyen értelemben a versbeli beszélő hangjának beszédcselekvésében („küldöm tehozzád, Isten, ez új imát: [...] adj, magad ellen, erőt énnékem!”) a vers még akkor is az én integritásának megerősödésével zárul, ha a záró sor „magad ellen” kifejezése a szembefordulás dialektikájának lehetőségét rejt (miközben olvasható intertextusként is, vö. Jób arra irányuló, már idézett kérdésével, hogy Isten miért nem fordítja el róla a tekintetét), mivel a szembefordulás eredője itt is az Úr („adj [...] erőt”), akit pedig a hetedik szakasz „égi másunk”-ként nevez meg.

A kifejezéssel kapcsolatban Jelenits István azt írja: „Érdekes, ahogy visszájára fordítja a *Biblia* tanítását.”¹⁴ Nem hiszem, hogy ez a mondat ezt tenné. A „századok ülnek el és növekszel” ugyanis arra utal, hogy a vers történelemszemlélete lineáris és eszkatologikus ugyan, vagyis összhangban van a keresztény tanítással, mégis, az idézett sor azt sejteti, hogy itt „az emberiség tapasztalata sűrűsödik össze”,¹⁵ vagyis az eszkatológia ígértét a versbeli beszélő számára az emberi tapasztalatként megélt történelem igazolhatja (s ilyen értelemben a nézőpontja retrospektív). Láthatuk korábban, hogy a látomás és az álom szavak milyen értelemben szerepeltek *Jób könyvében*. A lassú lidércnyomás hasonló képzetet kelt az emberben. Ugyanakkor, ha igaza van Jelenits Istvánnak abban, hogy „Babits számára *látomás* minden, amire érzékei rányílnak”, s ezen dolgok közül a legcsodásabb az Isten, akkor joggal elevenítődik fel az az elgondolás, amely szerint a világban, mivel az Isten teremtése, megtapasztalható Isten létezése. S mivel a legcsodásabb látomásnak épp az Urat nevezi, a *Jób könyve* kapcsán mondottakon túl azt is állítja, hogy az maga az „Úr” is érzékileg megtapasztalható. A történelemben (és még egyszer hangsúlyozni kell,

¹⁴ JELENITS, *i. m.*, 27.

¹⁵ *Uo.*

hogya a beszélő itt nem a maga nevében, vagyis nem a maga tapasztalatáról beszél, hanem T/1-ben szólal meg) valóban volt egy időszak, amikor az Úr jelenléte érzékiileg is megtapasztalható volt. Jézus pedig a feltámadása után (a keresztény tanítás szerint) fizikailag is mennybe ment, vagyis a vers joggal beszél égi másunkról, aki korábban emberré lett. A legcsodásabb látomás innen nézve a megváltás ígérete lehet, mely így egyben az *Újszövetség* felől át is értelmezi a látomással és álommal kapcsolatban a *Jób könyvéből* idézett lehetséges pretextusokat.

Ugyanakkor eszerint a versbeli beszélő kérése megvalósulásának a feltétele – szemben *Jób könyvével* – nem az Úr önkényén, hanem az ima dialogicitásán nyugszik, amelyet a vers szerkezete/retorikája/olvashatósága is tükröz: a „szól a litánia: lelkem hallgass” olvasható úgy is, mint a versbeli beszélő önfelszólítása, hallgass, hallgassd azt, mert most az szól, figyelj oda rá; vagy: épp a litánia mondja, szólít fel az odahallgatásra – ez utóbbi esetben szabad függő beszédben, vagyis az én értelmezésében olvashatjuk azt, hogy mit mond a litánia, mintegy a beszélő kölcsönöz hangot neki. Bizonyítja ezt, hogy a 3–4. versszak felütése („Uram, ki”, illetve „te, ki” „a liturgikus imádságok ünnepélyességét idézik”,¹⁶ illetve az, hogy a két szakasz sorainak, az Ó- (többek között éppen *Jób könyvében*) és az *Újszövetségben* találjuk a pretextusait.

A negyedik szakaszban a beszélő kérése („jármodba fogj be, csapj meg engem” – ahol a járom az ószövetség képei mellett már egyben Jézust is idézi, előkészítve a hetedik szakasz „égi másunk” megnevezését) nem függeszti fel ezt a kettősséget: kezdeti monológja („a kórus padján egymagam ülök én, / mint egy kárvallott, elkeserült legény, / bárány-e, bárány-e vagy farkas?”) dialógussá a vers terében születő *uj imában* válik, melyet válaszként immár a litánia hív elő. Így az sem dönthető el egyértelműen, hogy a szakasz utolsó sora („mért nem örök diadalmad zengem?”) kérdésként vagy (retorikailag egyben) okhatározóként olvasandó (hiszen azért érdemli a csapást, mert nem azt zengi).

Így a szöveg maga – az utolsó szakaszbeli reflexió szerint is: „küldöm tehozzád, Isten, ez új imát” – oly módon válik imává, hogy annak a versmondásban születő volta (hiszen az utolsó sor egyben az első szakasz vershelyzetére, a távollétre utal vissza) a vers beszédcselekvésében – a fent ezzel kapcsolatban mondottakat kiegészítve – oldja az eredetkötött (monologizáló) hang integritásigényét és világtól való elválasztottságát („a kórus padján egymagam ülök én”). A zárlattal kapcsolatban („adj, magad ellen, erőt énnékem”) Jelenits István teljes joggal idézi Jákob és az újplatonikusok példáját.¹⁷ (Jákob példájára maga Babits is hivatkozik *Istenkárolmás* című írásában.) Csakhogy Jákob, aki „egy éjszakán át küzdött egy férfival, akiről aztán kiderült, hogy maga az Isten”, nem tudta, hogy kivel viaskodik. Dionysios Araeopagita elgondolása pedig, mely szerint a jóval ellenkezőnek a fönnállása is a jónak köszönhető, spekulatív elképzelés, míg a versbeli beszélő érzéki tapasztalatra, a hagyománytörténetre

¹⁶ *Uo.*, 25.

¹⁷ *Uo.*, 28.

és a saját beszédet megelőző szövegekkel folytatott párbeszédre alapozva jut el az új imában megfogalmazott kérésig. Pontosabban a nem imaként induló töprengés a litániával folytatott párbeszédben válik imává oly módon, hogy annak tétje nem az Istennel való kapcsolat megerősítése, fenntartása, hanem újraértelmezése lesz. Vagyis az ima abban az értelemben lesz új, hogy az Istennel folytatott párbeszéd a modern ember kétségeire keres egzisztenciális-ontológiai értelmű-érvényű válaszokat egy megváltozott világban, ahol a korábbi válaszok már érvénytelenek. Erre utal az „új tüze régi Urunk dicséri” ellentéte. Nem értek egyet azzal a véleménnyel, amely szerint¹⁸ a versbeli beszélő „a villanyfény miatt” „[n]émi megütközéssel” tekint végig a templomon. A négy soros első szakaszban, vagyis igen hangsúlyos helyen, három sor foglalkozik a villannyal, ami arányaiban túl jelentős ahhoz, hogy egyszerűen csak „némi megütközés”-nek tekintsük. Az ellentét ezért már az első versszakot olvasva is inkább úgy érthető, hogy a villanyfényben az újsága a fontos, vagyis a modern kornak, a modern embernek lesz a jelölője, aki nem ismételheti el a korábbi korok válaszait, hanem (Babitsra igen jellemzően) a hagyománytörténelesen keresztül próbál meg választ adni a saját (korának) problémáira. Ahogy egy későbbi írásában fogalmaz, a vers egyetemes és korszerű kell legyen egyszerre. (Úgy tűnik, az újklasszicizmus alap gondolata a költészet praxisában már itt felbukkan.)

* * *

Tverdota György Babits korai költészetének antik kapcsolódásait összefüggésbe hozza a dekadencia jelenségkörével.¹⁹ 1908-ban az *Új leoninusokhoz* írt kommentárjában Babits a rímes antik időmértékes verselésről pont azt mondja, hogy „különös dekadens hangulata van”.²⁰ Kérdés persze, hogy mit is jelent a kifejezés Babitsnál. A Swinburne-esszé szerint körülbelül a művészi teremtő erő szinonimája: „Könnyű kimutatni, hogy minden költészet, mert művészet, már azért dekadens. A művészet a teremtés folytatása: új kombinációkat teremteni, új képeket adni, új érzéseket költeni, újat, újat! Az a művészlélek, akiben új módon csoportosulnak a világtól nyert képzetek: a többiekétől eltérő módon. S a nagy költőnél új módon csoportosulnak a szavak is, hogy új képzetegymásutánt költsenek az olvasóban. Minden nagy költő dekadens volt.”²¹

A Juhásznak írt levélben azt is kiemeli a vers kapcsán, hogy „múltja van ugyan a magyar költészetben”, de rajta kívül „jelenleg senki nem használja” ezt a formát. Vagyis Babits számára egyaránt kapcsolódik az antikvitáshoz és a magyar költészet-

¹⁸ *Uo.*, 23.

¹⁹ TVERDOTA György, *Klasszikus álmok. Dekadencia és antikvitás Babits első korszakának verseiben*, ItK, 1997, 569.

²⁰ BABITS Mihály levele Juhász Gyulának 1908. augusztus 26. előtt = BABITS Mihály *levelezése 1907–1909*, s. a. r. SZÓKE Mária, Bp., Akadémiai, 2005, 111.

²¹ BABITS Mihály, *Swinburne* = U.ó., *Esszék, tanulmányok*, s. a. r. BELIA György, Bp., Szépirodalmi, 1978, 35. (Kiemelés az eredetiben.)

hez, amennyiben felidézi a hagyományt, másrészt dekadens, vagyis képes arra, hogy a költőnél ezen a formanyelven új módon csoportosuljanak a világtól nyert képzetek, ami az *Októberi ájtatosság* tanúsága szerint egyben a korszerű megszólalás, a korhoz szólás feltétele. Ezzel kapcsolatban érdemes felidézni, hogy Babits annak a kor(szak)nak a kezdetét, amit ma modernségnek hívunk, a 18. század második felére tette. Vagyis ha igaza van Tverdota Györgynek abban, hogy „Babits »klasszikus álmai« egyszerre tesznek eleget görögösség és dekadencia követelményének”,²² akkor nem állít mást, mint hogy Babits pályáján az, amit későbbi esszéjében új klasszicizmusnak nevez, már ekkor bizonyosan tetten érhető törekvés. De meg is fordíthatjuk a dolgot. A *Recitativ* után is jelen levő mitológiai háttér kapcsán már hivatkoztam Fráter Zoltánra. A magam részéről ugyanakkor Babitsnál ezt a görög-ség-élményt nem a politeizmussal hoznám összefüggésbe elsősorban, hanem az átörökített kultúra élményével. (Mint ahogy például Berzsenyinél és másoknál is békésen megfér egymással a „Léthe” és a „Dicső Atyánk” egy versben.) Éppen ezért valóban csakis lírájának természetéről állítható, hogy „monoteizmus és politeizmus között nem lát egymást kizáró ellentétet, hanem egyszerre állítja létezőnek és vállalhatónak mindkét istenfelfogást”.²³ Lírájának ez a természete azonban nem Babits istenhítével, hanem kultúrafelfogásával hozható összefüggésbe. 1933-ban a következőképpen nyilatkozik hit és vers kapcsolatáról: „katolikusnak születtem, e vallás csarnokaiban találkoztam és küzdöttem Istennel, kételyeimnek és legmisztikusabb reményeimnek egyformán a katolicizmus adott először testet, színt, szavakat. E színek és szavak nem maradhattak ki írásaimból: de más a lírai vallomás, és más az egyházi hitvallás. Van-e mélyebb érzés mint ami Istenhez köt, akár hiszünk benne, mondhatnám, akár nem? S a vers feladata minden mély emberi érzést kifejezni. De nem okvetlen feladata, pozitív konfessziót tenni, nyilvános hitvallást valamely egyház hittételei mellett. Erre az egyszerű s hagyományos próza (a Hiszekegy prózája) alkalmasabb. S tul az Istent-szomjazó lélek örök-emberi líráján, ily pozitív, egyházas hitvallás talán inkább a gyóntató fülébe való.”²⁴ Ha lírájában nem vállalná „klasszikus álmait”, a görög kultúra örökségét, azt kellene belátnia, hogy a múlt nem átsajátítható, s ez esetben a költő csak a Korról és a Kornak szólhatna (vö. *Régen elzengtek Sappho napjai*). Miközben Fráter Zoltán joggal állíthatja, hogy „az egységesítő szemléletet, az egymást ellentételező állítások együttes szemléletét talán a Bhagavad-Gítának is köszönheti Babits lírája”,²⁵ arról nem volna szabad elsősorban elfeledkezni, hogy maga az európai kultúra kettős gyökere, a politeista görög-római és a monoteista zsidó-keresztény hagyomány az egységesítő, vagy, ha tetszik, kettős gyökerű, s a különbözőségeken alapuló szemlélet szükségességét, mint az átörökített kultúra tapasztalata, eleve hordozza.

²² TVERDOTA, *i. m.*, 570.

²³ FRÁTER, *i. m.*, 91.

²⁴ BABITS Mihály, *Könyvről könyvre. Esztétikai katolicizmus*, Nyugat, 1933/17–18 = <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00562/17597.htm> [2012. 08. 20.]

²⁵ FRÁTER, *i. m.*, 94.

PÁZMÁNY PÉTER A 18. SZÁZAD VÉGI VALLÁSÜGYI VITÁBAN

FORGÓ ANDRÁS

Egy röpirat tanulságai

A türelmi rendelet megjelenése után két évvel, 1783-ban látott napvilágot egy német nyelvű, a magyarországi protestantizmus helyzetét tárgyaló röpirat,¹ melyben Pázmány Péter neve is előkerül. Ez adja az apróját annak, hogy az itt olvasható rövid írással köszönthessem a jeles Pázmány-kutatót hatvanadik születésnapján.

Joachim Bahlcke német történész az alábbi sorokban vizsgált röpirat szerzőjét Benczur Józseffel, a jozefinista protestáns értelmiség jelentős alakjával azonosította.² Benczur kiterjedt kapcsolatrendszere és a II. Józsefet támogató magyar értelmiségben betöltött szerepe régóta ismert a hazai kutatás számára,³ ezért joggal feltételezhetjük, hogy röpiratában nemcsak a saját, hanem elvbarátai álláspontja is tükröződik kora felekezeti viszonyairól. Így lehetőségünk nyílik rá, hogy megvizsgáljuk: miként jelenik meg Pázmány és kora a jozefinizmus évtizedének vallási vitáiban.

II. József türelmi rendeletének végrehajtása elé Benczur röpirata szerint a Magyar Királyságban gördítették a legtöbb akadályt, pedig itt úgymond a lakosság fele protestáns.⁴ Vallásszabadságuk nem uralkodói kegy kérdése, de nem is csak a törvényektől függ, hanem azt a katolikus és protestáns rendek közötti szerződések is garantálják, mindenekelőtt a szuverén erdélyi fejedelmek és a magyar királyok között kötött békeszerződések. Ezekből pedig nyilvánvaló, hogy a katolikus rendeknek nincs joga korlátozni a protestáns vallásgyakorlatot. A nagyhatalmú katolikus egyházi és világi méltóságok befolyása csak politikai kérdésekre terjed ki, de ettől nem függhet a vallás ügye.

¹ *Schreiben eines Wieners an einen im heiligen römischen Reich wohnenden Ungarn, darinnen das Toleranzwesen in dem Königreich Ungarn, dessen Fortgang und Hindernisse freymüthig beurtheilet werden*, h. n., 1783.

² Joachim Bahlcke, *Ungarischer Episkopat und Österreichische Monarchie: von einer Partnerschaft zur Konfrontation (1686–1790)*, Stuttgart, Steiner 2005 (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa), 314.

³ H. BALÁZS ÉVA, *Berzeviczy Gergely a reformpolitikus (1763–1795)*, Bp., Akadémiai (Magyar Történelmi Társulat), 1967, passim.

⁴ A kutatás szerint a Magyar Királyság lakosságának körülbelül az egynegyede tartozott a két bevett protestáns felekezethez. WELLMANN Imre, *Magyarország népességének fejlődése a 18. században = Magyarország története 1686–1790*, főszerk. EMBER Győző, HECKENAST Gusztáv, Bp., Akadémiai, 1989, I., 25–80.

A Magyar Királyságban négy rend van, de csak politikai értelemben. Felekezeti szempontból kettő: katolikus és protestáns, vagyis a magyar társadalom *Corpus Catholicorum* és *Corpus Evangelicorum* formációra oszlik.⁵ A katolikus részhez tartoznak a római és görökatonikus prelátusok, grófok, bárók, nemesek és polgárok, az evangélikus, vagyis protestáns corpusba pedig azok a grófok, bárók, nemesek és polgárok, akik a protestáns felekezetekhez tartoznak. Ez utóbbiak a Bocskai, Bethlen és Rákóczi fejedelemmel kötött békék alapján egyenrangúak a másikkal. Ez azonban a mindennapi életben egyáltalán nem tükröződik. A tolerancia magyarországi siralmas helyzete elsősorban a püspökök és érsekek szinte korlátlan hatalmának következménye. Ennek a „Szent Ligának” a feje Migazzi Kristóf bécsi bíboros érsek, aki a váci püspökséget is bírja, valamint Eszterházy Károly egri püspök, aki az egyik leggazdagabb magyar mágnáscsalád tagjaként nemcsak egyházmegyéjében, de a helytartótanácsban és a kancellárián is jelentős befolyással rendelkezik. Egyházmegyéje hét vármegyére terjed ki. Majdnem minden felső-magyarországi főispáni kinevezés tőle függ, akiket ezért mintegy hűbéri függésben tart. De a legtöbb jelenlegi magyarországi püspök is az ő kreatúrája, és tőle kapja az utasításokat.

Ettől a két főpaptól függ az összes többi prelátus Magyarországon. Minden eszközt megragadnak, hogy a megyéket a püspökökön és az örökös főispánokon keresztül kézben tartsák. Ezek pedig minden olyan uralkodói rendelet végrehajtását megtagadják, amely nem áll érdekükben. II. József trónra lépésekor a klérus, a korábbi gyakorlathoz hasonlóan ismét megpróbálkozott azzal, hogy emlékiratban bebizonyítsa: a protestánsok csak megtúrt felekezetűek az országban. Minden művészetüket bevetették, hogy kimutassák: a magyarországi protestánsok teljesen eltávolodtak a bécsi békétől és az azt követő, 1681 előtti törvényektől, és vallászabadságuk csak az 1681., valamint az 1687. évi cikkelyekben foglalt uralkodói kegyből származik,⁶ de ezeket is a Lipót, III. Károly és Mária Terézia által kiadott értelmezések szerint kell alkalmazni.⁷ II. József azonban már korábban értesült a protestánsok jogairól, és ismertek voltak előtte az égbekiáltó igazságtalanságok. Tudta, hogy azok a mérgező állami irányelvek, amelyeket a magyar jezsuiták, Forgách Ferenc és Pázmány Péter esztergomi érsekek, valamint utódaik elfogadtak, és az igaz és ártatlan protestánsoknak ezek miatt bekövetkezett üldözése a katolikus klérust nagyon gazdaggá és hatalmassá tette, tovább növelve a lakosságnak a török pusztítás miatt amúgy is nagy szenvedéseit. Így a török az ország legnagyobb részét sokkal tovább hatalmában tartotta, mintha megmaradt volna a XVI. században bevezetett tolerancia. Elkerülhetők lettek volna a polgárháborúk, a harmincéves háború, és az ország egyesíthette volna minden belső erejét, hogy lakosait megszabadítsa a török igtától.

⁵ Ez a szemlélet a Német-római Birodalom politikai gyakorlatának a magyar viszonyokra történő alkalmazása. A protestáns rendiség hagyományosan az ezzel rokon *Status Evangelicus* (és *Status Catholicus*) terminust használta. Bővebben: SZIJÁRTÓ M. István, *A diéta: a magyar rendek és az országgyűlés (1708–1792)*, Bp., Osiris 2006, 268–277.

⁶ Az 1681. évi XXV. és XVI., valamint az 1687. évi XXI. törvénycikk.

⁷ Az *Explanatio Leopoldina* és megújításai, melyek az említett törvénycikkek „értelmezésével” valójában az abban foglalt jogokat korlátozták.

De az uralkodó éleslátását nem lehetett elhomályosítani, ezért protestáns alattvalóknak lelkiismereti és gondolat szabadságot adott. Mivel a klérus nem tudta a rendelet kiadását megakadályozni, annak végrehajtása elé akart akadályokat gördíteni.

Benczur ezek után hosszasan foglalkozik azokkal a praktikákkal, melyek segítségével a helytartótanács – a klérus befolyására – akadályozta a türelmi rendelet végrehajtását: a protestáns templomok építéséhez szükséges családok számának a rendelet szellemiségével ellentétes módon történő megállapítása, a leányegyházak templomépítési jogának korlátozása, a községek vagyoni helyzetének ellenőrzése stb. A protestánsok elleni hangulatkeltésért és a türelmi rendelet végrehajtásának akadályozásáért különösen Szily János szombathelyi és Séllyei Nagy Ignác székesfehérvári megyéspüspököket, vagyis Mária Terézia egyházpolitikájának fő támogatóit, valamint a helytartótanács három egyházi tisztviselőjét: Okolicsányi Imre esztergomi kanonokot és ansariai választott püspököt, Mandich Antal zágrábi kanonokot és pristinai választott püspököt (későbbi diakóvári megyéspüspököt), valamint Zábráczy József egeri kanonokot és vegliai választott püspököt tatja felelősnek. Azt is kifogásolja Benczur, hogy míg az uralkodó minden eszközzel segíti a katolikus papok számának növelését, és a nagyobb településeken több pap is szolgál, addig a protestánsok más elbírálás alá esnek, pedig ők ugyanolyan hűséges alattvalói a császárnak, mint a katolikusok. Ráadásul a katolikus pap eltartása rendszerint többbe kerül, mint a protestáns lelkészé. Nem lenne-e előnyösebb, ha ezeknek a helységeknek is lenne lelkészük, akik jó erkölcsre nevelik híveiket?

Az előbb felsorolt visszasságok fő oka Benczur megfogalmazásában, hogy a vallásügy szabályozását Magyarországon nemcsak a világi, hanem az egyházi hatóság is ellenőrzi. Ez abból a katolikus tévtanításból származik, hogy minden katolikus államban két egyforma hatalom létezik, a világi és az egyházi. Szerencsére az örökös tartományokban már nem ez a helyzet, ott már belátták, hogy nem az állam van az egyházban, hanem az egyház az államban. A püspökök az államtól nyerik előjogaikat, birtokaikat és hatalmukat. Hogyan lehetséges, hogy magukat *Isten és az Apostoli Szék kegyelméből* kinevezett püspököknek hívják, ahelyett, hogy *Isten és az Apostoli Király kegyelméből* kinevezett főpapoknak neveznék? Ha pedig egy püspök minden hatalmát a katolikus egyháztól kapja, akkor hogyan gyakorolhatja ezt a hatalmat a protestánsok felett? A vallásügy a magyar király felségjogai közé tartozik, ha tehát ő a protestánsokról rendelkezik, akkor ahhoz a püspököknek semmi közük sincs. Ezért az apostoli király felségjogához az lenne méltó, ha a protestánsok ügyében lefolytatott vizsgálatokat az egyháziak kizárásával csak világiak végeznék. De miután ez nincs így, olyan helyzet áll elő, mintha a világi hatalom volna alávetve az egyháznak.

A visszaélések megszüntetése érdekében Benczur több javaslatot is megfogalmaz. Az uralkodó maradéktalanul szerezzen érvényt felségjogainak, mindenekelőtt pedig azoknak a törvényeknek, békéknek és uralkodói szabadságjogoknak, amelyek biztosítják a protestánsok szabadságát, és amelyeket a klérus, mindenekelőtt a jezsuiták és kreatúráik veszélyeztetnek. A főpapoknak csak annyi bevételi forrást biztosítson, amennyiből rangjukhoz méltóan megélhetnek. Hiszen a javak, amelyeket birtokolnak, nem az övék, hanem Krisztus egyházáé. Ők ezeknek csak kormányzói. A főpapokat el kell távolítani az állami hivatalokból. Ők főpásztorok,

az a feladatuk, hogy gondozzák a nyájukat, tehát ne hagyják el őket, hanem közöttük tartózkodjanak. Ne éljenek vissza hatalmukkal, hanem maradjanak a *Bibliánál*, a *Breviáriumnál* és a lelkipásztorkodásnál. Végül a protestánsokat fel kellene menteni a katolikus egyháziaknak fizetendő valamennyi kötelezettség alól. A katolikus klérust tartásuk el a katolikusok, a protestánsok pedig tartásuk el lelkészeiket – zárja Benczur reformjavaslatának sorát.

A történeti kutatás már felfigyelt arra a tényre, hogy a II. József halála után összegyűlt rendi országgyűlés alkalmával a protestánsok nem a felvilágosodás hatására meghonosodott elvekre, mindenekelőtt a toleranciára, hanem az „ősi alkotmányra” hivatkozva követelték vallásszabadságuk törvénybe iktatását.⁸ Benczur József röpirata arra irányítja rá fegyelmünket, hogy ez nemcsak a rendi ellenzék konzervatív többségének szemléletében volt meghatározó elem, hanem azt a leginkább „haladó” gondolkodásúként számon tartott, szabadkőműves kötődésű jozefinista értelmiség is magáénak vallotta. Hiszen Benczur röpirata is az 1606 és 1681 között elfogadott törvényekre hivatkozik, melyek a magyar király és a – szerző téves megfogalmazása szerint – szuverén erdélyi fejedelmek közötti békepontok becikkelyezései voltak, tehát a korabeli (protestáns) felfogás szerint a rendi alkotmány részét alkották. Másrészt érdekes felfigyelnünk arra a tényre, hogy milyen kevert formában van jelen Benczur érvrendszerében a felvilágosult-jozefinista tolerancia- és egyházfelfogás, a magyarországi protestantizmus évszázados sérelmeivel. Az a megfogalmazás, hogy a püspökök „Isten és az Apostoli Király” kegyelméből töltik be tisztségüket, elsődleges feladatuk a lelkipásztorkodás, vagyonuknak pedig csak akkora hányadát kellene birtokukban hagyni, amennyiből megélhetnek, a jozefinista államegyházi felfogás kristálytiszta tükröződései. Nemkülönböztetve annak hangsúlyozása, hogy a protestáns lelkészek fontos szerepet tölthetnek be híveik erkölcsének javításában. A lelkiismereti és vallásszabadság követelése pedig túl is mutat a jozefinista valláspolitikai célkitűzésein, hiszen József csak vallási türelmet, de nem vallásszabadságot biztosított alattvalóinak. A Pázmány Péter és korának vallásüldözéséről felvázolt sötét kép, különösen a főpap és általában a jezsuiták felelősségének felemlítése az ország oszmán megszállásának elhúzódásáért, sőt egyenesen a harmincéves háború kitöréséért viszont a felekezetszerveződés korának vallási vitáihoz vezetnek vissza bennünket. Ezt erősíti a 16. század felekezeti viszonyainak mint a tolerancia korának idealizált képe.

Benczur József röpirata tehát egyrészt szemléletes lenyomata annak a Reinhart Koselleck meghatározta átmeneti időnek, amelyben a „dicső” múlthoz kötődést lassanként a fogalmak szintjén is felváltotta az új eszmék iránti elkötelezettség,⁹ másrészt adalékkal szolgálhat ahhoz, hogy miként vált a protestáns történeti hagyomány részévé a kora újkori katolikus intolerancia nemzetrontó toposza.

⁸ SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN, A „konfesszionális rendiségtől” az „alkotmányos rendiségig”: lehetőségek és feladatok a 18. századi magyar rendiség kutatásában, *Történelmi Szemle*, 2012, 37–61.

⁹ REINHART KOSELLECK, *Einleitung = Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, hrsg. v. OTTO BRUNNER–WERNER CONZE–REINHART KOSELLECK, Bd. 1., Stuttgart, Klett, 1972, XIII–XXVII, valamint UÓ: *Elmúlt jövő: a történeti idők szemantikája*, ford. HIDAS ZOLTÁN, SZABÓ MÁRTON, Bp., Atlantisz, 2003.

ELMÉLET A GYAKORLATBAN: PÁZMÁNY PRÉDIKÁCIÓJA AZ ELMÉLKEDÉSRŐL ÉS AZ IMÁDSÁGRÓL*

GÁBOR CSILLA

Az, hogy Pázmány Péter prédikációi a keresztény életgyakorlat számára kívánnak aprólékos iskolás elméleti fejtegetések avagy polémia nélkül az értelmet megvilágosító és az akaratot a jóra mozdító eligazításokkal szolgálni, voltaképpen az első megjelenés és az előszóban megjelölt szerzői megnyilatkozások óta¹ olyan közkezen forgó és a szövegelemzések szempontválasztásait is befolyásoló ismeret, amely egyúttal szépen rávilágít a *bíboros Cicero* szerzői-szerkesztői tudatosságára és következetességére is.² Szakmai egyetértés van abban a tekintetben is, hogy Pázmány prédikációi, jóllehet sosem hivatkozzák filológiai precizitással Loyolai Ignác műveit, közöttük éppenséggel a *Lelkigyakorlatos könyvet*, a szentignáci szellemiség meghatározó jelenléte miatt akár annak kommentárjaként is felfoghatók.³

Az imént idézett sommás megállapításokkal alapvetően egyetérthetünk, mégsem lesz talán érdektelen közelebből is, egy esettanulmány erejéig megnéznünk, miképpen is működik mindez a napi alkotói gyakorlatban. A kulcskérdés ez: a jezsuita spiritualitásnak milyenfajta közvetítése és értelmezése történik a beszédekben, annak mely hangsúlyai kerülnek előtérbe? Összetéveszthetetlenül jezsuita-e mindig a prédikációk által mutatott lelkiségi ideál? Az elemzésre kiválasztott prédikációszöveg, témája okán, azt is lehetővé teszi, hogy a szerzőnek az európai lelkiségtörténeti kontextusban való elhelyezkedését is görcső alá vehessük.

* A tanulmány az OTKA K 101571 számú pályázat támogatásával készült.

¹ Emlékeztető funkcióval íme néhány markáns mondat *A keresztyén olvasóhoz* címzett *praeliminariából* illetve abból, amelyben *Négy dologrúl tudósítanak az olvasók*: „elmeélesítő iskolai vélekedéseket, melyek a lelki épületre nem szükségesek, írásomban nem elegyítettem”; „nem arra igyekeztem, hogy csak tanít-sam, micsoda jó, micsoda gonosz, hanem hogy elsöben, mindenféle erős okokkal meggyőzzem az okosságot a jóságok követésének és a vétkek távoztatásának szükséges voltárul”; „A mostan támadott tévelygések ellen, mivel bévségesen írtam a Kalauzban és egyéb harcoló könyveimben, nem akarom itt kétszerezni írásimat, hanem azokrúl ritkán és rövideden emlékezem a prédikációban.” (PÁZMÁNY Péter, *Válogatott prédikációk*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2010, 17; 19; 21.)

² Vö BITSKEY István, *Humanista erudició és barokk világgép: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., Akadémiai, 1979, 103–131, további irodalommal; HARGITTAY Emil, *Irodalomszemlélet Pázmány előszavaiban és könyvajánlásaiban* = Uő., *Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében*, Bp., Universitas, 2009, 191–197.

³ Öry Miklós kifejezését idézi BITSKEY, *i. m.*, 87.

Imádságmélet prédikációban?

Igen: a húsvét után 5. vasárnapi prédikáció⁴ akár ilyenként is olvasható: címe *Az imádságról*, és témaválasztása – amellet, hogy a perikópához⁵ kapcsolódik – nem független a tágabb liturgikus környezettől, amint erre maga a szöveg is utal, amikor azt állítja, hogy Jézus szavain felbátorodva „az Anyaszentegyház is a következő három könyörgő napokon, közönséges imádsággal templomokat és utcákat szentel” (226). Az 5. századból eredő kegyes szokásról, a Jézus mennybemenetelének ünnepét megelőző hétfői, keddi és szerdai ún. keresztjáró napokról van szó, amikor körmeneteket tartottak és az ún. újabb könyörgéseket (*litaniae minores*) imádkozták (ezeket Pázmány a lapszélien latin elnevezésükkel jelzi is: *Rogationes*).⁶

A beszéd *exordiuma* a megromlott emberi természet „két közönséges fogyatkozását” említi: egyik „az elmének késedelmes tompasága”, a nehéz felfogóképesség; a másik „az elégtelenség vagy erőtlenség”. Krisztus pedig, mint orvos, az első nyavalyára „fogadással köti magát, hogy tudatlanságunkat világos tanításával elvérszi”, a másodikra pedig, vagyis „erőtlenségünknek orvoslására az imádságot rendeli” (225). Az egymásnak szépen megfeleltetett distinkciók szerint épül a folytatás is, a *propositio* a bevezetésben megelőlegezett kettősséget viszi tovább: „elsőben megmagyarázom, mely böcsületes, hasznos és szükséges az imádkozás. Másodsor, módját és formáját mutatom, mint kell rendelnünk imádságunkat” (226).

A fentiek szerint két nagyobb részre, majd egyenként további alegységekre tagolt beszéd tehát először az imádság mibenlétét járja körül egy kifejtett hasonlat-sorozat segítségével. Eszerint – ez a beszéd első részének első nagyobb egysége – az imádság olyan, mint a kéz, amely „minden eszközök eszköze” (226), mint a csatorna, „melyen reánk szivárkoznak minden áldások”, mint a gyomor, étel, ital, orvosság (227), sőt „olyan, mint a sovány és száraz kertben a forrás” (228). Talán szükségtelen is hangsúlyozni, hogy ezek az analógiák antik, patrisztikai, bibliai érvekkel aládúcoltak: Arisztotelész, Khrüszosztomosz, Augustinus és különféle szentírási helyek szerepelnek a széljegyzetekben. S ahogyan azt tőle megszokhattuk, Pázmány összerendezi, a sajátos kommunikációs helyzethez igazítva az áttekinthetőség kedvéért némileg leegyszerűsíti, kivonatolja a lelkiségtörténeti hagyomány imádságra vonatkozó elterjedt közhelekeit (azokat, amelyek katolikus és protestáns oldalon egyaránt közkinccsé váltak).⁷

A folytatás azután három pontban kifejti, miben is áll „felségesb és dücsőségesb méltósága az imádságnak” (228.): abban, hogy „a hívek könyörgését Isten ő maga

⁴ PÁZMÁNY, *i. m.*, 225–244. (A továbbiakban, amikor e prédikációból idézek, a lapszámokat a hivatkozásokat követően, zárójelben adom meg a főszövegben.)

⁵ A perikópa Jn 16,23–30, központi gondolata Jézusnak ez a mondata: „Bizony, bizony, mondom néktek, ha mit kértek az Atyától az én nevemben, megadja néktek.”

⁶ VÁRNAGY Antal, *Liturgika*, Abaliget, Lámpás Kiadó, 1999⁴, 441.

⁷ Hogy az összerendezésnek e műveletéhez milyen forrásokat, kézikönyveket használhatott, annak vizsgálatára itt nem vállalkozhatunk, pedig érdekes lenne ezt a nyomozómunkát is elvégezni. Az alkotásmódot, forráshasználatot célzó kutatáshoz: RAJHONA Flóra, *Pázmány Péter prédikációinak forrásairól = Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatások 2006-ban*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2006, 113–124.

áldozatnak, azaz isteni tiszteletek között legméltóságosb cselekedetnek nevezi” (228); hogy a második isteni személy, Krisztus nem csupán tanította az imádság mesterségét, de „ő maga földön jártában gyakor imádkozásban foglalta magát” (229); végül abban, „hogy nem halandó és gyarló embert győz meg, hanem Istent magát hatalmas erejével úgy hozzánk hajtja, hogy akaratumk szerént cselekszik mindeneket” (230).

A beszéd második része, ahogy azt az elején beígérte, konkrét(abb) tanácsokat ad az imádkozás gyakorlatára vonatkozóan. A beszédrész újra két nagyobb egységre tagolódik: előbb az illendő könyörgéshez szükséges külső dolgokat veszi sorra, *némelyek* (vagyis pontosan meg nem nevezett források) feljegyzéseire hivatkozva (234). Eszerint az imádsághoz alkalmas helyet kell választani, „[e]z pedig közönségesen a templom” (234); azután „üdőt válasszunk az imádkozáshoz”, lehetőleg „reggel, a nap első zsengejét” (234). Végül arra int, hogy úgy viselkedjünk, „mint szűkölködő kuldusok, mint királytúl kegyelemkérő vétkes rabok”, alázatunkat pedig térdreessésünkkel fejezzük ki (235).

A gondolatmenetet ezután egy olyan fordulattal vezeti tovább, amely, részben legalábbis, érvényteleníteni látszik az eddigieket: „Ezek mind jók és dicsőretek dolgok, de azért nem áll ezekben az imádságnak tekkéletessége” (235). Merthogy bibliai példák sora mutatja, sőt „Christus Urunk is azt tanítja, hogy az imádkozás bizonyos helyhez nem kapcsoltatott” (235), továbbá Jákob estefelé, Dávid „estve, reggel, déllyest, napestig hétszer könyörgött Istennek” (235), Jézus is gyakran imádkozott „setét éjszakának csendes idején” (235). A testtartást illetően pedig: „Moyses fennállva, Isaák sétálva, Ezechias betegségában, a jó lator keresztfán függve imádkoztak, és meghallgatta őket Isten” (236). A dolgok természetes rendje, logikája nyilván azt követeli ezután, hogy a járulékos elemeket tartalmazó külsőségeket követően a lényegi vonatkozások taglalásával folytatódjék a beszéd – ennek megfelelően a lélek által kialakítandó belső habitust négy pontban foglalja össze: az imádsághoz bűnbánattal kell előkészíteni a lelket (236–238); azután „szükség, hogy az imádság idején egyéb gondolatokat kirekesszünk” elménkből: nem csak a világi hívságokat, „hanem egyéb hasznos vagy szükséges dolgokat is” (238); harmadszor „kívántatik a jó könyörgéshez az állhata-tosság” (241); végül pedig „az üdvösséges imádkozáshoz szükséges, hogy valamit kérünk, Christus nevében kérjük”, és nem „a test indulatiból és kívánságiból” (242).

A beszéd *conclusiója*, a retorika előírásaihoz igazodva, három bekezdésnyi terjedelemben visszautal az elmondottakra, azt a vonatkozást nyomatékosítva, amely miatt a prédikáció létrejött: a folyamatos, kitartó imádságra való felhívást. „[A] nagy Isten soha meg nem unatkozik a sok kérőkön, mivel az ő gazdagsága végtelen és el nem fogyhat, amit másnak ad, attúl magát meg nem fosztja. Határozatlan irgalmassága is, azért (...) mindeneknek bévségesen ad és senkit nem pirongat kére-kenségekkért, sőt kér minket, hogy kérjünk valamit tőle” (243).

Távoli tematikai párhuzamok: a mennyei retorika

Karl Pörnbacher sietős említését követően Hargittay Emil hívja fel a figyelmet a Pázmánnyal csaknem egyidős müncheni jezsuita, Jeremias Drexel Pázmányhoz címzett dedikációjára valamint az abban foglalt életrajzra: a bajor hitszónok a *Rosae selectissimarum virtutum* című mariológiai traktátusát az esztergomi érseknek

ajánlotta, és ebbe belefoglalta a címzett biográfiáját is.⁸ E dedikáción és Drexel egy Pázmánynak írt 1636-os levelén kívül egyelőre nincs tudomásunk arról, hogy közvetlen, netán személyes kapcsolat lett volna kettejük között, és életpályáiknak sincsenek kereszteződő pontjai. A két életút és életmű elkülönböződését látszik erősíteni az is, hogy míg Pázmány munkásságában a polémia kapott nagyobb hangsúlyt, addig Drexel főként aszketikus elmélkedő traktátusokat írt, és míg Pázmány művei jelentős arányban anyanyelvűek, Drexel latinul írt, és esetleg segédkezett művei német fordításainak elkészítésében.⁹ A Hargittay által elindított gondolatsor folytatásaként mégis utalni szeretnénk egy olyan további összefüggésre, amely közvetlen filológiai kapcsolódásként ugyan nem igazolható, megléte mégis információértékű lehet.

Drexel két *liberre* tagolt *Rhetorica coelestis*-éről van szó. Ez a nyomtatásban először 1636-ban¹⁰ (tehát ugyanabban az évben, mint Pázmány prédikációi) megjelenő meglehetősen vaskos imádság- és meditációelméleti traktátus műfaji és terjedelmi szempontból egyaránt összemérhetetlen a Pázmány-prédikációval, a két szövegnek mégis számos közös hívószava van. Az első éppen a keletkezési körülmény: a Drexel-traktátus is (udvari) prédikáció volt eredetileg, életrészében 1628-ban hangzott el.¹¹ Ha azután futólag rápillantunk e mű tartalomjegyzékére s ezáltal áttekintjük a szerkezetét, azt látjuk, hogy az első könyv az imádság mibenlétéről értekezik, benne visszavisszatérnek olyan kijelentések, mint „caelestis Rhetorica ... vincit ipsum Deum”,¹² vagy másutt: „Deum ligat, qui sincere orat”.¹³ Istent mintegy legyőzi és megbilincseli az imádság – ami egyenértékű azzal, hogy akaratum szerint cselekvővé teszi őt (ahogy Pázmánynál olvastuk: Istent „hatalmas erejével úgy hozzánk hajtja”, 230).

De az is kiderül Drexel mennyei retorikájából, hogy minden időben és bárhol helye van az imádságnak,¹⁴ s hogy bár dicséretes dolog a templombajárás, az üdvös cselekedetek által az élet bármely helyszíne templommá lehet;¹⁵ hogy a nap bármely szakában jó az imádság, ám erre a hajnal a legalkalmasabb és legméltóbb;¹⁶ vagy hogy az imádkozó testének ki kell fejeznie az esdeklő alázatosságát.¹⁷ Csupa olyan téma, amelyeket a Pázmány-prédikációban is megtalálhattunk.

A motivikus hasonlóságokat sokáig lehetne gyűjtögetni, de egy efféle összesítés a leltárkészítésen kívül nem vezetne messzire. Érdelesebb inkább azokra a helyekre figyelni, ahol átfogó gondolati struktúrák felelnek meg egymásnak: ilyen pél-

⁸ Karl PÖRNACHER, *Jeremias Drexel: Leben und Werk eines Barockpredigers*, München, Seitz, 1965, 96. HARGITTAY Emil elemzése: *Egy kultusz kezdetéhez: Jeremias Drexel SJ Pázmányról 1636-ban* = Uő., *Filológia, eszmetörténet...*, i. m., 181–187.

⁹ Részletek: HARGITTAY, *Filológia, eszmetörténet...*, i. m., 182.

¹⁰ Vö. PÖRNACHER, i. m., 92–95. Magam a mű egy későbbi kiadását használom: Jeremias DREXEL, *Rhetorica Caelestis* = Uő., *Opera omnia*, Mainz, 1645, II. 94–196.

¹¹ PÖRNACHER, i. m., 92.

¹² DREXEL, i. m., 96.

¹³ DREXEL, i. m., 100.

¹⁴ DREXEL, i. m., 97: „Omni tempore & in omni loco, locus est orationi.”

¹⁵ DREXEL, i. m., 179: „Enimvero templum sic frequentandum est, ut cum opus, locus omnis sit templum.”

¹⁶ DREXEL, i. m., 182: „Matutinum tempus divinis colloquiis aptissimum & convenientissimum est.”

¹⁷ DREXEL, i. m., 179: „Cum supplex veniat qui orat, par est, ut supplicis habitum prae se ferat.”

dául az a rész, amely az imádságra való közeli előkészület lépéseit taglalja. Közöttük az első a lélek köteles tisztasága, *puritas animi*, amellyel kapcsolatban azt olvassuk, hogy az imádság drágagyöngy, ám ha tisztátalan ember szája ejti ki, minden erejét elveszíti.¹⁸ ezért kell a szívet először is a bűnbánatban megtisztítani. A következő előkészületi cselekedet a figyelemkoncentráció, *propositum firmum adversus omnes futuras distractiones*: az utasítás szerint nemet kell mondani minden evilági gondolatra, „Iumenta, famuli, comites ceteri, & quidquid impedimentorum est, a tergo relinquendum.”¹⁹ Harmadszor a kegyelemkérés, *divinae gratiae petitio*,²⁰ negyedszer pedig Isten jelenlétének tudatosítása következik.²¹

A fenti sémát ismétli meg az imádság részeit a szónoklat részeinek megfelelően fejezet, amikor elsőként, *exordium*-funkcióval az alázatot hozza (*humilitas*), másodikként a *narratio* szerepében az *attentiót*, harmadjára a *confirmatióval* összekapcsolt *fiduciát*, végül a *peroratio* a *patiens perseverantiával* kerül párhuzamba.²² Ha visszaemlékezünk, valami hasonlót: az alázatos-bűnbánó térdhajtástól a kitartó, állhatatos kérésig terjedő ívet írta le Pázmány prédikációja is, amikor az üdvösséges imádsághoz tartozó magatartásformákat sorra vette.

Ami a Pázmány-beszédből kimaradt: a hiányok és a tanulságok

Hadd utaljunk vissza a Pázmány-beszéd *propositiójának* szóhasználatára: emlékezhetünk, először azt ígéri, hogy – az emberi elme késedelmes tompaságára tekintettel – *megmagyarázza*, amit tudni kell, azután pedig, hogy *megmutatja*, mit kell tenni, „*ha azt akarjuk* [kiemelés tőlem, G. Cs.], hogy meghallgattassunk” (226). A lelki képességek klasszikus hármasságából tehát az emlékezettel (*memoria*) való munka elmarad, csupán az értelemre (*intellectus*) és az akaratra (*voluntas*) apellál, a főhangsúlyt pedig az utóbbi kapja. Talán ezzel a jelenséggel is összefüggésbe hozható, hogy nem esik szó a prédikációban a magasabbrendű – mondjuk így: misztikus – megtapasztalásokról. A beszéd, láthattuk, arról szól, amit az embernek tudnia kell a témáról és arról a módról, ahogyan az akarati döntés folyamánaképpen Istenhez illik fordulnia; hogy az imádságos dialógusban mit tesz Isten és mit él át az ember, arról mindössze egyetlen, Augustinustól való mondattöredék olvasható: „mikor olvasunk, Isten szól nekünk”.²³

¹⁸ DREXEL, *i. m.*, 115: „Talis revera est oratio, gemma pretiosa, sed in ore hominis impuri vim omnem perdidit.”

¹⁹ DREXEL, *i. m.*, 115.

²⁰ DREXEL, *i. m.*, 115.

²¹ DREXEL, *i. m.*, 116.

²² DREXEL, *i. m.*, 124–127.

²³ Érdemes itt a teljes mondatot idézni, a latin szöveggel együtt, mert belőle méginkább kiviláglik, hogy az Istennel való dialógus témájában Pázmány részletekbe menően az emberi oldallal, annak is az aktív „részével” foglalkozik: „Azt írja Szent Ágoston: *quando legis, Deus tibi loquitur: quando oras, cum Deo loqueris. Si interpellas judicem ut te audiat, et subito cum ad eum loqueris, dimittas eum, et incipias fabulari cum amico tuo: quando te tolerat?* Hogy mikor olvasunk, Isten szól nekünk, mikor imádkozunk, Istennek szólunk. Ha azért, aki súlyos ügyben fejedelmének vagy bírójának akar könyörögni, egyéb gondokat és gondolatokat félre téveszen, tétova nem szemlél, másokhoz nem szól, hanem arra figyelmez, amit kell mondani” (238).

Drexel traktátusa ehhez képest kitér az imádkozó lehetséges lelkiállapotaira, érzéseire is: ez a bevett szóhasználat szerint a vigasznak és vigasztalanságnak a lelkiisgéteológiában és persze a *Lelki gyakorlatok könyvében* is²⁴ rendszeresen megjelenő témája. A müncheni szerző természetesen a devóciós hagyomány szerinti, sztoikusra hajazó, ugyanakkor voluntarisztikus megoldást ajánlja erre az esetre, egy Kempis-hivatkozással is megerősítve azt: akár érzi, akár nem az ember az áhítat gyönyörűségét, hálát kell adnia Istennek, és akarata segítségével ki kell tartania az imában, mert Isten előtt többet ér az ima ereje, mint az édessége.²⁵ Ez az emberi akarat belesimulása az istenibe,²⁶ ami akár az *unio mystica* élménye is lehet, anélkül, hogy a traktátus azt nevéen nevezné.²⁷

Pázmány eljárása, azt gondolom, összhangban van egész munkásságának alaptörekvésével: szolid és világos alapozást nyújtani „nemzetének lelki orvosságáért”,²⁸ a katolikus hit megerősítése céljából, érthetővé téve, amennyire csak lehet, a hitigazságokat, megtanítani és begyakoroltatni mindazt, amit az embernek tennie lehet és kell saját üdvössége eléréseért. Ez a törekvés ugyanakkor a (középkori hagyományokat részint demisztifikáló, részint újfajta szintézisbe rendező) szentignáci szellemiség recepciójának és terjesztésének (s bizonyos értelemben leszűkítésének) is egy markáns útja: az, amely a missziót, az aktivitást, az önnevelést helyezi előtérbe, és amely éppenséggel az apostoli célok miatt mond nemet a befeleforduló, monasztikus jegyeket hordozó lelkiiségre.²⁹ Drexel munkamódszere (és nyelvválasztása) pedig, ahogy ma mondanánk, egyfajta rétegpasztorációs megfontolást tükröz: írásainak címzettjei elsősorban papok, szerzetesek, egy latinul jól tudó, képzett elitréteg. A címzettek megválasztása pedig, ahogy az iménti gyors összevetésben is láthattuk, a terjeszteni kívánt spiritualitás továbbadásának hangsúlyait is befolyásolja.

²⁴ Itt a 316–324. pontok foglalkoznak a kétféle lélekállapot mibenlétével, jegyeivel és a különféle helyzetekre adandó válaszokkal. LOYOLAI Szent Ignác, *Lelki gyakorlatok*, a kiadást gondozta SZABÓ Ferenc SJ, Kecskemét, Korda, 2009⁴, 160–162.

²⁵ A Kempis-hivatkozás: *De imitatione Christi* III, 33,1. Drexel kommentárjának kulcsmondatai: „Cum ergo suavis orandi gustus instillatur; Deo gratias: cum subtrahitur & negatur, iterum Deo gratias... Certa sanctitas & devotio est aequalis illa promptitudo animi, qui quis paratus est servire Deo, non minus in adversis quam in prosperis. Vera igitur verissima devotio est, bona voluntas, qua homo paratum se offert ad cultum, honorem, & beneplacitum Dei... magis Deo placet oratio fortis, quam oratio dulcis.” (DREXEL, *i. m.*, 118. 120.)

²⁶ „Una ipsorum & Dei voluntas est.” (DREXEL, *i. m.*, 161–162.)

²⁷ Hanspeter Marti elemzése a *Rhetorica caelestis*ről többek között éppen e ritka és szinte szegénylős misztika-gyanús megnyilatkozások kapcsán hívja fel a figyelmet arra, hogy újra kellene gondolni jezsuitizmus és misztika viszonyát, illetőleg egyes jezsuiták kapcsolódását a misztikus hagyományhoz. (Hanspeter MARTI, *Der Dialog mit Gott im Gebet. Die Rhetorica caelestis de Jesuiten, Jeremias Drexel = Religion und Religiosität im Zeitalter des Barock*, ed. Dieter BREUER, Wiesbaden, Harrassowitz, 1995, 509–421, itt: 520–521.)

²⁸ A kifejezést Pázmánynak *A setét hajnal-csillag után bujdosó luteristák vezetője* című művének előljáró leveléből vettem, vö. *Pázmány Péter Összes Munkái V*, kiad. Kiss János, Bp., M. Kir. Tud.-Egyetem, 1901, 480.

²⁹ Hogy ez a jezsuita rend 17. századi történetén belül milyen problémákat okozott, arra nézve: John W. O'MALLEY, *Early Jesuit Spirituality: Spain and Italy* = Uő., *Religious Culture in the Sixteenth Century. Preaching, Rhetoric, Spirituality and Reform*, Aldershot, Hampshire–Brookfield, Vermont, Variorum, 1993, 3–27; itt főként: 14–20.

SZÜKSÉGESNEK TARTOTTA-E PÁZMÁNY PÉTER ERDÉLY ÖNÁLLÓ ÁLLAMISÁGÁT?

GUITMAN BARNABÁS

Dissimulálni kell!

„Átkozott ember volna, ki titeket arra kísztetne, hogy töröktől elszakadjatok, elle-
ne rugoldoztatok, míg Isten a kereszténységen másképpen nem könyörül; mert ti
azoknak torkában laktok [...], tekéntetünk van mostan az mi kegyelmes keresztény
császár urunk előtt, de csak addig durál az az német nemzet előtt, míglen Erdély-
ben magyar fejedelem hallatik floreálni, azontúl mindjárt contemptusban jutván,
gallérink alá pökik az német, akár pap, barát, vagy akárki légyen.”²

Pázmány Péter és Erdély viszonyáról a legutóbbi időkig rengeteg írás látott nap-
világot.³ A kutatás kiindulópontja legtöbbször Pázmánynak az erdélyi fejedelmek-
kel folytatott levelezése, továbbá a Kemény János által az érseknek tulajdonított,
hitelesnek elismert fenti gondolatmenet, amelyben az érsek a Béctől független
magyar erdélyi fejedelemség történelmi szerepét jellemzi németellenességgel
fűszerezve.⁴ Kiváló történészek és irodalomtörténészek érveit a sokáig kétkedéssel
kezelt Kemény-féle citátum hitelességével kapcsolatban magam is meggyőzőnek

¹ Pázmány Péter levele Rákóczi Györgynek, Pozsony, 1637. március 11. HANUY Ferenc, *Pázmány Péter bíbornok, esztergomi érsek Magyarország hercegprímása összegyűjtött levelei. Petri Cardinalis Pázmány ... epistolae collectae*. I-II, Bp., 1910-1911, II, 757-758.

² KEMÉNY JÁNOS *Önéletírása és válogatott levelei*, Bp., 1959, 150.

³ BITSKEY István, *Bethlen, Pázmány és a Káldi-Biblia*, Századok, 1981, 737-743.; HARGITTAY Emil, *Pázmány Péter hiteles jellemzése Kemény János Önéletírásában* = H. E., *Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében*, Bp., 2009 (*Historia Litteraria*, 25), 87-93.; HORN Ildikó, *Az erdélyi katolikus elit Pázmány Péter korában* = *Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2001 (*Pázmány Irodalmi műhely - Tanulmányok*, 2), 81-91.; R. VÁRKONYI Ágnes, *Erdély és a török kérdés Pázmány politikájában* = *Uó, Europica varietas, Hungarica varietas*, Bp., 1994, 37-61.; R. VÁRKONYI Ágnes, *Pázmány és Erdély a törököt kiűző háború eszmei megfogalmazásában* = *Az értelmiség Magyarországon a 16.-17. században*, szerk. ZOMBORI István, Szeged, 1988, 87-93.; SZABÓ Péter, *Pázmány Péter és Erdély* = *Állam, egyház és az egyetemalapító Pázmány*, szerk. KIRÁLY Miklós, RÁCZ Lajos, Bp., 2010, 139-147.; SZABÓ Péter, *Pázmány Péter, I. Rákóczi György, Bethlen Péter* = *Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, 2001 (*Pázmány Irodalmi műhely - Tanulmányok*, 2), 92-100.; TÓTH Gábor, *Kemény János történeti szavahihetősége*, Aetas, 2006/2-3, 219-231.

⁴ HARGITTAY, *Pázmány Péter hiteles...*, i. m.

tartom, és nem tartom valószínűnek, hogy az emlékiró manipulálta, saját érdekei szerint átformálta volna a Pázmánytól hallottakat.

Látszólag tehát a címbe feltett kérdésre máris igenlő választ adhatok. Ugyanakkor mégis kételyek sokasága motoszkál bennem. Egy kiragadott idézet, továbbá néhány, az erdélyi fejedelmeknek és környezetüknek címzett, jóindulatú hangnemben megírt levél elegendő alapot ad-e ahhoz, hogy Pázmány Erdéllyel kapcsolatos álláspontját rekonstruálhassuk? Úgy tűnik nekem, hogy a kérdéskörben megjelent tanulmányok többsége setét hajnalcillagot követve inkább érzelmi, mint racionális alapon közelít a problémához, miközben a kutatók különböző okok miatt a valóságosnál rózsaszínűbb árnyalatokkal festik meg Erdély zsákutcás aranykorát.⁵ Ebbe a kontextusba pedig nagyszerűen illenek a Kemény által hagyományozott, Pázmány minden egyéb gondolatánál nagyobb publicitást kapó sorok, hiszen kiválóan alkalmasak arra, hogy az önnön nemzete ellen viaskodó Erdély, majd később a kuruc mozgalom éppen a Habsburg-hűnek ismert érsektől nyerjen elismerő visszaigazolást.

Kiindulási alap tehát számomra is, hogy valóban Pázmány mondta az idézett gondolatot. Ezzel kapcsolatban azonban rögtön felmerül néhány kérdés: Következetes, hosszabb ideig képviselt, kiérlelt álláspontja-e ez Pázmánynak? Általában mennyire következetes Pázmány politikai elgondolásaiban? Őszintén gondolta-e mindig, amit mondott? Mennyire lehet a Kemény-idézetet összhangba hozni Pázmány politikájával és tetteivel? Pázmány Péter nézőpontjából a korabeli erdélyi politika „önállósága” jelentett-e bármi pozitívát? Hogyan jellemezhető Pázmány és az erdélyi fejedelmek viszonya? Kinek volt jó, hogy Erdély független a koronától?

Az alábbiakban ezekre a kérdésekre kísérlek meg tömören választ keresni, kérve egyúttal a kedves olvasót, hogy állításaimat is inkább kérdéseként, óvatos felvetéseként kezelje, és ne cáfolhatatlan igazságként.

Ha Pázmány politikai pályafutását vizsgálom, bár kétségtelenül több szakaszra lehet azt bontani Hargittay Emil felosztása alapján,⁶ mégis két olyan sarokpontot találok, amelyekhez fellépésétől kezdve haláláig ragaszkodott. Egyik a határozott és meggyőződéses *dinasztiahűsége*. A legnehezebb időszakokban is kitartott a törvényesen megkoronázott magyar király mellett, írásaival és tetteivel a királyi család és az ország érdekegységét kívánta megteremteni, a szükségszerű egymásrautaltságot hangsúlyozta. Az ideális magyar politikai berendezkedéssel és a Lajtán túli területekkel kapcsolatos koncepciója szinte tökéletesen egyezik a II. Ferdinánd nagy jelentőségű 1621-es végrendeletében megfogalmazottakkal.⁷ Szekfű Gyula óta a

⁵ Üdítő kivétel Pálffy Géza, aki legutóbb egy interjúban így fogalmazott: „Így a szatmáriaknak is szembe kell nézniük azzal, hogy akik a 16–17. századi – vitathatatlanul török ellenőrzés alatt álló – Erdélyt még napjainkban is a magyar (nemzeti) függetlenség egykori bástyájának nevezik, valójában önmagukat és honfitársainkat kergetik történeti illúziókba.” *A magyar állam a közép-európai régióban meghatározó szerepet játszott*, Szatmári Friss Újság, URL: <http://www.frissujsg.ro> (2012. 08. 29.)

⁶ HARGITTAY Emil, *A politikai elmélet Pázmány tevékenységének hátterében*, = Uő., *Filológia... i. m.*, 113–151, 150.

⁷ A végrendelet a Pragmatica Sanctio előzményeként tekinthető, az összetett Monarchia feloszthatatlanságát és szétválaszthatatlanságát írja elő az utódok számára. *Testament Kaiser Ferdinands II. Wien, 10.*

magyarországi kutatás valahogy megfeledezett róla, hogy ezen a titkosan kezelt végrendeleten a király után Pázmány aláírása következik másodikként.⁸ Az érsek a Habsburgok örökös királyságának elkötelezett híve volt,⁹ az uralkodó legbelsőbb bizalmi köréhez tartozott, úgy tekinthetünk rá, mint aki a Monarchia döntéshozatalának részese.¹⁰ A Habsburg uralkodó tehát Pázmány szemszögéből semmiképpen sem fenyegetés, hanem a Szent Korona testének szerves, nélkülözhetetlen része.¹¹

A másik ilyen pont Pázmány törekvése arra, hogy mindaddig – és ez lényeges –, míg a császár- királynak hiányzik az elegendő fegyveres ereje a biztos győzelemhez, a maradék ország területéről a háborút minden körülmények között távol tartsa, a végső demográfiai katasztrófát elkerülje, és ahol csak lehet, tárgyalásos úton elégítse ki a viszálykodó feleket. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a jogos és kényszerű fegyveres önvédelemről lemondott volna, csupán azt, hogy a kilátástalan és céltalan országpusztítást igyekezett megakadályozni. A hadászati kérdések máskülönben annyira nem álltak távol tőle, hogy számtalan esetben adott a hadviselés mikéntjéről jobbnál jobb gyakorlati tanácsokat az uralkodónak vagy akár a nádornak.¹² Ezekben az *opinió*kban sorra olyan javaslatok szerepelnek, amelyek háborús helyzetben idegen katonaság (többnyire német, néha lengyel) Magyarországra, illetve a végekre hozatalát tanácsolják. Külföldi zsoldosok nélkül sem a töröknek, sem vazallusának, Erdélynek nem tud ellenállni a királyság, véli több esetben Pázmány.¹³

Mai 1621 = Die Pragmatische Sanktion authentische Texte samt Erläuterungen und Übersetzungen, ed. Gustav TURBA, Wien, 1913, 1–14. Vö. HÓMAN Bálint, SZEKFI Gyula, *Magyar történet*, V. Bp., 1928, 201.; Thomas WINKELBAUER, *Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter*, I–II, Wien, 2003.; *Österreichische Geschichte 1522–1699*, I, 175. skk.

⁸ Kivétel Tusor Péter, aki legfrissebb forrásközlő tanulmányában a valós történeti jelentőségének megfelelően hangsúlyozza Pázmány szerepét az 1621-es testamentum létrejöttében. TUSOR Péter, *Pázmány és Klesl levélváltása 1626/1627 fordulóján (Forrásközlés a firenzei Magalotti-levéltárból) = Magyarország és a római Szentszéke (Források és távlatok). Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére*, szerk. TUSOR Péter, Bp.–Róma, 2012, 119–135, 123.

⁹ Lásd Pozsony vármegyéhez intézett beszédét a királyválasztásról 1617 novemberében, továbbá a *Vélemény az örökösödés alapján való trónutódlásról* című iratot az 1630-as évek derekáról. Ez utóbbinál a kiadóval egyetértve Pázmány szerzőségét biztosra veszem. HANUY, *i. m.*, I, 119–124; II, 773–775.

¹⁰ HILLER István, *Pázmány Péter és a Habsburg diplomácia = Pázmány Péter és kora...*, *i. m.*, 139–150; TUSOR Péter, *Pázmány Péter esztergomi érsek levelei Rambaldo Collaltohoz (1621–1626)*, Lybubus, 2003, 111–116, 111–112; TUSOR, *Pázmány és Klesl...*, *i. m.*, 121–123.

¹¹ Vö. SZABÓ István, *Pázmány Péter és a magyar államiség = Jubileumi emlékkönyv Pázmány Péter egyetemalapításának 375. évfordulója tiszteletére*, szerk. MACZÁK Ibolya, Bp., 2010, 75–78.

¹² TUSOR Péter, *Petri Pázmány epistulae. Acta notationesque inedita*, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum 1997/1–2, 83–146, 86.

¹³ Pozsony, 1623. szeptember 25. és október 3. között kelt javaslat, ahol Pázmány többek közt Giorgio Basta példájára is hivatkozik: TUSOR, *Petri Pázmány...*, *i. m.*, 100–106.; 1624. március 7-én kelt javaslat: HANUY, *i. m.*, I, 372–376.; „Valido milite Germano opus erit et ad recuperationem et ad conservationem. Itaque nullo modo judico quidquam armis tentandum, absque milite Germano.” II. Ferdinándhoz, 1629. augusztus 14. HANUY, *i. m.*, II, 51–52.; II. Ferdinándhoz, 1632. szeptember 5. HANUY, *i. m.*, II, 354–355.; Esterházy Miklós nádorhoz, 1633. szeptember 17. HANUY, *i. m.*, II, 443–446.; II. Ferdinándhoz, 1633. szeptember 17. HANUY, *i. m.*, II, 446–447.; „Idcirco sua Maiestas omnino exercitum aliquem habere debet, non domesticum tum sed et externum ...” Lippay György kancellárnak, Pozsony, 1636. március 1.: TUSOR, *Petri Pázmány...*, *i. m.*, 130–135.

Ha pedig szemügyre veszem az 1604-től Pázmány haláláig terjedő időszakot, akkor egyszerűen nem találok olyan mozzanatot, amelyre Pázmány jó szívvel azt mondhatta volna, igen, ezért megérte, szükséges, hogy Erdély jelenlegi állapota fennmaradjon, ez az egyensúlyi helyzet kell nekünk. Kinek volt ugyanis ez az állapot jó? Mindenekelőtt a töröknek, amely ilyenformán megosztotta az ország erejét, és könnyebben fenntarthatta az uralmát. A protestánsoknak, akik erős támogatóra találtak a mindenkori erdélyi fejedelem személyében. Továbbá változó mértékben a magyarországi nemességnek, akik mind a vármegyei, mind az országos szinten megerősíthették rendi kiváltságaikat a királlyal szemben. Pázmány viszont a törököt legyőzendő ellenségnek, a protestánsokat pedig részben szintén ellenségnek, részben meggyőzendő ellenfélnek tartotta,¹⁴ a rendi előjogait féltő magyarországi főnemességet pedig politikai vetélytársnak. Alig hihető, hogy a három közül bármelyik számára kedvező helyzet fenntartását Pázmány akárcsak ideiglenesen is jó gondolatnak tartotta volna.

A Pázmány által megélt történelmi tapasztalatok számomra óhatatlanul azt sugallják, hogy az erdélyi függetlenség mérlege az érsek számára nem lehetett más, mint erősen negatív. Ez az állapot ártott a katolikus egyháznak, az ország egységének, állandó polgárháborús veszélyforrást jelentett. Az erdélyiek török szövetségben folytatott pusztító hadjáratai Magyarországon, a felső-magyarországi területvesztés számottevően gyengítették az országot.¹⁵ A magyar történetírás egyszerűen átsiklik a tény felett, hogy a hét vármegye leszakítása leginkább a török érdekeinek kedvezett. A gallér alá pökéstől, azaz egy feltételezett német veszélytől valóban Erdély védte volna meg a királyságbelieket? Úgy látom, Pázmány szerint a legkevésbé sem. Hiszen éppen a törökkel együttműködő keleti „magyar állam” az, amely a magyarság becsületét a Lajtán túl bemocskolja,¹⁶ amelynek az állandó fenyegetése miatt időről időre szükséges a nyugati zsoldosok bevonása a magyarok és nem csak a törökök-tatárok ellenében. Ha a magyarság a török ellen egységben lépne föl királya oldalán, lenne igazán olyan respektusa és ereje is, amely megóvjá mindettől.

¹⁴ Pázmány az 1632-es római útján protestánsellenes katolikus szövetség felállításán fáradozott. II. Ferdinánd királynak, Pozsony, 1632. február 10. HANUY, *i. m.*, II, 245–246.; *Emlékirata VIII. Orbán pápához*, Róma, 1632. április 6. HANUY, *i. m.*, II, 256–261.

¹⁵ „Iszonyodom megmondani, de azt hiszem, kétszáz ezer Magyar héjával vagyon Magyar Ország ez tizenhárom esztendő alatt, ugy hogy felséged eddig ugy viselte az Magyar Nemzethez magát, mintha ugyancsak ennek romlására emeltetett volna fejedelemségre.” Bethlen Gábornak, Pozsony, 1626. november 24. HANUY, *i. m.* I, 555–556. A Pázmány által jelzett veszteség megítélésem szerint nem patetikus túlzás, és semmilyen módon nem cáfolja azt Bethlen válaszevele. (Vö. BITSKEY István, *Bethlen, Pázmány és a Káldi-Biblia*, Századok, 1981, 737–743, 741.) Különösen akkor nem, ha tudjuk, hogy Bethlen a fogságba esett császári zsoldosokat eladta az esztergomi és a budai pasáknak. SZALAY László, *Magyarország története*, IV, Pest, 1865, 581.

¹⁶ „Én uram bizony szégyenlem, mikor eszemben jut, micsoda ítéletet tesznek felőlönk az idegen nemzetek ...” Forgách Zsigmond nádornak, 1619. november 20. HANUY, *i. m.* I, 209–212.; „Az bizonyos, hogy az egész világ előtt szegény nemzetünket sok szóban és gyűlölségben kevertük ezekkel az gyakor és ok nélkül való felindulásokkal.” A Bethlen táborában levő felső-magyarországi rendekhez, Pozsony 1626. október 22. HANUY, *i. m.* I, 545–547.

Mindennek megfelelő volt Pázmánynak az erdélyi fejedelmekkel való kapcsolata is. Bethlen Gáborban nem egyenrangú szellemi társat talált, mint az néhol a szakirodalomban szerepel, hanem a kereszténység és Magyarország különlegesen veszélyes és alattomos ellenségeként tekintett rá. Rendkívül bizalmatlan volt vele kapcsolatban, idegen fejedelemnek,¹⁷ sokszínű párducnak,¹⁸ *malus virnek*¹⁹ nevezte, az ördöghöz hasonlította,²⁰ akivel szemben az ország minden erejével ellent kell állni. Rákóczi Györggyel kapcsolatban úgyszintén nem beszélhetünk barátságról,²¹ noha az egymással folytatott levelezésük jóval szelídebb hangnemű, és Pázmány maga írja, hogy „én Rákóczi Uramnak barátja vagyok, addig és anniba, míg az igazságot követi.”²² Ugyanakkor szinte retteg, hogy a Bethlennél jóval tehetségtelebbe fejedelem ballépéseivel vagy még kedvezőtlenebb állapotba sodorja Erdélyt, vagy elődje példáját követve – mint ahogy az utóbb be is következett – a királyság területét pusztítja tovább. Pázmány hímes tojásként kezeli Rákóczit, akit a lehetőségek szerinti kisebb rossznak tart (de rossznak!).²³ A már-már túlon túl nyájas hangvételű levelek számomra sokkal inkább erről a reális helyzetfelismerésből fakadó óvatosságról tanúskodnak, mintsem valamely őszinte baráti kezdeményezésről.

A fentiek alapján úgy vélem, oly nagy ellentmondás, disszonancia érhető tetten a Kemény-idézet és Pázmány céljai, politikája, történelmi tapasztalata között, hogy egyszerűen kizárt, hogy szó szerinti értelmezés alapján messzemenő következtetésekre adjanak okot e sorok. De akkor miért hangzottak el ezek a szavak?

Pázmány írásai alapján kétségkívül szókimondó, véleményét nyíltan vállaló, vitakedvelő személy volt. „Én pedig nem ítlelem hozzám illendőnek, hogy külömbet mondjak annál, a mit ítlek” – írta Sennyey István kancellárnak egy levelében.²⁴ Esterházy Miklósnak címzett két levelében szintén hangsúlyozza, hogy mind a királynak, mind a nádornak igazmondással tartozik.²⁵ Biztosak lehetünk tehát abban, hogy Pázmány bármit írt a királynak vagy környezetének, azt komolyan és őszintén

¹⁷ Forgách Zsigmond nádornak, 1619. november 20. HANUY, *i. m.* I, 209–212.

¹⁸ „Sperari itaque non potest, quod Pardus iste varietatem suam mutare velit.” A császári hadi- (vagy a titkos) tanácsnak 1623 őszén készített opinióból. TUSOR, *Petri Pázmány... i. m.*, 101.

¹⁹ Pázmány Péter Melchior Kelsl bíboroshoz, Bécs, 1626. november 21. TUSOR, *Pázmány és Klesl... i. m.* 129.

²⁰ „Vellem, si Majestas Sua ita cum Betlenio ageret, sicut agendum jubet scriptura cum Diabolo.” Pázmány opinioja a titkos tanácshoz 1626. október hónapban. HANUY, *i. m.* I, 540–543.

²¹ Rákóczit a katolikusok legelszántabb ellenségének nevezi. Giovanni Pallottónak, Pozsony, 1630. október 7. MARTÍ Tibor, *Pázmány Péter bíboros, esztergomi érsek nemzetközi és hazai kapcsolatrendszeréhez: Három kiadatlan Pázmány-levél = Pázmány nyomában. Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, Bp., 2013, 315–322.

²² Bethlen Istvánnak, Pozsony, 1636. március 14. HANUY, *i. m.*, II, 636–639.

²³ „Pericula gravia imminere video, si Rakoczius Principatum assequatur.” II. Ferdinánd királyhoz, Sellye, 1630. november 21. HANUY, *i. m.*, II, 151–153.

²⁴ Pozsony, 1629. augusztus 14. HANUY, *i. m.*, II, 52–53.

²⁵ „Én soha arra nem kötöm magamat, [...] hogy Juramentomom szerént igazán ő Felségének meg nem mondom, a mi tetszik és nem tetszik.” Bécs, 1633. július 16. HANUY, *i. m.*, II, 425–29 „Mert én arra nem köthetem magamat, kiváltképpen Uram előtt, kinek Juramento köteles vagyok, hogy félelem és barátságra való tekintet nélkül, amit ítlek, azt mondom.” Nagyszombat 1633. augusztus 9. HANUY, *i. m.*, II, 438–441.

gondolta. Az ellenséggel szemben viszont maga Pázmány javasolta a nagyobb baj elkerülése érdekében a színlelést és a megtévesztést.²⁶ Erre biztatta Rákóczi éppúgy, mint ahogy jobbágyainak is megengedte, hogy színleg hódoljanak, mivel megvédeni nem volt képes őket a töröktől.²⁷

Pázmány jól ismerte a lélek működését, hitvitázóként az érzelmekre és az értelemre egyaránt kiválóan tudott hatni. Ha egy önnön nagyságától eltelt fejedelmet akár közvetlenül, akár közvetetten megbízottja révén megszelídíteni kívánt, ha a politikai és katonai realitásokat figyelembe véve tudta, hogy nem ronthat ajtóstól-alabárdostól a házba, akkor bizony az általa birtokolt leghatékonyabb fegyverrel, a szó erejével, ravaszkodással közelített a célhoz. Hogyan nyerhette meg magának Kemény Jánost, hogyan növelhette esetleg a befolyását az erdélyi fejedelemre? Ha barátian, cinkos összekacsintással bizalmába fogadja, és olyat mond neki, ami ugyan részben igaz, de a hallgató szívének kedves.

A fentiek és az általam ismert források alapján úgy vélem, a sokszor idézett Pázmány-gondolat épp úgy, mint a Rákóczi Györgynek szóló levelek hangvétele, pusztán színlelés, amely a fiatal Kemény János, illetve az erdélyiekkel való időleges békés kapcsolat fenntartását szolgálta. A bíborosnak az erdélyi helyzet megoldásával kapcsolatos valódi álláspontját a királynak és a kormányzerveknek küldött írásaiból olvashatjuk ki.

„Csak magyarral Erdélyet (sic!) soha bizony meg nem rettentí senki. Németnek kell lenni, mert anélkül ha ki mit cselekszik, megengedik ugyan, de csak nézik és nem applicálják úgy, amint kellene, magokat. Ha ember sok és nagy oblációkat teszen, admittálják. De nem tudom, ha segítik. Hanem első fundamentom az, hogy német nélkül senki az erdéli fejedelemmel fel ne tegyen. És ha mit akar ő felsége, úgy kezdje, hogy félbe ne szakadjon.”²⁸

²⁶ A XVII. században a politikai érintkezésekben bevett gyakorlatnak számított a *dissimulatio*. A problémakörrel számos értékes tanulmány található egy nemrég megjelent kötetben. *Színlelés és rejtőzködés: A kora újkori magyar politika szerepjátékai*, szerk. G. ETÉNYI Nóra – HORN Ildikó, Bp., 2010. A kézirat lezárását követően hívta fel figyelmemet Tusor Péter tanulmánya arra, hogy a Pázmány által képviselt, a protestánsokkal történő eseti egyeztetéseket, megbékélést is magában foglaló, de a katolizációs törekvéseket nem feladó hozzáállás közvetlen mintaképe a Melchior Klesl névvel fémjelzett „Ausgleich”-politika lehetett. TUSOR, *Pázmány és Klesl... i. m.*, 122.

²⁷ Rákóczi Györgynek, Pozsony, 1637. március 11. HANUY, *i. m.*, II, 757–758; „Dissimulanter hattam, hogy az tisztviselők engedjék, hogy holdoljanak.” Nagyszombat, 1632. január 11. HANUY, *i. m.*, II, 233–234.

²⁸ Esterházy Miklós nádornak, Túróc, 1633. szeptember 17. HANUY, *i. m.*, II, 443–446.

HOGYAN ÍRT PRÉDIKÁCIÓT TELEGGI MIKLÓS ÉS PÁZMÁNY PÉTER?

HORVÁTH CSABA PÉTER

Két prédikáció ugyanazon témára: a választott perikópa

Tanulmányomban kísérletet teszek annak bemutatására, hogy a két katolikus főpap prédikáció-szerkesztési gyakorlatát vázlatosan ismertessem, összevevsem, és a katolikus egyházi szónoklattani hagyományban elhelyezzem. Erre az indítot, hogy vastkos köteteket elolvasva nem is inkább a különbözőségek, hanem a retorikai felépítettség tekintetében mutatkozó egyezések sejtettek fel számomra.

A kortárs posztillászerzők¹ – felekezettől függetlenül – minden bizonynyal a szentírásmagyarázati-hermeneutikai tradícióból merítenek, amikor a perikópában előkerülő témáról prédikálnak. Így például az elveszett, majd megtalált Jézust tárgyáló perikópa esetén (vízkereszt utáni I. vasárnap – Lk 2, 41–52) mindegyik beszédíró a gyermeknevelésről és a gyermekek kötelességeiről; a kánai menyegző története (vízkereszt utáni II. vasárnap – Jn 2, 1–11) kapcsán mindenki a házasságról és az alkoholfogyasztásról beszél; az adófizetésről való példabeszéd (Szentháromság-vasárnap után XXIII. vasárnap – Mt 22, 15–22) pedig a társadalmi hierarchiákról, az uralkodók és alávetettek kötelességeiről szól. Ezen nem csodálkozhatni, mert a témák ma is, akkoriban is evidenciának, magától értetődőnek számítottak.

Éppen ezért egy olyan perikópát választottam, amelynél az értelmezési lehetőségek sokkal tágabbak, mégpedig a hűtlen intézőről szólót (Szentháromság-vasárnap után IX. vasárnap – Lk 16, 1–9).²

¹ Itt csak azokra a szerzőkre gondolok, akik az egyházi év vasárnapjainak (de tempore) és ünnepeinek, emléknapijainak (de Sanctis) perikópaikat magyarázták prédikációs kötetekben, tehát a vizsgálatból kirekesztem azokat – az elsősorban református – homíliászerzőket, akik akár teljes szentírási könyveket elemeznek végig (pl. Melius Juhász Péter a rómaiaknak [RMNy 194] és a kolosszeieknek írt levelet [RMNy 171], Kecskeméti Alexis János Dániel próféta könyvét [RMNy 1236], Sóvári Soós Kristóf evangélikus kisnemes a kisprófétákat [RMNy 873] stb.), de nem az adott napra való perikópát értelmezik prédikációikban. Ugyanígy nem foglalkozom a vasár- és ünnepnapi szentleckéket (epistolákat) magyarázó kötetekkel (Beythe István [RMNy 553; RMNy 554] és Sóvári Soós Kristóf [RMNy 828]) sem. A „kortárs” kategóriát Bornemisza Péter első posztillás kötetének megjelenésétől [RMNy 333] (1573) Pázmány prédikációinak megjelenéséig [RMNy 1639] (1636) számítom.

² TELEGGI Miklós, *Az evangéliomoknak [...] magyarazattyanc masodic része*, Nagyszombat, 1578 (RMNy 418), 516–535; PÁZMÁNY Péter, *A romai anyaszentegyház szokasából minden vasarnapokra es egy-nehany innepekre rendelt evangéliomokrúl predikacziok [...]*, Pozsony, 1636 (RMNy 1659), 830–842. (A' Keresztyéni Prudentia, *Okosság miben áll?*) Pázmány visszatér az ősegyházi perikópa-rendszerhez, Telegdi még a középkori magyar hagyományban gyökerezőt használja.

A prédikációk tartalma és szerkezete

Pázmány prédikációi tematikus sermők,³ melyeknek saját címet is ad, Telegdi szövegei a szentírási helyhez ragaszkodó, azt szinte sorról sorra végigkísérő és értelmező homíliák.⁴ Pázmány prédikációs gyakorlata eredendően a jezsuita retorikai nevelés következtében alakult így,⁵ tankönyve a leghíresebb jezsuita rétoré volt.⁶ Pázmány prédikációs kötetének tematikus sermói és Loyolai Szt. Ignác lelkigyakorlatos könyvének tematikus összefüggéseire Óry Miklós hívta fel a figyelmet.⁷

Kettejük prédikációs gyakorlatában jelentős különbség, hogy Pázmány prédikációi sokkal hosszabbak, Telegdi homíliái rövidebbek, sokkal lényegre törőbbek, és kevesebb példaanyagot vonultatnak fel.⁸

A prédikációk szerkezete:

1. Mindkét szerző a saját maga fordította evangéliumi szakasz közreadásával kezdi prédikációját.⁹ [T: 516–517; P: 830–831.]
2. Az igényes prédikációk mindig tartalmaznak bevezetést,¹⁰ mely leggyakrabban a perikópa litterális jelentését fejt ki, illetve a tárgyalni kívánt témát vezeti be.

Telegdi: 517–518.

MI végre szollotta legyen Christus ezt e' pelda beszedet, ünne magá meg ielenti, midön imillyen mondást vét vtanna. (*Ez Euangelionnac sommaia.*) szerezzetec magatoknac barátokat, az alnokságnac Mammonából. Hogy mikor meg fogyatkozandotoc, be fogadgyanac titeket, az örökce valo háilekokba. [...] Es miképpen kellyen azt miuelnünc, egy alnoc safárnac peldaiabol

Pázmány: 831–832.¹¹

Igaz, hogy Isten e' Világot teremtvén, Emberek birodalma-alá vetet mindeneket, arra szabadítván őket, hogy *Subjiciant terram: Dominetur* (Psal. 8. v. 8. Genes. 1. v. 28.); Bírják a' földet [...] De nagy csalatkozás vólna, ha ebből azt itílnők, hogy, nem Sáfárok, vagy Gond-viselő gazdák, és szám-adó Tisztartók, hanem Szabados Urak vagyunk a' Világi jókban...

³ SZÁNTÓ Konrád, *Pázmány főpásztori tevékenysége: Szerepe a magyar katolicizmus megújításában = Pázmány Péter emlékezete: Halálának 350. évfordulóján*, szerk. LUKÁCS László, SZABÓ Ferenc, Róma, 1987, 269–304, 273–274.

⁴ Telegdi is írt egynéhány sermót, prédikációs kötetekben az imádságról, a Szentháromságról és az Eucharisziáról szólót, valamint latin-magyar nyelvű *Agendájában* [RMNy 528] egy esketési és egy gyászbeszédet olvashatunk. FÉNYI András, *Telegdi Miklós (1535–1586)*, Bp., Buschmann, 1939, 22.

⁵ „A Ratio Studiorum előírásai a jezsuita tudományos kutatást határozott irányba állították. [...] Pázmányt a jezsuita iskolának szelleme irányítja. [...] Éppen ezáltal válik ő a tipikus korabeli jezsuita iskola szellemének apostolává.” KÖRTVÉLYESY Ferenc, *Az egyetemes fogalmak tana Pázmány bölcséletében*, Bp., 1943 (Dolgozatok a Kir. Magy. Pázmány Péter Tudományegyetem Philosophiai Szemináriumából, 60), 41.

⁶ Cyprian SOAREZ, *De arte rhetorica libri tres ex Aristotele, Cicerone et Quintiliano praecipue deprompti*, Coloniae, 1574.

⁷ ÓRY Miklós, *Pázmány az ige szolgálatában*, Szolgálat, 1969, 47–70, 50–53.

⁸ Ennek oka az is lehet, hogy Pázmány korában a prédikáció kikerült a szentmise liturgiájából, vagy a mise előtt vagy után hangzottak el, ezen felül Pázmánynak nem voltak felettesei az egyházi hierarchiában, hogy figyelmeztessék a prédikáció hosszára.

⁹ FÉNYI, *i. m.*, 17–18; SINKÓ Ferenc, *A prédikációk Pázmányá*, Vigilia, 1981, 73–80, 78.

tanét meg reia. Mely ertuen hogy az ü vra szamot akarna túlle venni, es a' safarságbol ki akarnáia ütet vetni, ideien gondot viselne magara. Vra ioszagából varatokat szerze magánac, hogy midön a' safarságot túle el venneic, lenne houa fogni feiet. Igy illic minekünkis chelekdünnc, feienkent chac safaroc vagyunc a' mi ioszaginkba. (*Feienként safaroc uagyunc.*) [...] Ez sommaia ennac ez Euangeliomnac. Melynec három resze vagyon.

Első részében bizonyossa teszen minket Christus, hogy mindennec szamot kel adni az ü safarságáru.

Masodikban int, hogy ha az emberec e' vilag szerent, uöuendö dolgokra szorgalmatos gondot viselne, sokkal inkább meg miuellyüc mi azt lelec szerent, es a' mi lelkünknecc iduössegének gond viselése, szüntelen elmenkben forogion.

Harmadikban meg tanét, mint es mi végre kel elnüncc e' földi ioszágokkal.

Ezen igazságot ismérteti Christus a' mái Evangeliomban: Először, abból; hogy a' Felsőges Isten, szabad akarattya-szerent, mint magáét, elvési töllünk a' mit reánk bízot, valamikor akarja; csak azt mondván; *Jam non poteris villicare*, hogy tovább immár nem gazdálkodhatunk. [...] Nagy esztenünk vagyon a' szorgalmatosságra, ha meg-gondollyuk a' Szám-adást. [...]

Szép hasznos Tanuságink lehetnének mind ezekből: Mert meg-tanulhatnók, Minémű szoros számot véssen Isten az Utolsó ítéletben, minden világi Sáfárkodásunkról (Supra, fo. 14.): Minémű tékozás a' Halálos vétek, mely embert Testi Lelki javaiból ki-forgattya (Sup. f. 702. et 739.): Mely üdvösséges az Alamisnázkodás, mellyért Isten Országába fogadtatunk (Supr. f. 447.). De ezeket mászorra hagyván; Ez jelen-való Orát csak abban töltöm, hogy meg-ércsék a' Keresztyének, Miben ál, és Minémű cselekedeteket kíván töllünk, *Prudentia Sanctorum*, az igaz Keresztyéni Okosság (Prov. 9. v. 10.); melynek fogyatkozását, az Igazság Fiaiban, sajnálva említi Christus e' mái Evangeliomban.

Telegdi a litterális értelmet tárja elének, majd jelzi, hogy – mint szinte mindig – három részben¹² magyarázza az evangéliumot. A „MI végre szollotta legyen Christus ezt e' pelda beszédet, ünne magá meg ielenti, midön imilyen mondást vét vtanna” és az „Ez sommaia ennac ez Euangeliomnac. Melynec három resze vagyon” fordulatok Telegdi szinte minden prédikációjában előfordulnak.

Pázmány szép metaforával kezd a világ teremtéséről, majd ugyancsak előszámlálja a litterális értelmet, egyfajta átvezetésként a „keresztyéni okosságról” való tanításhoz. Telegdivel ellentétben, akinek prédikációszerzői tevékenysége nem kifejezetten szépirodalmi ihletésű, „hanem a használati akarás szociális buzgalmából fakadt”,¹³ és – néhány példától eltekintve, pl. a speculumok, melyekben minden

¹⁰ BARTÓK István, *Pázmány prédikációi és a katolikus-protestáns retorika = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 2), 322–332, 325.

¹¹ A Pázmány-szövegek betűhív közlésének módszertanáról: RAJHONA Flóra, *Pázmány Péter prédikációinak forrásairól = Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatások 2006-ban*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2006 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 6), 113–124, 124.

¹² Feltételezésem szerint Telegdi azért nem a „tanuság” terminust használja, hogy egyértelműen elhatárolódhasson Bornemisza Péter szóhasználatától.

¹³ FÉNYI, *i. m.*, 16.

társadalmi rend kötelességeit felsorolja¹⁴ – nem él a klasszikus retorika ékítő alakzataival; Sík Sándor igaz meglátása szerint „a bevezetés művészete Pázmány egyik fő ereje.”¹⁵ Már itt, a prédikációk bevezetőjében kiviláglik, hogy a négy késő középkori, ill. reneszánsz retorikai-stilisztikai kategória közül¹⁶ Pázmány sermói a subtilis (finom ízlésű és bölcs, nagy tudású humanisták számára írt), míg Telegdi homíliái inkább a devotus (áhitatos, könnyen érthető, az egyszerű emberek tanítására alkalmas) kategóriájába illeszthetők.¹⁷

3. Mind Telegdénél, mind Pázmánynál a téma tárgyalása úgy tűnik, mintha teljesen más irányba tartana, ha azonban jobban megfigyeljük, mindkét szerző a „keresztyéni okosságról” beszél, csak más módon. Telegdi lineárisan halad a perikópa szövegrészletei nyomán, Pázmány szabadabban beszél, több példával, bibliai és antik idézettel alátámasztva érvelését. Azt azonban mindenképpen meg kell említeni, hogy Telegdi argumentációs struktúrájának elemei a Pázmány-féle szerkezetben fellelhetők, csak másik helyen tárgyalva. Mivel mindkét szerzőre jellemző a kristálytisza logikus gondolkodás,¹⁸ a beszédek részeit pedig gyakran valamilyen tipográfiai megoldás (margináliák, más betűtípussal szedés stb.) segítségével maguk is jelzik a kötetekben, ezek bemutatását is hasonlóan fogom elvégezni.

Telegdi Miklós prédikációiban a margókon Pázmánynál sokkal alaposabb és folyamatosabb tartalomjegyzéket ad, így ezek segítségével a tartalmi és szerkezeti egyezések feltérképezhetőek. Terjedelmi okok miatt a két választott prédikációnak sem teljes szövegét, sem teljes szerkezeti és tartalmi struktúráját nem adhatom közre, ezért csak a csomópontokra koncentrálok.

3/1. Isten reánk bízott javait elvesztegetjük:

Telegdi: 528–529.

Mely igen tunyac vagyunc kedig mi az iora, hogy nem sietünc a' szam adashoz készülni, nem keressünc iduössegünket, es az öröc eletet. (*Tunyac uagyunc az iora.*) Vai ebrednéc fel valaha, es iutna eszünkbe, hogy nem e' földiekért teremtet minket az Isten, hanem azért hogy ü neki szolgálanc ütet dicherneiöc, es az mennyei dolgokat keresnöiöc. (*Mire teremtettünc.*) [...] Mint ha

Pázmány: 833.

De Jaj, ki sokan követtyük a' mái Evangelionban említet Tékozló Gazdát, és úgy vesztegettyük az Istentül reánk-bízot Jókat, mint-ha számadatlanok volnánk! Nem csak a' külső Jókról szöllok, mellyeket sokszor dobzódásban, és haszontalan hiúságokban fogyatunk: de a' mi nagyob, a' Lelki Jókat, egy Halálos bünnel úgy el-tékozollyuk, hogy, *Omnes Justitiae non recordentur* (Ezech

¹⁴ *Uo.*, 23.

¹⁵ Sík Sándor, *Pázmány az ember és az író*, Bp., Szent István Társulat, 1939, 304.

¹⁶ TARNÓC Márton, *A szónoki beszéd művészete* = *Uo.*, *Kettőstűkőr*, Bp., Magvető, 1988, 89–98, 91.

¹⁷ Ez a skolasztikus kategóriarendszer nem avult el a késő reneszánsz és a barokk korban sem. Ezt a 16–17. században megjelent posztillás kötetek (és egyéb tematikus prédikációk) sokfélesége bizonyítja, mind katolikus, mind protestáns oldalon.

¹⁸ Pázmány logikai gondolkodásáról: BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., Akadémiai, 1979 (Humanizmus és Reformáció, 8), 135.

euelis arra intene minket, hogy oda fel legyen gondunc, a' fen valo dolgokat keressuc, holot a' Christus vagon, az Istennec iobián üluen (*Col. 3.*), a' mennyei dolgokra visellyünc gondot nem a' földiekre. [...] Emlekeznenc meg arrulis, hogy nagy kár embernek lelkere gondot nem viselni. (*Kar lelkunkre gondot nem uiselni.*) [...] Vegezetre, vetnöiöc egybe e' vilagiakat a' mennyiekkal, böchülnöiöc meg ezeketis amazokatis, itelneiöc meg ezec meniuel dragabbac es iobbac amazoknal. (*Iduössegünkre kellene legnagyobb gondot uiselniünc.*) Kit ha meg miuelnenc, ottan meg ertenöiöc hogy ha senki ninchen, ki e' vilagi életére gondot nem viselne, sokkal inkább szükség volna arra gondot viselniünc hogy az öröc eletből ki ne rekesztetnenc.

18. v. 24. 26.), emlekezetben sem marad Isten-elöt valami jót cselekedtünk: hanem, *Dies priores irriti fiunt, quoniam pollata est sanctificatio* (Num. 6. v. 12.), elébbi sok fáratságink, haszontalanokká lésznek. Annak-okáért, nem lehet nagyobb tékozlás a' Halálos bűnnél, mellyel ember Testi Lelki javait el-vesztegeti. Es noha a' mi Gazdánk, tudgya minden dolgainkat, és haladék-nélkül meg-büntethet; de nem hirtelnekedik: hanem üdöt ad, hogy Szám-adáshoz készülhessünk. söt, az Álnak Gazda példájával, Okosságra tanít, hogy helyére vigyük, a' mi fogyatkozás eset eddig-valo sáfarkodásunkban.

3/2. Az Úr az álnok gazdának nem tunyaságát, hanem eszét dicséri:

Telegdi: 529-530.

Pázmány: 832.

Es dichére az ur az álnac safárt, hogy eszesen chelekedec. Chac eszét dichére, nem alnakságat auagy lopásat, (*Mit dicher az ur, a' safarban.*) Mert midön valamely gonosz embert latunc hogy igen okos a' gonosságban, bannyuc hogy gonosz, de mind az által dichiriünc okosságot, es ezt szoktuc mondani. Ha iambor volna, ieles ember volna ez, sokaknac hasznalhatna eszeuel. Mert e' uilagnac fiai eszesbec a' uilagossagnac fiainal az ü nemzetsgekben, az az, a' kic e' vilagnac attac magokat, nagyobb gondot viselne e' vilagi dolgokra, hogy sem mint mi, kic az Euangeliomnac vilagossagara hiuattattunc, iduössegünkre.

Nem dicséri Isten az Álnak Gazdának a' Restséget, hogy kapálni nem akart; sem a' Kevélységet, hogy inkább szégyenlette a' kuldulást [...] Hanem, az Okosságot dicséri benne, Elöször, hogy messze elő-nézett, minémü küldűsságra, és bajos munkára juthat igye jövendőben, ha idején nem lát dolgához, és nem vigyáz magára. Másodsor; hogy haladék-nélkül, hamar, és szorgalmatosan gondot viselt jövendő állapottyára. Nem várta hogy körmére égjen; hanem, *Citö*, mingyárt, idején, serénységgel, és szorgalmatossággal [...] Ezt az Okosságot dicséri Isten a' Hamis szolgában: Ezt kívánnya a' Világosság Fiaitül.

3/3. A büntetésekről (figyelmeztetések):

Telegdi: 523-524.

Pázmány: 836.

Harmadszor hi, betegségec, hadac, ehseg, dög halal es egyeb felel nyomorusagoc által. (*3. Nyomorusagoc által.*) Azokis arra valoc, hogy esmertesséc büneinket, es meg gondoltassác velünc hogy minden nyauallyaknac oka a' bün. Hogy azert vér az Isten, miuel hogy nem iol élünc az ü aiandekiual, tekozlo szolgac vagyunc, es azt meg esmertetuen, keszerechenec Istenünkhöz terni.

Másik Let dolog, melyrül gyakran emlekezik a' ki igazán Okos; a' Büntetések, melyekkel Isten ostorozza minden üdökben a' Gonoszokat. Ezzel az emlekezettel, nem csak Isteni félelem öregbedik bennünk; hanem a' Bünök gyűlölsége szívünkhöz gyökerezvén, meg-tartóztat a' vétkektül.

3/4. Az igaz keresztény okosságról:

Telegdi: 530–531.

Azert adá előnkbe az alnac safárnac okos chelekedetit, hogy tanulnanc tülle. (*Mi uégre ualo a' pelda beszéd.*) Mit tanulnanc? azt, hogy ha nem töb, akar chac anni dolgunc lenne az öröc életnecc meg talalására, menyi gondgyoc vagyon embereknecc az ü hasokra. [...] Miert kerlec? Hogy az ü maid meg rothatando hasokat legyen miuel tölteni. (*A keresztyeneknecc gond uiseletlenségecc.*) A keresztyeneknecc peniglen, aleg iut chac eszekbenis az iduösség. Szegyen dolog ez atyamfiai, hogy testünkre szorgalmatosan gondot viselünc, lelkünkre semmit nem. [...] De kiualtkeppen arra tanet minket Christus e' pelda beszédben, mint kellyen élnünc e' uilagi ioszagunkcal. Azt akaria, hogy örökcé valo hailekokat, az öröc életet vagyücc meg raita.

Pázmány: 837.

Keresztyének; Tudgyátok-e honnan vagyon ez a' nagy szabados fesletség a' Keresztyén-ségben? Tudgyátok-e mi az oka, hogy ily igen ragaszkodunk a' Világhoz; ily kevés gondot viselünk a' Mennyei dolgokra? Ennek gyökere az, hogy Okosság-nélkül vagyunk, és a' jövődöt meg nem gondollyuk. Mert, ha gyakran eszünkbe forogna, hogy hamar, és véletlen, mikor nem gondollyuk, meg kel ettül a' Világtül válunk; hogy ennek, a' nyavalyás rövid életnek erkölcseszerént, vagy örök Böldogságot, vagy örök Kárhozatot nyerünk: oly szentül, és oly ártatlanül rendelnök életünket, mint Isten kívánja.

Telegdi a perikópát magyarázza végig, Pázmány a prudentia Aquinói Szent Tamás-féle rendszerét.¹⁹ A hívekhez való fordulások alapállása más: Telegdi a bűnök (tunya-ság, a bűnök miatt bekövetkezett egészségi és társadalmi romlás, mértéktelenség evésben-ivásban stb.), Pázmány a barokk katolikus etika (ésszerűség, a jó azonnali megcselekedése stb.) irányából közelít a keresztény tanításhoz.

Telegdinél az egész prédikációból, sőt posztilláinak mindhárom kötetéből hiányoznak a pogány bölcsék és a szent atyák írásai – kivétel ez alól, amikor látens hitvitába²⁰ kezd elsősorban a lutheránusok ellen –, elsődleges forrása és autoritása a Szentírás.²¹ Saját mikrokozegében nem is tehetett másként, mert a 16. század utolsó harmadában a magyarországi katolicizmus élet-halál harcát vívta a már Nagyszombatban is terjedő protestantizmussal szemben; esztergomi apostoli kormányzóként (1586. április 22-én Nagyszombatban bekövetkezett haláláig) pedig az ő felelőssége

¹⁹ „Ezeket nagy hasznosban ércsük, azt írja, Szent Agoston-után, Aquinas Doktor; hogy fő-képpen, Három dolgon fordul az Okosság vezérlése (S. Thom. 2. 2. qu. 47. 48. 49. Iuvenalis satyra 10. Nullum Numen abest, si fit Prudentia.): Egygük; *Memoria praeteritorum*, a' Let és múlt dolgok emlekezése. mert azok fontolása, szemessé térszi embert a' jelen-valókra. Másik; *Providentia, et Cautela*, Előre-nézés. mert a' jövődö veszedelmek távoztatásában, és reménlet jók megszerzésében áll nagy része az okos gondviselés. Harmadik; *Circumspectio*, a' Jelen-való cselekedetekben, minden-felé tekintés” [P: 834.].

²⁰ OLÁH Szabolcs, *Az önszemlélet síkjai Bornemisza és Telegdi vitájában = Religió, retorika, nemzet-tudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY ISTVÁN, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth, 2004 (Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 31), 359–373, 368; HORVÁTH Csaba Péter, *Bornemisza Péter politikai prédikációi*, Bp., KRE BTK, 2011, 80–97, MA szakdolgozat, kézirat.

²¹ FÉNYI, *i. m.*, 27–28.

elvitathatatlan volt.²² Pázmány, Telegdivel ellentétben,²³ megdöbbentő mértékben építi prédikációiba – és egyéb írásaiba is – a klasszikus késő humanista és jezsuita műveltség építőköveit: az ókori filozófia és patrisztika,²⁴ valamint a középkori skolasztikus teológia (legfőképpen Aquinói Szent Tamás) műveit. Pázmány eredeti művekből és florilégiumokból is dolgozott.²⁵ 2012-ben került a figyelem középpontjába magánkönyvtárának felfedezése. A gyűjtemény további kutatása a későbbiekben remélhetőleg lehetővé teszi majd a tudós főpap mögött rejlő tudományos apparátus feltérképezését.

A prédikációszerzés mindkettőjüknél kétcélú: a kor paphiánya miatt gyakorta – főként kisebb településeken – olvasni tudó laikusokkal, licentiatusokkal olvastattak kész prédikációkat;²⁶ valamint paptestvéreiknek szerettek volna mintapredikációanyagot szolgáltatni.²⁷ Telegdi a nép nyelvén ír, példázatai leginkább a parasztéletből merítkeznek.²⁸ Erre példa jelen szövegünkéből a „bagoly-példázat” [T: 529.]. Pázmány nagyszombati közönsége azonban inkább műveltebb polgárokból tevődött össze, akik talán fogékonyabbak voltak az antik lexikális elemekre is.

A két szerző nemcsak forrásaik különbözőségeiben, hanem használatában is különböző eljárást követnek. Telegdi minden hivatkozását magyarul adja közre,²⁹ míg Pázmány mindent latinul idéz, majd magyarra fordítja citátumait.³⁰ Nyilvánvalóan mindkettejük Vulgáta-kiadásból és bibliai konkordanciából dolgozott, a bibliai helyeket maguk fordították és ültették magyarra. Pázmány azonban a latin auktorokból vett forrásait gyakorta nemcsak fordítja, hanem értelmezi, magyarazza is;³¹ természetesen a forrásokat a margón pontosan vezeti. Ahol kiadásból dolgozik, ott

²² 1573. június 15. (Verancsics Antal halála) és 1597. január 22. (Kutassy János beiktatása) között az esztergomi érseki szék betöltetlen volt. (Fehérkövy István még beiktatása előtt elhunyt.)

²³ Mivel Telegdi vizsgált prédikációjában nem idéz auktorokat, csak a Szentírást, ezért csak itt jegyzem meg, hogy halála után azonnal elkészítették könyvtárának lajstromát, melyben több prédikációs segédkönyv is megtalálható, melyek más prédikációs és vitairataiban a segítségére lehettek (*Vitae Sanctorum Patrum, Sermones Bernardi Abbatís, Nicolaus de Lyra: I-X, Bibliotheca Sancta, Bibliotheca S. Patrum, Concordantiae Bibliorum, Concilia omnia*). TÓTH István, *Telegdi Miklós reneszánsz könyvtára*, MKSz, 1979, 272–284.

²⁴ BENDI Nándor, *Pázmány Péter prédikációi és az ókori klasszikusok*, Székesfehérvár, Székesfehérvári Egyházmegye, 1910.

²⁵ BITSKEY, *i. m.*, 54; RAJHONA, *i. m.*, 121.

²⁶ SZELESTEI N. László, *A prédikáció: Irodalmi és lelki olvasmány = Régi magyar prédikációk 16–18. század: Egyetemi szöveggyűjtemény*, összeáll. SZELESTEI N. László, Bp., Szent István Társulat, 2005, 8–13, 9.

²⁷ Lósy Imre egri püspök, majd esztergomi érsek Putnoky János nemes úrnak írt magyar nyelvű levelében megfogalmazza, hogy aki tud magyarul olvasni, az könnyen képes Pázmány posztillájából prédikációt mondani. CZOBOR Alfréd, *Lósy püspök levele Pázmány Postilláiról*, MKSz, 1926, 138–139, 138. A levél ma a MTAK Kézirattárában található. Közlése: *Uo.*, 138–139.

²⁸ FÉNYI, *i. m.*, 18–19.

²⁹ *Uo.*

³⁰ BÜKY Béla, *Milyen magyar bibliát használt Pázmány Péter?*, Vigilia, 1981, 81–84.

³¹ BITSKEY, *i. m.*, 57; BITSKEY István, *Patrisztikai források Pázmány beszédeiben: Pillantás egy barokk írói műhelybe*, Studia Litteraria: A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének Közleményei, 1975, 23–36, 35.

évszámot és pontos oldalszámot is megad, ahol florilégiumból veszi adatait, ott csak szerzőt, műcímet (a leggyakrabban mindezt rövidítve) és (ha van) fejezetszámot ad meg. A prédikációk szövege tipográfiaiailag úgy van szerkesztve, mint ezt előszavában is kifejti, hogy a latin elhagyható, ezzel is csökkentve az amúgy is terjedelmes prédikáció elmondásának hosszát.³²

4. A két ismertetett prédikáció tartami összefüggéseinek vizsgálatából ki kellett rekesztenem:

- 4/1. Telegdi prédikációjának harmadik részét, melyben a keresztyéni alamizsnálkodásról beszél [T: 530–535.],³³ mivel Pázmány kifejti, hogy erről nem fog szólni, mert egy másik prédikációjában tárgyalja ezt a kérdéskört [P: 832.].
- 4/2. Pázmány okfejtését a kétféle okosságról (a világ fiai okossága és a pogány kereskedők okossága) [P: 833.].³⁴
- 4/3. Pázmány rövid fejtegetését a sarkalatos erényekről („A’ Szent Írás, Négy Sarkát számlállya a’ Jó erkölcsök Tekéltességének.” [P: 833.]), melyek közül az egyik az okosság (prudencia). Ez a rész bevezetése a lényegi tárgyalásnak, mely a keresztyéni okosság három alappillére vizsgálja.

Kitekintés: Telegditől Pázmányig

Pázmány ars praedicandijának középpontjában a hasznosság (utilitas) áll, mely a lelki épülés fontosságának hangsúlyozása.³⁵ Ezzel Telegdi prédikációival rokon, a különbség kettőjük írásművészete között csupán annyi, hogy míg Telegdi – a kortárs protestáns prédikátorokkal rokon világnézete miatt,³⁶ mely örökölte a középkor statikus társadalomképét³⁷ – inkább vigasztalást és praktikus életvezetési alapelveket kíván adni híveinek a 16. század végének zavaros történelmi eseményei közepette, addig Pázmány „a jócselekedet révén mindent alakíthatónak, mozgathatónak, dinamikusnak fogott fel és mutatott be.”³⁸ Mindketten

³² HARGITTAY Emil, *Irodalomszemlélet Pázmány előszavaiban és könyvajánlásaiban = Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY ISTVÁN, OLÁH SZABOLCS, Debrecen, Kossuth, 2004 (Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 31), 374–383, 379–380.

³³ Pázmánnyal ellentétben Telegdinél a szociális-társadalmi témák minden prédikációjában előjönnek, és mindig a legsarkalatosabb helyeken. ZIMÁNDI PIUS, *Telegdi Miklós: Egy szociális főpap a XVI. században*, Vigília, 1939, 322–328.

³⁴ A külső-belső, illetve az azzal szinonim testi-lelki oppozíció nagyon gyakori a prédikációirodalomban, ezen nem is csodálkozhatni, mert nagyon hatékony kommunikációs szemléltető eszköz.

³⁵ BITSKEY ISTVÁN, *Barokk erkölcsstan Pázmány Péter prédikációiban*, Studia Litteraria: A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének Közleményei, 1974, 3–20, 9–11.

³⁶ NEMESKÜRTY ISTVÁN, *A XVI. század utolsó három évtizedének postillatirodalmából*, It, 1957, 460.

³⁷ „Latom hogy ki kiraly kösztünc, ki feiedelem, ki pispöc, ki praedicator, ki nemes, ki nemtelen, ki vr, ki szolgál, ki kazdag, ki szegeny. De mind eze Istenül vannac. Es szent Pal mondasa ként, Isten kegyelméből vagyunc a’ mic vagyunc (I. Cor. 15.)” [T: 519.]

³⁸ BITSKEY ISTVÁN, *Pázmány Péter*, Bp., Gondolat, 1986 (Magyar História – Életrajzok), 212.

izes bihari nyelvjárásban írtak.³⁹ Pázmány, taníttatása és műveltsége okán, talán az első volt, aki a legtanultabb protestáns prédikátorokkal is fel tudta venni a versenyt;⁴⁰ Telegdi higgadt önmérsékletével és a katolikus tanítás radikális Szentírás-alapú propagandájával vált a historia litteraria kimagasló egyéniségévé.

Telegdi Miklós életéről és munkásságáról mindössze két kismonográfia⁴¹ és néhány kisebb tanulmány szól, életművét – és azon belül prédikációit – mindig más szerzőkkel összehasonlításban tárgyalták. A leggyakoribb és szinte magától értetődő összehasonlítási alapjai a csallóköz-mátyusföldi szuperintendens és híres hitvitázó társa, Bornemisza Péter ötkötetes prédikációgyűjteménye,⁴² valamint a kora újkori prédikáció műfajának csúcsaként számon tartott Pázmány Péter-i szentbeszéd.⁴³ Éppen ezért elengedhetetlen, hogy a közeljövőben egy a mai tudományosságnak megfelelő nagymonográfiában összegezzük a fáradhatatlan hitvédő és szépíró tudós főpap munkásságát, ugyanis ő és kortársai – a katolikus megújulás Pázmány előtti nagy generációja (Monoszlóy Andárs, Mossóczy Zakariás, Pécsi Lukács és többek) – teremtették meg anyagi és szellemi alapjait Pázmány Péter és munkatársai azon törekvésének, hogy Magyarország újra a Regnum Marianum legyen.

³⁹ Pázmány anyanyelvi szinten ismerte a latin nyelvet, éppen ezért – a latin szófordulatok reflexszerű magyarrá ültetése miatt – szövegeiben gyakran találkozhatunk latinizmusokkal. ZSIRAI Miklós, *Pázmány Péter nyelve*, Nyr, 1994, 47–51, 49.

⁴⁰ VÁRADY Imre, *Pázmány a magyar próza történetében*, KatSz, 1970, 310–314.

⁴¹ FÉNYI, *i. m.*; BOTH Ferenc, *Telegdi Miklós élete és művei: Irodalomtörténeti tanulmány*, Szeged, Endrényi Lajos, 1899.

⁴² NEMESKÜRTY István, *A XVI. század...*, *i. m.*, 453–466; NEMESKÜRTY István, *A magyar széppróza születése*, Bp., Szépirodalmi, 1963, 200.

⁴³ FÉNYI, *i. m.*, 17, 22; OLÁH, *i. m.*, 359–360; RÓNAY György, *Pázmány magyar elődei*, Theologia, 1936, 51–56, 50.

A NYELV REFLEXIÓJA AZ IRODALMI SZÖVEGBEN (OTTLIK GÉZA MINDEN MEGVAN)

HORVÁTH KORNÉLIA

Tagadhatatlan, hogy a nyelv nemcsak szükséges, de felette hasznos emberben. Először: mert ezáltal jelentjük egymásnak gondolatunkat, tanácsunkat, igyekezetünket, szándékunkat. Mivel [...] szüből származik a szó, a nyelv a szűnek csapja. Azért, amivel szívünk bévelkedik, az foly nyelvünkre. És miképpen a nyelv szárazságán és égésén a szűnek forróságát ismerik az orvosok, úgy a nyelv szólásából tudhatjuk, mi vagyunk emberben, quid velit cor, lingua testatur, mert amit szívünk akar, nyelvünk azt emlegeti. Nyelv nélkül tehát sem egymás között való nyájasságunk, sem egymástól való tanulásunk nem lehet.

(PÁZMÁNY PÉTER)¹

Gyakran előfordul, hogy egyes irodalmi szövegek tematizálják, vagyis a (lírai vagy prózai) narratíva tárgyává teszik a nyelvet, a szó metafora-, történet- és szövegtképző működését: ez történik Ottlik Géza *Minden megvan* c. novellájának² abban a részletében is, ahol a hosszú külföldi távollét után hazatérő Jacobi Péter mintegy „újraismerkedik” anyanyelvével, s ennek során a *szavatosság* szó jelentését igyekszik magában rekonstruálni:

(...) A civilruhás, úgy látszik, elvesztette a türelmét, legyintett, bánja is ő, lediktált két nyilatkozatot, és szavatosságot kért a hegedűstől valamire. Ennélfogva Jacobi azt gondolta igazában, hogy akkor már tudnia kellett olvasni, amikor a kelmefestő kirakatában öröktől fogva meglévő hosszúkás háromoldalú hasábon feltűnt neki egy új szó. Az üzlet egy sarkon volt, néhány házzal odébb, mint ahol laktak. Nem volt különösebben érdekes. De a kirakat közepén, elől, egy politúrozott háromszögletű hasáb volt lefektetve, s ez állt rajta: Millner és Fiai – Szavatossággal Fest Tisztít.

Talán, talán hallotta már a „szavatosság” kifejezést előbb is, de nem tudta, mit jelent. Még később is, amikor másodszor, harmadszor találkozott írásban

¹ PÁZMÁNY, Péter, *A nyelvnek vétkeiről* = Uó., *Válogatott prédikációk*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2010, 270.

² OTTLIK Géza, *Minden megvan* = Uó., *Minden megvan*, Bp., Magvető, 1991, 263–299.

ezzel a szóval, és próbálta összebékíteni a gyanított tartalmait, eltérő vonatkozásait, még később is homályos, tétova maradt az értelme. Esőkabátot, sátorponyvát hirdettek az újságban egyszer mint szavatoltan vízhatlant. A szavatolás tehát valami ismeretlen tímár- vagy takácseljárás is lehetett: cserzés, pácolás, átítatás egy különleges festékanyaggal vagy zsírral, viasszal? Vagy kártolás, fésűfonás, szövésfajta? Ennek ellentmondott egy varrógép, melyet a hídon túl, az egyik körúton talált. Rá volt írva az ára és az, hogy kétévi szavatossággal. Elejtette azt a lehetőséget, hogy a csillogó fémmasinát cserzőkádakban, rokkán vagy szövőgépen, vagy akár kemencében szavatolták két évig. De ahogy továbbszaporodtak a szó jelentései, az újabb árnyalatok rendre ráakódtak az elsőre, visszakapcsolódtak Millner H. és Fiaihoz. Az egyik könyvében volt egy kép, s ez állt alája írva: „Szavatolok a lady biztonságáért – mondta a derék indián.” A szokatlan szóhasználat, noha nyilván csak az ifjúsági regény fordításbeli sutasága volt, valódi varázslattal és nagy erővel keltette életre az idegen világot, a messzeséget. Innét, máshonnan, a kelmefestő szavatosságába mindenestre beleivódott, cserződött, pácolódott, fonódott és szövődött sokféle jelentés, kalandos és vitéz értelemárnyalat; mint: *salvus conductus*, kezesség, kitartás tűzön-vízen át, férfibecsület, adott szó; vagy, kézzelfoghatóbban: menekülés a Cordillerákon keresztül, robogó gyorsvonat a szakadék fölött, a hajótörött és elveszett édesatya megtalálása egy lakatlan szigeten.

A bátor indián nem volt többé elválasztható Millner H. és Fiaitól, s ahogy ő a képen, meztelen bronz felsőtesttel, fegyvertelen laza eleganciával feltette a lábát a sziklafokra, Jacobi is megszokta, hogy – ha néha megállt barátjával a kelmefestő kirakata előtt egy percre, ámbár ez ritkán történt meg, mert majdnem minden egyéb dolog érdekesebb volt ennél, de ha mégis megálltak, talán csak puszta szórakozottságból, beszélgetésbe merülve –, megszokta, hogy a jobb lábát feltegye a kirakat alatti lépcsőfokra, gépies mozdulattal.

– A nemesfémkivitel korlátozás alá esik. Munkavállalási engedélyre van szüksége – mondta a civilruhás. – Itt írja alá ezeket.

Jacobi felállt. Az órájára nézett. Közben a székét támlájánál fogva félretolta, és feltette rá a jobb lábát. Aztán előrehajolva, fél lábával a széken, aláírta az elébe tett papírokat. (271–273.)

Ebben a csaknem másfél oldalas passzusban, mely a szereplő belső beszédét formailag a harmadik személyű narrátor szavában, a nem tulajdonképpeni vagy közvetített egyenes beszéd eljárásával adja vissza, mintegy kicsinyített, *mise en abyme* formában jelenik meg a novella szövegépítkezésének szervezőelve. Jacobi itt sajátos „etimológiai” kutatást végez, vagyis azokat a képzeteket rekonstruálja, melyek a *szavatol* szó egyes jelentéseit a szónak bizonyos korábbi jelentéseihez kötötték. Világos, hogy ez esetben nem a szó közösségi, hanem egyéni története válik reflektálttá, vagyis az a nyelvi út, melynek során a *szavatol* szó a még gyermek Jacobi tudatában elnyerte sajátos jelentését. Ez legalább két aspektusból bír fontossággal a novellaszöveg egészére nézve. Egyfelől látható, hogy itt a beszélő nem a *szavatol* szónak a közösségi nyelvhasználat által szentesített jelentéséhez jut el, hanem egy olyan sokrétű jelentéskomplexumot alkot meg, amely magában foglalja az egymásból kifejlő szójelentéseket („[...] a kelmefestő szavatosságába mindenestre beleivódott, cserződött, pácolódott, fonódott és szövődött sokféle jelentés, kalandos és vitéz értelemárnyalat; mint: *salvus conductus*, kezesség, kitartás tűzön-vízen át, férfibecsület, adott szó; vagy, kézzelfoghatóbban: menekülés a Cordillerákon keresztül, robogó gyorsvonat a szakadék fölött, a hajótörött és elveszett édesatya

megtalálása egy lakatlan szigeten.” 272.) A többé-kevésbé változatlan, tehát felismerhető *szavától* hangforma (a jelölő) magában sűríti korábbi jelentéseit, s ezáltal e jelentéskomplexum létrejövésének történetét is. Ottlik szövege eszerint tagadja a szótári szó létezését: a szó jelentését minden beszélőnek magának kell megalkotnia *a nyelv közösségi használata*, a beszéd és a megértés során.³ Ebből következik, hogy egy szón az egy nyelvet beszélő közösség tagjai sohasem fogják ugyanazt érteni, éppen mert *a szójelentés megalkotásának módja* a nyelvtanulás folyamatában *egyénenként mindig eltérő*. Másfelől azonban a gyermekkori nyelvtanulás folyamatában keletkezett egyéni eltéréseket a felnőtt évek hosszú automatikus nyelvi gyakorlata egyre inkább elhomályosítja, vagyis kitörli a beszélő emlékezetéből. Ezek az egyéni jelentések csak a nyelvvel való újratalálkozás olyan szituációjában elevenednek fel a beszélő nyelvi tudatában, amilyenbe Ottlik hőse is kerül hazatérésekor. A nyelvhasználatától hosszú időre elszakadt felnőtt a szó jelentését csak úgy képes rekonstruálni, ha felidézi a szóalkotás egész folyamatát, amelynek során valamikor, gyermekként az adott szó jelentését magában létrehozta. A szójelentés „felnőtt” újraalkotása ezért egyfajta eltávolodás is a gyermeki tudattól és a nyelvhez való gyermeki viszonytól: a képzetek sorát a hős most már nem azonosítja a szójelentésekkel, hanem reflektálja a képzet és a képzetből létrehozott jelentés különbségét. Mint Potebnya rámutat, éppen ebben áll a mitikus és a költői gondolkodás különbsége: míg a mitikus tudat objektív jelenséggként fogja fel a képzetet, s ezért egészében megfelelteti a jelentésnek, addig a költői gondolkodásmód csak a jelentéshez való átmenet szubjektív eszközének tekinti, mely semmiféle további következtetésre nem ad lehetőséget.⁴ A nyelv a mitikus világlátású gyermek számára még nem problematikus: így értelmezhető a szövegnek az a kétszeri állítása, mely szerint a kirakat „nem volt különösebben érdekes” (271, 273). A nyelv közvetítő szerepének felismerése először akkor következik be, amikor a gyerek észreveszi, hogy egyes szavak jelentése nem evidens, nem hozzáférhető a számára, azaz a szójelentést neki magának kell megalkotnia. Hősünk erre a felismerésre és az ezt követő nyelvalkotó tevékenységére *emlékezik vissza*. Az emlékezés mechanizmusa egyszersmind tudatossá is teszi a korábbi, félig öntudatlan jel- és jelentésképző folyamatot. A nyelvalkotó tevékenység reflexiója *most*, az elbeszélés idejében megy végbe (ez indokolja a nem tulajdonképpeni vagy közvetített egyenes beszéd elbeszéléstechnikai megoldását a novellában), s a visszaemlékezés folyamata egyben nyelv és cselekvés antropológiai összefüggését is feltárja.

³ Vö. „Ezáltal [...] lehetővé válik a voltaképpeni történés, tudniillik az, hogy a szó, amely hagyományként száll ránk, s amelyet hallgatnunk kell, valóban belénk talál, s úgy talál belénk, mintha megszólítana bennünket, és egyenesen hozzánk akarna szólani.” Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer*, ford. BONYHAI Gábor, Bp., Gondolat, 1984, 320.

⁴ Alekszandr POTEBNYA, *A költői és a mitikus gondolkodás*, ford. HORVÁTH Kornélia = *Poétika és nyelvelmélet, Válogatás Alekszandr Potebnya, Alekszandr Veszelovszkij, Olga Frejdenberg elméleti műveiből*, szerk. KOVÁCS Árpád, Bp., Argumentum, 2002, 164.

Mindéz azért lesz jelentős a *Minden megvan* hőse számára, mert a szó és a nyelv reflektálttá tétele a novellában tematikusan is saját művész-mivoltának s ezen keresztül *énjének* keresésével kapcsolódik össze. A művészség (költőiség) és az önmegértés előfeltételeként a novellaszöveg a nyelv költőiségére való rálatást és rátalálást mutatja föl.

Nézzük meg részletesen, miként írja le a szöveg az ember nyelvteremtő tevékenységét! Az idézett részletre nagyon igaz a potebnjai megállapítás, mely szerint *a megismerés a szó segítségével megy végbe*. A megismerés a megismerendőt a korábban megismerttel hozza kapcsolatba, s összehasonlítja őket a mindkettőben meglévő közös jegy alapján, melyet a megismertből ragadott ki.⁵ Jacobi esetében újra-megismerésről, azaz emlékezésről van szó, amely nemcsak folyamatát, hanem célját tekintve is *nyelvi tevékenység*: a megismerendő itt nem valamely dolog vagy létező (vagyis a tét nem a szó elsődleges létrehozása), hanem a *szavatosság* szó jelentése (azaz a szójelentés újraalkotása). A korábban a *szavatosság* jelölővel jelzett megismertek sora Jacobinál: 1. az esőkabát és a sátorponyva („Esőkabátot és sátorponyvát hirdettek az újságban egyszer mint szavatoltan vízhatlant.”); 2. a varrógép („Ennek ellentmondott egy varrógép, melyet a hídon túl, az egyik kőrúton talált. Rá volt írva az ára és az, hogy kétévi szavatossággal.”); 3. az indián („Az egyik könyvében volt egy kép, préri, távolban vízesés, sziklafokon a szereplők, s ez állt alája írva: »Szavatolok a lady biztonságáért – mondta a derék indián.«”). A szójelentés újraalkotását jellemzi, hogy itt már nem egy kiemelt ismérvvvel, azaz képzzel, hanem képzetek sorával kell a hősnek számolnia, amelyek – amint ezt a novellaszöveg tematizálja – ellent is mondhatnak egymásnak (vö. „Ennek ellentmondott egy varrógép [...]”). A megismerő gondolkodás a már ismert és az újonnan megismertek közötti közös jegyek kiemelése mentén halad, s e jegyek ellentmondása okoz zavart a jelentés újraalkotásában, vagyis a megértésben. Példánkban a kiragadott közös ismérvek a következők: 1. Az esőkabát-sátorponyva esetében a cserzés, pácolás eljárása („A szavatolás tehát valami ismeretlen tímár- vagy takácseljárás lehetett: cserzés, pácolás, átítatás egy különleges festékanyaggal vagy zsírral, viaszszal? Vagy kártolás, fésűsfonás, szövésfajta?”); 2. Ezzel a varrógép esetében az eljárás helye/eszköze mutathatna valamilyen közösséget, ám ez ellentmond a megismerő tapasztalatnak („Elejtette azt a lehetőséget, hogy a csillogó fémmasinát cserzőkádakban, rokkán vagy szövőgépen, vagy akár kemencében szavatolták két évig.”); 3. Az ellentmondás kapcsán a megismerő tudat szintézisre, a képzetek integrálására törekszik, s a további közös szemantikai jegyeket egymásra rétegezi („De ahogy továbbszaporodtak a szó jelentései, az újabb árnyalatok rendre rárakódtak az elsőre, visszakapcsolódtak Millner H. és Fiaihoz [...] innét, máshonnet, a kelme-festő szavatosságába mindenestre beleivódott, cserződött, pácolódott, fonódott és szövődött sokféle jelentés, kalandos és vitéz értelemárnyalat [...]). Jacobi gondolatmenete itt gondolatkomplexumok sorát hasonlítja össze: az újonnan

⁵ Alexandr POTEBNJA, *A szó és sajátosságai, Beszéd és megértés, Uo.*, 148.

megismerendőt (a *szavatosság* kifejezést) és a korábban e szóalakkal jelölt megismertek sorát a képzet mint *tertium comparationis* segítségével. Mivel pedig „az említett komplexumok többé vagy kevésbé mindig különműek, a keletkező szó kettős viszonylatban is *metaforikus*”:⁶ úgy a megismerendő („szavatosság”) és a megismertek (sátorponyva, esőkabát, varrógép, indián) különbségére, mint a megismertek (sátorponyva, esőkabát, varrógép, indián) és a belőlük kiemelt képzetek („salvus conductus, kezesség, kitartás tűzön-vízen át, férfibecsület, adott szó; vagy, kézzelfoghatóbban: menekülés a Cordillerákon keresztül, robogó gyorsvonalat a szakadék fölött, a hajótörött és elveszett édesanya megtalálása egy lakatlan szigeten”) differenciájára vonatkozóan.

Látható tehát, hogy a szó költői újraalkotásának folyamata metaforát hoz létre: ez a metafora részint motiválja a hős cselekvését (Jacobi felteszi a székre a lábát, s úgy írja alá a papírokat), részint szövegszervező erővé válik, amennyiben a novella hangsúlyos helyein – a középső, 4. rész elején, illetve az utolsó, a 8. rész kezdetén és közepén – megismétli az általa létrehozott szemantikai komplexumot („hajótörött atyját jött megtalálni a lakatlan szigeten. Azért jött, hogy szavatoljon a lady biztonságáért, bátor indián.” 277; Jacobi szava: „Derék indián. Szavatol a világ biztonságáért. A barátom.” 297; Jacobiról és a vak zongoristáról az elbeszélő: „Mintha egy lakatlan szigeten lennének.” 298).

A költői szövegben tehát a jel- és a jelentésképződés egyszerre, egymástól elválaszthatatlanul megy végbe: a jelnek a referenciától való elszakadása nem a „puszta”, üres jelölő önállósulásához vezet – amint az de Man esztétikai ideológiájában történik –, hanem új jelentések aktivizálódását, s végső soron a jelentés megújítását eredményezi. A befogadás felől és a lírára vonatkoztatva ezt a jelenséget Larin a következőképpen írja le: „A jel és a jelentés újszerűsége nélkül nem érzékeljük a nyelv költői hatékonyságát [...] a jelek újszerűsége esztétikai-nyelvi stimulus kell hogy legyen, a jelentés váratlansága megszabadít a megszokott képzetektől (amelyeket az adott pillanatban elégtelennek érzékelünk), vagy az élmény alkotói kiteljesedéséhez, más szóval esztétikai intuícióhoz vezet.”⁷ A metafora a költői szövegben tehát „nemcsak felhasználja a nyelvben már korábban is meglévő jelentéseket, hanem másként el nem mondható jelentéseket”⁸ teremt.

Az idézett részletben az emlékezés és a megértés motorja, beindítója a tagolt hangsor, a *szavatosság* szó hangformája. „A maga teljességében vett, azaz a belső forma és a hangalak együttesének tekintett szó mindenekelőtt a beszéd megértésének eszköze, melynek segítségével appercipiálni tudjuk gondolati tartalmát. Amikor a hallgató észleli a beszélő által kiadott tagolt hangot, az felkelti benne saját, hasonló hangjainak emlékezetét, és ez az emlékezet a belső forma révén már magáról

⁶ *Uo.*, 148. (kiemelés az eredetiben)

⁷ BORISZ LARIN, *A líra mint a művészi nyelv válfaja (Szemantikai etűdök, 1927)*, ford. RATZKY Rita, Helikon, 1978, 114.

⁸ BEZECZKY GÁBOR, *A jelentésteremtő metafora*, Helikon, 1990, 379.

a tárgyról alkotott gondolatot idézi a tudatba. Nyilvánvaló, hogy amennyiben a beszélő hangja nem idézné fel a hallgató tudatában saját korábbi hangjainak emlékezetét, úgy a megértés lehetetlen volna.”⁹ Az artikulált hangból létrejövő metafora új jelentések sorozatát hívja életre, mely jelentéseket rögzíteni nem, legfeljebb parafrázálni lehet. S mivel ez a jelentéssorozat a novellaszöveg szerveződésének kiindulópontjaként és irányítójaként működik, ezáltal a szöveg tulajdon, a *szavatosság* szó-trópusából való létrejövésének folyamatát is demonstrálja. A novella továbbá narratív szerkezetét tekintve is metaforikus építkezésű, s így a kiinduló metafora nemcsak a szövegtévést, hanem a történetalkotás struktúráját is meghatározza a *Minden megvanban*.

Ottlik művének külön érdekessége, hogy a költői szöveg és a költői szó metaforikus működését olyan szóalakon mutatja be, amelyet a magyar nyelvérzék – a nyelvészeti kutatások által is rögzített módon¹⁰ – *szó* szavunk családjába tartozónak tekint. Eszerint az idézett részletben a *szavatosság* szó feltételezett belső formája, azaz a ’szó’ jelentés válik a szöveg- és értelemképzés alapjává. Olyan autopoétikus trópus jön létre ezáltal, amely a szó és a szöveg működését éppen szó szavunkon keresztül reprezentálja. Valószínűleg a nyelv szerepének és működésének eme sokrétű tematizálásában kereshetjük annak okát, hogy a magyar próza kiemelkedő képviselője – s Ottlik nagy tisztelője –, Esterházy Péter éppen a *Minden megvan* e passzusának központi szavát és mondatát választotta regénye címéül (*Ki szavatol a lady biztonságáért?*).

⁹ POTEBNYA, *A szó mint...*, i. m., 99.

¹⁰ A *szavatos* szó családjára a szláv eredetű *szavat* töre megy vissza, a *szavatos* és a *szavatol* azonban magyar képzés eredménye: „Ezek jelentéseinek alakulásában szerepet játszott az is, hogy a nyelvérzék a szó családjában tartozónak érezte őket.” *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, főszerk. BENKŐ Loránd, Bp., Akadémiai, 1976, 688-689.

SZAI CZ LEÓ, SZÉP ÉS RITKÁBB MAGYAR MONDÁSOK

HUBERT ILDIKÓ

Mindig érdekes és nagyon emberhez közelálló észrevételeket kínál egy-egy alkotói pályja alakulásában megelélni, vagy éppen csak követni azokat az erecskéket, amelyek végül ösztönzőleg táplálják az adott mű, vagy életmű létrejöttét. Az iskolázottságot, az olvasottságot, történelmi kort, személyi ráhatást stb. könnyebben meg tudjuk ragadni, mint azokat az emocionális élményeket, amelyek a mesterségbeli tudást művészi élménnyé változtathatják át.

Baróti Szabó Dávid magyar nyelven megszólaló költészete – jóllehet váratlansággal hatott a felvilágosodás korának irodalmi forrongásaiban, s ezt a váratlanságot ő maga is táplálta első, magyar nyelvű költeményének megszületési körülményeivel – mégsem volt előzmény nélküli. Anyanyelven írt időmértékes próbálkozásait ugyanis jóval megelőzték azok a latin nyelvű versek, eklogák stb. amelyeknek megírására a jezsuita képzésben (módszertanilag nagyon kidolgozott) poétikai gyakorlatokkal megtanították, alkalmaztatták, s továbbiakra ösztökélték őt és repetens társait a rendi képzés folyamán. Szabó Flóris tanulmánya¹ hívta fel a figyelmet 1980-ban arra a pannonhalmi Főapátsági Könyvtárban fennmaradt irodalmi jegyzetanyagra, amelynek képzési menete sok más európai és magyar jezsuita szerzőé (Makó Pál, Pray György stb.) mellett, Baróti Szabó verstanai pallérozottságához is magyarázatul szolgálhat.

Szaicz Leó (1746–1792)² szervita szerzetes³ kéziratban maradt gyűjteményének lejegyzésénél (szólások, közmondások, szállóigék, régi magyar szép mondások stb.) ugyanazt a tudatos, irodalmi színrelépést megelőző háttérmunkát figyelhettem meg, mint amelyet a fentebb emlegetett jezsuita képzésben elsajátítottak a repetensekkel a retorika oktatásával. Az így megszerzett (mesterségbeli) ismereteket a tehetséges alkotó, majdan ihletetten tudta felhasználni, de valószínűleg a jó mesterember sem szégyenkezett a maga körében „irodalmi színrelépésekor”. Azokat az érzelmi impulzusokat azonban, amelyek „lángra gyújtották” a kibomló

¹ SZABÓ Flóris, *A költészet tanításának elmélete és gyakorlata a jezsuiták győri tanárképzőjében (1742–1773)*, ItK, 1980, 469–485.

² Névváltozata: Szaitz Antal Mária, Szaicz, Szaic Leó. Álneveinek felsorolásától eltekintünk.

³ Életrajzával, szakirodalmi feldolgozottságával jelen tanulmányomban nem kívánok foglalkozni, csupán akkor, ha az arra való hivatkozás szükséges.

gondolatot és felrúgtak mindenféle lelki kötöttségeket, jóval nehezebb megragadnunk, mivel ez az emocionális erő csak részben magyarázható az adott szerző irodalomelméleti ismereteivel. Fogalmazványok, anyaggyűjtési munkák, másokra nem tartozó jegyzetelési módok stb. talán többet árulhatnak el az alkotói folyamat gondolati-lelki előzményeiről, ám könnyebben félre is vihetnek. Sajnos ezekből az ún. piszkozati munkákból alig maradt valami az utókorra. Leggyakrabban még a nyomdába adott tisztázati példányok is megsemmisültek.

Szaicz Leó egybeszededetett gyűjtését – az Országos Széchényi Könyvtárban fel-lelhető kéziratának címe: „*Szép és ritkább magyar mondások*”. Egybeszedte P. Szaitsz Leó, B. Sz. M. Szervita szerzetbeli pap. 1786–1790. eszt. BMVS⁴ – egy munkafázis állomásának tekintem, felhasználását pedig szónoki írásaihoz kapcsolhatónak.

Mi volt a célja ezzel a gyűjtéssel Szaicz Leónak? Valószínűleg ugyanaz, mint Bornemisza Péternek *A magyar Elektra* drámájában való közmondások felhasználásával, Baranyai Decsi János (1598) gyűjtésének, vagy Pázmány Péternek és szerzők sorának a prédikációik készítésekor: a megtalált téma formába öltöztetéséhez szolgáltak – a retorikatankönyvek *Elocutio* című fejezetében tanultak szerint – ornatusként. Olyan díszítőelemként, amely a szöveg erős képiségeivel intenzív hatást gyakorol az érzelmekre, s ezáltal gyönyörködtet is, tanít is.

A Szaiczéhez hasonló anyaggyűjtés, előkészületi munka, ahogy a műfajnak a népszerűsége is – részben az oktatás által befolyásolt iskolázottak révén – egész Európára jellemző volt. (Az exemplumok, közmondások, szállóigék, példázatok stb. fogalmi meghatározásával, egymástól való elkülönítésével, különböző évszázadokban betöltött szerepével, szerzők általi kedveltségével stb. gazdag szakirodalom foglalkozik.⁵) Tehát a most bemutatandó kézirat anyag nem műfaji újszerűségért, hanem azért a magyar nyelvi tudatosságáért méltó figyelemre, amellyel szerzője példaképének, Pázmány Péternek írói igényességéhez akart kimondatlanul is igazodni. Ahogy azt *Frázeológiai*ájának 1788-as kiadásában írta:

„... szabad legyen különösen ezen Kis Magyar Frázeológiámról-is, vagy-is inkább: ama' Magyar Tzitzerónak, Kárdinális Pázmány Péternek szép magyarságáról egy keveset szóllanom ... sokan őtet Magyar Tzitzerónak nevezik, és úgy tetszik, méltán-is.”⁶

⁴ Jelzete: Quart. Hung. 3019.

⁵ Mindezek felsorolásától eltekintek, azonban kiemelem az újabb Szaicz-szakirodalomból PAVERCsik Ilona tanulmányát (*Szaicz Leó a felvilágosodás irodalmáról*, MKsz, 1997, 167–185.), amely a címben megadott téma alapos forrásismeretéről, tárgyilagos feldolgozásáról tanúskodik.

⁶ SZAITSZ Leó, *Kis Magyar frázeológia*, Pozsony, Landerer Mihály, 1788, A₆v₇r. – A *Kis Magyar Frázeológia* első szakasza Pázmány Péter *Kalauzának* 1766. évi kiadásából való szép mondásokat tartalmaz (1-63), ezt követi tóldalékként a *Balduin, Friedrich ellen írt könyvből* (64-69), az Alvinczi Péter ellen írt *Őt szép levélből* (69-72); némely egyéb könyvecskeiből (72-82); a második szakasz pedig Pázmány *Prédikációiból* (1-134, nr. I-C) gyűjtött mondások. Következik: I. Tóldalék: *Magyar Köz-Mondások* (135-149.), II. Tóldalék: *Külömbőség a' Magyar Szóban, mint azt a Dunán-túl, Kivált Soprony- és Vas-Vármegyében; és a Tiszán innen, kivált Heves- és Borsod-Vármegyében, 's a' Jászságban észre vettem* (150-156), III. Tóldalék: *Száz Német Szó, melyet Német Uraimék a' Deákoktól költsönöztek* (157-159).

„De vallyon miben áll a' Pázmánynak szép Magyarsága? koránt sem abban, hogy ő a' Magyar szót felettébb tzifrázná, tsigázná, vagy-is azt erő-szakosan holmi idegen nyelveknek rájárára huzná, vonná, és mint egy idegen ruhába öltöztetné; hanem abban, hogy ő a' Magyar szónak tulajdonát igazán megtartja, és tsak igen közönségesen, 's természetesen ír minden erőltetés, s felettébb-való inci-finci cifrázás nélkül; e' mellett még-is igen szép Magyar mondási, és Frázesei vagynak...⁷

Szaicz Leó 39 lap terjedelmű kéziratába, annak dátuma szerint (1786–1790), több éven át gyűjtögette az általa szépnek talált magyar mondásokat. Ez utóbbi terminust azonban elég tágan értelmezte, mert nemcsak „mondások”at jegyzett le, hanem szószerkezeteket, szóképeket, stb. is. Szaicz így adja meg a frázis szó jelentését: „Frázis annyit tészen, mint valamelly nyelvnek tulajdon mondási; a' mint-is ezekre nézve legjobban Pázmány' Magyarságát illetik mind azok a' ditséretes titulusok...⁸ O. Nagy Gábor hívja fel a figyelmet, hogy korábban a frazeológiai egységeket stílusesszéknek tekintették, a nyelvi normát pedig a több száz évvel korábbi latin irodalmi művek stílusa alkotta, nem pedig a nyelvhasználat.⁹

Kéziratunkat a szakirodalomban sokak által Leskó József nyomán¹⁰ emlegetett kéziratnak véltük. Azaz, az 1788-ban Pozsonyban megjelent *Kis Magyar frázeológia* 1772-ben már meglévő anyaggyűjtésének. Ám ennek jelzetét sem Leskónál, sem másoknál nem találtuk meg. *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár kézirat-katalógusában* megemlíti Szaicz Leó könyveinek katalógusát.¹¹ Leskó ismerhette Szaicz könyveit, kézirateit, lévén 1890-ben az egri érseki papnevelő-intézet növendéke lett. Hogy két frazeológiai gyűjteményről lehet szó, bizonyítja kéziratunk összevetése a *Kis Magyar frázeológiával*, sőt a dátumok különbözősége is. A nyomtatvány fő forrása Pázmány *Kalauza* volt, míg kéziratok kötetünkben mások a források, a *Toldalékban* ő maga adja alcímként: *Némely másunnán is válogatott csinos mondások*. Pázmányra való konkrét megjegyzés (és nem Pázmány-műre hivatkozás) csak egy alkalommal fordul elő abban a szöveggörnyezetben, ahol a papok negatív magatartását jellemzi: „Pázmány éppen a gőziben volt, mikor legjobban hatalmaskodtak az eretnekek”.¹²

Az autográf kézirat nem folyamatosan vezetett lapokból áll össze, jöllehet a lapszámozást utólag egységesítették. Az első szövegrész folióit (terjedelme: 14 levél)

⁷ SZAICZ, *i. m.*, A₇r.

⁸ *Uo.*, A₇v.

⁹ VÖ. Ó NAGY GÁBOR, *Nyelvünk virágai, a szólások*. = Ó. Nagy Gábor, *Mi fán terem? Magyar szólások eredete* című gyűjteményének bevezető tanulmánya, [Törökbalint], Akkord Kiadó, 2011¹⁰, 11–26.

¹⁰ LESKÓ JÓZSEF, *Szaicz Leo, a katolikus újságírás úttörője: Irodalomtörténeti tanulmány, Szaicz Leo eddig kiderített munkáinak jegyzékével*, Bp., 1899. (Különny. a Kath. Szemle 1898. évfolyamából: 583–603, 709–779. A folyóiratban Szaicz műveinek jegyzéke nélkül.) – Leskó még az egri szerviták azóta szétszéledt könyvtárát, Historia Domusát használhatta.

¹¹ IVÁNYI SÁNDOR, *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár kézirat-katalógusa: 1800 előtti kéziratok*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1986 (Magyarországi egyházi könyvtárak kézirat-katalógusai, 5), nr. 1333: *Catalogus meorum librorum*, 2 ff. 360 x 225 mm.

¹² SZAICZ, *i. m.*, 4v.

paginával számozott 107–129. lapok követik. A foliók kéthasábosak, míg az utána következő lapok egyhasábosak, de a gyűjtést lezáró *Toldalék* rész (folyamatos lap-számozás mellett) ismét kéthasábos. A jegyzetelés megszakítottóságát, hiányosságát a 107. paginával kezdődő folytatás is alátámasztja. Bizonyára az 1–106. lapokon is hasonló adatgyűjtés lehetett, hisz nem jelez a kézirat külön címet. A kötet első beírt levelén 37 szólás, közmondás áll. Egy korábbi tulajdonos a lap aljára odaírta: „Ez Szaicz Leónak saját írása.”

A 37 szólás, közmondás után – amelyet alább, mai helyesírásban közlök¹³ – következik a kézirat gerince. Rögtön a 4. folió margóján ezzel a megjegyzéssel találkoztam: *Ex Concl[ionibus?] pro Nativitate Domini* [→ prédikáció[k?]-ból az Úr születésekor.] Hogy Szaicz a saját műveit is, vagy csak másokét glosszázta, azt egyelőre nem sikerült kiderítenem. Jó lenne a kéziratot egész terjedelmében közreadni, többünk szövegismeretével könnyebben azonosíthatók lennének Szaicz forrásai.

A gyűjteményt indító bölcsességek közül a csillaggal jelölteket szó szerint megtaláltam a *Kis Magyar Frázeológia* 137. és 141. lapjain.¹⁴

Aki a kalácsra szokott, nehezen rágja a kenyeret.
 Bagoly is bíró a maga fészkeben*
 Varga ne tovább a kaptafánál*
 Esze-veszett vármegyének bolond a viceispánja
 Ha szél nem fújna, a haraszt nem csörgene
 Minekutána már egyszer ezt a jeget megtörték*
 Mind szőröstül, bűröstül*
 Isten szava nem ember szava*
 Már megfogta az anyját*
 Jól nem lakik az, aki más ember szájával eszik
 Szekéren ment, gyalog jött*
 Ugyan megbűntette a rákot a vízbe vetette, vagy a békát*
 Minden templom mellett az ördögnek is kápolnája vagy*
 A fát sem vágják le egyszerre
 Isten szava nem ember szava.
 Ember szava nem Isten szava*
 Eső után nem kell köpenyeg
 Köpenyeg után nem kell eső
 Nagyobb esze volt, mint szerencséje
 Tegnap nagyobb esze volt, mint szerencséje
 Minden ember ember
 Minden ember ember, de nem minden ember
 emberséges ember*

¹³ *Uo.*, 2.

¹⁴ Teljes összehasonlítással talán további egyezések is akadnak.

Más szájával én jól nem lakom

Igen örülnek most a kálomisták a toleranciának,
de talán tán nemsokára elhúzzák a széket alólok,
vagy letörik az aranyszarvakat

Elhúzták a széket alóla

Nem fejével, hanem lelkével játszik, aki...

Miólta oly nagy méltóságra lépett, vagy kapott

Könnyű a leányt táncba csalni, vagy a részeg embert kocsmába

Egy csapással két legyet agyonütni

Ő is tud már a mostani farkasokkal ordítani

Ő is tud már alkalmasint a mostani világ nyelvén nyelveskedni

Inkább akart ő ezen állapotban fejével, mintsem lelkével játszani

Inkább akarta fejét, mintsem lelkét hasznára vetni

Budán is gyalog jár, akinek lova nincs*

Mindenhez látó, semmivel bíró

Minden jónak nagyon irégye

Új szita még

Visszatérve a kézirat bemutatásához: az írás és beszéd magas szinten való megszólalását minden korban bőséges segédanyag segítette. A barokk korban azonban ezek elmélyült használatát nemcsak elvárta a szerzőktől az iskola, a betöltendő pozíció, de legfőképpen önmaga a szerző, hanem újabbak létrehozására, vagy régiek felfedezésére is ösztönözte. S ez az érzelmi motiváció: az édes hazáért, az anyanyelv szeretetéért, a hit védelméért, stb. megszólalók tevékenységét folyamatos önfejlesztésre, s magas hőfokon való megszólalásra ösztökélte. Nem véletlenül sokasodtak meg a tudomány és művészetek körében a kiadott és kiadatlan szótárak, útleírások, florilégiumok, frazeológiai gyűjtemények, naplók stb. (Elég Kalmár György hatalmas lélegzetű szótártervezetére, Baróti Szabó *Kisdéd Szótárának* folyamatos bővítésére, Faludi Ferenc, Dugonics András közmondás és jeles mondások gyűjteményeire gondolnunk... és folytathatnánk a sort mindazokkal a kéziratban maradt gyűjtésekkel is, amelyekből haszna, meglehet csak létrehozójuknak volt.) A szellemi-lelki gyarapodásnak ezek a láthatatlan módszertani útjai, az adott történelmi kor magyarázatot adhatnak arra, hogy Szaicz Leó és mások miért gyűjtötték, írták azokat a gondolatokat, szófordulatokat, vagy épp csak szószerkezeteket, amiket szépnek tartottak, s mitől lobbantak lángra a lírainak nem nevezhető anyaggyűjtéstől (is) oly sokan.

A szervita szerzetes válogatása anyaggyűjtés a jegyzetelt forrásban található sorrend szerint,¹⁵ jóllehet sokszor úgy tűnik, hogy egy-egy téma köré csoportosíthatóak a kéziratból? könyvből? kiemelt fordulatok, szólások stb. Többek között

¹⁵ Úgy, amiként a *Kis Magyar Frázeológiában* a Pázmánytól gyűjtött fordulatok.

hitvitázó irodalomból, történeti munkából, szépirodalomból. Bár válogatásai nagyobb részt inkább vallási témához kapcsolhatóak, lírai alkotásokból is tanult lejegyzőjük. Az azonban megállapítható, hogy a túldíszítettséget Szaicz sem kedvelte.

Mikor ő megszólalt, a többi is kezdé a fülét mozgatni
 Szüntelen utána pásztorkodik, ha jár-e a templomba, ha ...
 Majd bevágom az útját neki
 Valakit csúffá, semmivé tenni
 Magok között a papok között is vannak mind oly hitván madarak,
 kik a magok fészket megrútitják
 Pázmány éppen a gőziben volt, mikor legjobban hatalmaskodtak
 az eretnekek
 Ám ez még a derék embert is megizzasztja
 Ez a kérdés még a bölcsnél bölcsebb embert is megizzasztja
 Mindjárt azt mondják, hogy a papok csak a magok háza mellett
 ciceróskodnak; a magok lova mellett cigánykodnak; a magok fazeka
 mellé szítnak¹⁶

Szaicz gyűjtésében az érzelmi fokozás (hitvédő iratok? prédikációk a forrásai?), amely még az összefüggéseiből kiragadott, egymástól független sorokon is átüt, Pázmányéhoz hasonló:

A mostani hajszállhasogatók; szúnyog-nyúzó; álom-hüvelyező;
 gáncskeresők, csomó-keresők; szálkakeresők, mindenben piszkálók
 Mindenben piszkálni, turkálni
 Csak megint befúrta magát
 Ő fúrta ki
 Könnyen olyan csontot vettek neki, akit nem tud megrágni, vagy
 amely lassanként megint befúrja magát.
 Farba rúgta a kálvinista vallást, s pápistává lett.
 Farba rúgta Kálvin Jánost
 A mái módisták most leginkább mirajtunk rágódnak
 (a papokon, szerzeteseken)
 Mivelünk mossák szájokat
 Mirajtunk koptatják nyelveket
 A mi becsületünkben piszkálnak
 Minket nyaggatnak, mardosnak
 Mibelénk akadnak. Mibelénk harapnak.
 Mibelénk vássák mérges fogakat, irigy kutyaságokat
 Miellenünk nyájaskodnak, nyelveskednek, agyarkodnak

¹⁶ SZAICZ, *i. m.*, 4v.

Abban mesterkednek, azon futtatják elméjeket, hogy minket bűnbe keverhessenek

Nincsen hová fejünket hajtanunk

Ezelőtt minékünk állott a világ, de most csaknem az egész világ tör ellenünk, nem tudom miért¹⁷

Kortársai előtt nevesített utalásai, amelyek itt-ott kéziratában feltűnnek, ismertek lehettek, Szaicz „*Igaz Magyar*” című vitairatainak utolsó köteteiben is gyakran foglalkozott az ún. „aufklärungs-fantaszta”-kal. Hivatkozik az általuk kiadott almanachokra, „*Aufklärísták Almanakja, vagyis Periokája*” címmel rangsorolja a szerzőket.¹⁸ Célzatossággal emelhette be válogatásába: „Ez mind a Kaunicznak¹⁹ koholása”; „Ugyan csúffá, pökedelemmé tették Ejbel Uramat,²⁰ vagy Kollár Uramat”;²¹ „József császár fábul is tud vaskarikát csinálni”; „Ezek után sántikál Lakics uram²² is, mint a sánta kutya, a német után”.

A 107–125. lapokon Fénelon *Telemachusa* kassai kiadásának (Haller László fordítása) a végéről készült kijegyzések találhatók (az 1770. évi kiadás szerinti 317–343. lapokról). Ezt viszonylag könnyű volt azonosítani, mert néha nevek maradtak a szövegben, a 112. lapon pedig *24. és utolsó könyv* felirat áll. Kijegyzései hasonlóak, mint a *Kis Magyar Frázeológiai*ban Pázmány műveiből. Könyvjegyzékéből tudjuk, a *Magyar Telemakus* Haller-féle fordítása a saját könyvtárában is megtalálható volt.²³ Nem érdektelen, hogy Szaicz magyar könyvei közt szerepel a régi korok nyelvét szintén szenvedélyesen tanulmányozó tudatos nyelvújítónak, Kalmár Györgynek *Prodromusa*.²⁴

A reménylett jó némelykoron mutatja magát, és megint eltűnik, mint az álom, mely a felszerkenéssel azonnal elenyészik

Ékességével egyeledett kellemetessége álmétkodásra hozta a néző
Telemakhust

¹⁷ SZAICZ, *i. m.*, 5.

¹⁸ A névsort idézi LESKÓ, *Szaicz Leo* (11. j.), Kath. Szemle, 1898, 740–741.

¹⁹ Wenzel Anton Kaunitz (1711–1794), a bécsi udvar birodalmi tanácsosa, majd torinói és párizsi követe, 1753-tól pedig államkancellár ugyanott. A Habsburg birodalmi felvilágosult abszolutizmus számos kormányzati reformját ő dolgozta ki.

²⁰ Joseph Valentin Sebastian Eybel (1741–1805), osztrák egyházjogász.

²¹ Kollár Ádám Ferenc (1718–1783) történetíró, a bécsi császári udvari könyvtár custosa.

²² Lakits György Zsigmond (1739–1814) jogász, egyetemi tanár, udvari tanácsos.

²³ A könyvjegyzékben: „Magyar Telemakus. Kassán.” Feloldása: *Telemakus bujdosásának története*, mellyet francia nyelven írt Fenelóni Saligniák Ferenc... Magyarra fordított Haller László... Kassa, 1755! (További kassai kiadások: 1758, 1770, 1775.)

²⁴ Kalmárról és kötetéről: SZELESTEI N. László, *Kalmár György, „a magyar nyelv szerelmese”*, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2000 (Pázmány Irodalmi Műhely – Források, 2).

A minémű színnel a felhőket a felkelő napnak sugári szokták festeni
 Midőn szarvai, mint a tüzes nyilak, meghatották
 Telemachusnak szívét
 Többet igyekezvén mondani, elhagyta nyelve szólását
 Szája haszontalan fáradozott szavainak magyarázására, melyeket
 szívének rejtekében indulatjának heves érzékenységei készítettek
 Álmában az éjjeli képzéseknek terhétől fojtogattatni
 Elfogadtatott lélegzése
 Az egész halandók számábúl te vagy egyedül, aki...
 Szerencsétlenségekbe keveredni, azokbúl venni oktatását.²⁵

A kézirat végén, a *Toldalékban*, *Némely másunnan is válogatott csinos mondások*²⁶ cím után következő összeállítás a kellemességet, jóhangzást részesítette előnyben. A Pázmány, Fénelon és a még megfejtendő prédikáció(k) (*Ex Conc. pro Nativitate Domini*) kijegyzései jó alapul szolgálhatnak Szaicz stílusának, tudatos ornátus-építésének tanulmányozásához. Ehhez azonban kéziratunk teljes anyagát közzé kellene tenni.

Ha számbavesszük Szaicz Leó kiadott és kéziratban maradt írásainak mennyiségét, szerzetesi tevékenységének napi teendőit, időigényes szellemi előkészületeit a feldolgozandó témáihoz, stb. elcsodálkozhatunk munkabírásán. Ám ez a lendület kortársaiból sem hiányzott. Még a hétköznapi emberét is olykor önmaga fölé tudta emelni a nemzetért való szolgálat hite, hát még az iskolázott tehetségeket! Így tette az írás mámore példaképének jó követőjévé, a háttérmunkát lelkiismereti kérdéssé Szaicz Leónál is.

²⁵ SZAITZ, *i. m.*, 123.

²⁶ *Uo.*, 105–121.

„KÉTSZÁZ EZER MAGYAR HÉJÁVAL VAGYON MAGYAR ORSZÁG EZ TIZENHÁROM ESZTENDŐ ALATT...”¹

ILLIK PÉTER

Apokaliptikus túlzás vagy szomorú realitás?

Pázmány Péter (1570–1637) pályafutását és önmagában is összetett tevékenységét számos monográfia, cikk és tanulmány vizsgálta több aspektusból,² azt a látszatot keltve, mintha nem is egy, hanem sok Pázmány élt volna egy időben: az érsek, a politikus, a prédikátor, a hitvitázó, a kompilátor, a tanár etc.³ Ekképpen az államférfi török és erdélyi politikájáról is több munka született.⁴ Pázmány levelezésében sokszor tanúbizonyságát adta, hogy jól ismeri a Magyar Királyság reálpolitikai helyzetét, illetve azt, hogy a törökök és a német csapatok mennyi embervesztéset és anyagi kárt tettek benne.

Az ország lakosságát számos hadjárat sújtotta. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem (1613–1629) háromszor vezetett hadat (1619–1622, 1623–1624, 1626–1629) II. Ferdinánd Habsburg uralkodó és magyar király (1618–1637) ellen. A törökök szintén folyamatosan prédálták az országot hivatalos békeidőszakban is: 1627. szeptember 13-án kötött meg a törökökkel az első szőnyi béke,⁵ amely megerősítette az 1606-ik évi zsitvatoroki, az 1615-i bécsi, az 1618-i komáromi és az 1625-i gyarmati szerződéseket. Pázmány leveleiben világosan látszik a reális helyzetértékelés. Egyfelől az ajtó és félfá közé szorult ujj hasonlatával⁶ ő is kifejezte, amit a magyar főuraknak fel kellett ismerni: a Magyar Királyság két nagyhatalom közé szorult, így „a német” legalább annyi kárt tudott tenni, mint „a török”. Sőt, tudatában volt annak is, hogy a jobbagyokat gyakran a szegény, sokszor elkésérítő nélkülözésben

¹ Köszönöm Szabó Péternek, hogy egy korábbi beszélgetésünk során felhívta a figyelmemet erre a szöveghelyre.

² Vö. *Pázmány Péter-bibliográfia (1598–2004)*, összeáll. ADONYI Judit, MACZÁK Ibolya, Piliscsaba, 2005 (Pázmány Irodalmi Műhely – Bibliográfiák, Katalógusok, 1).

³ Ezen írás célja „politikus” Pázmány levelezését alapul véve megvizsgálni Pázmánynak a címben is idézett – tudomásom szerint – egyetlen konkrét számadatot közlő kijelentését, annak valóságtartalmát és a mögötte rejlő korszak realitását.

⁴ R. VÁRKONYI Ágnes, *Erdély és a törökkérdés Pázmány politikájában* = Uő., *Europica varietas–Hungarica varietas*, Bp., Akadémiai, 1994, 37–61.

⁵ Kiadásai: GÉVAY Antal, *Az 1627-dik évi szeptember 13-dikán költ szőnyi békekötés czikkelyei, deákul, magyarul és törökül*, Bécs, Strauss, 1837, valamint SALAMON Ferencz, *Két magyar diplomata a XVII. századból*, Bp., Ráth Mór, 1878.

⁶ *Pázmány Péter remekei*, bev., s. a. r. SIK Sándor, szerk. TOLNAI Gábor, Bp., Ardói, 1944, 297.

élő magyar vitézek is fosztogatták, tekintve, hogy az ő jószágában is garázdálkodtak.⁷ Másfelől viszont látta azt is, hogy a nyílt háborús állapot még rosszabb, mint a békekesség nélküli békeidőszak.⁸

Bethlen Gáborhoz írt 1626. novemberi levelében ezt írta: „Kétszáz ezer Magyar héjával vagyon Magyar Ország ez tizenhárom esztendő alatt [...]”⁹ Ez a kijelentés számos kérdést felvet: mennyiben vehető komolyan ez a számadat,¹⁰ milyen káresektekről tudhatott az érsek, valóban Bethlen-e a felelős érte, miért csak ebben az egy esetben írt konkrét számot Pázmány?¹¹

Az érsek széleskörű és jó kapcsolatokkal rendelkezett a magyar politikai elittel, amint azt kiterjedt levelezése is tanúsítja.¹² Így például¹³ Batthyány II. Ferenc (1577–1625, dunántúli fölbirtokos, Sopron megyei főispán), Lobkovitz Poppel Évával (Batthyány II. Ferenc felesége), Battyhány I. Ádámmal (1610–1659, dunántúli birtokos és főkapitány), Bánffy Kristóffal (1577–1644), Thurzó Györggyel (1567–1616, nádor), Esterházy Miklóssal (1583–1645, nádor) etc. Mindannyian részletes és mélyreható ismeretekkel rendelkeztek arról, hogy hivatalos békeidőben a törökök mennyi kárt tettek a Magyar Királyságban. Thurzó György és Esterházy Miklós nádorok „hivatalból” értesültek erről, hiszen például az utóbbi készítette elő mindkét (az 1627-es első és az 1642-es második) szőnyi békét, így neki küldték meg a magyar panaszlistákat. A többi főúr pedig „szenvedő alanya” volt az eseteknek, mivel saját birtokain történtek a fosztogatások, emberölések

⁷ JEDLICSKA Pál, *Eredeti részletek gróf Pálffy-család okmánytárához (1401–1653) s gróf Pálffyák életrajzi vázlatai*, Bp., Stephaneum, 1910, 116 (220. levél). Ebben Pázmány kéri gr. Pálffy István bánya-vidéki főkapitányt, hogy fékezze meg a katonák garázdálkodását.

⁸ „[...] kárunkkal is csendesen kell tartani [...]” (Sík, *i. m.*, 299.) és „[...] mert eddig úgy tapasztaltuk, hogy az oltalom is szinte csak rontója szeginy hazánknak [...]” (Uo., 302.), továbbá: „[...] De mivel ha azok [a németek] ide jönnek, romlani kell ennek a szeginy pusztá hazának [...]” (Uo., 311.)

⁹ Sík, *i. m.*, 281.

¹⁰ „A két jeles politikus [Pázmány és Bethlen Gábor erdélyi fejedelem, 1613–1629] legemlékezetesebb levélváltása a harmadik hadjárat [1626–1629] idején zajlott le. Az érsek minden korábbit meghaladó pátosszal kérte számon Bethlenen 200 000 magyar pusztulását, a haza romlását, a vérontást. A fejedelem e vádra rendkívüli önmérséklettel felelt, az érzelmekre támaszkodó, barokk dinamizmussal és pátosszal szemben józan, racionális hangot ütött meg: ha összeszámlálnánk 'az egész országot is az Fátrától innét, feleségestől, gyerekestől is nem találnánk 200 000 magyar lelket' – írta válaszában. A hadjárataiban elesett magyarok száma szerinte a négyezret sem éri el, a vele szövetséges törökök pedig nem foghattak el magyarokat, mert az ilyen eseteket 'az arra rendelt vigyázók' azonnal jelentették volna. Aligha szükséges hangsúlyoznunk, hogy mindkét fél számadata erősen torzít: Pázmány az elesett magyarok számát becsülte túl, Bethlen viszont erősen aláértékelte a Fátrától keletre eső országrész lakóinak számát.” BITSKEY István, *Pázmány Péter*, Bp., Gondolat, 1986, 152.

¹¹ Feltételezve, hogy nem került el a figyelmet más számadat, illetve nem kerül elő újabb levél a hatalmas életműből, amelyben konkrét szám szerepel a magyarok veszteségeire vonatkozóan. Ha mégis, akkor is megkockáztatható a kijelentés, hogy amennyire sokszor ír Pázmány a Magyar Királyság szenvedéseiről általában, oly kevésszer említ konkrét adatokat erről.

¹² 1978-ban 1167 db Pázmány levelet tartottak számon. Vö. HARGITTAY Emil, *A Pázmány-levélfilológia helyzete*, ItK, 1978, 185–186.

¹³ Mindegyik főúrnál a születés és a halálozás évét adtam meg.

és rablások.¹⁴ Tehát teljesen biztos, hogy – még ha a Pázmány leveleiben ennek nincs is számszerűen nyoma – ezekről minden főméltóság tudott, és élő szóban, a hitvitákon túl,¹⁵ ez a téma is terítékre kellett, hogy kerüljön.

Így tételezzük fel, hogy Pázmány teljesen tisztában volt azzal, hogy mennyi kárt szenvedett el a Magyar Királyság az általa említett tizenhárom év alatt, azaz 1614–1626 között. Sőt, ha szóban tájékozódott, akkor feltételezhető az is, hogy többet is tudott, mint amiről jelenleg levéltári forrás áll rendelkezésre,¹⁶ bár a szóbeli közléssel járó „szubjektivitás” sem zárható ki. Sajnos az 1620-as évek veszteségeinek mértéke ismeretlenebb, mint az 1630–1640 közötti időszaké. Ugyanakkor 1625 és 1627 között, az első szőnyi békére készülve összeírták¹⁷ az Magyar Királyság kárait. Eszerint összesen 6401 embert öltek meg vagy vittek el az oszmánok, mindösszesen két év alatt, „csak” tizenöt területen!¹⁸ Ezt felsorozva 6,5-el,¹⁹ az eredmény 13 évre mindjárt durván 41 500 fő. Ezt érdemes kiegészíteni néhány adalékkal: például csak a Muraközben 1619 és 1626 között 381 embert öltek meg vagy raboltak el, a Bánffyok csernecségi területeit már 1586 óta dúlták a törökök, az eddig legjobban adatolt Batthyány-birtokról éppen az 1620-as évekből nincsen számadat, de az 1630-as években itt mintegy 1500 fős veszteséggel lehet számolni.²⁰ Ráadásul ezek csak a végvárak mögötti régiókban lakó, zömében falusi veszteségek adatai. Tehát a végvárak veszteségei még nem is szerepelnek itt. Sőt, a falusi emberveszteségeket bár főként a törökök okozták, nyilván a német zsoldosok és a magyar vitézek számlájára is lehet írni veszteségeket,²¹

¹⁴ ILLIK Péter, *Miklós nádor és az ország panaszai – Az Esterházy Miklós nádornak jelentett török kártételek a Magyar Királyságban = „Fényes palotákban, ékes kőfalokban” Tanulmányok az Esterházy család történetéről*, szerk. MACZAK Ibolya, Szigetmonostor, WZ Könyvek, 2009, 42–64.

¹⁵ A beszélgetés szerepéről vö. SZELESTI N. László, *„János-pohár” Hitvita vagy asztali beszélgetés? (Esterházy Miklós nádor asztalánál, 1627) = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 2), 351–363.

¹⁶ Különösen igaz ez akkor, ha figyelembe vesszük, hogy még a 17. századra vonatkozó összes fennmaradt kártételi jegyzék sincsen feldolgozva, például a Bécsben és a megyei, egyházi levéltárakban (például Győrben) lévő iratok.

¹⁷ ILLIK Péter, *Török dúlás a Dunántúlon*, Szigetmonostor, WZ Könyvek, 2010, 160–161.

¹⁸ Zólyom, Bars, Nógrád, Gömör, Heves, Nyitra, Komárom, Győr, Veszprém és Zala vármegyék, továbbá Verebély, Csetnek, Pápa, Tihany és Szigliget.

¹⁹ Természetes, hogy nem lehetett minden két évben ugyanennyi a kár pontosan ugyanezek a területeken, de figyelembe véve a forráshiányt, ez az egy lehetőség látszik valamilyen számadat megállapítására a Pázmány által jelzett tizenhárom év alatt. Továbbá az 1610–1620-as évek jellege megegyezik: Bethlen háromszor is hadat vezetett a Habsburg király ellen, illetve a törökökkel is folyamatosan meg kellett erősíteni az 1606-os zsitvatoroki békét, mivel azt nem tartották be. Így a „felszorzás” nem kifejezetten indokolatlan, inkább csak szükségszerűen mechanikus megoldás.

²⁰ ILLIK, *Török dúlás...*, i. m., 63, 152.

²¹ Néhány „mikropélda” alapján az látszik, hogy míg a magyar és német katonák „minden mozdítható” ingóság elrablására törekedtek inkább, addig a törökök emellett az emberrablásban és ölésben is kitűntek. Vö. ILLIK Péter, *Kártételek a Batthyány-birtokokon „az rebellió” alatt (161–22) = Tanulmányok évszázadok történelméből*, szerk. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, szerk. közrem. FORGÓ András, ILLIK Péter, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelemtudományi Intézet, 2006, 113–133.

illetve egyéb „veszteségfajtákra” is lehetne még gondolni, például kivándorlás. Továbbá a Magyar Királyság fogalmába Erdélyt is beleérthette. Így mindent összevetve az elsõre „sokkolónak” ható pázmányi kijelentés igencsak reálisnak tûnik:²² tizenhárom év alatt szinte észrevétlenül, „kézen-közön” eltűnt kétszáz ezer lakos. Ez kiemeli a törökökkel való „háborús békeidõk” (és a királyságba jövõ német zsoldosok tevékenységének) fõ vonását: lassan, nem is látványosan, de biztosan örölték a Magyar Királyságot és apasztották lakosság számát.

Ezért a helyzetért természetesen nem (még áttételesen sem) Bethlen Gábor volt a felelõs, habár teljesen érthetõ, hogy Pázmány rá terhelte ezt, tekintve, hogy õ volt az, aki – Pázmány szemszögébõl nézve – egy újabb nyílt háborúval csak súlyosbította a béke nélküli török-magyar hivatalos békeidõszak veszteségeit. Ebbõl az aspektusból nézve talán éppen a tizenhárom évet lehet inkább kétségbe vonni, mint a kétszáz ezer fõs veszteséget: hiszen Pázmány (kissé koncepciózusan) Bethlen hatalomra kerülésének évét adta meg az embervesztés kezdõdátumának. Így lehet, hogy ominózus mondatában a saját tartós magyarországi letelepedésétõl (1607) tapasztalt kárvallásokat és az azokról halott információit összegezte. Ez esetben, hûsz évre vonatkoztatva még inkább reális az általa megnevezett embervesztés.

A törökök által tett károk közkezen és vélhetõleg közszájon forogtak a Magyar Királyságban. A kártételi listákat folyamatosan másolták és küldözgették egymásnak a királyság nemesei.²³ Tehát ezek a mindennapi élet szerves részét képezték, miként maga az oszmán veszély is. Így feltehetõleg nem volt szükség arra, hogy a magyar fõurak, így Pázmány is, levélben tájékoztassák egymást a szomorú és szám szerû evidenciákról. Pázmány Péter leveleibõl látszólag szövegelõzmények nélkül tûnik elõ az élet mindennapi valósága és a kártételi jegyzékek által sajnos indokolt kijelentés: „Kétszáz ezer Magyar héjával vagyon Magyar Ország ez tizenhárom esztendő alatt...”

²² Különösen akkor, ha figyelembe vesszük a német zsoldosok és magyar vitézek garázdálkodását, habár õk inkább „csak” kifosztották a falusiakat, nem annyira az életükre törtek.

²³ Például Esterházy Miklós iratai között megtalálhatóak a Lobkovitz Poppel Éva birtokain, illetve a Bánffy Kristóf csernecsi falvaiban esett károk listái.

PÁZMÁNY ÉS SZENT TAMÁS IMÁDSÁGAI

JELENITS ISTVÁN

Pázmány Péter *Keresztyényi imádságos könyve* ma is élő, megbecsült alkotás. Jeles, modern irodalomtörténészek érdeme szerint foglalkoztak vele, az ő tanulmányaikra nem kell itt hivatkoznom. Talán a szakma kevésbé figyelt föl arra, hogy a bencés Söveges Dávid *Fejezetek a lelkiség történetéből* című könyvében nagyon érdekes jellemzést adott róla, megvilágítva a magyar „lelkiség” (vallásosság, spiritualitás?) történetében betöltött szerepét.¹ Az *Imádságos könyv* első kiadásában² Pázmány a margóra vetett jegyzetekkel sokszor utalt egy-egy szövegrész forrására. Főként bibliai helyekre, ahonnan egy-egy rövid szövegrészt illesztett bele az imádságaiba, – minden idézőjel nélkül, hogy az olvasót ne zavarja a folyamatos imádkozásban. Viszonylag ritkábban, de mégsem kivételesen más, Biblián kívüli forrásokra is hivatkozik a szerző, leggyakrabban Szent Ágoston nevéhez kapcsolódó művekre. Aquinói Szent Tamásra két helyen utal ilyen marginális jel: először a harmincadik lapon, a kötetke második részében, a hatodik *Reggeli Könyörgés* kezdetén „Szent Aquinas Tamás”, aztán a 169. lap versóján, *Az Úr vacsorája vétele előtt való* második imádság kezdetén. Itt „D. Tho. Aquinatis” jelzés olvasható. Ezek a jelzések nem egy-egy rövid szövegrészre, hanem két teljes imádságra vonatkoznak. Ezeknek eredetijét megtalálhatjuk Szent Tamás műveinek latin kiadásaiban. Az Összes művek 1879-ben Párizsban megjelent 32. kötetét Stanislaus Eduardus Fretté rendezte sajtó alá.³ Ebben *Piae preces* címmel találjuk a szentnek tíz prózai és két versben írott imádságát. Közülük a negyedik, a *Concede mihi...* kezdetű, Pázmány reggeli imádságának, a hatodik az *Ominipotens sempiterna Deus...* kezdetű, az áldozás előtti imádságnak az eredetije. A latin szövegeket megkerestem egy modernebb kiadásban is. R. P. Petrus Mandonnet 1927-ben ugyancsak Párizsban kiadta Szent Tamásnak *Opuscula Omnia*ját.⁴ A *Piae prece*st a negyedik kötetben találjuk. Ennek

¹ SÖVEGES Dávid, *Fejezetek a lelkiség történetéből*, Pannonhalma, Szent Gellért Hittudományi Főiskola, 1993, 248–253.

² PÁZMÁNY Péter, *Keresztyényi imádságos könyv*. Grác, 1606, kiad. KÖSZEGHY Péter, tan. LUKÁCSY Sándor, Bp., Balassi–MTA Irodalomtudományi Intézete, 1993 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 28).

³ THOMAE Aquinatis [...] *Opera omnia XXXII: Opuscula varia jam edita, vel anecdota*, ed. Stanislaus Eduardus FRETTE, Parisiis, Ludovicus Vivés, 1879.

⁴ S. Thomae Aquinatis *Opuscula omnia*, ed. R. P. Petrus Mandonnet, I-V, Paris, 1927.

alcíme: *Opuscula genuina theologica – Opuscula vix dubia*. A *Piae preces* a második csoportba tartozik, annak utolsó darabja (535–545). A „vix dubia” (alig, aligha kétséges) megjelölés arra figyelmeztet, hogy a szakértők véleménye szerint ezek az imádságok nem vitathatatlan részei a nagy szent életművének.

A *Piae preces* többi darabját olvasgatva észrevettem, hogy Pázmány *Imádságos könyvében* egy olyan helyen is megjelenik Szent Tamás egyik imádsága, ahol a szerkesztő nem utal annak eredetére. Talán azért nem, mert egy nagyobb imádság egységébe építette bele azokat a bekezdéseket, amelyeket az Aquinóitól vett át. *Az Úr vétele után* – vagyis mai szóval a szentáldozás után – mondandó első imádság nagyobbik felében, pontosan a harmadik bekezdéssel induló részében Szent Tamás VIII., *Gratias tibi ago, Domine...* kezdetű imádságára ismerünk. Ez a szöveg(rész) az *Imádságos könyv* első kiadásának 174. lapján és annak versóján található.

Tanulságos tagolva egymás mellé rakni a három imádság latin eredetijét s a Pázmány tollából való fordításukat:

IV. Oratio solita recitari singulo die ante imaginem Christi⁵

Concede mihi, miseriors Deus,
quae tibi placita sunt,
ardenter concupiscere,
prudenter investigare,
veraciter agnoscere,
et perfecte adimplere
ad laudem et gloriam nominis tui.

Ordina statum meum,
et quod a me requiris ut faciam,
tribue ut sciam;
et da exequi
sicut oportet et expedit animae meae.

Da mihi, Domine Deus meus,
inter prospera et adversa
non deficere,
ut in illis non extollar,
et in istis non deprimar.

de nullo gaudeam vel doleam
nisi quod ducatur ad te
vel abducatur a te.

Nulli placere appetam,
vel displicere timeam
nisi tibi.

Engedd, én Istenem,
hogy valamit te kedvelsz,
gerjedezve kívánjam,
okosan keressem,
igazán megismerjem,
tekéltelenen beteljesítem:
a te szent nevednek dicsőítetire és
dicsőségre,
Vezéreljed az én állapotomat,
és amit te akarsz, hogy cselekedjem,
engedd, hogy azt megismerjem, és úgy
beteljesítem, amint te kívánod,
és üdvösséges az én lelkemnek:

Mutass oly utat, én Istenem, nekem,
melyen bátorságon járjak
mind jó, mind gonosz szerencse közt.
Úgy, hogy jó szerencsémbe fel ne
füvalkodjam,
de néked hálát adjak,
háborúságimba le ne nyomattassam,
hanem csendes lelki ismerettel
szenvedjem, ami reám bocsátasz.
Semmi egyében ne örvendezzek, hanem
csak azon, ami tehozzád viszen:
Semmin ne bánkódjak, hanem csak
azon, ami elszakaszt tőtőled.
Ne igyekezzem azon, hogy te kívüled
és ellened valakinek kedveskedjem,
ne rettegjek senki gyűlölségétől,
hanem csak a tiedtől.

⁵ PÁZMÁNY, *Imádságos...*, i. m., 30[r]–31[r].

Vilescant mihi, Domine,
omnia transitoria,
et cara mihi sint,
omnia tua.

Taedeat me gaudii,
quod est sine te,
nec aliud cupiam
quod est extra te.
Delectet me, Domine,
labor, qui est pro te;
et taediosa sit mihi omnis quies,
quae est sine te.
Frequenter da mihi, Domine,
cor ad te dirigere,
et in defectione mea cum emenda-
tionis propositio dolendo pensare.

Fac me,
(Domine Deus,
obedientem sine contradictione,
pauperem sine defectione,
castum sine corruptione,
patientem sine murmuratione)
humilem sine fictione
et hilarem sine dissolutione
(tristem sine deiectione,
maturum sine gravitate,
agilem sine levitate,
timentem te sine desperatione,
(veracem sine duplicitate,)
operantem bona sine praesumptione,

proximum corripere sine elatione

ipsum aedificare verbo et exemplo
sine simulatione.

Mindeneket
szeretetedbe cselekedjem,
és valami a te tiszteletedet nem illeti,
úgy tartsam, mintha ingyen sem volna.
(Adjad, Uram, hogy teéretted
megutáljam e múlandó világot,
tebenned pedig és a te parancsolatidban
mindenek fölött gyönyörködjék lelkem,
és tégedet mindenek fölött szeressen.)

Kedvetleníts meg engem minden
vigassághoz,
mely nálad nélkül vagyon,
hogy te kívüled semmit ne kívánjak.

Tedd gyönyörűségessé
a teérted felvett munkáimat,
te kívüled pedig
Semmi nyugalmat ne keressek.
Gyakran buzgósággal emeld fel,
Úr Isten, szívemet felségedhez.
Adj vizet szememnek,
hogy sirassam gyakran bűneimet

Tégy

alázatossá képmutatás nélkül,
tégy víggá csélcapság nélkül

igazmondóvá színmutatás nélkül,
tégy gyorsá fáradság nélkül,
adjad, hogy rettegjek előtted
kétségbeesés nélkül,
(adj tiszta és benned bízó szívet)
felfuvalkodás nélkül,
Adjad, hogy felebarátomat szeressem
kép utálás nélkül,
megdorgáljam vétkeirül bosszúállás nélkül,
építsem őtet mind szómba, mind
cselekedetembe kevélység nélkül.
Adjad, hogy engedelmes legyek
ellenmondás nélkül,
csapásidat békességgel szenvedjem
zúgolódás nélkül.

Da mihi, Domine Deus, cor pervigil
quod non abducat a te
curiosa cogitatio.
Da nobile, quod nulla deorsum trahat
Indigna affectio.
Da firmum,
quod nulla fragrant tribulatio,
da liberum,
quod nulla sibi vindicet violenta affectio.
Largire mihi, Domine Deus meus,
intellectum te cognoscentem,
diligentiam te quaerentem,
sapientiam te invenientem,
conversationem tibi placentem,
perseverantiam fidenter te expectantem,
(et fiduciam te finaliter amplectentem)
tuis poenis hic affligi
per poenitentiam,
tuis beneficiis in vita uti
per gratiam.
Qui vivis et regnas Deus
per omnia saecula saeculorum.

*VI. Oratio dicenda ante communionem*⁶

Omnipotens sempiterna Deus
ecce accedo ad Sacramentum
unigeniti Filii tui, Domini nostri
Jesu Christi.
Accedo tamquam infirmus
ad medicum vitae
immundus ad fontem misericordiae,
caecus ad lumen claritatis aeternae

pauper et egenus
ad Dominum coeli et terrae.

Rogo ergo immensae largitatis tuae
abundantiam
quatenus meam curare digneris
infirmiorem, lavare foeditatem.
illuminare caecitatem
ditare paupertatem, vestire nuditatem:
ut panem Angelorum, Regem regum
et Dominum dominantium tanta
suscipiam reverentia et humilitate,
tanta contritione et devotione,
tanta puritate et fide,
tali proposito et intentione,
sicut expedit salutem animae meae.

Adj, én édes Jézusom, vigyázó szívet,
melyet tőled el ne vonjon
semmi hívózkodó gondolat,
adj állhatatost, melyet le ne
nyomjon semmi gonosz indulat.
Adj győzhetlent,
melyet semmi háborúság el ne fáraszon.
Adj tiszta és igaz szívet, melyet
meg ne rútitson semmi gonosz kívánság.
Engedj nékem, édes Uram Istenem, olyan
értelmet, mely téged megismerjen
oly szorgalmatosságot, mely téged keressen,
oly bölcsességet, mely téged megtaláljon,
oly életet, mely előtted kedves legyen,
oly állhatatosságot, mely téged bátran várjon

Adjad, hogy a poenitentia által
részesüljek kíniaidba,
szent malasztodba
és végre boldogságodba,
ki élsz és uralkodol
Mindörökkön örökké. Amen.

Örök mindenható Úr Isten,
ímé a te Szent Fiadnak, a mi Urunk
Jesus Christusnak
áldott Szentségéhez járulok,
mint beteg
az életnek orvosához, mint tisztátalan
a tisztaságnak kútfejéhez,
mint vak, az örök fényességnek
világosságához
mint szegény koldus
a mennynek földnek Urához.

Kérem azért a te véghetetlen,
bőséges Irgalmasságodat,
hogy az én betegséget meggyógyítsad,
vakságomat megvilágosítsad
szegénységemet meggazdagítsad
befödözded meztelen voltomat
hogy tégedet Angyaloknak kenyerét, királyok
királyát, oly böcsülettel és
alázatossággal, oly töredelmes és
ájtatos szívvel,
oly hittel és tisztasággal vegyelek.

mint leghasznosb üdvösségemre.

⁶ PÁZMÁNY, *Imádságos...*, i. m., 169[r]-170[r].

Da mihi, quaeso,
Dominici corporis et sanguinis
non solum suscipere sacramentum,
sed etiam rem et virtutem sacramenti.

O mitissime Deus, da mihi
corpus unigeniti Filii tui
Domini nostri, Iesu Christi,
quod traxit de Virgine Maria,
sic suscipere, ut corpori suo mystico
merear incorporari,
et inter eius membra connumerari.

O amantissime Pater, concede mihi
dilectum Filium tuum,
quem nunc velatum in via
suscipere propono,

tandem facie perpetuo contemplari.

Qui tecum vivit et regnat in unitate
Spiritus Sancti, Deus per omnia
saecula saeculorum. Amen.

VIII. Oratio aliqua post communionem⁷

Gratias tibi ago, Domine sancte
Pater, omnipotens, aeternae Deus,
qui me peccatorem,
indignum famulum tuum,
nullis meis meritis,
sed sola dignatione misericordiae tuae
satiare dignatus es
pretioso corpore et sanguine
Filii tui Domini nostri Jesu Christi.

Et precor te,
ut haec sancta communio
non sit mihi reatus ad poenam,
sed intercessio salutaris ad veniam.
Sit mihi armatura fidei,
et scutum bonae voluntatis.
Sit vitiorum meorum evacuatio,
concupiscentiae et libidinis exterminatio,
charitatis et patientiae,
humilitatis et obedientiae
omniumque virtutum augmentatio,
contra insidias inimicorum omnium
tam visibilibus quam invisibilibus
firma defensio;
motuum meorum, tam carnalium,

Engedd, én Istenem,
hogy nem csak Testednek és vérednek
Szentségét vegyem
de Szent Tested erejének hasznát is érezzem.

Adgyad,
hogy a te Szent Fiadnak testét,
mellyet a Szüz méhéből vől /vettél/

úgy fogadgyam hozzám,
hogy ővele egyesülvén
az ő tagjai közibe számláltassam.

Szerelmes Atyám, engedd,
hogy a te szerelmes Fiadat,
kit most utamban fődél alatt
akarak hozzám venni
színről színre láthassam, és örökké
nézhessem az örök boldogságba,
Ki veled él, és uralkodik...

Dicsérlek téged, és hálát adok,
örök Atya mindenható Isten,
hogy engemet, méltatlan szolgálodat
nem érdemem szerént,
hanem csak a te nagy kegyelmességedből
a te szent Fiadnak drága szent
testével vérével tápláltál.

Kérlek téged, én mennyei Atyám
hogy a te szent Fiad testének vétele

légyen az én bűneimnek bocsánatja,
az én hitemnek erős fegyvere
bennem való jó kívánságoknak őrző pajzsa
bűneimnek és gonosz kívánságaimnak
kigyomlálása

az én testi lelki ellenségim ellen
bátorságos oltalom,

gonosz indulatimnak zablája

⁷ PÁZMÁNY, *Imádságos...*, i. m., 174[r]–174[v].

quam spiritualium,
perfecta quietatio:
in te uno ac vero Deo
firma adhaesio,
atque mei finis felix consummatio

Et precor te,

ut ad illud ineffabile convivium
me peccatorem perducere digneris,
ubi tu, cum Filio tuo et Spiritu Sancto
sanctis tuis es lux vera,
satietas plena,
gaudium sempiternum,
iucunditas consummata
et felicitas perfecta.
Per eundem Christum Dominum nostrum.
Amen.

lelkem sebeinek gyógyító íra,
száraz lelkemnek mennyei harmatja,
szomjú szívemnek élesztő pohára
háborúságimnak csendesítője
minden nyavalyámnak vigasztalója,
legyen az én gyarlóságomnak gyámolja
e világi veszedelmeknek eltávoztatója
zarándokságomnak vezére
elfáradt erőmnek megújítója
te szent halálodnak szüntelen emlékezeti,
ez világból kimúlásom óráján
erős bátorságom,
és boldogságban vezérlő kalauzom.
Kérlek, én Istenem,
hogy az te szent Fiad teste
úgy megújítsa az én szívemnek kívánságát,
hogy te kívüled
semmi gyönyörűséget ne kívánjon.
Semmi szépséget ne kedveljen.
Semmi vígságot ne keressen.
Semmi dicsőséggel ne gondoljon.
Semmi kegyetlenségűl ne féljen,
és végre bemenjen ama te
meggondolhatatlan, örök lakodalmadba,
holott te a Fiu és Z. Lélek Istennel,
a te Szentidnek igaz viláosságá,
teljes elégsége,
örökkévaló öröme,
tekéletes gyönyörűsége,
véghetetlen boldogsága vagy.
Amen

Ha így, egymás mellett, egymással összevetve olvassuk a latin eredetit s a fordítást, megállapíthatjuk, hogy Pázmány többnyire pontosan követte Szent Tamás szövegét, s szinte olyan gondosan igyekezett magyarra fordítani, mintha valami bilingvis kiadványba szánta volna a fordítását. Annál feltűnőbb, hogy néhol mégis kihagyott valamit a latin szövegből, máskor meg hozzátoldott valamit, egészen új mondatokat, mondatrészeket. Fel is cserélt egymással néhány tagmondatot. A harmadik imádságban a magyar szöveg jelentősen "lemondul" a latinról, sok saját elemmel gazdagodik. Talán ezért nem jelezte Pázmány, hogy itt is Szent Tamás imádságát fordítja, illetőleg dolgozza át.

Az első „Engedd, én Istenem...” kezdetű imádságban a magyar szöveg egy olyan mondatot tartalmaz, amelynek a latinban nincs előzménye: „Adjad, Uram, hogy teéretted...” Az imádság közepe táján a „Fac me..., Tégy...” kezdetű mondatban nehezen követhetjük a latin és a magyar szöveg kapcsolatait. A latin mondatban tizennégy párhuzamos szerkezettel találkozunk: a „fac me!” állítmányhoz tizenkét tárgyeset-

ben álló melléknév, (köztük négy melléknévi igenév), majd két főnévi igenév áll a szerkezetek élén, s mindegyikhez a *sine* (nélkül) praepozícióval kapcsolódik egy-egy sajtáságos határozó. Ezek részben a kért erény túlságát zárják ki: „hilarem sine dissolutione: víggá csélcsapság nélkül,” részben annak lehetséges fogyatkozásait: „obedientem sine contradictione: engedelmes legyek ellenmondás nélkül”. A fordító itt kihagyott néhányat a párhuzamos szerkezetekből, például a másodikat: „pauperem sine defectione”. Fel is cserélte a tagmondatok sorrendjét. Egy-egy esetben mintha félreértene a latin szöveget: „agilem sine levitate: tégy gyorsá fáradság nélkül”. Alighanem így lett volna pontos: „Tette késszé – könnyelműség nélkül”.

Ennek az első imádságnak latin szövege egy igen hosszú mondattal fejeződik be, amelynek kezdő szava és egyetlen állítmánya a „Largire mihi...”. Pázmány két mondatra bontotta ezt a hosszú zárómondatot: „Engedj nekem...” és „Adjad, hogy...” kezdetűekre. Egy kérést ki is hagyott (felejtett?) a latin mondat első feléből: „(largire mihi) fiduciam te finaliter amplectentem: adj nekem bizalmat, amely téged végül magához ölel”.

Az „Örök mindenható Úr Isten...” kezdetű, második imádságban legfeljebb egy-egy szó maradt lefordítatlan, az eredeti szöveggel mindig lépést tart a magyar.

Mint már említettem, a harmadik imádsággal meglehetősen szabadon bánt a fordító. A magyar imádság második felében jó húsz sornak hiába keressük a latin eredetijét. Ugyanakkor a latin imádságból középtájon kimaradt egy fél mondat: „charitatis et potentiae, humilitatis et obedientiae omniaque virtutum augmentatio: a szeretetnek és a türelemnek, az alázatosságnak és az engedelmességnek meg minden (más) erénynek gyarapodása”.

Ne feledjük: az itt idézett szöveg Pázmány *Imádságos könyvé*ben nem önálló egység. Az *Úr vétele után* című imádság⁸ az „Anima Christi...” kezdetű közismert ima soraival kezdődik, majd a 103. zsoltár első versével folytatódik: „Dicsírd az Urat, mert irgalmason cselekedett teveled!” s ehhez kapcsolódik aztán közvetlenül az a szöveg, amely Szent Tamásnál önálló imádság, „Dicsirlek Téged...” kezdettel. Okkal feltételezhetjük, hogy ennek az imádságnak a szövegével azért bánt szabadabban a fordító, s azért nem jelezte a könyv margóján a latin mű szerzőjének nevét, mert valójában nem a teljes művet fordította, hanem annak csak néhány (jelentős!) részét építette bele egy maga szerkesztette imádság szövegébe. Fölvetődik azonban egy másik lehetőség is. Pázmány az előbb vizsgált két, teljes imádságot talán nem magának Szent Tamásnak a művei közt találta meg, hanem a trentói zsinat után kiadott latin *Misekönyv*ben. Abban viszont ez a harmadik imádság nem szerepel. Ennek „töredékeire” esetleg már egy korábban egybeszerkesztett latin imádságban talált rá Pázmány, s maga sem tudta, hogy az általa felhasznált szöveg Szent Tamástól való.

A vizsgált imádságok latin eredetijének s a fordítások magyar szövegének összehasonlítása más természetű megfigyelésekre is vezet. Az eredeti imádságok néhány

⁸ PÁZMÁNY, *Imádságos...*, i. m., 173[v]-174[v].

mondata olyan teológiai mélységeket érint, amelyekkel Pázmány talán nem akarta megterhelni a magyar imádkozó figyelmét. Két ilyen mondatra érdemes rámutatnunk. A második „Örök mindenható Úr Isten” kezdetű könyörgés negyedik mondatát idézem a latin eredetiből: „Da mihi, queso Dominici corporis et sanguinis non solum suscipere sacramentum, sed etiam rem et virtutem sacramenti!” Szent Tamás terminológiája szerint a *sacramentum* pusztán a szentségi jel, a *res sacramenti* a jel által jelölt valóság, a *virtus sacramenti* a szentség kegyelmi hatása. Aki méltatlanul veszi magához az Eucharisziát, az csak a jelet veheti (például egy nem hívő, vagy egy óvodás gyerek). A *res sacramenti* Krisztus teste és vére, a *virtus sacramenti* az a „tápláló erő”, amely a Krisztussal való egyesülésből fakad. Ezt nem tapasztalja meg a hívő ember sem. Pázmány valamelyest az átélés felé tolja el ezt a nagyon teológushoz illő mondatot.

Mindjárt a következő kérés: add meg nekem, úgy vennem Fiad testét magamhoz... „ut corpori suo mystico merear incorporari”. Pázmány ennyit mond: „hogy övele eggyesülvén”. A szószerinti fordítás: „hogy az Ő misztikus testébe méltó legyen beletagozódni”.

Érdeemes még arra is rámutatni, hogy az imádságok latin eredetijét valami olyan könnyed elegancia jellemzi, amelyet Pázmány nem tud, talán nem is akar követni. Nagyon jellemző példa erre az első könyörgés harmadik mondatának fordítása. A latin szöveg itt nem használ főneveket: „da mihi [...] inter prospera et adversa [...] non deficere”. Pázmány konkrétan: „mutass oly utat...” Aztán jó és gonosz szerencséről ír, felfuvalkodásról, lenyomattatásról. Megannyi érzékletes, képi elem. Ugyanazt jelenti, amit az eredeti, de annak bravúros fordulata helyett a magyar szöveg valami áldott, majdnem paraszti egyszerűséggel szólal meg.

Megdicsérni valót is találunk ezekben a magyar szövegekben. Felejthetetlenül szép a „vigyázó szív” – a „cor pervirgil” fordítása. Eleven a „bűneimnek és gonosz kívánságaimnak *kigyomlálása*”, de ugyanígy a „gonosz indulatimnak *zablája*” kifejezés. Az egész imádság nem fordítás-ízű, úgy is olvashatjuk, imádkozhatjuk, mint ha magyar ember eredetileg magyarul fogalmazta volna. Tudjuk: ez a Kempis-fordítás ars poétikája.

Isten éltesse Hargittay Emil professzor urat, és jutalmazza még további sok szép eredménnyel munkálkodását a régi magyar irodalomtörténet területén, elsősorban épp Pázmány életművének kutatásában.

KÉT „KOMPI LÁCIÓS” LEVÉL A LOCHNER-HAGYATÉKBAN

JUHÁSZ SZANDRA

A Győri Egyházmegyei Könyvtár Bánhegyi B. Miksa által elkészített kézirat-katalógusában¹ IV. jelzet alatt egyben fenntartott gyűjteményként külön fondot képez Lochner János hagyatéka. Ennek az anyagnak a Pázmány-prédikációk szempontjából való vizsgálatát Hargittay Emil kezdte meg, eredményeit a debreceni Rebakucs konferencián ismertette 2012-ben.² Kutatásai során az anyag egy részét átvizsgálva megállapította, hogy Lochner élete végéig, azaz a 19. század elejéig megjelent három kiadása közül a harmadikra, az 1768-as nagyváradira hivatkoznak lapszám szerint a hagyatéknak prédikációi és prédikációs vázlatai.³ A Pázmány Péterre való hivatkozás már a kézirat-katalógusból kitetszik, bár az összeállító csak két helyen tünteti föl a citálást. Végignézve a teljes hagyatékot kiderül, hogy jóval több sermo vagy prédikációs vázlat tartalmazza forrásként Pázmány nevét, mint ahányszor a katalógusban jelölve van. Az alábbi jelzetek alatt lévő szövegekben fedezhetők fel konkrétan jelölt Pázmányra való hivatkozások: 1, 23, 39, 43, 44, 46, 86, 90, 95, 96, 100, 101, 102, 103, 107, 113, 122, 124, 130, 132, 140, 143, 144, 145, 146, 149, 215, 238, 239, 242, 273, 280. A sermók több kéztől származnak: a gyűjtőtől, Lochner Jánostól, Mráz Ádámtól és Vörös Jánostól, illetve más, azonosíthatatlan személyektől. A lejegyző általában az első elmondási helyként feltüntetett település papja vagy meghívott szónoka.⁴ Abból, hogy néhány homíliahoz több dátumot és helyszínt jegyeztek be utólag, jól látható, hogy egy-egy pap többször felhasználta prédikációját, sőt néha kölcsönöztek is egymástól a hit-szónokok. A feljegyzések szerint leggyakrabban Komáromban, Dunaszentpálon és Zsámlonyon hangzottak el ezek a prédikációk, ám előfordultak Budán, Szerdahelyen, Érsekújváron, Naszvadon, Tardoskedden, Dunaszegen és Csonkán is. Időben leginkább az 1770–1790-es évekre tehető, de akad közöttük az 1760-as években, illetve az 1800-as évek első évtizedében elmondott beszéd is.

¹ BÁNHEGYI B. MIKSA OSB, *A Győri Egyházmegyei Könyvtár kéziratkatalógusa: 1850 előtti kéziratok in Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai/Catalogi manuscriptorum, quae in bibliothecis ecclesiasticis Hungariae asservantur*, 8., Bp., OSZK, 1991.

² Köszönöm Hargittay Emilnek, hogy a megjelenés előtt rendelkezésemre bocsátotta előadásának szövegét.

³ PÁZMÁNY PÉTER, *A római anyaszentegyház szokásából minden vasárnapokra, és egynehány innepekre rendelt evangéliumokról prédikációk*, Nagyszombat, 1768.

⁴ BÁNHEGYI, *i. m.*, 40.

Kiemelnék az anyagból két érdekes esetet. Két levelet, amelyek ismeretlen szerző(k) tollából származnak. Ezeket a leveleket 1790 márciusában és 1793 októberében küldték el Lochner Jánosnak. Mindkét levél ugyanazon evangéliumi szakaszhoz készített prédikációvázlatot tartalmaz, és az írásképp alapján feltehetően egy kéztől származnak. Egy adott vasárnapi evangélium háromévente ismétlődik a szentmisében, az illető tehát ugyanahhoz a témához készített vázlatot és küldte azt el Lochnernek kétszer egymás után. Láthatjuk azt is, hogy nem az első verziót vette elő, hanem ismételten kidolgozta prédikációját. Forrása ugyanaz, de három év elteltével már mást emel ki a szövegből.

Az első levél a 122. jelzet alatt található.⁵

A levél külzetén:

Posonio.

Admodum Reverendo Domino Joanni Baptistae Lochner, Ecclesiae Szent Pál Capellano Locali, fratri in Christo peculiariter Colendissimo.

Per Iaurinum.

Szent Pál in Sziget köz

A levél szövege a túloldalon megszólítás és egyéb formai elemek nélkül csak a prédikációvázlatot tartalmazza:

De recta intentione.

Szent Pál-[1]790

Dominica 4ta post Pent. Mi tévők legyünk teh[át] hogy mindennapi munkánkat hasznoson, és I[ste]n előtt kedvesen végbe vihessük?⁷ **Ha azt akarjuk, hogy mindennapi munkánkat**⁸ etc: Pazm. pag. 780. Propositio.

Hogy pedig ennek az I[ste]nre néző jó, és szent szándéknak gyakorlására gerjedjen akaratunk meg mutatom mai beszédemben 1° annak szükséges-voltát. 2° hasznos-voltát. Duae partes. Mind a kettőt a végre folytatom AA: hogy valaha ne kellessék keservesen panaszkodnotok, hogy egész éjtszaka, azaz: tellyes életötökben

⁵ A szövegekben félkövérrel kiemelt részletek Pázmánytól szó szerint átvett citátumok. A levelekben aláhúzott részeket a levél írója is aláhúzta. A simán szedett betűk a levelekben a szerző összekötő mondatai, vagy Pázmány terjedős gondolatainak összefoglalásai.

⁶ A levél feladója Pázmány prédikációjának kezdő sorával kezd, majd megadja, hogy az első négy bekezdést teljes egészében idézné. Pázmány prédikációjának első két kezdő bekezdését idézem, mert abból is kitétszik, mi volt a szándék: „Igazán mondgya Szent Jób, hogy a' madár röpülésére, az ember munkára teremtett. Mert minek-előtte bünbe, és átokba esnék az ember, a' végre helyhezteté Isten Ádámot Paraditsomba, Ut operaretur, Et custodiret; hogy munkálkodnék; és úgy örizkednék, hogy alkalmatlan maga-viselésével el ne vesztené böldog lakó-helyét. Az eset után világos szókkal ki-mondotta Isten a' szententiát, hogy az ember, In laboribus comedes cunctis diebus vitae tuae: In sudore vultus tui vesceris pane; kemény fáradsággal, és veritékkel keresi kenyerét, és táplálását. Mert mi-képpen a' nagy várasban, noha nem minnyájan átsok, kovátsok; de azért mindennek vagyon dolga és fáradsága: úgy e' világon nem mindenek szántnak kapálnak, de minnyájan fáradnak: és nem egyéb az ember állapottya, hanem, Labor&affictio, munka, törődés.” PÁZMÁNY, *i. m.*, 779.

munkálkodván, semmit sem fogtatok; sőt inkább, hogy tudván, mint kellessék munkálkodnotok, mindennapi munkátokból magatoknak üdvösséges lelki jót, és I[ste]n előtt érdemet szerezhessetek. figyelm.

Igazán írja egy Római Bölts. Pazm. pag. 780. 781. 782. paragraphi octo.⁹

Fac C[on]clusionem, et transitionem ad 2. partem.

Edjik felséges ereje, és hasznos tulajdonsága a tekéletes jó szándéknak az, hogy e nélkül vanitas vanitatum etc: Pazm. pag. 786. 787. paragraphi quatuor.¹⁰

Második felséges ereje, és etc az, hogy aminémü tselekedetek magok mivolta, és természete szer[int] etc: Pazm. pag. 785. 786. paragraphi septem.¹¹ Hic post 1um statim paragrahum interpone: Noha teh[át] a gonosz jóvá nem téssen, bár jó szántunkból mivellyükis az[t] mindazonált[al] ami magáb[a]n se nem jó, se nem gonosz, azt jó szándékkal, és jó végre nézéssel jóvá, üdvösséggé, és I[ste]n előtt hasznossá, érdemessé tehetjük. Continuetur ut super.

Epil. Ihon **meg hallátok keresztények**¹² etc. Pazm. pag. 789. fin. 26. usque ad verba.¹³ Isten tisztességére, és szolgálattára szenteltjék. Így tselekedjünk tehát mi is AA: etc etc Fac applicationem brevissime. Így magunkat, és tselekedetünket e földön éppen Istennek adván, a más világban az léssen jutalmunk, a kitül teremtettünk. Amen.

A második levél a 124. jelzet alatt található.

Külzetén a címzés:

ezen levelem adassék szent pali plebanus urnak ilendő böcsületel szent palra

A levél szövege, ugyancsak a levélforma elemei nélkül:

De simplicitate et vana glor.

Sz. Pál-[1]793

Dominica 4a post Pent.

Mester egész étszaka munkálkodván, semmit sem fogtunk. Luc. 5. 5.

⁷ A kérdés a 18. századi levélíró kérdésfelvetése, amire Pázmánynál keresi a választ. A kérdés valójában Pázmány tételmondata.

⁸ Pázmány válasza, amelyet a levélíró választott: „Azért e' jelen-való órában, meg-mutatom; hogy, ha mindennapi munkánkat hasznoson, és isten előtt kedvesen akarjuk végbe vinni, valamit mivelünk, akár-mi-némü állapotban, valamit szenvedünk, akár-mi-némü igyünkben, azt tisztán, és igyenes Intenzió-val tekellett szándékkal Isten tisztességére, és az ő akarattjának tellyesítésére igazítsuk.” PÁZMÁNY, *i. m.*, 780.

⁹ Pázmánytól a 780–782. oldalig terjedő szakaszt teljes egészében idézné nyolc bekezdésen át, az „Igazán írja egy Római Bölcs” kifejezéstől kezdve.

¹⁰ Idézi az egyik erőről szóló részt a szerző, amely idézet a 786. oldalon kezdődik, négy bekezdésen át tart, s átnyúlik a 787. oldalra. Pázmány szövegében ez a második ereje, amit a levélíró elsőnek vesz.

¹¹ A Pázmány prédikációs kötetében a 785–786. oldalon lévő, erőről szóló idézetet tenné be prédikációjába a levél feladója. Az idézet hét bekezdésen át tart.

¹² Pázmány prédikációjának lezárása így kezdődik, és két bekezdésen át tart.

¹³ A Pázmánynál a 789. oldalon lévő „Meg hallátok keresztények”-től kezdődően idézi a teljes szöveget az „Isten tisztességére” kezdetű mondatig.

Más alkalmatossággal mondtam volt: hogy az emberek minnyájan, kik e siralom völgyében élnek, I[ste]n eo Sz[ent] Fölségétül munkára, és fáradságra teremtettek. Aztis mondtam: hogy sokaknak haszontalan, és hiábavaló, sokaknak pedig hasznos, és üdvösséges az ő munkájok, fáradsagok. **Mind a két rendbéli fáradságnak világos példáját adja előnkbe a máj Evangy.** Pazm. Pag. 780. paragraphi duo.¹⁴

De vallyon mikent igazithattuk Istenre, és az ő Szent akarattyára tiszta, és szent szándékkal tselekedetünket, szenvedésünket?¹⁵ Kétféle képpen, ut in 2. partibus Concionis demonstrat 1° ha az Istent **együgyü szívvel keressük.**¹⁶ h. 1. 2° ha a világ hívságos ditséretét szívünköl ki rekesztjük h. 2um. suppl

Pars 1^a de Simplicitate. Pazm. pag. 782. 783. 784. 785. paragraphi septem.

Pars 2^a de Vana gloria. Pazm. pag. 787. 788. 789. paragraphi sex.

Epilog. Tehát AA. gyakorta minden munkák, és foglalatosságok között magunkba szálljunk¹⁷ etc: Pazm. pag. 790. lin. 18. usque ad verba.¹⁸ **mindeneket Szent Neved tisztességére tselekeszem. Mert ugyanis, quid mihi est in Caelo etc.** Pazm. in fine pag. 789. et initio 790. lin. II. Amen.¹⁹

Manapság az irodalomtörténet divatos témája a kompiláció-kutatás. A megjelenő tanulmányokban általában kész prédikációkat elemeznek, vagyis a kutató visszafelé indul el elemzésében, és a kész produktumot bontja elemeire. Ezek a levelek

¹⁴ PÁZMÁNY, *i. m.*, 780. „Mind a’ két rend-béli fáradságnak világos példáját hallók a’ máj Evangéliomban.” Az idézet Pázmánynál olvasható, ami további két bekezdésen át folytatódik.

¹⁵ A levél szerzőjének saját kérdésfelvetése, amire Pázmánynál keresi a választ.

¹⁶ A levélíró jelentősen lerövidíti Pázmány első válaszát. Pázmányé így hangzott: „Azt kívánnya tehát Isten tölünk, és az igaz okosság azt mutattya; hogy, a’ mi végre Isten teremtett, arra nézzünk, arra igazítsuk tselekedeteinket: a’ melly tzelra nézett Isten, mikor a világot fondálta, és építette, arra arányozzuk mí-is. Mivel azért Isten maga dütsödégéért teremtett mindeneket; mivel mivel minket a’ végre alkotott semmiből, hogy ötet tisztelljük, néki szolgáljunk, az ő dütsödésében részesüllyünk: szükség, hogy nekünk is az légyen tzelünk, és tárgyunk. Mellyre arányozzuk; az légyen utolsó határunk és partunk, mellyen meg-nyúggyunk; hogy, Sentiamus de Deo in bonitate, & in simplicitate cordis quaramus illum; az Isteni felséget, és méltóságot igazán ismérjük, utolsó végünknek vallyuk, és egy-ügyü szüvel keressük.” PÁZMÁNY, *i. m.*, 782.

¹⁷ Pontosan jelöli, hol kell keresni az idézetet, amelynek csak a kezdősorát adja meg. Teljességében így hangzik: „Végeztre: Gyakorta minden munkák, és foglalatosságok között magunkba szálljunk, és azt kérdgyük magunktúl: Mit keressz? Mire igyekezel? Miért fáradsz e’ világon? Jusson eszedbe, mi végre teremtett Isten téged’: ne fogyasd másban életedet; hanem néz’ a tzelra, melyet isten elődbe adott: azt kövessed, a’ mire Isten teremtett: és tsak arra vigyázz, hogy minden tselekedet Istent tisztellje. Mert nem egyebért, hanem a’ végre teremtett Isten téged’, Ut collaudes Nomen sanctificationis ejus; hogy az Ő Szent Nevét dítsírdjed. Azért, mi-képen Szent A) Gertrúda-felől olvassuk; hogy, a’ mennyi nap vagy on esztendőben, annyiszor, az-az, három-száz hatvan-ötször, minden-nap megújította jó szándékát, és igényesen Isten tisztességére igazította munkáját, szenvedését: mí-is, mennél többször lehet, akaratunkat Istenhez emelvén, az ő tisztességét vessük határos tzelylül mindenekben. És minden tselekedetink kezdésén, ha lehet, napjában ezerszer, azt mondgyuk Istenünknek: B) Propter te Domine: C) Ad gloriam Dei; Édes Uram Istenem, mind ezeket te-éretted mivelem, és szenvedem.” PÁZMÁNY, *i. m.*, 790.

¹⁸ A 790. oldalon 18 sor a mindeneket szóig.

¹⁹ Ez az előző Pázmány-idézet szünet nélküli folytatása. „mindeneket szent Neved tisztességére tselekeszem, Igy magunkat, és tselekedetünket e’ földön éppen Istennek adván, a’ más világon az lészen jutalmunk, a’ kitül teremtettünk, Amen.”

azonban magának a folyamatnak egy pillanatát, állapotát mutatják meg. Remekül látszik az előzetes készülés egy-egy beszédre. A szerző fellapozta Pázmány prédikációs kötetét, végigolvasta az aktuális prédikáció szövegét, és kiragadott belőle gondolatokat. Ezekkel a levelekkel tehát a forrásokból tudunk egy feltételezett beszédet rekonstruálni. Hely hiányában sajnos nem áll módomban közölni a kijelölt szöveghelyekből és összekötő mondatokból létrejövő prédikációt, de ezen vázlatok alapján összeállítható volt egy folyamatos 3,5–4 oldalas szöveg. Ismerve a 18. századi prédikációs gyakorlatot, biztosak lehetünk abban, hogy nemcsak ennyiből állt a szentbeszéd, de mindenesetre ezek a források koherens egységgé állnak össze.

Ezen kívül bepillantást nyújthatnak a levelek két pap prédikáció-cserélésébe, vagy tanácskérésébe. Nem tudjuk ugyanis, mi lehetett a szituáció, amelyben a két levél íródott. Szerzőjük netán egy kispap volt, aki referált mentorának? Esetleg egy meghívott hitszónok, aki előzetesen vagy utólagosan elküldte tájékoztatásul vagy utólagos használatra beszédét? Talán Lochner János kért segítséget egy barátjától vagy beosztottjától egy prédikáció összeállításában?

E kérdésekre választ adni ugyan nem tudunk, de a levelek segítségével mégis csak bepillantathatunk az évszázadokkal ezelőtti prédikációszerzés folyamatába.

VIVESZ JÁNOS LAJOS, PÁZMÁNY PÉTER, JUAN LUIS VIVES (ORCZY LŐRINC) ÉS HARGITTAY EMIL

H. KAKUCSKA MÁRIA

A címbeli névsorolás e tanulmány írójának az 1975–2012 között eltelt kutatóévek állomásait jelenti. Kezdetét a régi magyar irodalmi szakszemináriumon az idősebb hallgatók kissé furcsa mosolygása közepette megkapott, helyesebben megöröklött „Vivesz János Lajost” érintő kutatási téma jelentette.

Az előzményekhez hozzátartozik még, hogy Juan Luis Vivesről (1492–1540) még a kimondhatatlanul gazdag Vives-gyűjteménnyel¹ rendelkező wolfenbütteli Herzog-August-Bibliothekban is csak 1980-ban rendeztek konferenciát. Eddigre azonban a tanulmány szerzőnek is sikerült kiderítenie néhány dolgot. A mélyen hívó katolikus spanyol szerző valójában kikeresztelkedett² *converso*, pontosabban *marrano* katalán volt; 1509-től soha nem tért vissza szeretett szülőföldjére, Valenciába. Erasmus kezdeti segítsége, barátsága Thomas More, VIII. Henrik és Aragóniai Katalin támogatását hozta a fiatal tudósnak, akit később „kétarcú” lénynek titulált.³

Kétkedő megjegyzések is kísérték a csütörtök esti szemináriumi Vives-beszámolókat, s az is kiderült, hogy a hallgató nem „szökött” meg a téma elől. Pázmány Péter, Szenci Molnár Albert művek átrágása közben, latin tanulás mellett a spanyol és egyéb nyelvű lexikonok, irodalom-történetek szórványos Vives-adatait gyűjtötte. „Alsósként” a kétkötés „modern” spanyol Vives⁴ csak a MTA Könyvtárban „tanszékvezetői ajánlással” olvasható. Bő két évtized múlva, egy újabb spanyol fordító jogos kritikáját olvasva erősödött meg hajdani sejtése: a szorgalmas fordító talán értelmetlenül és stílustalanul készítette helyenként fordítását. A nemzetközi

¹ A könyvtár alapító Ágost herceg kedvenc szerzője volt Vives. Leánya, Sibylla Ursula Braunschweig-Lüneburg-i hercegnő születésnapjára ajándékként fordított Viveset.

² Miguel de la PINTA, LORENTE y José María de PALACIO y PALACIO, *Procesos inquisitoriales contra la familia judía de Juan Luis Vives. I. Proceso contra la memoria y fama de Blanquina March, madre del humanista J. L. V.*, Madrid-Barcelona, 1964.

³ Percy Stafford ALLEN, *Opus Epistolarum Desiderii Erasmi*, IV, Oxford, 1906–1958, 1106. levél, 22–24, 64–66 sorok.; *Uo.*, 1107. levél, 6–7.; *Uo.*, 1082. levél, 14. Az immár negatív megítélés olvasható például: ALLEN, *i. m.*, VII, 2026. levél, 5–6. Vives Erasmus „hidegségéről” barátjának, Franciscus Craneveldius vagy Frans van Cranevelt (1485–1565) Henry de VOCHT, *Litterae virorum eruditorum ad Franciscum Craneveldium 1485–1564*, Louvain, 1928, 8. levél, 10–12.

⁴ Lorenzo RIBER, *Juan Luis Vives Obras Completas*, I–II, Madrid, 1947–1948.

szakirodalom kevés és többnyire elérhetetlen volt. Péter János magyaráztát a Szabó Ervin Könyvtárból, a Percy Stafford Allen által kiadott teljes Erasmus-levelezést⁵ az Egyetemi Könyvtárból lehetett kikölcsönözni, és otthon próbálkozni a bonyolult reneszánsz levelezés rejtjelmeinek megértésével, megfejtésével. A szakdolgozat leadásának idejére, szintén az Egyetemi könyvtárból kikölcsönözhetően, angolul hozzáférhetővé vált egy magyarországi nyomdában előállított egyetlen alapos és pontos Vives-életrajz is.⁶ Egy rövid nyugat-berlini tartózkodás az Iberoamerikanisches Institut-i, a Bibliothek der Freie Universitaet-i⁷ és a Staatsbibliotheki források a Vivesről sokat és elismerően író – bár zsidóságát elhallgató – pozitivista kutatási módszerekkel dolgozó múlt századi német munkák hozzájárulását tette lehetővé, ezáltal a némi önbizalmat kapott hallgató a pszichológia és a pacifizmus megalapítójának tekintett Vives Erasmuséval, More-val vetekedő hírnevéről ismertségéről erőteljesebben szólhatott.⁸ S el lehetett mondani a szakszeminárium tagjainak és győzködni a „Pázmány Péterrel foglalkozó” „főtekintélyt”, hogy „kutatási témája” ismerte a katalán tudóst, sőt prédikációiban is szószerinti átvételek vannak.⁹ Nagy eredmény volt, mikor már ezek a „figyelemfelhívások” fordítva történtek. Említhette Juan Luis Vives *Az Európai viszálykodásról és a török háborúról*¹⁰ című, a mohácsi vész történetéhez és „Magyarország, a kereszténység védőbástyája” szállóige történetéhez egyaránt adalékot szolgáltató írást,¹¹ mely olyan magyar olvasók figyelmét kerülte el, mint például Oláh Miklós, Zsámboky János, Szenci Molnár Albert, Pázmány Péter vagy Bod Péter, és utalhatott arra, hogy a német humanisták,¹² a német protestáns hitvitázók kivételével sem a nemzetközi,¹³

⁵ Lásd a 3. jegyzetet.

⁶ Carlos G. NOREÑA, *Juan Luis Vives*, The Hag, 1970.

⁷ John Sherren BREWER, *Letters and Papers Foreign and Domestic of the Reign of Henry VIII.*, London, 1862–1910.

⁸ Heinz HOLECZEK, *Bibliographie der deutschen Übersetzungen von Schriften des Erasmus von Rotterdam 1518–1550*, Stuttgart, 1981; Otto HERDING, *Über einige Richtungen in der Erforschung des deutschen Humanismus seit etwa 1950*, Bonn, 1975, 107; *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen deutschen Drucke des XVI. Jahrhunderts*, I. Abteilung, Bd. 21, 1994, 285–307, (VD16) és *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen deutschen Drucke des XVII. Jahrhunderts* (VD17).

⁹ KAKUCSKA Mária, *Juan Luis Vives és Pázmány Péter a nőnevelésről*, ITK, 1985, 479–485.

¹⁰ Joannes Ludovicus VIVES, *De Europae dissidiis et bello turcico*, Brugis, 1526; UŐ, *Opera in duos distincta tomos*, ed. Hulderius COCCIUS, II, Basileae, 1555, 947–959; vagy UŐ, *Declamationes sex: Syllanae quinque; sexta, qua respondet Parieti palmato Quintilianí*, Basileae, in officina R. WINTER, 1538.

¹¹ Előadásként elhangzott a MTA Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz osztályán 2003. április 23-án. E tanulmány rövid összefoglalója mind a Vivesről készített írásoknak, mind a vele kapcsolatos kutatásnak.

¹² Heinrich von EPPENDORF, *Türkischer Keyszer Ankunfft, Kryeg und Haendlung, gegen und wider die Christen, bis ynshlyesslich uff den yeszt regyrenden Solymannum, ...Alles verdolmetscht durch Heinrich von Eppendorf (o.a. Ein gespraech Jo. Ludovici Vivis, Von der zuytracht, so under den Christen in Europa schwebt, und vom Türkischen kryeg)*, Zu Strasszburg, bey Hans SCHOTTEN, 1540. A Széchényi Könyvtárban: Ant 943 (1).

¹³ Eltekintve: Jean-Claud MARGOLIN, *Conscience européenne et réaction à la menace turque d'après le "De dissidiis Europae et bello turcico" de Vivès (1526) = Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung*, III, 1982, 107–140 című írásától.

sem a magyar szakirodalom – egészen napjainkig – nem vett róla tudomást. Vives a német humanisták fedezték fel, és fordították le, Heinrich von Eppendorff az első. Az egyetlen katolikus fordítója Christoph Bruno volt. Vives német nyelvterületen való népszerűségét csak Erasmusé múlta felül.¹⁴ A német protestáns humanisták – csak néhány fontosabb vagy érdekesebb nevet említve – Albert Oelingertől Leo Judon, Caspar Hedión, Johann Sturmon, Sibylla Ursula Braunschweig-Lüneburgi hercegnőn, Heinrich Pantaleonon, Konrad Pellikanon keresztül Theodor Biblianderig, olvasták és fordították Vives műveit, az ő írásaival próbálták felhívni a figyelmet a török veszély nagyságára, a hitbeli vagy közéleti problémákra. Érvelhetett a Pázmány-kutatónak, hogy Vives szerint – Lutherral szemben – a kereszténységet, a magyarságot bűneiért nem a Gondviselés sújtja a törökkel, hanem a mindenütt fennálló gyűlölködés, széthúzás következménye. Luther érvelése a természetes és szükségszerű büntetésről szól, s ezért eleinte tudni sem akart elhárításáról: „...A török ellen harcolni olyan, mint Istennel szembeszegülni, amikor bűneinkért ilyen ostorcsapást mér ránk.”¹⁵ Luther álláspontja a mohácsi csata után is ellentétben állt Vives-szel: „Egy keresztény a bajnak nem ellen kell hogy álljon, hanem mindent el kell szenvednie.”¹⁶ Vives szerint nem a Gondviselés, hanem az emberi természet gyarlóságából, a viszálykodásból és a gyűlölködésből eredő háborúk okozzák a nyomorúságot.

Az évek múltával talán elhitethette és más Vives-írások ismertetésével bizonyíthatta a tanulmányíró, hogy a 16. századi Európa szellemi elitjéhez első műve megjelenése – 1514 – óta hozzátartozott Joannes Ludovicus Vives. Legnépszerűbb írásának nem a *Keresztény nő neveléséről*, hanem az a Brüggeben, 1538-ban megjelent *Linguae Latinae Exercitatio* bizonyult,¹⁷ amelyet nyelvtanulási, gyakorlási szándékkal még 1822-ben, Velencében kiadtak! Vives nemzetközi hatásának vizsgálatakor utalhattunk a rózsakeresztes Johann Valentin Andreaera, aki az 1627-es latin kiadással egyidőben, lelkes bevezető szavak kíséretében német fordításban is megjelentette a *De subventione pauperumot* (Brügge, 1526). Andreae az, aki Joannes Amos Comenius¹⁸ figyelmét olyannyira ráirányította Vivesre, hogy a sok átvétel miatt a *Didactica Magna*¹⁹ szinte „társszerzőjének” tekinthető. Vives irodalomelmélettel – *De ratione dicendi*, 1532 – és a tudományok rendszerezésével – *De disciplinis*, 1531 – is foglalkozott.

Érvelni és bizonyítani lehetett, hogy a 16–20. századi Európában első sorban Vives neveléstudománnyal foglalkozó írásai, a *De institutione feminae Christianae*,²⁰

¹⁴ Lásd a10. jegyzetet.

¹⁵ Martin LUTHERS *Werke*, Kritische Gesamtausgabe, XIX, Weimar, 1897, 542, 11. "Wider den Türken streyten ist ebenso vil als Gott widerstreben der mit solcher Ruten unser Sünd heimsucht."

¹⁶ *Uo.*, „Ein Christ sol dem übel nicht widerstehen, sondern alles leyden."

¹⁷ H. KAKUCSKA Mária, *Joannes Ludovicus Vives és a "Linguae Latinae Exercitatio"* = *Classica Mediaevalia Neolatina II*, ed. Ladislaus Havas, Emericus Tegye, Debrecini, MMVII, 51–61.

¹⁸ Joannes Amos Comenius (1592–1670), 1650–1654 között Sárospatakon tanít.

¹⁹ Joannes Amos COMENIUS, *Didactica Magna*, 1657.

²⁰ Joannes Ludovicus VIVES, *De institutione feminae Christianae*, Lovanii/Oxford, 1523.

a *De officio mariti*,²¹ a nemcsak a szegények segítésének megszervezésével, hanem gyermekeik nevelésével is foglalkozó *De subventione pauperum*²² és a *De disciplina* tették halhatatlanná. Írni lehetett arról, hogy Vives pedagógiai elképzeléseiből első ízben a strassburgi származású, 1524-ben Löwenben, a *Collegium Trilingue*-ben tanult Johann Sturm (1507–1589) valósított meg néhányat, amikor 1538-ban Strasbourgban²³ megalapította akadémiaját, és megszervezte a város népoktatását, szegényei segítését.²⁴ 1534-ben Strasbourgban jelent meg az 1526-ban írt *A szegények megsegítéséről*²⁵ című traktátus. Sturm tanítványa is lehetett az 1524-ben Löwenben tanító Vivesnek. Továbbá szólni lehetett a Sturm strasbourggi „vivesi akadémiajáról”, mely példája a herborni *Hohe Schule*-nak vagy más nevén a *Johanneanak*,²⁶ amelyet VI. János Nassau-Dillenburg grófja az 1577-es kálvinista-lutheránus ellentétek miatt Heidelberget elhagyó Caspar Oleviannal, a *Heidelbergi Katekizmus* szerzőjével (elhunyt 1587. március 15.) terveztetett meg. De nemcsak a herborni iskola tervezete, felépítése követte Strasbourgot, hanem tanári kara fontosabb személyiségei is valamilyen formában kapcsolatban voltak a várossal: a filozófia és teológia professzora, Johann Piscator (1546–1625) itt született, és kálvinistává válása miatt kellett innen elmennie, mint majd később Heidelbergből is. Herborn legnagyobb szabású művét, a *Lexicon* elkészítő, 1629-től Erdélyben, Gyulafehérváron tanító, Johann Heinrich Alsted (1588–1638), a filozófia és a teológia professzora is itt szerezte iskolai végzettségének egy részét. A Herbornban rövid időt töltő, körülbelül egy év után Heidelbergbe menő Alsted, Joannes Amos Comeniusra²⁷ is hatással volt, aki a *Janua linguarum reserata quinquelinguis*²⁸

²¹ Joannes Ludovicus VIVES, *De officio mariti*, Brugis, 1528.

²² Joannes Ludovicus VIVES, *De subventione pauperum*, Brugis, 1526.

²³ Strasbourgról: Gustav ANRICH, *Die Straßburger Reformation*, Leipzig, 1918; Ph. DOLLINGER, *La Tolerance à Strasbourg au 16. siècle*.

²⁴ Johannes Sturm Kaspar Hedio vagy Heyd (1494–1552) teológus prédikátorral együtt készítette a város szociális és oktatási tervezetét.

²⁵ A 2. német kiadás kissé hosszú címe: *Wanneher Ordnung menschlicher beywonung Erschaffung der speyß anfang der Statt allerley handthierung aufsteylung der guter Vrsprung der Mintz wie die Metall in die welt kummen Von Schul vnnd lerneistern. Wie man sol guts thun mit radtschlag fleiß arbeit vnderrichtung gelt Das grosser Herrn macht auff den underthonen ruget Vonwarem Gemeinem nutz. Wie man der Betlerey weren vnd der Armut in repub. bey zeit sol zuhilff kummen Von zucht armer leüt kinder Von dem Meinen vnd Deinen dadurch all unruh in der welt entstadt Das Christenthumb sey in wolthat. Vnd wie vil vnd auff was weiß einem jeden seye guts zu thun. Wie die Oberheiten jeder statt vnd Pollicey dem verarmen yrer burger begegnen. Von Spitälern Weysenheüßern. Von gemeinem almusen gegen armen gefangnen im krieg verbrenten Schiffbrüchigen Jungfrauen bey eren zubehalten Christen vom Türcken zu entledigen Vomletsten willen der Stiffter.*

²⁶ Gerhard MIENK, *Die Hohe Schule Herborn in ihrer Frühzeit (1584–1660). Ein Beitrag zum Hochschulwesen des deutschen Calvinismus im Zeitalter der Gegenreformation*, Wiesbaden, 1981, Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Nassau XXX.; Dieter WESSINGHAGE, *Die Hohe Schule zu Herborn und ihre Medizinische Fakultät, 1584–1817–1984*, Stuttgart–New York, 1984.

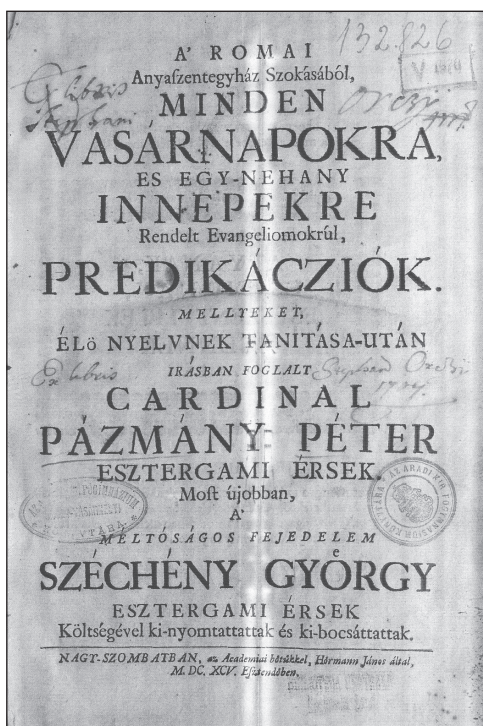
²⁷ Joannes Amos Comenius (1592–1670), 1650–1654 Sárospatakon tanított. A *Didactica Magna*, XXIX. fejezetében említi Alstedet és egy másik tanárát, Wilhelm Zeppert.

²⁸ COMENIUS, *Janua linguae latinae vestibulum* és *Janua linguae latinae reserata aurea*, 1643. Mind a kettő Nagyváradon jelent meg.

írásában meg is emlékezett róla. A Comenius által kedvelt és vele kapcsolatban is álló,²⁹ mentorának tekintett német evangélikus teológus, író, a rózsakeresztes eszmék elindítója, Johann Valentin Andrea is nagy tisztelője volt a spanyol tudós-
nak. Jó volt felemlíteni Vives magyar olvasói között Zsámboky Jánost, Mossóczi Zakariást, Dernschwam Jánost, Johann Hensel kassai segédtanítót, Himmelreich Györgyöt. A Rákóczy-könyvtár³⁰ katalógusában fellelhető Vives-munkával is ismertetéséről lehetett szólni.

Szenci Molnár Albert *Imádságos könyvecskéjének* ajánlásából is idéztük a „... bölcs Vivesnek, ... egynehány szavait ...”, „akinek veszélyességére” az 1546-os cenzúrázás és 1557-ben IV. Pál pápa „Index purgatorio”-jára a *De subventione pauperum*mal, a *Linguae latinae exercitatio*val való felkerülése is mutatta. Beszélni lehetett a teológiai vitákban pártatlan maradó, a protestantizmus-tól messze álló, toleráns tudós filozófusról, akinek írásait felekezeti hovatartozás nélkül fel lehetett használni.

Igen büszkén lehetett szólni a felfedezésről: a magyar felvilágosodás nyelvűvelő programjához is felhasznált Vivesről, a teljes fordítást készítő, akkor még névtelen szerző *Introductio ad sapientiam*ból Vivesz János és Lajos vezérlése a *Böltssesegre* című írásáról.³¹ A kézirat névtelen fordítóját, Szlávny Pállal azonosítottuk. A nyomtatásban³² megjelent fordítás ajánlását, indítékát olvasva eljuttottunk a 18. század ismeretlen-ismert költőjéhez a „tarnaörsi Magyar Horatiushoz“, Orczy Lőrinchez, akinek válogatott levelei a kutatás kacsaringós útjainak következtében az Universitas Kiadó és igazgatójával való közös munka révén jelenhettek

²⁹ Comenius és Johann Valentin Andreae levelezéséről az egyik legkorábbi mű: Max MOEHRKE, *Johann Amos Comenius und Johann Valentin Andreae, ihre Verhältnisse zu einander*; Leipzig, 1904. Phil. Dissertation.

³⁰ A könyvtár katalógusa: HARSÁNYI ISTVÁN, *A sárospataki Rákóczi-könyvtár és katalógusa*, Budapest, 1913–1916.

³¹ A kézirat lelőhelye a budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattára, jelzete: F1 Opuscula varia Philosophia.

³² *Böltssességhez vezető ut melyet Deák nyelven ki-adott régenten valentziai Vives János Lajos Most pedig azzal Magyar nyelvben édes Hazája nevendék Iffjainak kedveskedik Szlávny Pál, Pesten nyomtatott Royer Antal betűivel, Urunk születése után 1779 Esztendőben.*

meg. S jó pár éve megoszlik ugyan a kutatói figyelem Vives és Orczy Lőrinc között, de a kezdetek nincsenek szűnőfélben. Az Orczyak könyvtárának kutatása közben élénk figyelem kísérte Pázmány és Vives műveit. Örömmel vehette kézbe Orczy VIII. István (1669–1749) sajátkezű szignóval ellátott 1695-ben Széchényi György esztergomi érsek által kiadott Pázmány-prédikációkat (lásd az előző oldali képen). Nagyobb örömet jelentett azonban az OSzK-ban található 1953.(1) számú Vives-antikva, amelynek néhány possessor bejegyzéseivel most már lehetett valamit kezdeni. Az egyik tulajdonos a nyitrai alispán Berényi I. György fia, Péter volt, akinek felesége Hölgyi Klára volt. Tőle örökölte a kötetet leánya Berényi Terézia. A bejegyzés szerint 1732. január 27-én kapta tőle Berényi III. György, az unokatestvér. Terézia férje Erdődy József (†1732) volt. Berényi Teréz és Erdődy József unokahúga a 18. század híres-hirhedett libertinus könyvgyűjtője, Csáky Istvánné Erdődy Julianna (1747–?) volt. Nem mellesleg a Berényiek rokonságban voltak a Splényiekkel, sőt az Orczyakkal is. Orczy I. József és Berényi Borbála révén. A késő 18. és 19. században többször összeházasodtak a Berényi–Orczy–Splényi családok. Orczy VIII. Istvánt és Petrovay Zsuzsannát békítgető Erdődy Gábor Antal (1684–1744) egri püspök is közeli rokona, nagybátyja volt Erdődy Juliannának. Az aradi A. D. Xenopol Könyvtárban található igen rossz állapotú „Vives-Összes” valószínűleg nem az Orczy család tulajdona lehetett.

Egy századvégi hírlapi vita mentalitástörténeti nézőpontból¹

Nem elfeledett hírlapi vitáról szól az alábbi esettanulmány, hiszen az már kibontakozásakor, 1885 tavaszi-nyári hónapjaiban is alig nőtt túl néhány, többnyire álnév mögé rejtő ember magánlevelezésén egy még ugyanebben az évben megszűnő lap hasábjain. Mint Reviczky Gyula és Justh Zsigmond kapcsolatának máig kérdéses epizódja, mint Justh írói pályakezdésének egy zavaró körülménye, és mindenekelőtt, mint a mentalitástörténet egyfajta „evidenciaszakadása” mégis megérdemli a figyelmet. Annál is inkább, mert a tudatformák lappangó változásai könnyebben tetten érhetők a szélsőséges határesetekben, mint a társadalomtudományok „reprezentatív mintájában” – és kell e szélsőségesebb határeset, mint a legendásan nyomorgó, ám a pesszimizmus ellen érveket kereső és a legendásan mulató, ám a pesszimizmusra érveket találó két arisztokrata találkozása egy pesti redakció sötét előszobájában?

A vita bemutatásához előzetesen két problémát kell körüljárni, lehetőleg tisztázni. Az első a dilettáns fogalma a 19. század második felében. A megelőző, „klaszszikus” században még többnyire a nem hivatásszerűen játszó, kiváló zenészekre használt terminus Baudelaire, Renan, Bourget nyomán, majd Nietzsche által valamelyest módosítva válik az esztétizmus egyik kulcsfogalmává. A *flâneur*, a *dandy* és a *dekadens* szintén bizonytalan körvonalú fogalmaival osztozik abban a tulajdonságban, hogy míg rövidebb alakjában korabeli jelentése szinte hírneves viselőinek véges névsorára korlátozható, addig elvont főnévvé képezve rendre különféle modernségelméletek vezérfogalmává terebélyesedik, hallatlan jelentésbővülésen átelve. Így a *flâneurie* Walter Benjaminsnál,² a *dandyizmus* már Oscar Wilde-nál és a róla szóló irodalomban,³ a *dekadencia* Thomas Mannnál.⁴

¹ A szerző a tanulmány megírása idején az OTKA 83472 sz. pályázatának támogatásában részesült.

² Pl. Walter BENJAMIN, *A második császárság Párizsa Baudelaire-nél*, ford. BENCE György = Uó., *Angelus Novus*, szerk. RADNÓTI Sándor, Bp., Magyar Helikon, 1980, 819–931.

³ Wildenál pl. Lord Henry (*Dorian Gray arcképe*) vagy Lord Goring (*Eszményi férj*) alakjában, dendizmusáról pl. Stephen CALLOWAY, *Wilde and the Dandyism of the Senses = The Cambridge Companion to Oscar Wilde*, ed. Peter RABY, Cambridge/New York, CUP, 1997, 34–54.

⁴ Pl. Thomas MANN, „A jog és az igazság ellen” = Uó., *Egy apolitikus ember elmékedései*, ford. GYÖRFFY Miklós, Bp., Helikon, 2000, 179.

A dilettáns (dilettantizmus) fogalma a mai magyar szóhasználatban pejoratív értelmű, az akadémiai értelmező szótár is így rögzíti jelentését: „Valamely művészetnek, tudománynak kellő szakértelem, ill. tehetség nélküli művelése.”⁵ Legkorábbi hazai előfordulásai ezzel szemben még „műélvező” jelentésben használtak.⁶ A fogalom több évszázados jelentésváltozása összefügg a művészet polgári társadalombeli funkcióváltásának folyamatával: a művész-megrendelő kapcsolat fölbomlásától, a művészetek gyakorlásának és közös élvezetének szokásrendjein át a professzionális előadóművészet önállósodásáig és intézményesüléséig. A fogalom egy nemzetközi szócsalád tagja, melynek eredete a 16. századi olasz „dilettante” alakra vezethető vissza, amelyet közzé tett műveiken a nemesi rangú zeneszerzők biggyesztettek a nevük után, mintegy mentegetőzés gyanánt, hogy nem a megélhetés végett, pusztán „per diletto” komponálnak.⁷ A művészetekben való jártasság, ugyanakkor a teljes elköteleződésnek ez az elhárítása az udvari ember reneszánsz ideáljára megy vissza, ahogyan azt Castiglione alapvető munkája, *Az udvari ember* élénk állítja. Férfiasabb hangsúllyal bár, de ugyanez a szemléletmód írhatja Zrínyi Miklóssal az *Adriai tengernek Syrenaia* berekesztő versének utolsó strófáját:

„De hiremet nemcsak keresem pennámmal,
Hanem rettenetes bajvivó szablyámmal:
Míg élek, harcolok az ottoman hóddal,
Vigan burittatom hazám hamujával.”⁸

A nemes ember tehát a tudományokban és a művészetekben „fesztelen könnyedséget”,⁹ vagyis „bizonyos közömbösséget”¹⁰ kell mutasson (mindkettő az olasz „sprezzatura” fordítása), amely a mesterség (mesterkéeltség) „izzadságszag”¹¹-ával ellentétben fölényt, függetlenséget, távolságtartást is jelent. (Mindez összefügg a jó ízlés Gracián-i fogalmával is, amelynek jelentőségét Gadamer hangsúlyozza az *Igazság és módszer* első fejezetében.¹²) A 18. századra – lehetőségeihez mérten – a polgárság is magáévá teszi ezt a műveltségeszményt, ami az itáliai „grand tour”-ok gyakorlásában, a művészeti és tudományos egyletek alapításában, az akvarell-festés divatjában vagy a polgári házi muzsika elterjedésében érhető tetten, és jelent – főként

⁵ *Magyar Értelmező Kéziszótár*, 2. kiad., főszerk. PUSZTAI Ferenc, Bp., Akadémiai, 2003, 221.

⁶ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, I., főszerk. BENKŐ Loránd, Bp., Akadémiai, 1967, 637.

⁷ ALBERT COERS, „Ueber den sogenannten Dilettantismus oder die praktische Liebhaberei in den Künsten”: eine begriffs- und kulturgeschichtliche Erkundung, München, 2004 (kézirat): <http://www.grazerkunstverein.org>

⁸ ZRINYI Miklós, *Peroratio* = Uó., *Összes művei*, s. a. r. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., Kortárs, 2003, 246.

⁹ BALDASSARE CASTIGLIONE, *Az udvari ember*, ford., jegyz. VIGH Éva, Bp., Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2008, 45.

¹⁰ BALDASSARE CASTIGLIONE, *Az udvari ember*, ford. Gróf ZICHY Rafaelné, Bp., Franklin, [é.n.], 59.

¹¹ CASTIGLIONE, *Az udvari...*, i. m., 2008, 46.

¹² HANS-GEORG GADAMER, *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*, ford. BONYHAI Gábor, Bp., Gondolat, 47–52.

a zene terén – máig élő hagyományt. Ez a „polgári dilettantizmus” sok területen – éppen intézményesülése révén – folyamatos átmenetet jelent az úgynevezett professzionalizmus, régi-új tudományos diszciplínák (pl. művészettörténet, néprajz), vagy a hivatásszerű előadóművészet (hangszeres szólisták, énekesek, színészek) felé. Goethe és Schiller 1799 nyarán keletkezett közös vázlatukban (*Über den Dilettantismus*) mégis negatív mérleget vontak. A dilettáns egyfelől „Liebhaber der Künste, der nicht allein betrachten und genießen, sondern auch an ihrer Ausübung Theil nehmen will.”¹³ másrészt „[...] der Künstler, der ächte Kenner hat ein unbedingtes ganzes Interesse und Ernst an der Kunst und am Kunstwerk, der Dilettant immer nur ein halbes er treibt alles als ein Spiel als Zeitvertreib”.¹⁴ Ez a meghatározás már közel jár a fogalom mai pejoratív jelentéséhez, ugyanakkor tetten érhető benne az udvari ember „bizonyos közömbösség”-eszményének ellentétes megítélése a komolyság–játékosság nehezen ellenőrizhető feltétele mentén.

A dilettantizmus-fogalom 19. századvégi jelentése azonban nem Goethe és Schiller kritikájához (a töredékek egyébként csak 1833-ban jelentek meg), hanem a jelenség pozitív értékelésének hagyományához kapcsolódott. A fogalomtörténet ezen időszakát a francia kultúra határozta meg, nem véletlen hát, hogy a franciában a kifejezés máig megőrizte történetileg kialakult kétértelműségét, sőt, elsődlegesen pozitív, „műélvező” jelentését (dilettante): „celui qui s'adonne à un art par plaisir”.¹⁵ A franciában a 18. században speciálisan az olasz zene, az olasz opera hódolóira használt fogalom a 19. századra általánosodik „műélvező” értelemben,¹⁶ de csak Baudelaire és Bourget újraértelmezései nyomán párosul valamely rafinált, túlfinomult ízléssel párosult relativizmus és közömbösség követelményével és válik a századvégi esztétizmus egyik kulcsfogalmává. Baudelaire a *Kis költemények prózában* egyik írásában a hasis élvezőire már ilyen értelemben használja egy újabb képzővel megtoldva: „espèce de drogue délicate pour une certaine catégorie de dilettantistes”. Magyar fordításban a teljes modat így hangzik: „Most pedig egy néhány esztendő óta divatba jött anyagról fogok szólni, az ingyencek bizonyos rétegének egyfajta kábítószeréről, amelynek hatása egészen másképp földre terítő és nyomasztó, mint a boré.”¹⁷ A főnevesült melléknévből (dilettante) képzett elvont főnevet (dilettantisme) újabb, foglalkozásneveknél használt képzővel toldja meg (dilettantiste), ami nemcsak a szócsalád frekventált használatára, hanem a dilettantizmus (ritka, mégis) tipikus élet- és művészetszemléletté válására enged következtetni. Ebben a minőségében próbálja meghatározni a jelentését Paul Bourget is

¹³ Johann Wolfgang GOETHE, *Über den sogenannten Dilettantismus oder die Praktische Liebhaberei in den Künsten* = GOETHE'S *Werke in zwölf Bänden*, ausgewählt von Helmut HOLTZHAUER, 11, Berlin/Weimar, Aufbau-Verlag, 1968, 229.

¹⁴ *Uo.*, 236.

¹⁵ *Grand Larousse de la langue française*, II, Louis GUILBERT et al., Paris, 1972, 1329.

¹⁶ *Uo.*

¹⁷ Charles BAUDELAIRE, *A bor és a hasis, a személyiség megsokszorozására alkalmas két eszköz összehasonlítása* = *Uó.*, *A mesterséges mennyországok*, ford. HÁRS Ernő, Bp., Gondolat, 1990, 178.

híres esszékötetének Renanról szóló fejezetében: „Nem annyira doktrína ez, mint inkább egy szellemi beállítódás, amely egyszerre kimagaslóan intelligens és végső-kig érzei, s amely időről-időre az élet különböző formái felé irányít bennünket, s arra indít, hogy bele vessük magunkat mindezekbe a formákba, anélkül hogy bármelyiknek is teljességgel átadnánk magunkat. [...] A szimpátia ehhez nem elegendő, itt egyfajta rafinált szkepticizmusra van szükség, mely az átváltoztatás egy olyan művészetével párosul, amely e szkepticizmusból az élvezet eszközét hozza létre. A dilettantizmus ekkor az értelmi és érzelmi átváltozás egy igen kifinomult tudományává válik.”¹⁸

Nietzsche nem Bourget hatására, de francia felértékelődésétől mégsem függetlenül használja a fogalmat a *Korszerűtlen elmékedések* (1876) negyedik darabjában (*Richard Wagner Bayreuthban*): „Őt nem fogta korlátok közé semmiféle szigorú, öröklött vagy családon belül átörökíthető művész hagyomány; festészettől, költészettől, színjátszástól éppoly kevésbé idegenkedett, mint a tudományos pályától; a felületes szemlélő azt gondolná, hogy Wagner dilettánsnak született. [...] Nem volt idegen tőle a szellemi ingyenkedésre való veszedelmes hajlam”.¹⁹ Ezzel azonos szöveggént szokták idézni a következő részletet: „Ifjúsága egy sokoldalú dilettánsé, akiből mintha nem akarna lenni semmi.”²⁰ Mindkettő még Nietzsche Wagner-párti időszakában keletkezett. 1888-as esszéjében (*Der Fall Wagner*), már a Wagner-kultusz okozta károkat sorolva írja: „egyre nagyobb közömbösséget [terjesztett] minden szigorú, előkelő, lelkiismeretes művészeti iskolázottsággal szemben, amelynek helyére a zsenibe vetett hitet ültette, magyarul: a szemtelen dilettantizmust (- ennek képletével a *Mesterdalmokokban* találkozunk).”²¹ Korábbi írása még mintha „műélvező” jelentésben használná a kifejezést, a későbbi „szemtelen dilettantizmus”-a azonban már a Goethe és Schiller vázlatában körvonalazódó pejoratív jelentésváltozathoz áll közel. Mégis, az a körülmény, hogy Wagner-értékelésében kulcsszerepet szán neki, inkább emeli, mintsem csökkenti a fogalom, valamint a jelenség fontosságát.

¹⁸ Paul BOURGET, *Essais de psychologie contemporaine*, Paris, Lemerre, 1891, 59–60. („C'est beaucoup moins une doctrine qu'une disposition de l'esprit, très intelligente à la fois et très voluptueuse, qui nous incline tour à tour vers les formes diverses de la vie et nous conduit à nous prêter à toutes ces formes sans nous donner à aucune. [...] Il y faut un scepticisme raffiné avec un art de transformer ce scepticisme en instrument de jouissance. Le dilettantisme devient alors une science délicate de la métamorphose intellectuelle et sentimentale.” – Itt köszönöm meg Cseh Noémi és Kékedi Bálint segítségét a francia nyelvű idézetek fordításában.)

¹⁹ Friedrich NIETZSCHE, *Richard Wagner Bayreuthban*, ford. ZOLTAI Dénes = Uő., *Korszerűtlen elmékedések*, szerk. CZEGLÉDI András, HIDAS Zoltán, Bp., Atlantisz, 2004, 273. („er sei zum Dilettantisieren geboren”)

²⁰ Friedrich NIETZSCHE, *Nachgelassene Fragmente 1974 Januar – Februar* = Uő., *Sämtliche Werke: Kritische Studienausgabe in 15 Bänden*, hrsg. Giorgio COLLI und Mazzino MONTINARI, Berlin/New York, de Gruyter, 1980, 7, 791.

²¹ Friedrich NIETZSCHE, *Der Fall Wagner: Ein Musikanten-Problem*, www.nietzschesource.org „Zuzweit: eine immer grössere Gleichgültigkeit gegen jede strenge, vornehme, gewissenhafte Schulung im Dienste der Kunst; an ihre Stelle gerückt den Glauben an das Genie, auf deutsch: den frechen Dilettantismus (- die Formel dafür steht in den Meistersingern).”

Justh Zsigmond írói munkáinak fogadtatásában és utóéletében, de alakjának, korabeli szerepének megítélésében is szerepet játszott a dilettantizmus századvégi, Bourget meghatározta felfogása.²² Dede Franciska doktori értekezésében részletesen foglalkozik Justh dilettantizmusának kérdésével, kétféle értelmében alkalmazva rá e kategóriát, melyből az egyik szintén a bourget-i meghatározással rokonítható: „Justh bizonyára dilettáns abban az értelemben, hogy különböző hatásokat, nézőpontokat, elemzési és megközelítési lehetőségeket figyel és keresi a maga számára megfelelő kifejezési módot, de [...] egyik irányzat és képviselője mellett sem köteleződik el teljesen.”²³ E tanulmányban nem célolok a fogalom e jelentésváltozatának nyomon követése az életmű fogadtatástörténetében, csupán megemlítem, hogy a Justh halála évében Párizsban megjelent és róla szóló névtelen francia kulcsregény (*Dilettantes*)²⁴ is ebben az értelmében alkalmazza Justhra és – feltételezhetően – Némethy Emmire (Jean de Néthy). Nem itt van a helye annak sem, hogy állást foglaljak Justh dilettáns voltának kérdésében, hiszen ez Justh írói önképének és életművének részletes elemzését is megkövetelné. Ráadásul a fogalom jelentésváltozásának e vázlatos nyomon követése inkább elbizonytalanítja, mint megerősíti a hasznavehetőségébe, leíró erejébe vetett hitet. Kortárs szerzők idézek: „Mert a művészi tudás a legszorosabb kapcsolatban áll a nem-tudással. Ha csak tudsz – rutinos mesterember vagy, nem kevés. Ha csak nem tudsz – dilettáns vagy, ami ugyan kevés, de szép. A tudást meg kell szerezni és el kell veszíteni és meg kell szerezni és el kell veszíteni. A bizalmatlan vagy nagypofájú néző (kultúrafogyasztó) a tudást szereti, a látható tudásra épülő látható bravúrt – megnyugszik, ha megbizonyosodhat Picasso hagyományos rajzkészségéről.”²⁵

Justh irodalmi munkásságának értékelésében azonban nem egy, hanem két hosszú időtartamú folyamat, illetve ezek kereszteződése játszik közre. A dilettantizmus fentiekben vázolt fogalomtörténete, azon belül is a 19. század második felében végbement jelentésváltozása inkább eszmetörténeti jelenség, mely elsősorban a francia (és a német) kultúrkörhöz tartozik, és bourget-i jelentésében – akaratlanul magára öltve – talán éppen Justh csempészte át a magyar századvég fogalmai közé. A másik folyamat, amely inkább mentalitástörténeti jelenségként értelmezhető: írói pálya és társadalmi helyzet kapcsolatának megítélésében végbement változások sora, melynek egyes epizódjait kellőképpen föltárta a tudomány. Érdemes az alábbiakban részletezendő hírlapi vitára is e folyamat részeként tekinteni. Persze nem hatásában jelentős, inkább árulkodó példaként, a „pars pro toto” elvén. Része tehát annak a 18. század végén indult folyamatnak, melyben az irodalommal való

²² Vö. BRÓDY Sándor, *Justh Zsigmond*, A Hét, 1892. aug. 7., 509.; ADY Endre, *Szelíd, új jegyzetek: Justh Zsigmond regénye*, Világ, 1911. dec. 3.

²³ DEDE Franciska, *Justh Zsigmond, az irodalmi dendí: Egy XIX. századi irodalmár társasági kapcsolatai és irodalomszervező, művészetpártoló tevékenysége*, Bp., 2005, 45. (kézirat)

²⁴ ANONYM, *Dilettantes*, Paris, 1894. A regényről először Konrádyné Gálos Magda tesz említést (GÁLOS Magda, *Sigismund Justh et Paris*, 1933), ő ad kulcsot a szereplők azonosításához is.

²⁵ ESTERHÁZY Péter, *Berlinben minden = Uó., A szabadság nehéz mánora*, Bp., Magvető, 2003, 46.

foglalkozás előbb önmagában vett értékke, hazafias üggyé, majd – Vörösmartyval, Petőfivel – polgári foglalkozássá, végül a hírlapírással párosulva önálló életformává vált, fokozatosan távolodva a műkedvelő, a fogalom eredeti értelmében vett dilettáns attitűdtől. Ez a folyamat párhuzamos volt a lateiner és honorácior értelmiség polgárosodásával és életformaváltásával, amely a legtöbb esetben a vidéki életforma városra cserélését jelentette. Ugyanakkor éppen e folyamatokban jelent „evidenciaszakadást” – a fogalom Michel Foucault-i értelmében, melyben egy evidensnek tekintett múltbeli jelenségről derül ki, hogy „nem volt minden »annyira szükségszerű«”.²⁶ A Jókai Mór és Vahot Imre között 1847-ben az *Életképek* és a *Pesti Divatlap* hasábjain lezajlott polémia (ahogyan maga a *Tízek* híres bojkottja is) még az irodalom polgári foglalkozásként való elismertetéséért zajlott, szemben a patriarchális-hazafias műkedvelő felfogással. A meglehetősen szószaporító vita tényleges tárgyát egyetlen – Jókai Vahotnak írott válaszából vett – idézet is kellőképpen megvilágítja: „»Okát találd te mind ezen bajnak abban, hogy íróink nagyobbára a piacról élnek.« De már ez a gondolat csak megérdemli, hogy patriarchalissimusnak neveztesse: hisz tán csak nem várod, hogy szegény író ember mindenik kertet tartson magának, abba káposztát és spenátot ültessen, maga azt öntözze, kapálja, 's ha megérik, levágja, besavanyítsa, megfőzze, 's ha megéhezik, megegye?»”²⁷ Nos, Reviczky Gyula négy évtizeddel későbbi vitaindító cikke – mint látni fogjuk – már arról szól, hogy aki viszont így tesz, vagyis „spenátot” ültet és azt megeszi, az a közvélekedés szerint kizáratik az irodalom reszpublikájából. Komolyra fordítva a szót: a Reviczky által leírt mentalitástörténeti állapot (a Jókaié kifordítottja) tehát az „irodalmi polgárosodás” folyamatának újabb (második) evidenciaszakadását jelzi. A dilettantizmus fogalmát ismét „nem hivatásszerű” jelentésében használván keresztezi a fogalom bourget-i értelmét, amelyben az anonim kulcsregény Justhra alkalmazta. Összegezve: két hosszú folyamat, a dilettantizmus fogalomtörténete és az irodalmi élet polgárosodása keresztezi egymást a Reviczky nevéhez fűződő, 1885-ben lezajlott hírlapi vitában.

Justh Zsigmond 1885 márciusában kezdett publikálni gr. Kreith Béla és Zichy Imre rövid életű Szemléjében (1883–85 között jelent meg). Párizsból küldte vegyes témájú feljegyzéseit, rajzait, leveleit, melyeken közös jegy a külső tulajdonságokból következtető analízis és a milieu-elemzés módszere. A Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái*ban szereplő életrajza szerint (amely e vonatkozásban majdnem változtatás nélkül Justh beküldött önéletrajzát közli) ezen írások keltették föl többek között Reviczky Gyula figyelmét, akinek unszolására a Párizsban hallgatott politikai tudományoknak hátat fordítván „irodalomra adta magát.”²⁸

²⁶ Michel Foucault, *A por és a felhő = Az Annales: A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*, szerk. BÉNYA Gyula, SZEKERES András, Bp., L'Harmattan-Atelier, 2007, 450.

²⁷ JÓKAI Mór, *Irodalmi levelek Vahot Imréhez*, *Életképek*, 1847. jún. 23., 833.

²⁸ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, V. Bp., Hornyánszky, 1897, 744.

Az életrajzi közlés szerinti „unszolásnak” ellentmondani látszik Reviczkynek a Szemle április 17-iki számában közölt híres *Nincsen remény* című nyílt levele a magyar művelődési viszonyok kilátástalan voltáról.²⁹ Justh neve ugyan nem szerepel a cikkben, a megszólított ifjú, irodalommal kacérkodó földesúr kiléte, akit éppen hogy lebeszélni akart az írói pályáról, mégsem lehet kérdéses – legalábbis a szakirodalomban eddig nem volt az. Justh újabb monográfusa, Elek László sem kételkedik a címzett kilétében, a nyílt levél megírására pedig szerinte az ifjú írójelölt „gazdagsága, előkelő származása, a magyar és külföldi körökkel való »homogenitása« [...] készítette Reviczkyt.”³⁰ A fiatal, külhoni diákéveit élő nemesúr 1884 végén utazott Zürichből Párizsba, onnan a *Nincsen remény* megjelenéséig mindössze egy cikket küldött a Szemlébe, egy jelentéktelen eszmefuttatást *A francia szellem nyilatkozásairól* címmel. Alig hihető, hogy Reviczky komolykodó sorai erre az írásra utalnának: „Nem mondom én, hogy önben nincs tehetség. Tapasztaltam és láttam, hogy van.”³¹ Másra pedig nem utalhatnak – még nem ismerték egymást, levelezésük csak 1885 nyarán kezdődött –, és a soraiból lobogó indulat sem igen magyarázható Justh addigi szereplésével a fővárosi társaságban, hacsak nem a „Debating Society” kamaszkorú ifjainak szól, amely vitakörnek 1883-ban alapszabályba foglalt célkitűzése ez volt: „szellemi kiképzés szemmel tartásával olcsón mulatni.”³² Ha egy évvel később írta volna levelét, már könnyebben ráismernénk belőle az időközben pesti szalont nyitó, a pesszimista pózában mutatkozó, művészetbarát földbirtokosra, akire még talán rá is fért volna a majd tíz évvel idősebb költő dorgálása: „maradjon földesúr és ne a muzsára, hanem a megyebeli szép leányokra kacsintgasson.”³³ Így azonban szerencsésebb a levelet úgy olvasni, mint amely egy típusnak szól, egy a későbbi Justhra sok vonásában emlékeztető típusnak, mely jó ürügyet szolgáltatott a hazai művelődési viszonyok reménytelenségéről alkotott nézeteinek kifejtésére.³⁴ Összecseng viszont az író életrajzi közlésével Reviczky hozzá írott negyedik levele ez év őszéről, melyben Justh első regényéről, a fél évszázadon át kéziratban maradt *Ádám*ról adott részletes és kemény bírálat után e feltehetően³⁵ őszinte biztatás

²⁹ REVICZKY Gyula, *Nincsen remény: Levél a magyar irodalomról*, Szemle, 1885. ápr. 17., 2.

³⁰ ELEK László, *Justh Zsigmond*, Gyula, 1964., 28.

³¹ REVICZKY, *i.m.*, 2.

³² OSZK Kézirattár, idézi: BERTHA Zoltán, *Justh Zsigmond*, Bp., 1941., 10.

³³ REVICZKY, *i.m.*, 2.

³⁴ Gróf Zichy Gézára is gondolhatnánk, ha nem lenne idősebb, mint e levél feltételezhető címzettje. Reviczky már 1875-ben éles hangon rohan ki az akkor 36 éves gróf irodalmi próbálkozásaival és a tekintélytiszteléstől behélgő kritikával szemben *A boldogság útja* című verses regénye ürügyén. Boszszankodott a dilettáns klapanciákat feldicsérő bírálatokon, mert „[s]zégyen a magyar kritikára, hogy senki sem akad, ki az irodalom érdekében a költőt bírálta volna a grófban, s nem a grótot a költőben.” (Újld, 1875. máj. 22., 152.) Elgondolkodtató adalék azonban, hogy a Zichy 1885 januárjában a Kisfaludy-társaságban felolvasást tartott verseiből. Reviczky pedig néhány hónapra rá írta meg a kérdéses cikket.

³⁵ A levélben több ízben hangsúlyozott őszintesége mellett alátámaszthatja a feltételezést a mai olvasó ítélete is: az *Ádám* nemcsak ígéretes írói indulásnak, de akár egy magyar *Bovaryné* vázlatának vagy *Az Isten háta mögött* korai előképének is méltán tekinthető.

következett: „kiváló tehetséget látok önben, mely, ha művelni fogja, okvetlenül kiváló munkákat fog produkálni. Hízelgek magamnak, hogy ilyesmikben meglehetősen éles szemem van.”³⁶

Justh volt-e a *Nincsen remény* címzettje vagy sem, nem tudhatjuk. A Szemlében e kérdéstől függetlenül kisebb vita kerekedett belőle,³⁷ mely megvilágítja Reviczky és a korszak irodalom- és művelődés-képének egy Justh fogadtatása szempontjából lényeges aspektusát. A vitaindító írás – alcíme szerint – „levél a magyar irodalomról.” A magyar irodalmi mezőnyt egy a kilenchez arányban igazi tehetségekre illetve középszerűekre vagy egészen rosszakra osztja, ahol e kilenctized résznek áll a pálma, míg a géniusz, akin a többség elhallgatással áll bosszút, kilátástalan kenyérharcra van ítélve. A kifordult helyzetet Reviczky két körülményre látja visszavezethetőnek. Az egyik egy művelődési-mentalitásbeli elmaradottság, a tárgy-szerű, irodalmi szempontú kritika majdnem teljes hiánya, melyen Erdélyi Jánostól Ambrus Zoltánig sokan keseregtek. Nem elsősorban az „uram-bátyám” hangvételi kölcsönös dicséretre, és nem is az irodalmi társaságok megkövülni látszó ízlés-diktátumára gondol itt a kozmopolita-vitában már korábban állást foglalt költő, hanem egy sajátosan művelődéstörténeti jelenségre, az ekkor föllendülő hírlapi kultúrának az irodalmi életben betöltött túlzott szerepére. Magyarországon ugyanis az irodalmi siker feltétele, hogy „író-társ-nak nevezik az író az azok a zszurnalisták, akik nem írók.”³⁸ Ezek után beindulhat a hírnév nyomdai gépezete: „a lapok örömmel nyitnák meg hasábjukat s előfizetési felhívásaikban dicsekednének önnel mint munkatársukkal.”³⁹ (Kiemelés az eredetiben. Ugyanígy dicsekedett egyébként kétségbeesett előfizetési felhívásaiban Reviczky nevével az év végére érdeklődés hiányában megszőnő Szemle is.) Megannyi reformkori és későbbi kísérlet kudarca után tehát még a nyolcvanas évek közepén is az elfogulatlan szakmai bírálat fórumait hiányolja a költő, melyek az irodalmi ellenzék részéről az egyetlen, Gyulai szerkesztette Budapesti Szemle akadémikus irányát ellensúlyozhatnák, és az irodalmi vitákra magasabb teret biztosítanának.

A másik körülmény, mely az irodalmi közélet jelen állapotáért, az író-sors reménytelenségéért felelős, egy pozitivistá módon felfogott adottság: „Kis népek

³⁶ REVICZKY Gyula JUSTH Zsigmondnak, Kassa, 1885. okt. 8-án. OSzK Kézirattár, Levelestár.

³⁷ A vitát ismerteti és benne Reviczky álláspontját bemutatja, továbbá a Justh–Reviczky kapcsolathoz fontos adalékokkal szolgál Császtvay Tünde. REVICZKY Gyula *Összes verse*, kiad., bev., jegyz. CSÁSZTVAY Tünde, II, Argumentum–OSzK, Bp., 2007, 832–835. A vita egyes hozzászólásai a következők: Reviczky Gyula, *Nincsen remény: Levél a magyar irodalomról*, Szemle, 1885. ápr. 17., 2.; Veterán, *Az irodalom támogatása: Válasz Reviczky Gyula úr levelére*, Szemle, 1885. máj. 10. 2-3.; Egy előfizető, *Válasz Veteránnak*, Szemle, 1885. máj. 25., 8.; Inczédi László, *Fenséges kolléga*, Szemle, 1885. jún. 10., 2. (utal Reviczky vitaindítójára); Reviczky Gyula, *Nincsen remény: Replika Veteránnak és az „egy előfizető”-nek*, Szemle, 1885. jún. 10., 2-3. (Közvetlenül e cikk alatt kezdődik Justh második Szemle-beli írásának közlése a következő sorok kíséretében: „Örülünk, hogy e szépen írt, szellemes cikket, melyre felhívjuk olvasóink figyelmét, mi közölhetjük. A Szemle szerkesztősége”); Reviczky Gyula, *Arisztokraták az irodalomban*, Szemle, 1885. júl. 10.

³⁸ REVICZKY, *Nincsen remény... i. m.*, 2.

³⁹ *Uo.*

szellemi világában nincsenek tengerek, csak pocsolók, amelyekben a vízi pókok és a csiborok nagy kényelemmel úszkálnak, míg a nagy halak nem tudnak mozogni vizükben. [Néhány sorral följebb:] a géniusznak, hogy rendes módon kifejlődhessék, szabad és nagy világra van szüksége, nem olyanra, mely apró házibajaival bíbelődik, s nem bír oly magasságra emelkedni, ahol, mert az egész emberiséget belátja, tárgyilagossá lehet.⁴⁰ A kis nép–nagy nép szembeállítás Reviczky-nél nem annyira a népek létharcában való alulmaradásunkat jelenti, melyet a kiegyezés utáni nemzedék érzékelt, főképp Herbert Spencer népszerű „szociáldarwinista” elmélete nyomán, hanem egyfajta centrum-periféria viszonyt, még ha a szellemi légkör tágasságának metaforájába ágyazta is. E szellemi levegőtlenességben, ahol az irodalmi élet tekintélyei – mint Németh G. Béla fogalmaz – a „reformkor jelszókincsét” pozitivistá tanokkal korszerűsítve⁴¹ védik intézményesített hatalmukat, ott „az egész emberiséget belátó tárgyilagosságnak”, az „egyetemes emberi” szempontjának alig van esélye érvényesülni. A továbbiakból kiderül, hogy nem is annyira nagy népekről (a szellemi centrumhoz tartozó népekről), mint inkább nagy népek nagy korszakairól van szó, melyek sorába a magyar reformkort is fölveszi: „vagy véletlen volt-e az, hogy a legtöbb igazi költőnk 1825 és 1849 közt volt fiatal ember?”⁴² – kérdi nosztalgiaival. Reviczky írása így önmagában a sérelmek pusztá kinyilvánítása, az elemzés mélyebb igénye nélkül, ami cikkét valódi tanulmánnyá tehetné. Igaza van Németh G. Bélának: Reviczky „csak fölháborító, elutasítandó igazságtalanságokat sorol föl, de sem eredetük fölfejtését nem végzi el, sem igazi értékekkel való kiszorításuk lehetőségét nem próbálja fölrajzolni.”⁴³ E dolgotat kérdésföltevése szempontjából Reviczky cikke mégis szolgál két értékes adalékkal. Előbb röviden definiálja a dilettáns fogalmát, mintegy szótári jelentésében: „olyan ember, aki a költészetet nemesebb sportnak és szórakozásnak veszi”.⁴⁴ Valamivel utóbb pedig a fogalom egykorú használati szabályai szerinti, mintegy pragmatikai jelentésében definiálja újra: „[...]a nagyközönség az írókat skriblereknek nevezi, s azt, aki verset ír, a priori éhenkórásznak hiszi. S ennek a felfogásnak a sajtó is annyira hódol, hogy nagy dolognak tartja, ha valaki, aki állást foglal el a társadalomban, és a maga vagyonát költi, a szalon parkettjéről nem röstelkedik a Parnasszus sziklás és fárastzó útaira *leszállni* és azokon botorkálni. Nagyúri leereszkedésnek tartja, mert nem bírja felfogni, hogy olyan ember is verset írjon, aki nem éhezik.”⁴⁵ A hazai nagyközönség tehát – irodalomszemléletének mentalitástörténeti helyzetéből adódóan – írói tehetségtől, tényleges alkotói beállítódástól függetlenül, pusztán társadalmi állása miatt tartja „nagyúri leereszkedésnek”, vagyis per definitionem dilettantizmusnak

⁴⁰ *Uo.*

⁴¹ NÉMETH G. Béla, *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában: A kiegyezéstől a századfordulóig*, Akadémiai, Bp., 1981 (Irodalomtudomány és Kritika), 285.

⁴² REVICZKY, *Nincsen remény...*, i. m., 2.

⁴³ NÉMETH, i. m., 283.

⁴⁴ REVICZKY, *Nincsen remény...*, i. m., 2.

⁴⁵ *Uo.*

minden vagyonos ember irodalmi tevékenységét. Fontos kiemelni, hogy Reviczky kívül (felül) helyezi magát ezen általános vélekedésen, de éppen ennek leküzdhetetlen kényszere miatt tanácsolja el címzettjét az írói pályától.

A magyar irodalmi élet elmaradottságának kifejtéséhez tehát a levél beszédhelyzetét választotta, melyben, mint pórul járt sorstárs, akit nem figyelmeztettek idejében, hogy inkább birtokán, a „hátrahagyott édenben” maradjon, egy fiatal arisztokratát eltanácsol a főváros irodalmi életétől. Eltekintve attól, hogy Reviczky nem önszántából mondott le ifjúsága előkelő helyzetéről, az írás társadalomkritikai felhangját már az a körülmény is erősíti, hogy a művelődésben szerepet betölteni vágyó arisztokratát azon lap hasábjain küldi vissza a „megyebeli szép leányokhoz”, mely előfizetési fölhívása szerint „a magyar nemesi és úri osztály, szóval a szellemi, vagyoni és születési arisztokrácia méltó közlönye” kívánt lenni, melyet „az úri és vagyonos olvasó közönség valóban osztálylapjának tekinthessen.”⁴⁶ Nem csoda hát, hogy a vélhetően szintén előkelő származású előfizetők körében cikke vitát indított. Az egyik hozzászóló joggal egyenesítette ki Reviczky logikai vargabetűjét mondván, kis nép voltunkból éppen az következik, hogy a vagyonosokat nem elriasztani, hanem bátorítani kellene az irodalomra, sőt, korábbi korok művelődési szerkezetét visszaálmódva, éppen e vagyonos mecénások föllépésében látja a reményt. A középszerűsége egyébként minden irodalomban szükség van – vallja nem alaptalanul.⁴⁷ Egy másik előfizető szerint mecénásokban reménykedni hiú ábránd, hisz az ilyen fennkölt szellem éppoly ritka, mint maga a támogatott lángelme. Nyugati mintára olvasókörök és kölcsönkönyvtárak létrehozásában látja a kis nemzet voltunkból adódó hátrányok lefaragásának esélyét, így az értékes könyvek is elérhetnék azt a példányszámot, amely már lehetővé tenné, hogy íróink választott hivatásuknak szentelhessék idejüket, és tehetségüket ne kelljen az újságírás napi robotjában szétforgácsolni.⁴⁸ Régi idők mecénásai az egyik, a polgári művelődés eszménye a másik oldalon. Reviczky replikájában önérzetesen visszautasította a mecénatúra pusztá ötletét is, de nem kért az olvasókörökből sem. Csupán olvasók kellene – írja, hogy a szükséges középszerűek mellett az igazi tehetségek is megélhessenek.⁴⁹ Egy hónappal később *Arisztokraták az irodalomban* címmel tovább árnyalta álláspontját: „Homérnak a koldusnak, Shakespearenek, a mészáros fiának nem kell szégyenkezniök, ha lord Byront rokonuknak mondja az utókor.”⁵⁰

A korszak gondolkodásának e parányi metszete is jól mutatja, mennyire eltérő társadalmi tudatformák szegélyezték Justh Zsigmond, a fiatal földbirtokos író pályakezdését. Feltéve, hogy valóban ő volt a levélbeli kirohanás célpontja, apropója,

⁴⁶ Szemle, 1884. okt. 25., 1.

⁴⁷ VETERÁN, *Az irodalom támogatása: Válasz Reviczky Gyula úr levelére*, Szemle, 1885. máj. 10. 2–3.

⁴⁸ EGY ELŐFIZETŐ, *Válasz Veteránnak*, Szemle, 1885. máj. 25., 8.

⁴⁹ REVICZKY Gyula, *Nincsen remény: Replika Veteránnak és az „egy előfizető”-nek*, Szemle, 1885. jún. 10., 2–3.

⁵⁰ REVICZKY Gyula, *Arisztokraták az irodalomban*, Szemle, 1885. júl. 10.

legalábbis sorsszerűnek tűnik, hogy már jóformán a színrelépése előtti pillanatban vihart kavart (ha csak egy pohár vízben is) – alakjának később is annyi vitára okot adó különössége. Ha azonban nem Justh a címzett, elgondolkodtató, hogy már írói és társasági debütálása előtt készen állt számára az a skatulya, melyet életében is, később is oly sokan ráhúztak, mely nemcsak a kenyérkereső, professzionális irodalmon való kívülállását előlegezte, de egy ügyetlenül, értelemszegényítő módon használt szociológiai szemponttal megalapozta olvasatainak egyik vonulatát is.

A dilettantizmus megítélésének mentalitástörténeti evidenciaszakadását jelző hírlapi vita után Justh kritikai fogadtatásának első tényleges eseménye is Reviczky Gyulához kapcsolódik. Ha hihetünk Justh visszaemlékezésének, akkor a Szemle szerkesztőségének előszobájában találkoztak először. A költő a szobát átmeneti szállásnak használta, „szalmazsákon feküdt a földön, félig felöltözve.”⁵¹ A találkozás valamikor 1885. június 13-a után történt, mert Justh dicsérte *A kenyér* című versét, ami ezen a napon jelent meg az Ország-Világban. E véletlen találkozás után kezdődött levelezésük is, amely elmélyülő rokonszenvről és kölcsönös tiszteletről tanúskodik. Amennyiben a mesterségbeli (a céhtárs) megtisztelésének része az elfogulatlan, szigorú de elvszerű bírálat, amelyet a költő Justh első, kéziratban maradt regényéről (*Ádám*, 1885) adott, valamint az esztétikai elvek és koreszmék fölötti szókimondó vita – tekintet nélkül a vagyoni és születési kiváltságokra.

⁵¹ JUSTH Zsigmond, *Egy elhunyt költőnkéről írván... (Reviczky Gyula)*, MSzal, 1891. aug. (8. évf., 15. köt.), 490.

EGY PÁZMÁNY-EXEMPLUM FILOLÓGIAI HÁTTERE ÉS INTERTEXTUÁLIS KAPCSOLATAI

KECSKEMÉTI GÁBOR
SZEKLER ENIKŐ

Pázmány *A buja fajtalanságnak veszedelmességéről* szóló prédikációjában „a régi-ek”-re hivatkozva olvasható az a történet, amelyben egy szüzlány akként kerüli el a megbecstelenítést, hogy a vele erőszakoskodó katonának sebezhetetlenné tevő kenőcsöt ígér, amelynek kipróbálására saját nyakát ajánlja fel, és így inkább a halált választja, semmint a gyalázatot. A cselekményt egy „pogány császár” a kereszténységtől a leányt eltántorítani kívánó parancsa indítja el. Pázmány margójegyzete forrásként a következőket adja meg: „Niceph. lib. 7. cap. 13., Cedrenus, alii.”¹ Káldi Györgynél, a *Böjt harmadik vasárnapjára* írott harmadik prédikációjában, csak az első forráshelyre hivatkozva szintén van egy – bizonyos cselekményelemekben eltérő – változat.²

A mindkét katolikus szónok által megnevezett Niképhorosz nem lehet a konstantinápolyi pátriárka (758–829), mert az ő történelmi műve, az egyébként is csak a 602–769 közötti évekről szóló *Hisztoria szüntomosz (Breviarium historicum)* nincs könyvekre tagolva. De Niképhorosz Grégorasz (1295 k.–1360 k.) bizánci író *Hisztoria Rómaikéjáról (Historia Byzantina)* sem lehet szó: a hivatkozást ellenőrizve megállapítható, hogy ott, a II. Andronikosz császárságának végét ismertető fejezetben³ a történetnek nyoma sincs, sőt azt az egész

¹ PÁZMÁNY Péter *Összes munkái*, a budapesti kir. m. Tudományegyetem megbízásából egybegyűjti és kiadja ugyanazon egyetem Hittudományi Kara, magyar sorozat, I–VII, Bp., 1894–1905, VI, 453; vö. PÁZMÁNY Péter, *Válogatott prédikációk*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., PPKE, 2010 (Pázmány Péter Válogatott Művei, 1), 153 (a forráshivatkozást a központozással értelmeztük).

² „Azt írja Nicéphorus; hogy Diocletianus idejében, a Pogányok egy szép Szüzet fogtak meg Euphrasiat, az igaz Hitről el akarván hajtani. De látván, hogy inkább akarna meg-halni, hogy sem el-hajlani, a' bordélyba küldötték: ki az Istent azon kérte, hogy útát mutatna néki, mellyel az Ördögöt meg-chalhatná, és a' Szüzességhez a' Mátyromságot-is meg-nyerhetné. Midön azért egy ifiú a' bünre kiszttetné, azt mondotta néki; hogy, ha Szüzességében meg-óltalmazza, olly mesterségre taníttya, hogy semmi fegyver meg nem fogja; és hogy el-hidgye, elsöben is ő rajta próbállya-meg. Engede az ifiú a' Szüznek: ki, viaszszat és olajt egyelítvén öszve, a' nyakát meg-kené, és azt mondá az ifiúnak, hogy valamint lehetne úgy vágná a' nyakát, és meg-látná az orvosságnak erejét. Hün az ifiú a' Szüznek, és egy chapásban el-ütvén a' fejét, Mátyrrá tévé. És így az Ördög, a' maga határán gyözzetett-meg; ki a' Szüzet azért vettette volt a' bordélyba, hogy mind a' Szüzességnek 's mind a' Mátyromságnak koronájától meg-fosztaná. Így kell a' tromfot tromfal ütni; és a' chalárdot meg-chalni.” RMNy 1509, 427; a Miskolci Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének példányát használtuk.

³ MPG CXLVIII, 453–456.

munkából sem sikerült előkeríteni. Így csakis Niképhorosz Kallisztosz Xanthopolosz 13–14. századi bizánci egyháztörténész *Historia ecclesiasticája* marad, amelynek megjelölt helyén csakugyan megtalálható az exemplum.⁴

Pázmány másik megnevezett forrása Geórgiosz Kedrénosz (11–12. sz.) bizánci krónikakompilátor *Szünopszisz historiónja* (*Compendium historiarum a mundo condito usque ad annum 1067*). A szűz története a Diocletianus uralkodása idején történtek között olvasható nála.⁵ A „pogány császár” tehát (amint Káldinál olvasható is) Diocletianusszal azonos, a cselekmény helyszíne pedig alkalmasint Nikomédeia, mert egy itt nem idézett jelenetben – mind Niképhorosz, mind Kedrénosz szerint – a leány a bebörtönzött helyi püspöktől, a később vértanúként szintén lefejezett Anthimosztól kér és kap lelki támaszt.

Az „alii” nem csak egy további szerző, hanem egy olyan gyűjtemény is lehet, mint Laurentius Beyerlincké, amelyben a Káldiéval és a Pázmányéval megegyező Niképhorosz-hivatkozással és a Lange-féle latin fordítás pontos idézésével van meg az exemplum.⁶

A diocletianusi keresztényüldözés mártírexemplumát a kora újkori humanisták a 14. századi eseménytörténetbe is transzponálták. Salomon Neugebauer lengyel történeti munkájában olvasható, hogy amikor Łokietek Ulászló lengyel

⁴ Migne görög patrológiai sorozata a görög szöveg mellett Johann Lange (1503–1567) sziléziai humanista (ADB XVII, 638–639; kapcsolatrendszeréről újabban: LAKATOS Bálint, *Pannoniae luctus – egy humanista antológia és a törökellenes Habsburg–lengyel összefogás kísérlete, 1544*, ItK, 2008, 259–286, 274–275) latin fordítását közli egy 1630. évi párizsi kétnyelvű kiadás alapján. Innét idézzük a szöveg-helyet (MPG CXLV, 1231): „Atque ubi iam in eodem est conclavi cum improbo iuvene clausa, techna quadam illum circumvenit. Veneficam se esse profitetur, mercedemque ingentem conservatae pudicitiae pollicetur, quae eum a morte conservet: pharmacum scilicet, quo ille perunctus, in bellorum certaminibus et praeliis nullo prorsus telo aut ferro violari aut confici posset. Quod si de tali remedio, inquit, periculum facere vis, illico id tibi manifesto exhibebo. Ille id statim parari permittit. Tum illa vere sapiens, ceram oleo liquefactam, manibusque subactam collo suo circumcirca inungens illinit: quod ubi perfecit, petere eum iugulum suum ense quibus posset viribus adacto, remediique eius vim et efficaciam experiri iubet. Atque ille quam potuit validissime ensem in eam demisit, ac beatum illius caput ictu uno resecurit.”

⁵ A Tübingenben képzett és az augsburgi Hieronymus Wolffal meg a bázeli Johannes Oporinusszal is kapcsolatban álló Guilielmus Xylander (1532–1576) heidelbergi professzor (ADB XLIV, 582–593) 1566-ban befejezett latin fordításában (MPG CXXI, 507–508): „Eodem tempore sacra quaedam mulier atque admiratione digna, pulchritudine formae insigni, et quae virginitatem servasset, comprehensa ac multis tyrannorum ut daemonibus sacrificaret tormentis frustra tentata, militi cuidam ad concubitum dedita est, ea conditione ut si eum non admitteret, capite plecteretur. [...] Inclusa in domo cum milite rogavit eum ut sibi parceret, dignam recepturus mercedem. Se enim esse medicam, ipsique medicamentum praebituram quod mortis foret amuletum: nam eo inunctum in bellis fore invulnerabilem. Utque eius rei periculum facere posset, rogavit ut sibi eius medicamenti conficiendi potestatem faceret. Id cum miles admodum laetus permisisset, illa ceram oleo permiscuit atque subegit, colloque suo ea re inuncto militem omni robore ferire iussit, vim medicamenti experturum. Ita miles valido gladii ictu illato venerandum caput statim amputavit; atque illa victa adversariorum malitia, martyrii coronam castitatis corona auxit.”

⁶ Laurentius BEYERLINCK, *Magnum theatrum vitae humanae*, Köln, 1631, M 638.

király (1306–1333) litván és orosz segédhadakkal Brandenburgba vezetett hadjáratot, a kegyetlen csapatok „magnam hostium caedem fecerunt, matronas ac virgines contumeliose constuprarunt, delubra atque templa passim profanarunt, diripuerunt, et incenderunt. Memoratur autem ea in expeditione praeclarum Monachae cuiusdam facinus, quae capta a Lithuano quopiam, cum ad stuprum traheretur, rogauit eum, ne sibi vim faceret: mercedis autem loco promisit, se eum edocturam esse, qui corpus eius vulnerari nullo vnquam ferro posset. Quod cum discere ille percuperet, iugulum ei puella praebuit, vt in se eius rei periculum faceret. Credulus ille stricto gladio caput eius amputauit. Sic illa barbari libidinem elusit, stuprumque honesta morte euasit.”⁷ A szövegből jól kivehető, hogy a brandenburgi apáca története egyértelműen a Xyländer-féle Kedrénosz-fordítás alapján jött létre. És ennek a változatnak is lehettek magyarországi olvasói a 17. század elején. Paulus Tartzianus besztercebányai lutheránus lelkész Lőcsén, 1622-ben megjelent prédikációjában⁸ utal a brandenburgi zárdaszűzre, aki Vladislaus Locticus kegyetlen zsoldosától megóvta érnyeit.⁹ Tartzianus valószínűleg nem ismerte az ókeresztény szűsét, ezért gyanútlanul hivatkozhatott a megújított adaptációra. Figyelemre méltó, hogy a Brandenburgba lokalizált történetet viszont „ismert”-nek nevezte, ezért részletesen nem is idézte fel. Esetleg ő maga hivatkozott volna rá már egy korábbi alkalommal, ezért számított a gyülekezet ismereteire? Vagy arról van szó, hogy az élőszóban részletesen elmondott történetet a prédikáció nyomtatott változata számára hagyta kidolgozatlanul, esetleg a szóbeli előadáshoz használt vázlatában olvasható állapotban?

Akárminth áll a dolog, világos, hogy lényegében minden Pázmány-exemplum esetében hasonló forrásfeltáró aprómunkára van szükség, a bizonyosságok és a lehetőségek részletes mérlegelésével. Ezért lesz korszakos teljesítmény a prédikációk majdani kritikai kiadása,¹⁰ főként a jegyzetapparátust tartalmazó kötetek megjelentetése. És ezért nehéz a munka elkészültének időpontját ma még megbecsülni is.

⁷ Salomon NEUGEBAUER, *Historia rerum Polonicarum, concinnata et ad Sigismundum tertium Poloniae Sueciaeque regem usque deducta libris decem*, Hanau, 1618, 189.

⁸ RMNy 1280. A prédikációt részletesen elemzi: KECSKEMÉTI GÁBOR, SZEKLER ENIKŐ, *A magyarországi német nyelvű halotti beszédek kutatásának helyzete és egy korai szöveg tanulságai*, ItK, 2008, 71–91.

⁹ „Wie eine züchtige Kloster Jungfraw in der Marck Brandenburg wider die grausammen knechte Vladislai Loctici ihre zucht ehr und keuschheit gerettet/ ist bekandt.” (B3v.) Első kísérlet a részletes analízisre: SZEKLER ENIKŐ, *Egy 17. század eleji lutheránus prédikációs exemplum tárgy történeti háttere = Miskolci Egyetem Doktoranduszok Fóruma, Miskolc, 2008. november 13.: Bölcsészettudományi Kar szekciókiadványa*, szerk. SZÓKE KORNÉLIA, Miskolc, Miskolci Egyetem Tudományszervezési és Nemzetközi Osztály, 2009, 27–28.

¹⁰ HARGITTAY EMIL, *A Pázmány kritikai kiadás = HARGITTAY EMIL, Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2009 (Historia Litteraria, 25), 11–18.

ARANY JÁNOS ÉS A SZENT ISTVÁN-REND

KICZENKO JUDIT

... valakik élünk ebben a világi számki-vetésben, sok kereszték- és számtalan ínségek-alá vettetünk, mikor egészségünket betegségek, gazdagságunkat ragadozások, böcsületünket kissebbítések, szívünket keserüségek, életünket törődések, kívánságinkat háborgások szűnetlen ostromollyák...

PÁZMÁNY PÉTER¹

A Szent István-rend, amelyet Mária Terézia alapított 1764-ben, egyben a legmagasabb magyar kitüntetés volt megszüntéig, 1918-ig. A rend ünnepe augusztus 20-a, a rend nagymestere – és egyben a kitüntetés adományozója – az uralkodó, a mindenkori magyar király. A rendtagok száma száz fő lehetett, a rendtagság nemességhez volt kötve (különösen szigorúan szabályozták ezt a nagykereszt esetében). Szemlélve a kitüntetettek névsorát észrevehető, hogy a XIX. század közepétől a kiskeresztet alkalmanként polgári származásúak is elnyerték (a századvégtől egyre többen). A kitüntetésnek három fokozata volt: a nagykereszt, ehhez járt (1830-tól) egy gyémántdíszítményes csillag. A másik kettő a középkereszt, illetve a kiskereszt, másik nevén lovagkereszt. Az utóbbi egyikét szánták 1867-ben Arany János nem nemesi származásának minősülő polgárnak. A kitüntetés mindhárom fokozata egyforma külalakú, csak méretben különböznek. Három részből állt: 1860 után zöld-bíbor színű háromszögletű szalaghoz kapcsolódott az arany szentkorona, s erről függött alá a zöld zománcos egyenlőszárú kereszt, amelynek metszéspontjába illeszkedett az apostoli kettős kereszt magyar címer. A kitüntetéskor a díjazott elismervényt írt alá az átvételről, és arról, hogy a díj halála után örökösei révén visszaszolgáltató az adományozónak. A kiskereszt kitüntetettje (Arany idejében is) bárói címért folyamodhatott.

A Szent István-rendre és Aranyra való reflexióira az adatok – bár különböző forrásokban, azaz eléggé fragmentáltan és szűkszavúan – megtalálhatók.

¹ PÁZMÁNY Péter, *A világi nyomoruságok békeséges szenvedéséről* = Uő., *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-nehány innepekre rendelt evangéliomokról, predikációk, mellyeket élő nyelvénél tanítása után írásban foglalt Cardinal Pázmány Péter, s. a. r. KANYORSZKY György, Bp., 1905 (PPÖM VII), 55.*

Mégis még bő 140 évvel az esemény után számtalan pontatlan adat, tévedés, és ebből következően alaptalan értékelés, interpretáció olvasható, hallható, komoly szaktudósoktól is.² Holott az Arany-monográfusok egy része, bár lakonikusan, elvégezte a munkát.³ De az alapvető, a lényegi: a hiteles forrásokat, a vonatkozó Arany-leveleket közzétette már Arany halála után néhány évvel, 1889-ben fia, Arany László.⁴ Azóta a tájékozódás csak filológiai alaposág kérdése.

Arany János számára az 1867-es esztendő élete egyik legnehezebb periódusának része. 1865 decemberében leánya halálával állandóslal a már két-három éve kezdődött, hosszú évekig, tizenkét évig, az *Őszikék*ig tartó krízis, a költői csendbe, az elhallgatás alakzatába burkolva. A töredékben maradt *Juliska emlékezetében* az 1849-es közéleti traumájához hasonlítva ezt a magánéleti tragédiáját, melynek „fájdalmi”, sógora szerint, nem enyhültek.⁵ Erről levelei olyan, többször ismétlődő fordulatai tanúskodnak, mint például a Tompához (1868 februárjában, azaz bő két évvel Juliska halála után) írottak: „[...] eléggé kifejeztem előtted is, azt a mi gyötör, a mi életemet olyllyá tette, mintha nem is az élők, hanem a holtak társasága volna már az enyém. Igazán, a halál *komoly* gondolatja *azon* naptól fogva⁶ lett mindennapi társam [...]. *Egy részem már ott van.*”⁷ De belekomponálja az élményt *Toldi szerelme* kezdő strófájába is: „Azokkal időzőm, akik másszor voltak / Mit az élet megvon: megadják a holtak.” Riedl finom megfigyelése szerint ez az életrajzi tény művészi fordulattá lényegül: az „1865-iki fordulat óta Arany minden komoly összeütközést tragikusan old meg. A *Dalítás Időkből* Toldi boldogtalan szerelmének története válik [...]. A képzelet ragyogó szövetén mindinkább átcsap a hangulat sötét fala.”⁸ A következő, 1866-os, háborút hozó esztendő sem kímélte Aranyékat, fia besorozta-

² Egy széles körben megismerhető példát említek csak, részletet a Wikipédia címszavából: „A rend jelvényének adományozása, a rendbe való felvétel egyes esetekben kínos problémát okozott, ha a jelölt személy politikai nézetei ellentétesek voltak az adományozó személy által képviselt politikai renddel. Így pl. 1856-ban [sic!] Arany János visszautasította a Szent István rend neki szánt kiskeresztjét, sőt I. Ferenc József császár és király látogatása alkalmából megírta a *Walesi bárdok* c. [sic!] balladáját, nyíltan utalva a király szerepére a 1848–49-es forradalom és szabadságharc leverését követő megtorlásokban.” = Magyar Királyi Szent István rend, Wikipédia (Utolsó frissítés: 2012. május 30. Általam másolva: 2012. 09. 26.) A szöveg, téves datálással, egybevonja az 1857-es császári látogatást, *A walesi bárdok* keletkezési körülményeit és a kiegyezéskor kapott rendjel történetét.

³ ERCSEY Sándor, *Arany János életéből*, Bp., Ráth, 1883, 174. [Továbbiakban: ERCSEY 1883]; SZINYEI Ferenc, *Arany János*, Bp., Franklin, 1909, 135–136; VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza, 1862–1882*, Bp., MTA, 1938, 194–196. [Továbbiakban: VOINOVICH 1938]; KERESZTURY Dezső, „*Csak hangköre más*”, *Arany János 1857–1882*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 442–447. [Továbbiakban: KERESZTURY 1987]

⁴ *Arany János levelezése író-barátaival*, bev. ARANY László, Bp., Ráth, 1889, II. 278–279, 293–294, 434–440. [Továbbiakban: ARANY 1889]

⁵ „Midőn én őt, leánya halála után [...] vigasztalni igyekeztem [...] úgy nyilatkozott, miszerint ő úgy ismeri önmagát, hogy az ő fájdalmi, az idők múltával, nem enyhülni, de növekedni szoktak. És e nyilatkozat [...] egészében igaz is lőn [...]”. ERCSEY 1883, 164.

⁶ Széll Kálmánné Arany Juliska 1865. december 28-án halt meg.

⁷ Arany levele Tompához, 1868. február 27. ARANY 1889, 293.

⁸ RIEDL Frigyes, *Arany János*, Bp., Horánszky Viktor kiadása, 1887, 12.

tásától, és háborúba vezénylésétől kellett rettegniük,⁹ majd a kolerajárvány idején egyetlen megmaradt gyermekük életéért való aggodás nyomorította őket.¹⁰

Arany ekkoriban (1865 januárjától) az Akadémia titkára, majd főtitkára. Források szerint az Akadémia volt a fő színtere Deákék kiegyezést megelőző – nem hivatalos – megbeszéléseinek, tárgyalásainak, vitáinak, Arany általában jelen van ezeken az összejöveteleken.¹¹ E körnek Arany bizalmát, becsülését és barátságát élvezte. Ha nem is vesz részt aktívan, de az események fősodrának közeli szemlélője. Arany talán legjellemzőbb tulajdonsága a hűség, amely „kétarcú”: erény, de olyan, amely egyúttal erősen köt a múlthoz.¹² Meghasonlítan követi hát a kiegyezés felé vezető utat. Egyrészt racionálisan érti fiatalkori, '40-es évekbeli társainak jelenlegi, a realitáshoz igazított törekvését a kiegyezésre, a valós lehetőségek lehető legjobbnak vélt kiaknázására. Másrészt erkölcsileg és érzelmileg hű elveihez, a saját, '40-es évekbeli önmagához. 1861-ben Teleki László koncepciójával, a határozati pártiakkal értett egyet, azaz nem a feliratiakkal, a későbbi Deák párt tagjaival.¹³ Így érthető, ha szkeptikusan szemléli a fejleményeket. Noha általában elhárítja sógora politikai aktualitásokra vonatkozó kérdéseit, sokatmondó, hogy a politikai közérzetről ezt írja neki 1866 nyarán: „Politikai s egyéb hírekből mi sem tudunk többet, mint vidéken tudhattok a lapokból [...] Jót senki sem remél: azok az illető urak se nem tanultak, se nem felejtnek. Valami nyomorult experimentumra lehetünk készen, s az örökké tartó ideiglenségre [...]”¹⁴

Rónay Jácint, Eötvös bizalmi embere jegyez föl ekkoriban egy fontos adatot vizsgálataira vonatkozóan. Eötvös így jellemzi 1867 elején neki, az emigrációból éppen hazatértnek Arany Jánost: „Őn szorosabb hivatalos összeköttetésben leend az akad. titkarral,¹⁵ ő nem udvarias, nem barátságos egyéniség, de ezt ne vegye szigoruan; Arany János jobb, mint a minőnek mutatkozik, s talpig becsületes ember. Nem társaságba való férfiú, ezt ő jól tudja, ezért kerüli a társaságot [...]”¹⁶ Különös a nagybecsülés és elnéző lenézés ilyen keveréke. Még akkor is, ha vélelmezzük, Eötvös úgy értette: a mély gyászába roskadt Arany nem alkalmas ekkortájt a társasági életre.¹⁷

⁹ „Nagy időknek megyünk elébe: valóságos özönvíz-korszak. Mi lesz a vége? Mi, különösen, reánk magyarakra? [...] Itt oly feszültségben vannak az emberek [...] mihelyt egy telegramm jő, nyomják és viszi a hordár szét az utcán, árulja [...] Laczi miatt valóban sokat aggódtam, hogy daczára kétszeri felmentésének, most ágyú elé jut.” Arany levele sógorának, 1866. július 5. ERCSEY 1883, 167–169.

¹⁰ „Jöjön bármi az úr kezében vagyunk mindenütt. Legalább mi hárman maradjunk együtt.” E sorokkal indokolja, miért nem mennek azon a háborús nyáron Nagyszalontára, „haza” és unokanézőbe, Lacit egyedül Pesten hagyva. Arany levele sógorának, 1866. augusztus 20. ERCSEY 1883, 169.

¹¹ KERESZTURY 1987, 422, 441–442.

¹² A már idézett Riedl értelmezés is utal erre: „Arany ezentúl [1865 után] a múlté.” RIEDL, *i. m.*, 13.

¹³ KERESZTURY 1987, 441.

¹⁴ Levele sógorának, 1866. augusztus 20. ERCSEY 1883, 169.

¹⁵ Rónay Jácintot akadémiai jegyzőnek választották meg ekkor.

¹⁶ RÓNAY JÁCINT, *Napló-törvények. Hetven év reményei és csalódásai, I–VIII*, Pozsony, Nyomatott kéziratul tíz példányban, Stampfel, Eder és társai, é. n. [1885–1888] IV, 186.

¹⁷ Eötvös valóban és régről becsülte Aranyt. Erdélyi János jegyezte föl, hogy amikor Arany 1847-ben a Kisfaludy Társaságnál nyert „Eötvös nagy lelkesedéssel mondá, hogy *Toldi*-ért mindent odaadna, mit eddig írt és írni fog”. ERDÉLYI JÁNOS, *Arany János kisebb költeményei = Erdélyi János válogatott művei*, vál., szöveggond., jegyz. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Szépirodalmi, 1986, 484. A szöveg először a Pesti Naplóban 1856-ban jelent meg. Eötvös három regényét már megírta, amikor a *Toldi* megnyerte a pályadíjat.

1867 elején, a kiegyezés alkalmából, Arany akadémiai-barátai, ez évtől az akadémia elnöke báró Eötvös József, és alelnöke báró Lónyay Menyhért miniszterek lettek Andrásy Gyula kormányában. Június 8-án fényes külsőségek között megtörtént a koronázás. Akárcsak a *Koronázási misét* komponáló Liszt Ferenc, úgy Arany is névtelen szemlélője az eseménynek, hiszen tudjuk Eötvöstől: „nem társaságba való ember”. De Liszt Ferenc sem?!¹⁸

Ami ennél sokkal különösebb az a háttérben már hetek, esetleg hónapok óta formálódik: Arany kitüntetés a koronázás alkalmából a Szent István-rend kiskeresztjével. Napi munkakapcsolatban állt (februártól) miniszterre lett barátaival, egyben akadémiai főnökeivel, akik nem avatták be a készülődő akcióba. Visszatérek az előbb megkezdett idézethez Eötvöstől: „Nem társaságba való férfiú, ezt ő jól tudja, [...] de odatűztük boglárul a kalpagra, most már ott kell ragyognia. –”¹⁹ Arany erről mit sem tud, naivan azt hiheti, hogy szépirodalmi és tudományos munkásságáért került be az Akadémiára titkárnak, melynek jó ideje tagja volt már, hogy a főtítkárságot hihetetlen mennyiségű, oly szintű „rabszolgamunkáért” kapta, hogy fölöttese is önként segéderőt kerestek mellé. Úgy tűnik azonban, hogy a kiegyezés és elitje legitimációjához kellett Arany, és az aranyi életmű esztétikai, etikai súlya és hitele. Mindenki, aki részt vett a kitüntetés adományozásának procedúrájában, tudta, hogy Arany Petőfi elkötelezett és szívbéli barátja volt, és legfőbb híve a jelenben is,²⁰ hogy nemzetőr volt, hogy üldözötteket bújtatott,²¹ s egy darabig maga is bujdosott a szabadságharc bukása után.²² Mindenki ismerte 1850-es évekbeli líráját, a *Letésem a lantot* vagy az *Ősszét*, a (Petőfinek szentelt) *Emlényeket*, az *V. Lászlót*, a *Szondi két apródját*, vagy az 1863-ban publikált *A walesi bárdokat*. A nem-vátesz költő ideálú Nemes Nagy Ágnes és Németh G. Béla szerint is Arany művei magas esztétikai transzformációval, de egyértelműen közvetítették a zsarnokság/diktatúra elítélését, a bensőleg szabad ember meg-nem-alkuvását, a hősök mártíriumának tiszteletét.²³ Egyes verssorai a '60-as évekre már szállóigékké váltak. És mindenki tudhatta, hogy Aranyt kiteszik a kiegyezés ellenzői, valamint a kossuthi emigráció és itthoni hívei támadásainak.

¹⁸ Liszttel kapcsolatos részletes beszámoló: ÁBRÁNYI Kornél, *Életemből és emlékeimből*, Bp., Franklin, 1897, 112–119. „Liszt maga, mint szerző, – bár a fővárosban időzött, – sem a próbákra, sem a koronázási misére hivatalos meghívást nem kapott. [...] Hanem az igaz, hogy aztán a »vox populi« oly elégtételt adott neki [...] Mindenki várta a gellérthegyi ágyúk dörgését, mely jelendő volt a királyi menet elindulását. De ezt egyszerre egy elementáris erővel kitört éljen-dörgés előzte meg az egész hosszú vonalon. [...] Mindenki azt hitte, hogy [...] a közeledő díszmenetet illetik, pedig csak a nagy művész ünnepélyes alakja volt látható, ki a nép hosszú oszlott sorfalai között haladt meghatottan egymaga [...] s folyton hajlongva a tömegnek e nem várt önkéntelenül megnyilatkozó ovációjára, mely láthatólag éppúgy megindította, mint feszélyezte.” 118–119.

¹⁹ RÓNAY Jácint, *i. m.*, IV, 186.

²⁰ „Amit adál, abból semmi sincs elveszve: / Firól-fira szállsz te, mint egy közös eszme.” – írta róla még 1879-ben is. ARANY János, *Harminc év múlva*.

²¹ Lásd például DEGRÉ Alajos, *Visszaemlékezéseim*, Bp. Szépirodalmi, 1983, 293; ERCSEY 1883, 49.

²² ERCSEY 1883, 50.

²³ „[...] a költő világosan szembeszáll az adott körülményekkel, és éppen a *költő* száll szembe velük: a bárd, a dalnok figuráján át tiltakozva a nemzetvesztő és művészetnyomorító zsarnokság ellen.” Az *V. Lászlóban* „nehéz volna nem észrevenni a politikai áthallásokat; [...] Az »esküszegő király« alakja

Miközben – már említettem – maga Arany, noha reálistan, mégis ambivalensen viszonyult a kiegyezései procedúrához. Azt is tudták, hogy Arany „talpig becsületes ember”. Feltehetően ezért nem tájékoztatták időben a kitüntetéséről, kiszámítható volt ugyanis Arany elutasító reakciója.

Arany leírásából ismert a tény, hogy két nappal a hivatalos hír előtt, június 10-én, amikor nagybeteg fiához orvost hívni ment, az orvostól hallott célzást a kitüntetésre, melyet komolytalannak tartott.²⁴ Amikor az orvosnál mértékadóbb forrásból, az akadémián dolgozó és lakó Tóth Lőrinctől is hallja másnap a hírt, azonnal Eötvöshöz fordul levéllel.

Mielőtt a levél és a felgyorsuló események ismertetésére térek, jelzem, hogy Arany, miközben mindez zajlott, párhuzamosan, költő lévén, rövid – csak a maga számára szánt, senkinek meg nem mutatott – alkalmi versekben is reagált az éppen adódó aktualitásra. Ez a rögtönzött szövegegyüttes különböző esztétikai értékű és műfajú – rigmus, gnóma, epigramma – darabból áll. Szinte naptárszerűen követhetjük benne a profán, de átélőjének akkor konkrét kálváriáját. Később római számokkal jelölte az apró ciklust, és a CSILLAG-HULLÁSKOR címet adta neki. Itt nyer jelentőséget a kitüntetés külalakja. Arany eljátszik a csillag és a kereszt jelentéséből kibontható metaforikával. Jellemzően, címként a hullást emeli ki, összes társítható negatív konnotációjával. A kereszt mint (profán) szenvedéstörténeti attribútum egy Eötvöshöz írt utalásban („keserű pohár”) és a sorozat X. darabjában (önironikusan) tűnik föl: „En is, amit sorsom rám mért, / Elszenvedem – a hazámért!” A rögtönzések zöme – Arany már ismertetett lelkiállapotának megfelelően – az arany humor-elméletnek felel meg. Esztétikai munkájában, a *Széptani jegyzetek*ben így definiál: „A humor [...] csak álarcát viseli a nevetségesnek. Alapjában véve fönséges. Nevetséges álarcába rejtett sírás.” Majd összeveti a komikummal és a szatírával. „A komikus író nevet a világ bohóságain, mulatja magát és másokat velük. A szatirikus csúffá teszi azokat, hogy térjenek eszökre. A humoros író mély fájdalmat érez a világ romlásán, de nem lévén reménye javítani, kétségbeesetten kacag önmaga és a világ felett.”²⁵ A kis ciklus első darabja a szállongó hírekre reflektál: „Azt beszélék rendjelt kaptam – / Nem vettem, mért arattam?”²⁶

Idézek az Eötvösnek 1867. június 11-én írott levélből: „Igen tisztelt Barátom! Nem tudom, mi benne az igaz, de pár nap óta erősen beszélük, hogy számomra

például; elvégre a szabadságharc egyik legsúlyosabb sérelme volt [...] a kodifikált alkotmányjogi reformok villámgyors visszavonása Ferenc József és kormánya által. Aztán itt van az ártatlanul kivégzettek motívuma [...]” NEMES NAGY ÁGNES, *Arany János: V. László = Uó., Szőke bikélfák*, Bp., Móra, 1988, 71–72. Arany balladái „a nemzeti ethosz élesztésének nagyszerű eszközei lettek [...]” NÉMETH G. Béla, *Türelmetlen és késlekedő félszázad*, Bp., Szépirodalmi, 1971, 90.

²⁴ A hírt először Kajdácsy orvostól hallotta, június 10-én, midőn érte ment, hogy nagybeteg fiához hívja; ügyet sem vetett rá.” VOINOVICH 1938, 194.

²⁵ ARANY JÁNOS, *Széptani jegyzetek* = AJÖM X, szerk. KERESZTURY DEZSŐ, Bp., Akadémiai, 1962, 543. (Továbbiakban: ARANY 1962)

²⁶ *A csillag-hulláskor* darabjai = AJÖM VI, s. a. r. VOINOVICH GÉZA, Bp., Akadémiai, 1952, 139–141. Továbbiakban: AJÖM VI

fejedelmi kitüntetés készül. Valami rendjelt emlegetnek. Ha még lehetséges, múltjék el tőlem e pohár! [...] azt sem tudom, mi következménye lenne, ha én e fejedelmi legfelső kegyet magamról elhárítanám: de úgy érzem, hogy helyzetemben e következményt kellene választanom inkább. [...] Ha tehát valami kérésem lehet »á mes amis devenus ministres«:²⁷ szíveskedjenek oda hatni, hogy e szándék vonassék vissza, mielőtt a nyilvánosság által helyzetem kényesebbé válnék. »La fleur des champs«²⁸ – egyéb nem is illenék az én gomblyukomba, ha keserű gyászom ez egyszerű örömtől is meg nem fosztott volna. Bocsáss meg! Igaz tisztelő barátod Arany János.«²⁹ A hivatkozott Béranger versek vitriolos kitételei, és azok Eötvöstől elvárható ismerete, illetve Arany szövegeivel való összevetése még inkább elmélyítik Arany eltökélt – látszólag udvarias megfogalmazású, bár szenvedélyes és nyíltan ironikus (szatirikus) utalásokat tartalmazó – elutasítását. A Béranger-hivatkozások ismerete, értelmezése, kibontása Arany magatartásának megértéséhez ez esetben hangsúlyos jelentőséggel bír. Kiválóan proporcionált retorikai beépítésük új, a betű szerint leírtaknál mélyebb és súlyosabb egzisztenciális dimenzióval gazdagítja a levél argumentációját.

Eötvös válaszát csaknem teljességében idézem: „Tisztelt barátom! Az, mit tőlem kívánsz, nem áll hatalmamban, s ha állana, nem tenném. [...] Hidd el, kedves barátom, nincs senki az országban, a ki nem találná természetesnek, ha a magyar király, a legnagyobb magyar költő iránt hódolatát fejezi ki. A régiek borostyánt adtak, a praktikusabb Anglia pénzt, de az első nem díszlik éghajlatunk alatt, a második nem illenék hozzád; de midőn a király ugyanazon jogával él, melyet a hazában százezerek gyakorolnak, s azon meggyőződését fejezi ki, hogy Arany Jánost tartja a nemzet most élő legnagyobb költőjének; s ha ezt azon módon teszi, mely helyzetében legtermészetesebb, azaz rendjel által: neked jogodban áll e rendjelt nem hordani, s ezt alkalmasint tenni is fogod, de azt visszaútasítani, ahhoz bizony, barátom, nincs jogod. Nemcsak a fejedelem iránti tiszteletet, de más érdekeket sértene meg. [...]

²⁷ A francia utalás BÉRANGER verscíme: *A MES AMIS Devenus ministres*. A költemény kezdősorai: „Non, mes amis, non je ne veux rien être, / Semez ailleurs places, titres et croix! / Non, pour les cours Dieu ne m'a pas fait naître: / Oiseau craintif, je fuis la glu des rois” = *Chansons de Béranger*, Paris, Garnier frères, Libraires-éditeurs, 1899, 500. NAGY Judit nyersfordításában (köszönet érte): *BARÁTALMNAK Akikből miniszter lett*: „Nem, barátaim, semmi nem akarok lenni, / Szórfjátok másnak a helyeket, címeiket és rendjeleket! / Nem, Isten nem az udvarnak teremtett engem: / Kerülöm a királyokhoz tapadást, én, félnék madár!” Béranger ezt a versét 1830 novemberében írta. A júliusi forradalom hatására elűzték a Bourbonokat és Lajos Fülöp lett a király. Novemberben új (második) kormány alakult. A címben megjelölt miniszterbarátok: Jacques Lafitte és Jacques-Charles Dupont de l'Eure.

²⁸ BÉRANGER, *Mon habit* (Kabátom) című verséből való a hivatkozás: „La fleur des champs brille á ta boutonnière”. Szász Károly fordításában idézem a hivatkozott strófát az öreg-kopott kabátot megidéző műből: „Vettelek-e én körül illatokkal, / Mikkél magukat kendőzik sokan? / Mikor tettek ki megvevésnek, / A nagy urak előszobáiban. / Neked, – a míg a szalagok színéért / Küzdött az ország sok véres csatát, – / Egy mezei virág volt gomblyukadban ... / – Ne váljunk el mi, jó öreg barát!” *Béranger dalai*, (bilingvis kiadás), Magyaritják Szász Károly, ILLÉSY György és mások, Debrecen, 1860, 110–113. A költemény BODROGH Pál újabb fordításában megtalálható a *Béranger válogatott versei* című kötetben, szerk., vál. KARDOS László és RÁBA György, Bp., Európa, 1957, 59–60.

²⁹ ARANY 1889, 434–435.

Kérdezz erről bárkit, kérdezd Deákot, ki nálamnál sokkal okosabb lehet, de bizonyosan nem tisztel s nem szeret inkább, mint hív barátod Báró Eötvös József³⁰

Arany e levél kézhezvétele után értesült az újságból a belügyminiszter „Budán folyó év és hó 11-én 2366. elnöki szám alatt kibocsátott” rendeletéből a kitüntetéséről. Erre azonnal írt báró Wenckheim Béla belügyminiszternek. Hosszú, körültekinthető levelében reflektál Eötvös érveire is, írván, érti azokat. „Azonban, Kegyelmes Uram! azt nem tekintve is, hogy midőn az irodalom és tudomány ily legmagasb kegy általi kitüntetéséről van szó,³¹ én mint azok képviselője semmi jogon nem szerepelhetek: eddigi életem egész folyama, egész viseletem, házi és anyagi körülményeim oly sekélyes egyszerűséget mutatnak fel, hogy azzal e rangbeli kegyteljes megkülönböztetés a legélénkebb contrastot képezi, mintegy *kivesz saját énemből, s életemet önmagával meghasonlásba ejti. Én, a nép fia*,³² s igénytelen dalnoka, ki, a győzelem bizonyosságával, már két ízben (1861, és 1865-ben) utasíték vissza országos képviselői mandatumot a nép kezéből:³³ valóban *benső önállásom sérelmének látszata nélkül, felülről sem fogadhatom el e kitüntetést.*”³⁴ Arany László a levél jegyzetében tájékoztat egy fontos fordulatról. „E levél után b. Wenckheim, b. Eötvös kíséretében személyesen kereste föl Aranyt. B. Eötvös már előbb is járt nála ez ügyben.”³⁵ Arany megfogalmazásában: „Járnak hozzám méltóságok, / Kötik rám a méltóságot: / »Megbocsásson méltóságok, / Nem érzek rá méltóságot.«”³⁶

Wenckheim „post festa”, június 23-án válaszol írásban, megerősítve Eötvös érveit, hogy az „elismeréstől, jöjjön bár felülről vagy alülről, senki magát el nem vonhatja; nem vonhatja el magát különösen Tekintetes titkár úr akkor, midőn ezzel egyúttal a Magyar Tudományos Akadémiának megtiszteltetése is kapcsolatban áll. Így állván a dolog [...] nem haboztam a kérdéses rendjelt ide mellékelni hivatalos irattal Tekintetes titkár úrnak [...] megküldeni.” Arany a levélre följegyezte: „A térítményt, melyben lényeges az, hogy örökösöm a rendjelet halálom után köteles visszaküldeni, aláírtam, egy köszönő szó nélkül visszaküldtem”.³⁷

Legbensőbb barátjának, Tompának így számol be két hónap múlva, amikor vélhetnénk, már higgadtabb. „[...] ha nyom valamit előtted annak tudása, hogy *előre* se megkérdezve, se értesítve *nem voltam*, s hogy utólag is csak két minister

³⁰ ARANY 1889, 435–436. Arany László megjegyzése a levélhez: „Az egész levél saját keze-írása. Kelte nincs, de Arany rá jegyezte: vettem 1867 június 12. reggel 8 óraker. Ugyanezen napon már a kitüntetés a hivatalos lapban meg is jelent.” *Uo.*

³¹ A II. darab vonatkozik erre: „Ami benne fényes: / Az irodalomé; / Ami benne kényes: egyedül magamé” Variánsa a III. számú: „Fénye, ragyogása... (ha van,) / Az irodalomé; / Gyanúsítása... (a' van,) / Egymagamé!”, AJÖM VI, 140.

³² Kiemelés: KJ

³³ Levele Ercseyhez 1861-ben. „Én most követ lenni nem akarok. Nem használnék vele sem a hazának, melynek most politikai képességekre van szüksége, sem magamnak [...]. Így tehát válasszatok mást, de nehogy pártra szakadozzatok!” ERCSEY 1883, 149–150.

³⁴ ARANY 1889, 437. (Kiemelés: KJ)

³⁵ *Uo.*, 438.

³⁶ A ciklus IV. darabja. AJÖM VI, 140.

³⁷ KERESZTURY 1987, 443.

parlamentírozása, és személyesen hozzám lealázkodása után hagytam magamat annyira kapacitálni, a mennyire vagyok t. i. hogy hallgatva eltűrtem a dolgot [...] – ha mondom, mind ennek tudása nyom előtted valamit: íme, tudjad. Különben nem mentem magamat senki előtt és sehol: a hiba ott van, hogyha az *irodalomnak* kitüntetését szántak [...] mi jogon szemeltek ki éppen engem e kitüntetés bűnbakjának; [...] az én democratiám éppen abban nyilvánul, hogy *semmi* tekintetben nem alterál az a dolog: maradok a ki voltam. [...] Én, ki a légynek sem vétek, ármányos, veszedelmes emberré lettem; kit évek óta önbizalmatlanság kínozt, elbizott gógós ember vagyok; s ha családi felejthetetlen gyászom alatt görnyedezem: irígy és embergyűlölő hajlamokkal gyanúsítanak. Miért ne lehetnék egy kicsit hazaáruló is...”?³⁸ E levélben tudósít az éppen akkor elkészült néhány „*subjectiv* vers-szak”-ról, amely a *Toldi szerelme* VI. énekének elején Juliska leányáról szóló emlékezés lett. A kitüntetés körüli „mizéria” mélylélektanilag értelmezhető adaléka e hat strófa éppen ekkori megírása. Tompa e strófákat érintő soraira válaszolja semmivel sem higgadtabban nyolc (!) hónappal a kitüntetés után: „Lásd, éppen *akkor* szenvedtem ama convulsiókban, melyek eredménye *ez a költemény*, mikor jónak látták azzal a híres kereszttel vekszálni fájó lelkemet; és mégis insinuatiókat kell tűrnöm, hogy: »nem adják azt, a ki nem kéri, nem csúsz-mászt utána« stb. Képzeld ezt az állapotot! Fiam beteg, magam körömmel vájnam fel leányom sírját: s *akkor* én kereszt után járok, s örülök neki rettentően!”³⁹

Hogy Aranyt autonóm elveinek, szabadságjogainak ilyen szintű semmibevétele (miniszterré lett barátaitól) erkölcsileg mennyire megrendítette, bizonyítja az a tény, hogy *Rendjelem története* felirattal összeállított egy iratcsomót. Ebből közölte fia először a fent idézett leveleket. Hogy mennyire nem hegedő seb volt ez, jelzi, hogy a Wenckheimnek írott levele másolatának hátlapjára, hat (!) évvel később is még fontosnak tartja följegyezni: „E levélnek eredménye az volt, hogy b. Wenckheim akkori belügyminiszter, amint már Eötvös is többször, személyesen jött hozzám elmondani, mennyire kompromittálnám őket, új minisztereket, magát a kiegészítést stb., mennyire sértem a felséget, ha visszautasító szándékomnál megmaradok”. Feljegyzésében folytatja „– Én tartottam magamat, míg lehetett, de végre belátván, hogy nagy *demonstrationalis* látszat nélkül (mitől mindig írtóztam) a visszautasítás meg nem történhetik, beleegyeztem [...] de kikötöm, hogy én sem hálálkodni audientiára nem megyek, mint az etiquette követeli ily esetben, sem a keresztet soha fel nem teszem. Mind a kettőt megtartottam”.⁴⁰ Sógora írta: „S alig volt valaha rendjel, mely a megtiszteltnek halála után, oly érintetlenül jut vissza eredeti helyére, mint az övé.”⁴¹ Arany így folytatja: [...] Hanem azért én nem tudom micsoda lekenyerezett, fizetett hazaáruló lettem! (mint annyi más becsületes

³⁸ Levele Tompához, 1867. augusztus 6. ARANY 1889, 278–279.

³⁹ Levele Tompához, 1868. február 28. ARANY 1889, 294.

⁴⁰ Idézi töredékesen VOINOVICH 1938, 195–196; KERESZTURY 1987, 442–443.

⁴¹ ERCSEY 1883, 174.

ember és jó hazafi, magát Deák Ferencet sem véve ki.) Ez a görög *nemezis*. Nem a vétség, hanem a vétség *látszata*, vagy pusztá *föltevése* elég porba rántani azt, kit a sokaság valami mód kitüntetett.⁴² Ehhez köthető több rögtönzés, példaként a VII. *Régi dal*, *új szöveg* címet kapott darabot idézem (a többi megnevezett más, kisebb kitüntetést kapott): „Székács, Arany, Szilassy / S hazánk több ily pimaszi / Keresztekért akarnak / Sírt ásni a magyarnak!” És ez a keserű megrendültség még 1877 „áldott nyarán”, az *Őszikék* írásakor is elemi erővel elevenedik föl: az *Epilógus* tizenöt strófájából legalább három a rendjel-krisis „kiírása” (hetedik–kilencedik versszak).⁴³

Azt jegyezte föl – mint már idéztem – Wenckheim levelére, hogy a tértívenyt visszaküldte, s hozzátette még: „a többi maradt.” Mi maradt? Nyilvánvalóan a rendjel, és a nevetés álarcába, humorba nem mindig burkolható lesújtott közérzet. Az a tragikum, hogy közeli emberei sem értették meg morális drámáját. Mert miért is küzdött ennyire a rendjel ellen? Megfogalmazta levelében: „benső önállása” sérült e kényszerrel, életét „önmagával meghasonlásba” ejtette a be nem avatottak (gyakorlatilag az egész nemzet) számára elvei feladását sugalló protokolláris akció, a kiegyezés kalpagjára (tudta nélkül) tűzött „boglár” felhasználása a politikai legitimáció, a népszerűség érdekében. S az Aranynak okozott egzisztenciális–erkölcsi válság mélységét érzékeltetendő kell kitérnem néhány névre és évszámra, hogy angol praktikizmussal (mint Eötvös fogalmazott) is értsük ennek az emberi drámának lényegét. 1848-ban Szent István-rendet kapott az októberben főparancsnokká kinevezett és a magyar forradalom leverésével megbízott Alfred Windischgraetz herceg. 1849-ben a rend új nagymestere, I. Ferenc József többek között a világosi győzöt, az orosz tábornokot, Fjodor Rüdiger grófot, aki előtt a fegyverletétel történt, ékesíti a nagykeresztel és a gyémántcsillaggal, más orosz tábornokok, továbbá a cári család néhány tagja társaságában.⁴⁴ 1850-ben Haynau Gyula, azaz Julius Jacob von Haynau báró érdemli ki a csillagot, az eddig kimaradt vezénylő orosz tábornokokkal. 1851-ben gróf Josef Radetzky tábornagy, az itáliai osztrák hadsereg főparancsnoka (az itáliai 48-as forradalom leverése Haynauhoz és hozzá kötődik) lesz a rend tagja két orosz nagyherceggel. 1852-ben az a Felix Schwarzenberg herceg (1848 végén osztrák miniszterelnökké kinevezve) az egyik nagykeresztel díjazott, akinek személyéhez fűződik az a történet, mely szerint a szabadságharc leverésekor „világias cinizmussal nevetett a kíméletet javaslók szemébe: „Igen, igen, az nagyon jó lesz, de előbb kicsit akasztgatunk.”⁴⁵ Ugyanez évben kapja meg a legmagasabb fokozatot a vértanú gróf Vécsey Károly egyik családtagja. Az aradi mártír gróf

⁴² KERESZTURY 1887, 443.

⁴³ A vonatkozó, miniszterekkel váltott levelezés ismeretében a három strófa „prológusának” tekinthetjük esetleg a negyediket és hatodikot is.

⁴⁴ Az orosz fővezér, gróf I. F. Paszkevics-Erivanszkij, Varsó hercege csak azért nem szerepel a kitüntetettek között, mert ő már 1844-ben megkapta a rend nagykeresztjét.

⁴⁵ *Magyarország története*, főszerk. MOLNÁR Erik, Bp., Gondolat, 1967, II, 9. A rend felsorolt tagjainak nemesi rangját szándékosan jeleztem. Arany báró Wenckheimnek írott levelében ugyanis – burkoltan – mint „a nép fia” hangsúlyozza ezt a „contrast”-ot is.

császári kamarás apjának is szerepe volt fia ítéletében.⁴⁶ A kitüntetések a hivatalos közlönyben megjelenvén, a kitüntetettek ismertté lettek.

Tehát Windischgraetz, Schwarzenberg, Radetzky, Rüdiger, Haynau. Arany János a '40-es évekből jött, annak folytatható szellemiségét mentette tovább, „a nemzeti önfenntartás ösztönét” és ethoszát.⁴⁷ Hazája idegen fegyverek által bukott, legjobb barátja idegen fegyver által veszett a harcmezőn. Ő fordította mementóul és felszólításképp 1852-ben Thomas Moore *Forget not the field* című versét, „Eszünkbe jusson, hol veszett el / Hősünk utója, legjava” kezdettel. Ő deklarálta 1850-ben: „Élni fog nyelvében, élni művészzel, / Még soká e nemzet!” S ezért saját eszközeivel, küzdve a körülményekkel, mindent el is végzett, noha soha nem érezte magát „mandátumos költőnek”. – Elvárható-e, erkölcsileg megengedhető-e, miniszterbarátai bármilyen fennkölt érvelésével,⁴⁸ hogy annak a rendnek a tagja legyen, melynek nagymestere 1848 decemberétől az 1867-ben is regnáló – a szabadságharcot kíméletlenül eltíró és megtorló – I. Ferenc József, és amelyeknek tagjai az előbb megnevezettek. Hogy a Szent István rend keretében az ő virtuális rendtársuk legyen?!⁴⁹

Arany válasza, természetesen: nem. De ez a dráma tipikusan XIX. század végi, középszerű. *Széptani jegyzeteiben* írja Arany: „A *tragikum* ama nemes küzdelmet mutatja, mikor az egyén, az egyes ember feltámad mintegy a világrend, a dolgok természetes folyása ellen; nagyszerűen küzd egy darabig, de nem változtathatván meg a világ folyását, nem akaszthatván meg (mint Hamlet mondja) a világ kerekét, utoljára elbukik, s míg bukásában szánjuk, nagyságában gyönyörködünk.”⁵⁰ Arany visszautasít, kísérli „megakasztani a világ kerekét”, azaz visszavonadni kitüntetését, küzdelme erkölcsi integritása megőrzéséért nagyszabású, tragikai a „fennálló renddel” való szembenállása. (Emlékezzünk, Eötvösnek írott levelében bármilyen következményt vállal, amit visszautasítása váltana ki.) De nemcsak elbukik „nem változtathatván meg a világrendet”, hanem hallgatnia is kell. „Nem a vétség, hanem a vétség *látszata*, vagy pusztá *föltevése* elég porba rántani” – határozta meg jelenlegi helyzetét szabatosan a jelenében hallgatásra kényszerülő Arany a már idézett, a jövőnek szánt „üzenetében”, a rendjeléről szóló, a valós tényeket rögzítő összefoglalójában. Erkölcsi krízisének tragikus hőse ugyan, de tragikus története a

⁴⁶ „Grünne gróf, Ferenc József főhadsegéde halálos ellensége volt Vécseynek, és örült, hogy bosszút állhat. Vécsey apja is írt a hadbírósnak, követelte, hogy az elítélteket fosszák meg kamarási méltóságuktól. Az aradi vértanúk közül egyedül Vécsey volt császári királyi kamarás, tehát az apa is fia ellen tüzelte a hadbírókat levelével. Ezek miatt az áskálódások miatt akasztották fel Vécseyt utolsóinak, hogy büntetését társai kivégzésének végignézésével is súlyosbítsák.” *Az aradi vértanúk*, összegyűjt., gond., bev., jegyz. KATONA Tamás, Bp. Szépirodalmi, 1979, 37.

⁴⁷ NÉMETH G. Béla, *i.m.*, 90.

⁴⁸ Lásd az idézett levelek indoklásait: a művészetet tünteti ki az uralkodó az ő személyében, az Akadémiát, ne legyen diszharmonikus hang a király és nemzete közt végre létrejött harmóniában, ne sértsen politikai érdeket stb.

⁴⁹ A megnevezettek már nem élnek 1867-ben. A jelentősebbek közül – természetesen I. Ferenc Józsefen kívül – csak Sándor cár él, a szabadságharc idején trónörökös, ő még 1839-ben lett a rend tagja.

⁵⁰ ARANY 1962, 541.

színpalak mögött zajlik, így a közönség együttérzése és a katarzis elmarad. Ugyan eleinte hazaárulónak, '48 öröksége megtagadójának bélyegzik, de belső, „erkölcsi” emigrációja, hallgatása túl mély, túl hosszú és túl komor, s ez lehetetlenné teszi a koncentráltabb támadásokat. Önként „írja ki” magát kilépésével a mindennapok diskurzusából.

Így lesz Aranyból, a tragikus hősből – kívülről nézve – közepszerű figura, politikailag, erkölcsileg. Olyan valaki, akiről Móricz (feltehetően a publikált források ismerete nélkül) halála után ötven évvel leírhatta, hogy „Nem volt hős. Nem adta át magát semminek. [...] nem volt ideálok harcosa egy pillanatig sem [...] Úgy érezte, jobb neki Pesten élni elbújva, magában. Deák Ferenc távoli jóakarátát érezve [...] s a kormány békéjét és kedvezését élvezve. [...] Nem mert nagyot cselekedni, csak ügyes dolgot csinált. [...] Szegény Arany, a legbátrabb ember tudott volna lenni, ha mert volna, de nem mert.”⁵¹ Kosztolányi Dezső már két hónap múlva, 1932-ben igazságot szolgáltatott, Móricz cikkével vitázva. Csak a kitüntetéssel is összefüggésbe hozható részletekből idézek: „Először is tagadom, hogy ő [...] – bármily okból – irányt változtatott vagy köpönyeget fordított volna. [...] hű maradt ahhoz a parasztsághoz, melyből lelkezett. Az, hogy a rendiség virágzásakor nagy költeményének, a „Toldi”-nak hőségé egy „parasztfiút” tett, szememben nem alkalmazkodás, hanem dac és helytállás. A „szegény jobbágy” nem kétségbeesett jajkiáltás-e az eltiprottak melléből s a „Fülemüle” nem közéleti bíráló-e a pártos, megvesztegethető bíróságról? Vagy olyannyira ügyes-e, pipiskedő-e [Móricz szavai]⁵² *A nagyidai cigányok*, ez az apokaliptikus vallomás, mely még vérző sebet hasít föl, ez a vakmerő leleplezés, mely mindenkit meghökkentett, ez a hisztérikus, kétségbeesett kacaj egy koporsó mellett, a legdrágább halott koporsója mellett? És behódolás-e a hatalomnak, hogy [...] 1867-ben egyenesen visszautasította a neki följánlott Szent István rendet és „Csillaghulláskor” című versfüzérében kifigurázza a legmagasabb kitüntetést, de egy költeményében, melyet csak kéziratban őriznek, még alaposabban, scatologikusabban mondja meg a róla való véleményét?⁵³ [...] Nem, ő nem adta be a derekát. Kortesnek ugyan nem volt kortes, elvakult pártember sem volt, de mindig egy költő szabadságával és őszinteségével szólt.” Kosztolányi előbbiekben

⁵¹ MÓRICZ Zsigmond, *Arany János írói bátorsága*, NYUGAT, 1931, december 16, 619–620. KOSZTOLÁNYI Dezső válasza: *Író és bátorság. Válasz Móricz Zsigmondnak*, NYUGAT, 1932, február 16, 124–125.

⁵² „Elpipiskedett az üstfoltozó cigányokon és csak egy-egy csípős sorban véljük felismerni a modellt”. MÓRICZ, *i. m.*, 620.

⁵³ Ez utóbbi, a „mosdatlan szájú” variáns: „Hasfájásban szenvedek; / Érdemrendet küldenek; / Hej, ha egy jót sz...hatnám / Száz ily rendért nem adnám.” KERESZTURY 1987, 440. A kritikai kiadás csonkán közli, első két sorát kihagyva, nehogy az eufemizált, egy szavában hamisított szó az előzmények alapján behelyettesíthető legyen az eredeti 'scatologikus' szóval. VOINOVICH változata: XI. „Ha én egy jót alhatnám – / Száz keresztért nem adnám.” AJÖM VI, 141. E megcsonkítás ellenére valószínűsíthető, hogy Kosztolányi éppen Voinovich jóvoltából tekinthette meg az eredeti szöveget. Készülőben lévő Arany monográfiájához ugyanis nála voltak a kéziratok. Mivel a két szöveg utolsó sora eltér egymástól, lehet, hogy nem is Voinovichtól származó „retusálásról”, hanem szövegváltozatról van szó. Ez esetben ő a scatologikus variánst teljesen kihagyta a kritikai kiadásból.

idézett kommentárja a kis versciklushoz – „versfüzérében kifigurázza a kitüntetést” – figyelmeztet a műfaj-választás metakommunikatív jelentésére (és jelentőségére). A majestast, sublimitást reprezentáló óda emelkedettségét igénylő eseményt (koronázási ünnepség és az ez alkalomból adományozott rendjel) Arany éppen ellentétes módon fejezi ki, „lefelé transzponál”, a műfaji hierarchia legalján elhelyezkedő alkalmi rögtönzések választásával degradálja a témát, „komolyan komolytalan verszkiporkákban”.⁵⁴ Még ezek közül is a legjelentéktelenebb műfajváltozatokat választja, szándékoltan pongyola verseléssel és nyelvi/nyelvtani megformáltsággal él, az alantast, alpárit sem kikerülő fordulatokkal, szókinccsel, párhuzamokkal parodizálja az eseményt.⁵⁵ Így nemcsak az eddig kiemelt aranyi humor és önirónia darabjai e kis rögtönzések, hanem dupla kódolással az aranyi értelemben vett szatíráé is: a világ „bohóságait”, visszás jelenségeit és figuráit a „szatirikus csúffá teszi [...], hogy térjenek eszökre.”⁵⁶

Kosztolányi szavainál jobban aligha lehet befejezni ennek a közéleti eseménynek és magándrámának a történetét. Így magához Aranyhoz folyamodom, kis ciklusa IX. bravúrdarabját idézve zárlatként, amelyben a rendjelnek nem attribútumait (csillag, kereszt), hanem elnevezései egyikét – lovagkereszt – teszi meg műremek ironikus önportréja vázává, hogy virtuózan egy örök, emblematikus figurával azonosulva és egy briliáns paradoxonnal érzékeltesse helyzetét, tegye (aranyi értelemben vett) humor forrásává önmagát.

A SZOMORÚ KINÉZÉSŰ LOVAG

„A hiúság gőzi bánt-e?
Hogyne, arra van nagy ok:
Pegazusom Rozinante,
Magam Don Quixote vagyok.”

P. S. Főntmaradt egy anekdota, amely szerint egy főrend Andrassy Gyula miniszterelnökkel beszélve nehezményezte az Aranynak adományozott rendjelet, mondván, hogy ez a rendjel eddig csak igen magasrangúaknak járt ki. Mire Andrassy ezt felelte: „– Meg tudná mondani Excellenciád, ki volt Raffaello korában a külügyminiszter?”⁵⁷

Tényleg, ki is volt a külügyminiszter?

⁵⁴ Az idézőjelbe tett kifejezés: BARTA János, *A líra peremén – Arany János apróműfaja* = Uő., *A pálya végén*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 158.

⁵⁵ Ez minden darabra jellemző, példaként most a még nem említett VIII. *Hiúságom* címűre (is) utalok, melynek már mottója is a kicsinyítés, lefelé stilizálás példája. A szövegből: „Minek nekem a rendjelek? / Szamárháton bársony nyereg? [...] Minek nekem az a kereszt / Disznóorra arany perec? [...]” AJÖM VI, 141.

⁵⁶ ARANY 1962, 243.

⁵⁷ ROLLA Margit, *Arany estéje*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi nyomda, 1944, 81.

Pázmány Péter 1583-ban kezdte meg gimnáziumi tanulmányait Kolozsvárott, abban a városban, ahol a többségben lévő protestáns tanácstagok nem túl szívesen fogadták a magukhoz, a hívő katolikusokhoz is szigorú jezsuitákat.¹ Az iskolában a fiatal Pázmány Péternek már viszonylag korán találkoznia kellett a színjáték műfajával. Itt ugyanis négy teljes tanévet töltött el tanulással. Természetesen itt csak azt tehet-e, amire neki engedélyt adhatott tanítómestere. A színjátszásról azonban az alapvető fogalmak már rendeződhetnek benne. Loyolai Szent Ignác a jezsuita rend alapítója határozottan állítja, hogy a gyermek csak akkor tudja igazán és lelke legmélyéig befogadni és megérteni Jézus Krisztus szenvedését és kereszthalálát, ha azt színpadon is látja, vagy ha maga is ugyanezt eljátssza a színpadon. Semmit nem tudunk arról, hogy a fiatal Pázmány Péter valaha is szerepelt volna valamiféle színjátékban, de hogy néhány előadást maga is megtekintett, az egészen bizonyos. Így fogalmat alkothatott a színjáték írásáról, rendezéséről, a jelmezek értelméről, a különféle testhelyzetek, gesztusok jelentéséről, az arcmimika titkos és mégis ismert nyelvéről. A színjátékról az alapvető ismereteket itt Kolozsvárott szerezhette meg még akkor is, ha a szereplők között nevét a korabeli előadások színlapjain a szereposztásban, vagy a jezsuiták által szorgalmasan írt *Historia domusok*ban vagy *Annuae Litteraek*ben nem is olvashatjuk. Kolozsvár jelentős város a magyarországi jezsuita iskolai színjátszás történetében.²

Ezeket az előadásokat láthatta Pázmány Péter Kolozsvárt

Pázmány 1583 novemberében érkezett meg Kolozsvárra,³ gimnáziumi tanulmányait itt végezte el. Báthory István fejedelem tiszteletére még ugyanebben az évben eljátszották a *Philautius*-komédiát, s a játékot valamennyi előkelő úrral együtt maga

* Ez a tanulmány az OTKA 83599 pályázata támogatásával készült.

¹ BITSKEY István, *Pázmány Péter*, Bp., Gondolat, 1986 (Magyar História). Pázmány életrajzának adatait Bitskey István könyvéből vettük.

² STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai. Fontes ludorum sceniorum in Scholis S.J. Hungariae* I–III. 1984–1988. Ua., I, 239–298.

³ BITSKEY, *Pázmány...*, i. m., 8-19, 219.

a fejedelem is nagy élvezettel nézte végig, s a játékról nagyon jó véleménye volt.⁴ A *Philautius* című darab a kolozsvári jezsuiták skólájában harmadik előadás volt. 1581-ben ugyanis *Dialogus seu comoedia* címen játszottak a kolozsvári diákok egy előadást, s 1582-ben Saulról adtak elő egy darabot.⁵ Barlai Szabolcs a magyarországi reneszánszról írott könyvében erről az 1581-ben előadott darabról korabeli feljegyzést idéz: „a prandio habitus est dialogus in teatro elegans. Actio omnibus placuit.”⁶ Az ifjú Pázmány a lehető legkedvezőbb időben érkezett a kolozsvári jezsuita iskolába. 1581-től ugyan már megindult a tanítás, ez azonban nem felelhetett meg tökéletesen a jezsuiták kívánalmainak. Éppen ezért 1583-ban, az év legvégén a lengyelországi Jaroslavból tizennégy pappal és tanerővel elindult egy csoport Kolozsvárra, hogy ott a tanítás színvonalát emeljék. Capeci-t nevezte ki a generalis rektornak, Fanfoniót az iskola igazgatójának, Ardolphust spirituálisnak, s közöttük voltak még magisterek, akik az alsóbb osztályokban taníthattak, és fraterek, akik a rend tagjai voltak, teológiát azonban nem végeztek, s akiket segítő testvérként foglalkoztattak. 1584-ben már a mintegy 150-200 diákot tanítottak. 1585/86-os tanévre már 230 diákjuk volt, s az alsó tagozatot már ekkor is öt osztályban osztották szét. Három grammatikai osztály s valamint a poétikai és a retorika is működött. Az iskola gyors fejlődését természetesen félbeszakította az 1585-ben 1586-ban megjelent pusztító pestisjárvány. A 45 erdélyi, nagyváradai és kolozsvári jezsuita közül 26-an a pestis áldozatai lettek. A kolozsvári 29 jezsuita közül csak tíz maradt életben. Nem csoda, ha a lengyel P. Wujek a provinciális helyettese, aki 1587-ben érkezik Kolozsvárra, hogy újjászervezze a jezsuita gimnáziumot és rendházat, *sepulchrum Jesuitarum*-nak, a jezsuiták temetőjének tartja Kolozsvárt. 1588-ban már száz növendéket tanítottak, s emiatt a jezsuiták óriási építkezésbe kezdtek, a protestáns városi tanács azonban 1588. december 23-án kiutasította a jezsuitákat Kolozsvárról.⁷ Pázmányt ez már azért nem érinthette, mert ő ekkor már útban volt Krakko felé.

1585-ben Izrael hajdani királyáról, Jehuról játszottak egy drámát. Jehu Krisztus előtt 841-től 814-ig uralkodott, s Izrael trónjára Illés és Elizeus próféta akaratából került. Illés és Elizeus az Istenhez hűséges próféták Jehu segítségével akarták a Baal-kultuszt véglegesen eltöröltetni Izraelben. Uralkodása idején azonban Jehu oly sok kegyetlenséget és vérfürdőt rendezett, hogy még a próféták is elfordultak tőle annak ellenére, hogy a Baal-kultusz területén a kultusz papjait, híveit mind kardéltre hányatta, azaz Baal híveit szabályszerűen likvidáltatta.⁸ Jehu igazán tragédiába illő

⁴ *Cum illustrissimus princeps [Stephanus Báthory], qui a nostris instituitur, Claudipolim, ad generalia indicia advenisset mense novembri, salutatus est tum in templo, tum in scholis atque in collegio. et comoediam Philautii cum suis proceribus magna cum voluptate et approbatione spectavit.* (LUKÁCS László, *Documenta Romana Historiae Societatis Jesu in Regnis olim Corona Hungarica unitis I-III*, Romae, 1959-1969. Ua., III, 360.; STAUD, *Fontes...*, i. m., I, 241-242.

⁵ STAUD, *Fontes...*, i. m., I, 240-241.

⁶ BARLAY Ö. Szabolcs, *Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról*, Bp., Gondolat, 1986. 128.

⁷ ÓRY Miklós, *Pázmány Péter tanulmányi évei*, szerk. BERZSÉNYI Gergely, Piliscsaba, 2006² (Pázmány Irodalmi Műhely - Tanulmányok, 5), 35-44.

⁸ ÓRY, i. m., 34.; *Magyar Katolikus Lexikon*, főszerk. DIÓS István, szerk. VICZIÁN János, V. Bp., Szent István Társulat, 2000, 717.

személyiség volt. Érdekes, hogy Erdély fejedelme, ezt az előadást is megtekintette, s ebből arra is következtethetünk, hogy a Jehuról játszott darabnak maga Pázmány is nézője volt diáktársai sorában.

1587-ben már egy magyar tárgyú történelmi drámát játszottak Kolozsvárott. A történelmi dráma a magyar história egyik legjellegzetesebb szakaszát mutatta be. A téma Szent István király kora volt. Az előadás időpontjául a tanév kezdetét jelölte ki a házfőnök.⁹ Pázmány idejében a tanévet általában szeptember közepe táján fejezték be, s ekkor az ifjúság hosszabb szünetet kapott, egyesek szerint azért, hogy családjaik szüreti munkájában részt tudjanak venni. Körülbelül egy hónapnyi szünet után, azaz október közepe táján vagy esetleg vége felé kezdődött el a következő tanév. Az ebben a tanévben már a tizenhét éves Pázmány Péter tökéletesen felfoghatta Szent István király törvénykezésének, bel- és külpolitikájának, s mélységes hitének lényegét. S ha egyáltalán valami, ez a téma különösképpen érdekelt és hathatott is rá. Természetesen most sem tudjuk, hogy szerepelt-e ebben a darabban a kétségtelenül tehetséges és családja előkelősége miatt is feltétlenül figyelmet érdemlő fiatalember. A jezsuitáknál ugyanis megszokott jelenség volt, hogy nem is elsősorban a színészi tehetség szerint válogatták ki a szereplésre diákjaik közül azokat, akiket erre megfelelőnek gondoltak, hanem az előkelőbb szerepeket az előkelőbb családok gyermekei kapták meg. Így Pázmány kaphatott volna akár még király-szerepet is ebben a történelmi tárgyú darabban. Az ilyen természetű válogatást az is indokolhatta, hogy a nagyobb anyagi bázissal rendelkező családok gyakran a szereplő diákoknak jutalmakat is adhattak, s adtak is, természetesen csak tanáraik tudtával.

Kolozsvárott Pázmány itteni tanulmányai idején a drámajátszás megszokott jelenség volt. S Pázmány Péter számára ekkor nyílhatott először arra lehetőség, hogy ismert tárgyú témát színpadon is megtekinthette. Megnézhette ezt a darabot is, hiszen nincs arról tudomásunk, hogy bármilyen gátló körülmény, akárcsak egy tiltás is fennállt volna.

Pázmány Péter 18 esztendőskorában döntött úgy, hogy jezsuita pap lesz. A jezsuita papok, mint általában valamennyi pap személyesen megtapasztalhatta már kisdíák korában, vagy azokban az években, amikor a teológiai tanulmányokat végzett, hogy az egyház szertartásai, a hívek meggyőzése érdekében nagyon sokszor teátrálisak. A karácsonyi betlehemállítás,¹⁰ a vízkereszt házáldás,¹¹ a nagypénteki flagelláns

⁹ *Historia Sancti Stephani Regis*: Ad initium anni scholastici historia Sancti Stephani Regis acta est per speciem fabulae is scena. STAUD, *Fontes...*, i. m., I, 242.

¹⁰ KILLÁN István, *Latin nyelvű pásztorjáték a XVIII. század elejéről* = Antik Tanulmányok, 1968, 304–320. *Istennek egy Fia, foglald el szívünket. Erdélyi betlehemes a XVII. század első harmadából*, Új Ember, 1984. december 23, 6. KILLÁN István, *A betlehemes játék a XVII. századi Magyarországon*, ItK, 1992, 633–638. KILLÁN István, *Egyház, iskola, dráma és színjáték a XVII–XVIII. században* = *A magyar művelődés és a kereszténység. La civiltà Ungherese e il christianesimo II*, szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit, Bp.–Szeged, Scriptum Rt, 1998, 821–835.

¹¹ KILLÁN István, *Liturgia és színjáték a marosvásárhelyi jezsuita iskolában 1703–1763* = *Imádságos asszony. Erdélyi Zsuzsanna köszöntése*, szerk. CZÖVEK Judit, Bp., Európai Folklór Intézet - Gondolat, 2003, 75–86. KILLÁN István, *Vallásos és profán teátrális rendezvények a besztercebányai jezsuita iskolában (1648–1773)*, MKSz, 1999, 410–424.

körmenet, a szenvedéstörténet teátrális, tehet szerepekre kiosztott, oratórikus előadása,¹² a nagypénteki kereszt előtti hódolat, a nagyszombati tűszentelés, Jézus feltámadására emlékező liturgia igen sok teátrális vonást őrzött vagy teremtett meg. Ezekkel együtt a sok egyéb ünnepi szertartáson a fiatalembernek előbb szemlélőként, később papként vagy érsekként már cselekvő szereplőként kellett részt vennie.¹³ A szertartások teátrálitása természetesen Európa-szerte ismert volt. Éppen ezért a jezsuita rendbe teológiát végző fiatalembernek a teátrum nem lehetett idegen elem. Magyarországon ugyanúgy élt a teátrálitás szokása, mint Lengyelországban, Ausztriában, Itáliában, a nagyvárosban éppen úgy művelték, mint bármelyik falusi egyházközségben.

Krakkóban novícius

1588-ban gimnáziumi tanulmányai végeztével felvételét kéri a jezsuita rendbe, felvételt nyert, s ennek értelmében 1588. október 6-án elindult Krakkóba, hogy a prima és secunda probatiot, azaz a két első próbaévet ott töltsse el. 1588-ban a fiatal Pázmány Péter a növendékek házában kaphatott elhelyezést. A krakkói jezsuita kollégiumról is kevés az információnk. 1583-ban már élnek Krakkóban jezsuita szerzetesek. A novíciatus 1585-ben nyitották meg, ezt azonban később, már Pázmány krakkói két éve után áthelyezték Braniewoba. A novíciatus szokásairól, rendjéről egy stockholmi származású fiatalember számol be. Ennek a beszámolónak a második része az érdekesebb, amelyből viszonylag pontosabb képet lehet kapni a krakkói jezsuita novíciusok napirendjéről, olvasmányairól, mindennapi életéről.¹⁴ A középiskolát a jezsuiták csak 1600-ban nyitották meg. Szerintem Krakkóban csak az úrnapi dialógusok, szavaltatok lehettek ismertek Pázmány idejében. Jaroslawban már 1576-ban játszottak a jezsuita középiskola diákjai. Itt is elsősorban a nagyhét és az úrnapi teátrális ünnepléséről vannak adataink.¹⁵

Csak vázlatosan ismerjük a jezsuiták krakkói letelepedésének s berendezkedésének történetét. Krakkóban tehát a középiskolai színjáték Pázmány ott tartózkodása két évében még alig lehetett ismert. A Nagyváradról vagy Kolozsvárról érkezett fiatalember azonban a színi életnek bizonyos nyomaival itt is találkozhatott. Az más

¹² JAKAB Viktória, KILIÁN István, *A Biblia, a liturgia és a misztériumdrama hatása a nyírbátori Krucsay-oltár mesterére*, I–III. = Rajztanítás, 1982/4, 15–20; 1982/5, 6–8; 1982/6, 27–60. KILIÁN István, *Régi magyar Mária-síralmak* (Ez a tanulmány az OTKA 67828 programja támogatásával jelent meg.) = *Nyelv – Irodalom – Társadalom. A Felvidék szerepe a magyar tudományosságban*, szerk. BÁRCZI Zsófia, VANCONÉ KREMMER Ildikó, Nyitra, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2007, 163–181.

¹³ KILIÁN István, *A gergelyezés szokása a 18. században néhány jezsuita iskolában = Minden Gyűjtemény I. Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*, Bp., ELTE BTK Folklór Tanszék, 2005 (Artes populares, 21), 375–386. KILIÁN István, *Színjátékszerű elemek a nagyváradi jezsuiták liturgiájában = Historicus Societatis Jesu. Szilas László Emlékkönyv*, szerk. MOLNÁR Antal, SZILÁGYI Csaba, ZOMBORI István, Bp., 2007, (METEM Könyvek, 62), 311–321.

¹⁴ ÖRY, *i. m.*, 49–55.

¹⁵ Az információért a lengyel iskoladráma-kutatás kiváló szakértőjének Irena KADULSKA professzornőnek kell köszönetet mondanunk.

kérdés, hogy ezekkel a drámákkal vagy csak szövegeikkel akár olvasás útján is közelebbi ismeretséget köthetett volna. Alább a Pázmány idejében, Krakóban megjelent könyvek listáját soroljuk fel azzal a feltételezéssel, hogy ezek valahogyan bekerülhettek a jezsuiták könyvtárába, s a fiatal növendék ott ezzel az irodalmi műfajjal tényleges ismeretséget is szerezhetett. Az is igaz, hogy a klasszikus latin drámaírók műveit már középiskolai tanulmányai idején is olvashatta Pázmány Péter, hiszen a klasszikus auktorokkal a rhétoroknak már foglalkozniuk kellett. Az itt felsorolt drámaszövegeket Pázmány a professzorok háza könyvtárában esetleg olvashatta is.

63. BIELSKI Marcin, *Komedia i Konstanzej*, Kraków, 1557. Műfaj: Moralitas.¹⁶
 132. BRUNI Leonardo Aretino, *Comoedina Poliscene*, Kraków, 1509. Komédia.
 146. COMOEDIA *Comoedia Aule* [!] *Polonice*, (hn., én., 1547)
 155. DIESTHEMIUS Petrus, *Homulus, comoedia*, Kraków, 1540.
 166. EURIPIDES, *Tragoedia Hecuba Erasmo Roterdamo interprete*, Kraków, 1536.
 181. GNAPHAeus Gulielmus, *Acolutus, komedia*, Kraków, 1547 előtt.
 187. GÓRNICKI Lukasz, *Troas. Tragoedia z Seneki*, Kraków, 1589.
 191. HEGENDORPHINUS Cristophorus, *De duobus adolescentibus*. (Ludi et de duobus adolescentibus et de sene amatore), Kraków, 1525.
 212. JOSEPH, *Jozepfi Tragoedia* (hn., én., 1551 előtt, Kraków)
 216. KOCHANOWSKI Jan, *Alcestis meža od śmierci zastapila*, Kraków, 1590.
 278. LOCHER Iacobus, *Iudicium Paridis*, ed. Stanislaus de Łowicz, Kraków, 1522.
 281. *Spectaculum a Iacobo Lochero more tragico effigiatum: Eiusdem Iudicium Paridis de pomo aureo*, Kraków, 1522.
 359. MORS, *Mors cum sutore* (Hn., én., 1547.)
 400. PLAUTUS Titus Maccius, *Amhitruo, comedia*, Kraków, 1530.
 402. *Comoedia Mercator*, Kraków, 1531.
 415. PRUDENTIA, *Ulyssis prudentia in adversis* [Na końcu], *Acta haec sunt scenico apparatu in Aula Regia in praesentia Regis et Reginae*, Krachoviae, 1516.
 453. *Żywot Józefa* [Kraków, 1545.]
 481. SENECA Lucius Annaeus, *Hercules furens*, ed. Georgius de TYCZYN, (Kraków, 1534.)
 516. SZYMONOWICZ Szymon, *Castus Joseph*, Kraków, 1587.
 510. TERENCEIUS Publius Afer, *Adelphi*, Kraków, 1526.
 520. [TERENTIUS Publius Afer], *Andria*, Kraków, 1526.
 527. TRAGEDIA O KROLOWEJ, *Tragedia o Krolowej Amazonek i miłości do niej Aleksandra Wielkiego*, Kraków, (é. n., 1550).
 528. TRAGEDIA *Żebaczka*, Kraków, F1551.
 544. WYPRAWA PLEBAŃSKA: *Wyprawa plebańska*. Kraków, 1590.
 576. ZAWICZKI Jan, *Jefes tragoedia*, Kraków, 1587.

A fentebb felsorolt Krakóban megjelent drámakiadásokról természetesen nem állíthatjuk azt, hogy Pázmány ezeket ismerte volna, de ha közülük bármelyik a

jezsuita könyvtárban megvolt, akkor Pázmány azt el is olvashatta. Már önmagában ez a meglehetősen nagy könyvegyüttes is jelzi, hogy a lengyel királyi városban, Krakóban a drámai műfaj otthonra talált. Természetesen az is kérdés, hogy a novíciusi próbaéveit itt töltő Pázmánynak volt-e arra módja vagy engedélye, hogy ilyen „profán” műveket olvasson.

A novíciusok nevelését egy szerzetesközösségben, egy provinciában vagy egy országban csak egyetlen rendházban rendszeresítették. Arra semmiképpen nem volt lehetősége a novíciusnak, hogy egy adott évben, ha egyhelyütt nem tetszett neki a nevelés, akkor átmenjen egy másik jezsuita rendház novíciátusába. Ezzel a szabállyal az ifjú embert elzárták attól a lehetőségtől, hogy egy jobb bánásmóddal nevelő rendházban keressen a maga számára kedvezőbb lehetőséget. A szerzetesi élet egyik legrégebbi törvénye az, hogy a novíciátust az azonos évjáráthoz tartozó fiataloknak ugyanabban a házban kellett elvégezniük. Ha bármi ok miatt is félbe kellett hagyniuk a novíciátust, s ha folytatni akarta az elmaradt hónapot vagy hónapokat, akkor is a teljes novíciusi időszakot újból kellett kezdenie. A novíciusokat a novíciusmester vezette, irányította, de ugyanő bizonyos szerzetesrendeknél nem gyóntathatta a fiatal növendékeket. A novíciusoknak általában a szent nyelvek tanulását kellett azonnal megkezdeniük. Tanulniok kellett görögül, héberül (arámul) és természetesen latinul. S minthogy a krakkói novíciátusban minden bizonyítással több nemzet fiait több nyelvet beszéltek, az őket összekötő nyelv a latin volt. A latin tehát a legmindennapibb élet beszélt nyelve volt. Ezen kívül természetesen az ország nyelvében is kellett a növendéknek bizonyos jártasságot szereznie, tehát valamilyen tudnia kellett lengyelül is. Őry szerint Pázmány lengyel tudását nem érthette kritika, mert ő meg tudta magát lengyelül értetni s meg is értette lengyel társait.¹⁷

A novíciusok napjait az imádság, az elmélkedés, a szentmishallgatás, a tanulás, az önmeztagság, az önként vállalt, olykor azonban szükséges szolgálai munka töltötte ki. Tudunk arról, hogy a novíciátusban a Biblia bizonyos fejezeteit, vagy néhány klasszikus szerző művét kívülről is meg kellett a fiatalembernek tanulnia. A kutatók Pázmányról állítják, hogy bibliai szövegeket részben vagy egészben latin fordításban tanulta meg, s ha ezeket a prédikáció közben idéznie kellett, ő a latinból azonnal fejben fordította. Pázmány tehát kívülről tudhatta a Biblia, az Ó- vagy Újszövetség bizonyos könyveit vagy fejezeteit – latinul. S ezen nem is kell csodálkozni. A könyvnyomtatás százada után vagyunk ugyan, de a templomok még ekkor sem rendelkeznek önálló misekönyvekkel, amelyekben a mise változó részeit megtalálhatná a pap. Az állandó részeket pedig már akarva akaratlan is megtanulta. Az is igaz, hogy a napi szentmise nem volt akkor még annyira megszokott, mint ma.

¹⁶ Az alábbi Krakóban kiadott 16. századi köteteket az alábbi kötetből kerestem ki: Az idézett könyvcím előtti szám a kötetben jelzett sorszám: Władisław KOROTAJA, *Dramat staropolski od początków do powstania sceny narodowej, Bibliografia, I., Teksty dramatyczne drukiem wydane do R. 1765*, Wrocław-Warszawa-Kraków, MCMLXV.

¹⁷ ŐRY, *i. m.*, 5–56.

A jezsuitáknál a novíciatus három éven át tartott. Mindegyik esztendőre ki volt jelölve az elvégzendő, tanulni való anyag. Az első év volt a probatio prima, a második a probatio secunda, s a harmadik évre csak már tanulmányaik befejezése után került sor. Előfordult, hogy már pappá szentelésük után, de olykor tanulmányaik befejeztével, de még szentelésük előtt kellett a legnehezebb próbaévet elkezdni. Jezsuita gyakorlat szerint a próbaéveiket töltő fiatal jezsuita papnövendékek sejtésünk szerint nem játszhattak a színi előadásokban. Az előadásokat azonban, ha az saját intézményükben volt, bizonyára megnézhatték.

Az európai oktatás anyaga ekkor főleg a jezsuita iskolákban teljesen egységes volt, s a Ratio studiorum alapján folyt. Ha tehát a poétikai osztályt valaki kénytelen volt felváltani egy lengyelországi gimnázium poétikai osztályával, akkor azt kellett tapasztalnia, hogy ott is ugyanazt tanítják, mint Magyarországon, s ott is körülbelül ott tartanak, mint előbbi iskolájában. Ugyanazt tanították és ugyanolyan szakaszokban minden európai jezsuita iskolában. S minthogy a jezsuita oktatási rendszert általánosan elfogadták, ezért ugyanazt oktatták a ferenceseknél vagy a piaristáknál, mint a jezsuitáknál.

Pázmány Péter számára minden bizonnyal igen kedvezőtlen volt a hír arról, hogy 1588. december 23-án az erdélyi fejedelem kitiltatja a jezsuitákat a Kolozsvárról. Erdély volt a növekvő és egyre érettebben gondolkodó fiatalember számára az a terület, ahol majdani életét egyáltalán elképzelhette. Nyilván voltak kiváló jezsuita pedagógusok Kolozsvárott, akik hatással voltak a fiatalemberre. De nemcsak tanára vagy tanárai lehetek rá marasztó hatással, hanem diáktársai is erősen odaköthették őt Erdély fővárosához. 1588. december 23-án született meg az a fejedelmi rendelet, amely kitiltotta a jezsuitákat Erdélyből. Ez a tilalom ugyan őt személyesen nem érintette, hiszen az elkövetkezendő néhány esztendőben, tudta, hogy külföldön, Lengyelországban, Ausztriában és Itáliában kell tanulnia, de erdélyi emlékei kötik családjához, középfokú iskolai tanulmányainak székhelyéhez. Bitskey István írja le, hogy Pázmány Péter középiskolai tanulmányai végeztével soha többé nem járhatott Erdélyben.¹⁸

Krakkó a lengyel király székhelye volt Pázmány Péter idejében. A színházat minden időben a királyi udvar tartotta fenn, s nem kényszerült a városi polgárság arra, mint Magyarországon, hogy az ifjúságot oktató egyházi intézmények rendszeresítsék a színjátszást saját intézményeikben, azaz az iskolákban. Krakkó a hivatásos színjátszás tekintetében már ekkor is számottevő város lehetett, de csak mintegy évszázados késéssel vállalkoztak Krakkó városában a jezsuiták arra, hogy színlapot is nyomtattassanak. Amikor Balassi Bálint 1588-ban Erdélyből „világgá akart menni,” itt kötött ki Krakkóban, ahol a család régi barátja Báthory István lengyel király már két éve halott volt, de Báthory István lengyel király rokona, Báthory András bíboros vezette a krakkói egyházmegyét, s az ő könyvtárában töltötte idejét a költő a könyvtár értékeinek tanulmányozásával. Lengyelország annak ellenére, hogy

¹⁸ BITSKEY, *Pázmány...*, i. m., 9–23.

területe nagyobb volt, mint az akkori Magyarországé, társadalma sokkal egységesebb volt, mint a magyar társadalom ugyanakkor. Az irodalom, a színházi élet fejlettebb volt Krakkóban, mint Magyarországon bárhol.

Ha semmi más, akkor már az alább citált, három vaskos lengyel kiadvány is ékesen bizonyítja, hogy a jelzett időszakaszban, tehát Pázmány tanulmányi éve alatt, a lengyel vagy latin nyelvű drámák a lengyel jezsuita iskolákban ugyanúgy, ha nem jobban divatoztak, mint nálunk. A lengyel iskolai színjátszás anyagának feldolgozása, a dokumentumok kiadása csak részben történt meg. Pontosan tudjuk, hogy milyen drámaszövegek jelentek meg 1640-től 1765-ig. Azt is pontosan tudjuk, hogy a megjelent szövegek közül melyeknek van egy vagy több kiadása. A lengyel drámatudató csoport másik feladatának azt tartotta, hogy a nyomtatásban megjelent vagy kézírásban terjesztett színlapok (schema) címjegyzékét adja ki. Ebből megjelent a jezsuiták és a piaristák kötete. A legnagyobb hiányosságot azonban az jelenti, hogy nem készült el az előadott drámák címjegyzéke az iskolákat fenntartó szerzetesrendek, illetőleg felekezetek bontásában. Így hiányzik az egyik nagyon fontos forrás ahhoz, hogy felmérjük, Pázmány láthatott-e valamilyen színi előadást krakkói és jaroslawi tartózkodása idején. A magyar kutatónak csak kicsiny részben van mégis szerencséje, egy lengyel kutató, Julian Lewanski 1962-ben kiadott magyarul egy kisterjedelmű kötetet, amelynek a címe ez: *A lengyel színház Báthory István királysága idején*.¹⁹ Báthory a lengyel trónra 1576-ban került, s tíz év után 1586-ban halt meg. Ennek a tíz évnek az előadott drámáiból gyűjtött össze egy tekintélyes csoportot Lewanski. Pázmány 1588. október végén, november elején kerülhetett a lengyel királyi városba. Két évig élt itt, majd innen elköltözött Jaroslawba – főnökei szándékai szerint.

Filozófiai tanulmányok Jaroslawban

Pázmány krakkói tartózkodása általános egészségének némi megromlásával fejeződött be. Ő panaszkodott novíciusmesterének, hogy gyakran fáj a feje. Ez bizonyosan nem lelkesíthette magiszterét. A novíciusmesternek ugyanis minden szerzetben úgy kell vigyáznia novíciusainak egészségére, mint egy édesapának a gyermekeiére. Ugyanakkor a novíciusmesternek fel kellett fedeznie, s fel is fedezte, hogy tehetséges fiatalembert bízott reá rendfőnöke, tehát mindent meg kellett annak érdekében tennie, hogy a fiatal Pázmány egészségében valamiféle kedvező állapot álljon be. Talán nemcsak fejfájásainak megszüntetése érdekében, hanem mert tanulmányai ezt megkövetelték, Pázmányt Jaroslawba helyezte rendfőnöke 1590-ben. Jaroslaw

¹⁹ Władysław KOROTAJA *Dramat staropolski od początków do powstania sceny narodowej. Bibliografia. Tom I. Teksty dramatyczne drukiem wydane do R. 1765*, Wrocław, Warszawa, Kraków, MCMLXV. Władysław KOROTAJ, Jadwiga SZWEDOWSKA, Magdalena SZYMAŃSKA; *Dramat staropolski od początków do powstania sceny narodowej. Bibliografia. Tom II. Programy drukiem wydane do r. 1765. część I. Programy Teatru Jezuickiego*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, MCMLXXVI.; *Dramat staropolski od początków do powstania sceny narodowej. Bibliografia. Tom II. Programy drukiem wydane do r. 1765. część II Programy teatru Piarskiego oraz innych zakonów i szkół katolickich. Opracowali*. Władysław KOROTAJ, Jadwiga SZWEDOWSKA, Magdalena SZYMAŃSKA.

lengyel kisváros, Rzeszowtól keletre Przemisl-től északra fekszik. Itt is működtek jezsuiták, s tanulmányai novícius éveiből a secunda probatiot itt fejezte be. Jaroslawban, s 1590 tavaszától ugyanezen év őszéig folyamatosan hallgat filozófiai előadásokat. Különös dolog, hogy Pázmány mintegy megszakítja második próbaévét, s elköltözik Jaroslawba, s Bécsbe csak késve érkezik, ahol találkozni fog barátjával, Dobokay Sándorral. Öry az alábbi adatot találta meg Pázmány jaroslawi különútjáról: „Pázmány Péter, váradi magyar, 22 évesnek gondolja magát, gyengélkedő egészségű a noviciátusban szerzett fejfájása miatt. 1588 novemberében lépett a rendbe. A Társaságon kívül Kolozsvárott tanult a retorikai osztályig, és a filozófiai kurzuson a logikát is elvégezte. Fogadalma még nincs.”²⁰ Mindenképpen szokatlan és különös, hogy Jaroslawba tartó útja előtt, a noviciátust még be sem fejezte, s egy rövid időre egy másik lengyel rendházba küldik. Nem valószínű, hogy abban reménykedtek, hogy ott majd a fejfájása véglegesen elmúlik. Ortodoxok, kálvinisták, unitáriusok és katolikusok laknak ebben a városban. Pázmány már többször bizonyíthatta előljárója előtt, hogy különösképpen tehetséges hitvitázó. Nem azért küldték őt ide, hogy a felekezeti ellentétek okai és körülményei felől tájékozódhassék a fiatal Pázmány. Hiszen ez a felekezeti sokszínűség várta őt Magyarországon is. Előljárói abban is reménykedhettek, hogy a többféle keresztény vallás csak felkeltheti Pázmányban a vitakészséget. S volt is itt két rendtársa az egyik Gyula városából került ide Jaroslawba, Koppány Mátyásnak hívják, a másik Thorday János, akit Pázmány az „állhatatlanság tükörének” tart. Később azonban mindketten elhagyták a jezsuiták rendjét, Koppány világi pap lett, Thorday pedig még a vallási ellenfelekkel is megpróbált cimborálni. Nem reménykedhettek Pázmány Péter jaroslawi vezetői, hogy majd Pázmánynak ezt a két fiatalembert sikerül a rend számára stabilizálni? Lehetséges. Az azonban kétségtelen, hogy nem a krakkói éghajlat válthatta ki Pázmány állandó fejfájását, hanem valami más. A megváltozott táj, hazai nyelven beszélő kollégák talán a novícius éveknél kötetlenebb fegyelem meg tudja szüntetni a fiatal Pázmány állandó fejfájását.²¹

Jaroslawban Korotaja bibliográfiája szerint az első előadást a jezsuiták 1640-ben rendezték.²² Az iskolatörténet azonban arról is tud, hogy az itteni jezsuita iskolában az úrnapiját igen látványosan, teátrálisan rendezték meg. Ezt ugyan a forrás nem drámának nevezi, hanem dialogusnak, tárgya viszont nem más, mint az Eucharistia, azaz az Oltáriszentség dicsőítése. A szokás a 13. századtól a katolikus egyház történetében folyamatosan kimutatható. A hagyomány szerint az úrnapiján a városban a főtéren vagy bármilyen más alkalmas helyen négy oltárt állítottak fel, s ezeknél az oltároknál az Oltáriszentséget köszöntötték, magasztalták valamiféle dialógussal.

²⁰ Öry idézi a latin eredeti is: „Petrus Pasman, Hungarus Varadiensis, annorum, ut putat, 22, virium debilium ob capitis laguorem in domo probationis acquisitum. Societatem ingressus Cracoviae in novembri 1588. Studuit extra Societatem Claudipoli usque ad rhetoricam, et in cursu philosophiae logicam absolverat. Vota nondum habet.” ÖRY, *i. m.*, 62.

²¹ ÖRY, *i. m.*, 63–64.

²² Władisław KOROTAJA, Jadwiga SZWEDOWSKA, Magdalena SZYMAŃSKA *Dramat staropolski od początków do powstania sceny narodowej. Bibliografia. Tom II. Programy drukiem wydane do r. 1765. część I. Programy Teatru Jezuickiego, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, MCMLXXVI, Nr. 134.*

A hagyomány Magyarországon is kimutatható. Látványos, teátrális körmenetet rendeztek, s a körmenetet díszöltözékükbe öltözött katonák kísérték, s a menet során megszólalt a katonai zenekar is, s amikor egy-egy oltárhoz a körmenet érkezett, a tiszteletadás céljából a celebráns pap a Eucharistiát az oltárra helyezte, s olykor a katonaság még díszlövésekkel is kimutatta legnagyobb tiszteletét, mint a legmagasabb rangú vendég érkezésekor.

Pázmány Péter tehát Jaroslawban már bizonyíthatóan részese lehetett az iskolai színjátéknak esetleg csak úgy, hogy neki, mint másodéves novíciusnak személyesen is részt kellett vennie az asszisztenciában. Ez a város tehát nyújt arra vonatkozóan adatot, hogy Pázmány szem- és fültanúja lehetett egy úrnapi dialógus előadásának, színre vitelének.

Több mint nyolc évtizeddel később, 1674-től azonban a hajdani dísztermet s abban a színpadot modernizálták, olyan díszletekkel látták el, amelyek az előadás felvonásainak megfelelően a színteret igen gyorsan át lehetett rendezni. Magyarországon több oldalas hasábokat készítetttek természetesen falécekből s ezeken vásznat feszítettek ki, s az oldalakra más más dráma igényeinek megfelelő képet festettek díszletként, s azt a dráma tárgyának megfelelően forgatták a nézőközönség felé. Ezen kívül készült minden előadáshoz egy vagy több háttérdíszlet, amit felhengerítettek, s csak az éppen szükségeset engedték le a színpad padlózatáig.

Filozófiai tanulmányok Bécsben

1590 őszen már Bécsbe érkezett. Érkezésének napját nem ismerjük. Nem valószínű, hogy ott közvetlen tevékeny kapcsolata lett volna a bécsi jezsuita gimnáziummal és annak színjátszó gyakorlatával. Bécs jezsuitái ugyanis magas szintű, a vitakészséget is alaposan kifejlesztő képzést folytatattak. A fiatalembert azonban ettől függetlenül természetesen érdekelhette a diákok színjátszása is Bécsben. Bitskey István szerint Pázmány 1590 őszen Bécsben már megkezdte filozófiai tanulmányait.²³ A fiatal növendék természetesen csak saját rendje házában szállhatott meg Bécsben. A papnövendékek filozófiai képzése és a gimnázium két külön épületben folyt. Pázmány a filozófiai tanulmányokat nem az egyetemen, hanem a bécsi rendházban folytatta, amely a Kirche zu den Chören der Angel templom mellett épült, az egykori kármelita rendházból átalakított jezsuita épületben kapott helyet, itt volt a szálláshelye is a magyar fiatalembernek, s ugyanitt voltak a vitaszerűen lebonyolított előadásai is a hallgatóknak, közöttük Pázmány Péternek is. A jezsuiták középiskolájában viszont a *Dialogus de Aesopo* címmel tartottak a középiskolások előadást. Ennek a szerzője Matthaues Rader volt, akinek a neve után Jeanne-Marie Valentin egy kérdőjelet tett. Jelezván, hogy a szerző kilétét csak feltételezni tudja, de bizonyítani nem.²⁴ A bécsi iskolai

²³ BITSKEY, *Pázmány...*, i. m., 23–29.

²⁴ VALENTIN Jean-Marie, *Le Théâtre des Jésuites dans les Pays de Langue Allemande. Répertoire Chronologique des pièces représentées et des documents conservés (1555–1773.)* I, Stuttgart, 1983, 35.

előadás műfaj-megnevezése: dialogus, nem tartható különösnek. Ez a műfajnév nagyon gyakran előfordul a forrásmegjelölések során. A szerzők, a jezsuita háztörténészek szövegeiben a műfaj-megnevezések körül meglehetősen nagy a bizonytalanság. Ez esetleg csak annyit jelez, hogy Aesopusról szóló előadás nem tartozhatott a látványos, zenével kísért úgynevezett „elegans” rendezvények közé. Azt hiszem, hogy ha Pázmány ekkor már Bécsben volt, megtekinthette és meg is tekintette ezt az előadást.

1592-ben a jezsuita historia domus szerint *Jephte* címmel tartottak előadást latin nyelven a bécsi jezsuita gimnázium tanulói.²⁵ Jephte vagy másként Jiftach, a Szentírás szerint Gileádból származott, s népét megszabadította az ammoniták és a moábiták elnyomása alól. Jephte igazán tragédiába illő figura, hiszen fogadalmat tett, amikor így szólította meg Istent: „Amikor kezembe adod Ammon fiait, akkor, aki elsőnek lép ki házam kapuján, hogy élém jöjjön, mikor győztesen visszatérek az Ammon fiaival vívott csatából, az legyen az Úr, azt bemutatom égő áldozatul.” S minthogy lánya köszöntötte először a háborúból visszatérő apját, ő lett az áldozat. Jephte vagy Jiftach pedig szavát megtartotta.²⁶

Az antikvitás görög filozófusai a világmindenség keletkezését a négy elem keletkezésével igyekeztek megmagyarázni. A világ a földből, a vízből, a levegőből és a tűzből jött létre sűrűsödések és ritkulások útján. S az ifjú és igen tehetséges filozófiai tanulmányokat folytatató növendék természetesen ez a téma különösképpen érdekelhette, hiszen ezt a tételt össze kellett egyeztetnie a bibliai teremtéstörténettel, de arra is kíváncsi lehetett, hogy mit gondolnak erről a tárgykörrel a filozófia történetében még tájékozatlan középiskolás diákok, s így talán nem is elképzelhetetlen, hogy Pázmány annak az előadásnak, amelynek címe *De quatuor Elementis*, november 2-án egyik nézője volt.²⁷

Róma, az örök város

1593. április 2-a már Rómában éri Pázmányt. Hároméves teológiai képzését itt szerzi meg, 1596-ban szentelik pappá Rómában, s a probatio tertiát is itt végzi el. 1597-től a konviktus prefektusa lett, ugyanezen év október 26-tól pedig ugyanitt megkapja filozófia professzori kinevezését. Az örökváros minden bizonnyal rá is, mint valamennyiünkre, akik ott első alkalommal jártunk, egy életre szóló erős hatással volt. Sok mindent látott, sok mindent hallott, s a város fénye, híre, neve még ekkor is mélyeséges hatással lehetett rá. A hatás ugyanaz lehetett, mint bármelyik magyar katolikus papra, aki először járt az egyház központjában, a pápa állandó székhelyén. A pápa ma elsősorban csak lelki hatalom birtokosa, akkor, Pázmány idejében, mint valamennyi ország királya, a pápa világi hatalommal is rendelkezett. A kollégium, ahol Pázmány római tartózkodása során otthont kapott, az egyházi pályára

²⁵ VALENTIN, *i. m.*, 38.

²⁶ *Magyar Katolikus Lexikon...*, *i. m.*, V, 836.

²⁷ VALENTIN, *i. m.*, 39.

készülő európai fiatalság számára a nyelveknek, a különféle kulturális, egyházszerkezési, tudományos elképzeléseknek egyedülálló vegykonvenciója volt. Érkezése után két héttel a Lateráni bazilikában papszentelésen vett részt. Diáktársait, akik itt fejezték be teológiai tanulmányaikat szentelte pappá valamelyik bíboros. A Collegium Romanum hatalmas, nemzetközi méretű intézmény volt. Európa legjelesebb, legszínvonalasabb papképzése itt fejeződött be a fiatal papok felszentelésével. Ebben a hatalmas intézményben több mint kétezer fiatal tanult, beleértve még a jezsuiták által tanított középiskolásokat is. Itt kaptak képzést azok a magyar fiatalok is, akik később a helyi egyházak legfőbb vezetői lettek.²⁸

A színjáték, a színpad természetesen ebből az intézményből sem hiányozhatott. Bitskey István egy másik tanulmányában jelzi, hogy már 1567-ben rendkívüli szórakozással, színjátékkal töltötte itt az ifjúság idejét. Három évvel később 1570-ben egy jezsuita tanúskodik arról, hogy a Collegium Romanumban „királyosdit” játszanak a fiatalok, azaz a farsang elején diákkirályt választanak. A királyválasztás után a diákkirály páholyából nézhet végig a diákelőadást. 1574-ben Áchábról, Izrael királyáról szólt a bemutató, a 16. századi szórványadatok után a 17. században már összefüggőbb képet lehetett kialakítani a kollégium növendékeinek színjátszásáról.²⁹ Az adatok természetesen még feltáratlanok, de az *Annuae Litterae* római jezsuita házainak beszámolóit egyszer ilyen szempontból is össze kellene gyűjtenünk. Bitskey Istvánnak ez a tanulmánya elegendő bizonyíték arra, hogy a diákszínjátszással Pázmány Péter itt is ugyanúgy ugyanannyiszor találkozhatott, mint papképzése korábbi színhelyein.

Grácban a filozófia rendes professzora

Három évet a fiatal papnak Grácban is el kellett töltenie. A jezsuita kollégium itt valamivel több, mint két évtizede működött, s nyilvánvalóan össze sem lehetett hasonlítani a gráci viszonyokat a rómaival. Rómában az európai nemzetek fiai éltek egyetlen rendházban, itt néhány magyar és németajkú fiatalemberen kívül csak a tanítással és a lelkipásztorkodással foglalkozók sokkal kisebb csoportjával találkozhatott Pázmány. A két város között óriási volt a különbség ekkor is, akárcsak a két jezsuita rendház között. Rómában ugyanabban a rendházban kétszáz jezsuita élt, akik a legkülönbélebb nyelveken beszéltek. Itt legfeljebb kétnyelvű, az anyanyelvüket, a németet tökéletesen beszélő, latinul kiválón prédikáló, kommunikáló jezsuitákkal találkozhatott. A növendékek között természetesen voltak magyarok is, akikkel anyanyelvén beszélhetett Pázmány.³⁰ A többnyelvűség itt közel sem volt annyira feltűnő, mint volt az Rómában. 1597-ben összesen 9 magyar ajkú növendék

²⁸ BITSKEY, *Pázmány...*, i. m., 29–41.

²⁹ BITSKEY István, *Iskolai színjátszás a római Collegium Germanicum Hungaricumban = Iskoladráma és folklór*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, KILIÁN István, Debrecen, 1989, 27–33.

³⁰ ANDRITSCH, Johann, *Studenten und Lehrer aus Ungarn un Siebenbürgen an der Universität Graz (1586–1782)*, Graz, 1965.

kapott képzést Grácban. Ezek közül 3 erdélyi illetőségű volt, a többi 6 személyről nincs adatunk. A kilenc hallgató közül két személy volt nemesi származású. Egy évvel később, 1598-ban erdélyi illetőségű hallgató két személy volt, a másik két személy származása ismeretlen, s a négy hallgató közül csak egyetlen egy volt nemesi származású. 1599-ben 9 magyarul értő hallgatója lehetett a gráci stúdiumoknak. Közülök öt a Dunántúlról, kettő Erdélyből, egy Horvátországból érkezett, egynek pedig adatait nem ismeri a kutatás. Pázmány igen gyorsan emelkedett a tudományos ranglétrán előbb saját tudományának baccalaureusa, majd licenciatusa s végül magistere lett. Fizikát tanított, ez a szakág azonban nem azonos a mai fizikával, a logikának egészen magas fokát tanította, amit manapság a teológiai studiumoknál metafizikának neveznek.³¹

1597. augusztus 15-én a gráci jezsuita gimnázium tanulói Sziennai Szent Katalinról tartottak előadást az alábbi címmel: *Tragoedia de Fortissimo Sanctae Catharinae certamine*. A latin nyelvű darab szövegét máig a bécsi Nationalbibliothek őrzi,³² maga a kézirat 119 oldalas.³³ Sziennai Szent Katalint az egyház, mint egyháztanítót tartja számon. A 14. században élt, Itáliában, Sziennában született 1347. március 25-én, 1380. április 29-én, Rómában halt meg. Szent Katalin elérte azt, amit férfiak nem tudtak: Avignonból, száműzetéséből hazahozta a római pápát. XI. Gergely 1377. január 17-én visszatért Rómába. A hagyomány szerint Sziennai Szent Katalin írni, olvasni nem tudott, később azonban valamiféle misztikus módon elsajátította az írás, olvasás s a vitatkozás tudományát, s ezért lett ő az egyházdoktorok egyike.³⁴ Kétségtelen, az ő személyisége is alkalmas volt arra, hogy az ifjúság az ő példáját kövesse. Ezért élete csodájának helye van a XVI. század ausztriai iskolájában.³⁵

Nincs nyoma annak, hogy 1598-ban tartottak volna a gráci diákok előadást. 1599 szeptemberében azonban *Barlaam et Josaphat* címmel tartottak előadást. A *Barlaam és Josaphát* a középkor egyik jellegzetes és kedvelt legendája. Egy indiai fejedelem Josaphatot, az édes fiát azért száműzte, mert azt beszélik róla, hogy hamarosan felveszi a kereszténységet. Erről azonban a fiú egyáltalán nem is tudott, nem is volt ez szándékában. Száműzetésében azonban kapcsolatba került egy keresztény remetével, Barlaammal, aki viszont valóban a megtérés útjára vezette a fiatalembert. Lemondott tehát az apjától örökölt koronáról is, magányba vonult, s remeteként halt meg.³⁶ Hogy ezt az előadást Grácban megtekintette-e Pázmány, nem tudjuk, de ha tudott az előadásról, természetesen tartjuk, hogy ezt a lehetőséget nem hagyta ki.

³¹ ANDRITSCH, *i. m.*, 222–223, 252–255.

³² Jelzete: cod Vind. 13 232

³³ VALENTIN, *i. m.*, 44.

³⁴ DIÓS István, *Szentek élete I.*, Bp., Szent István Társulat, 2009, 705–712.

³⁵ SZIENAI SZENT Katalin *Levelek*, Bp., Szent István Társulat, 1983. XI. Gergely pápának az alábbi leveleket írta: Nr. 185, 196, 206, 209, 218, 229, 231, 233, 238, 239, 252, 255, 270, 285.

³⁶ *Katolikus Lexikon*, szerk. BANGHA Béla. I. Bp., Magyar Kultúra, 1933, 156.

1599-ben, november 11-én Jakob Gretser egy darabját mutatták be a gráci gimnázium tanulói. Ennek a címe *Udo*.³⁷ Jakob Gretser az egyik legtermékenyebb német jezsuita drámaíró volt.³⁸

1600-ban a gráci diákok három színdarabbal jelentek meg a közönség előtt. Eljátszották Michael Pott (1548–1603) egyik darabját, amelynek címe *Ambrosiusus és Theodosiusus*. Előadták az előző évi darabnak egy változatát, amelynek ezt a címet adták *Udo Magdeburgensis*. Majd színre vittek egy latin nyelvű drámát, amelynek főhőse Saul király volt. Ezeket az utóbbi darabokat, ha akarta, Pázmány még megtekinthette, mert áprilisban vitték színre.³⁹

Pázmány egész életét egyetlen szent cél szolgálatába állította, papként Krisztust akarta szolgálni függetlenül attól, hogy rendje éppen aktuális főnökei a provinciális vagy generális hová helyezi. Rendje és a saját maga érdekében magyar nyelvét, stílusát, vitakészségét készítette föl arra, hogy minden helyzetben, minden időben, bármilyen körülmények között is megvédje a maga hitét. S így kívülről csak csodálni tudja őt a kutató, hogy Krakó, Jaroslaw, Bécs, Róma és Grác után a lehető legmostohább diszpozíciót is hajlandó volt elfogadni. Krakóban, Jaroslawban, Bécsben, Rómában a megosztott világból semmit vagy csak nagyon keveset érezhetett. A reformáció hatása ezekre a helyekre még nem ért el. Grácban már talán ebből a megosztottságból észlelnie kellett valamit. Talán ezért a fényes és tekintélyt teremtő városi feladatok után elfogadta Magyarországon a Felvidék egyik legmostohább és a reformáció hatásának leginkább kitett kicsike várost, Sellyét. Loyolai Szent Ignác tudta mit lehet majd elérni a jezsuita renddel, Pázmány magyarországi provinciális viszont azt tudta, hogy mire képes ő fiatalként egy olyan területen, ahol a reformáció ellenségének tekintik. S a diszpozíciót vállalta. Nem írt naplót, keveset levelezett, szószékről ugyan gyakran beszélt, de itt és mindenütt Krisztusát szolgálta. Loyolai Szent Ignác ilyen emberek részére alapította rendjét. Sellyére érkezésekor a jezsuiták az akkor már kiürült várban kaptak elhelyezést. Itt tehát nagyon szegényes körülmények közé került, s ennek ellenére mégis vállalta.

Vágsellye

1600 októberében tartományfőnöke Vágsellyére helyezi, s ekkor a vágsellyei vár lett a jezsuiták lakhelye. A tanévet, mint már írtuk, valamikor szeptember közepén zárták a jezsuiták iskoláiban, s a következő tanévet körülbelül egy hónap múlva nyitották meg. Sellyén éppen olyan szegényesen indult a jezsuita iskola, mint bárhol máshol. A rendházalapításra jellemző a piaristák nyitrai házalapítása. A liturgiában használatos tárgyakat, könyveket, liturgikus öltözékeket adományoztak jóakarató emberek, papok, püspökök az intézetnek, s az első híradás is éppen erről szól.

³⁷ VALENTIN, *i. m.*, 48.

³⁸ MÜLLER VON JOANNES, *Das Jesuitendrama in den Ländern Deutscher Zunge vom Anfang (1555) bis zum Hochbarock (1665)*, II, Augsburg, 1930. 9–11.

³⁹ VALENTIN, *i. m.*, 48–49.

Egy nyitrai pap (Reverendissimus Nitriensis) egy teljes Bibliát vagy egy könyvet adományozott a rendháznak, amely a Bibliáról szól. Ezen kívül két hímzett casulát (miseruhát) adott a templom részére, amelyen a hímzés színarany és ezüst fonálból készült. Az építkezéshez meg annyi meszet küldött, amennyire éppen szükségük volt. 1600-ban tehát már vagy a rendházat, vagy az iskolát vagy a templomot elkezdték építeni. S ez a nyitrai pap megjelent az iskola elsőnek ismert színi előadásán (*actiuncula*). Gyakran az évvégi záró ünnepségen mutattak be valamilyen színjátékot. Pázmány ezen az *actiunculán* már jelen lehetett.⁴⁰

Vágsellyén 1601-ben előadtak három színjátékot (*dramate triplici*). Ma talán így fogalmaznánk: előadtak három egyfelvonásost. Mind a három előadásról az *Annuae Litteraek* színi előadásokkal kapcsolatos adatait közli Staud. Az első darab címét nem ismerjük.⁴¹ Ezen ez előadáson Pázmány már minden bizonnyal nézőként, esetleg kritikusként is részt vehetett. A színrevitel pontos idejét nem ismerjük, de ha személyesen azon részt nem vett, hírt hallhatott róla. Az adat még arról is nyújt felvilágosítást, hogy a lakosság legszívesebben magyarul beszél ebben a kicsi városkában. A második, bibliai tárgyú darabot, *Egyiptomi József* történetét minden bizonnyal úrnapiján mutatták be a jezsuiták. A hajnali actiot, azaz a látványos úrnapi körmenetet, a délutáni előadás követte. A hajnali actio valószínűleg maga az úrnapi körmenet lehetett, s ebéd után sort kerítettek a jezsuiták a József dráma bemutatására.⁴²

1601 februárjában Vágsellyéről indul a kassai misszióba. 1601 decemberében visszalátogatott előző szolgálati helyére Vágsellyére, de minden bizonnyal gyorsan vissza kellett utaznia újabb szolgálati helyére, Kassára.

Kassa

A források során a rend-házakat háromféleképpen nevezik a kor jezsuitái, missiónak nevezik akkor, ha csak egy-két pap teljesít ott szolgálatot. Domus az a ház, ha már ennél több felszentelt pap dolgozik abban a házban, s kollégiumnak hívják

⁴⁰ Reverendissimus Nitriensis regium Bibliorum opus donavit, calcem quantum nobis toto hoc anno pro variis aedificiis opus fuit, obtulit duas casulas filo aureo argenteoque textas templo praesentavit, praemia et promotione suo sumptu curavit et actiunculae, quae tum habebatur, interfuit. (STAUD, *Fontes...*, i. m., I, 342.)

⁴¹ Itaque conversionis causis ad populum explicatis, idiomate ungarico, quo populus intelligeret clarissime, ardentissime, atque adeo toto pectore professionem fidei catholicae proclamavit, et denique a Reverendissimo Domino Francisco Forgatz episcopo Nitriensi caelesti pane refectus est. Res nova et nobilibus haereticis, qui dolo bono a viris catholicis tamquam comoediam spectaturi in templum eo die acciti fuerant, instar prodigi visa, musto pleno diceres a templo abiisse, sed musto divini verbi. Movit itaque doctoris factu discipulorum animos, suoque exemplo labefactavit pertinaciam plurimorum, evertit multorum. Ceterum huic toti actioni concionator noster e cathedra in qua velut praeses assidebat, epilogum imposuit. (STAUD, *Fontes...*, i. m., I, 342.)

⁴² Matutinam actionem pomeridiano tempore Joseph triumphans e carcere in theatrum eductus exceptit. Pannonico sane cultu, aulaeis belluatis peristromate Turcico et more gentis versicolore, pantherarum pelle, tubis tympanisque bellicum sonantibus, sex propemodum horis incredibili omnium visendi studio: utpote rem novam celebratum drama, grataque omnium spectatorum admurmuratio studiosam juventutis actionem exceptit. (STAUD, *Fontes...*, i. m., I, 342-343.)

akkor, ha domusénál is több felszentelt pap és más alkalmazott vagy laicus testvér tartózkodik s dolgozik ott. Eszerint tehát Kassa 1601-ben még csak a misszió rangját érte el. Ekkor még nincs középiskolája, a jezsuiták azonban tudják, hogy Kassa sok reményre jogosíthatja fel őket. Itt tartja székhelyét másfél évszázada az egri püspök, mert Eger városát a török tartja elfoglalva, s a papképzés is megindult a középiskolai oktatás mellett ebben a városban. Azt hiszem, Kassa jó választásnak bizonyult. Kassáról Staud csak 1641-től közöl adatokat.⁴³ Kassa neve azonban az *Annuae Litterae*ben először 1643-ban merül föl. Ebben az esztendőben Úrnapján látványos úrnap körmenetet tartanak, amit a forrás Pompa Sanctissimae Eucharistiae címmel illet, a körmenet befejeztével pedig előadják az *Isaac a Patre immolandus* című darabot.⁴⁴

1602 májusában Kassáról Túrócra távozik, s 1602 októberében Forgách Ferenc radosnyai rezideciájában kezdi írni Magyarai ellen jól ismert vitairatát. 1603-ban meg is jelenik a Felelet.⁴⁵

Grác

1603. szeptember 20-án érkezik Grácba, s 1607. április 29-éig bizonyosan itt tartózkodik, mert itt Grácban teszi le negyedik jezsuita fogadalmát, amely szerint egész életét a pápa szolgálatára szánja, s azt cselekszi, amit a pápa akar. Talán itt éri a hír, hogy Forgách Ferenc kapta az esztergomi érseki széket. 1603. február 2-án adták elő Grácban a Judit történetéről szóló darabot (*De heroina Judit*), s ugyanezen év március 29-én a *Beatus Hermannus puer* című drámát. E két előadás közül egyiket sem láthatta, mert még nem tartózkodott itt. Ez év szeptemberében került sor a Szent Cecíliáról írt dráma bemutatójára, amelynek címe *Cecilia Virgo et Martyr*. Ezt esetleg már láthatta.⁴⁶

1604-ben ugyanitt már három előadáson is részt vehetett. Február 18-án vitték színre az *Invicta Justi et Pastoris constantia* címűt, a *Tobias adolescens* darabot pedig június 11-én vagy 19-én láthatta volna. Novemberben a *Die Büsserin und Liebhaberin Christi Maria Magdalena* című darabban kedveskedtek mestereik előtt a tanítványok.⁴⁷

1605-ben *Fuga in Aegyptum* címmel játszottak drámát, talán karácsonykor. Talán németül szólalt meg az a tragédia, amelynek két főhőse Constantia és Gallicanus

⁴³ Missio Scholae sub Ludimagistro saeculari a nobis dependente 50 facile numerant. (STAUD, *Fontes...*, i. m., II, 1986.)

⁴⁴ In scholis censentur pauci ultra quinquaginta plures etsi vellent accedere, arcet Magistratis haeretici auctoritas, et praedicantium... Pusillus quidem grex, nihil tamen veritus patienti Christo publice compati. Dato enim in scenam Isaaco a Patre immolando, ausus est in theatrum progredi, quod idem praestitit in pompa Sanctissimae Eucharistiae quotannis Sacra, quando verbis patriae plenissimis Venerabile Sacramentum per stationes varias in area Domus Regiae salutavit... (*Litterae Annuae Provinciae Austriae Societatis Jesu Anni 1643*. Bécs, Nationalbibliothek, 12 040.45.)

⁴⁵ BITSKEY, *Pázmány...*, i. m., 47–52, 220.

⁴⁶ VALENTIN, i. m., 57.

⁴⁷ VALENTIN, i. m., 61.

mártírhálált szenvedtek. A darab címe német volt: *Die keusche Vermählung der seligen Märtyrer Constantia und Gallienus*[!]. Az előbbi újszövetségi téma, az utóbbi a keresztény vértanúk világába vezette el a nézőközönséget.⁴⁸

1606-ban, Grazban *David et Saul* címmel játszottak egy darabot. 1607-ben a *Virginis Dorotheae Constantia (Sancta Theodora virgo at Martyr)*, és *Japoniorum martyres* c. drámákat vitték színre.⁴⁹

1608 januárjában, februárjában részt vesz a pozsonyi országgyűlésen. 1608 után Pázmánynak több munkája megjelent, mint az *Öt szép levél*, *Az nagy Calvinus Jánosnak Hiszek egy Istene*. Ezek a munkák teológiai tekintetben is számottevőek, de elsősorban a protestánsok meggyőzését szolgálták. 1614 őszén Rómában járt. 1615. október 16-án meghalt Forgách Ferenc esztergomi érsek. 1615. december 7-én Pázmány Péter Prágában császári kihallgatáson vesz részt. 1616. április 18-án született meg az a közjegyzői irat, amely szerint ő kilép a jezsuiták rendjéből, s ennek következtében az érseki címet elfogadhatja. 1616. április 25-én a császár kinevezi túróci prépostnak. 1616. szeptember 28-án az uralkodó aláírja Pázmány érseki kinevezését. 1616. november 28-án a pápa is aláírja érseki kinevezését. Nem ismeretes azonban, hogy a jelzett években Pázmány Péter hol tartózkodott. Tudjuk, hogy 1614 őszén Rómában járt, 1615. december közepén Prágában található. Egyelőre azonban nem tisztázott, hogy hol, kinél élt.

Ezeket látta az érsek Pázmány Péter

Érseki kinevezése után zömmel Nagyszombatban és Pozsonyban élt. Ha kellett természetesen elutazott e két városból oda, ahova kellett. 1617-ben Pázmány a nagyszombati jezsuiták úrnapi körmenetén személyesen vett részt, s megtekintette a körmenet során előadott két színdarabot is. Az Ószövetség prófétájáról, Illésről szolt az egyik előadás, amit a hívek sokasága az úrnapi körmenet során láthatott. Valószínűleg délután kerülhetett sor a másik, ezúttal magyar történelmi tárgyú előadásra, amelyen Szent Imrét mutatták be a diákok az előadáson. Az adatban arról is kapunk információt, hogy az előadást hatalmas taps követte, s az ifjú színészekkel mindenki meg volt elégedve. Másik forrásunk az *Annuae Litterae* is ugyanazt írja le erről a találkozásról. A két előadást nem középszerű tetszésnyilvánítással és meglepéssel fogadták a nézők, s mindkét dráma előadásán jelen volt Pázmány Péter is a prelátusokkal, az egyházi előjárókkal és a világi urakkal. A másik forrás sokkal bővegesebben adja elő az esztergomi érsek jelenlétét. Mindkét forrást alább közöljük. A diákok háromszor-négyszer versekkel üdvözölték a megjelent, előkelő urakat. A jelenlévő érsek, prelátusai, előkelő férfiak kíséretének jelenlétében két drámát adtak elő. Az Illésről szólót akkor, amikor a körmenet a jezsuiták temploma elé ért. A másik dráma tárgya Szent Imre volt. Ez után az előadás után következett az érsek, azaz Pázmány Péter által

⁴⁸ VALENTIN, *i. m.*, 62.

⁴⁹ VALENTIN, *i. m.*, 63, 65.

felajánlott jutalmak szétosztása. Az előadást is és a jutalomosztást is a nézők csodálata és tapsa követte, mivel valamennyi jelenlévő lelkét a látott játék felüdítette, a jezsuiták pedig örvendeztek. A harmadik forrásunk sokkal részletesebben adja elő Pázmánynak és kíséretének a megjelenését az úrnapi körmeneten. Háromszor, négyszer is üdvözölték a jelenlévő előkelőségeket a nagyszombati diákok.⁵⁰

1618-ban a magyar rendek királlyá választották II. Ferdinándot, aki 1618–1637-ig uralkodott. A koronázási szertartás megtartása természetesen az ország primás érsekének, Pázmány Péternek kötelessége volt. 1618. július 1-jén Pázmány megkoronázta Ferdinándot Pozsonyban. A szertartás után a nagyszombati diákok Pozsonyban előadtak egy darabot, amelynek az alábbi címe volt: *Apparatus Regius symbolis explicatus*. A darab szövegét még ugyanebben az évben meg is jelentették Bécsben, majdnem ugyanezzel a címmel: *Apparatus Regius symbolis explicatus Ferdinando II. Hungariae et Bohemiae Regi*. A nagyszombati fiatalok pozsonyi vendéjjátékára a koronázás után minden bizonnyal a pozsonyi koronázó templomban kerítették sort,⁵¹ délután pedig ugyanők, a nagyszombati jezsuita iskola fiataljai Szent László királyról mutattak be egy drámát, amelyen természetesen II. Ferdinánd s kíséretében Pázmány Péter és még két püspök is megjelent. Nem tudjuk ki volt a két püspök, nem elképzelhetetlen, hogy az egyik Nyitra püspöke volt.⁵²

A török megszállás idején az esztergomi érsek székhelyét Nagyszombatra tette át, s valószínű, hogy Pázmány Esztergomban sohasem járt, hacsak nem valamiféle álruhában. Ez azonban nem valószínű. Az egri püspök állandó székhelye ugyan csak a török 150 éves uralma idején Kassa volt, s csak a 17. század legvégén, Eger felszabadulása után egy évtizeddel költözött Egerbe az egri egyházmegye püspöke. Itt azonban Telekesi püspöknek még lakhelye sem volt, csak a jezsuiták nyújtottak neki szerény szállást rendházukban, amelyet több, a törökök által elhagyott lakásból alakítottak ki. Kétségtelen azonban a barokk kor egri püspöke, Telekesi István

⁵⁰ 1617. Úrnapja (május 25.) Non mediocri plausu et approbatione data idem dramata duo praesentibus Illustrissimo Archiepiscopo Strigoniensi aliisque Praelatis et Magnatibus. Alterum de Elia cum in solenni circumgestatione Sanctissimi Corporis Christi ante nostrum templum stationem haberet. Alterum de Sancto Emerico in praemiorum distributione. (STAUD, *Fontes...*, I. m., I, 83.)

Ter quaterque carminibus et salutationibus excepti in scholis nostris Magnates, quidam non mediocri plausu et approbatione. Data item Dramata duo praesentibus. Illustrissimo Archiepiscopo Strigoniensi aliisque Praelatis ex Magnatibus: alterum de Elia, cum in solenne circumgestatione Sanctissimi Corporis Christi processio ante nostrum templum stationem haberet, alterum de Sancto Emerico in praemiorum distributione, quae sane liberaliter largitus est Illustrissimus Archiepiscopus, atque haec plausum ex admiratione tulere spectatorum, eorumque animos incredibiliter recrearunt, et Societatem conciliarunt... (*Annuae Provinciae Austriae M. DC. XVII. Nationalbibliothek Bécs. Nr. 13562. 47.*) (*Acta Jesuitarum in Hungaria ab anno 1599 usque 1647. Pars I. Martin Bibliotheka SAV MS-Ba C86a RHKS 1425a. 39.*)

1618. Úrnapja [július 14.]: *Salutatio Sanctissimae Eucharistiae* (lat. magy. ném. szlov.) Cum quarto ab ipso Corporis Christi festo die Sanctissimae Eucharistiae nostro more. ...sodalibus Partheniis cereis Accensis eam comitantibus pro collegio nostro quattuor linguis, latina, scilicet Hungarica, Germanica et Slavonica est salutata. (*Acta Jesuitarum in Hungaria ab anno 1599 usque 1647. Pars I. Martin Bibliotheka SAV MS-Ba C86a RHKS 1425a. 42.*)

volt az első, aki először merészkedett székhelyére állandó jelleggel haza költözni, ahol nem úgy élhetett, mint a kor barokk főurai.⁵³

Nem ismeretes, hogy az esztergomi érsek Nagyszombatban hol lakott. Onnan viszont az országos ügyek intézése érdekében gyakran meg kellett fordulnia Pázmánynak is Pozsonyban, s minden valószínűség szerint Bécsben is.

1619-ben a Mária Kongregáció (Sodalitas Mariana) tagjai Gyertyaszentelő Boldogasszony napján az apostoli küldött Nagyszombatba látogatott el. Megfordult a jezsuita iskolában is, s ekkor kíséretében természetesen az esztergomi érsek, azaz Pázmány Péter is megjelent, és több más püspök is. Megtekintettek egy moralitásjátékot, amelynek címe ez volt: *A lélek harca a test ellen*. Erről Staud meglehetősen szűkszavúan nyilatkozott, s ez a dráma elegáns volt és bemutatta a lélek harcát a test ellen.⁵⁴ De nem nyilatkozhatott a vendégseregletről, mert azokról nyilván Staud forrásában nincs szó.

Ugyanerről az előadásról viszont igen részletes, korabeli leírás található Túróc-szentmártonban. Az *Acta Jesuitarum* pontosan megadja a napot, február 2-át. A küldött (nuncius) hivatalos vizitációt végzett, s közötté és a jezsuiták között ismeretlen ügyben valamiféle nézeteltérés támadhatott, de a játék a keletkezett nézeteltérést vagy véleménykülönbséget csodálatosképpen eloszlatta. Február 2-án tehát az apostoli nuncius éppen Nagyszombatban járt ő is megtekintette az előadást, amely a két püspöknek és Pázmánynak, az esztergomi érseknek, a közönségnek is tetszett, s a diákszínészeket megtapsolták.⁵⁵ A két püspök kilétéről nincs ismeretünk.

Huc accedit non postremum scholarum nostrarum decus et ornamentum tragico comoedia coram illustrissimo Antistite, duobus Episcopis ac promiscua omnis ordinis, aetatis ac sexus, utriusque multitudine de Ladislao Hungariae Rege, pro praemiorum distributione cum magno omnium applausu exhibita, necnon et proceribus Hungariae ad publica Regni comitia haec transeuntibus a Studiosa juventute facta salutatio. (*Acta Jesuitarum in Hungaria ab anno 1599 usque 1647. Pars I. Martin Bibliotheka SAV MS-Ba C86a RHKS 1425a. 44.*)

⁵¹ 1618. Pozsony: *De Sancto Ladislao, Ungariae rege*. Tragicomoedia. (STAUD, *Fontes...*, i. m., I, 84.)

De Sancto Ladislao, Ungariae rege. Tragicomoedia. A nagyszombati fiatalok vendégjátéka. Serenissimo potentissimoque Regi Boemiae Ferdinando, cum in Regem Ungariam maxima omnium ordinum frequentia inauguraretur, nostra studiosa juvenus in arce Poseniensi vario Picturae emblemate gratulata est tanta omnium Approbatione, ut ne Regio quidem mandato cohiberi potuerint ipsi Proceres... Ad Lectionem initia coram Illustrissimo Archipraesule, duobus Episcopis, totidem proceribus aliarumque ordinis magno concursu spectantibus data in publicum tragicomoedia de Sancto Ladislao Ungariae Rege: singulare studiosorum industriam cum spectatorum applausu commendavit. Proceribus ad Regni comitia proficiscentibus, dicta ab iisdem salutatio, placuit magnopere cum multa actionis commendatione. (*Litterae Annuae Provinciae Austriae Societatis Jesu Anni 1618. Bécs Nationalbibliothek 13 562. 57v-58r*)

⁵² Lásd az előbbi jegyzetet. (*Litterae Annuae Provinciae Austriae Societatis Jesu Anni 1618. Bécs Nationalbibliothek 13 562. 57v-58r*)

⁵³ BRITSKEY István, *Püspökök, írók, könyvtárok: Egri főpapok irodalmi mecenatúrája a barokk korban*, Eger, 1997, 40–42.

⁵⁴ 1619. február 2. *Pugna spiritus adversus carnem*. Sodalitas Mariana datum fuit. Drama pium ac elegans de pugna spiritus adversus carnem. (STAUD, *Fontes...*, i. m., I, 84.)

⁵⁵ Gyertyaszentelő Boldogasszony napja, febr. 2. *De pugna spiritus adversus carnem* Beatae Virginis Purificantis die a Sodalitate datum sit drama, cum pium tum elegans de pugna Spiritus adversus carnem. Inter caeteros Illustrissimo ...Nuncio Apostolico, qui ad nos Visitatione Hungariae

Magyarország prímás érseke, Pázmány Péter legközelebb – ismereteink szerint – 1622-ben, a Szent Szűz praesentatioja napján, azaz november 21-én jutalmazta meg a színjátszó tanulókat. A szövegből nem derül ki, hogy ezen az előadáson személyesen is megjelent volna.⁵⁶

1626-ban Bécsbe utaztak a nagyszombati diákok s ott köszöntötték II. Ferdinándot különféle emblémákkal. Bécsben Pázmány is személője volt a nagyszombati diákok hódolatai előadásának. Az adatban olvassuk Pázmány nevét.⁵⁷

1628. augusztus 8-án Pozsonyban a pozsonyi jezsuita iskola diákjai mutattak be Pázmány Péter tiszteletére egy úgynevezett hódolati játékot. Az előadásra Szent Ignác ünnepének octávjában került sor, majd azt követően köszöntötték magát Pázmány Pétert is, aki ezen a napon születésnapját ünnepelte. Az ünnepségen nagyon sok nemes úr is megjelent. A prímás érsek háza előtt helyeztek el a nézők részére székeket, illetve azt a színpadot, amelyen játszottak a diákok. Majd megkérték Pázmányt, hogy üljön ő is a nézők közé.⁵⁸

1630-ban Pázmány Péter megkapta bíborosi kinevezését s a pozsonyi diákok színjátékkal köszöntötték a bíboros érseket, hogy ilyen jeles egyházi méltóságot ért el. 1631-ben a nagyszombati jezsuita kollégium diákjai a magyar prímás érsek házában üdvözölték az új nagyváradi püspököt.⁵⁹ 1635. május 13-a a nagyszombati

diverterat, studiosa nostra iuventus placuit, cum prandium apud nos sumere voluit, eleganti actiuncula ita condivit, ut eius ... contracta molestias mirifice absterserit... a sodalitate datum fuit. Drama cum pium tum elegans de pugna spiritus adversus carnem, quorum non Illustrissimi modi Archiepiscopi, et Episcoporum tulit plausum, sed et nobilitatis, atque civium omnium qui praefecti novi in augurio ulro interesse voluerunt. (*Acta Jesuitarum in Hungaria ab anno 1599 usque 1647. Pars I. Martin Bibliotheka SAV MS-Ba C86a RHKS 1425a. 54.*)

⁵⁶ ...ac tandem rursus in theatrum pridie praesentationis Beatae Virginis prodierunt, ubi Illustrissimus Archiepiscopus Sanctum Celsum puerum liberali praemiorum distributione honoravit. (*Annuae Litterae Provinciae Austriae Anni 1629. Bécs, Nationalbibliothek 11 960. 78r.*)

⁵⁷ 1626. III. Ferdinánd köszöntése emblémákkal. [A nagyszombati kollégium növendékeinek vendégjátéka Bécsben, a királyi udvarban.] Subinde cum Ferdinandus III. corona Sancti Stephani a Pazmano Posonii ornaretur, in tam festivo bonorum omnium plausu, non quievire Musae Tyrnavienses, Viennam provolarunt, ut se Caesari ostenderent, haberentque, quo Tyrnaviae gloriarentur, placuisse tantae Majestati. Emblema novo Regi detulerunt, in quo decem Regna, coronae subjecta Hungariae, aeri incisa spectabantur, adjectis symbolis et carminibus, ac demum coram Caesareis Majestatibus in Domo Professorum Regalem purpuram gratulabantur, et felix futurumque regimen precabantur. (STAUD, *Fontes...*, i. m., I, 86.)

⁵⁸ ...in octava Sancti Patris Ignatii, quo dum se Illustrissimus Archiepiscopus ulro dignatus est cum multis primarijs viris invitare, in adventu et ipso domus ingressu dispositae erant sedes et scena, rogatus ut sederet parum maxima voluptate Salutationem Symbolicam praesente maximo populo audivit, et saepius mensa praedicavit. (STAUD, *Fontes...*, i. m., I, 367.)

⁵⁹ Praeter visitata Rhetoribus et Poetis, quod hebdomadis et mensibus exercitia sub finem dierum liberalium ab utriusque in scenam datum aerumna firmandae adolescentiae ad pietatem approxime idoneum. Accessit apparatus tum a versibus tum a pictura perquam elegans honori Reverendissimi Domini Emerici Loszy loci hujus Vicarij eo ipso die, quo in episcopum Varadiensem solennibus ceremonijs consecraret in aede Cathedrali magnifice instructus. Secuta gratulatio Eminentissimo Principi ac Cardinali nostro die ipsius natalij in aula Archiepiscopali facta pompa scenica et ingeniose inventionem cum caeteris spectatoribus, tum ipsi imprimis Eminentissimo gratissima. Die postero, quo

egyetem megalapításának a napja. Ezen a napon szent Ágotáról tartottak a diákok előadást, s fellépésüket Pázmány Péter jelenlétével is megtisztelte.⁶⁰

1635. december 13-án nagyszombatban előadták a *Beniaminus* című drámát, s erre tisztelettel meghívták a Beniaminum nevű academia alapítóját, Pázmány Pétert.⁶¹ Ezt az akademiát maga Pázmány nevezte el Beniaminumnak, valószínűleg azért, mert az iskola legfiatalabb növendékei dolgoztak ebben a közösségben.

Epulum Eucharisticum per Insulam nostram circumferetur, partim ornando divinissimi ferculo, partim concurrentis populi pietati excitandae symbola varia triplici idiomate in scenam a Magistris data, plausum tulerunt et fructum, sed maxime scholarum nostrarum commendationem auxerunt. Josaphat et Barlaam cum apparatu in lucem theatralem producti, cui parem ante eam diem vix Tyrnavia viderat, tanto spectatorum concursu quantum novi templi area satis alioquin capax vix admitteret. Aderat ante alios ipse Cardinalis, cum bono Praelatorum, illustriumque virorum numero, cujus singulari munificentia et adversus musas liberalissimo affectu, praemia in arena literaria victricis adolescentiae pro sui cuiusque merito distributa.

Ultimus hoc anno Musarum labor fuit aureus Nicolaus excellentissimo Proregi Nicolao Esterház in frequentissimo Principe Ungariae consensu die ipsius natalij scenico personatus Syrmate oblatas. Exceptus fuit eximia omnium cum voluptate scholarumque nostrarum laude. Nec magis ab auro quam ab ingenio punctum omne a spectatoribus tulit. (*Acta Jesuitarum in Hungaria ab anno 1599 usque 1647. Pars I. Martin Bibliotheka SAV MS-Ba C86a RHKS 1425a. 107.*)

Praeter visitatas Rhetoribus et Poetis quot hebdomadis, et mensibus exercitationes, sub finem dierum Liberalium ab utrisque in scenam datum Drama formandae adolescentiae ad pietatem apprime idoneum. Accessit apparatus cum versibus, tum a pictura perquam elegans, honori Reverendissimi Domini Emerici Losij Locihujus Virijeo ipso die, quo in episcopum Varadiensem solennibus caeremonijs inaugurabatur. Sequuta Gratulatio Eminentissimo Principi ac Cardinali nostro, die ipsius natali in aula Archiepiscopali pompa scenica, et ingenioso argumento quae cum caeteris spectatoribus, tum ipsi in primis Eminentissimo accidit gratissima Die vero, quo supplicatio Eucharistica iuxta collegium ducitur ad parietum ornatum pietati excitandae in concurrenti populo symbola varia, Hungarice, Slavice Germanice in scenam data, magna scholarum nostrarum commendatione. Josaphat autem et Barlaam ad studionem innovationem eo apparatu in Theatrum producti, cui parem ante eam diem vix Tyrnavia non viderat; tanto spectatorum concursu spectati sunt, quantum novi templi area satis alioqui capax vix admitteret. Spectavere Eminentissimus Cardinalis, cum Praelatorum ac Illustrium virorum magna copia. Singulari munificentia at adversus Musas propensa liberalitate Eminentissimi praemia in re literaria victoribus pro suo cuiusque merito distributa. Nec ille musarum labor postremus fuit, etsi hujus anni ultimus, quo aureus Nicolaus excellentissimo Proregi Nicolao Eszterhazi frequente Principum Hungariae consensu die ipsius natali scenico personatus syrmate oblatas est: nam exceptus fuit eximia omnium et voluptate, et ab industria nostra publica laude, in quo aurum cum ingenio certabat. (*Provinciae Austriae Annuae Litterae MDCXXXI. Bécs, Nationalbibliothek. 13564.97v-98r.*)

Tiszázhatatlan, hogy kiről van szó. 1625-től Lósy Imre, s 1633-től Hosszútóthy László foglalta el a váradi püspöki széket. 1631-ben semmiképpen nem nevezhető Lósy Imre új püspöknek. (*Magyar Katolikus Lexikon...*, i. m., IX, 564.) Az azonban bizonyos, hogy Pázmány Péter születésnapját ünnepelték a primás érsek nagyszombati házában. Accessit apparatus cum versibus, tum a pictura perquam elegans ad salutandum novum episcopum Varadiensem, in aede primaria magnifice institutus. Secuta gratulatio Cardinali nostro die ipsius natali in aula Archiepiscopali pompa scenica et ingenioso argumento. (STAUD, *Fontes...*, i. m., I, 368.)

⁶⁰ Ac alias alijs per classes singulas Dialogismus juventuti. Accessio novae Academiae seu Gymnasij universalis erecti ac instituti autoritate Caesarea, munificentia Cardinalis Petri Pazmani Archiepiscopi Strigoniensis Fundatoris, qui centum millium summam aeris novae huic fundationi deputavit. (STAUD I. 1984. 91.)

⁶¹ 23. Decembris in scenam datus Beniaminus Cardinalem Fundatorem recreavit, quod novellam hunc Academiam dicat suum. (STAUD, *Fontes...*, i. m., I, 91.)

Az academiák a jezsuita iskolákban ugyanolyan funkciót láttak el, mint évszázadokkal később az úgynevezett gimnáziumi önképzőkörök. Olyanok jelentkeztek ezekre a foglalkozásokra, akik a kör, vagyis az academia munkájának a tárgya iránt érdeklődtek. Lehetséges, hogy ez az academia alaposabban foglalkozott az ószövegségi könyvekkel. Benjamin Jákob legkisebb fia volt, akit ő nagyon kedvelt. A Beniaminum feltehetőleg Pázmány Péter legkisebb ajándéka volt, amelyhez ő nagyon ragaszkodhatott. A *Beniaminus* előadásról megemlékezik az *Annuae Litterae* is.⁶²

1635-ben Pozsonyban a színi előadás napján nagyon hideg volt, ennek ellenére a három óra hosszát tartó színjátékot Pázmány Péter és a Palatinus is mindvégig türelmesen nézte. A darab címe *Constantia, filia Constantini Magni*. Az adat szerint háromezer néző tekintette meg a darabot. Kissé valószínűtlennek tetszik ez a hatalmas számadat, de elképzelhető, hiszen – természetesen a darab mellett – az idős esztergomi bíboros érsek és a Palatinus jelenléte is vonzotta a nézőket.⁶³

* * *

1637. március 19-én Pázmány Péter meghalt. Adataink vannak arról, hogy az élők sorából távozott bíboros érsek milyen rangos temetésben részesült Pozsonyban. Minden bizonnyal a város és a katolikus egyház a legszínesebb temetéssel búcsúztatták el érseküket. A színjátszás adatai között, a historia domusokban is gyakran találkozhatunk a *halotti pompa* kifejezéssel. A pompa egyben színes, látványos, zenével kísért s búcsúztatók sokaságával súlyosbított temetési szertartást jelent, ahol a szónak, a színeknek, a drapériáknak, a különféle hangoknak, hangszereknek is van jelentése. Pázmányt így temették el, nyilván nem kérte, hogy az ő holttestét a lehető legegyszerűbben tegyék a pozsonyi koronázó templom altemplomába. Pázmány legfontosabb kívánsága az volt, hogy holttestét a földbe tegyék. Ez így is történt. Temetésére azonban óriási tömeg gyűlt össze Pozsonyban:

„Grófok, bárók, prelátusok, és nemesek nagy tömegének kíséretében 24 plébános vezette vagy inkább hozta ki a halott Pázmányt az érseki palotából. A gyászszertartást celebráló főpap, a fényességes kalocsai [érsek], Telegdi János volt, mellette négy másik főpap a pécsi püspökkel, Vinkovics Benedekkel együtt segédkezett. Szelepcsényi György úr, esztergomi kanonok és szenci plébános mondta a latin nyelvű gyászbeszédet a székesegyház szentélyében. Magyarul Forró György atya, a nagyszombati rektor beszélt egy és negyed órán át. Ezután Pázmányt Alamizs-

⁶² Idibus non longe impar fuit dies tertius et vigesimus, quo in scenam datus Beniaminus Eminentissimum Cardinalem Fundatorem ei maxime recreavit, quod novellam hanc Academiam Beniaminum dicat suum. (*Litterae annuae Societatis Jesu Provinciae Austriae MDCXXXV. 13v.*)

⁶³ Studiosa Juventus Constantiam filiam Constantini Magni in scenam dedit, inter spectatores 3 mille fuit Emi-nentissimus Cardinalis, et Excellentissimus Palatinus praeter proceres Regni. Tantus ardor fuit Spectantium, ut frigore sat molesto, trium horarum mora stante duravit conscenso etiam tecto, et hiatibus remissis non tam ipsi Spectatores, quam spectaculum fuerunt. (STAUD, *Fontes...*, i. m., I, 370.)

nás Szent János epitáfiuma közelében temették el, aminek létrehozásáról ő maga gondoskodott. A templomban zajló szertartást, a nagyszombati, a pozsonyi kollégiumok és a bécsi Pazmaneum kinyomtatott verses betétekkel tisztelték meg. [...] Rajtunk, nagyszombatiakon kívül, jelen volt még a győri rektor, Belecus Péter atya, a soproni superior, Holovics Ádám atya, valamint Hmira János atya, a bécsi Pázmáneum vezetője és Albert Wilpenhoffer atya a professzusház prokurátora. Jelen voltak Szent Pál első remete különféle monostorokból való szerzetesei, hogy a gyászmenetben a megfelelő számban részt vegyenek, de mert a ferencesekkel nem tudtak megegyezni a helyet illetően, ezért elhagyták a menetbéli helyüket. A császári felség követe a fényességes Tiffenbach gróf úr volt. Hideg, szeles, havas, esős idő[...] A bíboros úrnak Castrum dolorist emeltek.”⁶⁴

A leírtak alapján azt hiszem erre a temetési szertartásra is nyugodtan alkalmazhatjuk a temetési pompa kifejezést, de ha valaki, Pázmány Péter ezt mindenképpen megérdemelte.

⁶⁴ Részletek DOBRONOKI György S.J. naplójából: Pázmány Péter utolsó hetei, halála és temetése. = *Fons Strigoniensis. Halálom után nem fog minden akaratom szerint történni. Dokumentumgyűjtemény Pázmány Péter sírhelyéről*. Szerk: HARGITTAY Emil, KÁFER István, KRÁNYI Mihály. A dokumentumot fordította: BÁTHORY Orsolya. Piliscsaba–Esztergom 2007.

PÁZMÁNY PÉTER POZSONYI MAGÁNKÖNYVTÁRÁNAK KÖTETEI A BUDAPESTI EGYETEMI KÖNYVTÁRBAN

KNAPP ÉVA

Pázmány Péter pozsonyi könyvgyűjteményének sorsa régóta foglalkoztatja a történelmi kutatást. E könyvtár művelődés- és könyvtörténelmi helye kiemelkedő jelentőségű, a nagyszombati születésű humanista, Zsámboky János osztrák nemzeti könyvtárban őrzött könyvtára¹ és a költő Zrínyi Miklós Zágrábba került könyvei² körében jelölhető ki. Nem tekinthető csupán úgynevezett főpapi könyvtárnak, ott a helye a XVII. századi tudós könyvtárak körében is.

Historiográfia

Ismeretes, hogy Pázmány Péter 1628–1637 között több végrendeletet készített.³ Ezek közül az 1636. november 12-én kelt végrendelet értelmében könyvtárát az általa „alapított” és folyamatosan támogatott pozsonyi jezsuita kollégiumra hagyta.⁴ Későbbi végrendeletében a könyvtárára vonatkozó akaratát nem másította meg. Teljesült-e a végakarát? A kérdést az elmúlt századokban többször feltette a kutatás, egyértelmű válasz azonban a XX. század végéig nem fogalmazódott meg.

Pázmány életrajzírója, Fraknói Vilmos 1872-ben megjelent kutatásai szerint Pázmány könyveiből csak kevés jutott Pozsonyba.⁵ Fraknói egész életében kereste Pázmány-könyvtár nyomát, sikertelenül. Előfeltevése szerint a kötetekben Pázmány kézjegyét kereste, seztévútravezette. Mindössze egyetlen olyan kötettről számolt be, mely biztosan Pázmányé volt, ez Pázmány *Az Sz. Irasrul es az Anyaszentegyházrul [...]*

¹ Lásd pl. GULYÁS Pál, *Bibliotheca Joannis Sambuci – Sámbock János könyvtára*, Bp., 1941; GULYÁS Pál, *A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587): Gulyás Pál olvasatában*, bev. Ötvös Péter, Szeged, Scriptum Kft, 1992.

² Vö. *A Bibliotheca Zriniana története és állománya – History and Stock of the Bibliotheca Zriniana*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Argumentum–Zrínyi, 1991.

³ JANKOVICS József, *Pázmány Péter ismeretlen végrendelete 1637-ből*, Lyubus, 2004, 61–69; PÁZMÁNY Péter *Összegyűjtött levelei*, I–II, s. a. r. HANUY Ferenc, Bp., Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Tanácsa, 1910–1911. (A továbbiakban PPÖL I, PPÖL II)

⁴ PPÖL II, 728–731.

⁵ FRANKL [FRAKNÓI] Vilmos, *Pázmány Péter és kora*, I–III, Pest, Ráth, 1868–1872, itt: III, 240; vö. FRAKNÓI Vilmos, *Pázmány Péter, 1570–1637*, Bp., Méhner, 1886 (Magyar Történelmi Életrajzok, 5). Lásd még ÖRY Miklós, *Pázmány Péter tanulmányi évei*, szerk. BERZSÉNYI Gergely, Piliscsaba, 2006² (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 5).

(Bécs, Gelbhár, 1626 – RMNy 1351)⁶ című művének úgynevezett korrektúra-példánya. Fraknói nyomán Schönvitzky Bertalan (1896) és Clauser Mihály (1936) tagadták, hogy Pázmány Péter könyvtára végrendeletének megfelelően bekerült volna a pozsonyi jezsuiták könyvtárába.⁷ Fraknóinak, Schönvitzkynek és Clausernek sem felelete, sem feltevése nem volt arról, mi lett Pázmány könyvtárával.

1975-ben Bitskey István és Kovács Béla a pozsonyi jezsuiták XVII. századból fennmaradt, Egerben megőrzött katalógus-együttesét elemezve abból indult ki, ha Pázmány végakarátát teljesítették, a könyvek leírásának a könyvjegyzékben kell lennie.⁸ Felhívták a figyelmet arra, hogy Pázmány egyik levelében öt olyan könyvről tett említést, melyet megvásárolt. Az 1636. február 17-én kelt levél szerint Hmira János, a bécsi Pázmáneum rektora könyveket küldött Pázmánynak, s ő ötöt megtartott (39 forint értékben), a többi visszaküldte.⁹ E nyomtatványokat Bitskey és Kovács azonosította, behasonlította a XVII. századi pozsonyi jezsuita katalógusokban, s ott egy híján (Famiano STRADA, *De bello Belgico*, Roma 1632 vagy 1635) megtalálhatók voltak.

Fraknói nyomán Bitskey és Kovács arra a megállapításra jutott, hogy Pázmány Péter már említett, saját kezével javított szövegű *Az Sz. Irasrul es az Anyaszentegyházzrul [...]* című műve egykor Pázmány tulajdonában volt, s bekerült a pozsonyi jezsuita könyvtárba. A tanulmány szerzői néhány Pázmány által használt alapvető forrásművet is behasonlították a pozsonyi katalógusokban. Megállapították, lehetséges, hogy Pázmány könyvtárának „legalábbis egy része a végrendelet által meghatározott helyre jutott”, s „főként” a második jegyzék tartalmazza azokat, melyeket Pázmány Nagyszombatban és Pozsonyban írt prédikációiban többször idézett. Feltételezték azt is, hogy a második pozsonyi jezsuita könyvjegyzék készítése összefüggésben állhat a Pázmány-könyvtár bekerülésével, s Fraknói azért nem találhatta meg Pázmány könyveit Pozsonyban, mert a nevét tartalmazó tulajdonosi bejegyzéseket keresett.¹⁰

Bitskey István Pázmány-monográfiájában (1979) külön fejezetben foglalkozott „Pázmány könyvtár”-val. Az előbbi megállapításokhoz képest újabb hipotéziseket fogalmazott meg: 1. Pázmánynak jelentős magánkönyvtára lehetett; 2. Pázmány könyvtára nem került Nagyszombatba, majd onnan a budapesti Egyetemi Könyvtárba. Kizárta azt is, hogy Pozsonyon kívül bármely más hely könyvtárába kerültek volna

⁶ Ez a példány minden bizonnyal azonos a Pázmány által javított, ma az esztergomi Bibliothécában őrzött példánnyal. Vö. BÜRY Béla, *Hogyan korrigált Pázmány Péter?*, Magyar Nyelv, 1962, 11.

⁷ SCHÖNVITZKY Bertalan, *A pozsonyi kir. kath. főgymnasium története*, Pozsony, 1896, 99; CLAUSER Mihály, *Pázmány Péter írói műhelyéből*, Regnum 1936, 142–149.

⁸ BITSKEY István, KOVÁCS Béla, *A pozsonyi jezsuita kollégium XVII. századi könyvtára és a Pázmány-hagyatéka*, MKSz, 1975 25–37. A feltételezhetően idősebb Schönvitzky Bertalan révén Egerbe átszármazott és ott megőrződött katalógus-együttes jelzete: Eger, Dobó István Vármúzeum, ltsz. 1984.

⁹ BITSKEY, KOVÁCS, *i. m.*, 34; PPÖL, II, 629. Pázmány újabban felfedezett leveleiben sem található további megjegyzés könyveivel, könyvtárakával kapcsolatosan. Lásd TUSOR Péter, *Ismeretlen levelek, iratok, felfedezések Pázmány Pétertől*, ItK, 1996, 318–344; *Petri Pázmány epistulae, acta notationesque inedita*, közread., bev., jegyz. TUSOR Péter, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 1997/1–2, 83–146.

¹⁰ BITSKEY, KOVÁCS, *i. m.*, 35–36.

Pázmány könyvei. 3. A pozsonyi jezsuita katalógusok ismeretében megismételte, hogy a Pázmány-könyvtár a végrendeletet teljesítve, a pozsonyi jezsuitákhoz került.¹¹

1987-ben, Pázmány Péter halálának 350. évében fordulópontjához ért a Pázmány-könyvtár kutatástörténete. László Mihály, a Piarista Rend Központi Könyvtára vezetője két, kétségtelenül a Pázmány-könyvtárból származó prédikációs kötetről adott hírt. A mindmáig visszhang nélkül maradt közlemény szerint az egyik kötet Abraham Bzovius (Bzowsky) domonkos szerzetes *Concionum dominicalium totius anni tom. I–II* (Coloniae Agrippinae, apud Antonium Boetzerum, 1612) című művének ismeretlen úton-módon a nagybörzsönyi Plébániai Könyvtárba került egyik példánya (jelzete nr. 126), címlapján a *Collegii Posoniensis Societatis Jesu 1637. Ex libris cardinalis Pazmany* tulajdonosi bejegyzéssel.¹²

A másik mű Bartholomaeus de Scobar jezsuita *Conciones super omnes Beatae Virginis Deiparae Mariae festivitates* (Parisiis, apud Sebastianum Cramoisy, 1624) című műve, címlapján – többek között – egy, a Pázmány-könyvtárra utaló megcsonkított tulajdonosi bejegyzéssel: *Collegii [Posoniensis kivágva] Societatis Jesu 1637. 19. Martii. Ex libris testamento legato cardinalis Pázmány*. A további tulajdonosi bejegyzések tanúsága szerint ez a kötet ismeretlen okból a pozsonyi jezsuita kollégium könyvtárából került át a sárospataki jezsuita rezidencia könyvtárába, onnan a sárospataki református főiskola könyvtárába, majd ismét a sárospataki jezsuitákhoz. A jezsuita rend feloszlatása (1773) után Sátoraljaújhelyre szállították a piarista könyvtárba, majd onnan Budapestre a Piarista Rend Központi Könyvtárába – 120 olyan kötettel együtt, melyekben a sárospataki református főiskola bejegyzése olvasható, s a sátoraljaújhelyi piarista könyvtárból került a piarista központi könyvtárba.¹³ A Pázmány-könyvtárra utaló kéziratos bejegyzések László Mihály megállapítása szerint egy kéztől származnak, a kötetek pergamenkötésűek. Azaz a Pázmány-könyvtár fennmaradt köteteinek egyik, legfontosabb közös ismertetőjegye a pozsonyi jezsuita kollégiumi tulajdonosi bejegyzés Pázmány Péter halálának dátumával. A két kötet két különböző őrzési helyről bukkant fel. Ez a könyvtörténeti kutatás számára azt a tényt közvetítette, hogy Pázmány pozsonyi könyvtára a végrendelet teljesítése után nem maradt egy helyen, egésze vagy egy része szétszóródott.

A kutatástörténet következő fontos dátuma 1990, amikor megjelent a pozsonyi jezsuita katalógus-együttes szövegkiadása a szegedi *Adattár* sorozat 17/1-es kötetében. A vonatkozó bevezető rész röviden összegezte a pozsonyi jezsuita kollégium, a könyvtár és a könyvjegyzék történetét – elsősorban Bistkey István és Kovács Béla

¹¹ BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., Akadémiai, 1979, 93–100.

¹² A kötet jelenleg magántulajdonban van. A jól olvasható gyűjteményi pecsét tanúsítja, hogy a váci Egyházmegyei Gyűjteményből tulajdonították el.

¹³ LÁSZLÓ Mihály, *Pázmány Péter könyvtárának két kötete*, MKsz, 1987, 221; vö. még VISEGRÁDI János, *A kegyesrendiek sátoraljaújhelyi házikönyvtárának ismertetése*, Adatok Zemplén vármegye történetéhez, Sátoraljaújhely, 1910, 227–273, De Scobar műve a nr. 46. A példány jelzete ma: Budapesti Kegyesrendi Központi Könyvtár, 42/8/5.

1975-ös tanulmánya alapján. Kitért a Pázmány-könyvtár problematikájára is, ugyanakkor figyelmen kívül hagyta László Mihály *Magyar Könyvszemlé*ben közölt cikkét. Röviden utalt a pozsonyi jezsuita könyvtár állományának sorsára: a felosztás évében (1773) történt „újrakatalogizálás”-ra és arra, hogy az államosított, Budára, később Pestre költöztetett nagyszombati egyetem jogutód könyvtárának segédőre, Kovachich Márton György 1782-ben kiválogatta és a budai Egyetemi Könyvtárba szállította a pozsonyi jezsuita könyvtár véleménye szerint arra érdemes részét.¹⁴

Ezt követően 2004 januárjának végén Mészáros Klára (Klara Mészárosova) a pozsonyi Egyetemi Könyvtár munkatársa az MTI pozsonyi tudósítójának adott, érzelmeiktől fűtött közleményében tudatta, hogy „370 év után Pozsonyban előkerült Pázmány Péter könyvtára”. A közlemény legfontosabb, részben téves részletei a következők: 1. a könyvtárat 370 évig [!] hasztalan [!] keresték. 2. Pázmány Péter első könyvtára 1620-ban Nagyszombatban elégett. Pázmány második, ismeretlen számú kötetből álló pozsonyi könyvtárát végrendeletében a pozsonyi jezsuita kollégiumra hagyományozta, s az „állományból azóta egyetlen példány sem került elő” [!]. 3. Mészáros Klára véletlenül akadt a kötetek nyomára 2003-ban. Mást kutatva felfigyelt egy kötetre, melyben a kéziratos bejegyzés feltüntette Pázmány halála dátumát. Ennek nyomán átvizsgálta az állomány megfelelő részét és 52 olyan kötetet (= 46 mű) talált, melynek tulajdonosi bejegyzésében olvasható Pázmány halálának dátuma, közülük kettőben a „Pázmány kardinális könyveiből” bejegyzés latin megfelelője is. 4. állomány-összetételről megtudjuk, hogy a kötetek legtöbbször teológiai tárgyú vagy prédikációkat tartalmaz és Kálvin munkáiból is található néhány. Vannak olyan kötetek is, melyeket Pázmány ajándékba kapott, így például a nagyszombati egyetem diákjainak ajándéka az egyetem megalapításának első évfordulóján, vagy egy német jezsuita 1637-ben megjelent műve, melyben Pázmány munkásságáról is ír. 5. Mészáros ígérte, folytatja a kutatást, már csak néhány újabb kötet előkerülésére számít, s tudományos munkáját egy éven belül megjelenteti.¹⁵ A pozsonyi Pázmány-könyvtárból származó kötetek publikálása azonban mindmáig várat magára, s az állományrész folyamatosan hozzáférhetetlen a magyar tudományos kutatás számára.

2006-ban a *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon* „könyvkultúra és írásbeliség” címszavában Monok István a Zrínyi-könyvtár környezetében jelölte ki Pázmány Péter magánkönyvtárának lehetséges helyét. Pázmány Péter „könyvtáráról, erudíció-

¹⁴ *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig, I, Kassa, Pozsony, Sáropatak, Turóc, Ungvár*, s. a. r. FARKAS Gábor, MONOK István, POZSÁR Annamária, VARGA András, Szeged, Scriptum Kft., 1990, XII–XIV, 87–236.

¹⁵ VÖ. MÉSZÁROS Klára, *Előkerült Pozsonyban Pázmány könyvtára*, Magyar Nemzet, 2004. január 27., 17; NESZMÉRI Sándor, *Előkerültek Pázmány Péter könyvei a pozsonyi egyetemi könyvtárból*, <http://www.ipszilon.hu/2004/>; *Előkerült Pázmány Péter könyvtára*, Magyar Nemzet Online, <http://www.mno.hu/archivum/2004/>; *Megtalálták Pázmány Péter könyvtárát*, Népszabadság Online, 2004. január 26.; *Megtalálták Pozsonyban Pázmány Péter könyvtárát*, Evangélikus Élet, <http://www.evelet.hu/archivum/2004/6/55>.

járól sajnos kevés konkrét adat áll rendelkezésre, [írja,] de ha unokaöccse, Pázmány Miklós könyvtárának tematikus összetételét nézzük, különösen pedig azokat a műveket, amelyek Zrínyi Miklós olvasmányaival teszik rokonná ezt a bibliotékát – jóllehet eddig ezt forrás nem dokumentálja –, nehéz nem az egyházszerző politikus, Zrínyi-gyám Pázmány Péterre gondolni.¹⁶ Hargittay Emil Pázmány Péterrel kapcsolatos tanulmányait közlő kötetében (2009) Bitskey István és Mészáros Klára kutatásaira hivatkozva megállapította, „jelenleg nincsenek lezárt kutatások arról, hogy milyen volt Pázmány könyvtárának összetétele, nem rendelkezünk olyan könyvlistával, mely az általa bizonyosan használt, birtokában levő könyvcímeket tartalmazná”.¹⁷

Összegezve, a Pázmány-könyvtár jellemzői László Mihály és Mészáros Klára alapján a következők: **1.** Pázmány Péter, mint tulajdonos nem írta be nevét könyvtára köteteibe. **2.** Könyvtára – végrendeletét tiszteletben tartva – a pozsonyi jezsuita kollégium könyvtárába került, ahol a könyvtár neve mellé a kötetekbe írták az örökhatyó halálának dátumát, ami azonos a jezsuita tulajdonba kerülés napjával. **3.** Esetenként az azonos szövegű bejegyzésekhez fűzték a kiegészítő „Ex libris cardinalis Pazmany”, vagy az „Ex libris testamento legato cardinalis Pázmány” formulát. **4.** A bejegyzéseket egy kéz készítette. **5.** A könyvtárhoz tartozó kötetek – az ajándékképpen Pázmánynak adott kötetei kivételével – pergamenkötésűek.

A tudománytörténetet folytatva, 2012. január 16-án – Pázmány Péter halálának 375. évében, 25 évvel László Mihály és 8 évvel Mészáros Klára megállapításai után – amikor az egyházi könyvtárak történeti állományának rekonstruálására kidolgozott módszerem próbáltam ki a budapesti Egyetemi Könyvtár közismerten gazdag, könyv- és könyvtártörténeti szempontból a Kárpát-medencében egyedülálló állományán,¹⁸ első eredményként Pázmány Péter pozsonyi könyvtárának egyik kötetét tarthattam a kezemben. Ezt továbbiak követték. A kötetek az egykori pozsonyi jezsuita kollégiumi könyvtár állományából a már említett 1782-es Kovachich Márton György-féle válogatás révén jutottak a budapesti Egyetemi Könyvtárba. Szolgálati úton jeleztem az eredményt a könyvtár főigazgatójának, majd levelet váltottam Mészáros Klárával, Bitskey Istvánnal, Hargittay Emillel és Monok Istvánnal. Mészáros Klára 2012. január 17-én válaszolt érdeklődő kérdéseimre, hogy mikor lesz olvasható a Pázmány-könyvtárról szóló tudományos közleménye. A következőkről tájékoztatott: „[...] az utóbbi időben nem foglalkoztam a témával (a könyvtár rekonstrukciója miatt nem volt hoz-

¹⁶ MADAS Edit, MONOK István, *Könyvkultúra és írásbeliség* = MAMÜL, VI, Bp., Balassi, 2006, 153–209, itt: 199; vö. még ÖTVÖS Péter, *Pázmány Miklós gróf könyvei = Klaniczay-emlékkönyv*, szerk. JANKOVICS József, Bp., Balassi, 1994, 344–364. Sem Ötvös Péter, sem Monok István nem hivatkozta László Mihály Magyar Könyvszemlében közölt cikkét a két, nyilvánvalóan Pázmány Péter könyvtárából származó kötetről.

¹⁷ HARGITTAY Emil, *Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében*, Bp., Universitas, 2009, 12. Ő sem hivatkozta László Mihály Magyar Könyvszemlében közölt cikkét, bár azt tartalmazza a szaktanácsadásával készült Pázmány Péter-bibliográfia: *Pázmány Péter-bibliográfia (1598–2004)*, összeáll. ADONYI Judit, MACZÁK Ibolya, Piliscsaba, 2005 (Pázmány Irodalmi Műhely – Bibliográfiák, Katalógusok, 1), 110, nr. 887.

¹⁸ Vö. például KNAPP Éva, SZÖGI László, *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára – University Library of Eötvös Loránd University*, Bp., ELTE EK, 2012.

záférhető az anyag [...]), de mielőtt lezárnám az ügyet még vagy 400–500 könyvet át kell nézmem, ezekkel az a baj, hogy nincsenek meg a jelzeteik, tehát nagyon időigényes és komplikált módon kell a címek alapján ezeket kinyomozni a könyvtáron belül. Ebben az évben készülök a további munkára, de a fent jelzett probléma miatt nem tudom, hogy mikorra sikerül a végére jutnom [...]. Egyébként épp a napokban, Pázmány lapcsán, felmerült egy könyvtáron kívüli fond átnézése is, szeretném azt is ellenőrizni. Mindent egybevetve, nem tudok konkrét határidőt jelezni.”

Pázmány Péter pozsonyi magánkönyvtárának kötetei a budapesti Egyetemi Könyvtárban

Több magyarországi könyvtár,¹⁹ így a budapesti Egyetemi Könyvtár is őriz Pázmány-relikviákat. Az utóbbiak főbb típusai egy-egy példával a következők. **1.** Pázmány Péter saját kezű kézírata: Pázmány Péter, *Physica [...]*, (Graecii, 1598–1599). A fehér pergamenkötésű kézirat első levelének rektóján 1635-ből származó ajándékozási bejegyzés olvasható a nagyszombati jezsuita kollégium részére, jelzete F6. **2.** Pázmány Péter által dedikált nyomtatvány: Pázmány Péter, *Az mostan tamat uy tudomaniok hamissaganak, tiiz nilvan valo bizonyasaga* (Graecii, VVidmanstadius, 1605 – RMNy 933, Egyetemi Könyvtári jelzete RMKI48). A címlapon Pázmány Péter saját kezű ajándékozó bejegyzése Erdődy Tamás részére. A kötetet 1712-ben jegyezték be a lőcsei jezsuita könyvtár katalógusába, onnan a rend feloszlata után az Egyetemi Könyvtárba szállították. **3.** Pázmány Péter által javított szövegű nyomtatvány: Pázmány Péter, *A setet haynal-csillag-utan budoso Luteristák vezetője* (Bécs, Formica Máté, 1627 – RMNy 1376, Egyetemi Könyvtári jelzete RMKI95:1). Pázmány Péter 1629 körül készült saját kezű javításaival és jegyzeteivel. Pázmányt követően egy másik kéz is korrigálta a szöveget. A nyomtatványt 1709-ben [!] jegyezték be a pozsonyi jezsuita könyvtár katalógusába, ahonnan a rend feloszlata után szállították az Egyetemi Könyvtárba.

Ezek a könyvtörténet számára ismert kötetek egykor nyilvánvalóan Pázmány Péteréi voltak, de – éppúgy, mint a Fraknoi által említett, ma Esztergomban őrzött kötet és a többi említett úgynevezett Pázmány „kézipéldány” – nem voltak, lehettek részei a végrendeletileg a pozsonyi jezsuitákra hagyott magánkönyvtárnak. Ugyanígy nem valószínű, hogy a pozsonyi jezsuiták kollégiumi könyvtárából került ki az a Pázmány Péternek ajándékozott mű sem, melyet a budapesti Egyetemi Könyvtár 1999. április 9-én vásárolt az antikvár könyvkereskedelemből.²⁰ Ennek első – a példány sajátosságait feltáró és a kötetet a XVII–XVIII. századi vonatkozó történeti katalógusokban behasonlító – könyvészeti közlése a következő:

¹⁹ Így például Pázmány műveinek úgynevezett korrektúra-, más elnevezés szerint „kézi”-példányai közül az MTA Könyvtárban a *Tíz bizonyság* (Grác, 1605 – RMNy 933) Pázmány által javított példánya (RM. I.4°239), az esztergomi Bibliothécában a már említett *Az Sz. Irasrul es az Anyaszentegyházrul [...]* (Bécs, Gelbhár, 1626 – RMNy 1351) című található meg. Egykor Lugossy József magánkönyvtárában őrizte a *Kalauz* második kiadásának (RMNy 1293) Pázmány jegyzeteivel ellátott egyik példányát, melyet ma ismeretlen helyen őriznek. Vö. BÜKY, *i. m.*

²⁰ Knapp Éva írásos szakvéleményét lásd 71/1999 ikt. számon az ELTE Egyetemi Levéltárban. A kötet nem őrzi a pozsonyi jezsuitákhoz végrendeletileg került Pázmány-könyvtár jellegzetes bejegyzését, de

Ioannes Filoponos, Joannis Philoponi In Cap. I. Geneseos, De mundi creatione libri septem [...] Interprete Balthasare Corderio, Antverp. Soc. Iesu [...], Viennae Austriae, Gregorius Gelbhaar, 1630. [Végén II. Ferdinánd nyomtatási engedélye a „Viennae die 4. Mensis Augusti. Anno M. DC. XXVI.” datálással.]

Megjegyzés: VD17 3:315038U

Jelzet: Bar.11007

Tulajdonosi bejegyzés: Címlapon Pázmány Péter kézzel festett bíborosi címere. A kötetet a supralibros szerint Pázmány II. Ferdinándtól ajándékként kapta, valószínűleg bíborossá kreálása (1629) alkalmából. Bresztyánszky Antal nevét őrzi az előzék („Ex libris Josephi ... [olvashatatlan] 788”; „Antonij Brestyanszky.”), illetve a címlap (pecséten: „Adalbert Bresztyenszky”).²¹

Használati bejegyzés: 0

Kötés: Sötétvörös bőrkötés, elől és hátul aranyozott vaknyomásos léniával, a sarkokban aranyozott vaknyomásos virágokkal, királyi supralibros-szal – elől II. Ferdinánd kiscímere, hátul II. Ferdinánd közép címere –, arany metszettel. Restaurált, gerince barna bőrrrel pótolva.

Azonosítás a XVII–XVIII. századi történelmi katalógusokban:

1. *Catalogus Librorum Bibliothecae Collegij Posoniensis Societatis Jesu Anno Domini 1639* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak...*, i. m., 94.): „Patres Graeci et Latini I – Joannes Philoponus G(raece) L(atine) in 4. Viennae 1630. Gregor(ius) Gelbhaar(us)”
2. *Catalogus Librorum Collegij Posoniensis Societatis Jesu [1655–1663 körül]* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak...*, i. m., 158.): [2 példányban.] „Interpres scripturae sacrae I – Joannes Philoponus In cap(item) primum Genesis Graec(o) Lat(ine) in alba m(embrana) in 4o Viennae 1630 / Idem In cap(item) I. Gen(es)is Graec(o) Lat(ine) similiter”
3. Budapesti Egyetemi Könyvtár, *J 24 (Catalogus Librorum confixorum penes revisoratus Posoniensis officium repertorum, Posonii 6. Dec. 1782.* Továbbiakban: *J 24*): 0
4. Budapesti Egyetemi Könyvtár, *J 11 (Elenchus generalis librorum qui ex Bibliothecis, quas abolita S. I. in Regno Hungariae, et Provinciis eidem incorporatis habebat Pro Bibliotheca Regiae Universitatis Budensis Velut in eadem adhuc desiderati selecti Budae In Bibliotheca Regiae Universitatis MDCCLXXXII. Diebus Januarii 14–27. Martii. Adiectus est Index Elenchorum Particularium, et Supplementum.* Továbbiakban: *J 11*): 0
5. Budapesti Egyetemi Könyvtár, *J 20/19 (Elenchus librorum, qui ex bibliothecis infra specificatis, ductu indicis generalis selecti, et ad bibliothecam regiae universitatis Budensis transmittendi sunt. [1782 után] N. 19. Posoniensis Collegii.* Továbbiakban: *J 20/19*): 0

A továbbiakban azoknak a XVII. századi nyomtatványoknak az időrendbe sorolt leírását közlöm – egy XVI. századi második kolligátum-tag kivételével –, melyek példány szerint megtalálhatók a budapesti Egyetemi Könyvtár történelmi állományában és őrzik a Pázmány-könyvtár pozsonyi jezsuita kollégium könyvtárába beolvasztott

bizonyosan Pázmány Péteré volt, illetve az ő magánkönyvtárába szánták. A kötetet a Borda Antikvárium kínálta megvételre, több egyetemi könyvtári kiállításon szerepelt. Önálló publikálására azért nem került sor, mivel a pozsonyi jezsuita kollégiumba került Pázmány-magánkönyvtár sajátos tulajdonosi bejegyzése hiányzik belőle.

²¹ Bresztyánszky Adalbert tihanyi bencés apát 1836-tól az MTA levelező tagja volt, magánkönyvtárából halála (1851. II. 15.) után kerülhetett ki a kötet.

részének tulajdonosi bejegyzését Pázmány Péter halála dátumával. E kötetek²² ismerete alap kutatás eredménye, a Pázmány-könyvtár történetében ez ideig ismeretlenek és közöletlenek voltak.

1.

Tommaso Garzoni, *L'ospidale de' pazzi incurabili*. Nuovamente ristampato, e posto in luce da Tomaso Garzoni da Bagnacavallo. Con tre capitoli in fine sopra la pazzia, In Venetia, Appresso Roberto Meietti, 1601.

Jelzet: Bar.10783/coll.1.

Della famosissima Compagnia della Lesina dialogo, capitoli, e ragionamenti, In Vicenza, Appresso li heredi di Perin libraro, ad istanza di Barezzo Barezzi, 1589. [Feltételezett szerzők: Francesco Maria Vialardi, Pietro Strozi, Tommaso Buoni]

Jelzet: Ant.7356/coll.2.

Tulajdonosi bejegyzés a coll. 1. címlapján: „Collegij Posoniensis Societatis Jesu 1637. 19. Martij.”

Használói bejegyzés: 0

Kötés: Fehér vaknyomásos disznóbőr, leszakadt kötőkkel; gerincén ráírt címmel és a pozsonyi jezsuita könyvtári elhelyezésre utaló „R” jelzéssel. Restaurálatlan.

Azonosítás a XVII–XVIII. századi történeti katalógusokban:

1. Coll. 1.: *Catalogus [...] Posoniensis [...] 1639* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak...*, i. m.): 0

Coll. 2.: Uitt.: 0

2. Coll. 1.: *Catalogus [...] Posoniensis [...] [1655–1663 körül]* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak...*, i. m., 220.): „Italici – Thomas Gersonus Hospitale Stultorum in alba m(embrana) in 4. Venetijs 1601”

Coll. 2.: Uitt.: 0

3. *J 24*: 0

4. *J 11*: 0

5. *J 20/19*: 0

2.

Cornelio Musso, *Prediche sopra Il Simbolo de gli Apostoli, Le Due dilettoni, di Dio, e del Prossimo, Il Sacro Decalogo, e La Passione di nostro signor Giesu Christo*, descritta da S. Giouanni Euangelista. Del [...] Cornelio Musso Vescovo di Bitonto. [...] Seconda editione, In Venetia, Appresso i Giunti, 1601.

Jelzet: Bar.02193

Tulajdonosi bejegyzés, címlapon: „Collegij Posoniensis Societatis Jesu 1637. 19. Martij.”

Használói bejegyzés: Aláhúzott sorok, pl. a 190–192. oldalon.

Kötés: Fehér pergamenkötés vaknyomásos léniával, leszakadt kötőkkel, pirosra festett lapszélekkel. A gerincen kézzel ráírt tartalomjegyzék és a pozsonyi jezsuita könyvtári elhelyezésre utaló „R 319”. Restaurálatlan.

Azonosítás a XVII–XVIII. századi történeti katalógusokban:

1. *Catalogus [...] Posoniensis [...] 1639* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak...*, i. m., 107.): „Concionatores et Cathechiste C – Eiusdem [Cornelius Mussus] Conc(ionum) in 4. Venet(iis) 1601 Giuntj”

²² Önálló arab sorszámot a kötetek és nem az egyes művek kaptak, azaz a kolligátumok egy sorszámpon találhatóak.

2. *Catalogus [...] Posoniensis [...] [1655-1663 körül][1655-1663 körül]* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak...*, i. m.): 0 [Vö. uitt, Italicí - 219. p.]

3. *J 24*: 0

4. *J 11*: 0

5. *J 20/19*: 36. p.

3.

Pedro de Ribadeneira, Princeps Christianus adversus Nicolaum Machiavellum, ceterosque huius temporis Politicos a P. Petro Ribadeneira Nuper Hispanice, nunc Latine a P. Ioanne Orano utroque Societatis Iesu Theologo editus, Poloniae ac Svveciae Regi dedicatum, Coloniae Agrippinae, apud Bernardum Gualtheri, 1604.

Megjegyzés: VD17 12:106625U

Jelzet: Bar.03204

Tulajdonosi bejegyzés, címlapon: „Collegij Posoniensis Societatis Jesu 1637. 19. Martij.”

Használói bejegyzés: előzéklapon egy mondat, utalással a mű 165. oldalára; a 164. oldal margóján további forráshivatkozások; az olvasónak címzett előszó-ban a †4_v és †8_r margóján, valószínűleg mindegyik Pázmány Pétertől.

Kötés: Pergamen kódestoredékbe kötve, leszakadt bőrkötőkkel, pirosra festett lapszélekkel. Gerincén kézzel ráírva a szerző és a rövid cím, továbbá a pozsonyi jezsuita könyvtári elhelyezésre utaló „E 21” és „O 46” jelzés. Restaurálatlan.

Azonosítás a XVII–XVIII. századi történeti katalógusokban:

1. *Catalogus [...] Posoniensis [...] 1639* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak...*, i. m., 119.): „Spirituales N - Nicolai Machiaveulli Princeps Ch(ris)tianus in 8 Colon(iae) 1604 Bernar(dus) Qualt(ius) [!]”

2. *Catalogus [...] Posoniensis [...] [1655-1663 körül][1655-1663 körül]* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak...*, i. m.): 0

3. *J 24*: 0

4. *J 11*: Nr. 10514 [téves megjelenési idővel: 1605]

5. *J 20/19*: 42. p.

A kötet a tartalomra utaló jelzéssel és nem a szerző nevének feltüntetésével került bejegyzésre az 1639-es pozsonyi jezsuita katalógusba. Ezért furcsállhatta Bitskey István és Kovács Béla (*Magyarországi jezsuita könyvtárak...*, i. m., 29; BITSKEY, *Humanista eudíció...*, i. m., 97), hogy Niccolo Machiavelli *Il principé*-jét vajon miért sorolták a spirituales szakba.

4.

Alberico Gentili, Disputationes tres: I. De libris Iuris Canonici. II. De libris Iuris Civilis. III. De Latinitate veteris Bibliorum versionis male accusata. [...] Nunc primum edita, Hanoviae, Apud Guilielmum Antonium, 1605-1606. [A második és a harmadik disputatiónak önálló belső címlapja van, a harmadik disputatio megjelenési éve 1605.]

Megjegyzés: VD 17 12:132675U

Jelzet: Bar.02954

Tulajdonosi bejegyzés, címlapon: „Collegij Posoniensis Societatis Jesu. 1637. 19. Martij.”

Használói bejegyzés: 0

Kötés: Fehér pergamenkötés, erősen sérült, leszakadt kötőkkel. Gerincén kézzel ráírva a tartalom jelzése, továbbá a pozsonyi jezsuita könyvtári elhelyezésre utaló „K 109”. Restaurálatlan.

Azonosítás a XVII–XVIII. századi történeti katalógusokban:

1. *Catalogus [...] Posoniensis [...] 1639* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak...*, i. m., 120.): „Historici Sacri et profani A – Alberici Gentilis Exe(m)p(laria) duo in 8. Hanonae (!) 1604. Guliel(mus) Antonius”
2. *Catalogus [...] Posoniensis [...] [1655–1663 körül][1655–1663 körül]* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak...*, i. m., 174.): „Juristae casistae canonistae A – Albericus Gentilis Disputationes tres in alba m(embrana) in Hannouiae 1605”
3. *J 24*: 0
4. *J 11*: Nr. 4909
5. *J 20/19*: 22. p.

5.

Martín Doyza, Myrrhithecium Poenitentiae, In quo Conciones Syper Evangelia Adventvs Domini, et Quadragesim[a]e, Sanctorumque eo tempore poenitentiali occurrentium exquisitissimae, Coloniae, Apud Ioannem Crithium, 1610.

Megjegyzés: VD 17 12:191944Y

Jelzet: Bar.02255

Tulajdonosi bejegyzés, címlapon: „Collegij Posoniensis Societatis Jesu. 1637. 19. Martij.”

Használói bejegyzés: 0

Kötés: Fehér pergamenkötés vaknyomásos léniákkal, leszakadt kötőkkel. Gerincén kézzel ráírva a tartalom jelzése. Restaurálatlan.

Azonosítás a XVII–XVIII. századi történeti katalógusokban:

1. *Catalogus [...] Posoniensis [...] 1639* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak...*, i. m., 110.): „Concionatores et catechiste M – Martinus Doicza in 8. Colon(iae) 1610. Ioan(nes) Critius”
2. *Catalogus [...] Posoniensis [...] [1655–1663 körül][1655–1663 körül]* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak...*, i. m., 171.): „Concionatores et catechistae M – Martinus Doyza Conciones Super Euang(elia) quadragesimalia in alba m(embrana) in 8 Coloniae 1610”
3. *J 24*: 0
4. *J 11*: Nr. 3779
5. *J 20/19*: 17. p.

6.

Philippe Bosquier, Orator Terrae Sanctae et Hungariae; seu Sacrarum Philippicarum, in Turcarum barbariem, et importunas Christianorum discordias, Coloniae Agrippinae, apud Ioannem Crithium, 1611.

Megjegyzés: VD17 12:101451A

Jelzet: Bar.01613/coll.1.

Diego de la Vega, Conciones quadragesimales a septuagesima usque ad feriam secundam resurrectionis. [...] Nunc primum in Germania edita, Coloniae, sumptibus Conradi Butgenii, 1608.

Megjegyzés: VD17 12:193786N

Jelzet: Bar.01613/coll.2.

Tulajdonosi bejegyzés a coll.1. címlapján: „Collegij Posoniensis Societatis Jesu 1637. 19. Martij.”

Használói bejegyzés: 0

Kötés: Fehér vaknyomásos disznóbőr, leszakadt bőrkötőkkel; gerincén ráírt címmel és a pozsonyi jezsuita könyvtári elhelyezésre utaló „F 67” jelzéssel, pirosra színezett lapszélekkel. Restaurálatlan.

Azonosítás a XVII–XVIII. századi történeti katalógusokban:

1. Coll. 1.: *Catalogus [...] Posoniensis [...] 1639* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak...*, i. m., 111.): „Concionatores et Catechiste P

– Philippus Bosqueri 5 partes in tribus libris in 8vo / Item Orbis Terrarum Terrae s(anc)tae 1611 / Item Orator”

Coll. 2.: Uitt.: 0

2. Coll. 1.: *Catalogus [...] Posoniensis [...] [1655–1663 körül][1655–1663 körül]* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak...*, i. m., 171.): „Concionatores et Cathechiste P – Philippus Boskhierus Orator Terrae S(an)ctae et Ungariae in albo c(oreo) in 8o Coloniae 1591 [!]”

Coll. 2.: Uitt.: 0 [vö. uitt., 167.: „Concionatores et Cathechiste D – Didacus Viega [!] Quadragesimales Concion(es) in albo c(oreo) in 8 Lugduni 1605”]

3. *J 24*: 0

4. *J 11*: Coll. 1. – Nr. 1772; Coll. 2. – 0

5. *J 20/19*: Coll. 1. – 9. p.; Coll. 2. – 0

7.

Giovanni Botero, *Le relationi universali di Giovanni Botero benese, divise in sei parti.* [...] Nuovamente ristampate, e corretto, Venetia, Appresso Alessandro Vecchi, 1612.

Jelzet: Bar.06501

Tulajdonosi bejegyzés, címlapon: „Collegij Posoniensis Societatis Jesu. 1637. 19. Martij.”

Használói bejegyzés: aláhúzott sorok. [A kötet hiányos: a példányból hiányzik az 5. rész (8 számozatlan, 70 számozott lap) és a 6. rész (8 számozatlan, 95 számozott lap, 1 térkép.)]

Kötés: Fehér pergamenkötés. Gerincén kézzel ráírva a tartalom jelzése, továbbá a pozsonyi jezsuita könyvtári elhelyezésre utaló „R 58”. Restaurálatlan.

Azonosítás a XVII–XVIII. századi történelmi katalógusokban:

1. *Catalogus [...] Posoniensis [...] 1639* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak...*, i. m.): 0

2. *Catalogus [...] Posoniensis [...] [1655–1663 körül][1655–1663 körül]* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak...*, i. m.): 0 [vö. uitt., 220.: „Italici – Joannes Boterus Relatio Uniuersalis in alba m(embrana) in 4. Romae 1592”]

3. *J 24*: 0

4. *J 11*: 0

5. *J 20/19*: 0

8.

Carolus Scribanus, *Philosophus Christianus, Antverpiae Apud haeredes Martini Nutij et Ioannem Meursium.* (Ex typographia Gerardi Wolsschati et Henrici Aertsi), 1614.

Jelzet: Bar.01604

Tulajdonosi bejegyzés, címlapon: „Collegij Posoniensis Societatis Jesu 1637. 19. Martij.”

Használói bejegyzés: a kötés hátsó előzékén velős mondás, valószínűleg nem Pázmány bejegyzése („Quam cito purpureos deperdit rem colores”).

Kötés: Fehér pergamenkötés, leszakadt kötőkkel, pirosra festett lapszélekkel. Gerincén kézzel ráírva a tartalom jelzése, továbbá a pozsonyi jezsuita könyvtári elhelyezésre utaló „T 20”. Restaurálatlan.

Azonosítás a XVII–XVIII. századi történelmi katalógusokban:

1. *Catalogus [...] Posoniensis [...] 1639* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak...*, i. m., 116.): „Spirituales C – Eiusde(m) [Caroli Scribanij] Philosophus Ch(risti)anus in 8 Mart(inus) Nutius”

2. *Catalogus [...] Posoniensis [...] [1655–1663 körül][1655–1663 körül]* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak...*, i. m., 208.): „Spirituales C – Carolus Scribanus S. J. Philosophus Christianus in alba m(embrana) in 8 Antverpiae 1614”

3. J 24: 0
 4. J 11: Nr. 11294
 5. J 20/19: 46. p.

9.

Aquisgranum, regia S. R. Imperii et coronationis Caesarum sedes ac metropolis, Matthiae imperatoris autoritate, catholico ac legitimo magistratui suo restitutum [...] ab Aquisgranensi Collegio Societatis Jesu Carmine descriptum [...], Coloniae Agrippinae, Sumptibus Bernardi Gualtheri, 1615.

Megjegyzés: VD17 3:307170V

Jelzet: Bar.06316/coll.1.

Joannes-Raphael Cobenzl, Epistolica velitatio in triumviros Augustanae Confessionis verbi ministros Joannem Schnelzigk, Simonem Mannum in Herenhals, et Bartholomaeum Rulichium Augustanum. An ex fide, quae nihil recipiat, quod scriptum non sit, probari possit [...], Olomucii, Typis Georgij Handelij, 1616.

Megjegyzés: VD17 3:307169G

Jelzet: Bar.06316/coll.2.

Tulajdonosi bejegyzés, coll.1. címlapján: „Collegij Posoniensis Societatis Jesu. 1637. 19. Martij”.

Használói bejegyzés: 0

Kötés: Fehér pergamenkötés elől hátul vaknyomásos léniákkal, sarkokban és középen stilizált növényi dísszel, leszakadt bőrkötőkkel. Gerincen vaknyomásos díszek, kézzel ráírva „Aquisgranum Cobenzl 123”. Restaurálatlan, elől és hátul alul égésnyomokkal.

Azonosítás a XVII–XVIII. századi történeti katalógusokban:

1. Coll. 1.: *Catalogus [...] Posoniensis [...] 1639* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak..., i. m.*, 133): „Poetae A – Aquisgranensis Collegij Carmen 1604.[?] Bernardus Qualter(!)”
Coll. 2.: 0
2. Coll. 1.: *Catalogus [...] Posoniensis [...] [1655–1663 körül][1655–1663 körül]* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak..., i. m.*): 0
Coll. 2.: 0
3. J 24: 0
4. J 11: Coll.2. Nr. 2765 [itt az eredeti őrzési hely Tyrnavia!]
5. J 20/19: 0

Lehetséges, hogy Pázmány Péter 1620-ban Nagyszombatban elégett könyvtárából származik.

10.

Jules Cesar Boulenger, Iulii Caesaris Bulengeri Diatribae, ad Isaaci Casauboni exercitationes adversus Illustrissimum Cardinalem Baronium. In duas partes divisae. Cum indice diatribarum, et materiarum locupletissimo, Lugduni, Apud Haeredes Gulielmi Rouillij, 1617.

Jelzet: Bar.02798

Tulajdonosi bejegyzés, címlapon: „Collegij Posoniensis Societatis Jesu. 1637. 19 Martij.”

Használói bejegyzés: 0

Kötés: Fehér pergamenkötés, vaknyomásos léniákkal, a sarkokban és középen stilizált virággal, gerincén öt vaknyomásos stilizált virág. Gerincén kézzel ráírva a tartalom jelzése, továbbá a pozsonyi jezsuita könyvtári elhelyezésre utaló „L 50”. Restaurálatlan.

Azonosítás a XVII–XVIII. századi történeti katalógusokban:

1. *Catalogus [...] Posoniensis [...] 1639* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak..., i. m.*, 103.): „Controversiae D – Diatribae Bullengeri Contra Caesar Baro(nem) in Folio Lugd(uni) 1617. Gull(iemus) Roui(illus)”
2. *Catalogus [...] Posoniensis [...] [1655–1663 körül][1655–1663 körül]* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak..., i. m.*): 0
3. *J 24*: 0
4. *J 11*: 0
5. *J 20/19*: 0

11.

Christoph Pezel, *Mellificium Historicum integrum: Cujus Pars Prima Complectitur historiam trium Monarchiarum: Chaldaicae sive Assyriacae, Persicae, Graecae, & rerum omnium quae a morte Alexandri M. a successoribus eius gesta sunt in regnis diversis. Collecto Flore Et Succo Ex Optimis Et Praestantissimis autoribus: Herodoto, Thucydide, Xenophonte, Diodoro Siculo, Ariano, Q Curtio, Iustino, Plutarcho, &c. Olim Quidem a Christophoro Pezelio, SS. Theologiae D. et Professore in Gymnasio Bremensi, in explicatione Epitomes Sleidani, De summis orbis terrarum Imperiis, propositum; Nunc vero sub incudem revocatum & perfectum, ac Chronologia Scaligeriana, & prophetiarum V. & N. Testam. complementis illustratum & locupletatum, cum Indice. a Johanne Lampadio, in schola publica Bremana S. Theologiae et Historiarum Professore, et Pastore ad D. Stephanum, Marpurgi, apud Paulum Egenolphum, 1617.*

Megjegyzés: VD17 3:307170V

Jelzet: Bar.05290/coll.1.

Christoph Pezel – Johann Lampadius, *Mellificii Historici Pars II. Complectens Historiam Romanae Reipublicae: videlicet, [...]. Collecto Flore et Succo ex Optimis auctoribus [...], Marpurgi, typis Pauli Egenolphi, 1616.*

Megjegyzés: VD17 3:307169G

Jelzet: Bar.05290/coll.2.

Tulajdonosi bejegyzés, coll.1. címlapján: „Collegij Posoniensis Societatis Jesu. 1637. 19. Martij.”

Használói bejegyzés: 0

Kötés: Fehér pergamenkötés, leszakadt bőrkötőkkel. Gerincen kézzel ráírva „Pezelius 120”. Restaurálatlan, elől és hátul alul égésnyomokkal.

Azonosítás a XVII–XVIII. századi történeti katalógusokban:

1. Coll.1.: *Catalogus [...] Posoniensis [...] 1639* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak..., i. m.*): 0
Coll. 2.: Uitt: 0
2. Coll.1.: *Catalogus [...] Posoniensis [...] [1655–1663 körül][1655–1663 körül]* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak..., i. m.*): 0
Coll. 2.: Uitt: (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak..., i. m.*, 196.): „Historici J – Joannes Lampadius Mellificium [!] Historicum tomus primus et 2dus in alba m(embrana) in 4to Marpurgi 1597 [!]”
3. *J 24*: 0
4. *J 11*: Nr. 6989 [itt valószínűleg tévesen: „Pars III”]
5. *J 20/19*: 38. p.

Lehetséges, hogy Pázmány Péter 1620-ban Nagyszombatban elégett könyvtárából származik.

12.

Andreas Eudaemon-Joannes, *Defensio Annalium Ecclesiasticorum Caesaris Baronii S. R. E. Cardin. adversus falsas calumnias, errores, ac mendacia Isaaci*

Casauboni, quas exercitationibus suis infercijt [...] libris duobus comprehensa, Coloniae Agrippinae, Apud Ioannem Kinchium, 1617.

Megjegyzés: VD17 23:236947A

Jelzet: Bar.01392

Tulajdonosi bejegyzés, címlapon: „Collegij Posoniensis Societatis Jesu. 1637. 19 Martij”.

Használói bejegyzés: 0

Kötés: Fehér pergamenkötés vaknyomásos léniákkal leszakadt kötőkkel. Gerincen kézzel ráírt rövid szerző- és címjelölés, továbbá a pozsonyi jezsuita könyvtári elhelyezésre utaló „G 37”. Restaurálatlan.

Azonosítás a XVII–XVIII. századi történeti katalógusokban:

1. *Catalogus [...] Posoniensis [...] 1639* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak..., i. m.*): 0
2. *Catalogus [...] Posoniensis [...] [1655–1663 körül][1655–1663 körül]* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak..., i. m.*, 193.): „Historici A – Andreas Eudaemon S. J. Defensio Annalium Ecclesiasticorum in alba m(embrana) in 4° Coloniae 1617”
3. *J 24:* 0
4. *J 11:* 0
5. *J 20/19:* 0

13.

Erycius Puteanus, Eryci Puteani Pietatis thaumata in Bernardi Bauhusi e Societate Iesu Proteum Parthenium, unius Libri Versum, unius Versus Librum, Stellarum numero, sive formis M. XXII. variatum, Antverpiae, Ex Officina Plantiniana, Apud Balthasarem et Ioannem Moretos, 1617.

Jelzet: Bar.01634

Tulajdonosi bejegyzés, címlapon: „Collegij Posoniensis Societatis Jesu 1637. 19. Martij. Cf [?] M Poëtae”

Használói bejegyzés: az 50. oldalon tíz soros latin vers, költői játék, mely a címben jelzett 1022 soros verset tovább folytatja, minden bizonnyal nem Pázmány Pétertől.

Kötés: Fehér pergamenkötés léniákkal, leszakadt kötőkkel; gerincen vaknyomásos apró virágok. Gerincen kézzel ráírt „24”. Restaurálatlan.

Azonosítás a XVII–XVIII. századi történeti katalógusokban:

1. *Catalogus [...] Posoniensis [...] 1639* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak..., i. m.*, 121.): „Historici sacri et profani E – Erycij Puteani Thamat(ologia) in 4. Antuer(piae) 1617. Balt(hasar) et Joan(nes) More(tus)”
2. *Catalogus [...] Posoniensis [...] [1655–1663 körül][1655–1663 körül]* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak..., i. m.*): 0
3. *J 24:* 0
4. *J 11:* 0
5. *J 20/19:* 0

14.

Fedele Daniele, Trattato della Divina providenza. Accresciuto dall' Autore in questa seconda editione. Diviso int re libri, In Verona, Per Bartolomeo Merlo, 1618.

Jelzet: Bar.01362

Tulajdonosi bejegyzés, címlapon: „Collegij Posoniensis Societatis Jesu. 1637. 19. Martij.”

Használói bejegyzés: 0

Kötés: Sárga pergamenkötés leszakadt kötőkkel és sérült gerinccel. Gerincen kézzel ráírt, a pozsonyi jezsuita könyvtári elhelyezésre utaló „R 38”. Restaurálatlan.

Azonosítás a XVII–XVIII. századi történeti katalógusokban:

1. *Catalogus [...] Posoniensis [...] 1639* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak...*, i. m., 108.): „Concionatores et cathedistae F – Fidelis Danielis in 4to Veronae 1618. Bart(holomeus) Merlo”
2. *Catalogus [...] Posoniensis [...] [1655–1663 körül][1655–1663 körül]* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak...*, i. m., 220.): „Italici – Daniel Fedele S. J. De diuina Prouidentia in flaua m(embrana) in 4. Veronae 1618”
3. *J 24: 0*
4. *J 11: Nr. 4393* („Fedele” névalakon)
5. *J 20/19: 20. p.*

15.

Joannes Kithonich, Directio methodica – Centuria certarum contrarietatum et dubietatum ex Decreto Tripartito desumptarum et resolutarum, Tyrnaviae, [Mollerus], 1619.

Megjegyzés: RMK II 392, 393; RMNy 1193.

Jelzet: RMK II. 57a:1 – RMK II. 57b:1

Tulajdonosi bejegyzés, címlapon: „Collegij Posoniensis Societatis Jesu 1637. 19. Martij.” – *első kötéstáblán kötésre nyomott felirat:* „P.[etrus] Pas.[many] P.[rimas] V.[ngariae] 16 19”

Használati bejegyzés: Kithonich János Pázmány Péter esztergomi érseknek szóló datálatlan ajánlásában (a₂, –c₂,) kéziratos sajtóhiba javítások (a₂, a₄) és a Pázmány család történetére vonatkozó forráshivatkozás bővítések (b₂) minden bizonnyal Pázmány Pétertől.

Kötés: Kiadói fehér pergamenkötés, elveszett kötőkkel, vaknyomással: léniákkal, sarkokban virágokkal, középen elől és hátul a díszített magyar címerrel. Előoldalon vaknyomással a tulajdonos neve, hivatala rövidítésével és a mű megjelenési évével. A gerincen kézzel ráírva a szerző és a mű rövid megnevezése. Restaurálatlan.

Azonosítás a XVII–XVIII. századi történeti katalógusokban:

1. *Catalogus [...] Posoniensis [...] 1639* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak...*, i. m.): 0
2. *Catalogus [...] Posoniensis [...] [1655–1663 körül][1655–1663 körül]* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak...*, i. m., 177.): „Juristae casistae canonistae J – Joannes Kithonich De jure Ungarico in alba m(embrana) in 4o Tyrnauiae 1519 [!]”
3. *J 24: 0*
4. *J 11: 0*
5. *J 20/19: 0*

16.

Roberto Bellarmino, De officio principis christiani libri tres [...] Quibus accessit Admonitio ad Episcopum Theanensem Nepotem suum, Coloniae, Sumptibus Bernardi Gualteri, 1619.

Megjegyzés: VD17 12:107020C; VD17 12:107025R

Jelzet: Bar.03186

Tulajdonosi bejegyzés, címlapon: „Collegij Posoniensis Societatis Jesu 1637. 19. Martij”.

Használati bejegyzés: 0

Kötés: Fehér pergamen, vaknyomásos léniával, elveszett kötőkkel. Gerincén kézzel ráírt szerző és cím, továbbá „O [felismerhetetlen szám]”. Restaurálatlan.

Azonosítás a XVII–XVIII. századi történeti katalógusokban:

1. *Catalogus [...] Posoniensis [...] 1639* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak...*, i. m.): 0

2. *Catalogus [...] Posoniensis [...] [1655–1663 körül][1655–1663 körül]* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak...*, i. m.): 0
3. *J 24*: 0
4. *J 11*: nr. 942 [a megjelenési év tévesen 1629]
5. *J 20/19*: 5. p.

17.

Karl Stengel, *Commentarius rerum gestarum sanctissimi apostolorum principis Petri, Augustae Vindelicorum, Apud Saram Mangiam Viduam, 1621* (a díszcímlapon 1620).

Megjegyzés: VD17 12:118770F

Jelzet: Bar.00931

Tulajdonosi bejegyzés, címlapon: „Collegij Posoniensis Societatis Jesu. 1637. 19. Martij.”

Használói bejegyzés: 0

Kötés: Fehér pergamen, elől, hátul és a gerincen feketére színezett vaknyomásos léniával, sarkokban virágokkal, elől középen úgynevezett jezsuita címer, hátul Szűz Mária monogram, gerincen levelek, elveszett kötőkkel. Gerincén kézzel ráírt szerző és cím, továbbá a pozsonyi jezsuita könyvtári elhelyezésre utaló „I 26”. Restaurálatlan.

Azonosítás a XVII–XVIII. századi történeti katalógusokban:

1. *Catalogus [...] Posoniensis [...] 1639* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak...*, i. m., 121.): „Historici sacri et profani C – Caroli Stengelij Comm(entaria) rerum Gestarum S(ancti) Petri in 4. Augustae 1621. Sarazo [!]”
2. *Catalogus [...] Posoniensis [...] [1655–1663 körül][1655–1663 körül]* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak...*, i. m., 194): „Historici C – Carolus Stengelius Gesta S(ancti) Petri in alba m(embrana) in 4o 1620”
3. *J 24*: 0
4. *J 11*: 0
5. *J 20/19*: 0 (vö. 48–49. p.)

18.

Bernardino Castori, *Institutione civile e Christiana per uno, che desidera viuere tanto in corte, quanto altrouue honoratamente, e christianamente, Roma, appresso Alesandro Zanetti, 1622.*

Jelzet: Bar.03254

Tulajdonosi bejegyzés, címlapon: „Collegij Posoniensis Societatis Jesu 1637. 19. Martij.” – *kötésen elől és hátul*: Pázmány Péter bíborosi címere.

Használói bejegyzés: 0

Kötés: Fehér pergamenkötés, aranyozott vaknyomással: elől és hátul léniák, sarkokban stílizált díszek, középen Pázmány Péter bíborosi címere, leszakadt kötőkkel. Gerincen aranyozott vaknyomásos léniák, köztük virágok. Gerincen kézzel ráírt tartalomjelzés és a pozsonyi jezsuita könyvtári elhelyezésre utaló „R 9”. Restaurálatlan.

Azonosítás a XVII–XVIII. századi történeti katalógusokban:

1. *Catalogus [...] Posoniensis [...] 1639* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak...*, i. m., 113): „Canonistae casistae iuristae B – Bernardinj Castorij Justitu(ti)o [!] Ciuil(is) in 4to Romae 1622. Men. [!] Sauettj [!]”
2. *Catalogus [...] Posoniensis [...] [1655–1663 körül][1655–1663 körül]* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak...*, i. m., 217.): „Italici – Bernardinus Castorus Institutiones Ciuiles in alba m(embrana) in 4. Romae 1622.”
3. *J 24*: 0
4. *J 11*: nr. 2445
5. *J 20/19*: 12. p.

19.

Blasius Apponyi, In Divini et Regii prophetae David triadem quinquagenariam, seu Psalterium Interpretatio Poëtica, Viennae Austriae, Typis Matthaei Formicae, 1624.

Megjegyzés: Szabó RMK III 1355

Jelzet: RMK III. 256:1

Tulajdonosi bejegyzés, címlapon: „Collegij Posoniensis Societatis Jesu 1637. 19. Martij.” – *címlapon a szerző neve alatt* a szerző hat soros Pázmány Péternek címzett saját kezű dedikációja.

Használói bejegyzés: 0

Kötés: Fehér pergamenkötés fekete színezett vaknyomással, elől hátul léniával, a sarkokban virágokkal, első kötéstábla közepén az úgynevezett jezsuita címer, hátsó kötéstábla közepén Szűz Mária álló alakja a gyermek Jézussal Holdsarlón – mint napba öltözött asszony, a gerincen virágok, aranyozott lapszéllel. A gerincen kézzel ráírva a mű címe és a pozsonyi jezsuita könyvtári elhelyezésre utaló „Q 72” jelzés. Restaurálatlan.

Azonosítás a XVII–XVIII. századi történelmi katalógusokban:

1. *Catalogus [...] Posoniensis [...] 1639* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak...*, i. m., 133): „Poetae B – Blasij Apponi in 4. Viennae 1624. Matthaeus Formica”
2. *Catalogus [...] Posoniensis [...] [1655–1663 körül] [1655–1663 körül]* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak...*, i. m.): 0
3. *J 24:* 0
4. *J 11:* 0
5. *J 20/19:* 0

20.

Quadrige famae regiae, qua [...] rex Hungariae Ferdinandus III. Magni Caesaris Ferdinandi II. Austriaci filius, [...] angelica s. regis Stephani corona insignitus, a quaternione Pythagorico Universitatis Viennensis [...] per quatuor Austriaci orbis plagas [...] circumvehitur, Viennae Austriae, Typis Matthaei Formicae, 1626.

Megjegyzés: VD17 1:086408S

Jelzet: Bar.07073

Tulajdonosi bejegyzés, címlapon: „Collegij Posoniensis Societatis Jesu. 1637. 19. Martij.” – *címlapelőtti szennylapon* Marcus Noëlius-nak, a bécsi jezsuita kollégium raktorának (1625–1632 között) öt soros Pázmány Péternek címzett, saját kezű dedikációja: „Illustrissimo Principj ac Domino D. Petro Pasmány Archiepiscopo Strigoniensi, suo totumque Collegium commendat Marcus Noëlius mpropria”

Használói bejegyzés: 0

Kötés: sárga pergamenkötés, roncsolt gerinccel. Restaurálatlan.

Azonosítás a XVII–XVIII. századi történelmi katalógusokban:

1. *Catalogus [...] Posoniensis [...] 1639* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak...*, i. m.): 0
2. *Catalogus [...] Posoniensis [...] [1655–1663 körül] [1655–1663 körül]* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak...*, i. m.): 0
3. *J 24:* 0
4. *J 11:* 0
5. *J 20/19:* 0

21.

Michael Caspar Lundorp [Iulius Bellus álnéven], Laurea Austriaca, Hoc est, Commentariorum de Statu Reipublicae Nostrae Temporis, sive De Bello Germanico eius[ue] causis, inter Divum Matthiam, et [...] Ferdinandum II. Romm. Impm. nec non Fridericum V. Palatinum, aliosque cum Imperii tum exteros Reges Principesque, gloriose vincente Aquila Caesare, gesto Libri XII

[...] Auctore et Interprete Iulio Bello [...], Francofurti, Typis Erasmi Kempfferi, sumptibus Ioh. Theobaldi Schönwetteri, 1627.

Megjegyzés: VD17 32:667375V

Jelzet: Bar.00166

Tulajdonosi bejegyzés, a szennycímlapon is és a díszcímlapon is: „Collegij Posoniensis Societatis Jesu. 1637. 19. Martij.”

Használói bejegyzés: első kötéstábla belső oldalán valószínűleg Pázmány Péter saját kezű bejegyzései és utalásai a kötet oldalszámaira; a kötetben folyamatosan található aláhúzások, továbbá margináliák ugyanezen kéztől.

Kötés: sárgásfehér pergamenkötés vaknyomással: léniákkal, a kötéstábla négy sarkába, oldalfelezõibe és közepébe nyomott stilizált virágokkal, gerincen további vaknyomásos díszítéssel. Leszakadt kötőkkel. A gerincen arannyal nyomtatott címke a tartalom megjelölésére és lekopott szám. Restaurálatlan, sérült.

Azonosítás a XVII–XVIII. századi történelmi katalógusokban:

1. *Catalogus [...] Posoniensis [...] 1639* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak...*, i. m., 123): „Historici Sacri et profani J – Julij Belli Laurea Austriaca in fol. Franco(furti) 1627. Erasmi Khempheri”
2. *Catalogus [...] Posoniensis [...] [1655–1663 körül] [1655–1663 körül]* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak...*, i. m.): 0
3. *J 24:* 0
4. *J 11:* 0
5. *J 20/19:* 0

22.

Pietro Andrea Canonieri, Petri Andreae Canonherii philosophi, medici ac theologi De admirandis vini virtutibus libri tres, Antverpiae, Apud Hieronymum Verdussium, 1627.

Jelzet: Bar.03984

Tulajdonosi bejegyzés, címlapon: „Collegij Posoniensis Societatis Jesu 1637. 19. Martij.”

Használói bejegyzés: 0

Kötés: fehér pergamen leszakadt zöld selyemkötőkkel, pirosra festett lapszélekkel. A gerincen kézzel ráírt tartalommegjelölés és a pozsonyi jezsuita könyvtári elhelyezésre utaló „P 23(?)”. Restaurálatlan.

Azonosítás a XVII–XVIII. századi történelmi katalógusokban:

1. *Catalogus [...] Posoniensis [...] 1639* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak...*, i. m.): 0
2. *Catalogus [...] Posoniensis [...] [1655–1663 körül] [1655–1663 körül]* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak...*, i. m., 206.): „Medici P – Petrus Canonherius De Uini uirtutibus libri 3. in alba m(embrana) in 8. Antuerpiae 1627”
3. *J 24:* 0
4. *J 11:* nr. 2274 (megjelenési év tévesen 1621)
5. *J 20/19:* 11. p. (megjelenési év tévesen 1621)

23.

Wilhelm Fabricius Hildanus, Guilhelmi Fabrici Hildani, [...] Lithotomia vesicae: hoc est, Accurata descriptio calculi vesicae, eiusdemque causarum, et signorum pathognomonicorum, inprimis vero Methodi, qua tam in foeminis, quam in Viris sit extrahendus [...], Basileae, Impensis Ludovici König, typis Joh. Schröteri, 1628.

Megjegyzés: VD17 12:194446Z

Jelzet: Bar.03923

Tulajdonosi bejegyzés, címlapon: „Collegij Posoniensis Societatis Jesu. 1637. 19. Martij.”

Használói bejegyzés: 0

Kötés: fehér pergamen leszakadt zöld selyemkötőkkel. A gerincen kézzel ráírt tartalom megjelölés és „P ... (?)”. Restaurálatlan.

Azonosítás a XVII–XVIII. századi történeti katalógusokban:

1. *Catalogus [...] Posoniensis [...] 1639* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak...*, i. m., 140.): „Medici G – Gulielmi Fabricij Holandi [!] Lithotomia Basiliae 1628. Ludouicus Küinig [!]”
2. *Catalogus [...] Posoniensis [...] [1655–1663 körül][1655–1663 körül]* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak...*, i. m., 202.): „Medici G – Guilielmus Fabricus Lithotomia Vesicae in alba m(embrana) in 8o Basiliae 1628”
3. *J 24:* 0
4. *J 11:* 0
5. *J 20/19:* 0

24.

Guido Bentivoglio, Relationi del cardinale Bentivoglio Publicatae da Erycio Puteano in An versa. [vol. I–II.] Ristampate in Colonia, [s. n.], 1630. (A két volumen egybenyomtatottak.)

Jelzet: Bar.05292

Tulajdonosi bejegyzés, címlapon: „Collegij Posoniensis Societatis Jesu 1637. 19. Martij.”

Használói bejegyzés: 0

Kötés: sárgásfehér pergamen arannyal színezett vaknyomással: léniával, a kötéstábla négy sarkába nyomott stilizált virággal, gerincen négy virággal. Leszakadt piros selyemkötőkkel. A gerincen kézzel ráírt tartalommegjelölés és a pozsonyi jezsuita könyvtári elhelyezésre utaló „R 36”. Az első kötéstábla felázott, sérült.

Azonosítás a XVII–XVIII. századi történeti katalógusokban:

1. *Catalogus [...] Posoniensis [...] 1639* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak...*, i. m., 120): „Historici Sacri et profani B – Bentivoglio [!] Cardin(alis) Rela(tiones ?) in 4to 1630 Coloniae Erycius Ptuean(us)”
2. *Catalogus [...] Posoniensis [...] [1655–1663 körül][1655–1663 körül]* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak...*, i. m., 220): „Italici – Cardinalis Bentivoglius Relatio in alba m(embrana) in 4. Coloniae 1630”
3. *J 24:* 0
4. *J 11:* 0
5. *J 20/19:* 0

25.

Erycius Puteanus, Statera belli et pacis, cum stateris aliis eam expendentibus, nec non iudiciis aliquot clarorum virorum in Batavia, Cosmopoli [Lovanii], Apud Batavum, [s. a., 1633? 1635?].

Jelzet: Bar.05996

Tulajdonosi bejegyzés, címlapon: „Collegij Posoniensis Societatis Jesu. 1637. 19. Martij.”

Használói bejegyzés: 0

Kötés: sárgásfehér pergamen leszakadt kötőkkel. A hátsó kötéstábla felázott.

Azonosítás a XVII–XVIII. századi történeti katalógusokban:

1. *Catalogus [...] Posoniensis [...] 1639* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak...*, i. m., 113.): „Canonistae casistae iuristae E – Ericij Puteani Statera belli et Pacis in 8. Cosmopoli apud Batauum”
2. *Catalogus [...] Posoniensis [...] [1655–1663 körül][1655–1663 körül]* (vö. szövegkiadása *Magyarországi jezsuita könyvtárak...*, i. m., 223.): „Varii – Ericius Puteanus De statera belli et pacis in alba in 12 Cosmopoli”

3. *J 24: 0*
 4. *J 11: nr. 10126* (megjelenési év itt „1633”)
 5. *J 20/19: 41. p.* (megjelenési év itt „1633”)

Összegzés

Pázmány Péter pozsonyi magánkönyvtárából – melyet végakarátát teljesítve beolvastottak a pozsonyi jezsuita kollégium könyvtárába – több kötet a rend feloszlata után 1782-ben Kovachich Márton György, a budai egyetem könyvtárának segédőre válogatásában Pozsonyból Budára, majd a könyvtár költözésével Pestre került. E kötetek közül az azonosított 25 kötet (= 30 mű) behasonlítása megtörtént a fennmaradt két számításba vehető XVII. századi pozsonyi jezsuita kollégiumi könyvtár katalógusában. Ennek eredményeként elvethető az a korábbi hipotézis, mely szerint a második, datálatlan, 1655–1663 körül készült pozsonyi katalógus azért készült, mert az első, 1639. évi katalógushoz képest jelentős állomány-növekedést, benne a Pázmány-könyvtár anyagát ebben rögzítették.²³ A Pázmány-könyvtárból származó kötetek nagy része ugyanis megtalálható az 1639-ben készült katalógusban is.

A Pázmány Péter pozsonyi magánkönyvtárából származó kötetekben a pozsonyi jezsuita kollégiumi tulajdonosi bejegyzés Pázmány halálának dátumával, azonos formában, azonos kéz bejegyzésével található meg. A kötetek napra meghatározott bekerülési dátumának feltüntetése a korban megszokott volt, ilyen bejegyzések nem csupán Pozsonyban²⁴ készültek, hanem például a zágrábi jezsuita kollégium könyvtárában is.²⁵ Kérdés, vajon ki készítette a köteteket egyedivé tevő bejegyzéseket? 1637-ben a pozsonyi kollégium könyvtárosa az osztrák származású magister Wolfgangus Förg, a poézis oktatója volt.²⁶ Mindössze egyetlen évet töltött Magyarországon, 1637-ben Pozsonyban.²⁷ Lehetséges, hogy az ő keze nyomát őrzik a kötetek – talán erre utal a 13. számon leírt Erycius Puteanus-kötet címlapján a tulajdonosi bejegyzés után olvasható, párja nélküli „Cf [?] M Poëtae” jelzés, azaz a kötetet mintegy „átutalta” saját, poézist oktató használatára. Ugyanekkor nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy Pázmány halála évében a pozsonyi jezsuita kollégiumban élt Pázmány közeli munkatársa Némethi Jakab, valamint Szednik János,²⁸ aki három éven át (1627–1629) gondozta a nagyszombati jezsuita könyvtárat.²⁹ Elképzelhető, hogy

²³ BITSKEY, KOVÁCS, *i. m.*, 36.

²⁴ További példaként lásd a budapesti Egyetemi Könyvtárban pl. 1627. június: Bar.01629 vagy 1637. november 9: Ant.1353; Ant.4439.

²⁵ Például lásd a budapesti Egyetemi Könyvtárban 1618. június 5: Ant.5230.

²⁶ Ladislaus LUKÁCS, *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S.I. II*, (1601–1640, Romae, Institutum Historicum S.I., 1982, 469.

²⁷ *Uo.*, 592.

²⁸ *Uo.*, 468–469.

²⁹ KNAPP ÉVA, *A 450 éves Egyetemi Könyvtár könyvtárosai a jezsuita korszakban (1561–1773)*, Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei XIV–XV, 2011, 111–142, itt: 114.

a Pázmány-magánkönyvtár köteteibe a tulajdonosi bejegyzés elkészítése bizalmi, kegyeleti feladat volt, s azt nem Wolfgang Förg könyvtáros végezte.

A Pázmány-könyvtárból ma ismert kötetek tanúsága szerint a következőkben foglalható össze a könyvtár néhány további jellemzője: **1.** Pázmány Péter a kötetek első tulajdonosa volt. **2.** Jelentős számban megtalálhatók a Pázmány-kortárs írók, különösen a jezsuita szerzők művei. **3.** Jelentős az ajándékba kapott művek száma. **4.** Bár Pázmánynak nem volt önálló politikaelméleti munkája, a könyvtár egy jelentős része a politikai irodalom, a fejedelmi tükrök határterületén mozgó nyomtatványokból és a jogi művekből áll. **5.** Számottevő a könyvtár anyagában a prédikációs művek jelenléte is, éppen úgy, ahogy ezt Bitskey István feltételezte.³⁰ **6.** Nem hiányoztak a korabeli költészetet képviselő munkák sem, azaz univerzális érdeklődést tükröző tudós könyvtár volt.

Bár a Pázmány-könyvtár fennmaradt köteteinek átfogó elemzése a Pozsonyban található, ott azonosított könyvanyaggal együtt végezhető el, a most először közölt 26 kötet (=31 mű) ismeretében nyilvánvaló, hogy a nyomtatványok tartalma és külső megjelenése (például Pázmánynak „címzett” pergamen díszkötések) révén e könyvtár hiteles lenyomata Pázmány pozsonyi udvara reprezentációjának is, továbbá a tulajdonos személyéhez kötődő mecénatúrának.³¹ A könyvtárból jelenleg ismert közel száz mű őrzési helyei bizonyítják, a pozsonyi Pázmány-könyvtár egy része Pozsonyban maradt, egy másik jelentős részt 1782 óta a budapesti Egyetemi Könyvtár őriz, s egy harmadik szétszóródott rész a legváltozatosabb helyeken lelhető fel – eldugott plébániai könyvtárakban éppúgy, mint a könyvkereskedelemben.

Befejezésként megjegyzem, bár a kutatás jelenleg még nem ismeri, nem ismerheti a pozsonyi Egyetemi Könyvtárban fellelt Pázmány-magánkönyvtár azonosított köteteit, az szinte bizonyos, hogy a Pozsonyban maradt kötetek között van Jeremias Drexel saját kezű ajándékozó dedikációját tartalmazó, Pázmány Péternek ajánlott *Rosae selectissimarum virtutum [...]* című Drexel-mű egyik 1636-os kiadásának (Antwerpen, München 1636) példánya, melynek nyomtatott ajánlása tartalmazza Pázmány első, közel teljes, bár vázlatos életrajzát. Ismeretes, hogy Drexel ezt a kötetet az 1637. január 1-én kelt levele mellékleteként küldte el Pázmánynak.³² Erre a kötetre utal Mészáros Klára Neszméri Sándor által közölt egyik 2004. januári nyilatkozatának következő részlete: „Az ajándékok közül igen érdekes és értékes egy német jezsuita író könyve, amely egy Pázmány munkásságát bemutató és értékelő tanulmányt is tartalmaz.”³³

³⁰ BITSKEY, KOVÁCS, *i. m.*; BITSKEY, *Humanista erudíció... i. m.*

³¹ Vö. BITSKEY ISTVÁN, *Reprezentáció és mecénatúra Pázmány Péter udvarában = Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*, szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó, Bp., Balassi, 2005, 361–374.

³² HARGITTAY, *i. m.*, 186.

³³ Lásd 15. jegyzet.

SZÁNTÓ (ARATOR) ISTVÁN SJ TEVÉKENYSÉGE A RÓMAI COLLEGIUM HUNGARICUM MEGALAPÍTÁSÁBAN

LÁZÁR ISTVÁN DÁVID

Az önálló Collegium Hungaricum megalapítása kísérletének történetével mind a magyar, mind pedig a nemzetközi szakirodalomban több tanulmány, monográfia-fejezet foglalkozott már.¹ A szerzők kivétel nélkül hangsúlyozzák az akkoriban Rómában tevékenykedő magyar gyóntató, a jezsuita Szántó István (vagy ahogyan nevének tükörfordításával latinosan nevezte magát: Stephanus Arator) elkötelezettségét, időnként harcos, néhányak szerint fanatikus kiállását a Collegium ügye mellett. E folyamat dokumentumainak jó része fennmaradt, így nyomon követhetők az események, a támogatók és ellenzők érvelése, a vélemények változása, és az okok, amelyek a Collegium Hungaricum megalapításához, majd rövid idő múlva a Collegium Germanicummal történő egyesítéséhez vezettek.²

Az események kulcsfigurája, Szántó (Arator) István 1541 körül született a Nyitrai egyházmegyéhez tartozó Devecseren, mint a neve is mutatja, feltehetően földműves családban. Korán árvaságra jutott: apja még gyermekkorában meghalt, édesanyját és testvéreit a törökök hurcolták el, nagybátyja nevelte. 1560-ban került Rómába (a Collegium Germanicumban tanult), majd a következő évben belépett a jezsuita rendbe. Később Bécsben folytatta tanulmányait, ahol 1565-ben filozófiából magiszteri fokozatot szerzett, ezután Nagyszombatban, Grácban és Bécsben tanított. 1575-től Rómában magyar gyóntató, s a dolgozatom tárgyát képező tevékenységét, az önálló Collegium Hungaricum létrehozását célzó erőfeszítések kudarcát követően, 1580-ban utazik Erdélybe, ahová hosszú évekkel korábban hívta Báthori István, a korábbi erdélyi fejedelem, ekkor már lengyel király, hogy részt vegyen az ott alapított iskola tevékenységében, a jezsuita misszió munkájában, a katolicizmus

¹ A teljesség igénye nélkül lásd pl. STEINHUBER, Andreas, *Geschichte des Collegium Germanicum Hungaricum in Rom*, I-II. Freiburg in Breisgau, 1895; FRAKNÓI VILMOS, *A római magyar szeminárium története*, Katolikus Szemle, 1912, 444–453, 562–580; BITSKEY ISTVÁN, *A római Collegium Germanicum-Hungaricum és a magyar ellenreformáció kezdetei*, ItK, 1983, 130–136; BITSKEY ISTVÁN, *Hungariából Rómába. A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.

² Legtöbbjüket az alábbi kiadvány tartalmazza: *Momumenta Historica Societatis Iesu* Vol. 101. *Monumenta antiquae Hungariae*, I., 1550–1579, edidit LUKÁCS, Ladislaus, Roma, Institutum Historicum S. I., 1969. (A továbbiakban: MAH I.)

ügyének előmozdításában. Erdélyben Kolozsvárott, Nagyváradon és Gyulafehérváron tevékenykedett. Tevékenysége igen szerteágazó: tanít, prédikál, térít, hitvitákat folytat a különböző protestáns felekezetek képviselőivel; többször a szó szoros értelmében vére menők ezek a viták: pl. 1587-ben Nagyváradon a húsvéti körmenetet a protestánsok megtámadják, a keresztet meggyalázzák, a résztvevőket alaposan helybenhagyják. 1588 decemberében a megyesi országgyűlésen határozatot hoztak, mely szerint a jezsuitáknak el kell hagyniuk az országot. A későbbiekben Szántó Vágsellyén, Bécsben, majd Znióvárálján tevékenykedett, ahová 1600-ban vonult vissza. 1605-ben azonban Bocskai István hajdúi felgyújtották a rendházat, ahol – Szántó megfogalmazása szerint – negyven év irodalmi tevékenysége vált a lángok martalékává. Ezt követően haláláig (1612) Olmützben tartózkodott.³

A rendalapító, Loyolai Szent Ignác is úgy gondolta, hogy a protestantizmussal szemben úgy tudják a leghatékonyabban folytatni a küzdelmet, ha katolikus részről is magas színvonalon képzett, teológiailag művelt papokat állítanak szembe a reformáció eszméinek hirdetőivel. Protestáns oldalon ugyanis már igen korán kialakultak azok az egyetemek, amelyek hallgatói a későbbiekben sikeres prédikátorokként működtek az igen gyorsan protestáns többségűvé vált tartományokban, országokban. Célja elérésének érdekében Loyolai Szent Ignác 1552-ben megalapította Rómában a Collegium Germanicumot, melynek fő célkitűzése a német anyanyelvű papok képzése volt. 1554-ben már tervek fogalmazódtak meg arra nézve, hogy száz magyar pap képzésére alkalmas önálló Collegium Hungaricumot kellene létrehozni, s ezt a tervet I. Ferdinánd követe, Didacus Lasso támogatta, azonban a megvalósulásig nem jutott el. Iohannes Polanco, a rend történetét az alapító haláláig feldolgozó művében erről így ír:

„Agi coeptum est de Ungarico Collegio Romae ad modum Germanici instituendo ad illius provinciae spiritualem utilitatem. Et Dominus Didacus Lasso, legatus Regis Romanorum, animum propensissimum ad hoc negotium curandum ostendebat, et ipsemet, si opus esset, ad Regem Romanorum se missurum pollicebatur, ut centum eius nationis iuvenes in institutione eadem qua Germani, separato in loco tenerentur. Sed res haec propter varietatem temporum subsecutam et alias difficultates id temporis non ad maturitatem venit.”⁴

A Collegium Hungaricum tehát ez idő tájt nem jött létre, azonban a következő évtizedekben számos magyarországi diák – többek között Szántó (Arator) István is – folytatta itt a tanulmányait.⁵ Komoly lendületet adott a Collegium megalapításának Szántó tevékenysége Rómában. Mint már említettem, ő az 1575-ös jubileumi évre érkezett magyar gyóntatóként az örök városba, s úgy gondolta, egy év után

³ Életéről, munkásságáról lásd GYENIS András, *Száz jezsuita arcél I.*, Bp., Száz Jezuista Arcél, 1941, 241–285; TIMÁR Kálmán, *Szántó (Arator) István irodalmi tervei*, ItK, 1930, 34–42., 161–174.; *J. Argenti tractai*, kiad. VERESS Endre, utószó BENDA Kálmán, Szeged, JATE, 1983 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 7.).

⁴ I. A. POLANCUS, *Chronicon Societatis Iesu*, MAH I., 3.

⁵ Róluk lásd BITSKEY István, *Hungariából Rómába i. m.*, 35–40.

hazatér,⁶ hiszen már évek óta ígérte Báthori István erdélyi fejedelemnek, hogy eleget tesz meghívásának, és a Kolozsvárott alapítandó jezsuita iskola munkájában, valamint az erdélyi katolicizmus megerősítésében részt vesz. Ezt megelőzően azonban hosszú időn keresztül folytatta erőfeszítéseit Rómában a Collegium Hungaricum létrehozása érdekében. Minden bizonnyal úgy vélte, ismervén a katolikus egyház sanyarú helyzetét Magyarországon, a paphiányt, a reformáció térhódítását stb., hogy előbbrevaló annak az intézménynek a létrehozása, amely a későbbiekben felkészült papokat tud kibocsátani a katolikus restauráció elősegítésére.

Szántó számos beadványt, iratot szerkesztett, melyben alaposan indokolja a Collegium megalapításának szükségességét. Több bíborost is megnyert ügyének, s így hosszú küzdelmek árán keresztül tudta vinni szándékát. A Collegium Hungaricum részére egy magyar tulajdonban lévő épületet szemelt ki, a Monte Celiön lévő rendházat, amelyben akkor pálos szerzetesek laktak, akik között – egy kilencvenéves atya kivételével – egyetlen magyar nemzetiségű sem volt, és – Szántó elbeszélése szerint – erkölcstelen életmódot folytattak, nem törődve a rendi fegyelemmel. A pálosok azonban igyekeztek megakadályozni Szántó terveit. Több bíborost megnyertek ügyüknek, a Pálos rend dalmát tartományfőnöke, Johannes Dombrinus is tiltakozott,⁷ sőt tekintélyes magyarországi támogatóra is akadtak Draskovich György győri püspök személyében. Szántó azonban e kísérleteket meghiúsítja, s eléri, hogy a pápa megalapítsa a Collegium Hungaricumot.

1579. március 1-jén kelt XIII. Gergely pápa alapító bullája,⁸ amelyben az említett épülettel együtt megfelelő jövedelmet bocsát a Collegium rendelkezésére, valamint az irányítást a jezsuitákra bízta; a rektor F. Torres lesz. Négy bíborost is rendel a pápa a Collegiumhoz protectorként, hogy segítsék az intézmény beindulását. A Collegium azonban nem sokáig maradt fenn, ugyanis – Szántó reményei, valamint a magyar püspökök ígérete ellenére – nem volt elegendő magyar diák. Mindössze négy hallgató költözött be május 28-án a Collegiumba, s a későbbiekben sem érkeztek újabbak. Az egyik protector, Johannes Morone bíboros 1579. augusztus 15-én kelt levelében⁹ felveti a pápának, hogy érdemes volna a Collegium Hungaricumot valamely másik, már működő intézménnyel egyesíteni. A pápa minden bizonnyal magáévá tette ezt a gondolatot, s az esetlegesen érkező diákokat már a Collegium Germanicumba irányította. Szántó azonban nem nyugodott bele a döntésbe, tiltakozott, s igyekezett megakadályozni az összevonást. Ennek következtében a pápát is magára haragította, aki – amint azt a *Historia unionis Collegii Hungarici cum Germanico*¹⁰ című írásában említi – kiátkozás terhe alatt megtiltotta, hogy a továbbiakban bármit is tegyen a Collegium ügyében:

⁶ MAH I., 527–531.

⁷ A pálosok tiltakozó iratait G Sireto bíboroshoz és XIII. Gergely pápához lásd MAH I., 772–778.

⁸ MAH I., 791–798.

⁹ MAH I., 950–954.

¹⁰ MAH I., 987–997.

„*inhibuit mihi [...] sub paena anathematis, ne quicquam amplius de Seminario Ungarico tractarem.*”

Mégsem mondhatjuk azt, hogy a Collegium Hungaricum egyesítése a Germanicummal egyértelműen kudarcnak tekinthető. A pápa ugyanis az 1580. április 13-án kelt, az egyesítést véglegesítő bullájában¹¹ úgy rendelkezik, hogy a jövőben a Collegiumban mindig biztosítani kell helyet 12 magyar részére, így a következő évtizedekben, évszázadokban számos magyar hallgató végezhetett itt tanulmányait.

Mint említettem, számos levél és egyéb irat maradt fenn, amelyekkel Szántó igyekszik a Collegium ügyét előmozdítani. Mindezek érvelése, felépítése hasonló. Közülük kettőt érdemes kiemelni, mivel összefoglaló jellegűek, és Szántó argumentációját részletesen összefoglalva, retorikailag elrendezve tartalmazzák. Az első az 1578 márciusában íródott *De Collegio Hungarico in urbe excitando libellus*¹², a másik pedig az 1578 végén, 1579 elején írt *De Collegio Hungarico in urbe erigendo oratio*¹³. Az előbbi rövidebb (8 levélnyi, nyomtatásban 10 oldalnyi) terjedelmű, az utóbbi hozzávetőlegesen ötször terjedelmesebb. Mindkét írás címzettje a pápa, azonban a *Libellus*t két bíborosnak adta át Szántó, akik feltehetően referáltak róla a pápának, az *Oratió*t pedig közvetlenül a pápának címezte. A terjedelembeli különbség ellenére mindkét írás gondolatmenete, felépítése, érvelési logikája nagyon hasonló. A rövidebb *Libellus*t két részre osztja. Az elsőben a Collegium megalapításának szükségességéről értekezik, öt pontba szedve az érveit, a második részben pedig arról, hogy hol és hogyan lehetséges az alapítás. A *Libellus* célja 1578 márciusában az lehetett, hogy minél több támogatót szerezzen a kezdeményezésnek, és elébe menjen az ellenérveknek. Így a szöveg tömör, szikár logikával felépített, az év végén az *Oratio* pedig inkább a pápai döntés kieszközölését kívánta elősegíteni, így a konkrét argumentumok elősorolásán kívül nagyobb szerep jut az elbeszéléseknek, leírásoknak, a szöveg tehát – amint a cím, vagyis a műfaji megjelölés is mutatja – sokkal inkább tekinthető meggyőző beszédnek.

A *Libellus* bevezetőjében jelzi, hogy nem kíván ékesszólóan, bőbeszédűen fogalmazni, csupán a tényeket sorolja fel egyszerűen, amelyek arról győzhetik meg az olvasót, hogy a Collegium megalapításának terve támogatandó.

„[...] *neglecto [...] omni ornatu rethorcio, stilo philosophico rudi et inculto rationes tantummodo aliquot adferam [...]*”¹⁴

Az első érv – amely miatt a tervet támogatni kell – az, hogy Magyarország évszázadok óta az egyetemes kereszténység védőbástyája, azaz Szántó a jól ismert „*propugnaculum totius Christianitatis*” toposzt alkalmazza. Magyarország óvta meg Európát korábban a tatároktól, s hosszú ideje a törököktől. A következő érv szerint a magyarság a kezdetektől fogva hűséges volt a katolikus hithez, s minden

¹¹ *Momumenta Historica Societatis Iesu* Vol. 112., *Monumenta antiquae Hungariae*, II., 1580–1586, editit LUKÁCS, Ladislaus, Roma, Institutum Historicum S. I., 1976, 51–55.

¹² MAH I. 637–647.

¹³ MAH I. 698–757.

¹⁴ MAH I., 639.

eretnység ellen küzdött. Az érv megerősítéséhez felemléti Zsigmond és Hunyadi Mátyás hadjáratait. A következő pont szerint nem csupán a valláshoz, hanem a Szentszékhez is mindig hűséges volt az ország és uralkodói. Magyarország azonban – hangzik a negyedik érv – most kettős segítségre szorul. Anyagira a török fenyegetés ellenében, és lelki-szellemire az eretnységek (értsd: protestantizmus) ellen. A lelki segítség legfőbb eszköze a papképzés, hiszen a reformált felekezetek számos ifjút küldenek külföldi protestáns egyetemekre (Wittenberg, Nürnberg stb.) tanulni, s ellenükben sikerre csak jól képzett katolikus papok számíthatnak. A következő érv: elképzelhetetlen mértékű a paphiány Magyarországon, ami szintén a protestánsok malmára hajtja a vizet, hiszen jobb híján a prédikátorokat hallgatják még a jámbor hívek is.

„[...] *haereticos non ob aliam causam audiunt, quam quod catholicos, quos audiunt, non habeant.*”¹⁵

A Collegium elhelyezését Magyarországon nem látja megoldhatónak, mivel csupán három várost tud felsorolni, ahol nincsenek jelen erőteljesen az „eretnek” (azaz a protestánsok), tehát alkalmas helyként csak a katolicizmus központja, Róma jöhet szóba. Épületként pedig – amint már említettem – a Monte Celióon lévő rendházat találja alkalmasnak, amelyhez javadalmak is tartoznak, s ezek a leendő Collegium fenntartásához is hozzájárulhatnak. A *Libellus* terjedelméhez képest meglehetősen sokat beszél Szántó a rendházban élő pálosok erkölcstelen életmódjáról, méltatlan viselkedésükről, amellyel a magyar nemzet megítélését is rombolják, holott az egész házban csupán egyetlen magyar, egy kilencvenéves idős atya él. Úgy vélem, azért látta jónak, hogy hosszasan ecsetelje az ott élő pálosok romlottságát, mivel számított erőteljes ellenállásukra, és így igyekezett őket hiteltelenné tenni, szavahihetőségüket előre aláásni.

A *Libellus* lezárásaként a megalapítandó Collegium önállósága mellett érvel, kéri a pápát, hogy más nemzetekhez tartozó diákok befogadását ne engedélyezze. „[...] *precor, oro atque obtestor ne patiatur Sua Sanctitas peregrinas nationes cum Ungarica misceri. Ungari enim impatientes sunt talis missionis, et praesertim a Germanis multo magis abhorrent, quam Galli ab Hispanis; ita ut videatur naturali quodammodo odium inter eos propter varia bella, quae inter se gesserunt.*”¹⁶

Szántó a magyaroknak a németekkel szembeni „természetükből adódó” ellenérzését máshol is hangoztatja.¹⁷ E véleménye elsősorban a mohácsi csatavesztést követő, az ország három részre szakadásával járó belső viszálykodásokra vezethető vissza. Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy Szántó Báthori István korábbi erdélyi fejedelem, ekkor már lengyel király híve, az ő támogatását élvezve, s köztudott, hogy a lengyel trón elnyerése érdekében kifejtett erőfeszítéseinek fő ellenlábasa a

¹⁵ MAH I., 642.

¹⁶ MAH I., 647.

¹⁷ Lásd pl. MAH I., 723.

császár volt. Számításba kell venni a retorikai pozíciót is: Szántó az önálló magyar Collegium mellett érvel, így mindenképpen hangsúlyoznia kell, hogy a korábbi gyakorlat, amely szerint a magyar hallgatók a Collegium Germanicumban éltek, nem tartható fenn. Nem tartom kizártnak, hogy a Collegium Germanicumban szerzett korábbi kedvezőtlen tapasztalatai is hozzájárultak e véleménye megfogalmazásához, azonban ez forrásokkal nem igazolható.

Úgy tűnik a fenti érrendszer és Szántó kitartó tevékenysége meggyőzte a pápai udvart a magyar papképzés szükségességéről, azonban a körülmények (elsősorban a gazdasági racionalitás) megakadályozták az önálló Collegium Hungaricum fennmaradását.

HÁROM ÓMÓDI HATTYÚ

Pázmány Péter alakja a kortárs szépirodalomban

MACZÁK IBOLYA*

Pázmány Péter alakja – ha nem is gyakorta – fel-feltűnik a magyar szépirodalomban.¹ Az alábbiakban néhány olyan példát vizsgálok, amelyek a 20. század második felében idézték meg a „bíboros Cicerót”. A Csokonai Lili-szerzőséggel elhíresült Esterházy Péter-regény, a *Tizenhét hattyúk* 1987-ben, Báthori Csaba *Bestiarium literaricum* című gyűjteménye húsz évvel később, 2007-ben, Lackfi János *Három ómódi tánc* című verse 2009-ben² jelent meg nyomtatásban. Három különböző műfaj, eltérő stílus és igencsak különböző mértékű szakirodalmi és kritikai reflektáltság. Vizsgálódásaim során ennek ellenére azt tapasztaltam, hogy számos hasonló vonása van a három műnek – és legtöbb esetben ezek éppen Pázmányhoz kapcsolódnak.

Az első ilyen pont maga Pázmány alakja. Több szempontból is. Legszenbetűnőbb ezek közül a szövegalkotás, illetve stilizálás kérdésköre. Benyovszky Krisztián definíciója szerint a stilizálás nem más, mint „Olyan művészi törekvés, kifejezésbeli tendencia, intertextuális stratégia megjelenése az irodalomban, amely »sajátjaként« használja fel, illetve alkalmazza korábbi stílusok (szerző, csoport, irányzat, korszak) jellegadó vonásait. Közben – elsősorban legalábbis – nem azok »restaurálását« célozza meg, hanem egy tudatos, nagyon is racionális művelet során a kiemelt (valamilyen szempontból jellegzetesnek, tipikusnak tartott) elemekből konstruál egy stilisztikailag egységes szöveget, egy-egy szerzőt, írói csoportosulást, műfajt megidéz, bizonyos mértékig imitáló formációt.”³ Ezen „munkafolyamat” állomásait és aspektusait természetesen az Esterházy-művel kapcsolatban vizsgálta eddig a szakirodalom: filológiai, nyelvészeti, hermeneutikai

* A szerző az MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport tagja. Munkáját az OTKA K 101571 számú pályázata támogatta.

¹ Vö. *Pázmány Péter-bibliográfia*, összeáll. ADONYI Judit, MACZÁK Ibolya, Piliscsaba, PPKE BTK, 2005 (Pázmány Irodalmi Műhely – Bibliográfiák, katalógusok, 1) [a Pázmány-kultuszra vonatkozó tételek]; HARGITAY Emil, *A Pázmány-kultuszhoz = Pázmány Péter és egyeteme*, szerk. KRÁNYI Mihály, MACZÁK Ibolya, Bp., PPKE, 2010, 11–13.

² Kortárs, 2009. november, 20–21.

³ BENYOVSKY Krisztián, *Modor vagy dialógus?: Szempontok az irodalmi stilizáció értelmezéséhez*, Tiszatáj, 2003, 87.

szempontból is elemezték.⁴ Tanulságos lenne a másik két mű esetében is szisztematikusan elvégezni ezeket, ám ez jelen írás kereteit meghaladja.⁵

Érdeemes azonban elidőzni három – eddig mindhárom mű tekintetében – kevesebb figyelmet kapott szemponton: egyrészt Pázmány névalakjára, a három mű felsorolás-jellegére, amelyben Pázmány helyet kap, harmadrészt a bűn-büntetés fogalmakörére, amelynek révén mindhárom műhöz kapcsolódik Pázmány.

„[...] az univerzum végtelenségében, valamint az emberi létezés megszámlálhatatlan külső és belső összetevője, alakítója, eszköze, megjelenése között a listázás (enumeráció, felleltározás, tartalmi-alaki rokonuláson alapuló egymás mellé rendelés, összegyűjtés) a kaotikus szétesettség, beláthatatlanság érzete helyébe a kontextualizáló viszonyrendek barátságosabb, otthonosabb képzetét léptetheti” – fogalmazta meg Tarján Tamás *A lista mámore* című Umberto Eco-könyvről írt ismertetésében.⁶ Nem tagadható az sem, hogy a listák felfedezése, megismerése ugyancsak egyfajta antropológiai örömet kínál. Esetünkben azonban ezen felül listák elemzése és értelmezése sajátos elemzési szempontot ad Pázmány alakjának értelmezéséhez is.

Esterházy könyve tizenhét hattýúból, tizenhét fejezetből áll. Ebből a tizenhatodik – az *inventárhattyú* – tizenhét tételből, s ezek közül a tizenhatodik – a (*tizenhét hattýúk*) – ismét tizenhétből.⁷ Az inventárium, vagyis a leltár második tétele Pázmány Péter, kötetbeli írása szerint (*pázmány péter*). Amennyiben a leltározás fenti szabályai szerint próbáljuk értelmezni szerepét, a következő eredményre jutunk: a kötet második fejezete az *Édesapámhattyú*, a (*tizenhét hattýúk*) második szava pedig (a kiadvány eredeti írásmódja szerint) a MAGVETŐ. Amennyiben kapcsolatot keresünk a három fogalom között, meg is találjuk, az apa (mint pater familias), a lelkiatya és a nemzőapa („magvető”) sajátos összhangban áll egymással.

A Pázmány Péterre utaló tétel ugyanakkor sajátos irodalmi formát és sajátos témakört hangsúlyoz a kötetben belül. Egyrészt az önvallomásszerű, naplószerű szövegrészekhez képest sajátos ez a monológ (még akkor is, ha az önvallomás keretein belül értelmeződik), hiszen más fejezetekhez képest megszólítottja van, mégpedig Pázmány Péter. Sőt, egy meglehetősen szabályozott beszédszituáció is körvonalazódik benne: mégpedig a gyónás. Sőt, egyfajta anti-gyónás: „Nem gyónásra gyöttem. Nem alitom, hogy gonoszságban förtőznék vagy bűnt cselekesznék, ugyan csak rosszat. Bizon viszont talám a rossz az méreatesb, hogy a bűn... Tudatlan vólnék. Nédd el beszéde-met. De nem errül vagon szó, nem fölmentésért ravaszkomod. Beszélgetnék véled,

⁴ A teljesség igénye nélkül: Jolanta JASTRZEBSKA, *Archaizálás és intertextualitás (Csokonai Lili Tizenhét hattýúk)*, ItK, 1991, 48–62; TOLCSVAI NAGY GÁBOR, *Nyelv a magasban: A Tizenhét hattýúk nyelvszemlélete*, Alföld, 1994/7, 47–54; SELYEM ZSUZSA, *Archeológia és prómszám-technika a Tizenhét hattýúkban = Találunk szavakat: Válogatott írások Esterházy Péter műveiről, 1974–2008*, vál. PALKÓ GÁBOR, PÉCZELY DÓRA, Bp., Magvető, 2010, 95–113.

⁵ További kutatási feladatommak tekintem.

⁶ TARJÁN TAMÁS, *A mámor listája – Umberto Eco: A lista mámore*, 2010. május 21. <http://kultura.hu/main.php?folderID=1174&articleID=299978&ctag=articlist&iid=1> [Utolsó letöltés: 2013. március 6.]

⁷ Vö. SELYEM, *i. m.*, 108.

tiszta életű, nagy ember.”⁸ Vagyis a szöveg egyaránt „negligálja” a gyónást, amennyiben „megtagadja” annak formáját („csak beszélgetni jött”) és tartalmát (tagadja, hogy bűnt követett volna el), és végkimenetelét (nem kér feloldozást).

Báthori Csaba könyve – hasonlóan Esterházyéhoz – már műfajjelölésében is egy meglévő, régies műfaj a bestiarium megújítását célozza.⁹ Utóbbi szerző művében szintén sajátos szerkezetet ad: a könyvében szereplő (a Biblia és egy meg nem nevezett kritikus kivételével), csaknem hatvan írói arckép megrajzolása során a szerző egy-egy állattal rokonítja az érintettet, majd minden ilyen fejezetet stílusparódiával zár. Besorolása alapvetően kronologikus, bár kétségtelenül a huszadik századi (sőt, a kortárs) szerzők vannak többségben nála. Még érdekesebb azonban, hogy besorolásában a Biblia után közvetlenül – az Esterházy-besoroláshoz hasonlóan második-ként! – Pázmány következik. (S hiányzik például olyan gyakorta parafrázeált szerző, mint például Balassi.) Ennek fényében Pázmány, mint egyfajta ősatya, a *Biblia* és a magyar irodalom közötti összekötő kapocsként jelenik meg.

Báthori irodalmi állattanában PÁZMÁNYPÉTER a szócikk címe, ami Pázmányt jelöli, mely a sajátos rendszertani besorolás szerint barna barokk barátkeselyű. Jóllehet a valódi monachusok szerzetesi öltözékre emlékeztető tollcsuklyájuk miatt kapták ezt a nevet, Pázmány inkább olyan jellemzői miatt, melyek révén „szívesen furdalja a más lelkiismeretét”¹⁰ és „inkább csorrával tépáz, mintsem karmaival”.¹¹ Amint a fentiekből is kitűnik, ebben az esetben a hitvitázó, bűnostorozó Pázmány képét vetíti a szerző az olvasó elé. Érdekes módon – Esterházy-könyvhöz hasonlóan – a Báthori-szövegben is felmerül a „lista a listában” játék: „Van egy kis könyvecskéje, abban lajstromba szedi a vélt emberi gyarlóságokat, és rögtön hathatós panáceaikat is ajánl, elleneszerül.”¹²

Lackfi János verse első látásra is a táncversek – Kormos István *Karcos torokkal*, Szilágyi Domokos *Táncszó*, vagy a legismertebb: Nagy László *Táncbéli tánc-szók* című művének – hagyományát követi. Jobban szemügyre véve azonban *A három ómódi táncot*, a cím és a szerkesztettség az említettektől eltérő, sajátos hangsúlyt ad a versnek. Egyrészt azért, mert ez a vers nem egy, hanem három: azonos főcím alatt három alcímet (és természetesen három külön szövegrészt) tartalmaz. Egyfajta versciklusról beszélhetünk tehát, melynek szerkesztése ugyanazon listára, sorozatra utal, mégpedig a táncrendre. Ez már önmagában is egyfajta variációs lehetőséget sejtet. Míg az említett táncversek láthatóan egy-egy meg nem nevezett tánc ritmusában íródtak, addig Lackfi szövege tulajdonképpen egy adott témára

⁸ ESTERHÁZY Péter, *Tizenhét hattyúk*, Bp., Magvető, 1987, 88.

⁹ A bestiariumok hagyományosan a Physiologusra támaszkodó szimbolikus természetrajz-könyvek voltak, s mint ilyenek, főként az állatok és kövek Krisztusra, az emberekre és az ördögre vonatkozatható jelentését tartalmazták. Ebből adódóan fontos prédikációs segédeszköznek minősültek. vö. *Magyar katolikus lexikon*, főszerk. Diós István, I. Bp., Szent István Társulat, 1993, 797.

¹⁰ BATHORI Csaba, *Bestiarium literaricum*, Bp., Scolar, 2007, 10.

¹¹ *Uo.*

¹² *Uo.*

háromféle, alcímbe jelölt (tánc)ritmusban megírt variációkat jelent. A közös téma pedig nem más, mint az ördög, a bűn, illetőleg az ehhez való viszonyulás. A palotás, a kanásztánc és a keringő mind-mind más formában, ámde hasonló játékosággal ad számot arról, hogy bárha manapság már nem vigyázzák a lépteinket dörgő hangú hitszónokok, az ördög, a bűn éppen úgy szedi áldozatait ma is, mint Pázmány idejében:

„Régente	prókátor
Bömbölve	mennydörgött:
»Így ördög,	úgy ördög,
Miszlíkre	széttörtök!«
Manapság	azt tartják,
»Ej, hagyd el,	nincs ördög,
Itt sincsen,	ott sincsen,
Kámforrá	szétpörgött.«

Igaz ugyan, hogy a hajdani bíboros neve csak a címbe jelenik meg – illetőleg sejtethető, hogy van némi köze a kanásztáncban említett bömbölő prókátorhoz – a kissé familiáris „Pázmány Péter uramnak” formában, de épp ily módon kap sajátos értelmet a versfüzér, mivel így Pázmánynak ajánlva, hozzá viszonyítva értelmeződik.

Benyovszky Krisztián szerint „a stilizálás folyamata alapvetően egy hermeneutikai aktus, a tradíció (tehát a hagyomány szövegeinek) ismételt megértésére irányuló erőfeszítés.”¹³ Összességében elmondható a három vizsgált alkotásról, hogy ez az erőfeszítés meglepő módon sok hasonló eredményt hozott. E művekben ugyanis – a nyilvánvaló különbségek ellenére – számos rokon vonás fedezhető fel: a sajátos lista-szerkezet, Pázmány nevének tipográfiai eszközökkel is alátámasztott variálása, valamint Pázmány alakjának valamiféle erkölcsi mérceként (a bűn és büntetés letéteményeseként) való szerepeltetése.

¹³ BENYOVSKY, *i. m.*, 87.

PÁZMÁNY PÉTER BÍBOROS, ESZTERGOMI ÉRSEK NEMZETKÖZI ÉS HAZAI KAPCSOLATRENDSZERÉHEZ: HÁROM KIADATLAN PÁZMÁNY-LEVÉL*

MARTÍ TIBOR

I.

A 19. században több különböző római történeti intézet által elindított, napjainkban a Római Német Történeti Intézet (*Deutsches Historisches Institut in Rom*) által folytatott, a 20. században többek között a neves történész, Georg Lutz (1935–2004) nevével fémjelzett, a nunciusi jelentéseket szisztematikusan publikáló monumentális forráskiadvány a nevezetes *Nuntiaturberichte aus Deutschland nebst ergänzenden Aktenstücken*. A tekintélyes múltra visszatekintő okmánytár-sorozat 17. századi bécsi nunciusi jelentéseket közlő alsorozatának 2009-ben megjelent kötete Giovanni Battista Pallotto és Ciriaco Rocci bécsi nunciosok 1630–1631-ben írt jelentéseit adta közre.¹ A nunciusi jelentések számos, a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség történelmére vonatkozó adata önmagában is figyelemre méltóvá teszi a kiadványt a magyar történettudomány, és különösen is a Pázmány-kutatás számára.

A bécsi nunciosok Rómába küldött jelentéseinek történeti forrásértéke jól ismert a korszakkal foglalkozók számára.² Az iratok és a kiadásuk keretében végzett forrás-

* A levelek közlésének engedélyezéséért köszönetet mondok a Biblioteca Giordiana (Veroli) igazgatójának, Prof. Celestino Noce és Dott. Paolo Scaccia Scarafoni uraknak; segítségéért köszönet illeti Dr. Alfredo Rodríguez González, a toledói székesegyház káptalani levél- és könyvtárának munkatársát. Spanyolországi kutatásaimat 2008-ban a Klebelsberg-ösztöndíj, 2012-ben az MTA BTK TTI „Lendület” Szent Korona Kutatócsoport által elnyert Lendület II. kutatási projekt (2012–2017) támogatása tette lehetővé. Értékes észrevételeikért Guitman Barnabásnak és Pálffy Géának mondok köszönetet.

¹ *Nuntiaturberichte aus Deutschland nebst ergänzenden Aktenstücken. Vierte Abteilung: Siebzehntes Jahrhundert. 4. Band: Nuntiatoren des Giovanni Battista Pallotto und des Ciriaco Rocci (1630–1631)*. Hrsg. durch das Deutsche Historische Institut in Rom, bearb. v. Rotraud BECKER. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 2009. A kiadvány szervesen kapcsolódik a sorozat több mint egy évszázada, 1895-ben megjelent kötetéhez (4. Abteilung: 17. Jh. Bd. 1-2: *Nuntiatur des Pallotto. 1628–1630*. Bearb. von Hans KIEWNING), illetve a Malatesta Baglioni bécsi nuncius 1634–1635 közötti jelentéseit közreadó kötethez (4. Abteilung: 17. Jh. Bd. 7.: *Nuntiatoren des Malatesta Baglioni, des Ciriaco Rocci und des Mario Filonardi. Sendung des P. Alessandro D'Ales (1634–1635)*). Bearb. von Rotraud BECKER. Tübingen, 2004).

² NIEDERKORN Jan Paul, *Die Berichte der päpstlichen Nuntien und der Gesandten Spaniens und Venedigs am kaiserlichen Hof aus dem 16. und 17. Jahrhundert = Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16–18. Jahrhundert)*, Wien, Oldenbourg, 2004, 94–107; LUTZ Georg, *Glaubwürdigkeit und Gehalt von Nuntiaturberichten: Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken*, Tübingen, 53, 1973, 152–167; MÜLLER Gerhard, *Nuntiaturberichte aus Mittel- und Osteuropa, QFiAB*, 57, 1977, 163–198.

feltáró kutatások átfogó bemutatása mellett önálló publikációk sora³ született meg, amelyek alapforrásai a nunciusi jelentések és levelezések voltak. A korábbi hagyományoknak, valamint a forráskiadás címében is jelzett kiadói célnak megfelelően a jelentések összegyűjtése mellett a kiadók a beszámolókhöz csatolt dokumentumok, a jelentésekben foglalt ügyekben a nunciushoz intézett források (misszilisek, kérvények stb.) feltárására is törekednek. Az ily módon a kutatók látókörébe kerülő és számos esetben alig túlbecsülhető értékű forrásokról a forráskiadvány jegyzetapparátusában a legtöbb esetben rövidebb-hosszabb regeszta is szerepel, pontos levéltári jelzettel. A jelentések „háttérdokumentációja” a nunciushoz működésének teljesebb megvilágítása mellett segít feltérképezni a nunciushoz kapcsolatszeretét, értékes információk ismerhetők meg ezáltal a nunciushoz forduló személyekről, valamint a nunciushoz működési területéhez tartozó egyháztartományok egyházi, politikai és diplomáciai ügyeiről is.

Pallotto bécsi nuncius 1630. október 12-én, olasz nyelven írt levelében tájékoztatta Francesco Barberini bíboros-államtitkárt (1597–1679) a legújabb hírekről.⁴ Beszámolójában említést tett arról, hogy Regensburgban valószínűleg az előre vártnál előbb kerül sor békekötésre, hírt adott a Bethlen Gábor fejedelem halálát követő erdélyi „nyugtalanságokról” (forrongásokról) és értesítette a bécsi *Stephansdom* új prépostjának kinevezéséről. Levelének középső részében külön kitért Pázmány Péter esztergomi érsek hozzá intézett levelére, valamint a magyar katolikus egyház fejének kérésére: Pázmány Pallotto római közbenjárását kérte a kiélezett politikai helyzet miatt szorongatott helyzetben lévő erdélyi katolikusok érdekében. A magyar bíboros szeretne minden követ megmozgatni az erdélyi hitsorsosok mellett (miként Pázmány alább közlendő levelében is írta: „movebo ego quidem omnem lapidem”); az erdélyi katolikusok helyzetének rövid, saját szavaival történő jellemzésén kívül Pázmány leveléhez több, eredetileg Budáról, Kassáról, illetve Kolozsvárról származó, Brandenburgi Katalin fejedelemasszony lemondatását hírül adó jelentést, valamint Bethlen István újonnan megválasztott erdélyi fejedelem levelének másolatát is csatolta.⁵ E mellékletekből most Pázmány 1630. október 7-én,

³ Újabbban: BECKER Rotraud, *Die Wiener Nuntiatur um 1630. Spannungen in den Beziehungen zwischen Kardinal Klesl und Nuntius Pallotto = Kirchengeschichte: Alte und neue Wege. Festschrift für Christoph Weber*. ed. Gisela FLECKENSTEIN, Wien, Frankfurt, M., 2008, 215–245.

⁴ *Nuntiaturberichte aus Deutschland...*, 4. Abteilung: 17. Jh. Bd. 4, i. m., nr. 110, 317–319.

⁵ A Pázmány által Pallottohoz írt levélhez csatolt négy dokumentum másolat – a forráskiadványban közölt információtól („Berichte aus Siebenbürgen von 1630 Sept. (Ende) und Nov. 18”, vö. *Nuntiaturberichte aus Deutschland...*, 4. Abteilung: 17. Jh. Bd. 4, i. m., 318, 1. sz. jegyzet) eltérően – nem kizárólag erdélyi hírekről szól, jöellehet a jelentések túlnyomó részben valóban az erdélyi történésekről számolnak be: 1.: „Jaurino in Vngaria 18. Novembris Anno 1630” (Bibl. Com. Giov., Veroli [Kéziratok] 45-5-1 t. XII., fol. 112r); 2.: „Relatio ex superioribus Regni Vngariae partibus” (fol. 113r–fol. 114r); 3.: „Cassoviae, 9 Octobris” [1630] (fol. 114r): a jelentés alatt a Magyar Kamara hivatalnokának, Jansetik [Janztich] Lukácsnak aláírása szerepel – vele kapcsolatban: *Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon: adattár*, kiad. FALLENBÜCHL Zoltán, Bp., OSzK–Osiris, 2002, 144; valamint 4.: Bethlen István Kolozsvárról, 1630. okt. 12-én kelt levele ismeretlen címzethez („ad spectabilem et magnificem dominum Ladislaum Nun.”), amelyben beszámol Brandenburgi Katalin közelmúltban [1630. szeptember 28-án a kolozsvári országgyűlésen] történt lemondatásáról – fol. 115r–v).

Pozsonyban keltezett levelét közlöm, kiegészítve ezzel a bíboros-érseknek Pallotto bécsi nunciussal folytatott levelezését, egy újabb lépéssel hozzájárulva Pázmány kapcsolatrendszerének még alaposabb feltérképezéséhez.

Pázmány Péter bíboros, esztergomi érsek Giovanni Pallotto (volt) bécsi nunciushoz⁶
Pozsony, 1630. október 7.

Biblioteca Comunale Giovardiana, Veroli
Ms. Giovardiano 96 (collocazione 42-3-13), fol. 1080r-fol. 1081v; másolat⁷

†

Eminentissime ac Reverendissime Domine Patrone observandissime

Quam periculoso statu sint res Transylvanicae credo rumores iam ad Eminentiam Vestram perlatos. Laborarunt Calvinistae ut Principissam,⁸ vel Catholicam, vel Catholicis faventem, Principatu exturbent, ac Calvinistam substituant. Id quia pacatis mediis obtinere non potuerunt, subornarunt Georgium Rakoczi⁹ intensissimum Catholicorum inimicum, et accedente Turcico consensu, ac armis Calvinistarum Transylvanorum, introducunt. Jam enim Rakocius magnis exercitibus stipatus, in via est. Miseri Transylvani Catholici incredibile dictu, quantis precibus opem Imperatoriae Maiestatis postulant. Quid deinceps futurum sit, tempus docebit. Ego recta synodum Dioecesanam¹⁰ celebrabam, cum [fol. 1080v] ecce ad consultandum cum quibusdam Regni Proceribus, huc Posonium venire debui. Movebo ego quidem omnem lapidem, sed revera vires nostrae non sufficiunt ad resistendum, nisi Sua Maiestas¹¹ serio manum admoveat. Et certe imposta est Maiestati sua necessitas, nam et Principissam assecuravit de protectione, Et iam novus hic intrusus Rakoci, Comitatus aliquot Imperatoris, occupavit ac Haidones Sacramento adegit ad suum obsequium, licet ii sint subditi Caesaris.

Eminentia Vestra moneat serio Dominum Nuncium ut defensionem Catholicorum in Aula urgeat. Scripsi ego quidem efficaciter Suae Maiestati sed urgeri a pluribus negotium, expedit.

Rogo Eminentiam Vestram hoc ipsum significet Suae Sanctitati.¹² Magne quam primum reddat certiolem, quando movere velit.

⁶ A latin nyelvű leveleket betűhív módon közlöm, a rövidítéseket jelzés nélkül feloldottam. A magyar nyelvű misszilis átírásakor az alábbi publikáció gyakorlatát és jelöléseit követem: TUSOR Péter, *Ismeretlen levelek, iratok, feljegyzések Pázmány Pétertől*, ItK, 1996, 318–344.

⁷ Pallotto Barberinihez írt levelében arról tett említést, hogy Pázmány levelének másolatát csatolja: „[...] che V. Em. vedrà dalla copia di lettera dell'em.mo s. card. Pazman in questo proposito nel quale conforme al desoderio di S. Em. scrissi mercord passato a mons. nuntio, come parimente sarà servita di vedere dal capitolo di mia lettera diritta a mons. sudetto.” (*Nuntiaturberichte aus Deutschland...*, 4. Abteilung: 17. Jh. Bd. 4, i. m., 318.)

⁸ Brandenburgi Katalin (1604–1649), Bethlen Gábor özvegye, Erdély fejedelemasszonya.

⁹ (I.) Rákóczi György (1593–1648), később erdélyi fejedelem (1630–1648).

¹⁰ Az 1630. évi nagyszombati egyházmegyei zsinat történetére: PÉTERFY Carolus, *Sacra concilia Ecclesiae Romano-Catholicae in regno Hungariae celebrata...* Pars II. Posonii, Michaellem Kochberger ..., [1742], 313–318; MÉSZÁROS Károly, *A Pázmány Péter által Nagyszombaton tartott zsinatok 1629-s 30-dik évből* = MÉSZÁROS Károly, *Tartományi zsinat Esztergomban 1858*, Pest, 1859, 52–59.

¹¹ II. Ferdinánd német-római császár, magyar (1618–1637) és cseh király.

¹² VIII. Orbán pápa (1623–1644)

[fol. 1081r] Optarem enim si hae patriae turbae paterentur saltem alicubi,
media inter Viennam ac Posonium uia coram Eminentiae Vestrae valedicere.
Manus Eminentiae Vestrae veneror, ac a Deo felicitatem omnem precor.

Posonii 7 Octobris 1630

Eminentissimae ac Reverendissimae Dominae Vestrae

humillimus et addictissimus servus
Cardinalis Pazmany m. p.

[Kívül:]

[fol. 1081v]

1630

[...]

Posonio 7. 8bre R[ic]ev[u]to in Vienna 9 d[ett]o

Card[ina]l Pazman Ris[pos]to 10 d[ett]o

Supp[li]ca V[ostra] Em[inen]za servir a mon[signo]r Nunzio che faccia officio
con l'Imp[erato]re p[er]ché unita alle cose di Transilvania

2.

Hanuy Ferenc klasszikus Pázmány-levélkiadása az érseknek két Koháry Péter dunán-inneni kerületi és érsekújvári (másként alsó-magyarországi vagy bányavidéki) végvidéki főkapitány-helyetteshez intézett levelét közölte.¹³ Érsekújvár az egyik legfontosabb, elhelyezkedéséből adódóan stratégiai jelentőségű alsó-magyarországi (bányavidéki) végvidéki főkapitánysági vár volt (a 16. század végétől egyúttal a generalátus székhelye), amelynek főkapitány-helyettese nem pusztán az erődváros egyik parancsnoka (vicekapitánya) volt, hanem Magyar- és Horvátország hat nagy katonai határvidéki generalátusa közül az alsó-magyarországi főkapitányság élén álló parancsnokhelyettes is, miközben általában – mint ez Koháry esetében is történt – betöltötte a dunáninnyi kerületi vicegenerális tisztét is.¹⁴

A Koháry Péterhez¹⁵ intézett levelek fontos témáját képezik az Alsó-Magyarországon fekvő esztergomi érseki birtokokat fenyegető török rablások, fosztogatások. Pázmány most közölt levelében 1632. január elején arról értesítette Koháryt, hogy az érseki birtokai közé tartozó Komárom megyei Hetény település – sok más,

¹³ HANUY Ferenc, *Pázmány Péter bíbornok, esztergomi érsek, Magyarország hercegprímása összegyűjtött levelei*, II, Bp., 1911, 684. sz. (Sellye, 1631. okt. 8.) és 702. sz. (Nagyszombat, 1632. január 9.) Utóbbi egy napon kelt a jelen közleményben közzétett levéllel; feltehetőleg a Hanuy által közölt levél íródhatott később, mivel annak második részében tett arról említést Pázmány, hogy „Ma Zalay Thamást elbocsátván, a minemű hireim voltanak, kegyelmednek megüzentük általa, tudom kegyelmednek mindeneket referál.” (HANUY, *i. m.*, II, 232.)

¹⁴ PÁLFFY Géza, *A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz)*, *Történelmi Szemle*, 1996, 163–217.

¹⁵ Koháry Péter érsekújvári főkapitány-helyettes (1611–1632); róla: PÁLFFY Géza, *Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból”)*, *Történelmi Szemle*, 1997, 272.

a Magyar Királyság és a töröknek hódolt országrész határsávjában fekvő faluhoz hasonlóan¹⁶ – a hivatalosan fennálló béke ellenére is állandó fenyegetésnek és erőszakos hódoltatásnak esett áldozatul. Pázmány keserűen, egyúttal érezhető szemrehányással panaszolja levelében, hogy nem ítéli el a fenyegetett helyzetben lévő falu kényszerű behódolását, ami azonban szerinte megakadályozható lett volna, ha Koháry időben és megfelelő stratégiával mozgatta volna hadait.

Pázmány Péter bíboros, esztergomi érsek levele Koháry Péter érsekújvári
vicekapitányhoz
Nagyszombat, 1632. január 9.

A Koháry-Coburg család levéltára
(Besztercebányai Állami Levéltár, V. doboz, Levelezés)
Štátny archív Banskej Bystrici-Radvaň
Rodový archív Koháry-Coburgcov
časť V. Korešpondencia
MOL, Mikrofilmtár C 1135 sz. film, 2. cím, nr. 560.

†

Magnifice Domine, Amice observandissime

Salute et nostri commendatione praemissa. Isten Kegyelmedet minden iokkal meg algya: Az Kegyelmed levelett ma estwe fele vettem, nagy szüvünk faldalmawal értettük a szegeny Hetenieknek¹⁷ romlasokat. Ez am Uram az hogy meg sem oltalmazhattya ember eöket, es be sem hadgya holdolni, hanem ket közben így wesz a szegenyseg. Bizonyos legyen Kegyelmed benne, hogy akar ki mit mondgyon, de en modgyaval, es czegerezes¹⁸ nélkül meg engedem, hogy az en joszagom be holdollyon. Nyilwan walo dolog, hogy ha valami wigyazas let volna, mint hogy az esztergami trajectus¹⁹ kesedelmes es e mellett, ha idejen meg erthette volna Kegyelmetek, hogy Budanal es Pestnél Esztergomhoz gyülekezik a török vagy rea wezettek uolna a törökeött, hogy az utan alab hagyott uolna a dologban. Mert a Kowacs Peter²⁰ hadais, nem volt mesze. De az,

¹⁶ Erről részletesen: *Mindennapi élet a török árnyékában: kora újkori társadalom- és életmódtörténet*, szerk. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, PPKE BTK, Piliscsaba, 2008.

¹⁷ Hetény (Komárom m.)

¹⁸ Cégérezés = megbélyegzés

¹⁹ Trajectus = átkelés, értsd: a törököké.

²⁰ Feltehetőleg azonos az alábbi Kovács Péter kapitánnyal: „Kovács Péter, Nagy Lukácssal együtt, másfél ezer gyaloggal, megeresztett zászlókkal a Tiszán túl Szolnok alá ütöttek, ezernél több marhát, és 2000 juhot, sok ménes lovakat elhajtottanak, Egren lakozó, hatalmas császár Mufterczika Demir agát elevenen elfogták másfél ezer forinton sarczon Szentimre nevű faluból azon útokban kezeség alatt visszabocsátották, azon kívül sok nemes urakat, kit levágtanak, kit elevenen elvitte nek. A melly dolog felől római császár ő felsége gondviselőinek sokszor irtanak, de minden írások haszontalanok löttének.” JÁSZAY Pál, *A szőnyi béke, 1627* = Tudománytár 1838, Értekezések 4. kötet, 229.

hogy Kegyelmetek nem tutta idejen, csak a birak roszasagabol köwettkezet, kiket melto hogy fenyitekben tarcson Kegyelmetek, hogy ennek utanna iob hyrekkel ertessek Kegyelmeteket. Tarcsa Isten Kegyelmedet jo egessegben. Tirnaviae, 9. Januarii 1632.

Magnificae Dominationis Vestrae

Amicus addictissimus

Cardinalis Pazmany mp.

[*Kívül:*] Magnifico Domino Petro Kohary, Equiti Aurato, Sacrae Caesareae Regiaeque Maiestatis Consiliario, Partiumque Regni Hungariae Cisdanubianarum vice Generali, ac praesidii Uyvariensi. Vice Capiteano etc. Domino Amicoque nobis observandissimo.

[*P. H.*]

[*Más, későbbi kézzel a külcímzés mellett:*] Cardinal uram hogi az eö joszagat be holditattja

3.

A toledói székesegyház káptalani levél- és könyvtára²¹ számos olyan kéziratgyűjteményt őriz, amelyek eredete és különleges útjuk, ami Toledóba vezetett, csak a későbbi spanyol történelem eseményeinek fényében válik nyomon követhetővé és érthetővé. 1800 körül Toledó érseke, Francisco de Lorenzana bíboros (1722–1804) és Manuel Godoy Alvarez de Faria, Alcudia hercege, spanyol miniszterelnök (1767–1851) között politikai nézeteltérések miatt egyre erősebb konfliktusokra került sor. A miniszterelnök azzal az ürüggyel, hogy Napóleon csapatai megszállták Toledót, gyakorlatilag arra kényszerítette a bíborost, Toledó érsekét, hogy meneküljön Rómába száműzetésbe; a főpap élete végéig, 1804-ig Rómában is maradt.²² A különleges műveltségű könyv- és műgyűjtő Lorenzana bíboros római tartózkodása idején megvásárolta Francisco Javier Zelada bíboros (1717–1801) hagyatékát. Az egykori vatikáni államtitkár és könyvtáros Zelada bíboros értékes kéziratokból és könyvekből álló gazdag gyűjteményét Lorenzana bíboros később a toledói székesegyháznak ajándékozta.²³

²¹ A katedrális levéltáráról legújabban, további bőséges irodalommal: FERNÁNDEZ COLLADO Ángel, *Guía del Archivo y Biblioteca Capitulares de la Catedral de Toledo*, Instituto Teológico San Ildefonso, Toledo, 2007 (Colección Primatialis Ecclesiae Toletanae Memoria, 1).

²² Don Francisco António de Lorenzana y Buitrón bíborosról: *Hierarchia Catholica Medii et Recientoris Aevi*, VI, (1730–1799), Patavii, 1968, 36, 288, 340 és 410; *Los arzobispos de Toledo y la universidad española*. Universidad de Castilla-La Mancha, Toledo, 2002, 60–61, 280–283, passim.; GUTIÉRREZ GARCÍA BRAZALES Manuel, *Francisco António de Lorenzana = Los primados de Toledo*, Toledo, 1993, 136–137, további irodalommal: *Uo.*, 199.

²³ CANDEL CRESPO FRANCISCO, *El cardenal Don Francisco Javier Zelada y Rodríguez (1717–1801): un ilustre y desconocido murciano*, Murcia, 2006.

A Zelada-hagyaték kéziratainak egy részét az teszi rendkívül különlegessé és figyelemre méltóvá, hogy Zelada bíboros több vatikáni iratot – azzal a céllal, hogy megakadályozza azok francia kézre kerülését – magához vett, így azok jelenleg a Toledóba került gyűjtemény részét képezik. Ebből következik, hogy a toledói székesegyház kéziratai között szép számmal vannak olyan, eredeti és másolatban fennmaradt dokumentumok, amelyeknek eredendően Rómában kellene lenniük: köztük diplomáciai levelezések, nunciusok jelentései – elsősorban VIII. Orbán pápa (1623–1644), de több más pápa pontifikátusának idejéből is. Az anyag rendezése és katalogizálása jelenleg is zajlik; teljes feltárása és feldolgozása emiatt még nem lehetséges.²⁴ A toledói székesegyház egyik levéltárosának, Alfredo Rodríguez González segítségével vált lehetővé számomra a gyűjtemény egy részének kutatása. Az egyik átnézett kötet 1631–1641 évkörben keletkezett iratokat foglal magában; ezek nagyobb hányada nagy valószínűséggel Alessandro Bichi bíboros (1596–1657),²⁵ 1628-tól nápolyi, majd 1630-tól franciaországi nuncius levéltárának másolt, illetve eredeti darabjai. Az egybekötött iratok között találtam meg Pázmány Péter bíboros Bichihez intézett eredeti (!) levelét, amelyben Pázmány szívélyes módon gratulált az 1633. november 28-án kreált kardinálisnak. Egy 1633. december közepén Nagyszombatból egykor Rómába küldött esztergomi érseki gratuláló levél ezért lappanghatott mind a mai napig a toledói székesegyház káptalani levéltárában.

Pázmány Péter bíboros, esztergomi érsek Alessandro Bichi bíborosnak,
franciaországi nunciusnak
Nagyszombat, 1633. december 16.

Archivo y Biblioteca Capitular de la Catedral de Toledo (BCT)
A toledói székesegyház káptalani levél- és könyvtára
BCT, 119-17
Eredeti, kötetes kéziratban. [Külcímzés nélkül.]

Eminentissime ac Reverendissime Domine observandissime

Quod Eminentia Vestra sapientissimo Sanctissimi Domini Nostri Consilio,
Sacro Cardinalium Collegio cooptata sit, magno animi mei gaudio intelligo.
Id singularis Eminentiae Vestrae prudentia, et in Rempublicam Christianam

²⁴ A gyűjtemény hungarika-szemponútú átnézését elkezdtem és kutatását a jövőben folytatni kívánom.

²⁵ Alessandro Bichi (1596–1657) választott isolai püspököt az 1633. november 28-iki konzisztórium alkalmával kreálták bíborossá. Személyéről: *Hierarchia Catholica Medii et Recentioris Aevi*, Vol. 4, 24, 136 és 210; WEBER Christoph and BECKER Michael, *Genealogien zur Papstgeschichte*, I. Stuttgart, Anton Hiersemann, 1999, 104. (Pápste und Papsttum, Bd. 29, 1). Lásd még a Bíborosi Kollégium tagjainak római sírhelyeit feldolgozó adatbázis (Requiem Datenbank) leírását: http://requiem-projekt.de/db/suche.php?function=b_ausgabe&grabmalID=314 (A letöltés időpontja: 2012. augusztus 12.); LUTZ Georg, *Kardinal Giovanni Francesco Guidi di Bagno: Politik und Religion im Zeitalter Richelieus und Urbans VIII.*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1971 (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom – XXXIV), passim.

benemerita pridem exigebant, ut raras virtutes, novâ dignitatis accessione, ampliores campos inuenirent. Opto ex animo, ut Diuinæ gloriæ propagandæ, et emolumento Ecclesiæ, tantus honos famuletur. Mihi vero occasionem præberi magnopere desidero, qua testatum reddere possim, quantopere ego sublimem prudentiam, pietatem, ac vitæ integritatem in Eminentia Vestra suspexerim. Manus Eminentia Vestrae veneror. Eamque in annos plurimos felicissime valere cupio.

Tyrnauia 16. Decembr. 1633.

Eminentia Vestrae

[s. k.:]

Humillimus Servus

Il Cardinale Pazman

FIDELIS DEFENSOR, PATRIAE, DEO, IMPERATORI AC POPULIS

MEDGYESY S. NORBERT

Iskoladráma Pázmány kortársáról, Esterházy Miklós nádorról*

Bevezetés, a színi előadás körülményei

Az Esterházy-család történetéről, emellett a családtagok szereplésével, továbbá herceg Esterházy Pál nádor, zeneszerző és költő nagyszombati alapítványa¹ révén több színháztörténetet láthattak a nézők a jezsuiták és a piaristák XVII–XVIII. századi, magyarországi színpadán. Jób Gábor jezsuita szerző darabja *Fides in regem patriam seu Georgio de Esztoras ad Nicopolim gloriosa morte sublatus* címmel 1727 augusztusában, tanévzáró keretében hangzott el a nagyszombati jezsuita gimnázium retorikai osztályának előadásában. A darab Luxemburgi Zsigmond uralkodása idején játszódik, főhőse, Esztoras György Nikápolynál küzd a törökök ellen 1396-ban. Lényegében véve az arisztokrata család eredetét dolgozza fel e színháték.² A három felvonásból álló, latin nyelvű dráma közkedveltségét mutatja, hogy Csíksomlyón a ferencesek egy *Argumentum*mal ellátott teljes másolatot készítettek nyomtatott kiadásából.³

A dolgozatomban bemutatott *Fidelis defensor Patriae, Deo, Imperatori, ac Populis Charissimus Nicolaus Eszterhazius* című dráma cselekménye már a hitviták korszakába visz minket, az 1620-as években játszódik. Főhőse az Esterházy-család hírnevét

* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ TUSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Esterházy Pál és az iskolai színháztörténet = Az iskolai színháték és a népi dramatikai hagyományok: A noszvajai hasonló című konferencián elhangzott előadások*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, KILIÁN István, Debrecen, Ethnica Alapítvány, 1993, 19–46. Gyűjteményes kiadása: KNAPP Éva, „Judit képit én viseltem”: *Kora újkori színház és drámatörténeti tanulmányok*, Bp., Argumentum, 2007 (Irodalomtörténeti füzetek, 162), 8–39.

² A történelmi dráma szövege Nagyszombatban, 1727-ben nyomtatásban is megjelent (Tyrnaviae, Typis Academicis per Fridericum Gall, 1727). A dráma adatait ismerteti: STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színhátékok forrásai I. 1561–1773*, Bp., MTA Könyvtára, 1984, 158.

³ Különálló füzetben, Csíksomlyói Ferences Kolostor Könyvtára, Csíksomlyó, A VI 9/5277. Könyvészeti leírása: MUCKENHAUPT Erzsébet, *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei*, Balassi-Polisz, Budapest-Kolozsvár, 1999, 125, I. 50. A dráma adatai: *A magyarországi katolikus tanintézmények színháztörténetének forrásai és irodalma 1800-ig*, szerk. KILIÁN István, PINTÉR Márta Zsuzsanna, VARGA Imre, Bp., Argumentum, 1992, 75.; PINTÉR Márta Zsuzsanna, *A ferences iskolai színháztörténet a XVIII. században*, Bp., Argumentum, 1993, 126.

és vagyonát megalapozó, galántai születésű Esterházy Miklós (1582–1645), aki gyorsan felívelő pályája csúcán 1625-től nádori tisztséget töltött be. Esterházy Miklós 1601-ben hitoktatója, Pázmány Péter hatására katolikus hitre tért, rendszeres együttműködésük évtizedeken át tartott.⁴

A *Fidelis defensor Patriae* című előadást 1741-ben látták a nézők az egyik leg-híresebb XVIII. századi felföldi schola, a nyitrai piarista gimnázium falai között.⁵ E történelmi tárgyú színjáték – fennmaradt periochájával együtt – latin nyelvű, részletes cselekménye a kutatás számára eddig feltáratlan volt. Napra pontos bemutatóját sem a *Catalogus Juventutis Nitriensis II.*⁶, sem az előadás – általunk az alábbiakban elemzett – színlapja⁷ nem árulja el. A darabot ismeretlen szerzője három felvonásra osztotta, ezen belül actusonként 9–8–9 scénára bontotta. Az egyes felvonások között a földi, tényleges szereplők tulajdonságait megjelenítő allegorikus szereplőkkel énekel a *Prologus*, két alkalommal a *Chorus* és végül az *Epilogus*. A darabban – a névtelen katonákkal és az udvarnokokkal együtt – 37 szerepet ellátva összesen 55 diák játszott, akik mindannyian az 1741. évi poétikai és retorikai osztály tanulói és a híres Mattyasovszky-kollégium lakói voltak Nyitrán. A fő szerepeknél kettős szereposztást alkalmaztak a piarista tanárok. Ezen kívül zenészek (*Musicí*), tréfacsinálók (*Jocastae*) és foglyok (*Captivi*) létéről tudósít az előadás esztendejében, a nagyszombati jezsuitáknál nyomtatott, 8 oldal terjedelmű színlap. A periocha szereposztása (*Nomina Actorum*) híven illusztrálja a korabeli iskolai színi gyakorlatot: a rangos szereplőket (király, császár, kapitány, főpap stb.) csak arisztokrata családok gyermekei jeleníthették meg a színpadon: így játszotta

⁴ Legújabb monográfia és tanulmánykötet a nádor életpályájáról és családjá többi tagjáról: PÉTER Katalin, *Esterházy Miklós*, Bp., Gondolat, 1985.; ILLIK Péter, *Miklós nádor és az ország panaszai. Az Esterházy Miklós nádornak jelentett török kártételek a Magyar Királyságban = „Fényes palotákban, ékes kőfalokban”: Tanulmányok az Esterházy családról*, szerk. MACZAK Ibolya, Bp., WZ Könyvek, 2009, 42–64.; MARTI Tibor, *Élet a kismartoni várban a 17. század közepén = „Fényes palotákban...” i. m.*, 2009, 24–41.

⁵ A nyitrai piarista színjátszás adatait lásd *A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799-ig*, szerk. KILIÁN István, Bp., Argumentum, 1994, 144–309. Kilián István kutatásai összesen 203 színi előadásról tudnak Nyitrán, amelyből 17 színdarab témája a magyar történelem egy-egy eseménysorát dolgozta fel. Bővebben KILIÁN István, *A piarista dráma és színjáték a XVII–XVIII. században*, Bp., Universitas, 2002, 170–182.

⁶ *A magyarországi piarista i. m.*, 1994, 273–275.

⁷ Az előadás teljes címét színlapjáról ismerjük: *Fidelis defensor Patriae, / Deo, Imperatori, ac Populis / Charissimus / Nicolaus Esterhazius. / Honori ac venerationi / Excellentissimi, Illustrissimi, / ac / reverendissimi / Domino Comitibus / Domini Emerici / Esterházi de Galantha, / Dei, et Apostolicae Sedis gratia Episcopi Nitriensis, / Locique, et Comitatus ejusdem Supremi, ac perpetui / Comitibus, Praepositi B. V. M. de Rátóth., etin Dömös, / S. R. Majestatis, / Consiliarii intimi, / Scenite adumbratus. / Ab Illustrissima, Reverenda, Praenobili, Nobili, ac Ingenua / Rhetorices, et Poesos Nitriensis Gymnasii Scholarum Piarum / Juventute Anno M.DCC.XLI. Die Mense, Tyrnaviae, Typis Academicis Societatis Jesu, Anno 1741.* A periocha lelőhelyei: Magyar Piarista Könyvtár és Levéltár, Bp., P 33/8/16/4; Országos Széchényi Könyvtár Színház-történeti Tár, Pro 38. A színlapkiadást a német nyelvterület e tárgyú munkái (Elida Maria SZAROTA, *Das Jesuitendrama im deutschen Sprachgebiet. Eine Periochen-Edition. Texte und Kommentare. I/1–2.: Vita Humana und Transzcendens; II/1–2.: Tugend- und Sündensystem; III/1–2.: Konfrontationen*, München, Wilhelm Fink Verlag, 1979–1983) és az ÖAW Kommission für Kulturwissenschaften und Theatergeschichte szabályzata alapján végeztük.

Esterházy Miklós szerepét gróf Schmidegh Ferdinánd, vagy a másik szereposztás szerint gróf Forgách István. Carillus szerepét liber baro Andrassy János keltette életre, a darabban negatív karaktert megtestesítő Zrínyi alakját már „csak” nobilis rangú diákok, Nobilis Josephus Birovsky, vagy Nob. Ladislaus de Adda, vagy Nob. Emericus Dezericzky játszhatta.

A dráma cselekménye

A periocha 2. oldalán olvasható *Argumentum* meghatározza a színjáték alapállását: Magyarország már 200 esztendeje folyamatos küzdelmet vívott a törökökkel, amikor Habsburg II. Ferdinánd császár–király oldalán elnyerte Istentől Esterházy Miklóst, aki a végzetes (*fatalis*) Bethlen Gábor – a darab szóhasználatával: *Bethlehem* – erdélyi fejedelem által is támogatott Amurathes szultán csapatait Érsekújvárnál legyőzte, és bőséges zsákmányt ejtett.⁸

A dráma részletes cselekménye a következő: a *Prologus* – a barokk kori színjátszás hagyományainak megfelelően – allegorikus keretbe helyezi az eseménysort,⁹ miszerint az égiek irányítják a földi eseményeket: a Színlelt Barátság (*Amicitia simulata*) előhívja a Furiákat (*Furias*) a Hűség (*Fidelitas*) és Trón (*thronum Regium*) ellen. *Mars* egyenetlenséget támaszt, és bórsisakkal, pajzzsal, ijjal és nyíllal felfegyverzi a Hűséget (*Fidelitast*). A dráma végül a Megkoronázott Szellem (*coronatus Genius*) győzelmét hozza.

A színdarab Esterházy Miklós és Zrínyi találkozásával kezdődik, akik a fenyegetett Magyarország sérüléseiről értekeznek, eközben egymást testvérré fogadják és Habsburg II. Ferdinánd császár–királynak esküsznek hűséget. A következő scenában hirtelen megjelenik két levélhordó, akik Bethlen Gábor erdélyi fejedelem küldeményét hozzák. Az egyik írást Esterházynak, a másikat – sok millió arannyal együtt – Zrínyinek nyújtják át. Esterházy emlékezett a Ferdinándnak tett hűségre, megérezte Bethlen ármánykodását. Zrínyit viszont elcsábította a gazdag jutalom, amit Bethlen küldött. Válaszában Bethlennek kötelezte el magát, és megígérte, hogy a gögős Ferdinándtól elfoglalja az országot, és minden vagyonát erre fordítja. Ferdinánd, mit sem sejtve, fegyverbe hívja az ország fő embereit a haza védelmére, és Esterházyt kinevezi főparancsnoknak, segédjéül pedig Zrínyit. A hadjárat nyitányaként Esterházy a török határhoz küld felderítőket és pénzzel ellátott katonákat. Eközben Bethlen megőrül Zrínyi levelének, és azt elküldi a török szultánhoz, Amuratheshez, hogy míg Magyarország mentes a császári katonáktól, addig a sajátjait Erdélybe irányíthassa. Bethlen követét elfogják, és a levelet

⁸ Valószínű, hogy a nyitrai piaristáknál 1755-ben színre vitt *Nicolaus Esterházyus de Bethlenio triumphans* című darab ugyanezt az eseménysort elevenítette fel. A dráma adatát lásd *A magyarországi piarista... i. m.*, 1994, 298.

⁹ E témáról bővebben DEMETER Júlia, *Drámaprogramok vallatása: allegorikus aspektus az iskolai színpadon = (Dráma)szövegek metamorfózisa. Kontaktustörténetek – Metamorphosis of the (Drama)texts. Stories of Relation. I. kötet. Hagománykezelés, imitációváltozatok – Traditions, Imitations. A 2009. június 4–7-i kolozsvári konferencia szerkesztett szövegei*, szerk. EGYED Emese, BARTHA Katalin Ágnes, TAR Gabriella Nóra, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2011, 30–43.

Esterházyhoz viszik. Ezt nem sejtve, Bethlen újabb követet küld Amurathes szultánhoz Falindus személyében. Válaszában Amurathes szultán bíztatja Bethlent, és katonai segítséget küld a fejedelemnek. A felvonás végén megszólaló I. Chorus énekéből megtudjuk: a Fúriákat újabb háborúra sarkallja a Színlelt Barátság.

A II. felvonás (Actus Secundus) kezdetén Esterházy saját költségén állít fel egy hadtestet a haza védelmére, és bizonyítja a császár iránti hűségét. Eközben (valószínűleg Anatóliában) Falindus, Bethlen követe előadja Amurathesnek az erdélyi udvar szándékát: a szultáni és az erdélyi fejedelmi hadsereg egyesült erővel támadja meg Magyarországot, és ehhez a támadó sereghöz csatlakozzék Zrínyi és katonasága. A három csapatostt közös fellépése biztos sikert hozhat a Habsburg császári haderővel szemben. Amurathes szultán a szövetség jeléül arany nyilat küld Bethlennek. A következő (3.) jelenetben Esterházy felfedezi a Zrínyi által Bethlennek írott levelet. Ennek ellenére Esterházy – mindezt titkolva – barátságosan fogadja Zrínyit, amikor váratlanul hozzá érkezik: megbeszéli Magyarország védelmi terveit, miközben Zrínyi színleli, hogy utolsó csepp vérét is kiontja a királyért – azaz II. Ferdinándért – és Magyarorszáért. A következő jelenetben (5.) Amurathes és Bethlen csapatai Rédey vezetésével az országhatárt dűlják. Ezt meghallván Esterházy megtámadja, és szétkergeti őket. Ezek után II. Ferdinánd jelenlétében Zrínyi lép a színre, és Esterházyt gyanúsítja hűtlenséggel, Bethlennel való levelezéssel, és arról tesz tanúságot, hogy a hírvivőt, aki Bethlen levelét átadta Esterházynak, a saját szemével látta. A 7. jelenetben Ferdinánd csodálkozik, ám Clearchus kincstárnok visszaveri Esterházy ellenségeit és elmondja, hogy Esterházy a saját pénzéből állított fel bandériumot a török elleni harcra. Erre Ferdinánd megparancsolja, hogy Zrínyit vigyék az udvarba. A következő scenában Zrínyi öngyilkos akar lenni, saját szíve ellen fordítja kardját, de a szolgálja megakadályozza végzetes tettét. A felvonászáró Chorus Secundus éneke szerint a megkoronázott Szellem (*coronatus Genius*) előtt a Színlelt Barátság (*Amicitia Simulata*) hitetlenséggel vádolja a Hűséget (*Fidelitas*). De a Hűségnek ezt érdemben jelenti az Igazságosság (*Iustitia*), majd pedig a Színlelt Barátságot cselekvésre ítélik.

A harmadik felvonás első jelentében Esterházy, hogy kipuhatolja Bethlen szándékát, a Zrínyi-párti Miraldust küldi aranypénzzel Erdélybe, hogy kémkedjen. A következő jelenetben Zrínyi kihallgatást ér el Ferdinánd császár–királynál, ahol Esterházy hűségét színlelésnek állítja be, és a háborút dicséri. Zrínyi a hazaárulás gyanújával vádolta Esterházyt, egy majd hirtelen rárohant a császárra, hogy megölje, de a kard csengése és Ferdinánd segélykiáltása elrettentette. Kardját otthagya elfutott. Ekkor a zaj miatt megzavarodott udvaroncok összefutottak, Esterházy Miklós nevében azonnal kardot rántottak, de Clearcus türelemre intette őket. Közben Miraldus fogyolyként sínylődött Erdélyben, ahol Bethlen fejedelem elé vezették, és kérdezték Magyarországról való menekülésének okait. Miraldus közben lefizetett egy katonát, akik éppen bacchanáliát rendeztek. Miraldus éltette Bethlen magyar királyi tisztségét,¹⁰

¹⁰ Bethlen Gábor erdélyi fejedelmet a besztercebányai országgyűlés 1620-ban választotta meg Magyarországi királyává.

mire Bethlen megmutatta neki azt az arany pajzsot, amit Amurathestól kapott, majd Miraldust kinevezte az udvari őrség élére.

Bőséges borral megrészegették az őrséget, a fejedelmi tanácson bemutatták az aranypajzsot, majd visszatérve Magyarországra elmondták Esterháznak az aranypajzs történetét.¹¹ Ekkor Amurathes a törökökkel, Bethlen pedig a saját csapataival Magyarországra támadt, de mire az újvári (érsekújvári) mezőre érkeztek, Esterházy Miklós foglyai lettek. A győzelemről tüstént beszámoltak II. Ferdinándnak. A zárójelenetben (9.) II. Ferdinánd császár magához hívatta az Esterházy és a Zrínyi család tagjait az udvarba, ahol a királyság ellenségeinek elfogása miatt dicséretben részesültek. Ekkor a császár a trónterembe hozatott egy kardot, amelyre Esterházy Miklós neve volt vésve. A felségsértés bűnétől Esterházyt ezzel feloldozták. Zrínyinek a szultánhoz írt levelei ebben a pillanatban kerültek a császár elé, mire II. Ferdinánd Zrínyit megköötöztette, és száműzetésbe küldte. Esterházy Miklóst viszont nádori tisztséggel és aranygyapjas renddel jutalmazta.¹²

Az *Epilogus*ban színre lépnek a *Furiák*, akiket a Színlelt Barátság tapssal fogad. A Hűség megfordítja Marsot, és elúzi vele a Furiákat. A Megkoronázott Szellemtől a Hűség végül kitüntetésben részesül.

Összefoglaló kérdések és következtetések

A dráma cselekménye Bethlen Gábor erdélyi fejedelem második magyarországi hadjárata idején, 1623-ban játszódik. Erről elsősorban a darab forrása tesz tanúságot, az *Argumentum*, amely a dráma ihletőjeként két művet jelöl meg: *Ita R. P. Georgius Csernovics S. J. in sua Historia C 17; et Gregorius Pethő in Chronologia*.¹³ Az eddigi kutatás kiderítette, hogy Csernovics Ferenc (1680–1736) művéről van szó, aki nem volt a jezsuita rend tagja.¹⁴ A másik forrás Petthő Gergely (1570–1629?) *Chronológiája*, amely először 1660-ban látott napvilágot Bécsben, *Rövid Magyar Kronika* címmel. E mű a hunok történetétől 1629-ig sorjázza, évekre bontva nemzetünk történetjének eseményeit.¹⁵ Tárgyalt színjátékunkkal kapcsolatban Petthő írásából kiderül: Rédei Ferenc az első támadás (1619–1621) idején volt Bethlen

¹¹ A drámaprogram mondatából hiányzik az alany (Actus III. Scena VII.).

¹² A Sopronba összehívott országgyűlés 1625. július 19-én választotta Magyarország nádorává Esterházy Miklóst. Az aranygyapjas rendet pedig 1628. július 20-án kapta meg II. Ferdinándtól. (PETER, *i. m.*, 1985.) A nyitrai színdarab cselekménye összeolvasztja e két eseményt.

¹³ *Fidelis defensor Patriae, / Deo, Imperatori, ac Populis / Charissimus / Nicolaus Eszterhazius*, Magyar Piarista Könyvtár és Levéltár, Budapest, P 33/8/16/4; Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tár, Pro 38.

¹⁴ VARGA Imre, PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Történelem a színpadon: Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a 17–18. században*, Bp., Argumentum, 2000 (Irodalomtörténeti füzetek, 147), 155.

¹⁵ Később Spangár András jezsuita történész bővítette ki a szöveget 1732-ig terjedő folytatással. Ennek kiadása: PETTHŐ Gergely, *Rövid Magyar Kronika sok rend-béli fő historidás Könyvekből nagy szorgalmatossággal egybe szedettetett és irattatott Petthő Gergelytől*, Kassán, Nyomtatott az Akadémiai betűkkel, 1753. Facsimile kiadás: Bp., Dharma, 1993.

hadainak egyik főparancsnoka, tehát a színdarab írója kronológiai szempontból téved.¹⁶ A török császári tisztséget a dráma színlapján *Amurethus*ként aposztrofált IV. Murád szultán – Petthő szerint – 1622 végén kapta meg (valójában 1623. szeptember 10-én);¹⁷ a szultán személye ezek szerint hiteles volt a nyitrai színpadon. Minden kétséget kizáróan Petthő *Rövid Magyar Krónikájának* az 1623-as esztendőnél írt alábbi sorai adták az alapot színdarabunk erősen kiszínezett, fikciókkal teli, bonyolult cselekménysorához: „Anno 1623. Bethlen Gábor ismét fel-bontá a’ békességet Ferdinánd Tsászárral, és Septemberben *Magyarból ’s Törökből álló nagy erővel Magyar Országban által* Morvába jöve, és azt szörnyű képpen raboltatá, és égettete mind a’ derék téli üdög, azután békével vissza tére népével. *A’ Törökök sok számtalan ezer Keresztény lelket vivének rabságra magokkal, kiknek egy részét Eszterházi Miklós a’ Végbeliekkel, Ersek Uj-várnál felveré, és sok Keresztény rabokat szabadítá-meg töllek.*”¹⁸ Egyetlen kérdésünk maradt: Zrínyi negatív szerepének megfejtése, amelyre ez idáig nem találtunk választ. A történetírás ugyanis nem tud arról, hogy a katolikus Zrínyi család tagjai közül lett volna, aki a törökök vagy éppen a református Bethlen Gábor mellé állt volna. Sőt, a forrásként idézett Petthő írása Zrínyi Györgyöt említi folyamatosan, aki a színdarab cselekményével éppen ellentétes oldalon: a katolikus Habsburg udvar mellett harcolt a muszlimok ellen.¹⁹ Figyelemre méltó, hogy tárgyalt színdarabunk programja – eddig ismeretlen okokból, valószínűleg drámaírói invencióból született, fiktív mivolta miatt – sehol nem jelöli meg Zrínyi keresztnevét.

Összefoglalásként elmondható, hogy a Nyitrán, a piarista gimnázium színpadán ismeretlen szerző tollából 1741-ben előadott *Fidelis defensor Patriae, Deo, Imperatori, ac Populis Charissimus Nicolaus Eszterhazius* című, három felvonásos történeti játék Bethlen Gábor erdélyi fejedelem 2. magyarországi hadjárata idején, 1623-ban játszódik több helyszínen, a döntő csata Érsekújvárott zajlik. A darab fő forrása a katolikus és udvarhű Petthő Gergely *Rövid Magyar Kronika* (1660 k.) című műve. A történet főhőse a katolikus vallású, és törvényes, koronás királyának, Habsburg II. Ferdinándnak tett esküjéhez hűséges Esterházy Miklós, aki a református Bethlen fejedelem és a muszlim Amurathes szultán udvarának – Zrínyivel közös – mesterkedései ellenére győztesen kerül ki az ütközetből – erkölcsi és katonai szempontból egyaránt. A darab valós történeti eseményeken alapul, de erősen kiszínezve, fiktív szereplőkkel mutatja be az Esterházy család nagyságát. A témaválasztás nem véletlen, hiszen az előadást egy családtag, a Szombathelyen született

¹⁶ PETTHŐ, *i. m.*, 187.

¹⁷ *Magyarország történeti kronológiája 1526–1848*, II., főszerk. BENDA Kálmán, Bp., Akadémiai, 1982, 453.

¹⁸ PETTHŐ, *i. m.*, 201–202. (Kiemelés tőlem, M. N.) Érsekújvárnál egyébként Bethlen első hadjárata idején volt egy nagyobb csata, amikor 1621. július 10-én az erdélyi fejedelem katonái fényes győzelmet arattak a császári csapatok felett. (*Magyarország történeti kronológiája i. m.*, 451.)

¹⁹ PETTHŐ, *i. m.*, 127, 129, 132, 135, 136, 138, 148, 154, 187, 194, 200, 202, 155, valamint az 1663–1666 közötti esztendők leírásánál.

galánthai gróf Esterházy Imre Gábor (1689–1763) nyitrai püspök és egyben helyi főispán tiszteletére mutatták be, aki éppen a színi előadás esztendejében, 1741-ben kezdte meg szolgálatát székvárosában.²⁰ A darab – az iskolai színpad szokásainak megfelelően – erősen didaktikus jellegű: a hűség és a bátorság fontosságára tanította a diákszereplőket és a nézőket, emellett (piarista gimnázium lévén) katolikus történelemszemléletüket is jelentős mértékben alakította. E tanító és buzdító előadásnak egy másik, ugyanennyire meghatározó oka is lehetett: 1741. június 25-én koronázták Pozsonyban Magyarország uralkodójává Mária Teréziát, miközben már zajlott az osztrák örökösödési háború. Tárgyalt évünkben a királynő trónját nem utolsó sorban az akkor összehívott magyarországi generalis insurrectio mentette meg. Vizsgált színjátékunk Esterházy Miklóst mint hadvezért állította az uralkodóhoz való hűség példaképeké.

A barokk iskolai színjátszás több évtizedes vizsgálata eredményeképpen drámadattárak, kritikai és népszerűsítő szövegkiadások, továbbá monográfiák láttak napvilágot.²¹ A színlapkutatás során az egyre nagyobb számban ismertté váló XVII–XVIII. századi latin, német és ritkán magyar nyelvű periochákból megismerhetjük azoknak az előadásoknak a részletes cselekményét és szereplő-névsorát, valamint mecénását is, amikről – forráshiány következtében – eddig csak nagyon keveset tudhattunk.

²⁰ *Magyar Katolikus Lexikon*, III., főszerk. Diós István, Bp., Szent István Társulat, 1997, 309.

²¹ A hazai barokk drámakutatás kiadványait sorjazzák: *A színjátszó iskola a XVII–XVIII. században: Bibliográfia*, szerk. NAGY Júlia, Bp., Universitas, 1998; *A XVII–XVIII. századi magyarországi iskolai színjátszás bibliográfiája (1998–2009)*, szerk. SZEDMÁK Andrea, Bp., Protea Kulturális Egyesület, 2009.

A NEM BIRODALMI NÉMET PROTESTANTIZMUS ÁLLÁSPONTJA A TÖRÖK KÉRDÉSBEN A REFORMÁCIÓ ELSŐ IDŐSZAKÁBAN

ÖZE SÁNDOR

1542-ben a Buda visszavívására induló német birodalmi csapatok csúfos kudarccal tértek vissza onnan. Majd két emberöltő kellett ahhoz, hogy ismét megpróbálják visszafoglalni a magyar fővárost a töröktől. Az ezt követő döbbenet és érdeklődés az, amely 1543-ban három Korán-fordításnak és magyarázatnak ad életet.¹ Az egyik ebből a francia Guillaume Postelé, aki a reneszánsz polihisztor és diplomatájaként sok helyen szolgált, de egy megértőbb és elfogadóbb álláspontot alakított ki a törökkel szemben, és vallási egyeztetésre törekedett a mohamedánokkal.² A másik fordítás Theodor Biblianderé,³ aki a svájci reformáció zürichi ágának képviselőjeként a török fenyegetést közelinek vélte és veszélyesnek. Erasmus humanista képzési ideálját követte és a szabad akarat kérdésében is inkább mellé állt Lutherrel szemben. Exegétaként, a szavak értelmét kutatta, gondolkodása nyitott volt, nem zárkózott el az eszkatológiától sem. A harmadik fordítás egy katolikus tudós munkája Johann Albrecht van Windmannstätteré, aki VII. Kelemen és III. Pál pápai titkáráként működött. Az ő fordításában egy, a 16. század vége felé haladva, az iszlám apokaliptikus szerepét egyre óvatosabban megítélő katolikus álláspont tükröződik, annak ellenére, hogy dél-német fordítóról, és nürnbergi kiadásról van szó.

Szinte magától értetődik, hogy a rohamos oszmánhódítást követő hisztérikus európai reakció a Bibliander-féle fordításnak kedvezett. A másik kettő nem jelent meg többször. Még érdekesebb, hogy a 16–17. század fordulójának magyar jezsuita szerzői, Szántó Arator István és maga Pázmány Péter is, amikor kénytelenek voltak nyilatkozni a kérdéskörben a törökhódítás mibenléte kapcsán. Ők szintén

¹ BOBZIN Hartmut, *Der Koran im Zeitalter der Reformation: Studien zur frühgeschichte der Arabistik und Islamkunde in Europa*, Beirut-Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1995 (Beiruter Texte und Studien, 42).

² LESTRINGANT Frank, »Guillaume Postel et l'obsession' turque«: *Actes du colloque Guillaume Postel, 1581–1981*, Paris, Guy Trédaniel-Éditions de la Maisnie, 1985, 265–298. BOBZIN, *i. m.*, 365–496. Köszönetet kell mondanunk Altnéder Miklósnak, aki az antiturcica kiadványba készülõ fordítását rendelkezésünkre bocsátotta és szakirodalmi segítséget nyújtott.

³ BOBZIN, *i. m.*, 159–276. Legvalószínűbb születési dátuma 1504. Zürichben tanult, majd 1527-ben a zürichi egyház exegézistánára lett. 1531-ben követte az elhunyt Zwinglit a Septuaginta felolvasójaként. A humanista háromnyelvűséget (görög, latin, héber) túllépve arámiul és arabul tanult. Mély érdeklődést táplált a didaktika, metodika és nyelvtudományok iránt.

Bibliander apokaliptikus nézőpontú Korán-magyarázatot használtak, nem a katolikusokat. Tehát a földrajzi helyzet és a veszélyeztetettség határozta meg a kompiláció tárgyát, nem a felekezeti igazodás.⁴

Zwinglinek, a svájci reformáció képviselőjének tanítása később egy a lutheritől eltérő irányzat kialakulásához vezetett, ami a török kérdésben is megnyilvánult, és további teológusokat befolyásolt a reformált egyházon belül. 1526 októberében, a mohácsi csata hírére Zwingli is elővette a török kérdést. *Ander Sendbrief an die Christen zu Eßlingen* című művében önkritikára szólított fel. Szerinte a törökök Isten sajátos pedagógiai szándékát fejezik ki. Zwingli kizárta a világ közeli végét, de nem zárta ki azt, hogy esetleg a birodalom is oszmán fennhatóság alá kerülhet. Az oszmánok számára inkább erős politikai, semmint vallási veszélyt jelentettek. Később Zwingli még tovább ment, és egyenesen a reformáció terjedésének hasznos tényezőjét látta a törökökben.⁵

A svájci reformátor Hesseni Fülöpnek írott levelében az evangélikusokat szembehelyezte a császárral, párhuzamba állítva Izrael Egyiptomtól való megsabadulásával. Ebben az 1530. március 12-i keltezésű, szigorúan bizalmas levelében felvetette egy a francia királlyal kötendő szövetség tervét. Amíg tehát Luther és Melanchthon a világ végét várták, addig a svájci reformátor racionálisan gondolkodva szövetségi terveket kovácsolt, mint ahogyan az a Walenstadtnak küldött, és erre vonatkozó politikai instrukciói is mutatják (*Instruktion für die Sendung Meister Jäcklins nach Walenstadt*). Az 1462 óta svájci uralom alatt lévő városban a reformáció bevezetése kérdéses maradt, ezért Zwingli Jäcklint küldte oda, hogy az egyházközösségi gyűlést megnyerje a reformációnak. Világossá kellett tennie a waldstadtiaknak, hogy a császári ügy elveszett. Ezt alátámasztandó, utalt az oszmán előretöresre.

⁴ A kérdést turkológus kollégámmal feldolgoztuk: DOBROVITS Mihály, ÓZE Sándor, *Koráncáfolatok a 16–17. század fordulóján Közép-Európában*, Egyháztörténet, 2009/2, 19–33.

⁵ Zwingli törökképére vonatkozólag lásd: SEGESVÁRY Viktor, *Az iszlám és a reformáció: Tanulmány zürichi reformátorok iszlámmal szembeni magatartásáról 1510–1550*, Hága, 2005. Zwingli und Europa: Referate und Protokoll des Internationalen Kongresses aus Anlass des 500. Geburtstages von Huldrych Zwingli, vom 26. bis 30. März 1984. ed. BLICKLE Peter, LINDT Andreas, SCHINDLER, Zürich, Vandenhoeck und Ruprecht, 1985. SCHMIDT Anton-Heinz, *Luther und Zwingli, auf getrennten Wegen zur Reformation*, 2005; SCHMIDT Anton-Heinz, *Weltgeltung Zürichs im Zeitalter der Reformation*, 2005. *Heinrich Bullinger und seine Zeit: Eine Vorlesungsreihe*, ed. CAMPI Emidio, Zürich, Theologischer Verlag, 2004. *Calvin im Kontext der Schweizer Reformation. Historische und theologische Beiträge zur Calvinforschung*, ed. OPITZ Peter, Zürich, Theologischer Verlag, 2003; SCHORN-SCHÜTTE Luise, *Die Reformation: Vorgeschichte, Verlauf, Wirkung*, München, Beck, 2003; KLEIN Michael, *Geschichtsdenken und Ständekritik in apokalyptischer Perspektive. Martin Luthers Meinungs- und Wissensbildung zur „Türkenfrage“ auf dem Hintergrund der osmanischen Expansion und im Kontext der reformatorischen Bewegung*, Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde des Fachberichts Kultur- und Sozialwissenschaften der FernUniversität Hagen – Arbeitsbericht Geschichte und Gegenwart Alteuropas. MEYER Walter E, *Huldrych Zwinglis Eschatologie. Reformatorische Wende, Theologie und Geschichtsbild des Züricher Reformators im Lichte seines apokalyptischen Ansatzes*, Zürich, 1987.

Érdekes a kérdés, hogy Zwingli miért nem tekintette a törököt apokaliptikus jelenségnek. Lutherrel szemben ő Góg és Magóg személyét nem a törökökkel állította párhuzamba. Dániel könyvének 7. fejezetében Zwingli is talál vonatkozást a törökökre, de teljesen más értelemben, mint Luther. A könyvben lévő négy állat nála nem kap aktuális politikai jelentőséget. Zwingli abból indult ki, hogy az első a babilonira, a második a perzsára, a harmadik a macedón görögre, a negyedik pedig a római világbirodalomra vonatkozik. Ő azonban a történelmi fejlődésnek megfelelően máshogyan szemlélte ezt. A Római Birodalom története számára ott ért véget, amikor Theodosius király még annak egyedüli uralkodója volt. Miután fiai felosztották maguk között az uralmat, megszűnt annak egysége, de Zwingli számára nem a Nyugat- és Kelet-római Birodalmak lettek az utódok, hanem a Német-római és az Oszmán Császárságok és itt a Török pozitívabb értékelést kapott, mint a Német-római Birodalom. Zwinglinél nem találunk semmiféle birodalmi tudatot Lutherrel és Melanchthonnal ellentétben. A „török vitában” Zwingli gyakran fordult a pápaság és a Habsburgok ellen. Amikor szó esik a török veszélyről, akkor nem abban az értelemben beszél róla, hogy a Habsburgok az egész kereszténységet akarják védelmezni. A svájci kantonok régi hagyományos Habsburg-ellenessége is megnyilvánult itt. Elutasította a Szent Római Birodalmat, egyszerűen „Szemétkbirodalomnak” nevezte. (Heilige Reich helyett Drecke Reich.) A „translatio imperii” tekintetében, különösen a pápai állammal lévő kapcsolata szemszögéből ítélt. Zwingli is, ugyanúgy, mint Luther, egy antikrisztusi jelenségnek tartotta a pápaságot, de ebben a kritikájában nincs apokaliptikus felhang, sokkal inkább egy Antikrisztus-vitáról van szó. Zwingli apokaliptikus jövendölései vitatottak. A törökök „csupán” Isten virgácsának a szerepét töltik be a bűnös keresztényekkel szemben, ezt azonban nem foghatjuk fel említésre méltó apokaliptikus, illetve dogmatikai motívumként. A török kérdést Zwingli saját politikai szándékainak rendelte alá.

Az Antikrisztus értelmezésben váltak el azután markánsan az észak- és délnémet álláspontok, nem is elsősorban a török hatalom beazonosításában, itt a vélemények Bécs ostroma és Buda elfoglalása után kifejezetten közeledtek, hanem a német császárság szerepének meghatározásában. Johannes Oecolampadius 1528-as előadásában (melyeket 1530-ban, Baselben jelentetett meg) feltalálható a kettős Antikrisztus elmélete, de birodalmi-hazafias következtetések nélkül. A dánieli „kis szarvban” ő a wittenbergiekkal szemben mindkét Antikrisztust látta, de mindez csak 1532-ben vált ellentétessé a német elképzeléssel, amikor Melanchthon megalkotta a Carion-kronika átdolgozását. Itt jelenik meg először birodalom-elmélete: a pápa itt nem szerepel a Római Birodalom „fabricatoraként” vagy „translatoraként”, egyházellensége pedig kívülről jön, és a törökkel azonos. Ez a felfogás birodalmi-hazafias, felekezetiileg semleges. Rudolf Gualter (Zürich, 1546) szintén támadta „a birodalom ostoba szeretetét”, mert ez tehet róla, hogy az Antikrisztust mindenki másban keresi, csak épp a pápában nem. Ehhez csatlakozott Theodor Bibliander, aki a pápával szembeni ellenállásra hívta a fejedelmeket. Heinrich Bullinger, aki 1557-ben a *Jelenések könyvéhez* írott kommentárjában arra a következtetésre jutott, hogy a Római Birodalom készített helyet a pápai

hatalomnak, és a Francia, illetve a Német Birodalom csak a pápa Római Birodalom mintájára alkotott kreálmánya. A negyedik birodalom azonban már nem létezik, mert a Római Birodalom bukása után az Antikrisztus magához ragadta a hatalmat. (Ezzel Bullinger Luther sémáját követte, vagyis szerinte az egyetlen és igazi Antikrisztus a pápa.) Említi a törököket, mint az Egyház ellenségeit, de nem tekinti őket Antikrisztusnak. A német területeken kívül ez a felfogás terjedt el inkább, főleg az angoloknál.⁶

Theodor Bibliander zürichi exegeta, Bullinger egyik legközvetlenebb barátja számára az Antikrisztus fogalma jelentésében ellentétes a keresztény tanítással. Minden ellenállás összességét jelenti. A hit ellenségei, akik a bibliai ortodoxiával szegülnek szembe, egy testet alkotnak.

A török kérdés és az iszlamisztikai tanulmányok legfőbb szakértője a zürichi csoport fiatal tagja, Theodor Bibliander lett. Ő már tanulóveiben annak a Myconiusnak volt a tanítványa, aki a török kérdésre figyelmeztette Luthert és Melanchthont, még 1529 és a Marburgi Colloquium előtt. Itt a török hatalom apokaliptikus biblikus jellemzőiről volt szó. Ő hívta fel a figyelmet Johann Hilten szerzetes „törökprédikátor” azon prédikációira, melyben a 15. század végén exegetikai eszközökkel igyekezett bizonyítani az apokalipszis és az iszlám, a török hódítás közeli eljöttét. Myconius annak a kollégiumnak volt a zürichi vezetője, ahol Bibliander tanult. Majd Baselbe kerülve tagja volt annak a bizottságnak, mely nem kis harcok árán meggyőzte a város tanácsát 1543-ban, hogy Bibliander művét, a Korán-fordítást ki kell adni Oporinus mellett, ő lehetett az, aki rávette a wittenbergieket, hogy pártolják a vállalkozást, mivel meg kell ismerni az Antikrisztus tévelygéseit, csak úgy lehet ellene küzdeni.⁷ Egyébként ez a csoport bíztatja a katolikus Windmannstättert is, hogy adja ki saját fordítását.

Ennek a nézetnek középpontjában tehát ugyanúgy a török veszély állt. Ez változott ki Magyarországon is tetszést, és nem a Német-római Birodalom pozitív, eszkatologikus szempontú bemutatása. A „piszkos birodalom” számukra is az Antikrisztus másik hadát jelölte. A svájci reformáció délnémet képviselőinek törökkel kapcsolatos nézőpontja azután kapcsolódott a kettős predestináció elméletével, mely már igen korán megjelent a magyarországi ütközőzónában. A nézet azonban majd csak Bibliander kényszernyugdíjaztatása és Zürichből való távozása után lett

⁶ Emidio CAMPI, *Über das Ende des Weltzeitalters Aspekte der Rezeption des Danielbuches bei Heinrich Bullinger = Europa, Tausendjähriges Reich und Neue Welt: Zwei Jahrtausende Geschichte und Utopie in der Rezeption des Danielbuches*, ed. DELGADO Mariano, KOCH Klaus, EDGAR MARSCH, Stuttgart, 2003 (Studien zur christlichen Religions- und Kulturgeschichte, 1), 225–239. SEIFERT Arno, *Der Rückzug der biblischen Prophetie von der neueren Geschichte: Studien zur Geschichte der Reichsteologie des frühneuzeitlichen deutschen Protestantismus*. Köln–Wien, 1990, 21–28; OPTIZ Peter, *Heinrich Bullinger als Theologe: Eine Studie zu „Dekaden“*, Zürich, 2004.; *Heinrich Bullinger und seine Zeit. Eine Vorlesungsreihe*, ed. CAMPI Emidio, Zürich, Theologischer verlag, 2004. Ehhez még: SEGESVÁRY, *i. m.*

⁷ Melanchthon előszót ír a munkához, a tanács az ő és Luther támogató nyilatkozatára áll el a munka tiltásától.

mértékadó Petrus Martyr Vermigli odakerülésével, és a kálvini nézetek ez irányú zürichi győzelmével.⁸ A tan egy fokkal erősítette a török ellen küzdők akaratát, erőt adott például a magyar végvárok népének is a küzdelemhez.⁹

⁸ SEGESVÁRY, *i. m.*, 139.

⁹ Erre lásd: ÖZE Sándor: *A határ és a határtalan: Identitáselemek vizsgálata a 16. századi Magyarországi tútközözőzóna népességénél*. Bp., 2006, 203–204. „Ebben a megközelítésben az a jellegzetes, hogy a legtöbb korabeli helvét szellemű hitvallástól eltérően a reprobációra, az elvetésre ugyanakkora hangsúly esik, mint a kiválasztásra, az üdvösségre való elhívásra. Nem is annyira az *electus*, mint a *reprobus* jelző gyakori használata és az irgalom edényeinek a harag edényeivel való szimmetrikus és rendkívül szemléletes szembeállításuk különbözteti meg ezt a szöveget kortársaitól. Lehet az 1562-es hitvallás szerkesztettség dolgában »amúgy vasvillával egymásra dobált tankazal«, az eleve elrendelés kérdésében nem vitatható el tőle a strukturáltság és a következetesség. A Melius-kátéval való tartalmi egybevetés alapján viszont ezt a sajátos, talán neofita lelkesedést tükröző predestináció-értelmezést egyértelműen Meliusnak kell tulajdonítanunk. Az egri katonák által benyújtott szöveg szellemi felmenői között ezért nem is annyira a genfiek után kell nyomoznunk, mert a kettős predestináció (egyébként Ágostonnál és Zwinglinél gyökerező) tanítása sokkal inkább a schmalkaldeni háború és az augsburgi interim utáni teológiai krízishez, a strassburgi és a londoni (1548–1553) emigráns-gyülekezetekhez, valamint Magdeburg ekkori ostromához kötődik. CSEPREGI Zoltán, *A reformáció nyelve*. Akadémiai doktori disszertáció. 367–373. Az eddigi szakirodalom alapján Vermigli, Pietro Martire, Wolfgang Musculus, Bucer Martin műveit látja olyannak, mely hatott Szegedire és Meliusra. A könyveket, együtt találjuk Hans Dernschwamm könyvtárában, ahogy Georg Moller szepesi esperesre is hivatkozhat már a század 50-es 60-as éveiben. CSEPREGI, *i. m.*

„HOL VAGYTOK LUTHERÁNUSOK, HOGY PROTESTÁLJATOK?”

Adalék az eperjesi véstörvényszék történetéhez Zrínyi Ilona Radvánszky Jánosnak címzett levele alapján

„A kik gondosabban tanulmányozzák hazánk történelmét a csapásoknak több okát méltán a haza polgárainak tulajdoníthatják, a kik intézik a vallásüldözést, a melyért, vagy a melynek ürügye alatt tönkre mene szabadságunk és elpusztula hazánk.”¹

*„Láttam igaz ügyet, hogy lenyomatott,
Láttam sok ártatlant, hogy sok vért hullatott,
Iszonyatos kínban halálíg jajgatott:
Bosszúálló Isten! Hogy ezt így halasztod!”²*

A tanulmány címében szereplő, Esterházy Pál nádortól származó kérdést leggyakrabban az 1687-es, a karlócai békekötést megelőző utolsó magyarországi országgyűlés légkörének érzékeltetésére szokás idézni. Még ha az elhíresült mondat legszűkebb kontextusát nem is ismerjük, azaz a gróf nevezetes kérdését önmagának mélabúsan, vagy akár a képviselőtársainak cinikusan (vagy fordítva) tette is fel, mindenesetre az közismert, hogy tágabb környezetét az a sajnálatos, a nemzeti szabadság két sarokpontját eltörlő országgyűlés jelentette, melyen kimondatott a Habsburg-ház örökös (férfiági) királysága, s megszűnt a rendek királyválasztó joga. Ám abban az esetben is, ha e mondat nem a Habsburgoknak alávetett ország hosszú évek óta zajló függetlenedési törekvéseiből úz gúnyt, az mindenképp bizonyos, hogy a maga módján a pár hónappal korábbi eperjesi törvényszék gyászos kimenetelére is reagál. Az alábbiakban e szomorú esemény egyik apró, ugyanakkor a független államiságért küzdő 17. századi ellenállási mozgalmak bonyolult, vallási konfliktusokkal is átszőtt összefüggésrendszerébe ágyazódó mozzanatát kívánjuk körbejárni.

Ismeretes, hogy a reformáció és az ellenreformáció történetének egyik legváltozatosabb és legösszetettebb szakaszát jelentették az 1608 utáni évtizedek történései, melyek során a vallásszabadság megvédése az egyik legfontosabb politikai problémává vált. Már akkor nyilvánvaló volt, hogy ez a kérdés Magyarországon számottevő szerepet

¹ RADVÁNSZKY László, *A Radvánszky család története 1738-ig*, ford. RUGONFALVI KISS István, Sajókaza-Rimaszombat, Lévai Izsó, 1905 (Közlemények a br. Radvánszky levéltárból, VII, 4), 31.

² RADVÁNSZKY János, *Nihil sub sole novum est = Magyar költők 17. század: A kuruc kor költészete*, I., szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., Szépirodalmi, 1990 (Magyar Remekírók), 633.

fog játszani a következő korszak nagy társadalmi-politikai konfliktusaiban, köztük a Habsburg-ellenes megmozdulásokban is. Jóllehet a belső megújulásra törekvő katolikus egyház elsősorban Pázmány Péter esztergomi érsek jelentős, az egyházi megújulás valamennyi eszközét latba vető tevékenységének köszönhetően látványos eredményeket ért el, ám helyi szinten ekkor is találkozunk az ellenreformáció irányába mutató erőszakos intézkedésekkel.³ Az országos politikában az ellenreformációs vonal immár karöltve az erősödő abszolutista tendenciákkal újlag az 1660-as évektől nyert egyre inkább teret, melynek főbb lépései a Bocskai-felkelést megelőző évtizedek ismert forgatókönyve szerint játszódtak le: templomok és iskolák elfoglalása, lelkesek és tanítók elűzése, és helyettük katolikus egyháziak beiktatása.

A 17. század utolsó harmadában kibontakozó kuruc küzdelem vizsgálatánál s okainak számba vételénél tehát a történeti valóság két összetevőjét mindenképpen érdemes figyelembe venni. Az 1670-től Magyarországon bevezetett Habsburg-abszolutista rendszer és annak politikájával szemben 1672-ben útjára induló kuruc mozgalom egyfelől az alapjaiban megtámadott rendi intézmények és kiváltságok, másfelől a szabad protestáns vallásgyakorlat helyreállítására irányult. Mindazonáltal fontos azt is látni, hogy a magyar rendek hozzájárulása nélkül létrejött 1664-es vassvári béke egyik magyarországi következménye volt a közvélemény fokozódó és egyre nyíltabb elégedetlensége az uralkodóházzal. Ebből adódóan az ekkor kibontakozó Habsburg-ellenes politikai irányzatok és megmozdulások, sok esetben megszüntetve az ellenreformáció időszakának utáni vallási polarizálódással együtt járó politikai polarizálódást, közös nevezőre hozták a katolikus és protestáns ellenzéki irányzatokat. Az a felismerés, hogy a Habsburgok nem tudják, de valójában nem is akarják felszabadítani az országot a török alól, ezért a függetlenséget Béccsel szembefordulva kell kivívni, elsőként az aulikus családokból származó katolikus főuraknál tudatosult a leglátványosabban, és vezetett el a Zrínyi Miklós által kezdeményezett nyugat-európai külpolitikai tájékozódást követő, a költő-hadvezér halálos vadászbalesete után felderített Wesselényi nevével fémjelzett összeesküvésig. Valójában e százalmasan összeomlott szervezkedés szolgáltatott kiváló alkalmat a bécsi udvar számára saját abszolutisztikus kormányzati rendszerének bevezetéséhez, melynek legfőbb célja az állam gazdasági kapacitásának jobb kihasználásával összefüggésben az uralkodó korlátlan hatalmának biztosítása. E törekvés-sel együtt járt a rendiség visszaszorítása mellett a katolikus egyház befolyásának

³ Pázmány óriási, elődeinél lényegesen jelentősebb hatásának titka, hogy az egyházi megújulás valamennyi eszközét mesterien fel tudta használni. Amellett, hogy a vallásos irodalom szinte minden műfajában (hitvitázó művek, teológiai összegzés, prédikáció, imádságoskönyv) maradandót alkotott, nagy gondot fordított az iskolaügyre, és személyes tanító és térítői cselekedetei nyomán számos főúr és nemes vált katolikussá. Bár némi túlzással ugyan, de a kortársak gyakran hangoztatták: Pázmány protestáns országban született és katolikusban halt meg. Pázmány tevékenységéről átfogóan lásd HARGITTAY Emil, *Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében*, Bp., Universitas, 2009 (Historia Litteraria 25). Az ország vallási összetétele azonban még a Rákóczi-szabadságharc idején is főleg protestáns volt. A köznemesi evangélikus rendi ellenzéknek a Rákóczi-szabadságharcban játszott szerepéről lásd pl. FABINYI Tibor, *Rákóczi és az evangélikusok = Rákóczi-tanulmányok*, szerk. KÖPECZI Béla, R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., Akadémiai, 1980, 365–383.

növelését eredményező ideológiai uniformizálás, aminek következtében az ország egésze elleni támadást látva az új berendezkedésben, nemesi vezetés alatt különböző társadalmi és különböző vallású rétegek fogtak össze az uralkodóház ellen.

A mindezeket követő 1672-es őszi első kuructámadás a bécsi udvart – magyarországi politikáját illetően – válaszút elé állította, a felkelés okainak megállapítására és felszámolására törekedő lipóti abszolutizmus – két irányzata, a rendi alkotmányosságot, illetve a protestáns egyházak jogait csorbító közül – az ellenreformációs oldal felülkerekedését eredményezte.⁴ Kétségtelen, hogy az 1672 után radikalizálódó protestánsellenesség egyszersmind tehát szerves része, eszköze volt az abszolutizmust fokozatosan földadó udvari politikának, mely az adó- és alkotmány-reform lefékezésével, a magyarországi rendiség bizonyos mértékű tolerálásával, végső soron a nagybirtokos arisztokráciával kötött politikai- és osztályszövetségben, kompromisszumos együttműködésében valósult meg.

Mindez persze egy olyan perspektívából is szemlélhető, miszerint a bécsi politika a részint vallási sérelmek miatt kitört rendi mozgalomért kiszabott „büntetést” az ellenreformációs irányzat nyomására konstruált összefüggések alapján vallási-felekezeti síkra terelte, és a jogfosztást a protestánsokra immár kétszeresen alkalmazta. A király felfüggesztette a magyar alkotmányt, és a katolikus főpapság segítségével kísérletet tett a magyarországi protestantizmus teljes megtörsére. Mint ismeretes, az ideológiai egység megteremtésében élen járó jezsuiták segítségével végbemenő protestánsüldözésről híresült el és ún. „gyászévűziedként” rögzült történelmi emlékezetünkben az 1670-es évized, melynek során az ellenreformációs hadjárat a protestáns egyházak dologi javairól – templomok, parókiák, iskolák stb. – azok személyi állományára, a lelkészi karra helyezte át támadása célpontját. Míg tehát 1672 előtt a régi törvényeket és békeszerződéseket érvénytelenítő rendelkezések nyomán katonai segédlettel foglaltál el a templomokat és iskolákat, a „magyar kálvinisták és más rebellesek” elleni császári terrorsorozat mélypontját a lelkészek ellen irányuló, Szelepcsényi György esztergomi érsek vezetésével lefolytatott – a protestantizmus elleni fellépés törvényes procedúráját megteremtő, egyúttal nemzetközi közfelháborodást is kiváltó – pozsonyi kirakatper jelentette.⁵ Az üldözött protestánsok egy része Erdélybe menekült. Ezen a sorson osztozott a gyermek Thököly Imre is, akinek apja, mint ismert, szintén résztvevője volt a Wesselényi-féle

⁴ A főúri szervezkedésben elsősorban katolikusok vettek részt, de arra hivatkozva, hogy azt református és evangélikus papok készítették elő és irányították a háttérből, Bécs ismét alkalmasnak ítélte a pillanatot a protestánsok elleni nyílt föllépésre. E folyamat mélyebb gyökereire lásd BENCZÉDI László, *Rendiség, abszolutizmus a XVII. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1980, 65–68.

⁵ 1673–1674 folyamán a pozsonyi vésztörvénytörvények elé politikai hűtlenség vádjával mintegy négyszáz protestáns lelkészt idéztek meg, és közülük negyvenegy főt gályarabságra ítélték. A per alá vett papokat tehát nem vallásuk miatt, hanem politikailag vonták felelősségre, testületileg felségárulással vádolva őket: a Wesselényi-összeesküvésben való részvétellel, a kuruc támadás előkészítésében, kiobbantásában és a megszálló törökkel való konspirációval. Az ellenreformáció e predikátorperekben csúcspontjára rohamát közvetlenül megalapozó-előkészítő politikai érvelés ellentmondásaira lásd BENCZÉDI, *i. m.*, 70.

szervezkedésnek.⁶ Ilyen belpolitikai és magánéleti előzmények után állt az ifjú Thököly 1678-ban a bujdosó mozgalom élére, s annak szerves folytatásaképpen indította meg a Habsburg-abszolutizmus által célba vett rendi és vallási jogok és szabadságok helyreállítására irányuló fölkelését.

A bécsi politika és a nagybirtokos arisztokrácia egymásra találásának okait és következményeit még hosszan lehetne mérlegelni, s persze az is elmondható, hogy a magyar államiság még megmaradt attribútumai ellen is irányuló „vallási üldözés [...] egy általánosabb politika része volt, amely az ország egészét fenyegette, rendre és vallásra való tekintet nélkül”.⁷ Ám aligha meglepő, hogy a protestantizmus erős központjait képező felső-magyarországi szabad királyi városok a rendek és a Habsburgok közötti hatalmi küzdelmek idején (a Wesselényi-összeesküvéstől egészen a szatmári békéig) jelentős szerepet játszottak a felkelők táborában.⁸

Az erőszakos ellenreformáció második hulláma ismét világos következményként mutatta fel, hogy e módszerek a protestánsokat összefogásra buzdította helyi szinten éppúgy, mint az országos politikában. A 17. század első éveitől a vallásszabadság megvédése már a városok számára is nagyon komoly politikai kérdéssé vált, amit rendi kiváltságuk jelentős elemének tekintettek. A magyarországi lutheránus hit egyik legfontosabb bástyája, Eperjes szintén következetesen a magyar rendek oldalán állott, nemcsak a város evangélikus jellege, hanem a polgárság saját politikai és gazdasági érdekei miatt is. A majdnem kizárólag protestáns lakossága roppant sokat szenvedett az erőszakos ellenreformációt kísérő, a város kiváltságait korlátozó és gazdaságát, jövedelmeit kiszámító udvari politikától. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a legellenzékibb városok közül Eperjes egyfajta centrumként – Pierre Nora kifejezésével élve – egyfajta emlékezhelyként (lieu de memoire) egybekapcsolja a Habsburg-ellenes megmozdulások némely főbb szereplőjének sorsát.⁹ Külö-

⁶ Apja, akit jószágvesztésre is ítélték, épp az ellene elfogatóparanccsal érkező császáriak által ostromlott árvai várban halt meg. Aligha meglepő, hogy a korán árvaságra jutó, majd Erdélybe menekített Thököly ifjúkora óta ellenséges érzelmeket táplált az ausztriai házzal szemben.

⁷ KÖPECZI Béla, *Thököly valláspolitikája és a nemzetközi közvéleménye* = Uő., *Függetlenség és haladás. Politikai gondolkodás a régi magyar függetlenségi harcok századaiban*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 84.

⁸ A szabad királyi városok a kezdetek kezdetétől önkéntesen kapcsolódtak a Habsburg-ellenes megmozdulásokhoz, és a 17. század utolsó harmadában zajló leghevesebb felkelésekben a különféle társadalmi erők mellett kulcsfontosságú szerepet tölthettek be az udvari politika reformációellenes és rekatolizációs kísérletei ellen folytatott harcban. A felső-magyarországi városok politikai és gazdasági kérdéskörével legbővebben Kónya Péter tanulmányai foglalkoznak. KÓNYA Péter, *A felső-magyarországi városok társadalma a 17. században*, Történelmi Szemle, 2004/1–2, 31–53; Uő., *A felső-magyarországi szabad királyi városok (Eperjes, Vártfa, Kisszeben) a Rákóczi-szabadságharcban = Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században*, szerk. CSUKOVICS Enikő, LENGYEL Tünde, Bp., MTA Történettudományi Intézet, 2005, 40–52.

⁹ „Az antikatólikus ellenállás centruma Eperjes lett, amely az evangélikus vallás központjaként már korábban is előkelő helyet foglalt el az országban. A rekatolizáció és a központi hatalom ellen a városok egységesen próbáltak meg fellépni. Ezzel a középkori Pentapolitana egyesület új önvédelmi tartalmat kapott. Az udvari politika és kamara elleni közös lépéseket megbeszéléseken vitatták meg, a legújabb hírekről rendszeresen tájékoztatták egymást. Szilárdan kitartottak álláspontjuk mellett a Habsburg-ellenes protestáns felső-magyarországi nemesek oldalán, és velük együtt bekapcsolódtak a Wesselényi-összeesküvésbe is.” KÓNYA Péter, *A felső-magyarországi városok... i. m.*, 357–358.

nősképp szimbolikus helyszínnek mutatkozik az itt 1667 óta működő Evangélikus Kollégium, a magyarországi lutheránus hit legfontosabb oktatási intézménye, melynek megalapításával a város kétségbevonhatatlanul az evangélikus egyház kulturális és művelődési központjává vált.

A felső-magyarországi evangélikus rendek kollégiumának felépítése tehát Eperjes politikai és – az ország evangélikus egyházközpontjaként – egyszerismind egyházi helyzetét is megerősítette, az intézetről hamarosan több protestáns országban hírt szereztek. E kollégium egyik mecénása Thököly Imre apja, a kurucvezér pedig első diákja volt, aki erdélyi emigrációja előtt két évig, 1668 és 1670 között tanult az intézményben.¹⁰ Az 1671-ben kezdődött ellenreformációs hullám természetesen Eperjest is elérte, és a „gyászévtized” egy repressziókkal és erőszakos intézkedésekkel teli időszakként telt itt is: a gazdasági megtörés, az önállóság és politikai jelentőség felszámolása keretében a császári hatóságok nagy erőfeszítéseket tettek a protestánsok elnyomására. 1673-ban elfoglalták a Kollégiumot, az evangélikus templomokat elvették, a lelkészeket a Kollégium professzoraival együtt elűzték, és az iskolák irányítása a jezsuiták kezébe került.¹¹ Nem meglepő tehát, hogy Thököly felkelése után (1682-től) a város a kuruc megmozdulás egyik legfőbb és legerősebb támasza lett. A hadvezér a harc kezdetétől fogva próbálta megszerezni a várost, és mikor az négy év múlva sikerült, nagy és őszinte örömet váltott ki a polgárokból, hiszen ezáltal nemcsak az idegen zsoldosok pusztításai értek véget, hanem a régi kiváltságok is megújultak, mindenekelőtt pedig megszűnt a vallási üldözés. Az újonnan megválasztott városi tisztségviselők boldogan üdvözölték (s egyúttal 40 000 arannyal és számos katonával megtámogatták) a városba látogató, időközben fejedelemmé kinevezett hadvezért, aki az eperjesiek körében nagy népszerűségnek örvendett még azokból az évekből, amikor a Kollégium diákjaként több ismerősre és barátára tett itt szert. Érthető, hogy mekkora csalódás és félelem kísérte a város áldozatos és dicső küzdelmeket követő 1685-ös feladását, amikor ismét Habsburg

¹⁰ Kétségtelen, hogy Pázmány nagyszabású, a katolikus megújulást elősegítő működése terén egyik legnagyobb alkotása a nagyszombati egyetem megalapítása 1635-ben. Az ellenreformáció éveiben, főleg a kassai és nagyszombati jezsuita egyetemek intenzív tevékenységének idején az evangélikus egyház fontosnak tartotta a sárospataki vagy a debreceni református kollégiumhoz hasonló teológiai műveltséget nyújtó főiskola megalapítását a rekatolizációs hullámnak még ellenálló országrészen. A nagy hírű evangélikus kollégium megépítése, mint arra Kónya rámutat „önmagában is a protestáns és Habsburg-ellenes erők erőfitogtatása volt. A katolikus egyház képviselői kezdettől fogva megkísérelték megakadályozni a felépítését, Szelepcsényi György esztergomi érsek már az alapítás előtt sikertelenül próbált valamit tenni ellene. Röviddel az építkezés kezdete után 1666-ban I. Lipót elrendelte a magisztrátusnál az építkezés leállítását, azzal az indokkal, hogy a tilalom ellenére akadémiát (vagyis egyetemet) alapítottak Eperjesen, amire csak az uralkodónak van joga. Az eperjesiek azonban sem ezt, sem a következő tilalmakat nem vették figyelembe.” *Uo.*, 365–366.

¹¹ A közigazgatás és a gazdasági ügyek terén is hasonló intézkedésekkel sújtották a virágzó város életét. A királyi biztosok a politikai és gazdasági pozíciókból (városi tanács, céhek) megpróbálták eltávolítani a lutheránusokat, egyúttal az egyes szektorok működését császári előírásokkal szabályozták. Lásd erről: KÓNYA Péter, *Eperjes az utolsó Habsburg-ellenes felkelések korában = Habsburgok és Magyarország a XVI–XVIII. században*, szerk. ifj. BARTA János, Debrecen, KLTE, 1997 (Történelmi figyelő könyvek 6), 23–32.

uralom alá került. Sajnálatos módon, a megadási feltételek ellenére folytatódott a protestánsok üldözése, sőt, úgy is fogalmazhatunk, hogy az újult erővel fellángoló erőszakos ellenreformációs tettek valójában közvetlen előzményét képezik az 1687-es eseményeknek. Ebben az évben ugyanis, mint az közzismert, nemcsak ismét (szinte rutinszerűen) elkobozták a Kollégiumot, az iskolákat és a templomokat, visszatértek a jezsuiták, (a Rákóczi felkelésig – törvénybe ütköző módon – nem is engedték meg az evangélikusoknak, hogy iskolát és templomot építsenek) hanem a védművek újabb lerombolásán és a fosztogatásokon túl ekkor került sor a híres eperjesi véstörvényszék megrendezésére.

Joggal állíthatjuk, e véstörvényszék történelmünk többé-kevésbé elfeledett gyászos eseményei közé tartozik. A történettudomány napjainkig csakis bizonyos részleteit, de sohasem komplex egészét vette vizsgálat alá, aminek egyik kézenfekvő oka az lehet, hogy a per tárgyi bizonyítékai közül szinte alig maradt fenn valami. A véres történet főszereplője a nápolyi gróf Antonio Caraffa tábornok, az Északkelet-Magyarországon állomásozó katonaság fővezére, aki egy nap arról adott hírt az udvarnak, hogy Eperjes polgárai titkos levelezést folytattak a Zrínyi Ilona által védett Munkács várával, és ezen állítólagos levelezéséből arra következtetett, hogy egy új fölkelés készülődik, melynek központja a város lesz.¹² E jelentés nyomán Lipót 1687 februárjában megbízta Caraffát az ügy kivizsgálásával, aki törvényes szint akarva adni az eljárásnak, bíróságot szervezett és a maga szerfelett kegyetlen módján megindította a nyomozást az összeesküvés felgöngyölítésére. A rendkívüli bíróság a gróf császári biztos elnökletével Thököly hívei közül körülbelül hatvan protestáns felvidéki nemes és polgárt fogott perbe. A vád felségárulás volt, mely szerint a perbe fogottak a Thököly-felkelés után elnyert amnesztia dacára folytatták az összeesküvést, a munkácsiak révén leveleztek a hadvezérrel, akinek a török hadak élén várható visszatérését elősegítve, illetve azt követően kezére akarták játszani a várost.

E vádak ma már sem bizonyítani, sem teljességgel cáfolni nem lehet, ugyanis egyetlen, a per tárgyi bizonyítékát képező konspiratív levél vagy törvényszéki irat sem marad fenn, mi több, a peres eljárás hitelét szinte teljességgel kétségbe vonja az, hogy a letartóztatottak vallomásaikat a legkegyetlenebb kínvallatások hatására tették. A per következtében 1687. március eleje és május közepe között hamis vádak és kárpadon kicsikart vallomások alapján huszonnégy módos protestáns eperjesi

¹² Lásd erről Caraffa fönmaradt levelét: „Már jó ideje gyanúm volt, hogy Thökölynek levélbeli érintkezése van az országgal e részeivel, s ennek következtése, hogy a lázadás a hamuban lappang. Nagy szorgalommal mindent megvettem e gyanú alaposágának kikutatására. Most végre isten segítségével fölfedeztem mindent ebben a városban és már a börtönben pár ember. De naponként sorra kerülnek majd mások is (persze mindannyian protestánsok), kik már a múltban is a forradalom vezetői voltak és sokszor kaptak amnesztiát.” Idézi GRENA Gyula, *Caraffa és az eperjesi véstörvényszék*, Rozsnyó, Gömöri, 1913, 8. A hivatalos jelentés szerint Zrínyi Ilona és Absolon Dániel levelekkel fordultak az eperjesi polgárokhoz és tudatták velük, hogy „Thökölyt a szultán újra kegyébe fogadta, diszkafánnyal látta el és »csillag vezérnek«-nek nevezte ki. Most már jó Thököly nagy török-tatár sereg élén Munkács felszabadítására és Felső Magyarország behódítására.” Az eperjesi polgárok, az (ál)hír szerint, erre tanácskozást tartottak, majd válaszoltak a levelekre. *Uo.*, 23.

polgárt és környékbeli nemest nyilvánosan kivégeztek. Caraffa novemberig gyakorlatilag terrorban tartotta a várost, hiszen a kínpadon nyert vallomások alapján bárki tömlöcbe juthatott, az embertelen kínzások és kivégzési módok pedig ugyancsak elborzasztották az eperjesieket.¹³

Természetesen már a kortársak joggal úgy gondolták, hogy a vésztörvényszék valódi célja Thököly híveinek megbüntetése és a lakosság, különösképp a császáriakkal dacoló utolsó védharcos munkácsiak megfélemlítése volt. A későbbi történettudományi munkák pedig rendre arra mutatnak rá, hogy I. Lipót legbefolyásosabb tanácsadó miniszterei – például Kinsky cseh kancellár és Strattmann birodalmi kancellár – hatására jónak látta a török elleni sikerek után a magyar nemességet megfélemlíteni és a bécsi udvar ellenségeit példásan megbüntetni. Másfelől föltételezhető, hogy e véres eszközöket egyúttal az ország alávétettségét stabilizáló politikai céljaik elérésére is alkalmazták, hiszen a megfélemlítés azt a fontos politikai célt is szolgálhatta, hogy a pár hónappal később megrendezett pozsonyi országgyűlésen lemondva ellenállási jogokról, minden további nélkül törvénybe iktassák a Habsburgok férfiági örökösödését.¹⁴ Végül, de nem utolsósorban, a fej- és jószágvesztésre ítélt módos áldozatok birtokai a törvényszék magyar tagjai mellett a császári kincstár vagonába kerültek.

¹³ Érdemes Caraffa eljárásának koncepciózus voltáról árulkodó, Lipót császárnak címzett levelébe is beolvassunk: „Őfelsége határtalan jósága – elnézését kérem, károsabb, mint a kegyetlenség, mert az, aki megkegyelmez a bűnösöknek, veszélyezteti a büntetleneket. Senki se volt megbüntetve, sőt éppen ellenkezőleg, tekintettel Őfelsége túlzó kegyelmére, sokaknak még jutalom is jutott, földek és új címek formájában. De ettől még nem lettek hűek, mert régi betegsége ezen országnak, hogy mindig tele volt rebellesekkel, hiszen már a régmúlt időkben is akadtak olyanok, akik még szent királyuk, István ellen is lázadtak. Most lehetőséget kaptunk örök időkre kiirtani a lázongást Magyarországon, mind a magyar föld, mind Őfelsége örökös tartományai érdekében. Felségednek a harci szerencse is kedvez, ezenkívül a rebelleseket az egész világ azzal vádolja, hogy halálos veszélybe sodorták a kereszténységet. Ezért megbüntetésüket mindenki igazságosnak fogja tartani.” Idézi FILEP Tamás Gusztáv, *Az eperjesi teátrum*, Kortárs, 2004/6, 88. Ismert az is, hogy Caraffa nem sokkal Eperjes előtt Debrecen városára vetett ki hadisarcot, aminek jelentős részét katonai végrehajtás és tizennégy ember halálra kínzása révén szedte be. A debreceni áldozatok jelentőségét külön fokozza, hogy itt szó sem volt bírósági eljárásról és ítéletről.

¹⁴ A sok panasz, valamint a vádlottak számának és személyének és riasztó bővülése hatására az 1687-i pozsonyi országgyűlés követői az eperjesi törvényszék beszüntetésére bírták rá Lipótot. Igen jellemző, ahogy Esterházy Pál nádor levelében finoman óva inti a királyt, nehogy a rendek elkeseredésének, felháborodásának következményeképp a küszöbön álló országgyűlés célkitűzése kárt szenvedjen: „...hogyan pedig, – legkegyelmesebb uram, mentől szerencsésebben folyjék le ugy a diéta, mint a koronázás, alázattal úgy vélekedem, fölöttebb szükséges, hogy a magyar nemzet megkapja az ő megvigasztalását, és a rendek ama desperatióból, melyben most nyögnek, szentséges fölségednek legkegyelmesebb grátiája által kegyelmesen kimentessenek; és a Felső-Magyarországon folytatott pörnek Eperjesen visszatartott foglyai elbocsátassanak, mivelhogy ez nem csekély mértékben szerencsés lefolyásúvá tenné a jövőendő országgyűlést. Végre is, legfölségesebb császár, arra kell törekednünk, minden módon, hogy a király és a rendek között minden bizalmatlanság megszűnjék.” GREXA, *i. m.*, 21. A foganatosított intézkedések végül is elegendőnek bizonyultak a várt jogi változtatásokat elismertető országgyűlés megfélemlítésére, így sikerült elérniük a trónörökös megkoronázását és az Aranybulla még érvényben lévő ellenállási záradékának eltörlését.

Az Eperjesen történtek tehát több szempontból is országos ügynek tekinthetők, szinte rögvest általános nagy felzúdulást eredményeztek, de talán ez is volt az egyik céljuk. A katolikus főurak (Kollonich Lipót bíboros, Esterházy Pál nádor) tiltakozását kis idő elteltével már csak azért is kiváltotta, mert az eperjesi protestáns előkelők megkínzása és brutális kivégzése egyúttal a magyar nemesség jogainak lábbal tiprását is jelentette (ráadásul Caraffa listájára már szinte az országnagyok neve is rákerült), ami egyúttal féltő volt, hogy újabb felkelést is szíthat. A témával foglalkozók egységes vélekedése szerint, mint már említettük, a történetírás által ritkán pertraktált véstörvényszék mindmáig kétségkívül fontos és nagyrészt ismeretlen, önálló feldolgozást is megérdemlő részletekből tevődik össze. Az eseménysorozatot tanulmányozók számára a kortárs visszaemlékező Rezik János, az evangélikus Kollégium egykori hírneves tanárának ránk maradt kéziratos munkája megkerülhetetlen forrás.¹⁵ Mindazonáltal e mű kapcsán folyvást felmerülő kérdések egyike az, hogy az emigrációba kényszerült eperjesi professzor szemtanúja lehetett-e az általa nagy részletességgel megörökített per- és kivégzéssorozatnak. Rajta kívül más élő tanú mindenestre nem számolt be írásban az utóbb kivégzettek vallomásairól,¹⁶ a periratok pedig eltűntek, vagy talán – jól felfogott érdekből – az ármány végrehajtói megsemmisítették őket. Mivel a tárgyi bizonyítékokat pedig – azokat az állítólagos leveleket, amelyek napfényre hozták, hogy az eperjesiek kapcsolatot tartottak fenn az utolsó ellenálló, a munkácsi várat védő Zrínyi Ilonával – Caraffa senkinek sem mutatta meg, és soha nem is kerültek elő. Így a következő hónapok során tényleges bizonyítékok nélkül, kínzás hatására tett szóbeli vallomásokra alapozva születtek meg a javarészt halálos ítéletek, a császári tábornok felállította véstörvényszéket az utókor koncepciók bíróságként tartja számon. Ezt támasztja alá egyébként Caraffa levelezése is,

¹⁵ A 20. században Kónya Péter foglalkozott vele legbehatóbban, aki nagyon sokféle kortársi és egyéb visszaemlékezésre, feldolgozásra támaszkodott, hogy legalább egyes részleteiben rekonstruálhassa az 1687-ben Eperjesen történeteket. A törvényszék történetének legfontosabb forrásai: REZIK János, *Az 1687. évben felállított eperjesi vérpad, vagy az eperjesi vérfürdő. – Theatrum Eperiense anno 1687 erectum seu laniena Eperiensis*, ford. GÖMÖRY János, POGÁNY Gusztáv, Tranoscius, Liptovský sv. Mikuláš, 1931 (A Szlovenszkói Ág. Hitv. Ev. Egyház történeti emlékei – Monumenta Evangelicae Augustanae Confessionis Ecclesiae in Slovacia, 1); GREXA, *i. m.*; BIDNER Ákos, *Az eperjesi véstörvényszék*, Bp., Luther Társaság, 1941; KÓNIA Péter, *Az eperjesi véstörvényszék 1687*, Budapest–Prešov, Evangélikus Országos Múzeum–PVT Prešov, 1994.

¹⁶ A kérdéskör több kutatója felhívta a figyelmet Rezik művének szubjektív jellegére, és egyéb töredékes forrásokkal való ellentmondásaira. Mint arra legutóbb e könyvvel kapcsolatos vélekedéseket, kérdéseket összegző Filep Tamás Gusztáv rámutatott, valószínűsíthető, hogy Rezik a friss eperjesi szóbeli hagyományt kompilálta és dramatizálta. A mű némely irodalmi–narratív (egy katolikus német katonatiszttel mondatja el a történetet), stílárís, kompozicionális (a kivégzéssorozat hármás tagolása) vonása föltételezhetően azt a célt szolgálta, hogy fölhívva a figyelmet Eperjes szenvedéseire, a szélesebb közvéleményt is a protestánsok mellé állítsa. Mindezekon túl az is vélemezhető, hogy a szerzőnek ennél is távlatibb céljai lehetnek: „Ő az egész világ előtt akarta tehát demonstrálni, hogy a Birodalom barbárokra bízta a töröktől visszafoglalt területek integrációját, s célja a partikularitások eltiprása, a könyörtelen homogenizáció. A *Theatrum Eperiense* tehát főként az európai közvéleményhez szól. Elég egyértelművé válik ez Rezik egyik megjegyzéséből: »Ez a dolog Magyarországon annyira ismeretes, hogy nincs olyan csak kissé is előkelőbb ember, aki a történeteket ne ismerné.«” FILEP, *i. m.*, 87.

melyből kiderül, hogy nem egy esetben előre gyártott koncepció nyomán már a kihallgatás előtt bizonyítottnak tekintette a vádakat.

Teljesen érthető, hogy a fennmaradt periratok és büntárgyak hiányában a szóbeli emlékezésre alapozó történelmi dokumentumok, elemzések nem teljesen megbízhatók, olykor akár ellentmondásosak is. A források mindamellet a per abszurditását hangsúlyozandó egyértelműen és egyhangúan szögeznek azt le, hogy a kivégzettek, illetve letartóztatottak többségükben olyan, a kuruc királyhoz közeli, mozgalmához csatlakozó előkelőségek, illetve városi polgárok voltak (pl. Palásthy, Ottlyk, Sárosy, Géczzi), akik az ellenük felhozott vádakat teljesen ártatlanok voltak. Azonban például – hogy a történések egyik tisztázatlan részletére is rámutassunk – az egyik szakíró, Grexa Gyula forráselemzése között Thököly egyik tisztje, Dobay Zsigmond naplójának eperjesi vonatkozásaiból érdekes adatot idéz: az egyik letartóztatott, az egykor Thököly villámának nevezett, a legbátrabb katonájaként emlegetett Palásthy Gábor a fejedelem váradi letartóztatása után is a törökellenes harcok résztvevőjeként jelen volt Buda visszavívásánál is, ahol az ostrom megkezdésének heteiben kuruc partizánakciót folytatott a császári csapatok ellen, s többek között Liptóban még Caraffa szekereit is fölverte.¹⁷

A főtéren álló a vérpad, melyet a nép theátrumnak (vagy theatrum sanguinariumnak) nevezett, egyik áldozatául esett Radvánszky György felvidéki nemes is. Radvánszky a Besztercebányáról behozatott, a per második lépcsőjében elítélt rabok közé tartozott, akinek az ellene hozott vád szerinti bűne az volt, hogy pénzzel támogatta Munkácsot. A vádaskodás alapjául az szolgált, hogy a bányavárosokban az evangélikusok az elfoglalt templomok és iskolák pótlása, valamint a tanárok kifizetése céljából nagyszabású gyűjtést indítottak. E gyűjtést valószínűleg Zimmermann Zsigmond vagy a fent említett Palásthy intézte, és az ővele egy időben lefogatott Radvánszky közös bűnéül azt rótták fel, hogy a rövid időn belül közadakozásból összeadott pénzt valójában Thököly szabadságharcának, valamint a Munkács várát hősiiesen védő Zrínyi Ilona támogatására akarták felhasználni. Az, hogy Radvánszky lefogatása koncepció per forgatókönyvét idézi, megmutatkozik ama Caraffa-levélből, mely már a kihallgatás előtt arról tudósította Dietrichstein herceget, hogy „be van már bizonyítva, hogy Radvánszky és Bezzegh ezüst rudakat szállítottak a bányavárosokból Munkácsra, és ezért éppen úgy lesznek megbüntetve, mint az előbbiek”.¹⁸ A vonatkozó szakirodalom a Rezik-műre támaszkodva állítja szintén egységesen azt, hogy a lefogatott thökölyánusok mellett a csendes visszahúzódo életet élő Radvánszky ráadásul a mozgalomban sem vett részt, a függetlenség ügyét kardjával sohasem szolgálta. A források mindegyike ezen kívül arra is kitér, hogy Palásthy vallott Radvánszky ellen, aki azonban a kínzások szünetében vissza is vonta a rá terhelő vallomást, és sorstársának megüzente: „Amit mondott, ne tulajdonítsa rosszindulatnak, amelyet teljesen ismeretlen ember iránt, kit sem nem gyűlölt, sem

¹⁷ Lásd GREXA, *i. m.*, 22; FILEP, *i. m.*, 87.

¹⁸ GREXA, *i. m.*, 17.

nem szeretett, nem is érezhetett, de a legirtózatosabb kínoknak.¹⁹ Annak köszönhetően, hogy Palásthy végül visszavonta a szavát, megmentette az apjával együtt letartóztatott akkor tizennyolc éves Radvánszky János eperjesi diák életét.²⁰

Mindeme dokumentumok és adatok fényében külön érdekes és elgondolkodtató, hogy a Radvánszky György unokája, László által 1754-ben készített családtörténet szintúgy a családi levéltárban meglévő Rezik-műből idézve támasztja alá, hogy Caraffa teljesen jogtalanul hurcolta fogságba apjával együtt nagyapját, mert az „[n]em vett részt az Austriai ház ellen irányuló mozgalmakban”, megismételve azon állítást, miszerint Palásthy kínjában állította, hogy Radvánszkytól kapott pénzt juttatott Munkácsra. Jelen esetben az időbeli és kapcsolati közelség okán tartható különösnek, hogy az unoka tudományos igénnyel elkészített genealógiai munkája a korábban idézett művekhez hasonlóan kizárólag Rezik könyvét idézi kivonatosan, mondván: „Minden más elbeszélést mellőzve, ezeket jónak tartottam a hitelre méltó emlékekből idézni, hogy legyen ismeretes hazánk akkori szomorú ábrázata, a mikor el lehetett pusztítani még a legártatlanabb embert is. Bizonyára megindíthatták a császárt Thököly ellenséges fegyverei; de nagyatyánk soha nem volt párthíve.”²¹ Mint az előbb erről már szó esett, ugyan aligha akadhatunk a tárgyaláson jelen lévő, az elítéltekkel szolidáris résztvevők vallomásaira, ezért a források szükségképpen hiányosak, ám kézenfekvőnek látszik, hogy a szintén letartóztatott, vallatások egy részét megtapasztaló Radvánszky János a történekekről az egyik leghitelesebb kor- és szemtanúként számolhatott be a családtörténeti memoárt készítő fiának. Ő azonban édesapjának bárminemű szóbeli visszaemlékezése nélkül kizárólag a fogságban lejegyzett rövid naplóját említi meg, ami azonban a letartóztatás,

¹⁹ BIDNER, *i. m.*, 36; GREXA, *i. m.*, 18; FILEP, *i. m.*, 87; KÓNYA, *i. m.*, 70–73. Kónya szerint a gyűjtés Zimmermann intézte. Ez látszik valószínűnek Palásthy visszavont vallomása alapján is. Palásthyt, Radvánszkyt és Fejárt kínozták meg a legembertelenebbül. A volt kassai bírón kívül Radvánszky György halt bele a kínzásokba, így nem is jutott föl élve a vérpadra. Rezik elbeszélésében: „A dúsgazdag ember Eperjesre vitetett és mivel az ügyész semmi ellene felhozott bűnt nem bizonyított rá, kínzásra ítélik, és mivel déli 1 órától esteli 8 óráig süttetve nem vallott semmit, hazavezetik; a 11. napon meghal a semmiben sem vétkes férfiú. Nem elég a tyrannusnak tombolnia az élők ellen, nem kiméli a halottakat sem: a holttestet leviteti a vérpadra, a hóhér lefejezi, a törzset négy részre vágja s a testrészeket a város négy világtáján felfüggesztve fel a gyalázat fájára. Ez volt a vége a kiváló férfiúnak.” REZIK, *i. m.*, 121.

²⁰ Érdekeséggéppen jegyezzük meg, hogy az ifjú Radvánszky 1683-ban az eperjesi kollégiumban részt vett a Thököly tiszteletére előadott iskoladráma előadásában. Későbbi életpályája során is megmarad vonzódása az irodalomhoz, és a barokk költészet kiváló művelőjévé válik. Lásd *Radvánszky János versei (1666–1738)*, bev., kiad. RADVÁNSZKY Béla, Bp., Athenaeum, 1905 (Közlemények a br. Radvánszky-család levéltárából, I, 3); *Hét évszázad magyar költői*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, LAKATOS István, Békéscsaba, Tevan, 1996, 384–385. Költészetéről az újabb előkerült versei alapján: H. HUBERT Gabriella, *Radvánszky János kódexe* (Stoll 127. sz.) = *Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Bp., rec.iti, 2010, 401–410.

²¹ RADVÁNSZKY, *i. m.*, 28. Radvánszky László a szerző nevének említése nélkül egy a családi levéltárban meglévő 1705-ből származó *Theatrum sanguinarium Antonii Caraffae anno 1687. Eperjesini erectum, orbi in stuporem expositum* című kéziratot is megemlíti. A latin eredetiben ebből is idéz, de a szöveg általános jellege okán Rugonfalvi ezt a részt kihagyta a magyar fordításból, lásd *Uo.*, 30, 1. jegyzet.

a rabság, a kínvallatások, majd a halál pontos eseményrendjének érzékletes megörökítésén túl egy szóval sem tér ki a letartóztatás okaira, esetleges jogosságára.²²

E tény annál is inkább figyelemre méltó, mivel e családtörténetet latin nyelvből lefordító neves történész, Rugonfalvi Kiss István kapcsolódó jegyzeteiben cáfolva e fenti „perdöntő” adatot, bizonyos családi levélrészletekre támaszkodva azt állítja, hogy apa és fia egyaránt rövid ideig fegyverrel szolgálta a felkelést.²³ A családtörténet következő szakasza igen nagy részletességgel adja elő Radvánszky János tíz esztendőn át húzódó birtok-visszaszerzési eljárását. Az ifjú még a véstörvényszék után pár hónappal, 1688 januárjában a magyar alkotmányos jogokat alapvetően megváltoztató – dolgozatunkban többször felhozott – pozsonyi országgyűlésen a király, a nádor és az országgyűlés elé terjesztette kéréseit,²⁴ illetve márciusban szintén Pozsonyban igazolta örökölt birtokait és azok visszaadását sürgette.

Mint arról már szó esett, az eperjesi vallatások bizonyos levelek körül forogtak, minden vádlottat arról vallattak, mit tud azokról a levelekről, melyeket Eperjesről Munkácsra vagy Munkácsról Eperjesre küldtek. Alapvető, a téma kutatóit régóta foglalkoztató kérdés tehát, hogy létezett-e kapcsolat, s ha igen, milyen jellegű Zrínyi Ilona és az eperjesi vádlottak között. E kérdésföltevése annál is érdekesebb, hogy a szakmunkák e vonatkozásban sem egységesek. Kónya a meglévő források alapján nem állítja kategorikusan azt, hogy a perbefogottak nem állhattak érintkezésben Munkács védőivel. Reziktól tudható, hogy Munkács feladása után Caraffa igyekezett fölmutatni a várban az Eperjesről érkezett leveleket, de emberei semmilyen terhelő bizonyítékot nem találtak, ami tehát amellett szólhat, hogy a tábornok bizonyítékok hiányában, a peres eljárás tisztességtelen lefolytatása mellett is hitt a kivégzettek bűnösségében.²⁵ Grexa állítása szerint pedig szavahihető tanúk egész sora, köztük utóbb a védelem irányítói közül többen vallomást tettek arról, hogy semmilyen összeköttetésben sem álltak a kivégzettekkel. (Radics András, a vár kapitánya például a pozsonyi országgyűlésen tanúskodott arról, hogy az ostromzár szinte lehetetlenné tette a várba levelek ki- vagy bejuttatását.)²⁶ Azonban ennek ellentmondó forrásként

²² A történész egyébként a fordításhoz írt bevezetőjében a műről általánosságban meg is jegyzi: „A ki figyelmesen olvassa, valószínű, hogy olyant is fog észlelni, mintha itt-ott az elbeszélés megszakadna sőt benne nagyobb ür is tátongana. Ennek oka azonban az, hogy ő régi módszer szerint szívesen hallgat, ha dokumentumait beszélteti...” RADVÁNSZKY, *i. m.*, 12. Radvánszky János *Keserves jegyzésem* című naplója később két helyen is megjelent. *Radvánszky János naplójának töredéke*, Győri Közlöny, 1686/25, 24; *Radvánszky János naplója*. (Adalékul az eperjesi véstörvényszékhez), közli PAP Dénes, Magyar Polgár Nagy Naptára, 1870, 80–83.

²³ Rugonfalvi pontos jegyzete így szól: „Ebben Rezik téved, mert Radvánszky György tényleg részt vett a Thököly-féle mozgalomban, sőt részt vett volna – a mennyire fiatalosága és az idő engedte, serdülő fia, János is, de úgy látszik, hogy fegyverrel nagyon rövid ideig szolgálta a mozgalom ügyét.” RADVÁNSZKY, *i. m.*, 29. Meglátásunk szerint az általa idézett rövid levélrészletek nem elég informatívak, hogy bizonyítékként szolgálhatnának.

²⁴ Radvánszky János egyébként, mint azt Rugonfalvi Kiss István jegyzetben meg is jegyzi, az 1687-től 1697-ig tartó hosszú eljárásra vonatkozó írásait, iratait, folyamodványait vaskos folio-kötetben összegyűjtötte. Ez most a Magyar Országos Levéltár P566 35. cs. III.o. XLI. jelzete alatt található.

²⁵ REZIK, *i. m.*, 91.

²⁶ GREXA, *i. m.*, 24.

idézi a fent említett Dobay-napló egy részletét, melyből arra derül fény, hogy 1686-ban a munkácsiak megbízottjai, hírszerzői többször is megfordultak Eperjesen.²⁷

Természetesen a per konstruált voltát nem vonja kétségbe az, hogy joggal feltételezhetjük, valaminő kapcsolat létezhetett Eperjes és Munkács között, még ha az nem is föltétlen a vezető réteget érintette, illetve nem kimondottan konspiratív természetű volt. Semmiképp sem túlzás azt állítani, hogy a várvédő Zrínyi Ilona nem pusztán a biztos vereség tudatában akart ükapja nemes példáját követve, hazája iránti szeretetre és hűségre példával szolgálni, hanem mint arra a történetírás is rámutat, a munkácsi vár voltaképp a kuruc diplomáciai testület bázisaként szolgált: „Thököly részleteiben ma még alig ismert diplomáciai kísérleteinek, amellyel megpróbál elszakadni a töröktől. Levelek, utasítások tanúsága szerint Zrínyi Ilona csaknem teljesen átveszi és irányítja ezt a diplomáciát.”²⁸

A témakörhöz kapcsolódóan a Radvánszky-család levéltárában a 32. csomó XXXIV. jelzete alatt egy fölöttébb érdekes Zrínyi Ilona által Radvánszky Jánosnak címzett levélre bukkantam.²⁹ Az alábbiakban a mindaddig kiadatlan levél szövegét teszem közzé betűhív átiratban, majd fakszimile kiadásban.

Adgyon Isten minden jót kegyelmednek.

Az kegyelmed levelét vettem, kivansaga szerint való Attestatiót authenticice, hogy most ki adhassúk, abban nincsen mod, hanem Isten fel vivén bennünket, e jövőndő Commissionak allkalmatosságával, maga vagy Embere által megtalálvan bennünket, akkor valamint eddig némely hiveim, ugy magamis kész lészek nem csak az kegyelmed Attya de töb böcsületes Rendek váratlan esetekről, akkorbéli hiveimmel edgyütt Testimuonialissokat adnom. Isten kegyelmedet eltesse. Datum Varallya

Die 21 Febr. 1688

Kegyelmednek
Jót Kivan
Zriny Ilona

²⁷ Több kortársi visszaemlékezés szerint a vár annyira körül volt zárva, hogy roppant nehezen lehetett akárcsak egy-egy levelet kijuttatni onnan. Ezzel szemben Dobay Zsigmond naplójában, ahol az ostrom eseményei napról napra föl megörökítettek, 1686. május 4-ike és október 14-ike között hat esetben találjuk följegyezve, hogy küldtek valakit Eperjesre és három esetben, hogy onnan jött valaki. Kónya a nplófeljegyzések alapján bizonyítottan véli Munkács és Eperjes levelezését, még ha annak célja és tartalma azokból nem is tisztázható. Lásd: KÓNYA, *i. m.*, 94–95.

²⁸ R. VÁRKONYI Ágnes, *Zrínyi Ilona és a korabeli magyar politika = Thököly-émlékünnepe: A fejedelem halálának 270. évfordulója alkalmából*, szerk. MOLNÁR Máttyás, Vaja, Vay Ádám Múzeum, 1975, 89. R. Várkonyi rámutat, hogy Zrínyi Ilona a munkácsi várból „[m]egbízottait, leveleit küldi a lengyel királyhoz, a lengyelországi francia követhoz, tervek, ajánlatok, feltételek sorozatát adja elő, hogy a magyar politikát európai ügyvé emelje, a török kiűzésével várható országos változásban a magyarság érdekei érvényesüljenek.”

²⁹ A levelet a Magyar Országos Levéltárban őrzik. Pontos jelzete: P566 32. cs. III.o. XXXIV. cs. A szöveg átirásában nyújtott segítségért szeretnék köszönetet mondani Ajkay Alinka kolléganőmnek.

Edgyon Isten minden jót tegyen.

Leghívebb levelétől Lettem, kívánságom szerint Vali
Attestaciot authenticice, hogy most ki adhatnák, akk
micsen mód, hanem Isten fel Isten bennünk,
e jövőre Commisionari alkalmatlanságával, ma.
ga vagy Embere által mag talávan bennünk,
akkor valamit eddig nem ly híveim, egy magam
szó lével nem jár az leghebb Attya de rőb
böcsibetős Rendel Faradaban efelől, akk,
béli híveimmel együtt Testimoniálisokat
adnom. In hídő s. s. Datum Faradaban.
1788. Febr. 21.

BÁBÓ
RADVÁNSZKY CSALÁD
LEVÉLTÁRA
RADVÁNY.

Leged

Ist. kíván.
Zsin. glona

III. osztály.

XXXIV Cs. 122 szám.

A dátumból jól látható, a levél Munkács 1688. január 17-i feladását (és a pozsonyi országgyűlés kezdetét) követően alig egy bő hónappal még a helyszínen keletkezett. Minthogy egyértelmű utalást tartalmaz Radvánszky János „attyja és több becsületek rendek váratlan esetéről”, igen valószínű, hogy az eperjesi vérbíróóság kapcsán született. Ugyan e sorokból világosnak tűnik, hogy Radvánszky egy igazolást kér a fent nevezett ügyvel kapcsolatban, ám az csak feltételezhető, hogy a kért tanúsítvány a birtok-visszaszerzési eljárás során szolgálhatott (volna) Radvánszky segítségére, esetleg az édesapja ellen felhozott vádak cáfolása végett. Ezt támaszthatja az is alá, hogy az ifjú, apja kivégzését követően rögvest fellépett elkobzott birtokaik visszaszerzése érdekében, s mind januárban, mind márciusban beadványokkal, igazolásokkal próbált ügyéért fáradozni.

„Sokszor mondta szeretett atyám, hogy nem kis bátorság kellett ahhoz, hogy ezen gyűlöletes ügyben az eperjesi áldozatok özvegyeinek és árváinak közös ügyét, kérvényeit a császárnak, a kamaráknak és a hatalmasabb minisztereknek bemutatás” – olvashatjuk a családtörténeti visszaemlékezésben.³⁰ Az ifjú Radvánszky valóban hosszú évekig kitartóan és bátran próbálta visszaszerezni a család elkobzott javait. Sorra járta a főbb urakat Bécsben, Pozsonyban, felkereste a nádort, az országbíró, sőt még Caraffát is. Végül tízévi utánjárását követően, 1697-ben Kollonich Lipót érsek közbenjárására, I. Lipót új adományá útján, terhes záradékkal kerültek azok vissza. A célkitűzés roppant nehézségét jól mutatja, hogy az eperjesi áldozatok leszármazottai közül egyedül őneki sikerült a családja vagyónát visszanyerni.³¹

S noha a fent idézett források alapján teljes biztonsággal nem lehet felderíteni, hogy Radvánszky György és fia vajon közeli hívei voltak-e Thökölynek, illetve szolgálták-e, s ha igen, meddig és milyen eszközökkel a felkelését, egy apró föltételezést azonban megkockáztatunk. Az 1754-ben készült családtörténet idevonatkozó furcsa hiátusának egyik oka vélhetően az lehetett, hogy a hosszú és bonyodalmas birtok-visszaszerzési eljárás után a Rákóczi-szabadságharcot követően újólag amnesztiát nyert család kuruc ügyeiről talán nem volt tanácsos beszámolni. Ugyanis az eperjesi vérbíróóság nem csupán a családi emlékezet számára fontos történelmi esemény, de az közvetlenül és jelentős mértékben befolyásolta a túlélő sarj, Radvánszky János politikai választását és pályafutását. Tudható, hogy Radvánszky János a következő Habsburg-ellenes megmozdulás során, a Rákóczi-szabadságharcban lényeges szerepet játszott, a fejedelem legbelső köréhez tartozó ember, titkos tanácsos, 1704-ben pedig az erdélyi fejedelemválasztó országgyűlés teljhatalmú biztosa volt.³² Egy olyan személy, akit

³⁰ RADVÁNSZKY, *i. m.*, 34.

³¹ A Radvánszky-javak visszaszerzéséről lásd Rezik anekdotákkal fűszerezett elbeszélését. REZIK, *i. m.*, 123–124.

³² Rákóczi még 1704 legelején megszervezte az Udvari Tanácsot (Consilium Aulicum) és utána ennek a kormányzási testületnek a segítségével alakította ki és igazgatta az új magyar államot. E testület tanácsosaként Radvánszky feladata volt a Rákóczi hatalma alá került Erdélyben a közigazgatás és a gazdaság megszervezése. Később pedig a vallásügyi végzések tekintetében történelmi jelentőségű, a lelkiismereti szabadság és a szabad vallásgyakorlat elveit törvénybe foglaló szécsényi országgyűlésen a jórészt protestáns összetételű alsótábla elnökeként küzdött Rákóczi érdekei és elképzelései mellett. Erről lásd R. VÁRKONYI Ágnes, *Rend-hagyó országgyűlés Szécsényben = Tanulmányok Szécsény múltjából I*, szerk. BOROSZKY Samu, FÜGEDI Erik,

mások mellett maga a fejedelem és a későbbi történetírás egyaránt, úgy tűnik okkal és joggal, a Rákóczi-szabadságharchoz kapcsolódó thökölyánus evangélikus nemes-ség egyik képviselőjének látott. Egy olyan személy, aki az ország függetlenségének és a vallásszabadság ügyét nem feledve Thököly után Rákóczi politikai törekvéseihez akart és tudott csatlakozni. Erről számos adat tanúskodik. Részint az *Emlékiratok* Radvánszky Jánosra vonatkozó következő megjegyzése kapcsán alakult ki a vélekedés, hogy Rákóczi a gyulafehérvári országgyűlésen nem saját maga megválasztására gondolt, hanem az emigráns Thökölyt kívánta Erdély fejedelmének: „Annyi bizonyos, hogy ha lépéseket akartam volna tenni megválasztásom érdekében, sohasem küldtem volna Radvánszkyt, akinek apját az osztrákok Thököly fejedelemhez való ragaszkodása miatt ölték meg.”³³ 1703 nyarán és őszén Magyarország és Erdély társadalmát s az európai politikai közvéleményt egyaránt élénken foglalkoztatták Thököly visszatérének hírei. Az emigrációba kényszerített hadvezér, a fejedelemválasztás után 1704 őszétől kezdve Rákóczi ellenében igyekezett hatalmi bázisát kiépíteni, leveleket váltott magyarországi párthíveivel, többek között Radvánszky Jánossal, aki, mint e fölvezolt kapcsolati rendszerből is érzékelhető, sokrétűen bonyodalmas politikusi és diplomáciai tevékenységet folytatott.³⁴ Mindennek fényében jól látható, hogy a két legfőbb magyar Habsburg-ellenes megmozdulás vezetőjének viszonyrendszere, illetve az erdélyi fejedelemválasztás körülményeinek részletes feltárása szempontjából is továbbbi elemzést és kutatást igényel az a történet, mely az eperjesi vértanú, Radvánszky György és fiának a kuruc királyhoz fűződő kapcsolatáról szól. Írásunk zárásaképp idézzük a „bujdosó”, törökországi emigrációban élő Thököly Radvánszkyakhoz írt levelei közül azt, amelyiket György özvegyének címzett. Ez a bensőséges hangnemű levél a felidézett történelmi és magánéleti dráma kontextusában is méltán került a felső-magyarországi fejedelem „főbb híveinek” írt leveleskönyv³⁵ lapjai közé.

Radvánszky Györgyné Máriaassy Johanna-Katarina assonnak.

Radvánbul die 6. Februarij Anni praesentis nékem írt kegyelmes jónkat kívánó szép levelét kedvessen vettem; kegyelmedet, úgy kedves fiát régi jóakarónk

Szécsény, Szécsényi Nagyközségi Tanács, 1978, 24; TRÓCSÁNYI Zsolt, *Erdély kormányzata II. Rákóczi korában*, Levéltári közlemények, 1955/1, 148–187; Uő, *II. Rákóczi Ferenc erdélyi kormányzata = Rákóczi tanulmányok*, szerk. KÖPECSI Béla, HOPP Lajos, R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., Akadémiai, 1980, 113–122.

³³ RÁKÓCZI Ferenc, *Emlékiratok*, ford. VAS István = Uő., *Vallomások, emlékiratok*, Bp., Szépirodalmi, 1979 (Magyar Remekírók), 267–268. Az ún. Thököly-pártról átfogóan lásd R. KISS István, *II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelemmé választása*, Századok, 1906, 1–21, 97–120, 214–238, 313–341; Tört. Tár, 1906, 1–47, 198–230, 408–444.

³⁴ A téma egyik legkiválóbb szakértője R. Várkonyi kutatásai szerint a (volt) Thököly hívek közül „Radvánszky erdélyi működése részleteiben még nincs feltárva, ismert dokumentumai szerint azonban inkább leszerte, mintsem közös akcióra szervezte volna a thökölyánusokat.” R. VÁRKONYI Ágnes, *Kritika és emlékezet (Vázlat II. Rákóczi Ferenc Thököly-képéről) = A Thököly-felkelés és kora*, szerk. BENCZEDI László, Bp., Akadémiai, 1983, 233. Thököly utasítása a szécsényi országgyűlésre küldött követe, Bay Mihály számára és levelei Rákóczihoz, Bercsényihez, egykori híveikhez = Magyar Történelmi Emlékek, Írók, XXIII, (1868) 365–396; Radvánszkyknak címzett levele: Tört. Tár, 1906, 411–412.

³⁵ Magyar Történelmi Emlékek, Írók, XXIII, (1868), 393–394.

közül egyiknek tartván, ezen választtévő levelemmel én is kegyelmedet megbecsülni kívántam, – Istentül mind kegyelmednek, mind hozzátartozóinak jó egészséget, és hazájokban boldog és békességes lakást kívánván.

Sem Radvánszky János, sem Gerhard György uraiméknak nem szükséges a méltóságos fejedelem kedves fiam-uram ő kegyelme előtt a *recommendatio*: mert igaz hazafiaknak esmérvén ő kegyelmeket, élet már is szolgálatjokkal, és meg is esmérte, kik legyenek; mindazonáltal kegyelmed *requisitio*ja tekéntetésben előttem lévén, én is kegyelmeitekhez közelebb való menetelemet remélvén: az alkalmatossághoz és az időhöz képest nem kívánom elmulatni ő kegyelmekhez való jó *affectio*mnak megbizonyítását, remélvén ő kegyelmek iránt ennek *reciprocatio*ját. Az szent Isten minden változástul óltalmazza kegyelmeidet, s engedje nékem is látnom kívánt jó állapotban! *Nicomediae*, 23. Aug. 1705.

PÁZMÁNY-HIVATKOZÁSOK KÁJONI JÁNOS HYMNARIUMÁBAN

RÉGER ADÁM

A 17. századból származó vallásos költemények kritikai kiadásai meglehetősen sokszor utalnak Kájoni János kiemelkedő jelentőségű kéziratára, a *Latin–magyar versgyűjteményre*.¹ Mivel e gyűjteményt hosszú ideig elveszettnek hitték,² a szövegkiadók eredeti forrás híján, Papp Géza tartalomjegyzékére³ hagyatkozva legtöbbször csak hivatkozni tudtak arra, hogy a *Hymnarium* mintegy ezer éneke között a közölt szövegük is megtalálható. E tartalomjegyzék nyomán több kutató – illetve az RMDT II. kötetében közzétett ismertetésében maga Papp Géza is⁴ – felhívta a figyelmet néhány tisztázásra szoruló bejegyzésre, így például azon címzésekre is, amelyekben Kájoni János Pázmány Péter nevét említi. Ezeknél az énekeknél a szerzőség bizonytalanságán túl azonban egy további, a *Latin–magyar versgyűjtemény* tudományos feldolgozása kapcsán jellemzően előforduló probléma is felmerült: a forrás kézbevétele nélkül bizonyos művekről nem lehetett megnyugtatóan tisztázni, hogy pontosan honnan, vagy egyáltalán kitől származnak, hiszen csak az ének incipitje volt ismert. Érveket ez alapján pedig egyaránt állíthattak annak érdekében, hogy a szövegek egy

¹ Ilyen utalások találhatóak többek között a katolikus egyházi énekek kritikai kiadásában: *Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 7, Katolikus egyházi énekek (1608–1651)*, kiad. HOLL Béla, Bp., 1974, 586 sk., valamint 608 sk. A *Hymnarium* lelőhelye és jelzete: KÁJONI János, *Latin–magyar versgyűjtemény (Hymnarium)*, 1659–1677, Csíksomlyói Ferences Kolostor Könyvtára, A V 3/5250. A versgyűjteményhez való hozzáférés lehetőségét köszönöm Medgyesy S. Norbertnek. A kéziratról részletes ismertetést ad MEDGYESY S. Norbert, *A csíksomlyói ferences misztériumdrámák forrásai, művelődés- és lelkiégtörténeti háttere*, Budapest–Piliscsaba, Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, PPKE BTK, 2009, 143–144, 297–303, kritikai szövegkiadással: 377, 475–481; MEDGYESY S. Norbert, *A katolikus népelemek feltárásáról és kritikai kiadásáról = Lelkiégtörténeti számvetés*, szerk. SZELESTI N. László, PPKE BTK, Piliscsaba, 2008.

² A kézirat sokáig lappangott, ugyanis azt a csíksomlyói ferences testvérek a második világháború után a kolostortemplom Szűz Mária kegyesobrának talapzatába rejtették; más kéziratokkal és régi nyomtatványokkal együtt 1980-ban került elő, s azóta is a Csíksomlyói Ferences Rendházban őrzik. A gyűjtemény előkerülésének körülményeit, valamint a *Hymnarium* pontos könyvészeti leírását közreadta MUCKENHAUPT Erzsébet, *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei. Könyvleletek 1980–1985*, Budapest–Kolozsvár, 1999, I. 7. tétel, 100, továbbá STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Bp., 2002, 102. tétel.

³ Papp Géza tartalmi leírását rövidítve közölte a *Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 15/A–B, Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek)*, kiad. HOLL Béla, Bp., 1992, 120–135.

⁴ *Régi magyar dallamok tára, II. A XVII. század énekelte dallamai*, szerk. PAPP Géza, Bp., Akadémiai, 1970, 69–70.

korabeli, ám ismeretlen gyűjteményből kerültek a kéziratba, és annak alátámasztására is, hogy azok Kájoni János saját művei vagy műfordításai lennének.⁵

Kájoni szinte valamennyi esetben jelzi, hogy honnan másolta a szöveget,⁶ néhány alkalommal pedig az ének vélt szerzőjét is feltünteti; e feliratok között összesen hétszer fordul elő Pázmány Péter neve. Az *O gloriosa, o speciosa*⁷ kezdetű Mária-ének kivételével ezek a költemények Pázmány *Imádságos könyvéből* származnak: az időszaki Mária-antifónák (*Alma redemptoris mater, Ave regina coelorum, Regina coeli, Salve Regina*)⁸ és a többnyire ezekkel együtt előforduló Mária-himnusz (*Ave maris stella*)⁹ parafrázisa mellett még az *Imádlak téged, láthatatlan Istenség*¹⁰ kezdetű úrfelmutatási éneket tartalmazza a gyűjtemény.

Utóbbi ének Aquinói Szent Tamás *Adoro te devote, latens Deitas* kezdetű himnuszának szabad fordítása,¹¹ ami kis módosulással – a *Cantus Catholici* (Lőcse, 1651) szöveg- és dallamváltozata alapján – napjainkban is használatban van.¹² Az *Imádságos könyvben* szereplő költemény öt versszakából három Krisztus testére, kettő pedig Krisztus vérére vonatkozik – így két részre bontva énekelték ezt az átváltoztatott kenyér majd az átváltoztatott bor felmutatásakor. A *Hymnariumban* Szent Tamás költeménye az Oltáriszentségről szóló énekek között kapott helyet „De eadem Thomae De Aquino ex Thymiamate Suauissimo” felirattal, amelyből kiderül az is, hogy Kájoni honnan másolta a szöveget.¹³ A lap jobb oldali hasábjában az Aquinóinak tulajdonított szöveg ismeretlen változatú, és formailag hívebb magyar fordítása található *Imadlak en teged el reyten Istensegh* incipittel (1. melléklet). Az Aquinói-himnusz és annak fordítása alá, a jobb oldali hasábjába másolta be Kájoni Pázmány *Imádságos könyvéből* az *Imadlak tegedet lathatatlan Istensegh* kezdetű éneket, a bal oldali hasábjába pedig az ének első részének, pontosabban az első három versszakának egy eddig ismeretlen latin nyelvű fordítása került¹⁴ „De eadem ex libello Precatorio Petri Pazmany” felirattal (2. melléklet). Ennek forrásmegjelölése feltehetően a magyar szövegre vonatkozik,

⁵ Hasonló problémát vet fel Nyéki Vörös Mátyás *Dialogusával* és annak fordításával kapcsolatban Jenei Ferenc: *Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 2, Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei*, kiad., jegyz. JENEI FERENC, KLANICZAY TIBOR, KOVÁCS JÓZSEF, STOLL BÉLA, Bp., Akadémiai, 1962, 471.

⁶ Jénáki Ferenc a *Hymnarium* forrásainak többségét a feliratok alapján azonosította: JÉNÁKI FERENC, *Kájoni János énekes könyve és forrásai*, Kolozsvár, 1914, 66–67. Vö. *Régi magyar dallamok tára, II...*, i. m., 68.

⁷ KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 890–891.

⁸ A *Regina coeli laetare* kivételével (885–886) az antifónák a *Hymnarium* 837–839 lapján találhatóak.

⁹ *Uo.*, 838.

¹⁰ *Uo.*, 153.

¹¹ Szövegkiadása: *Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 7...*, i. m., 16. Forrásáról és szövegváltozatairól: *Uo.*, 410–411.

¹² *Éneklő egyház. Római katolikus népénektár – liturgikus énekekkel és imádságokkal*, Bp., Szent István Társulat, 2010, 161.

¹³ KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 152.

¹⁴ A szöveg kezdősora nem szerepel tehát az alábbi repertóriumban, illetve gyűjteményben: CHEVALIER Ulysse, *Repertorium Hymnologicum*, Párizs–Brüsszel, 1889–1912; DREVES Guido Maria, *Analecta Hymnica medii aevi*, I–LV, 1886–1911, valamint újabb adatbázisban sem leltem nyomát: *Cantus: A Database for Latin Ecclesiastical Chant*, www.cantusdatabase.org, 2013. február 15.

hiszen az *Imadlak tegedet lathatatlan Istensegh* latinra „visszaültetett” változata az *Imádságos könyv* egyik kiadásában sem szerepel. Annak megítélését, hogy pontosan melyik kiadásból másolta Kájoni a magyar szöveget, két körülmény teszi nehézkessé; egyrészt az ének utolsó versszaka – tehát a Krisztus véréről szóló – némileg átdolgozva olvasható a *Hymnariumban*:

Pázmány Péter, *Imádságos könyv*, Pozsony, 1610, 229.

Részegics megh enghem Vram sz.
pohároddal:
Olcs megh én szüemnek gonosz langhiat
vereddel,
Sz: véred pecsétit miként Aegyptomban
vesd szüem aytaiára.

Kájoni János, *Hymnarium*, 153.

Reszegits megh engem
Uram te szent kelyheddel
Olts megh en szüemnek
Gonoz langhiat vereddel
Mikent Aegyptomban
szüemnek aytaiat
Fesd <megh> ez draga szentseggel.

Másrészt a szöveg az 1610-es kiadás szövegéhez képest a későbbi kiadásokban jelentősen nem módosult, így elméletileg 1610 utáni kiadásokat is használhatott a másoló. Azt csupán feltételezni lehet, hogy ugyanazt a kiadást használta ebben az esetben is, mint a Mária-antifónáknál.

E két szöveg, az Aquinóinak tulajdonított latin himnusz szakaszról szakaszra lejegyzett fordítása, és az Aquinói-himnusz magyar parafrázisának latin átültetése tehát egyetlen ma ismert nyomtatványban (továbbá más ismert 17. századi kéziratban) sem szerepel. Az, hogy a magyar parafrázis tulajdonképpen vissza lett fordítva latinra, különösen érdekes, de egyáltalán nem szokatlan a *Hymnariumban*: hasonló gyakorlat figyelhető meg ugyanis a Mária-antifónák esetében is.¹⁵

Az *Imádságos könyv* ma is énekelt Mária-antifónáinak¹⁶ szerzője a hagyomány szerint Nyéki Vörös Mátyás volt,¹⁷ az utóbbi időszakban azonban kétségek merültek fel e művek szerzőségével kapcsolatban is.¹⁸ A kérdést egyelőre igen nehéz lenne

¹⁵ Ilyen fordításokat említ még JENÁKI, *i. m.*, 43–45, illetve újabban MEDGYESY S. Norbert, *Ciszterci hivatkozású himnuszok Kájoni János Latin–magyar versgyűjteményében = A ciszterci rend Magyarországon és Közép-Európában*, szerk. GUITMAN Barnabás, PPKÉ BTK Művelődéstörténeti Műhely, Piliscsaba, 2009, 89–111.

¹⁶ Az időszaki Mária-antifónák keletkezéséről (illetve keletkezésének legendáiról), dallamairól részletes ismertetést nyújt DEÁKNÉ KECSKÉS MÓNKA, *A négy időszaki Mária antifóna (Alma redemptoris mater, Ave regina coelorum, Regina coeli, Salve Regina) 15–17. századi orgonás feldolgozásai a liturgikus gyakorlat tükrében*, LFZE Egyházzenei Kutatócsoport, Bp., 2006.

¹⁷ *Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 2...*, *i. m.*, 449. Az antifónák szövegkiadását lásd *uo.*

¹⁸ VADAI István, *Kolomp vagy csengettyű? = A magyar költészet műfajai és formátípusai a 17. században*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, SZTE Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2005, 181–187, továbbá SZABÓ Ferenc, *Pázmány Péter Imádságos könyvének hét bűnbánati zsoltára = A zsoltár a régi magyar irodalomban: A Csurgón 2007. május 24–27-én tartott konferencia előadásai*, szerk. PETRÓCZI Éva, SZABÓ András, Bp., KRE, L'Harmattan, 2011 (Károli Könyvek – Tanulmánykötet), 125–132. Vö. BOGÁR Judit, *Pázmány Péter Imádságos könyve és a Biblia = Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2012 (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok, 3), 53.

tisztázni: az *Imadlak tegedet lathatatlan Istensegh* kezdetű ének címsorából kiindulva a négy időszaki antifóna és az egyik Mária-himnusz fölötti feliratok is (négy-szer „Expositio Petri Pazmany” illetve egyszer „Ex Praecedenti Petri Pazmany” szerepel) feltehetően az *Imádságos könyv* egészének szerzőjére vonatkoztathatók, s kevésbé az egyes parafrázisokéra – bár a biztosan Nyéki Vörös szerzőségű *Dialogus* és a *Boczasd kegyelmedet Uram szent lelkededet* kezdetű versek fölött Kájoni Nyéki Vörös nevét is feltünteteti *Hymnarium*ában,¹⁹ a Pázmány nevét említő feliratokból nem következtethetünk egyértelműen a szerzőre.

A *Latin–magyar versgyűjteményben* Kájoni eltér az időszaki Mária-antifónák *Imádságos könyv*-beli sorrendjétől: az adventi (*Alma redemptoris mater*) és nagybőjti (*Ave regina coelorum*) antifóna után az *Ave maris stella* kezdetű himnusz szerepel; a pünkösdi időszak antifónáját (*Salve Regina*) is ugyanide másolta Kájoni, de a húsvéti időszak antifónáját (*Regina coeli*) már néhány lappal odébb helyezte.²⁰ Az egyes antifónáknak és az *Ave maris stella* himnusznak – amelyek értelemszerűen a gyűjtemény Mária-énekei közé kerültek – két különböző forrásból származó (egy magyar és egy latin nyelvű) változata olvasható, illetve ezek műfordításai, tehát egy-egy ének négyféleképpen szerepel a *Hymnariumban* (kivétel ez alól a *Salve Regina*, amelynek az *Imádságos könyv*-beli magyar változata mellett pusztán két latin nyelvű változata található).

Közelebbről megvizsgálva a kérdéses szövegeket, hasonló elrendezés figyelhető meg itt is, mint az *Adoro te devote, latens Deitas* kezdetű ének és annak parafrázisainak lejegyzésében. Az *Alma redemptoris mater* kezdetű 12. századi éneknek²¹ például először a *Breviarium Romanumból* másolt változata szerepel (ezt Kájoni feliratban [„De eadem ex Breu. Romano”] jelzi), míg mellette a bal hasámban az adott antifónának egy nyomtatványokból és más forrásokból nem ismert, formailag hű magyar fordítása található: *Megh valtonk szent Annja, ki, menjre ki nyittatott ut vagy* incipittel. Ezt követi a bal hasámban az *Imádságos könyv* éneke *Iduözitönknek szent Annja Mennjeknek megh nyilt kapuja* kezdettel. Utóbbi ének parafrázisa az *Alma redemptoris mater* kezdetű versnek, mégis egy másik latin nyelvű szöveg található mellette a bal hasámban „Ex Praecedenti Petri Pazmany” felirattal (3. melléklet). A *Hymnariumban* több helyütt előfordul, hogy a magyar és a latin hasámban is szerepel cím; ebben az esetben azonban csak a latin fölött található ilyen, de feltehető, hogy közvetlenül itt is inkább a magyar szöveg származására utal, mintsem a latinéra, hiszen e *Mater redemptoris sancta, Porta syderis aperta* kezdetű latin változat a repertóriumok tanúsága szerint sehol sem jelent meg nyomtatásban

¹⁹ KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 733, valamint 126.

²⁰ L. a 8. sz. jegyzetet.

²¹ Egyes feltételezések szerint az antifóna szerzője Hermannus Contractus (1013–1054) reichenauai szerzetes volt, de legkorábbi szöveges forrása a 12. századból való, a Saint-Maur des Fossés-i antifonáléban szerepel Nagyboldogasszony ünnepén. Ehhez: KECSKÉS MÓNICA, *Négy Mária-antifóna liturgikus alkalmazásának történetéből*, Magyar Egyházzene, 2000/2001, 175–186, valamint *Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 7...*, i. m., 426.

és más forrásból sem ismert, ezért valószínűleg ezt is Kájoni János ültette át latin nyelvre az *Imádságos könyv Iduőzítőnknek szent Annja Mennjeknek megh nyílt kapuja* kezdetű énekéből.

A kéziratban az *Alma redemptoris matert* követő *Ave regina coelorum*,²² *Ave maris stella*²³ és néhány oldallal később a *Regina coeli*²⁴ is ugyanonnan származó, vagy hasonlóképpen fordított szövegváltozatokat ad, így az egyes énekeknel az első latin nyelvű változat a *Breviarium Romanumból*, a második magyar nyelvű szöveg pedig Pázmány *Imádságos könyvéből* való, ugyanígy szerepel tehát ezeknek egy másol nem kimutatható szövegváltozatú fordításuk is: a breviárium latin változatának magyar nyelvű fordítása és az *Imádságos könyv*-beli szövegváltozatok latin adaptációja – a *Salve Regina*²⁵ változataiból ezekkel ellentétben hiányzik a *Breviarium Romanumból* származó szöveg közvetlen fordítása, viszont az előzőekhez hasonlóan itt is szerepel a Pázmány-kiadás szövegének latinra áttett változata (4. melléklet).

A négy Mária-anifóna és a *Tengernek fényes csillaga* kezdetű himnusz esetében könnyebben lehet következtetni arra, hogy az *Imádságos könyv* mely kiadásából emelte át a ferences egyházzénész a műveket, ám nehézséget okoz, hogy ezekben a szövegekben is találkozhatunk olyan módosításokkal, amelyek eltérnek az egyes nyomtatott szövegváltozatoktól.²⁶ Kájoni János haláláig (1687) Pázmány Péter *Imádságos könyvét* összesen nyolcszor adták ki;²⁷ ebből négy még Pázmány életében megjelent (az 1606-os első gráci kiadást²⁸ követően 1610-ben,²⁹ 1625-ben³⁰ és 1631-ben³¹

²² Az *Ave regina coelorum* kezdetű antifóna legkorábbi előfordulása szintén a 12. századi Saint-Maur des Fossés-i antifonálé, szerzősége bizonytalan. Ehhez: DEÁKNÉ KECSKÉS, *A négy időszaki Mária antifóna...*, i. m., 2.

²³ Az *Ave maris stella* kezdetű himnusz valószínűsíthetően a 9. századból való, Urunk születésének hírüladása (Annuntiatio), azaz „Gyümölcsoltó Boldogasszony” ünnepén alkalmazták a liturgiában. Vö. *Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 7...*, i. m., 426.

²⁴ A *Regina coeli* az antifónák közül feltehetően a legfiatalabb; legkorábbi forrása a Szent Péter bazilika 12. századi antifonáléja. Vö. DEÁKNÉ KECSKÉS, *A négy időszaki Mária antifóna...*, i. m., 3. Magyarországi fordításairól: SZABÓ Zsuzsanna, *Regina Caeli-fordításaink*, ItK, 2000, 638–644.

²⁵ Az egyik legszebb és ma is nagyon népszerű Mária-antifóna, a *Salve Regina* keletkezése a 11. századra tehető, mások mellett Aymar du Puy (1098), Hermannus Contractus (1054) és Clairvauxi Bernát alkotásának is tulajdonították. Vö. DEÁKNÉ KECSKÉS, *A négy időszaki Mária antifóna...*, i. m., 4.

²⁶ Például a *Hymnarium*-beli *Tengernek fényes csillagha* kezdetű ének következő sorainak szóhasználata valamennyi nyomtatott szövegváltozattól eltér: „Euatúl vót kesergestül”, „Hallia megh imadsagunkat / Ki keuanta meg hazadat.” „Bünt, mely bennünk egh mint nagy tűz / olcsd megh, tülünk tauul el üz.” KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 839.

²⁷ A legtöbbször kiadott Pázmány-mű összesen harmincszor jelent meg a 19. század végéig: *Pázmány Péter-bibliográfia (1598–2004)*, összeáll. ADONYI Judit, MACZÁK Ibolya, PILISCSABA, PPKE BTK, 2005 (Pázmány Irodalmi Műhely – Bibliográfiák, Katalógusok, 1), valamint PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631)*. *Jegyzetek*, összeáll. BAJÁKI Rita, BOGÁR Judit, Kézirat. A lektorált kézirat megtekintésének lehetőségét ezúton is nagyon köszönöm Bajáki Ritának.

²⁸ Facsimile kiadása: PÁZMÁNY Péter, *Keresztváni imádságos könyv. Grác, 1606*, kiad. KÖSZEGHY Péter, tan. LUKÁCSY Sándor, Bp., Balassi – MTA Irodalomtudományi Intézete, 1993 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 28).

²⁹ PÁZMÁNY Péter, *Keresztváni imádságos könyv*, Pozsony, 1610, RMNY 1003.

³⁰ PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv*, Pozsony, 1625, RMNY 1345.

³¹ Kritikai kiadása: PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631)*, s. a. r. Sz. BAJÁKI Rita, HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2001 (Pázmány Péter Művei, 3).

Pozsonyban). A Pázmány halála utáni új megjelenések mintegy az *ultima manus* elvét követve többnyire az 1631-es kiadást vették alapul, pontosabban ezen kiadások egyikében sem hagyományozódott tovább 1631 előtti szövegváltozat:³² 1650-ben Pozsonyban,³³ 1665-ben Bécsben,³⁴ valamint 1674-ben Nagyszombatban³⁵ és Lőcsén³⁶ adták ki azokat az imakönyveket, amelyeket elméletileg még használhatott Kájoni.

Az imakönyvben szereplő antifónák szövegváltozatainak összevetéséből kitűnik, hogy az első kiadáshoz képest történt, legszámottevőbb módosításokat az 1625-ös szöveg mutatja, illetve némi változás még az 1610-es és 1631-es kiadásban is rögzíthető. Azért fontos ez, mert az antifónák *Hymnarium*-beli szövegváltozata a legtöbb hasonlóságot az 1610-es kiadás variánsával mutatja, illetve a kézirat és az 1610-es nyomtatvány verseiben azonos eltérések mutathatók ki az 1606-os és 1625-ös, valamint 1631-es kiadásokhoz képest. Noha számos példát nyújtanak erre az egyes antifónák, terjedelmi okokból csak a *Menyországoknak kiralneja Irgalmassagnak szent Annja* kezdetű ének (*Salve Regina*) kiragadott szövegrészletein keresztül van lehetőség illusztrálni a forráshasználatot (a dőlt az 1606-os, míg a félkövér szedés az 1625-ös kiadáshoz képest mutatott eltérésekre hívja fel a figyelmet):³⁷

Kájoni János, <i>Hymnarium</i> , 839.	Pázmány Péter, <i>Keresztyén imádságos könyv</i> , Pozsony, 1606, 214–215.	Pázmány Péter, <i>Keresztyén imádságos könyv</i> , Pozsony, 1610, 707–708.	Pázmány Péter, <i>Imádságos könyv</i> , Pozsony, 1625, 546–547.
Remenségünk, eltünk uttja Iduöz legy szep szüz Maria [...]	Remenségünc, s eltünc Vttia, Vduöz légy, szép szüz Maria. [...]	Remenségünk, s' éltünk Vttya, Vduöz légy, szép szüz Maria. [...]	Elet, édesség, remenség, Eüdvöz-légy, szép Szüz Mária. [...]
Ez siralomnak völgyeben kik njaualgunk <i>nagi ensegben</i>	E siralomnak veolygiebe, Kik niaualgunc <i>szeghinseghbe</i> ,	Ez siralomnak völgyében, Kik nyaualgunk nagy inségben,	E' siralomnak völgyében, Kik nyavalgunk nagy inségben,

³² PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631). Jegyzetek...*, i. m., kézirat.

³³ PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv*, Pozsony, 1650. Mikrofilm jelzete: OSZK FM2/4309.

³⁴ PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv*, Bécs, 1665. Mikrofilm jelzete: OSZK FM2/2241.

³⁵ PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv*, Nagyszombat, 1674. Mikrofilm jelzete: OSZK FM2/3159. „...tartalma, beosztása, sőt ajánlásának szövege is, noha Hédervári Katához, Viczai János özvegyéhez szól, jórészt meg egyezik az 1650-es kiadással” Vö. PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631). Jegyzetek...*, i. m., kézirat.

³⁶ PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv*, Lőcsé, 1674. Mikrofilm jelzete: OSZK FM2/4319. „Címlapja tanúsága szerint nem tud sem az 1650-es pozsonyi, sem az 1665-ös bécsi kiadásról, hiszen magát szintén ötödik kiadásként definiálja. Vö. PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631). Jegyzetek...*, i. m., kézirat.

³⁷ Az 1631-es kiadás szövege – a jelen vizsgálat szempontjából érdektelen (többnyire helyesírási) eltérésektől eltekintve – megegyezik az 1625-ös szövegváltozattal.

Hozzad ohajtunk menjnjegben <i>Hol vagi örök diczosegben</i> Azert kegyes szemeidet Fordítsd hozzánk kegyelmedet [...]	Hozzad ohaitunc, mennieghe, <i>Ki élsz örök bodoghsaghba.</i> Azért kegyes szemeidet, Fordicsd hozzánk kegyelmedet, [...]	Hozzad ohaytunk mennyegeben, Hol vagy örök dücsösségben. Azért kegyes szemeidet, Fordícsd hozzánk kegyelmedet, [...]	Hozzád ohajtunk menyégeben, Hol vagy örök dücsösségben. Azért szó-szóllónk, szemedet, Fordícsd hozzánk kegyelmedet [...]
Oh kegyes szüz irgalmadat Mutasd megh <i>kegyes uoltodat</i> Adgiad lassuk szent fiadat Es erezzük oltalmadat	O kegyes szüz, Irgalmadat Mutasd megh <i>kegyességedet,</i> Aggiad lassuc zent fiadat, Erezzük zent oltalmadat.	Oh kegyes szüz, Irgalmadat Mutasd meg kegyes vóltodat, Adgyad lássuk szent fiadat, Erezzük szent oltalmadat.	Oh édes Szüz, irgalmadat, Mutasd-meg kegyes-vóltodat, Hóltúnk után Szent Fiadat, Mutasd-meg bóldogságotat.

Mivel az 1610-es nyomtatvány szövegváltozata sem az 1631 utáni *Imádságos könyv* kiadásaiban, sem az 1651-es *Cantus Catholicus*-ben, sem más ismert forrásban nem öröklődött tovább, gyanítható, hogy Kájoni az 1610-es *Imádságos könyvet* használta. Ha az antifónák esetében helytálló ez a megállapítás, azt valószínűsíthetjük, hogy az *Imadlak tegedet lathatatlan Istensegh* kezdetű énekre vonatkoztatva is igaz lehet, hogy az 1610-es kiadásból dolgozott Kájoni.

A Pázmány Péterre utaló hét *Hymnarium*-beli felirat közül a legizgalmasabbnak az tűnhet, amelyben egyértelműen szerzőként hivatkozik Pázmányra Kájoni János: az *O gloriosa, o speciosa* kezdetű ének felett ugyanis „Petri Pazmany ex Manuscripto” szerepel; az ének dallamával és szövegével kapcsolatban azonban már Papp Géza,³⁸ illetve Holl Béla³⁹ is rávilágított, hogy a hagyomány tévesen tulajdoníthatta ezt az éneket Pázmánynak, hiszen működésénél előbbi nyomtatványok (Bornemisza Péter 1582-ben, valamint Huszár Gál 1574-ben megjelent énekeskönyve) hivatkoztak nótajelzésben ennek az éneknek dallamára, s feltehető, hogy Pázmány is régebbi hagyományból vette a költeményt, annak ellenére, hogy az ének ma ismert legkorábbi szöveges előfordulása a *Gyöngyösi-toldalékból* (1628–1629 tájáról) való. A Pázmány szerzőségére vonatkozó állítás onnan eredhet, hogy Pázmány ezt az éneket szekvenciaként alkalmazta az esztergomi káptalan minden hónap első szombatján elmondott Mária-miséjében.⁴⁰ A *Hymnariumban* található szövegváltozat – Kájoni Jánostól egyébként kifejezetten szokatlan módon – sok javítást, átírást tartalmaz; ezzel együtt egyelőre találgatásokba sem lehet bocsátkozni azzal kapcsolatban, hogy a feliratban jelzett kézirat pontosan mire utalhat, mivel a *Hymnarium* kézirat forrásainak feltérképezése hosszabb távú kutatómunkát igényelne, ami eddig csak részleteiben valósult meg.

³⁸ PAPP GÉZA, *A magyar katolikus egyházi népének kezdetei*, Bp., 1942, 31.

³⁹ *Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 7., i. m.*, 551.

⁴⁰ DANKÓ JÓZSEF, *Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae*, Bp., 1893, 377.

A *Latin–magyar versgyűjtemény* – az éveken át tartó folyamatos bővítés miatt – igen szerteágazó forráshasználatról tanúskodik, Kájoni címfeliratai is erre utalnak; mégha ezek a példából is érzékelhető módon nem is egészen megbízhatóak a szerzősége vonatkozóan, mégis jó kiindulópontot jelentenek a szövegek számbavételére, mely során alkalom adódhat bemutatni azt is, hogy a jelzett forrásokból származó szövegeket a „hangyaszorgalmú” Kájoni igyekezett mind latinul és magyarul is megjeleníteni, olykor még a fordítás fordításával is.

1. melléklet (Kájoni János, *Hymnarium*, 152.)⁴¹

[152]

*De eadem Thomae De
Aquino, ex Thymia
mate suauiissimo*

Adoro te devotè latens Deitas
Quae sub his figuris verè latitas
Tibj se cor meum totum subiicit
Quia te contemplans totum deficit
Visus tactus gustus in te fallitur
Sed auditu solo tutò creditur
Credo quicquid dixit Dej filius
Nil hoc verbo veritatis veriùs
In cruce latebat sola Deitas
At hic latet simul et humanitas
Ambo tamen credens atque confitens
Peto quod petiuit latro poenitens
Plagas sicut Thomas non intueor
Deum tamen meum te confiteor
Fac me tibj semper magis credere
In te spem habere, te diligere
O memoriale mortis Dominj
Panis viuus, vitam praestans homini.
Praesta meae menti de te viuere
Et te illi semper dulcè sapere
Pie Pellicane Jesu Domine
Me immundum munda tuo sanguine
Cujus una stilla saluum facere
Totum mundum quit ab omni scelere.
Jesu quem velatum nunc aspicio
Oro fiat illud quod tam sitio
Ut te reuelata cernens facie
Visu sim beatus tuae gloriae.

Imadlak en teged el reytet Istensegh
ki ez szin alat vagy reytue nagy felsegh.
Magat az en sziuem te alád vetj
Mert tegedet nezuen fogiasat erzi
Latas,illetes, iz, ot megh czalatik
De czupa hallasbol bisuast hitetik.
Hizem az mit mondot az Isten fia
Mert ennel nincz igazb igassagh szaua.
Kerezt fan lappanga czak az Istensegh
De it eggiut reytue van az embersegh
Mit kettot el hiuen vagiok nagy bator
Kerem az mit keuant az bünös lator
Sebedet Thamassal noha nem latom
De hogj Istenem legy erőssen vallom.
Czelekedgyed velem hogj hihesselek
Te benned remenljek, szerethesselek.
Oh Ur halalanak emlekezete
Elő kenyér kitül ember elete
Engedgied lelkemnek te benned elnj
Te rolad ő neki io izt vehetnj
Kegyes pellikanom Jesus christusom
Enged szent veredben megh mosodkatnom.
Kinek czak egy czepie iduoizithetj
Ez vilagot, bünből ki szepithetj
Jesus kit fedezue mostan it latok
Kerlek hogj legjen az, az kit ohajtok.
Hogy tegedet latuan mind szinrül szinre
Legyek orszagodnak boldogh heljesse.

⁴¹ A szövegeket betűhív átirásban, az eredeti központoszást megtartva közlöm. A rövidítéseket külön jelölés nélkül feloldom, továbbá az átirás során az ß betűt sz-szel, az ł-t s-sel, a Ź-t z-vel, az ŷ-t ii-vel, a kézirat magyar nyelvű szövegeinek ű és ő betűjét pedig ü-vel, illetve ö-vel jelölöm. Az u betű a *Hymnariumban* sok esetben v-nek, illetve a j néhol i-nek értendő.

2. melléklet (Kájoni János, *Hymnarium*, 153.)

[153]

*De eadem ex libello
Precatorio Petri Paz
many*

Adoro deuotè
occulta te Deitas
sub panis specie
celata humanitas
Etsi te hic esse
Non potest tangere
Nostra sensualitas

Virtutem Diuinam
In cruce celauisti
Fragili cum eam
Carne circumuoluisti
Hicoque corpus sanctum
sub Cereris tuum
specie velauisti

Etiamsi Thoma
cicatricem non templor
Deus, fide vera
Praesentiam fateor
Hac confessione
Quaeso me retine
Vultum spectemque adhortor.

Imadlak tegedet
lathatatlan Istensegh
kenjer szine alat
El reytetet <Istensegh> embersegh
Noha it letedet
Megh nem tapaztallja
Emberi erzekensegh.

Isteni erödet
El reyted az keresztfan
Testi giarlosagnak
Homaljaual <mutatuan> be foguan,
Itt is szent testedet
El reyted kenjerek
szine alat mutatuan.

Noha szent Thamassal
sebed helyet nem latom
Uram igaz hittel <jelen>
jelen letedet vallom
Tarcz megh ez vallasban
Es te szent szinedet
Add boldogul megh latnom.

Valtsagomnak arra
szarat sziuem ereje
En bünös lelkemnek
Megh tiztito ferdöje
Szomju s farat elmem
Megh vigasztaloja
Iduossegem erdeme.

Reszegits megh engem
Uram te szent kelyhettel
Olts megh en sziuemnek
Gonoz langhiat vereddel
Mikent Aegyptomban
sziuemnek aytaiat
Fesd <megh> ez draga szentsseggel.

3. melléklet (Kájoni János, *Hymnarium*, 837.)

[837]

De eadem ex Breu. Romano

Alma Redemptoris mater, quae per uia coelj
 Porta manes, et stella maris: succurre cadentj,
 Surgere qui curat, populo ; Tu quae genuistj,
 Natura mirante, tuum sanctum genitorem
 Virgo prius ac posterius; Gabrielis ore
 Sumens illud Aue, peccatorum misere.

Megh valtonk szent Annja,
 ki, menjre ki nyittatot ut vagy.
 Tengeri szep czillagh:
 most legy segedelme nepednek
 Fel kelni ki siet, te ki természet amulua
 Szülted szülödet, szüz az elöt, annak utanna
 Az iduözletet el veuén az Angialj szaybol
 Vetcünkön köniörüly, moczkunkat iözte
 fedezd el.

Ex Praecedenti Petri Pazmany

Mater redemptoris sancta,
 Porta syderis aperta,
 Tu nauigantium stella,
 O foelix virgo Maria.

Sis adjuuamen populis
 In pecatis jam foetidis,
 Quae genitrix Deitatis
 Facta es mater creatoris.

Legem naturae debitam
 Generationi datam,
 Superasti maledictam
 Matrum omnium aerumnam.

Nam Angelo salutante
 Grauidata à pneumate,

[838]

Virgo carebas pondere,
 Cum gigneret et dolore.

Tu igitur mater Dia,
 Sis peccatorum venia,
 Per te abest miseria,
 Patent salutis ostia.

Iduözitöknnek szent Annja
 Mennjeknek megh nyilt kapuja
 Tenger euedzők czillaghia
 Boldogsagos szüz Maria

Legy seghitsege nepednek
 Már megh senyuet bünösöknek
 Ki szüloje Istenednek
 Annja löl te teremptödnnek

Az természetnek foliasat
 Es szülesnek szokasat
 Felliul halladad nagy atkat
 Minden szüleknek igajat

Mert Angialj közöntestül
 Terhes löl az szent lelektül

[838]

szüzen, terh, faratsagh nélkül
 szüled es fájdalom nélkül

Te azért Istennek Annja
 Legy az bünösök giamola
 Niauajlank vigasztaloja
 Iduossegünknek kapuja

4. melléklet (Kájoni János, *Hymnarium*, 838–839, illetve 885–886.)

[838]

De eadem ex Breu. Rom.

Aue Regina coelorum,
Aue Domina Angelorum,
Salue radix, salue porta,
Ex qua mundo lux est orta.

Idvöz legy mennek Aszszonja
Angyaloknak kiralneja
Giöker, iduössegh kapuja.
Nekünk honnan nap tamada.

Gaude Virgo gloriosa,
Super omnes speciosa
Vale, o valde decora
Et pro nobis Christum exora.

Örűly, vigadgi diczöseges
Minden felet tekintetes
Iduoz legi ki vagi szep ekes
Ertunk Christust imadgy kegyes.

Expositio Petri Pazmany

Maxima coeli Regina
Angelorumque Domina
Dicata radix Maria
Aue virgo Dej para.

Menjorszagnak kiralneja
Angyaloknak szep aszszonja
Aldot giöker szüz Maria
Iduöz legy Christus szent Annja.

Intrauit hunc pe te mundum
Lumenque refulsit nouum,
Gaude reclinatorium
Numinis forteque castrum,

Te altalad ez vilagra
Uy vilagossagh virrada
Örűly diczösegh satora
Istennek erős tabora

Esto beata virginum
Quae collectrix Dei florum
Es sedens penes filium
Sis propiciatorium.

Aldot legy dragalatos szüz
Istennel szep viragot nyüz
Ményben szent fiad mellett ülz
Tudgiuk rajtunkis köniörülz.

Ex Breuiario Romano

Aue maris stella, Dej mater alma,
Atque semper virgo foelix coelj porta.
Sumens illud Aue, Gabrielis ore,
Funda nos in pace, mutans nomen Euae,
Solue vincla reis, profer lumen coecis:
Mala nostra pelle, bona cuncta posce,
Monstra te esse matrem, sumat per te precem,
Qui pro nobis natus, tulit esse tuus.
Virgo singularis, inter omnes mitis:
Nos culpae solutos, mites fac et castos.
Vitam praesta puram, viam para tutam,
Ut videntes Jesum, laetemur aeternum.
Sit laus Deo patri, summae decus proli
Spiritui Sancto, honor unus trino.

Iduöz legy Maria tengernek czillaga
Istennel szüz Annja, mennjeknek kapuja
Az iduozlest uiuen Gabrieltül hiuen
Helyhez bekeseghben maskot Eua nevében
Old megh bünnek lanczat vaknak ad vilagot
Üzd el gonozunkat keunad minden ionkat,
Mutasd vagy hogy Anja altalad szonk hallja
Ki ertünk születuen tied lennj kesz len.
Egyedül szuz csak ez mindenek közt czendez
Büntül oldottakat tegy minket tisztakat.
Adgy tizta eletet es bator menetet
Hogy Jesust lathatuan elhessünk vigaduan
Dicziret Atjanak tiztessegh Christusk.
Szent leleknek szentessegh, haromnak
egy felsegh.

Expositio Petri Pazmanj

Aue maris fulgens stella
 Aue Christi mater alma,
 Virginumque speciosa,
 Benedicta coelj porta.
 A coelesti quae nuncio
 Gabriele Archangelo
 Salutata, defendito

[839]

A periclo Euae dato.
 Peccatorum solue vincla,
 Pande coecorum lumina,
 Aufer malorum pondera,
 Adfer Diuina munera.
 Monstra matrem te esse veram
 Placa prolem tuam charam,
 Audi precem mitem nostram,
 Tui volens ventris casam.
 Virgo pia delectaque
 Nullum cuius fel in corde,
 Crimen, burens tanquamque igne,
 Extingue et procul pelle.
 Puram nobis pete vitam
 Et ad coelos viam tutam
 Jesu fac ut te conspiciam,
 Tuam gustemque gloriam.
 Grates demus Deitatj
 Patri, prolj, spirituj,
 simul sanctae Trinitatj,
 Et Diuinae unitatis.

Ex Breuiario Romano

Salve Regina, mater misericordiae,
 vita, dulcedo, et spes nostra, salve.
 Ad te clamamus, exules filii Euae,
 Ad te suspiramus gementes et flentes in hac
 lachrymarum valle,
 Eja ergo, aduocata nostra, illos tuos
 misericordes oculos ad nos conuerte,
 Et Jesum benedictum fructum ventris tui
 nobis post hoc exilium ostende.
 O clemens, o pia, o dulcis virgo Maria.

Tengernek fenyos czillaghia
 Iduöz legy Christus szent annja
 Es szüzeknek szep viraghia
 Mennyeknek boldogh kapuja
 Ki menjből küldöt köuettül
 Iduözletel Gabrieltül
 Oltalmaz ellensegüntül

Euatül vöt kesergestül
 Bününknek old megh kötelit
 Vakoknak nyisd megh szemeit
 Ved el nyauajjank terheit
 Nyerjed Istennek jauait
 Mutasd anjanknak magadat
 Engeztelljed szent fiadat
 Hallia megh imadsagunkat
 Ki keuanta meh hazadat
 Kegyes es valasztot szep szüz
 Kinek lelkeben ninczen büz
 Bünt, mely bennünk egh mint nagy tűz
 olczd megh, tülünk tauül el üz.
 Nyerj nekünk tizta eletet
 Mennjekben bator menetet
 Jesus lassuk szent szinedet
 Kostolliuk nagy örömedet
 Halat adgiunk az Istennek
 Atja fiu szent leleknek
 Egyenlő három szemelynek
 Egy allatu Istensegnek.

Ex positio Petri Pazmany

Sponsa coelorum Regia
 Mater quam fluit gratia
 vitae, nec non spej via
 Aucto virgo Maria.
 Euae relictæ soboles
 Atque nepotes exules
 Lachrymarum coharedes
 Miseriis laborantes.
 In hac lachrymarum valle
 oppressi anxietate
 Acclamamus coelos ad te,
 Quos implet amoenitate.
 Ergo clementes oculos,
 Gratiam conuertas ad nos
 Peccantes suos populos
 Defende tibj confisos.
 O pia virgo, gratiam
 Tuam monstra clementiam
 Fac videre prolem tuam
 Te sentientes tutelam.

Menyorszagnak kiralneja
 Irgalmassagnak szent Annja
 Remenségünk, eltunk uttja
 Iduöz legy szep szüz Maria
 Euanak arua fiaj
 szakövetet maradekj
 siralminak örökosi
 sok njaualiaknak hajleki
 Ez siralomnak völgyeben
 kik njaualgunk nagi ensegben
 Hozzad ohajtunk menjnjegben
 Hol vagi örök diczosegben
 Azert kegyes szemeidet
 Forditsd hozzank kegielmedet
 Es az te bünös nepedet
 Oltalmazdad hiueidet.
 Oh kegyes szüz irgalamadat
 Mutasd megh kegyes uoltodat
 Adgiad lassuk szent fiadat
 Es erezzük oltalmadat

[885]

Ex Breuiario Romano

Regina coeli laetare, Alleluja,
 Quia quem meruistj portare, Alleluja,
 Resurrexit sicut dixit Alleluja,
 Ora pro nobis Deum Alleluja.

Öröly menynek kiralneja Alleluja
 Mert az kit erdemlel hordoznia Alleluja
 Fel tamadot mint megh mondta Alleluja,
 Imadgy Istent erettünk Alleluja

Expositio Petri Pazmany

[886]

Regni coelorum regina
 Virgo gaude Alleluja
 Nam quem portare viscera
 Digna facta, Alleluja

Menynek kiralne aszszonya
 Öröly szep szüz Alleluja
 Mert kit mehed hordoznia
 Meltoua lot Alleluja

Sicut dixerat antea
 Resurrexit Alleluja
 Ora Deum ut crimina
 Nostra lauet Alleluja.

Az mint megh mondotta vala
 Fel tamadot Alleluja
 Imadgj Istent hogy le mossa
 Buneinket Alleluja.

BABITS MIHÁLY ÉS AZ „ELLENKULTÚRA” KÉPVISELŐI A TANÁCSKÖZTÁRSASÁGBAN

SIPOS LAJOS

1919. március 21-én a Szociáldemokrata Párt és a Kommunisták Magyarországi Pártja vezetőinek titkos paktumával, azaz politikai puccsal hatalomra jutott új rendszer, mely magát Tanácsköztársaságnak nevezte,¹ az első pillanatban a részletekről semmit nem tudó kortársak előtt úgy tűnhetett, mint az 1906–1908-ban elkezdődött társadalmi-politikai-kulturális-művészeti modernizáció újabb állomása.² Ebben a helyzetben a 19–20. század fordulóján az állami kultúrával szemben fellépett *ellenkultúra* képviselői azt hihették, hogy az új világnak ők is fontos alakítói lesznek. Többen személyes kapcsolatban voltak a Szociáldemokrata Párt teoretikusával, az 1918. szeptember 30-án meghalt Szabó Ervinnel, a nagy kultúrájú, magyar-francia szakot végzett, Ady személyes barátjának számító Kunfi Zsigmonddal, a Berinkey-kormány kultuszminiszterével, aki a március 21-én megalakult Garbai-kormányban vallás és közoktatásügyi népbiztos volt, továbbá Jászi Oszkárral, a Radikális Párt elnökével és a Martinovics Szabadkőműves Páholy nagymesterével, a budapesti egyetem szociológia-professzorával, a nemzetiségi kérdés elméleti és gyakorlati szakemberével, aki a „kényszer asszimiláció” és a nemzetiségek „séreلمي többletéről” vallott felfogásával annak ellenkezőjét bizonyította, amit a korszak és a későbbi idők vulgár-marxistái mindent az osztályharcra visszavezető buzgalmukban szavakba foglaltak. Többen kapcsolatban voltak Lukács Györggyel, a Vasárnapi Körhöz és a Szellemi Tudományok Szabadiskolájához tartozó filozófussal, aki – Babits Mihály emlékezete szerint – már 1918. december 9-e után felajánlotta a költőnek a KMP tagságot, „kultuszminiszteri tárcával biztatva őt közeli uralomra jutásuk esetén”.³

Az *ellenkultúra* képviselői közül néhányan osztoztak abban a hitben, amelyet Klima Lajos foglalt szavakba az újpesti Ellenzéki Hírlap 1918. december 8-i számában *Zord idők* című cikkében. A magyarok – olvasható itt – elűzték a Kárpát-medencében élő népek „közös ellenség”-ét, a Habsburgokat, „[...] s a „sanyargatott testvérek”-nek, a „tótok”-nak, „lengyelek”-nek [!], „szerbek”-nek s a „horvátok”-nak nincs értelme elszakadni „a szegény magyar néptől, akinek hátán még ott sajognak

¹ Bryan CARTLEDGE, *Trianon egy angol szemével*, ford. BÁNKI Vera, Bp., Officina, 2009, 73–76.

² SIPOS Lajos, *Babits és a modernizáció. Babits Mihály és a kulturális-társadalmi-politikai modernizáció kísérlete 1918 februárja és 1919 márciusa között*, *Tekintet*, 2013/1, 87–109.

³ *Babits Mihály levelezése 1918–1921*, s. a. r. SIPOS Lajos, Bp., Argumentum, 2011, 213, 685.

a rabszolgatartók korbácsától tépett sebek”. Nem morális és praktikus, hanem gazdasági és politikai érveket hozott fel Károlyi Mihály köztársasági elnök 1919. február 23-án, amikor a saját birtokán elkezdett földosztás alkalmával ezt mondta az összegyűlt tömegnek:

„Vonzó erővel fog [...] hatni [a magyar földosztás] a szomszéd országokra is. Ha tudják a tótok, szerbek és románok, hogy itt Magyarországon nem csak munkása, hanem ura és tulajdonosa is a nép a földnek, [...] akkor majd erővel is visszakíváncolnak közénk, és megszűnnek majd a szerb, román és cseh imperialisták és militaristák szolgái lenni”.⁴

Az *ellenkultúra* képviselőinek többsége másként vélekedett. Kaffka Margit 1918. október 12-én tizenkét éves fiának, Fröhlich Lászlónak küldött levelében szavakba foglalta a várható közeli és távolabbi jövőt, a magyarság lehetőségeit és lehetséges programját. Ezt írta:

„A béke csakugyan közel van; elég szomorú béke. A háborút elvesztettük, ahogy azt sokszor jószoltam; [...], s ahogy mi bántunk románnal, oroszal [!], szerbvel, úgy bánnak most velünk. Magyarország nem maradhat a régi épségben, de ezen már késő sopánkodni, inkább azon legyünk, hogy a megmaradt kis magyar szigeten igazi rend, becsületes munka, népuralom (demokrácia) legyen és helyes, igazságos törvények megakadályozzák, hogy megint azok legyenek uralmon, akiknek műve ez a pocskék 5 év volt, s akik készek volnának 20 év múlva »boszszú« címén vagy más címen megismételteni a szegény emberiséggel.”⁵

1919 márciusában Kaffka Margit mérlegelő okfejtése helyett a Klima Lajos és Károlyi Mihály szavaiban kifejeződő bizakodás és reménykedés lett a meghatározó.

Kassák Lajos 1919. március című versében így írt:

„Gyújtásatok föl a bús szemeiteket, kapuzzátok ki az elszamarasodott füleiteket, s tudjátok meg, hogy semmi nincs fontosabb a ti megkívánt életeteknél s ha úgy kell, fordítsátok érte fejtetőre a világot, heréljétek ki a bankokat és fojtsátok meg a munka utálatos tiszteletét. Mutassátok meg a minden visszáját, ahol csírázik a rend s ti fanatikus eszetek ragyog fölötte mint a nap.”⁶

Tóth Árpádot, aki 1919. március 22-e után és a hónap utolsó napja előtt írta meg *Az új Isten* című versét, már február 10-étől a készülődő új politikai rendszer elfogadásának és elfogadhatatlanságának dilemmája foglalkoztatta. Egy befejezetlen, Nagy Zoltánnak szánt, el nem küldött levélben ezt írta: „[...] a kommunizmus logikája és lírája” hatja át egész valóját, ugyanakkor, neveltetése révén „erős faji érzésű burzsoá”, akinek, bár

⁴ Idézi Sipos József, *A földkérdés 90 évvel ezelőtt*, Tekintet, 2009/2, 86–87.

⁵ *A lélek stációi. Kaffka Margit válogatott levelezése*, s. a. r. SIMON Zsuzsanna, Bp., Nap, 2010, 382.

⁶ KASSÁK Lajos, *Versék, tanulmányok*, s. a. r. SIK Csaba, Bp., Szépirodalmi, 1983, 115–116.

„az elmélet dicső [mármint a társadalmi, vagyoni egyenlőséget hirdető kommunizmusé], de a módszer fáj [a] kispolgári nyugalomra és rendre áhító lényének”.⁷

A költőben február 10-én megfogalmazódott ellentétes érzelmek bizonyára éltek március 21-e után is. Nem valószínű, amint azt többen kiérezni vélik *Az új Isten* című alkotásból, hogy a hónap utolsó tíz napjában Tóth Árpád gondolkodásában a pozitív várakozás a félelem fölébe nőtt. Hihetőbbnek tűnik, hogy a korszak magyar történelmének, az ország sorsát meghatározó nagyhatalmi politikának és a szovjet-orosz aspirációknak valódi céljait és mozgató rugóit nem ismerő költő azt gondolta, amit akkor sokan, hogy az ország feldarabolása, a már megtapasztalható területvesztés, a románok, a szerbek-horvátok-szlovének, valamint a csehszlovákok terület- és önálló államéhsége ellen, a párizsi „békecsinálók”⁸ könyörtelen közömbösségét és a magyar szociálliberális kormányzat „erélytelenség”-ét érzékelve nincs más út. Ebben a lelkiállapotban írta meg köszöntő ódáját.

Nem kizárt, hogy a címbe emelt „új Isten”-fogalom ősforrása Nietzscheknek az Isten halálát dekráló tézise, esetleg Oláh Gábor 1908-ban megjelent *Új Isten keresünk* vagy Dutka Ákos 1918-as *Üdvözlégy nép*, vagy Pásztor Árpád *Új Krisztus* című verse. De az sem kizárt, hogy *Az új Isten* egyszerűen szabályos köszöntő vers, gondolat-erősítő retorikai formával, a kétszer előforduló „Új isten szól hozzátok, emberek!” és a „Most új isten szól néktek emberek!” mondatismétléssel, az itt megjelenő nyomatékosítással. Az pedig a címben megjelölt természetes poétikai lehetőség, hogy a születő „új Isten” ellentétjeként felidézett „régI Isten” szakrális keretben, a *Biblia* metaforáit idéző beszédmódban fogalmazódjon meg. A vers-ötlet elégtelenségét azonban jelzi, hogy a zsidó és a keresztyén vallások fogalom- és hitvilágában ott lévő Teremtő és a négy *Újszövetség*ben megjelenő Megváltó Isten egyetlen attribútuma sincs jelen az első tizenhét sorban, a „nem olyan” rész első felében. Csak a verstér és az Isten kísérő tárgyiasságok: „templomok setét hajói”, „tömjén”, „barnult szentképek arany kerete”, „oltárok gyertyái”, „hívók csókjai” jelennek meg. A „nem olyan” rész második felében szövegbe emelt második „régI Isten”, a 19–39. sorban, Ady Endre beszédmódjában szavakba foglalt „Mammon”, „lomha RéM”. A 35–51. sorban megjelenített „új Isten” a maga antropomorfizált formájában sokkal közelebb van a kozmogóniák és a teogóniák által megalkotott isteni lényekhez. Ez a materialisztikus isten valamilyen rejtett, panteisztikus törvény értelmében a „sok kiomlott, sűrű, keserű” vérből „testté tapadt, alakká tornyosult”, s „Piros Keletről a sápadt Nyugatnak” tart, „S átfogja a Fehér Ház vak falát”. Ez az isten-képzet igazában két korábbi fogalmi sikot egyesít. Az egyik Oswald Spengler első változatban 1918-ban megjelent művében *A Nyugat hanyatlása, a világtörténelem morfológiája* című könyvében összefoglalt történetbölcselet, mely szerint a nyugat-európai kultúra technicizálódása fenyegeti a kultúrát magát, racionalizmusa az élet és szellem ellenében hat, ezért az emberiség új korszakba érkezik. Új történelmi korszakot vártak az orosz vallásbölcselek is a század

⁷ Idézi BAKÓ Endre, *Az új Isten. Egy Tóth Árpád- vers értelmezéséhez*, Tekintet, 2011/3, 133.

⁸ CARTLEDGE, *i.m.*, 76.

elején: Dmitrij Mereskovszkij, Lev Sesztov, Nyikolaj Bergyajev. Ők a krisztusi eszméhez való visszatérésben reménykedtek. A velük szoros szellemi kapcsolatban volt Alekszandr Blok *Tizenketten* című poémájában, 1918-ban, a kereszt jelét hordozó forradalmár alakjában azt sugallta, hogy az új korszak a bolsevik forradalom révén is megvalósulhat. A másik fogalmi sík, amelyik *Az új Istenben* implicite benne van, az a Rousseautól származó gondolat, mely szerint a magántulajdonra épülő társadalmat fel kell váltania a köztulajdonra épülő világnak. Nem kizárt, hogy Tóth Árpád a spengleri, a legalább hallomásból ismert mereskovsziji és a társadalmi egyenlőséget és a népek közötti békét ígérő orosz forradalmi események együttes hatásától várta a jövőt. Mindehhez társult, hogy a közbeszédben 1919 márciusában, de áprilisában is ott van a megállíthatatlanul terjedő világforradalom eszméje. Március 29-én a Világban megjelent cikk címe ez volt: *Egyre terjed a kommunizmus gondolata*; április 1-jén *A mintakommunizmus és Terjed a világforradalom* címmel jelent meg írás; a Vörös Újságban Kun Béla ezt mondta április 25-én egy interjúban: „A világforradalom minden bizonnyal jönni fog! Óriási léptekkel közeledik már!” A Magyarországot fenyegető területvesztés, a sok embertől rettegetve elgondolt (Kafka Margit által 1918 novemberében szavakba foglalt) jövő, a politikai közbeszéd és az új korszak várása így egyesült egyetlen képben, a „Vörös Isten” víziójában.

Babits Mihály is írt verset 1919. március 21-e és a hónap vége között. Az alábbi:

Az Antikrisztust kelni láttuk őt
és vizek fölött parázna nőt,
a királyokkal szajhálkodni, míg
lent fulladoztak hajszolt népeik.

Szívünkben most egy vádló hang süvölt:
Mi fontuk a korbácsot mely gyötört,
mi öntöttük az ágyut, mely megölt –
silány rabszolgák! mért túrt meg a föld?

Két nép vagyunk ma, muszka és magyar.
ki szégyenben élni nem akar
és inkább szenved, inkább belehal,
de ember lesz és újra fiatal

Magyarok! a kor nagy dologra hi,
mi vagyunk az idők postásai,
mi küldjük szét a vörös levelet,
melynek pecsétjei vérző szivek.

S sokan remegnek, ha a posta jön,
de még többnek lesz ez szent öröm,
hogy nem volt annyi vér és annyi könny
hiába, mert már a nagy óra jön.⁹

⁹ A versnek több változata van. Vö. SÍPOS Lajos, *Babits Mihály és a forradalmak kora*, Bp., Akadémiai, 1976, 60–61.

A vers centrumában nincs a részeket integráló, az ontológiai lényegre visszautaló metafora sor, mint a *Fortissimó*ban, nincs költészeti, művelődéstörténeti és műfaj-történeti hagyomány-keverés és retorikai alakzat ismétlés, mint a *Húsvét előtt*ben. Az első két szakasz gondolkodástörténetileg és metaforikusan elkülönül a következő három strófától. Az első rész háttérben az Antikrisztussal azonosított háború képe van. A felütésben a lírai alany a „mi” közösségében kívül áll a verstörténésen. A második versszak második és harmadik sorában a lírai alany hangsúlyozottan jelenik meg a két mellérendelő mondat élére rakott „mi” névmásában. A szöveg második részében felbukkan a „muszka és magyar” sorsazonosság képze, ez a negyedik strófában az „idők postásai” metaforába csúszik át, a zárlatban a „posta”-képzet épül látszólag tovább, valójában azonban az „annyi vér és annyi könny” után következő, azzal azonban ok-okozati kapcsolatban nem lévő „nagy óra” eljövételének ígéretével zárul a vers. A 3–5. szakaszban a lírai alany implicite beszélőként, élet-alakítóként és tanúként egyformán jelen van.

Tóth Árpád és Babits versével kapcsolatban nem lehet elhárítani a gondolatot, miszerint mindkettő szerzője a Nyugat április eleji számára gondolva írta meg a maga köszöntő- és programversét. Nem csak azért lehet ezt feltételezni, mert mindkét alkotás a múltból a jövőbe tart, tehát lezárása a réginek és kezdete valamilyen újnak, hanem azért, mert mindkét műben az alkotás lírai éneje a kinyilvánító szónok pozíciójában jeleníti meg magát. A mű lírai alanya *Az új Isten* című versben az eljövő Megváltó egyik prófétájaként beszél, az [*Antikrisztust kelni láttuk őt*] kezdetű alkotásban pedig a szöveg nagy részében Petőfi *Nemzeti dal*ának dikcióját követve a közösség tagjaként szól. Ugyanakkor egyik sem megformált, ihletett költemény, mint Arany János *Széchenyi emlékezete*, Babits *Petőfi koszorúja*, Illyés Gyula *Bartók* című alkalmi verse. Az ismétlés és az ellentét ugyanis, ami minden művészi szövegben a koherenciát erősíti, Tóth Árpád alkotásában, melyet a Vörös Újság április 11-én „ingtag alapú frázis”-nak minősített,¹⁰ kevésbé kidolgozott formában, a Babits-versben tévesztett és nem innovatív metaforában van jelen.

Kassák Lajos, Tóth Árpád és Babits Mihály nem sokkal március 21-e után más és más okból került szembe az új politikai rendszerrel.

Kassák Lajos, aki élete végéig szocialistának vallotta magát, az első pillanattól bizalmatlanul szemlélte az új kurzus politikai vezetőit. Nem értett egyet az általuk szavakba foglalt és gerjesztett szociáldemokrata-kommunista ellentéttel. Nem helyeselte Kun Béla tömegkultúra eszményét, nem fogadta el, hogy általa szerkesztett MA a tanácskormány hivatalos lapja legyen. Az irodalom függetlenségének elvét képviselte.¹¹

Tóth Árpád, a betegségével küszködő költő, „teste rabszolgája”, tagja lett ugyan Tanácsköztársaság megalakulása után létrejött néhány írószervezetnek, még az is felmerült, hogy Ady Endréné Boncza Bertával és Hatvany Lajossal együtt megszerkeszti

¹⁰ A Vörös Újság névtelen cikkíróját idézi BAKÓ, *i. m.*, 134.

¹¹ POMOGÁTS BÉLA, *Kassák Lajos a forradalomban*, ItK, 1986, 525–528.

Ady összegyűjtött verseinek kötetét,¹² igazában azonban visszavonult magából az irodalomból is. Legközelebb verset is csak ellenforradalom idején írt, *Öröm illan* címmel, hozzávetőlegesen akkor, amikor Babitscsal és Szabó Lőrincsel már dolgoztak a Baudleaire-kötet, a *Romlás virágai* műfordításán.

Babits 1919. március végén és április első felében az 1906–1908-ban elkezdődött, 1918. október 30-án új állomáshoz érkezett társadalmi-politikai-kulturális modernizáció folytatásaként élte meg az időszakot. Ugyanúgy járt vidékre tanárgyűlésekre Kunfi Zsigmonddal, ahogyan azt 1919 februárjától tette, s a miniszter (március 21-e után: a népbiztos) beszéde után vagy egy Ady-verset mondott el, mint március 13-án Székesfehérváron, vagy maga is tartott egy rövid beszédet, mint amilyent már 1918 novemberében is elmondott arról, hogy „a forradalmat meg kell csinálni”.¹³ Az 1917 óta szóbeszéd tárgyát képező egyetemi tanári kinevezése is most ért révbe. 1918. december végén a kultuszkormányzat hivatalosan foglalkozott kinevezésével, január 26-án a Pesti Naplóban, az akkor négy napja kultuszminiszter Kunfi Zsigmond regnálásának kezdetén, *Babits professzor és a többiek* címmel jelent meg a költő hivatalos kinevezését is sürgető írás. Babits a modern magyar és világirodalom katedráját végül április 1-jén foglalta el a budapesti egyetemen. Egy irodalomelméleti előadást és egy Ady-szemináriumot hirdetett meg.

Mindezekén túl elnöke, alelnöke, választmányi tagja lett több, március 21-e után alakult bizottságnak: az Írói Direktóriumnak, az Országos Propaganda Bizottságnak, az Írók Kataszteri Bizottságának, a Magyar Írók Szakszervezetének, közreműködését kérte a Közoktatásügyi Népbiztosság, a Népbiztosság Színügyi Osztálya, a Közoktatásügyi Népbiztosság Ifjúsági Lapok Ügyosztálya és a Szocializált Színházak és Múlatok Bizottsága is.

1919. április második felében, május első két hetében azonban nyilvánvalóvá vált, nem a szociáldemokraták, a polgári radikálisok és az *ellenkultúra* képviselőinek reménye teljesedik be az új politikai rendszerben. A Szekszárdról jövő levelekben Babits édesanyja és testvére folyamatosan a hatóságok önkényeskedéseiről, az őket személyesen érintő lakásrekvirálásokról panaszkodott. A szomszéd városban, Bonyhádon már szerb katonaság állomásozott. Megszaporodtak az atrocitások. A csőcselék mindenfelé rabolt és pusztított. Szamuely Tibor, aki rövidesen hivatalosan is a Frontmögötti Bizottság elnöke lett, és a Lenin-fiúknak nevezett belügyi terrorkülönítmény rettegésbe tartották a vidéket. A tanácskormány ellen felkelés robbant ki a Duna menti, a Tolna megyei, a Kalocsa környéki és a Vas megyei falvakban. A csehszlovákok megszállták a Kisalföldet a Duna vonaláig, Salgótarjánt, Miskolcot és a Tokaji borvidéket, a románok elérték a Tisza vonalát, a szerb-horvát-szlovén csapatok a Pécs fölötti részeket, Pécsét és Szegedet.

Jászi Oszkár május 1-jén Bécsbe emigrált. Nem sokkal később Kunfi Zsigmond is ezt az utat választotta. Babits Mihály, Fenyő Miksa és Schöpflin Aladár egy kiáltványt szerkesztett a diktatúra rémtetteiről, melyet alá akartak írni a kultúra jeles

¹² *Babits Mihály levelezése...*, i. m., 870.

¹³ UNGVÁRI Tamás, *Adalékok Babits Mihály pályaképéhez (1918–1919)*, ItK 1959, 244.

képviselőivel, aztán közzé akarták tenni a bécsi Neue Freie Presse című újságban. A megkérdezettek azonban „a terror nyomása alatt nem merték aláírni” az ívet.¹⁴

Az *ellenkultúra* csalódott képviselői számára ekkorra nyilvánvalóvá vált: az 1919 márciusában kezdődött korszak nem folytatása és kiteljesítése a századelőn indult modernizációs folyamatnak. Móricz Zsigmond 1919 májusában már csak ellenérzéseit jegyezte fel naplójában. Kernstok Károly visszavonult a művészetpolitikai testületekből nyergesújfalui szabadiskolájába rajzot és festést tanítani. Bartók és Kodály kizárólag a Zeneakadémián tanított. Babits májusban-júniusban a sürgető levelek és táviratok ellenére sem vett részt a bizottságok munkájában. Az egyetemen tartott órái mellett a vállalkozhatatlanná lett külső világból egy szilárd kontúrú belső világba fordult: elkezdte írni a *Timár Virgil fia* című kisregényét.¹⁵

¹⁴ JANKOVICS József, *Babits Mihály fegyelmi büntetésének revíziós eljárása ismeretlen dokumentumok tükrében*, ItK, 2001, 201.

¹⁵ SIPOS Lajos, *A regény keletkezése, kiadásainak és fogadtatásának története és utóélete* = BABITS Mihály, *Timár Virgil fia*, s. a. r. SIPOS Lajos, Bp., Magyar Könyvklub, 2001, 213–214.

SZENT BERNÁT HATÁSA PÁZMÁNY MISZTIKÁJÁRA

SZABÓ FERENC SJ

Pázmány Péter „misztikáját” lelkiségének és krisztológiájának összefüggésében kell vizsgálnunk, ahogy ezt újabb monográfiámban jeleztem.¹ Ott azt is megmutattam, hogy a jezsuita bíborost Szent Ignác lelkisége, nevezetesen a *Lelkigyakorlatok* szelleme ihlette, főként – ahogy Sík Sándor nevezte – „intim írásaiban,” *Imádságos könyvében*, Kempis-fordításában, prédikációiban. Ez utóbbiakban feltűnően sok a hivatkozás Szent Bernát misztikus műveire. Mindezt most jobban megvilágítom.

Mi a misztika?

A misztika görög *müsztikosz-titokzatos* szóból származik, a 'misztériummal', titokkal kapcsolatos. A keresztény lelkiségben jelenti az Istenhez való felemelkedést (szemlélődésben, imában), illetve az Istennel való kegyelmi egyesülést. A keresztény lelkiségre – a Szentírás spirituális/misztikus értelmzésétől – jelentősbefolyást gyakorolt a platonikus és újplatonikus „filozófiai spiritualitás”: Alexandria Kelemen, Órigenész, főleg az 5. századi Pseudo-Dionüsziosz Aeropagitész (Aeropagita Dénes), Nyugaton Szent Ambrus, aki még jelentősen függ a görög atyáktól, főleg az újplatonikus Szent Ágoston, Nagy Szent Gergely, a középkori és az újkori augusztinizmus.

A „misztika” egyik tág meghatározása lehet tehát: olyan vallási tapasztalat, amelyben valamiképpen létrejön a tapasztaló ember és a megtapasztalt Isten(ség) egysége. Karl Rahner szerint a személyes és közvetlen Istentapasztalat a döntő, és ebben minden hívőnek része lehet a Lélek által szívébe öntött isteni szeretet révén.²

Az Isten és az ember közötti csodálatos csere az Ige megtestesülésével valósult meg. Az egyházatyák ezt így fejezték ki: Isten emberré lett, hogy az ember Istené legyen, megistenüljön, részesedjék az isteni életben. A keleti atyák formuláját a nyugatiak is átvették, és ez a dogmatikai igazság az egyházi hagyományban a misztika kulcsfontosságú tétele lett századokon át. Mindjárt látjuk, hogy Szent Bernátnál is központi fontosságú a léleknek a megtestesült Igével való szeretetkapcsolata.

¹ Szabó Ferenc SJ, *Krisztus és Egyháza Pázmány Péter életművében*, Bp., JTMR – L'Harmattan, 2012, 391–403.

² Alois M. Haas, *Felemelkedés, alászállás, áttörés: A misztikus tapasztalat és a misztika nyelve*, Bp., Vigília, 2011, 109–115, hivatkozások K. Rahnerre.

Egyedülálló az ún. „jegyesi misztika” személyes dimenziójánál fogva. „A jegyesi misztika nem csupán forrásánál (az Énekek énekét idéző tapasztalatnál), hanem belső lényegénél fogva is közösségi, vagyis egyházas irányultságú,” hangsúlyozza Urs von Balthasar nyomán.³

Szent Bernát misztikája

Szent Bernát, Clairvaux-i apát, egyházdoktor (1090–1153) számára a lényeg Istennek az emberrel való egysége.⁴ Főbb művei: *Az alázatosság és a gőg fokozatai* (1124), *A kegyelem és a szabad akarat* (1128 előtt), főleg *Az Isten szeretetéről* (*De diligendo Deo*) szóló traktátus (1132–1135 között), amely a teremtés és a megváltás jótéteményeiről elmélkedve kifejti a szeretet négy fokozatát, végül az Énekek énekét kommentáló liturgikus *beszédei* (1135-től). Ez utóbbiakban kidomborítja Jézus Krisztus, az Istenember páratlan nagyságát és közvetítő szerepét, aki egyesíti az Atyával a Szentlélekben Egyházát, mint jegyesét és benne a lelkeket.

Bernát kezdetektől fogva Szent Benedek Reguláját, majd az *Énekek énekét* magyarázta, és a saját lelki tapasztalatára is hivatkozva (leveleiben) fejtette ki az alázatosság és a szeretet fokozatait.

A *De diligendo Deo*⁵ című traktátusában először tárgyal az Isten szeretete indokairól és fokozatairól,⁶ a második rész⁷ 11 levelének átmásolása, ahol kifejti a szeretet törvényét. Ezekben olvashatunk a szeretet négy fokozatáról: 1) Megtérés: elfordulás az érzéki vagy önszeretettől; 2) Isten szeretete a jutalom reményében; 3) A szeretet megtisztítása: ez a tiszta, igaz és ingyenes szeretet, de még nem misztikus; 4) A misztikus szeretet. Ennek lényege nem az, hogy Istenben szeretem önmagam, hanem annak módozata. Szent Bernát itt a 10. fejezetben szól saját tapasztalatáról, elragadtatásáról, „megistenüléséről”; ez nem panteisztikus, hanem Istenhez hasonulás: „*sic affici, deificari est... sic omnem tunc in sanctis humanam affectionem...in Dei penitus transfundi voluntatem.*” = minden földi vonzalma teljesen Istenbe akar átömleszteni.

A négy fokozat nem kizárólagos. Másutt, például az *Énekek éneke* kommentárjaiban⁸ Bernát a szeretet (szerelem) *három* csókjáról, *három* állomásáról, az Úr *három* látogatásáról beszél. A lényeges az, hogy saját tapasztalata szerint megkülönbözteti az aszketikus és a misztikus időt. Ez utóbbi nem áll az ember hatalmá-

³ HAAS, *i. m.*, 63, 102. jegyzet.

⁴ A következőkhöz: *Dictionnaire de Spiritualité*, I, Paris, Beauchesne, 1937, 1463–1464, 1474, 1476–1489. A szerző, Anselme LE BAIL. OCR gyakran hivatkozik Étienne Gilson Bernátról szóló művére: É. GILSON, *La Théologie mystique de saint Bernard*, Paris, 1934. Ehhez még: Uő, *A középkori filozófia szelleme*, Bp., Paulus Hungaricus – Kairosz, 2000. Főleg a XIV. fejezet. Szent Bernát szövegeit a római ciszterci kritikái kiadásban olvastam: *S. Bernardi Opera*, ed. J. LECLERQ OSB., H. ROCHAIS, Roma, 1966.

⁵ Bernardus CLARAEVALLENSIS, *De diligendo Deo* = *Patrologia Latina*, 182, 973–1000. (http://www.documentacatholicaomnia.eu/25_Migne.html)

⁶ *Uo.*, 1–11. fejezet.

⁷ *Uo.*, 12–15. fejezet.

⁸ Bernardus CLARAEVALLENSIS, *Sermones in Cantica Canticorum* = *Patrologia Latina*, 183, 785–1198A, 3–9, 31, 33, 57, 59. (http://www.documentacatholicaomnia.eu/25_Migne.html)

ban: Isten ragadja el a lelket. Szent Bernát nem írt traktátust a misztikáról. A „mézajkú doktor” számára a misztikus egyesülés egyszerűen a szeretet utolsó, legfelső fokozata. A misztika isteni működés: felemeli a lelket tökéletes szeretetre, jegyesi egységre. A misztikus egység lelki házasság a lélek és az Ige között. Az *Énekek énekéről* szóló 83. beszéd, amelyet Pázmány is idéz, ezt kifejti: „*Talis conformitas maritat animam Verbo, cum cui [...] similem ipsi se exhibet per voluntatem, diligens, sicut dilecta est. Ego, si perfecte diligit, nupsit.*” Az Igéhez való teljes hasonulás házasság: ha a lélek úgy akar szeretni, ahogy szeretve van, tehát ha tökéletesen szeret: házasságra lép⁹

Szent Bernát szerint a földi misztikus szeretet, vagyis az Igével való jegyesi egyesülés követi a lélekbe költöző és onnan távozó Ige viszontagságait. Bernát szerint Isten és a lélek szeretetkapcsolata drámai, annak a léleknek a drámája, aki teljesen Isten szeretetének akarja szentelni magát:¹⁰ „*Haec est lex aeterna, creatrix et gubernatrix universitatis. Siquidem per eam facta sunt universa.*” „Ez a mindenséget teremtő és kormányzó örök törvény, minthogy mindenképp a szeretet által lettek.”

Minden bizonnyal e szemlélet miatt választotta Dante a *Divina Commediában* vezetőül Szent Bernátot az égi körökben. Emlékezzünk az *Isteni színjáték* utolsó soraira:

„Csüggedtem volna, lankadt képzelettel,
de folyton-gyors kerékként forgatott
válygat és célt bennem a Szeretet, mely
mozgat Napot és minden csillagot.”

BABITS MIHÁLY FORDÍTÁSA

Pázmány Péter lelkiisége

Pázmány Péter jezsuita kiképzéséről és lelkiiségéről Óry Miklós S. J. jelentős tanulmányokat írt.¹¹ Különösen is kiemeli a Collegium Romanum házfőnöke, Bellarmino Szent Róbert és a spirituális Gianbattista Ceccotti hatását.¹² Ez utóbbi lelki olvasmányul a rendalapító lelki hagyatékán kívül szívesen ajánlotta Szent Ágoston *Soliloquiáját*, vagy a mézajkú Szent Bernátnak szerzetestestvéreihez intézett meleg hangú leveleit.

Óry Pázmány lelkiiségét elemezve rávilágít¹³ arra, hogy Pázmány *Jézus-eszménye* Szent Ignác lelkiiségében, nevezetesen a lelkigyakorlatok Jézus-teológiájában fogant.

⁹ *Uo.*, 1182.

¹⁰ *De diligendo...*, i. m., 12.

¹¹ ÓRY Miklós, *Pázmány Péter tanulmányi évei*, Eisenstadt, Prugg, 1970. Újabb, javított kiadás: ÓRY Miklós, *Pázmány Péter tanulmányi évei*, szerk. BERZSÉNYI Gergely, Piliscsaba, 2006 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 5). – ÓRY Miklós, *Pázmány lelkiisége*, Klagenfurt, 1964. Vö. még SZABÓ Ferenc, *A teológus Pázmány*, Róma, 1990; újabb kiadás: *Ua.*, Bp., METEM, 1998, 316–317.

¹² ÓRY, *Pázmány Péter tanulmányi évei*, i. m., 1970, 96–117.

¹³ ÓRY, *Pázmány lelkiisége*, i. m., 18–19.

Ebbe a lelkeségbe vezették be római mesterei: Bellarmino, Ceccotti, valamint a harmadik próbaév instruktora, Fabius de Fabiis. Jézus életének misztériumait dolgozza fel Pázmány – a Lelkigyakorlatok nyomán – 26 Jézusról szóló prédikációjában, a *Kalauznak* Krisztusról szóló fejezetében, *Imádságos könyvének* számtalan könyörgésében.

Hozzáfűzöm: amint monográfiáimban megmutattam, Krisztus egyedülálló szerepét a teremtésben és a megváltásban már összefoglalta grazi *De incarnatione Verbi*, az Ige megtestesüléséről szóló traktátusát bevezető csodálatos Krisztushimnuszában,¹⁴ amelynek tartalmát később kifejti, ennek alapvető gondolatai viszont átérnek prédikációiban is, ahol sok a hivatkozás Szent Pálon kívül az *Énekek énekét* kommentáló Szent Bernátra.

A hosszú himnusz második feléből idézek saját fordításomban:

„Ahogy a jegyes az Énekek Énekében mondja: feje nem tűzzel tisztított vagy mesterséggel fényesített, hanem természetes tisztaságában tündöklő szín-arany. Krisztus Feje ugyanis Isten (1Kor 11, 3). Szemei tisztán tündöklők, mint Hesbon tavainak vizei, átlátják a mindenséget, a dolgokról pontos tudást szereznek. Fejének, mint pálmahaj a koronája, fekete, mint a holló; magasztos tervei és gondolatai kifürkészhetetlenek, homályosak halandóknak; keze aranyhenger, tele jácinttal; minden műve szilárd, tiszta, fejszéje fénylő, rozsdamentes. Orcái, mint balzsamágyak: ajkai liliomok, finom mirhától csepegnek. Mert maga arca is tükörképe a becsületességnek és az erénynek, szavai gyógyítanak, édes illatot árasztanak. Hasa zafírokkal ékesített elefántcsont, tiszta minden tilos vágytól, minden indulatát az értelem ellenőrzi, a legszebb erényekkel, mint zafírokkal ékesítve tündökölnék. Lábai márványoszlopok, aranytalpon állnak. Ha ugyanis szépek az evangéliumot hirdető lábai, mennyivel inkább az Úr Krisztuséi? Olyan márványoszlopok, amelyek szava erejével fenntartanak mindeneket.”¹⁵

Figyelemre méltó, hogy már a grazi traktátusban is hivatkozik az *Énekek énekére*, bár később e Szent Tamást kommentáló latin előadásban csak egyszer utal Szent Bernátra; viszont mindjárt látjuk, hogy több prédikációjában gyakran és hosszan idézi a mézajkú doktort.

Szent Bernát idézése Pázmány prédikációiban

Az első karácsonyi prédikáció¹⁶

Előbb részletes tájékoztatást ad Pázmány Krisztus Urunk születésének idejéről, módjáról és helyéről, utána, Szent Bernát nyomán,¹⁷ az emberré lett Isten példáját állítja

¹⁴ Petri cardinalis PÁZMÁNY *Opera omnia*, ed. Adalbertus BREZNAY, Desiderius BITA, V, Bp., 1901, 355–359.

¹⁵ SZABÓ, *A teológus Pázmány...*, i. m., 1998, 316–317; UÓ., *Krisztus és Egyháza...*, i. m., 85–88.

¹⁶ PÁZMÁNY Péter *Összes Munkái*, kiad. KANYORSZKY György, VI, Bp., 1903, 127–139. (Továbbiakban PPÖM VI.)

¹⁷ Bernardus CLARAEVALLENSIS, *De Tempore Sermones. In Vigila Nativitatis Domini: Sermo III. = Patrologia Latina*, 183, 94–100. (http://www.documentacatholicaomnia.eu/25_Migne.html)

elénk.¹⁸ Szintén az alázatosságról szól korábban Advent 3. vasárnapjának első prédikációja.¹⁹ Itt a vasárnapi evangéliumból (Jn1, 19–28), Keresztelő Szent János példájából indul ki, de főképpen Jézus alázatosságát mutatja be, mert mindekelőtt „az alázatosságot böcsületessé és kívánatossá teszi a mennyei Mesternek, a Christus Jézusnak tanítása és példája”. Majd ezt részletezi, idézve az evangéliumokat (Mt, 11, 29 stb.), követve Szent Bernát *Énekek éneke* kommentárját²⁰ Krisztus alázatosságáról,²¹ majd Aranyszájú Szent János egyik homíliáját,²² aki – más egyházatyákkal – azt tanítja, hogy az alázatosság minden tökéletesség „fondamentoma, gyökere, forrása, sőt anyja, dajkája, erőssége, kincs-tartó háza”. Ezeket a jelzőket aztán sorban értelmezi, költői hasonlatokkal konkretizálja.²³ A továbbiakban Ágostont idézve megmutatja, hogy az alázatosság a legjobb út a mennyországba, és hogy Isten az alázatosoknak ad gyelmet.²⁴

A prédikáció második részében azt világítja meg, mennyire segít az *alázatosság* megszerzésében önmagunk, fogatkozásaink, vétkeink ismerete. Utalás Szent Tamásra²⁵ és arra, hogy Advent 3. vasárnapjának következő második prédikációja²⁶ ezt a témát fejti ki.

Az *alázatosság* téma gyakran visszatér a prédikációkban. Mindenekelőtt példaképünk Jézusnak, a megtestesült Isten Fiának leereszkedése, aki felvette „szolgai alakját” (Fil 2). Advent 3. vasárnapjának 2. prédikációja – az elsőtől eltérően – bőségesen idézi a pogány bölcseket, különösen is a sztoikus Senecát. De *a pogányok erkölcsi intelmeit túlszárnyalja Pázmány a keresztény lelkiség, nevezetesen az ignáci lelkigyakorlatok elvének „beépítésével”*.²⁷

Krisztológiai szempontból fontos a *Jézus nevééről* szóló beszéd Kiskarácsony (január 1.) ünnepén.²⁸ Pázmány korában még ez volt Jézus Társaságának főünnepé.

Pázmány, miután utalt arra, milyen fontos a névadás a Szentírásban, ó- és újszövetségi idézetekkel világítja meg azt, hogy a „kedves és gyönyörűséges JESUS” *Üdvözítőt* és *Szabadítót* jelent. Közben teológiailag elmélyíti Jézus üdvözítő művét. Jézus az egyetlen Üdvözítő: „A mint egy az Isten és több nem lehet, úgy az

¹⁸ PPÖM VI, 136–137.

¹⁹ *Uo.*, 63–81.

²⁰ Bernardus CLARAEVALLENSIS, *Sermones in Cantica Cantorum: Sermo XLII. = Patrologia Latina*, 183, 967–993. (http://www.documentacatholicaomnia.eu/25_Migne.html)

²¹ PPÖM VI, 66–68.

²² *Hom.*, 30, in: *Act.*, c.14.

²³ PPÖM VI, 69.

²⁴ *Uo.*, 71–72

²⁵ *Summa Theologiae*, I–II, q. 161, a. 2.

²⁶ PPÖM VI, 81–98.

²⁷ Óry Miklós e prédikációról megjegyezte: „[ez] nem más, mint a lelkigyakorlatok bűn-elmékedésének 'nagy összehasonlítása', amelynek utolsó tagja: 'Micsoda az Isten, aki ellen vétkeztem?...’ ÓRY Miklós, *Pázmány az ige szolgálatában*, Szolgálat, 1969, 53. Óry ugyanebben a tanulmányában egy párhuzamos táblázatban jelzi Szent Ignác *Lelkigyakorlatos könyve* fundamentumának és első hete elmékedéseinek megfelelőit Pázmány prédikációiban. *Uo.*, 52.

²⁸ PPÖM VI, 194–204.

Üdvözítő JESUS, csak egy, aki nélkül senki nem üdvözülhet, mert nem adatott más név ezenkívül, az üdvösségre.”²⁹

Következnek Krisztus istenfiúi mivoltára, mindenek feletti elsőbbségére vonatkozó idézetek Szent Páltól:

„Christus Urunkról azt mondgya Szent Pál, hogy röviden és summa-szerént, magában foglalja és kapcsolja, instaurat, recapitulat (Ef 1, 10), valami jó menyben és földön vagon: mert mindenek ő-érette teremtetek, mindenek az ő dücsésségére rendeltettek; mindenek tekkéletessége és jósági ő-benne foglaltattak: ut sit in omnibus primatum tenens (Kol 1, 15kk).” „Valamennyi neve vagon Istennek, ebben az Üdvözítő névben, a JESUS-ban, foglaltatik. Azért ez a név, est super omne nomen (Fil 2, 9), minden nevek-felett dücsössége és böcsületes.”³⁰

Ez a szakasz egyértelműen emlékeztet bennünket a grazi *De Incarnatione Verbi* traktátus bevezető, ragyogó Krisztus-himnuszára.

Ezután a Jézus Társaságának szerzetese „ennek az áldott névnek” hasznát részletezi, és a „mézes-nyelvű” (*doctor mellifluus*) Szent Bernátot idézi, aki az *Énekek éneke* 1,1-et kommentálja költői elragadtatással 15. beszédében.³¹

„A JESUS neve pedig, *mel in ore, in aure melos, in corde jubilus*;³² méz a szájban, muzsika a fülben, gyönyörűség a szűben.”³³

„Végezetre, a JESUS neve orvossága minden lelki nyavalyánknak. Ha a világ inségi-közöt, szomorúság fojtogattya szűvedet: semmivel inkább nem vígasztaltatik, mint, ha JESUS szűvedben és szájadban forgatod. Ha bűneidnek sokasága és súlyos úndoksága lenyom, és kétségbe akar ejteni: jusson eszedbe, hogy JESUS-od vagon, oly szabadítód vagon, a ki bírád és szó-szóllód, mindigárt megbátorodol. Ha a harag gerjeszt; ha kevélység felragad; ha testi kívánságok édesgetnek; ha a restség tartóztat; ha egyéb vétkek izgatnak: jusson eszedbe JESUS, és minden vétkes indulatok megenyhődnek...”

„Ez az oka, keresztyének, hogy ő-maga a mí jegyesűnk azt kívánnyja tőllünk: *pone me, ut signaculum super cor tuum, ut signaculum super brachium tuum* (Én 8, 6); hogy szűvűnkön és kezűnkön, mint valami jelt, úgy visellyük szűnetlen az ő nevét. [...] hogy valamit gondolűnk és cselekszűnk, JESUS nevében, ő-érette, az ő tisztességére cselekedgyűk.”³⁴

²⁹ Uo., 197. Ehhez: Ap. Csel, 4, 12.

³⁰ Uo., 197-198.

³¹ Uo., 202-203.

³² Bernardus CLARAVALLENSIS, *Sermones in Cantica Cantorum: Sermo XV = Patrologia Latina*, 183, 843-848. (http://www.documentacatholicaomnia.eu/25_Migne.html)

³³ Emlékezűnk Szent Bernát híres himnuszára: „Jézus édes emlékezet / te adsz szűvűnknek örömet. / Se méz, se semmi nem lehet / jelenlétednél édesebb. // Hallani boldogabb soha / nincs, se dalolni muzsika, / sem elgondolni idea, / mint Jézus, az Isten fia.” *Ujjongása Jézus nevére*. (Babits Mihály fordítása)

³⁴ PPÖM VI, 203.

Pázmány prédikációinak *forrásairól* írva Bitskey István³⁵ joggal kiemeli Szent Bernát befolyását. „Természetes, hogy Pázmány is jól ismerte a 'keresztény misztika atyját', szinte minden beszédében idézi valamelyik művét (összesen 102 esetben), ennek ellenére azonban a misztikus szellem átvételének sehol sincs nyoma.” És még: miként a jezsuita rend „Pázmány is elsősorban a stílusművészt, a kiváló rétort látja benne...” Majd példaként idéz a Jézus nevééről szóló beszédből, amelynek teológiáját, miként más beszédekét homályban hagyja.

Bitskey István állítását árnyalnom kell. Ő maga is szinte rációfol saját állítására, amikor éppen a most elemzett Pázmány-szöveget hozza fel példának. A nagypénteki misztikus szárnyalású beszédekben Pázmány gyakran a misztikus Szent Bernátot idézi. Például a Passióról szóló beszédét közlő követi, és teljesen magáévá téve, *mélyen átélve a mézajkú doktor compassióját, együtt-szenvedését Jézussal.*

Pázmány magáévá tette a bernáti misztikát, ennek bizonyítására elég részletesen elemezni két beszédét. Az egyik a Pünkösöd utáni 17. vasárnap: *Az isteni szeretetről.*³⁶ Ez a beszéd Ágoston mellett főleg Szent Bernát *De diligendo Deo* című értekezését követi.³⁷

A másik a Pünkösöd utáni 19. vasárnap: *Isten a mi lelkünk jegyese,*³⁸ ez közlő követi Szent Bernát műveit, így pl. *Énekek éneke* kommentárját.³⁹ Itt most – helyhiány miatt – csak a másodikat elemzem kicsit bővebben.

Az isteni szeretet misztériuma – „jegyesi misztika”

A Pünkösöd utáni 17. vasárnap Pázmány *az isteni szeretetről* prédikált.⁴⁰ Ezt a prédikációt – a Szentírásról és Szent Ágostonon kívül – világosan ihlette Szent Bernát *De diligendo Deo* című műve, amelyet háromszor hosszabban idéz,⁴¹ továbbá hivatkozik az *Énekek éneke* kommentárjára.⁴²

³⁵ BITSKEY István, *Humanista erudíció és barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi*, Bp., Akadémiai, 1979 (Humanizmus és Reformáció, 8), 80.

³⁶ PÁZMÁNY Péter *Összes Munkái*, kiad. KANYORSZKY György, VII, Bp., 1906, 491–509. (Továbbiakban PPÖM VII.)

³⁷ Szent Bernát és a ciszterciek misztikájáról lásd Étienne GILSON, *A középkori filozófia szelleme*, Bp., Paulus Hungaricus – Kairosz, 2000, XIV. fejezet, főleg ennek függeléke: 269–279.

³⁸ PPÖM VII, 525–537.

³⁹ Bernardus CLARAEVALLENSIS, *Sermones in Cantica Cantorum: Sermo XVII = Patrologia Latina*, 183, 855–859. (http://www.documentacatholicaomnia.eu/25_Migne.html)

⁴⁰ PPÖM VII, 491–509. Már a grazi *Theologia Scholastica* traktátusban – Szent Tamást kommentálva – tárgyalt a szeretet isteni erényéről: Petri Cardinalis PÁZMÁNY *Opera Omnia*, ed. Adalbertus BREZNAV, Desiderius BITA, IV, Bp., 1899, 667–788. Itt főleg Szent János evangéliumára és leveleire, illetve Szent Ágoston János-kommentárjára támaszkodik, miközben a korabeli skolasztikusokkal vitatkozik. Néha érintőlegesen hivatkozik Szent Bernátára is. Az egész traktátus az akkori heves kegyelemvita keretében, valamint a Trentói zsinat protestánsok ellen hozott megigazulásról szóló határozata szellemében érthető. Megjegyzendők még Arisztotelésznek a barátságról szóló reflexiói (*Ethica*), amelyeket Pázmány részletesen átvesz Prédikációjába, amikor az isteni szeretetről szólva arról beszél, hogy Isten barátai vagyunk. (PPÖM VII, 503–505: öt dolog kívántatik az igaz barátságához).

⁴¹ PPÖM VII, 494, 499, 508.

⁴² *Uo.*, 503.

Pázmány Péter „jegyesi misztikájának” legszebb kifejezése a Pünkösöd utáni 19. vasárnap prédikációja: *Isten a mi lelkünk jegyese*.⁴³ Ebben – feltűnően gyakran idézve Szent Bernátot – megmagyarázza a Szentírás számtalan helyét idézve, hogy: „Christus a vőlegény, menyasszonyok mi vagyunk.”

Még a szokásos propositio (téma-összefoglalás) előtt teológiailag megalapozza bensőséges isten-kapcsolatunkat: három oldalon megmagyarázza a Szentírás alapján, hogy miért is lehet az Istenkapcsolatot a jegyességhez vagy házassághoz hasonlítani. Mindjárt, Szent Bernátra hivatkozik, aki egyik beszédében arról szól, hogy Jézus nagy szeretettel *barátainak* nevezte apostolait (Jn 15, 14). Isten minket, a szolgálkat *barátainak* nevez, mert minket úgy szeret, hogy szent Fiát adta értünk. (Vö. 1Jn 4, 9; Jn 3, 16.) Ő, aki tulajdon Fiát odaadta értünk, hogyne ajándékozna nekünk vele együtt mindent (Róm 8, 32). De nincs határa az isteni Jóságnak: nemcsak barátaivá, hanem *fiaivá fogad bennünket és valóban azok is vagyunk* (1Jn 3, 1–2): „nem úgy fogad minket fiaivá, mint az emberi szokás tartja, szóval és ajánlással, hanem Szent Lelkét mennyei ajándékival belénk önti, hogy ezek által az isteni természetben részesüljünk” (2Pét 1, 4). Következik még több szentírási idézet. Mivel Isten gyermekei vagyunk, ezért „mindenbe Isten Lelkétől hordoztatunk”; Isten országának és minden javának örökösei (Róm 8, 14, 17, 29, Ef 2, 15).

„Ezzel sem elégszik Istennek híveihez való kegyelmessége, hanem a kiket igaz szolgálattában megkedvellett, azokat *eljegyezi*; sőt állandó *házasság* kötelével magához kapcsolja. Ki tudná ezt meggondolni, ki merné ezt remélni vagy mondani, ha Isten ő-maga nem mondaná? A Megtestesüléssel „menyegzőt és csudálatos házasságot szerzett Isten az ő Fiának, mikor (...) egybe-adá a Fiú Isten személyét az emberi természettel, úgy egymáshoz kötven, hogy soha el ne válhassanak egy-mástúl.” E menyegző lakodalmára mindenkit hívat Isten prédikátorai által. De még más lelki menyegzőt is ígér: „tulajdon maga házasságába-is vészen minket.”

Később következik egy fontos, hosszú latin Bernát-idézet:⁴⁴

„Szem-előt viselvén Szent Bernard ezeket, felkiált: *Sponsus est Christus; Sponsa vero, nos ipsi sumus. Omnes simul una sponsa, et animae singulorum, quasi singulae sponsae*” – Szent Bernát a Vízkereszt nyolcada utáni első vasárnap, 2. beszédében *a kánai menyegzőről* (Jn 2, 1-11) elmélkedik: a víz borrá változtatása Mária közbenjárására alkalmat ad neki arra, hogy a jegyesi misztikára kitérjen. Nagy csoda volt a víz borrá változtatása, de még nagyobb az, aminek ez csak előképe, a Magasságbeli jobbjának műve: „Ugyanis valamennyien lelki menyegzőre hívatunk, amelyben a jegyes maga Krisztus: *in quibus utique sponsus est Christus Dominus...*”

⁴³ Uo., 525–537.

⁴⁴ Uo., 528.

Pázmány tehát, miután hosszan latinul idézte Szent Bernátot, magyarra fordítja:

„Christus a vő-legény, meny-asszonyok mi vagyunk. Mindnyájan egy meny-asszony, mindenikünk lelke magán meny-asszony. [...] Semmivel inkább nem magasztaltatik Istenünk szerelme, mint hogy lelkünket házasságába vette.”

Ezután ismét hivatkozás Szent Bernátra, az *Énekek énekéről* mondott 83. beszédre,⁴⁵ ahol Bernát a szeretet fokozatairól beszél: „a fiak és atyák, az urak és szolgák-közöt szeretet vagyon: de a jegyes mátká és vő-legény szeretete felsőbb és elsőb helyt foglal, mivel apját, anyját és minden jó-akaróit elhadgyák egy-másért és ketten eggyé léznek a házasok (vö. Ef 5 31; Mt 19, 5).”

Mindezek után következik a *propositio*⁴⁶ és annak részletes kifejtése ismét szentírási idézetekkel. A hűséges, tökéletes *testi* és a *lelki házasság* párhuzamában sok gyakorlati példát hoz fel Pázmány. Ismét idézi Szent Bernátot, az *Énekek éneke* kommentárjának 17. beszédét. A beszéd 2. részében Pázmány azt részletezi, hogy *mi kívántatik tőlünk e lelki házassághoz*. Itt is⁴⁷ idézi Szent Bernátot a tökéletes szeretetről: ezt a szeretet nevezi Szent Bernárd lelki házasságnak:⁴⁸ „mert ha Istent szereti a lélek, férjhez ment Istenhez, mivel a lelki házasság törvénye az, hogy két lélekből egy legyen, azont akarják és ne akarják. Egyébbel a szeretetet meg nem fizethetni, hanem szeretettel.”

Fejezzük be egy szárnyaló fohással:

„Oh szent és áldott szeretet, mely ennyi jókkal tellyesítéd lelkünket, vastagítod gyarlóságunkat, böcsülletes méltóságra emeled kicsinségünket, hogy Isten barátai legyünk! Te vagy a töb jóságok élete és lelke, mert elevenítéd és Isten-előt érdemessé teszed azok cselekedetét. Te vagy a mi lelkünk szárnya, mely-nélkül örök boldogságra nem röpülhetünk. Te vagy hidegségünk melegítő tüze. Te vagy a bűnök halála, a jóságok gyökere, kút-feje és királynéja. Azért valaki érti és érzi jóságodat és hasznodat: *'Ha valaki egész vagyónát adja a szerelemért, szinte semminek sem tatja'* (Én 8, 7); ha minden javait éretted adgya is, semminek állítya, mert annyi jót talál benned, hogy úgy tetszik, semmit nem ád éretted, amikor mindenét éretted adgya, mivel ily nagy jóért keveset ád, a ki mindenét adgya.”⁴⁹

Pázmány Péter szeretetről szóló beszédeiben a középkori *amor sanctus* zeng tovább.

⁴⁵ Bernardus CLARAEVALLENSIS, *Sermones in Cantica Canticatorum: Sermo LXXXIII.* = *Patrologia Latina*, 183, 1181–1184. (http://www.documentacatholicaomnia.eu/25_Migne.html)

⁴⁶ PPÖM VII, 529.

⁴⁷ PPÖM VII, 536.

⁴⁸ „*Anima, si perfecte diligit, nupsit. Vere spiritualis, sanctique connubii contractus est iste, ubi idem velle et nolle idem, unum facit spiritum de duobu*” Bernardus CLARAEVALLENSIS, *Sermones in Cantica Canticatorum: Sermo LXXXIII.* = *Patrologia Latina*, 183, 1181–1184, ante medium et sub finem. (http://www.documentacatholicaomnia.eu/25_Migne.html)

⁴⁹ PPÖM VII, 505.

ADATOK PÁZMÁNY PÉTER PRÉDIKÁCIÓINAK 17. SZÁZADI HASZNÁLATÁHOZ, I.

Kuzmics Péter kanonok Szent György-napi prédikációja

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Az utóbbi évtizedben örvendetesen sokan kutatjuk régi prédikációinkat, azok retorikáját. Jelentős eredmények születtek a prédikációra való felkészülés, a források kutatása terén is, többnyire nyomtatott beszédek összehasonlító tanulmányozása alapján.¹ A kéziratos prédikációvázlatok tanulmányozása a készülés folyamatának különféle fázisaira vet fényt. A prédikáló papok gyakran excerpálták, jegyzetelték Pázmány beszédeit.²

A Győri Egyházmegyei Levéltárban őrzött kánoni látogatások jegyzőkönyveinek bekötéséhez a máig Győrött őrzött ún. Zalka-antifonáléból származó kódexleveleket is használtak. A kötések több 1670-es évekből származó kézirat (főleg missilisek) összeragasztásával erősítették meg.³ Az előkerült töltelékek között gyakoriak a Kuzmics Péter győri kanonoknak címzett levelek. Van köztük két, eredetileg negyedrétt hajtott levél, amelyen egy Szent György napjára készített prédikáció-fogalmazványt olvashatunk.⁴ A kötésbe került, Kuzmicsnak címzett levelek némelyikének beíratlan részeire (másodlagos felhasználásként) e fogalmazvány írásával azonos kéz, bizonyára Kuzmics Péter kanonok írt jegyzeteket.

Kuzmics Péter (1640 k.-1686) győri egyházmegyésként a Pázmány Péter által 1623-ban alapított bécsi Pázmáneumban tanult (1661-1666).⁵ 1666. április 3-án

¹ Összegző munka: MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, Szigetmonostor, WZ Könyvek, 2010 (A források tükrében).

² SZELESTEI N. László, *Magyar ferencesek prédikációs gyakorlata a 17. században: Csíksomlyói kéziratos prédikációk*, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2003 (Pázmány Irodalmi Műhely – Források, 4), 17, 29.

³ *Canonica visitatio*, 11. kötet, 1674. (per Franciscum Kasza); 13. kötet, 1680. (per Petrum Kuzmics) et 1685. (per Michaellem Dvornikovics). A kötetek pergamen borítói az ún. Zalka-antiphonáléból származnak (Antiphonale Varadiense ill. Graduale Varadiense). Leírásuk az előkerült tömítőanyag felsorolásával meg fog jelenni a *Fargmenta codicum* c. sorozatban. Köszönöm Lauf Juditnak, a Fragmenta Codicum kutatócsoport munkatársának, hogy a töredékekre felhívta figyelmemet.

⁴ Az őrző kötet: *Canonica visitatio*, 11. kötet, 1674. A szétátzatott kötésből magyar és latin nyelvű anyagok kerültek elő, az 1670-es évekből származó iratok pedig részben Kuzmics Péternek írt latin és magyar nyelvű levelek.

⁵ FAZEKAS István, *A bécsi Pazmaneum magyarországi hallgatói (1623-1918)*, Bp., ELTE Levéltár, 2003 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 8), 92: „Petrus Franciscus Cziklyniensis Croata”, az eddigi életrajzi adatok összefoglalásával. A győri egyházmegye kispapjainak bécsi tanulmányairól: FAZEKAS István, *A Pázmáneum története az alapítástól a jozefinizmus koráig (1623-1784) = A bécsi Pázmáneum*, szerk. ZOMBORI István, Bp., METEM, 2002, 34.

szentelték pappá. 1668-ban ötvenévi plébánosként szerzett teológiai baccalaureusi fokozatot. 1671 tavaszán Széchényi György érsek Kőszegen az evangélikusok elűzése után a Szent Jakab templom plébánosának nevezte ki, mivel a szükséges magyar, német és horvát nyelvet is jól beszélte.⁶ A tisztséget 1675-ig viselte, ekkor a plébánia a jezsuiták kezébe került.⁷ 1672-től győri kanonok,⁸ a levelek címzése szerint 1675-ben komáromi főesperes, 1676-tól soproni plébános, 1680-ban soproni főesperesként végzett kánoni látogatást. 1684-ben lett veszprémi nagyprépost és tihanyi apát. 1685. április 15-én választott scardonai püspökké nevezte ki az uralkodó. 1686-ban halt meg. Irodalmi tevékenységéről eddig nem volt adatunk, mindössze annyit tudtunk, hogy Kőszegen magyarul is prédikált. Hogy a most közölt győri beszéddel melyik évben növelte a győri katonaság öntudatát, nem tudjuk.

A prédikáció-fogalmazvány forrásául Pázmány Péter Szent Márton püspök napjára kiadott, *A keresztyén vitézek köteletségéről* című prédikációja szolgált. Az előkerült kézirattal jól illusztrálható Pázmány Péter prédikációinak egyik felhasználási módja, amit maga Pázmány is ajánlott: „A prédikátorok-eleibe pedig, minden keresztyén jószágokról, minden gonosz vétkekről, minden rendek és állapotok köteletségéről annyi tanításokat es intéseket adtam, hogy, ha amit egy helyen mondtam, azt okossan más Vasárnap elő-hozzák, sok új prédikációkat csinálhatnak.”⁹

Az 1670-es években élénk hitélet folyt Győrött. A ferenceseknél a 17. században harmadrend, a kordás és a rózsafüzér társulat működött. A jezsuita gimnázium tanulóinak létszáma 1676-ban 798 fő volt. A jezsuita atyák külön Mária-kongregációt szerveztek a tanuló ifjúság, a német és a magyar ajkú végvári katonák számára, utóbbiak tagjai közé felvéve városi polgárokat és környékbeli nemeseket. 1686-ig a társulatokban a végvári katonákat mindig külön megemlítették. A magyar ajkúak Magyarok Nagyasszonya Társulata 1634-től működött. A kongregáció regulája leírja, hogy ünnepeken délelőtt a székesegyházban közösen hallgattak prédikációt, gyakran a püspök volt a szónok. Talán egy ilyen alkalomra, Szent György vitéz ünnepére készült prédikáció-fogalmazvány került kezünkbe.

Győri szónokunk a mintául vett Pázmány-prédikáció elejét és végét használta fel nagyobb mértékben. Többször eltért a Pázmány-szöveg lineáris rendjétől.¹⁰ Gyakorlott szónok lehetett, ezt tanúsítják átalakításai: személyváltásai, elhagyásai és hozzátoldásai. Szövegközlésünkben a dőlt betűs részekben állóval írt részletek is betoldások. Az elhagyásokat nem tudtuk érzékeltetni. Például teljesen elhagyta

⁶ *Historia Domus Ginsiensis, seu Keüszoeög Societatis Jesu*, másolat a budapesti Egyetemi Könyvtár Kaprinai-gyűjteményében (A 41, 290-304); F. MENTÉNYI Klára, *Néhány újabb adat Kőszeg város topográfijához (Parókiák - iskolák - plébániák)*, Vasi Szemle, 1987, 527-542.

⁷ Vö. CHERNEL Kálmán, *Kőszeg sz. kir. város jelene és múltja*, I-II, Szombathely, 1877-1878, I/106, II/101. Kőszegi plébánosságakor az iratok mindig mindig kanonokként említik. Kuzmics Kőszegen a ferenceseket szerette volna letelepíteni. (II/104-105).

⁸ SZÁVAY Gyula, *Győr - Monográfia a város jelenkoráról a történelmi idők érintésével* c. munkájának kanonok-névsora (Győr, 1896, 197.) szerint Kuzmics 1676-ban lett kanonok.

⁹ *Pázmány Péter Összes munkái*, kiad. KANYORSZKY György, VI, Bp., 1903, XXII.

¹⁰ A Pázmány-kiadásra a bal margón utaló lapszámok ezt jól érzékeltetik.

az Aquinói Szent Tamás alapján tárgyalt igaz hadakozásról szóló részt,¹¹ ám a propositio után röviden más példákkal szólt erről a témáról is. (Például: az amor anagrammája az armo!) Fogalmazványában Pázmány szövegén feltehetően nem mindig tudatosan változtatott, hiszen a memóriában rögzült panelek, szónoki gyakorlatból származó fordulatok, egy-egy előzőleg memoriter elmondott prédikáció részletei megszüntethették a Pázmány-prédikációval való szószerinti egyezést. Az alábbi esetben nyilvánvaló a mintakövetés, de hogy az eltérés tudatos választás, elszakadni akarás vagy az említett panelek húzó ereje, ezen egyetlen beszéd alapján szinte lehetetlen megítélni. Mindenesetre: ahol Pázmány abbahagyja Szent Lukács szövegét, ott Kuzmics folytatja, magyarul is, latinul is megadja a feltett kérdésre az evangéliumban olvasható választ. Pázmány hosszú betoldását teljes egészében elhagyja, amikor azonban Pázmány Szent Lukács szövegéhez visszatér egy szabad magyar fordítással, ismét követi őt.

Pázmány, Karnyurszky-kiadás, II/682.

Mikor minden rendek *Keresztelő János*hoz menvén, üdvösséges tanítást vettek tőle: *hozzá járulásnak a vitézek-is, kérdvén tőle: Quid faciemus et nos?* Mi tehát mit mivelünk? Nem felelé azt nékik...

Uo., 690.

Másikkal tartozik a vitélő ember a szegény kös-ségnek, hogy azt ne verje, ne foszsa, ne pusztítsa, hanem keresztelő János parancsolattya-szerént fizetését kölcsé és azzal éllyen. Ha megszűkül, kövesse Szent Dávidot, *ki nem ragadozott, hanem Achimélech-től kéreméssel nyert kenyeret. A Nábál juhait sem lopatta, hanem kéremés-szerént, jó akarattól kívánt segítséget szükségében. Marcus Scaurus írja...*

Győri prédikációvázlat, p.4.

Azt olvasom szent Lukács Evangelistától, hogy minek-utánna egykor minden rendbéli emberek *keresztelő szent Janoshoz* iarúlván azt *kérdették volna tőle mi cselekedgyenek?* <ismet> *kérdék ötet a vitézek is Quid faciemus et nos? Mi cselekedgyünk mijs?* Illyen valaszok és instructioiok lön keresztelő sz: Janostúl. Neminem concutiatis neque calumniam faciatís: et contenti estote stipendiis vestris az az ti Vitézek ugymond a szegénykösségetnebancsátok, neverietek, tagollyatok, ne foszszakok és pusztítsátok, hanem fizetéseteket kölcsétek és avval éllyetek. Ha meg szűkültek, szent *David* kyrály példáiát kövessétek *ki nem ragadozot, hanem Archi-Mélechtől kéreméssel nyert kenyeret. A Nábál iuhait sem lopatta, hanem kéremés szerént, jo Akaratból kívánt segítséget szükségében.*

Mely szép dolgot *Marcus Scaurus írja, [...]*

A mintakövetéssel készült prédikációk esetében változtatásokat figyelhetünk meg bibliai idézetek elhagyásánál vagy beírásánál, közhelygyűjtemények terjesztette gyakori fordulatoknál. A latin idézetek leírása után a nyelvet jól ismerő és azt tolmácsoló szónok már nem nézte forrását, hanem saját szavaival adta vissza annak magyar megfelelőjét.¹² Nem kell e változatok mögött mindig tudatos szerkesztői tevékenységet feltételeznünk. A sok memoriter még azt is lehetővé tette, hogy latin változat kerüljön be utólag a szövegbe.

¹¹ *PPÖM, i. m.*, VII, Bp., 1903, 685-687.

¹² A Pázmány-beszéd Lucanus-idézete például három prédikációban szerepel, latinul, az idézet első része magyarul is. *Nulla fides pietasque viris qui castra sequuntur. Venalesque manus, ibi fas, ubi maxima merces.* Pázmánynál: Nem találatik a tábori emberekben jóság és tekleletesség. Győri szónokunknál: Nem találatik az hadakozó és tábori emberekben jóság, tekleletesség és isteni félelem. Illyésnél: Sem hiték, sem kegyességek a tábori férfiaknak. (Illyés András beszédéről később lesz szó.)

Szónokunk Pázmány propositio utáni mondataival indítja beszédét (a harmadik személyt többes szám első személybe helyezve), majd a Genesis paradicsomi állapot-leírásához Pázmánynál nem szereplő, de prédikációkban gyakran előkerülő Szent Ágoston-citátumot¹³ told be latinul és magyarul.

Itt-ott konkretizálja, személyessé teszi mintáját. A témakijelölés (propositio) előtt egy pontosan kiolvasni nem tudott mondatban a szónok Szent György képének megtekintését említi, ez vonatkozhat a Magyarok Nagyasszonya Társulat tagjainak holt napi patrónusként kiosztott metszetre,¹⁴ vagy utalhat Körnöcbányán a 17. században vert érmére, amely a harcoló katonák számára készült, s egyik oldalán a sárkányölő Szent György képe állt: SANCTUS GEORGIUS EQUITUM PATRONUS körirattal.¹⁵ De lehetséges, hogy a Társulat tagjainak zarándoklataira is elvitt Szent György szoborról van szó.¹⁶ E látványelem tanúja annak a másutt is gyakori képlátvány-szó egybefűzésnek, amellyel a prédikáló pap témáját közelebb hozta hallgatóságához. A beszéd befejezése Pázmánynál is előkerülő gondolat: „Harmadszor: magárul el ne feledkezzék a hadakozó vitéz”. Kéziratunk itt szintén kivonatolta és kiegészítette Pázmányt, a pap nélkül maradt vitéz bánatimája még Pázmány szövegét idézi, majd Pázmánynál nem szereplő bibliai idézeteket (Iz 37,16-17; Thren 5,1-3,9; 2Kron 14,10) épített egybe ájtatos könyörgéssé, mintegy csatára készítette fel hallgatóit, aztán ismét Pázmányra támaszkodva fejezte be beszédét.

Propositójában Győr végvár szerepéről szólt, Győr és a György név közt vont párhuzamot. Pázmány Péter a „vitézségben szentségre jutott” Szent Márton napján szólt *A keresztyén vitézek köteletségéről*. Ennek győri szónokunk valamivel több, mint egynegyedét szó szerint, vagy kissé átstilizálva építette be „*A hadakozó ember dicsőretiről*” Szent György katona-vértanú ünnepén mondott szónoklatába. A prédikálás helyszínét és alkalmát figyelembe vette. A szentek közé emelt „vitézek” Pázmánynál: Mauritius, Szent György, Achatius, Alexander, Flórián, Anastasius, Gallicanus, Marcellus Nicostrates és egész légiók; a Győrött elmondott beszédben sorrendváltozás és kiegészülés történik: „a mi dicsőséges Szent Györgyünk”, Szent István és Szent László [...] kerályink. Ugyanitt a korra jellemző propugnaculum toposzt Győr városra alkalmazta: a végvár/„végház” vitézről renddel felékesített, „egyik fő kapuja és bástyája az magyar koronának, sőt Imperiumnak és az egész keresztyénségnek.”

A töltelékanyagban egy eredetileg borítékként használt fólión a felirat: „Tiszteendő Kuzmicz Peter Uramhoz, Győri Nemes K[áp]talanban levő személyhez mint

¹³ *De civitate Dei*, 14, 25. (A margón tévesen adja meg az idézet lelőhelyét: „Aug. lib. 6. Genesi ad litteram cap. 25.” A felkészülés során (később erről részletesen lesz még szó) a szövegfoszlányok közt szerepel a bibliai hely, melléírva: „Valebit pro Exordio”.

¹⁴ Vö. SZELESTEI N. László, *A győri Magyarok Nagyasszonya Társulat a 17. században*, (sajtó alatt).

¹⁵ Vö. BALINT Sándor, *Ünnepi kalendárium*, I, Budapest, Szent István Társulat, 1977, 303.

¹⁶ A társulat 1679-ben a járvány megszűntével újra megtartotta a szokásos zarándoklatokat, ezek egyiken Szent György szobrát is magukkal vitték. „Altera [processio] fuit in Leben, in Festo Sancti Jacobi, eduxit Pater Petrus Giödi, cum feretris tribus Sancto Stephano Rege, Sancto Georgio et Sancto Emerico, gratiose ornatis.” *Historia et acta Sodalitatis Dominorum Ungarorum sub titulo B. V. Mariae Patronae Ungariae...* Kézirat, MTA Könyvtára, Kézirattár, Egyh. és Bölcs. 2r, 17. f. 22.

Patronus Uramhoz Alazatos Supplicatio”. Kuzmics e fólióra latin és magyar bibliai és más idézeteket, fogalmazás-foszlányokat jegyzett. A kötésbe kerülés miatti sérülések, a jegyzetelés, fogalmazvány-volt miatti elnagyolt írás foszlányai:

„Mivel azért a mai dücsöséges es szent Vitéz <...> Non frustra dicit Job vita hominis militia est super terram. Immo et ipse Deus. Valebit pro Exordio. Quia primum homo primus in paradiso peccavit [...] in festo Sancti Georgii credo ideo, [...] honorandus est S. Georgius Hungaris quam alibi non celebratur ... Christus est vitis gloriosi Martyris ... 2 Tim 2. Laborat sicut bonus miles Christi. Laborasti Georgi sicut bonus miles Christi. Igitur et Mater Ecclesia, sicuti potuit immediate post nativitatem [...] Amos 3. v. 8. Leo rugiet, quis non timebit? Nincz oly fene erő mely meg nem retten, mikor az oroszlaný orditast hallya. Szent György ennek ereietől meg nem ejedett, sőt bat[orsaj]goston ellene-állot, vélle szembe-szállot, etc.” Ugyanezen levél verzóján: „2 Paral. 14. [...] Uram mivel semmi különbség te nallad ha kevesek által segítesz-e vagy sokak által: segélly meg minket mi Urunk Istenünk: mert te benned és a te nevedben lévén bizodalunk, iöttünk a sokaság-ellen. Uram, mi Istenünk vagy te, ne vegyen erőt ellened az ember. Igy imádkozot vala. – Oh Atyainknak nagy Istene, te vagy Isten menyben és a [...] kezedben vagy az erő, és oltalom [...] – Isai 37. v. 16. És imádkozék Ezekias az Urnak mondván: Seregek Ura, Israelnek Istene, ki a kerubimokon ülsz: te vagy egyedül a földnek minden orszaginan Istene, te alkotad az eget és a földet. Haitsd meg Uram füleidet és halljad: nyisd meg Uram szemeidet és lassad. Quid acciderit nobis etc. – Psal. 43. v. 3. Manus tua gentes gentes[!] disperdidit – [...] Psal 43. v. 14. Posuisti nos opprobrium vicinis nostris subsanationem et derisum his, qui sunt in circuiu nostro.”¹⁷

Teljesen egyértelmű e foszlányok és a prédikáció-fogalmazvány összefüggése Kuzmics Péter lelkiismeretesen készült beszédére, átgondolta mondanóját, nemcsak Pázmány beszédét használta. A gondos felkészülés bizonyítja a prédikált témában való elmélyedést, amely az elmondás átéltségében is kifejeződhetett.

Pázmány Szent Márton napra készített prédikációjából építkezett nem sokkal később Illyés András is. Ő a „Pázmány-prédikációt három részre osztotta és a szűk-séges szöveghelyeken Szent László nevével, illetve az egykori uralkodó életére vonatkozó adatokkal pótolta az eredetileg Szent Mártonra alkalmazott megfogalmazást. Így lett egy Márton-beszédből – három László-prédikáció”.¹⁸ Az első beszéd címe: *Vitézek tüköre*.¹⁹

A prédikációk Magyarországon tisztelt három jeles vitéz-szent ünnepére készültek. Szent Márton püspök magyarországi születése közismert. Szent Lászlóról, a lovagkirályról nem szükséges külön szólnunk. Szent György tiszteletének középkori virágzása után a barokk korban is megmaradt különleges magyarországi szerepe. Részben a katonaság között, de „barokk jámborságunk egyenesen a magyar szentek között tiszteli”,²⁰ liturgikus könyveinkben is a Magyarországon tisztelt szentek közt szerepel (*Officia propria sanctorum Patronorum Regni Hungariae*, ápr. 24.).

A harcoló „szent életű jámborokat” tükörnek nevezi mindhárom szónok (a győri beszédben tükör és példa); a hadakozók számára tükörül adatott Szent Márton (Pázmánynál) és Szent László (Illyésnél), a győri beszédben „az árvák és özvegyek oltalmáért vérekkal kereskedő erős férfiaknak a vitéz kenyeret evő több sok

¹⁷ Egy további levélen lévő összefüggő fogalmazvány nem függ össze a Szent György napjára készített prédikációval.

¹⁸ MACZÁK, I. jegyzetben *i. m.*, 53-63.

¹⁹ ILLYÉS András, *Megrövidített Ige*, II, Bécs, 1692, 60-80.

²⁰ BALINT, 14. jegyzetben *i. m.*, 304.

szentek között például adta főképpen a magyar vitézeknek a mai dücsőséges Szent György vitézt”.²¹

A három vitéz-szent életéről csak néhány adat szerepel ezekben a prédikációkban. Leginkább Illyésnél vannak konkrétumok Szent László királyról. Szent Mártonról nagyon keveset tudhatott meg a Pázmány-prédikáció hallgatója, olvasója, Szent Györgyről a győri hallgatóság még annyit sem. A közismert szentek az aktuális mondanivaló, erkölcsi magatartás hordozói. A három cím is tükrözi ezt: „*A keresztyén vitézek kötelességéről*” (Pázmány); „*A hadakozó ember dicsíretiről*” (Kuzmics Péter); *Vitézek tüköre* (Illyés első Szent László napra írt beszédének címe).

KUZMICS PÉTER, *A hadakozó ember dicsíretiről*²²

[p.1.]

†
Jesus, Maria, Joseph.

Si manseritis in me, et uerba mea in uobis manserint, [quod]cunque uolueritis petetis, et fiet uobis. Joan. 15.

Ha én bennem maradtok, és az én igéim tibennetek, valamit akartok, kéritek; és meg léssen néktek.

681

Ha abban az artatlanságban, abban az szentségben maradt uo[lna az ember], melyben Istenől teremtetet: In pulchritudine pacis, in re[quie opullenta] uiveremus szép békességben, gazdag nyugodalomban <elt volna [ember]> örökké éltünk volna. Mivel a vétek-előtt Vi[uebat homo] in Paradiso sicut uolebat, quamdiu uolebat: uivebat sine ull[us] egestate[re] ita semper uivere habens in potestate. Nullus intrinsecus mor[bus, nullus] ictus metuebatur extrinsecus. Summa in carne sanitas, in a[n]ima tota tranquillitas. Ugy és annyit élt volna ember, menyit akart volna, [sem] belső betegségek, sem külső verések vagy ütések nem t[ámadtak?] volna. Mert az élet-fü[?] gyümölche, iffionti ereiben, és egé[...]ségben tartotta volna; mind addig, míg Istenül rendelt óráb[an ...] nélkül Menyországba ragadtatott volna. De mihent Isten e[llen pár]tot utó[tt] az engedetlen ember; mihent az tilalmas gyümölcsb[...] mihent Istenhez hasonlóva akart lenni, tőb ostorok köz[ött] hadak, ellenkezők és vissza-vonás[ok támad]tak, melyek világ kezdetitől fogva

Isaia 31.
Gen. 3.

Aug. lib. 6. de
Genesi
ad literam
cap 25.

²¹ A szövegegyezés eltérése a végén Pázmánynál: „... tükörül adta, főképpen a magyar vitézeknek, hazánkban Sabariában született Szent Márton”, Illyésnél: „... vitéz kenyeret évó embereknek tükörül adta Szent Lászlót, Magyarország dicsőséges királyát”.

²² A szövegközléshez:

1. A kötéstáblából kiáztatott töredék egyik széléből hiányzik egy csík, a hiányzó szöveget (ahol egyértelműen lehetett) szögletes zárójelben pótoltuk. Ugyancsak szögletes zárójelbe tettük az egyéb, a kéziratban nem olvasható részleteket.
2. Szövegközlésünk betű szerinti, az egyértelmű rövidítéseket azonban külön jelzés nélkül feloldottuk.
3. Bal margón jelöljük balra zárva a töredék lapszámát, jobbra zárva pedig Pázmány Péter prédikációja Karnyurszky-féle 1903. évi kiadásban olvasható, általunk dőlt betűkkel átírt szöveg lapszámait.
4. Jobb margón kéziratunk margóra helyezett hivatkozásai állnak. Amennyiben a margón lévő töredékből a hivatkozásra egyértelműen lehetett következtetni, szögletes zárójelben áll a kiegészített részlet.
4. Dőlt betűkkel írtuk át a Pázmánytól szó szerint átvett szöveget. Az aláhúzás a kéziratban is aláhúzás (nyomatás esetén ez dőltbetűs volna).
5. A csücsös zárójelben álló szavakat, részleteket a kézirat írója áthúzta, javította.

- voltak, és léznek [világ fot]táigh. Chak <két fia volt A> négy ember volt a világon Gen. 10.
[Adam és] Eva és azoknak ket Fia, és a gonosz Cain megölé ötsét Abelt. Chak
hamar az víz Őzőn<viz>-után, Nemrod, Assur [és egyéb] hatalmaskodók, Gen. 14.
országokat kezdének hatalmasul foglalni, és [amint] a Teremtésről irt
könyvnek tizenegyedik részében olvassuk, [Chodor]lahomor sok kirá-
lyokat meg holdoltatot: Am a világ ideiéve[] növeked[te] a hadak gyümölcsi;
az ember halálok, romlások, pusztítá[sok, ke]gyetlenségek, és mindennemű
gonoszságok.
- 680 És erre nézve Dominus Exercituum a Seregek Ura Istene nek[ünk]
papoknak és világi fejedelmeknek, a szegényeknek és gazdagoknak], az
Uraknak és szolgálóknak, az egészségeseeknek, és betegeknek, [a férfiak]nak
és Aszonyoknak, a szűzeknek és hazasoknak, a nemes[eknek és] kézi-
munkás kösségnek tükörül és példaul atta Isten azokat a sok [szent-életű]
Jamborokat, kik ezekben az állapotokban tisztan és teké[letes-n visel]vén
[p.2.] [erkölcs]öket, szentek Laistromában irattak: Azon-képp[en a ha]//dakoző-
emberek, a keresztyenség oltalmazó Bainakinak (kik szivesb és szivesb
részei a keresztyenségnek <az Isten és igaz hit ellen tusakodók rontóinak> az Arvák és
Eözvegyek oltalmaért vérekekel kereskedő erős Ferfiaknak, a vitéz kenyeret
evő töb sok szentek-között, például atta fő-keppen a magyar vitézeknek a
mai dütsősleges szent György vitézt, az kijs ha a képen iol meg tekéntem,
[...] mindenüt talaltam, paterul[?] ky-is lapokra[?] irattatik, [...] innepet rola a
szomszéd országokban nem ill[...].]ik de a magyar korona alatt levő nemzetektül
nagy aiatossággal[?] szép Isteni szolgálatokkal és inneplesekkel tiszteltetik.
- 680 [Miv]el ezért, a vitézségben szentségre iutot szent György Martyr, ahoz[?]
<oly Vég hazba lakunk az mely mostanj üdöben színe és szíve, kulcha és Bastyaia Magyarországnak,
sőt az egész Imperiumnak> En is ez ielen valo órában Először rövideden meg
mutatom. etc.
- [Fe]l tett szándékom az uolna ugyan, hogy a máj dicsősleges Szent György
Vitéznek innepi napián, <hogy> a keresztyén vitézek es hadakozó emberek
dicsirétiről <kezdgyem> rendellyem rövid praedikacziomat: annal is inkább
hogy oly helyben oly városban, oly veg-hazban lakunk, az melynek neve igen
közül iár szent György nevéhez, <igen> mivel Győr és György eppen chak két
bötücskével különbeznék: Oly vég-hazban lakunk mondám az mely egyik fő
kapuia es Bastyaia az magyar koronának <sött az egész> sött Imperiumnak és az
egész keresztyénségnek. Ez pediglen oly vitézlo rendel vagyon fel-ékesítve, az
mely <...> mostani üdöben színe és szíve a magyar vitézeknek. De <magyart...>
tartoztat[?] valamedig[?] amit ama régi példa-beszéd az kit irva hagyott. Nulla
681 Fides pietasque viris qui castra sequuntur. Venalesque manus, ibi fas, ubi
maxima merces, hogy nem talaltatik az hadakozó es Tabori emberekben
ioság, tékellétesseg és Isteni félelem. És minthogy imar Ciceróval hadakozó
Deákok is Militiam et Malitiam a hadakozás és gonoszság nevét csak egy
kis bötüvel különböztették, mint együt-iaró szomszedokat. Prisztianus is
<ezt az igét> bellum a hadakozást, quasi minime bellum undokságnak, <vagy>
Festus pediglen quasi bellum[nak], fene vadak[nak] <allatokhoz> illendő
dolognak nevezték. De <csak az> ezzek vagy el[e]ve fosztásból, vagy boszszu-
állásból szarmoztak [...]
- [...] mutasson énnékem valaki ebben lehetlenséget Bellare et Deum
amare hogy nem lehet együtt hadakozni és Istent szeretni? holott ebbül az
szóból Amor szeretet, illyen anagramma ion-ki Armo fegyverkedem annak
ielentésére hogy az Isteni szeretet, és Istenes fegyver gyakorta <azon> egyben
talaltatnak. Militare enim non est peccatum, sed propter // solam praedam
militare peccatum est. Igaz, hogy chak praedaert ellenséggel [...] hadakozni
[p.3.] <nem> gonoszság, de a Jesus nevéért, a keresztyen hitért, házánk szabadságáért
Arvak és [Eözve]gyek oltalmaért <selfegyverkednj,> ellenséggel nyomorgatnj
<Exodi 29> hadakozni, taborban hadban dicsiretes <es tekelletes> es Isten előtt
[...].]a és jószág! <hallyuk mit mond ehez Moyses Pa[triar]cha?> Az<ki ugymond> mely
vitézek törvenyes igaz hadban Isten e[llen]séginek véreét onttyák, Consecrant
manus Domino Istennek szen[telik] kezeket, Hallyuk tovab Bonifácus Papat;
684 miként szol a [...]hoz Nolite exist[imare] Ugyan-is ki nem lattya hogy [ha a]
kigyok és farkasok, a dühös Ebek és Medvék ellen oltalm[azzuk] magunkat;
sokal inkább Hazánk-pusztító ellenségünkre, lopással [és] tolválással
karunkra igyekező gonosz emberekre <Pogany ellenségekre> fegyver[rel]

[a margó
levégva]

[Lucanus
lib.] 10.

Exodi 29.

- < *tamadnj* [támadhatunk] gonosz szandekának ellenére allanj annal dicseretesb [...] és idvögeges dologh, mivel ezek gonoszságból származnak nem természetek dühösségéből mint a vadak. > Annak okáért Noli existimare neminem Deo placere posse qui armis bellicis ministrat <in his enim erat S. Daud, cui Dominus magnum testimonium perhibuit.> [...] <[Bon]i[faci]us Papa> ne vélylyetek és chak ne is gondollyátok ughmond Bonifaci[us] Papa hogy a [hada]k[oz]ó emberek Isten kedvébe nem lehetnek Inter hos enim mert Szent Daud ki[rály] hadakozó <uolt> Feiedelem volt, a ki felöl Isten a maga <nagy> dicsirettenek mondotta es <shogy> secundum cor Dei hogy kedues <embere> és igen szive szerint valo embere uolt. Továb hadako[zo] emberek <voltak> és együt Istennek nagy szentei uoltak Abra[ham] Moyses és Josue, és egyéb töb kyrálylok, az kik per fi[dem] vicerunt regna: fortes facti sunt in bello: castra verterunt [exte]r[ro]rum. Igaz hit által, országokat gyözték: hadakban vit[é]zül] forgodtak, ellensegek laborat fel verték. <és egyéb ... egész> És erre nézve [miképp] szent Pál dicsíri azokat, kik igaz hittel, és tekéletes igye[kezet]tel hadakozván rontották az Isten ellenségét: ugy az Anyaszentegyhaz [szám]talan, vitézlo embereket szentek laistromába irván esztend[önként] Innepekben emlekezeteket meg-ujítja: ugy mint, Mauritust és A[chat]ust], Alexandert és Floriánt, Anastasiust, Gallicanust és Marcellust. Az [...] Ecclesia pediglen következökeppen a mi dicsösséges szent György [...] Mátyrokat, Szent István es Szent Laszlo vit[é]z...] szent kerályinkat. Söt noha etc. Az o Testamentomban pedig Abraham, Gedeon, Josué [...] és töbek.
- 684 Mert a hadakozás arra való, hogy bantasz-nélkül, békességben élhessenek a iámb[orok], hogy az artatlanok oltalmaztassanak: hogy a gonosz-tévök büntetödgyenek és szab[ol]ástassanak. Azért nem gyilkosok, ugy-mond Szent Ágoston, nem b[os]szu] állók akik a hadban embert ölnek, Pogany vert ontanak. Sed [ministri] legis et salutis publicae defensores, hanem törvény és igazság szolgálatók és közönséges szabadság oltalmazók: Sött a kik törvényes igaz had[ban] Isten ellenségének verét ontják. Consecrant manus Domino Isten[nek szente]lik kezeiket. Ugyan-is vallyon mi lenne belölle, ha vit[é]zöl] és had-vezérlő emberek nem volnának, bizonyára ugy iarnank [f]ejenkent] mint régenten a sidók, kik nem akarván szombathon harcolni, akkor méne rea[jok az] ellenség, és mint [a juhok]at vadá, ölé.
- 683 [p.4.] Hogy <pediglen> azért a keresztyen vitézek üdvösegesen hadakozanak és az ideigh való vitézkedés örök kárhoozon ne végezödgyék Először Mindeneknek elötte a keresztyén vitéznek az mitt Sz. Dávid k[rály] magában tapasztalt, mondván Non enim in arcu meo sperabo: et gladius meus non salvabit me, hogy nem az ő karia és kardgya, hanem a Seregek Istene hatalma, szerzi a gyözedelmet. Isten az, <a ki tanítja> qui docet manus meas ad proelium <et digitos meos ad bellum> a ki tanítja a vitez ember kezét a hadakozáshoz és sok ezerek <közö]t> veszedelme között paisa alat oltalmazza. Annak okáért nem emberi erőből, vagy sokaságból, nem okosságból vagy batorságból, kel a gyözedelmet reménleni, hanem Isten segítségéből és oltalmából. Ugyan is az egybe-elegyedat roppant seregekben, mikor mint az essöt, oly sürün szoriak a nyilat, vagy golyobist és ezerezen hullanak el <melölle> oldalad-mellöl, és tiz-ezerezen iobb-kezed felöl, te hozzad pedig nem közelget, nem a te eröd <oka> és batorságod, nem a te vigyazasod és vitez forgolodasod <az> oka, hanem a seregek Ura Istene az kegyelmességének porrával környül veszen tegedet.
- 688 [Psa]lm. 43. Dicsiretes tehát és Isten előtt kedves a hadakozas és vitezkedes következendökeppen a hadakozo és vitezlo embereknek, de ugy, ha <proelia Domini> <ha Istenes ...> hadakban <a keresztyénségért az igazságért, és artatlanok oltalmáért. És mikor így hadakoznak Non est illorum pugna, sed Dei, nem> Istenesen, keresztelö szent Janos reguláia szerént hadakoznak. Azt olvasom szent Lukács Evangelistától, hogy minek-utánna egykor minden rendbéli emberek keresztelö szent Janoshoz iarlván azt kérdették volna tölle mitt cselekedgyenek? <isme> kérdék ötet a vitezek is Quid faciemus et nos? Mitt cselekedgyünk mijs? Illyen valaszszok és instructioiok lön keresztelö sz: Janostül. Neminem concutiatis neque calumniam faciatis: et contenti estote stipendiis vestris az az ti Vitezek ughmond a szegény kösséget ne bantsátok, ne verietek, tagollyatok, ne fosszatok és pusztítsátok, hanem fizetéseket kölcsétek és avval élytetek. Ha meg szükültek, szent David kyrály példaiát kövessétek ki nem ragadozot, hanem Archi-Mélechtöl kéreméssel nyért kenyeret. A Nábál
- 683 Aug. lib. 6. contra Faustum cap. 74. Exod. cap. 32.
- 684 [Psa]lm. 143. [Psalm]. 90.
- 683 [Psalm] 90. [...]. 7.
- 684 [...]di 17.
- 682 [Luc.] 3.
- 690

- iuhait sem lopatta, hanem kéremés szerént, jo Akaratból kívánt segítséget szükségében.*
- Mely szép dolgot Marcus Scaurus iria, hogy régenten a Romaj Tabor szélén egy szép ért gyümölcs fa uolt, mikor mas nap a Tabor meg indult, egy alma heával sem uolt a fa: mert akkor a Had-viselőnek illyen Instructiót, vagy ordinantiót adott a Császárok *Si vis Tribunus esse. imo si vis vivere, manus militum contine.* [Quando egressus fueris adversus hostes tuos in pugnam, custodies te ab omni re mala. Deut: 23. v. 9.] // *Nemo pullum alienum rapiat: Ovem nemo contigat: Uvam nullus [au]ferat: Segetem nemo deterat: Oleum, sal, lignum nemo erigat: de praeda hostium non de lachrymis provincialium habeat.* Ha tisztet akarsz viselni, sőt ha élni akarsz, a vitézek kezét meg-tartoztasd. Senki tyúkiát, iuhát, szőleiet, gabonáit né bánca a szegény embernek, az ellenség predáiából, nem az ország tagjai siralmiból gazdagullyon. Bezzeg arany üdö volt, mikor ezek a törvények és jo szokások viragoztak, bezzeg nem csuda, hogy akkor a Hadak győzedelmesek voltak: De különben fordult most a világ. És azért *Praedatores suorum et ipsi praeda hostium, a kik praedává tészik a szegénységet, magok is ellenség praedáj tésznek. Mert nostris peccatis, barbari fortes sunt* ugymond szent Jeronymus. A mi bűneink tészik erőss[é] és győzedelmessé az ellenséget: azok elesítik ellennünk a Poganyok fegyverét. *Az a si manseritis in me* bizván hat mondhatyátok *Si ambulavero in medio umbrae mortis, non timebo mala, quoniam tu mecum es.* Si Julius Caesar tempore magnae tempestatis, et periculi magni navalium ita solatus est. *Noli timere, Caesarum fortunatum[?]* vetus quam magis miles qui in Deo manet et cum Deo [...] *Persequuntur quinque vestrorum centum alienos et centum de vobis centum milia, cadent inimici vestri gladio in conspectu vestro, persequemini inimicos vestros et corruent coram vobis.* a mai szent Evangeliom szavával intlek Manete in me, et ego in vobis. Joan. 15. Si non manseritis in me, quodcunq; petitis fiet vobis. Annak okáért jo vitézek quando egressus fueris adversus hostes tuos, custodies te *ab majori mala* <jobban> Meg-tartoztasd magadat minden gonosz chekedettül, jobban tarcs és őrizkedgyél partbeliek hogy sem mint az ellenség fegyverétül. *Eszedbe iusson, hogy a Tabor, nem eyej[b] hanem halalra menő-emberek sokasága. Valakik útközetre mennek sunt sani agozinantes halalra vált uonagodo egességesek, úgy kel lelkeket Istennek aianlanj, úgy kel üdvösségekről gondoskodni* <meg Isten keri a bünöket> sőt <ha Egyhazi embert kaphat meg gyonja> *mint a kik halálok oráian vannak.* Ugyanis keresztyn vitézek, vallyon okosság-e a földért hadakoznj és menyországot elveszteni: embereket győzni és <embereket> bünöktül meg-győzetni: praedával gazdagodni, és magát pokol praedájává tenj: e földön dücsöséget nyerni, halodo ellenséget meg győzni: a más vilagon halhatatlan ellenségül meg-győzetni, és örökké kinlodni.
- 691 <Ha pediglen> Hogy azért Isten ettül a gonosztul meg mentsen Ha löljk Attyát <nem kaphat Egyhazi embert> nem kaphatna [...] minden veszedelmes és [...] *ügyünkben fel-emellyök lölkei szemeinke Istenhez: az ő Felséges méltóságát vehetetlen ioságát és hozzánk mutatot nagy jo voltát meg-gondolván bannyuk, hogy ötet meg-bantottuk: es bochanatot kérvén magunkban el végezzük hogy életünket meg iobbítván: a bünöket el tavoztattyuk. És vagy ilyen vagy ehez hasonló könyörgést, bochássunk Istenünkhez: Felséges Isten irgalmassagnak <Istene> // és kegyelemnek <Istene> Attya.[ki] a hozzád tőro bünösöket be fogadod, mint Magdolnát, Petert, és a Tékozló-Fiut: banom és szübül kesergem, hogy ellened vétettem; és bűneimmel szent Felségedet megbantottam, A közben[járó]Christus Jesus érdeméért kérlek, Fegy kegyelmes az én bünös lölkennek. Én is a te malasztod segetsegevel tekéillet szandékal igyekezem eletem tobbítására, és a bünök tavoztatására.* [...?]
- 692 <Továbbá> Jesus nevét <kérvén> segítségül kerve és Pogany ellenség ellen valo [...?] győzedelemért kialtsanak <fel...> vagy leg aláb szivekben fohaszkdogyanok e keppen Ezechias kjrállyal: Seregek Ura, Israelnek Istene, ki a kerubimokon ülsz: te vagy egyedül a földnek, minden orszaginak Istene, te alkottad az Eget és a Földet. Haitsd meg Uram füleidet és hallyad: nyisd meg Uram szemeidet és lassad. *Quid acciderit nobis mi törtent raitunk.* tekincs meg és lasd meg gyalazatunkat. *Haereditas nostra versa est ad alienos, domus nostrae ad extraneos* a mi örökségünk idegenekre szállott, a mi házaink a kívül-valókra.
- [p.5.] *Aelius Spartianus in Pescennio Nigro sub finem.* Psalm. 22. v. 4.
- Plutarch: Apophteg. [...]
- Levit 26. v.8
- Psalm. 22. v. 4.
- [p.6.]

- Arvakká löttünk Atya nélkül, életünk veszedelmével keressük kenyerünket: a fegyver-miatt a pusztában. Az [...] oh Atyainknak Ura Istene <te vagy Isten menyben> a kinél nincs semmi különbség, ha kevesek által segítesz-e vagy többek által, segíts meg minket mi Urunk Istenünk Pogány ellenségünk-ellen az kik teged nem ismernek szent nevedet karomolyak. Mert te benned lévén bizodalunk iöttünk e sokaság-ellen, tamadgy fel Uram mellettünk, [...]sd meg ellenségünket, hogy ne vegyen erőtt ellened az ember.
- 692 *Efféle <aitatos> Istenes könyörgések es aitasos fohaszkodások-után a vitéző ember keresztyén bátorsaggal járjon el hivatallyában es szeme előtt viselvén a mivel a negyedik leo papa batorította a keresztyén vitézeket: omni timore, ac terrore depositio, contra inimicos sanctae Fidei, agere viriliter studete, hogy félelem-nélkül harczollyanak, mivel Isten leszen vélek [...] mert a ki meg hal, Istentül mennyei dücsösségbe vitetik, a ki tudgya, hogy az igaz hitért, a keresztyénség oltalmaért, hazájának batorságáért, ontya vérét es halalt szenved a vitéz ember. [...]*
- 692 A győzedelem után. Mert nem emberi erőből.
Meg hallatok kedves halgatoim <keresztyének> az Istenes vitézek hivatallyát; de eszetekebe iusson <minyájakoknak> szent Job Patriarka mondasa Vita hominis militia est super terram hogy a mi életünk vitezkedés a földön: <[...]> Pediglen Non est nobis colluctatio adversus carnem et sanguinem, sed adversus principes, et potestates, adversus mundi rectores tenebrarum harum, contra spiritualia nequitiae. Nincsen minékünk tusakodasunk es harczolásunk csak <non est nobis colluctatio> a test, s vér-ellen, hanem a fejedel//mek es hatalmasságok ellen, a világi setetségnek vezéri ellen es a lelji gonosságok ellen, es nem veszendő kincsért, hanem pro anima lelkünk meg tartasaért. Azért szent Pál tanitasa szerint vegyük fel az Isten fegyverét, in omnibus sumentes scutum Fidei mindörökre fel vévén szent Györgygel az hitnek paisát es az üdvösségnek sisakját (mely az Isten igeié), es ki-ki[,] labora sicut bonus miles Christi ugy fárdgyunk, ugy [...] mint Christus jo vitéze, hogy a győzedelmes vitézeknek ígért koronát es utalmat el nyerhessük. Melyre a máj dücsösséges Szent György vitéz esedezése által-is segítsen minket Az Atya, Fiu, Szent lélek Isten Amen.

Oratio
Jeremiae 5.

Job 7.

Ephes 6.

1Mich: 12.

[A p.7. további részén és a 8-on is további fogalmazványtörödékek olvashatóak.]

ILLUSZTRÁLT DÍSZCÍMLAPOK PÁZMÁNY PÉTER KALAUZ CÍMŰ MŰVÉHEZ ÉS KÁLDI GYÖRGY BIBLIAFORDÍTÁSÁHOZ

SZILÁGYI ANDRÁS

1613 – meghatározóan jelentős dátum; valóságos fordulópont a felekezeti polémiák magyarországi történetében. A hazai ellenreformáció vezéralakja, a 43 éves Pázmány Péter ekkor jelenteti meg korábbi hitvitázó írásainak és térítő tevékenységének nagyszabású összegzését, az *Isteni Igazságra vezérlő Kalauz* című főművét, a „magyar nyelvű teológiai eszmélkedés csúcsteljesítményét”.¹ E mű fogadtatásával, hatástörténetével Fraknói Vilmos óta, azaz az utóbbi mintegy 130 évben, számos tanulmány foglalkozik.² Szerzőik többségénél – akár részletesen kifejtve, akár tömör összegzőként – rendre ismétlődik az a megállapítás, amely nagyjából így summázható: ahhoz az elementáris hatáshoz, amelyet e mű a kortársakra, majd a továbbiakban, a megjelenését követő évtizedekben a hazai közfelfogásra gyakorolt, az érvelés meggyőző logikája, a megírt szöveg retorikai, tartalmi és stiláris értékei mellett egy további körülmény is hozzájárult. Éspedig az a félreérthetetlen, a kortársak számára egyértelműen „kódolható” üzenet, amelyet az első, majd a tíz évvel későbbi második kiadás illusztrált díszcímlapja közvetít és hirdet, a képi ábrázolás sajátos eszközével.

Az utóbbi évtizedekben több kitűnő, hosszabb-rövidebb művészettörténeti, illetve könyvészeti tanulmány tett kísérletet annak a két, körütekintően felépített, részletgazdag grafikai alkotásnak az értelmezésére, amelyek e mű, a *Kalauz* első és második kiadásának díszcímlapját képezik.³ (1–2. kép) Rámutatva a két kompozíció közötti különbségekre – az ugyancsak Pozsonyban megjelent második kiadás

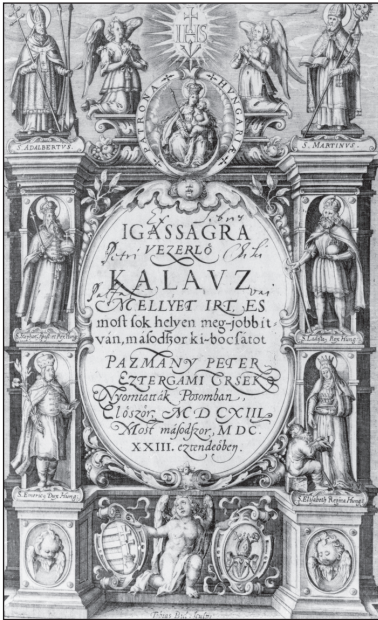
¹ *Régi Magyar Könyvtár*, kiad. SZABÓ Károly, I, Bp., 1886 (ezután: RMK I.), 443.; *Régi Magyarországi Nyomatványok*, szerk. BORSA Gedeon (et al.), Bp., II, 1983. (ezután: RMNy), 1059. Facsimile kiadás: PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus: Igazságra vezérlő kalauz*, kiad. KÖSZEGHY Péter, tan. HARGITTAY Emil, Bp., Balassi, MTA Irodalomtudományi Intézete, 2000 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 32).

² A korábbi irodalmat áttekintő, közelmúltbeli feldolgozások közül vö.: BITSKEY István: *Humanista erudíció és barokk világkép: Pázmány Péter prédikációi*, Bp., Akadémiai, 1979 (Humanizmus és Reformáció, 8.); Uő, *Konfessionen und literarische Gattungen der frühen Neuzeit in Ungarn*, Frankfurt/M.-Berlin, 1999, 114–116.; HARGITTAY Emil, *Filológia, eszméletörténet és retorika Pázmány Péter életművében*, Bp., Universitas, 2009 (Historia Litteraria, 25).

³ Ezek közül említendő: GALAVICS Géza, *Későreneszánsz és korabarokk = Művészettörténet – tudománytörténet*, szerk. ARADI Nóra, Bp., Akadémiai, 1973, 50–51.; ROZSONDAI Marianne, *Pázmány Péter Kalauzának első kiadása = Történelem – Kép: Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*, szerk. MIKÓ Árpád, SINKÓ Katalin, Bp., Magyar Nemzeti Galéria, 2000, 314–316, Nr. V–9.

1. KÉP. Díszcímlap Pázmány Péter *Kalauz* című művének első kiadásához. Pozsony, 1613

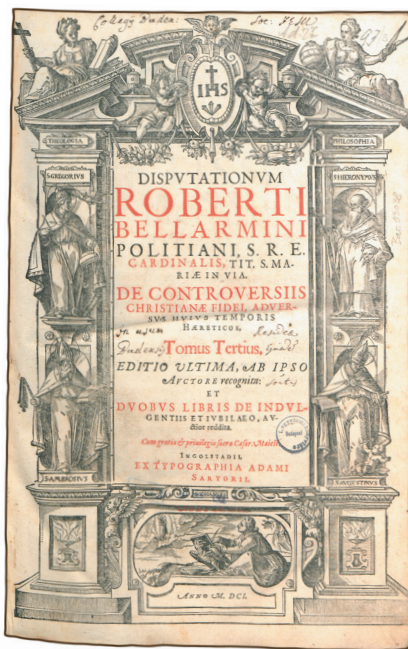
2. KÉP. Díszcímlap Pázmány Péter *Kalauz* című művének második kiadásához. Pozsony, 1623

címlapjának feliratai egy ponton módosultak, a megjelenített alakok és a címerábrázolások köre pedig bővült –, ezek az elemzések megnyugtatóan tisztázzák a legfontosabb tartalmi és ikonográfiai kérdéseket. Tekintettel arra, hogy a középpontba helyezett, Patrona Hungariae-feliratú Madonna-ábrázolás mindkét esetben a Regnum címerével kiegészülve és a „magyar szentek” alakjaitól övezve, mintegy azok „kontextusában” jelenik meg, végkövetkeztetésük meggyőző és vitathatatlan. Megállapítják, hogy e kompozíciók a Pázmány (és kortársai) által kimunkált és vallott „jezsuita patriotizmus” gondolatkörében értelmezendők. Hangsúlyozzák továbbá a két címlap, és azok megrendelője, Pázmány Péter meghatározó szerepét annak az ikonográfiai tradíciónak a kialakulásában, amely a barokk korban folyamatosan érvényesült, s erősen befolyásolta a későbbi századok hazai szakrális művészetét, annak domináns vonulatát.

Mármost, mindezekkel összefüggésben és a szerző, Pázmány Péter megrendelői tevékenységével kapcsolatban felmerülnek további kérdések is. Olyan momentumok, talán nem is lényegtelenek, amelyekkel az eddigi kutatás nem vagy alig foglalkozott. Mindenekelőtt az, hogy az első, az 1613. évi díszcímlap esetében volt-e, lehetett-e valamiféle kompozíciós előzmény, amelyre Pázmány támaszkodhatott? S ha igen – minthogy több ilyen, távoli és kevésbé távoli előkép is létezett –, akkor a számos egyéb lehetőség közül miért épp arra (azokra) esett a Kalauz szerzőjének választása? Továbbá, miként, esetleg milyen közvetítő(k) útján jutottak el Pázmány személyes instrukciói ahhoz a mesterhez, aki az első kiadás rézmetszetes címlapját „kivitelezte”? S egyáltalán, ki lehetett ez a láthatóan kitűnő felkészültségű mester, akinek ez idő szerint csak a monogramját ismerjük? Ki rejtőzik vajon a mindmáig feloldatlan PI monogram mögött? Mielőtt az utóbbi kérdésre válaszolnánk, lássunk néhányat a szóba jöhető előzmények közül.

1596-tól mintegy tíz éven át működött a bajorországi Ingolstadt városában Adam Sartorius kiadója és nyomdája, amelyet túlnyomórészt az ottani jezsuita kollégium és rendház foglalkoztatott. E nyomda egyik legnagyobb igényű és legsikeresebb vállalkozása az volt, hogy 1601-ben – immár sokadik kiadásban, ezúttal négy kötetben – megjelentette a tridentinus szemléletű hitvitázó irodalom alapművét; nevezetesen a jezsuita Roberto Bellarmino (1542–1621) *Disputationes de Controversiis Christianae Fidei adversus huius temporis haereticos* című munkáját.⁴ Azt a magisztrális összegzést, amelyet a nem kevésbé híres rendtárs, az ugyancsak kiemelkedő tekintélyű Antonio Possevino *opus absolutissimum*-nak nevezett, s amelynek szerzője, R. Bellarmino okkal érdemelte ki kortársaitól és az utókortól, épp e művére tekintettel, a „hitvitázók fejedelme” címet.

A Sartorius-féle, 1601-ben közreadott kiadás négy kötete lényegében ugyanazzal az illusztrált díszcímlappal jelent meg. (3. kép) A szöveges információkat egy késő-renaisszáns stílusú *aedicula* foglalja keretbe, legfelül, kétoldalt egy-egy allegorikus nőalakkal – ők a filozófia és a teológia megszemélyesítői –, jobb- és baloldalt középen a négy nyugati egyházatya, mintegy „falfülkébe” helyezett, álló figuráival. Az építmény oromzatáról nem hiányzik a Jézus Társaság emblémája; ennek *pendant*-jaként, ugyancsak középen, legalul az ihletett szerző „ideáltípusa”, a *Jelenéseket* épp papírra vető Szent János evangélista képe látható. Ennek a díszcímlapnak az 1601 utáni évtizedekben határozott sikere volt. Felhasználása – némiképp módosított, többé-kevésbé kibővített formában – jó néhány későbbi, főleg németországi nyomtatványon kimutatható. Elsősorban olyan műveken nyilván, amelyeket tudós jezsuiták alkottak, s amelyek – minthogy különböző hittételeket magyaráznak, értelmeznek határozott polemikus éllel – végső soron a hitvitázó irodalom műfaját képviselik. E kiadványok közé tartozik például a már említett Antonio Possevino (1533–1611) munkája, amelyet Johann IV. Gymnich kölni nyomdája jelentetett meg 1608-ban, jó egy évtizeddel a velencei első kiadás után, az alábbi címmel:

3. KÉP. Díszcímlap Roberto Bellarmino *De Controversiis ...* című művéhez. Ingolstadt, 1601

⁴ E mű első kiadása ugyancsak Ingolstadtban jelent meg, három kötetben, 1586-ban, 1588-ban és 1593-ban. Ehhez és a Sartorius-nyomda tevékenységéhez: Christoph RESKE, *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet. Auf der Grundlage des gleichnamigen Werkes von Josef Benzing*, Wiesbaden, 2007 (Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen, 51), 392.

*Apparatus sacer ad Scriptores veteris et novi Testamenti.*⁵ E mű díszcímlapján két eltérés mutatkozik az előképül választott kompozícióhoz képest. Egyrészt az, hogy az egyházatyák mellett a négy evangélista alakja is helyet kapott: baloldalt, Szent Gergelyhez, illetve Szent Ambrushoz „társulva” Máté és Márk; jobboldalt, Ágoston és Jeromos mellett Lukács és János. Számunkra nem kevésbé fontos a másik különbség: eltérően Bellarmino művének címlapjától, amelyen készítői jelzést nem találunk, az *Apparatus* címlapján szignatúra tünteti fel a kivitelező mester nevét, a következőképp: *Petrus Isselburgk sculpsit Coloniae.*

Korábbi és újabb kutatások alapján meglehetősen jól ismertek azok az adatok, amelyek Pázmány Péter Pozsonyban töltött éveiről, ottani tevékenységéről, rendszeres napi foglalatosságairól tudósítanak. Ezekben az adatokban a korszak világi tisztségviselői közül többnyire a legrangosabbak fordulnak elő; főként az egymást követő nádorok, országbírók, kancellárok. Mellettük, a 17. század elejétől mind sűrűbben tűnik fel a magyar királyi kancellária 1608 óta hivatalban lévő titkárának, Ferenczffy Lőrincnek (1577–1640) a neve. Nem kétséges tehát, hogy Pázmány közeli, az 1610 körüli évektől mind szorosabb kapcsolatban állt Ferenczffyvel, akiről köztudomású, hogy fiatal kora óta kivételes szakértelemmel tájékozódott a könyvészet területén, s élénk figyelemmel kísérte az európai nyomdák tevékenységét, egykorú kiadványaikat, különös tekintettel azok illusztrációira.⁶ Valószínű tehát, hogy jól ismerte az ingolstadti és a kölni nyomdák akkori és közelmúltbeli produktumait, így Bellarmino és A. Possevino említett munkáit is. Ha így van, akkor bizonyára nem került el figyelmét az utóbbi mű díszcímlapján olvasható szignatúra, Peter Isselburg (1568–1630) készítői jelzése sem.

PETRVS IISELVRG
Sculpsit Norimberg Denat. Ft.
4. 1630.

4. KÉP. Peter Isselburg
(1568–1630).
Egykorú rézmetszet

E nevezett mestert, Peter Isselburgot kortársai az egyik legkiválóbb német rézmetszőként és nyomdai vállalkozóként tisztelték.⁷ (4. kép) Mozgalmas életpályájának számunkra fontos eseményei a 17. század első évtizedeiben zajlottak. Miután szü-

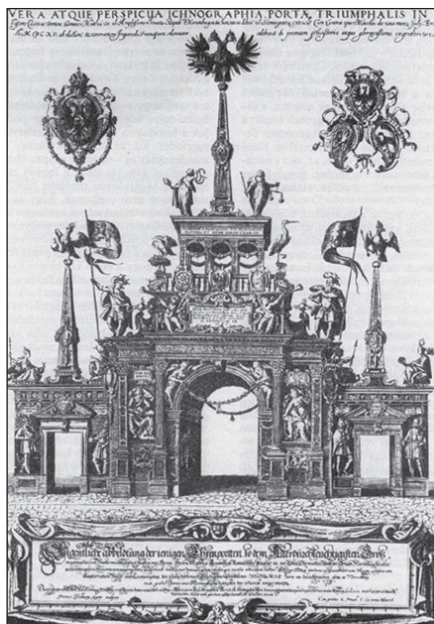
⁵ BENZING, RESKE, *i. m.*, 461.

⁶ Ferenczffy működéséhez máig alapvető: HOLL Béla, *Ferenczffy Lőrinc. Egy magyar könyvkiadó a XVII. században.* Bp., Magyar Helikon, 1980. Újabbban: VISKOLCZ Noémi, *Ferenczffy Lőrinc és Matthäus Merian d. Ä. kapcsolatához,* MKsz, 2000, 479–483.

⁷ Isselburg munkásságáról, hivatkozással a korábbi szakirodalomra: *Hollstein's German Engravings, Etchings and Woodcuts ca 1400–1700,* ed. Fedja ANZELEWSKY (et al.), Vol. XVA. Amsterdam 1986, 140–179.

5. KÉP. Diadalív I. Mátyás császár
nürnbergi bevonulása alkalmára.
Peter Isselburg metszete, 1612

szülővárosát, Kölnt elhagyta, az 1610 körüli években telepedett meg Nürnbergben, a rézmetszés műfajának egyik akkori „fellegvárában”. Mintegy 430 rézmetszetből álló életművének jelentős részét itt, e városban alkotta meg. Itteni működésének első évében Isselburg több fontos megbízást kapott, többek között a városállam vezető testületétől, a nürnbergi magisztrátustól. Ezekre a megrendelésekre egy jelentős történeti esemény adott alkalmat. Nevezetesen az az *intrada*, amelynek dátuma: 1612. július 3. A Német-római szent birodalom új uralkodója – II. Mátyás néven Magyarország és Csehország királya –, akit két héttel korábban, Frankfurtban a birodalom császárává választottak és megkoronáztak, ekkor vonult be népes kíséretével Nürnbergbe. Erre az alkalomra a nürnbergi magisztrátus impozáns díszkaput emeltetett, egyzersmind gondoskodott annak megörökítéséről is: a diadalívet ábrázoló metszetet Peter Isselburggal készítette el. (5. kép) Azzal a mesterrel, akit, ezzel egyidejűleg, a császári udvartartás is megbízott egy nem kevésbé igényes feladattal: az új uralkodó és felesége reprezentatív kettős portréjának megalkotásával. (6. kép)

6. KÉP.
I. Mátyás császár
és hitvese, Anna
Habsburg
főhercegnő.
Peter Isselburg
metszete, 1612

Kérdés mármost, hogy vajon Pázmánynak – illetve azoknak, akik az ő szűkebb környezetéhez tartoztak – volt-e, lehetett-e tudomása minderről? Nos, ebben az összefüggésben merül fel ismét és kerül előtérbe a királyi kancellária titkárának, Ferenczffy Lőrincnek a szerepe és tevékenysége. Aki a fent említett frankfurti és nürnbergi események tanúja, sőt résztvevője volt. Tagja volt ugyanis – Lépes Bálint kancellár titkáráként – az uralkodó, II. Mátyás király magyar kíséretének, s értesüléseiről be is számolt részletesen megírt leveleiben, amelyeket, igaz, nem Pázmánynak, hanem a nádornak, Thurzó Györgynek címezett és küldött.⁸ Mindenesetre nagyon valószínű, hogy Ferenczffy – ha nem is „hivatalos” minőségben, inkább személyes érdeklődéstől indítatva, „magánemberként” – módot talált arra, hogy 1612 nyarán, nürnbergi tartózkodása idején kapcsolatba lépjen a hírneves, az idő szerint sikerei csúcán álló rézmetszővel és nyomdai vállalkozóval, az immár jó ideje ott működő, azaz nürnbergi illetőségű Peter Isselburggal.

Amikor, a következő évben, 1613-ban, a *Kalauz* megjelenítése időszerű lett, Pázmány koncepciója, a tervezett díszcímlapot illetően, bizonyára világos, egyértelmű volt. Nyilvánvalóan Bellarmino főművének címlapját kívánta kiindulópontként felhasználni – nagyon is érthető okokból.⁹ Ugyanakkor bizonyos módosításokkal, amelyek közül leglényegesebb a Patrona Hungariae-feliratú Madonna-ábrázolás – illetve lent, az országcímert – középpontba helyezése, valamint az egyházatyák „helyettesítése” a magyar szentek képeivel és felirataival. Nem kétséges, hogy ezt a megrendelői utasítást valakinek közvetítenie, továbbítania kellett a kivitelező mester számára. Erre a szerepre nyilvánvalóan a bibliofil hajlamú, e téren kellőképp felkészült és jártas királyi titkár, Ferenczffy Lőrinc volt a legalkalmasabb. Mindezt, az ő fent említett kapcsolatait, főként pedig az eddig feloldatlan PI szignatúrát tekintve véve meggyőződéssel állíthatjuk: a *Kalauz* első kiadásának címlapját – az imént vázolt előzmények nyomán – kétségkívül az a rézmetsző készítette és bocsátotta a pozsonyi érseki nyomda rendelkezésére, akit a királyi kancellária titkára, Ferenczffy Lőrinc „választott ki” és ajánlott a szerzőnek, Pázmány Péternek. Az a mester, aki metszeteit számos esetben saját monogramjával jelezte, s aki – ezt nem árt hangsúlyoznunk – a műfaj németországi művelői közül az egyik legtekintélyesebb volt; nevezetesen Peter Isselburg.

Effajta közreműködő szerepre, amelyet a fentiekben a királyi kancellária titkárának tulajdonítottunk, bizonyosan nem volt szüksége Pázmány Péternek 1623-ban, amikor főművének új, második kiadását készítette elő. A korábbi díszcímlap

⁸ Vö.: *Literátor-politikusok levelei Jenei Ferenc gyűjtéséből 1566–1623*, kiad. JANKOVICS József, Bp.–Szeged, 1981 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 5).

⁹ Pázmány döntésében az alapvető szempont az lehetett, hogy művét a Bellarminóéhoz hasonló indítástól, hasonló felkészültséggel és igényességgel alkotta meg. Bizonyára szerepe volt emellett annak a személyes kapcsolatnak is, amely közte és rendtársa, az európai hírvéltudós között alakult ki Rómában, a 16. század utolsó évtizedében. Minderről részletesebben: KOVÁCS Lajos, *Pázmány Kalauza és Bellarmin Disputációi*, Kassa, 1908.; BRITSKEY István, *Pázmány, Szántó, Bellarmino*, Studia Litteraria, 1991, 61–67.

módosításaira, a konkrét változtatásokra vonatkozó instrukcióit ezúttal személyesen közölte a rézmetszővel, a Pozsonyban tevékenykedő Tobias Bidenharterrel. A változtatások legfontosabbika az, hogy az Árpád-ház szentjein kívül két püspök-szent is helyet kapott az új díszcímlap alakos ábrázolásai között. Ők – Szent Adalbert vértanú, illetve Szent Márton, a franciaországi Tours püspöke. Előbbi a térítő tevékenységének fő helyszíne – Esztergom –, és a Géza fejedelem udvarában kifejtett ténykedése, az utóbbi születési helye – Savaria városa az egykori Pannonia provinciában – okán került a „kitüntetett” magyar szentek közé.

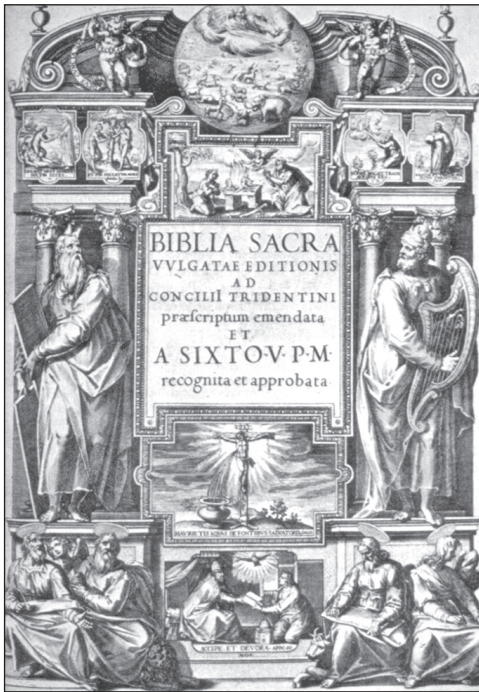
Ezt a módosított címlapot a *Kalauz* több, későbbi kiadásában is viszontláthatjuk. A kompozíció utóélete azonban nem korlátozódik ezekre az esetenkénti pusztá átvételekre. Igaz, többnyire némely elemeiben, részleteiben csupán, de jól megfigyelhető, kimutatható ez a továbbélés – mint, végső soron, egyfajta pázmányi indíttatás – a barokk kor jó néhány, ugyancsak nagy hatású grafikai, könyvművészeti alkotásán. Ez utóbbiak közül ezúttal Káldi György nevezetes Biblia-fordításának és -kiadásának díszcímlapját és kompozíciójának képi előzményeit érdemes közelebbről szemügyre vennünk.

A trentói zsinat egyik határozata értelmében, hosszas és igen alapos előkészületek után, 1592-ben, majd 1593-ban került sor az új Vulgata kiadására. Ezt a szentszék, a római *Sacra Sedes Apostolica* nyomdájából kikerült bibliakiadást V. Sixtus pápa kezdeményezte és szorgalmazta – a címlapon az ő jóváhagyása olvasható¹⁰ –, ám a mű az ő halála után, utódának, VIII. Kelemennek a pápasága idején látott végül napvilágot. Következésképp ez a Róma által hivatalosnak tekintett bibliakiadás *Vulgata Sixto-Clementina*, vagy inkább és gyakrabban *Biblia Clementina* néven vált ismertté a köztudatban és a könyvészeti szakirodalomban.¹¹

A Biblia Clementina eredeti, első kiadásait különlegesen igényes, impozáns és rendkívül részletgazdag díszcímlappal jelentette meg a római *Typographia Apostolica*. E kompozíció méltán sorolható a korszak sokszorosító grafikájának csúcsteljesítményei közé. (7. kép) A monumentális épülethomlokzatot formázó keretdísz lehangsúlyosabb motívumaiként két álló alak jelenik meg, oszlopok között: baloldalt a törvényadó Mózes, jobboldalt Dávid király a hárfával. Fent, díszes keretben ószövetségi jelenetek sora, középen, lent, egymás alatt egy-egy allegorikus ábrázolás, a Szentírásból vett kísérő, értelmező feliratokkal. Ezt az alsó sávban kétoldalt két-két evangélista ülő alakja egészíti ki: balra Máté és Márk, jobbra Lukács és János – valamennyien szimbólumaikkal. Ez a bonyolult, ám rendkívüli körütekintéssel felépített kompozíció – melynek mestere ez idő szerint nem ismert – nyilvánvalóan határozott megrendelői előírások alapján készült. A megrendelői útmutatás bizonyára a római

¹⁰ A Sixto quinto pontificio maximo recognita et approbata.

¹¹ Samuel BERGER, *La Bible au seizième siècle. Étude sur les origines de la critique biblique*, Paris, 1879, 147, ff.; *Bibbia: catalogo di edizioni a stampa 1501-1957: Catalogo collettivo delle Biblioteche Italiane*, ed. Lucio MUGNOLI, Roma, 1983. Az 1593. évi kiadásról: 136, Nr. 762, 7.

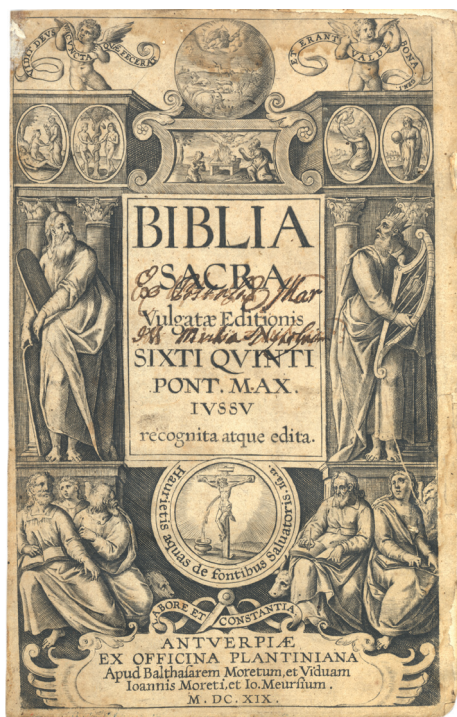
7. KÉP. A *Vulgata Sixto-Clementina* díszcímlapja. Róma, 1593

Università Gregoriana tudós jezsuita professzorainak egyikétől, talán a kötet bevezető írásának szerzőjétől, Roberto Bellarminótól származott.

A Biblia Clementina szövegét, mint a Róma által „hivatalosnak”, autentikusnak tekintett katolikus Vulgata-szöveget, a 17. század eső évtizedeiben Európa majd mindegyik számottevő nyomdája megjelentette. Ezzel egy időben folyamatosan, s mind nagyobb számban készültek és jelentek meg a Vulgata fordításai, különböző nemzeti nyelveken. E kiadványokat egymással összevetve megkockáztatható egy, többé-kevésbé általános érvényű megállapítás. A latin nyelvű későbbi kiadások többsége – ha kisebb-nagyobb módosításokkal is – átveszi és felhasználja a Biblia Clementina eredeti díszcímlapját; ezt figyelhetjük meg, egybeként a Vulgata 1619-ben elkészült antwerpeni, majd az 1620. évi lyoni kiadásán. (8–9. kép) A nemzeti nyelvű – francia, német, lengyel –

kiadások esetében viszont nem ez a helyzet; ezek díszcímlapjai az előzménytől, az 1593. évi római kiadásétól teljesen függetlenek. Jellemző és tanulságos példaként arra a pompásan kidolgozott kompozícióra hivatkozhatunk, amely a latin Vulgata 1621-ben elkészült és Párizsban megjelentetett francia fordításának címlapját képezi.¹² (10. kép) Ezen, az eredeti címlap két „főalakját”, Mózeszt és Dávid királyt két kitüntetett kortárs személyiség helyettesíti: a római pápa, V. Pál és a francia király, XIII. Lajos; ők állnak, méltóságteljes ornátusban, illetve ünnepi díszöltözetben kétoldalt, az *aedicula* oszloppárjai között. Előbbi, mint Krisztus élő földi helytartója, utóbbi, mint a legkeresztényebb király – *Rex christianissimus* – a földkerekségen. Ők ketten, mint az egyedül üdvözítő hit hirdetői és védelmezői, mint a legfelsőbb egyházi és – francia alattvalói szemében – a legfőbb világi hatalom letéteményesei. Az építmény oromzatán, középen az igaz hit (a tiszta igazság) allegorikus megszemélyesítője tűnik fel, ruhátlan nőalak képében, mint *vera Religio (nuda Veritas)*.

¹² Vö. Bettye Thomas CHAMBERS, *Bibliography of French Bibles*, II, 17th century, Genève, 1994 (Travaux d'Humanisme et Renaissance, 282), Nr. 1107.

8. KÉP. Díszcímlap a *Vulgata Sixto-Clementina* 1619. évi antwerpeni kiadásához

9. KÉP. Díszcímlap a *Vulgata Sixto-Clementina* 1620. évi lyoni kiadásához

Nem kétséges, hogy ez a további figurákban, valamint címerekben és feliratokban bővelkedő bonyolult kompozíció egy nagyívű ikonográfiai programot valósít meg. Ami egyértelműen megállapítható: ennek a képi programnak világosan felfejthető, „kódolható” üzenete van, s ez az üzenet igencsak távol került attól a gondolatkörtől, amelyet a *Vulgata* biblia eredeti címlapképe sugall és hirdet. Ennek az 1621-ből származó párizsi kiadványnak – és a további, ugyancsak nemzeti nyelven megjelentetett, közel egykorú *Vulgata*-kiadásoknak – az ismeretében, ebben az összefüggésben lesz különösen figyelemre méltó az a megoldás, amelyet az első magyar nyelvű és teljes szövegű katolikus bibliafordítás, a Káldi-Biblia díszcímlapján figyelhetünk meg; az a kompozíció, amely a fordító, Káldi György elgondolása, útmutatása nyomán készült.¹³ Nyilvánvaló ugyanis, hogy a címlap megformálásához szükséges instrukciókkal ő

¹³ RMK I, 551.; RMNy II, 1352.; A Káldi-Bibliáról és címlapjáról, hivatkozással a korábbi irodalomra: *Szent Biblia = Az európai iparművészet stíluskorszakai: Barokk és rokokó*, szerk. Péter Márta, Bardoly István, Bp., Iparművészeti múzeum, 1990, 53, Nr. 1.31; *Biblia sacra Hungarica. A könyv, amely örök*, szerk. HELTAI János, GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2008 (Bibliotheca Nationalis Hungaricae), 204–205.

maga látta el azt a – név szerint egyelőre ismeretlen – rézmetszőt, akit az idő szerint, 1626-ban, a kiadó, Formika Máté (Matthäus Formica/Formick) bécsi nyomdája foglalkoztatott.

Káldi eljárásának lényege a korszak latin nyelvű Vulgata-kiadásaihoz hasonló. Ahogy azok, úgy ő is a Biblia Clementina eredeti, római kiadásának díszcímlapjából indul ki, alapvetően annak felépítését, kompozícióját követi. Átemeli, megtartja a domináns motívumokat – Mózes és Dávid király monumentálissá növesztett alakjait és a négy evangélistát –, s elhagyja mindazt, amit elhagyhatónak vél; ezeket új elemekkel, motívumokkal, figurákkal és feliratokkal helyettesíti. Teszi ezt mindkét változat esetében, minthogy a Káldi-Bibliának – ugyanannak az 1626. évi bécsi kiadásnak –, mint köztudott, két különböző címlap-variánsa van. (11–12. kép) Az első változaton, a „*Szent Biblia...*” kezdetű szövegtest alatt egy ugyancsak négyzetes alakzat jelenik meg, amelyben egy sajátos, ebben a kontextusban egyedülálló képi összeállítás látható: középen Loyolai Szent Ignác álló alakja, körülötte az álta-

la alapított Jézus-társaság négy illusztris tagjának mellképével. Utóbbiak közül Xavéri Szent Ferenc (1506–1552) az egyetlen, aki a *Biblia* kiadásának évében a katolikus egyház szentjei közé tartozik. A további három szereplőt az őket megnevező felirat a *beatus* (boldog) jelzővel (mármint annak kezdőbetűjével) illeti; ők – Borgia Szent Ferenc (1510–1572), Kosztká Szent Szaniszló (1550–1568) és Gonzaga Szent Alajos (1568–1591).

Nem tudhatjuk pontosan, legfeljebb sejtéseink lehetnek arra vonatkozóan, vajon mi indította Káldi Györgyöt arra, hogy utóbb lemondjon ennek az ötalakos csoportnak a megjelenítéséről. Tény, hogy a második variánsban – azokban a kötetekben, amelyek valamivel később és jóval nagyobb példányszámban kerültek ki a nyomdából – ez a „rendhagyó” alakzat nem szerepel.¹⁴ Lehetséges, hogy, miután szembesült az első változattal, Káldi felismerte: rendtársainak ez a változtatott együttese – mint sajátos „szellemi arcvonal”, újabb keletű és rossz emlékü

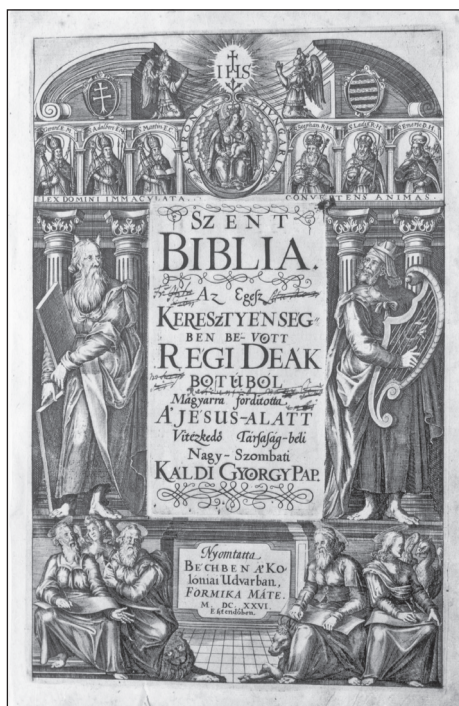
10. KÉP.

Díszcímlap a *Vulgata Sixto-Clementina* francia kiadásához. Párizs, 1621

¹⁴ Ily módon lemaradt arról annak a majuszkulás feliratnak a folytatása, amely a szövegtest feletti vízszintes sávban indul, e szavakkal: *Lex Domini Immaculata convertens animas* (Az Úr törvénye tökéletes, enyhíti a lelket). A zsoltsáridézet forrása: Ps. 19 (18), 7.

11. KÉP.
A Káldi-Biblia díszcímlapja.
Első változat. Bécs, 1626

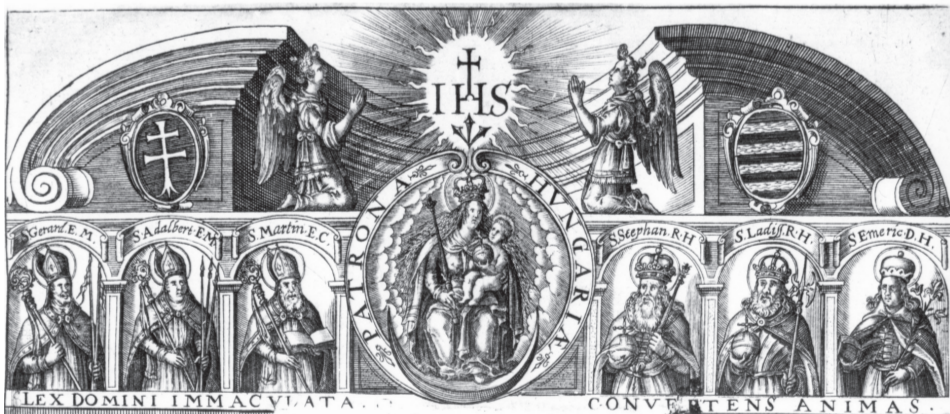

12. KÉP.
A Káldi-Biblia díszcímlapja.
Második változat. Bécs, 1626

kifejezéssel élve: valóságos élcsapat – nem biztos, hogy egyöntetű lelkesedést keltené a biblia használói, olvasói, a majdani „befogadók” körében. Némelyeknek tettszene nyilván, másoknak kevésbé, vagy egyáltalán nem. Márpedig ezt neki, aki az ország katolikus népességét, annak egészét kívánja megszólítani – amint ezt az „oktató intésben”, a kötet bevezetőjében meg is teszi –, illő tekintetbe vennie. Ami az elszánt és elhivatott rendtársakat, a boldog és üdvözült jezsuitákat illeti, lehet, hogy belőlük ezúttal kevesebb több lenne. Mindenesetre óvakodnia kell attól, hogy túllőjön a célon.

De mi is itt a cél voltaképp? Erről, azaz Káldi György felfogásáról és iránymutatásáról, amely híveinek, a hazai katolikusoknak szól, ha nem is a verbális közlés eszközével, de talán minden elokvens okfejtésnél és megnyilatkozásnál többet, lényegesebbet mond maga a kompozíció. A díszcímlap, a maga összetettségével, a megfellebbezhetetlen előzményre történő világos utalással (szóban és képben), főként pedig az újonnan megformált és beemelt ábrázolásoknak azzal a sorozatával, amelyet a képmező felső részén látunk, s amely e grafikai alkotást kiváltképp hatásossá teszi.

Példás összhangban azzal, amit a kötet tartalmaz – hisz a kinyilatkoztatás, a Szentírás szólal meg benne, a római Szentszék intencióját és interpretációját

13. KÉP. Részlet a Káldi-Biblia díszcímlapjáról

követve, a magyarok nyelvén –, az ország, a *regnum* égi oltalmazói jelennek meg és vonulnak itt fel, éspedig alaposan átgondolt, felettébb invenciózus összeállításban. A megdicsőült magyar szentek kiválasztása, csoportosítása részint nagy múltú, régi, illetve kevésbé régi tradíciót követ, részint, bizonyos tekintetben, át is formálja, megújítja azt. Az Árpád-ház szentjei között Erzsébet itt nem szerepel; e körből azok maradtak – István és László király, valamint Imre herceg –, akik az ország tényleges (illetve, Imre esetében deignált) uralkodói voltak. A szentéletű püspökök köre viszont kibővült: Márton és Adalbert mellett az utóbbi kortársa, Imre herceg egykori nevelője, Gellért csanádi püspök is helyet kapott. Némiképp újszerű tehát az összeállítás, ám körültekintő, meggyőző és konzekvens. (13. kép)

Térítő főpapok egyfelől; egyikük a *regnum* ősi földjének szülötte, a másik kettőt ide, e földre vezette a gondviselés. A keresztény hit terjesztésén, a hit védelmében munkálkodtak mindhárman – itt, az országban, vagy a tágabb Európában; közülük ketten az életüket is adták ezért. Uralkodók másfelől, akik a királyság ősiségét, históriájának dicső kezdeteit idézik, s akiket – tetteik, elhivatottságuk okán – nem érdemtelenül emelt választottai közé a római anyaszentegyház.

Az örök haza, a mennyek országának lakói ők immár, valamennyien, akik itt felsorakoznak, akiknek a képe itt, a Mária alakját kétfelől övezve megjelenik. Helyük ott van, a mennyek királynőjének oldalán, amint azt a jól kiérlelt kompozíció centrális motívuma sugallja. Mi több, „szó szerint” és félreérthetetlenül ki is fejezi. Közbenjárásuk, ahogy eddig, a múltban sem volt, úgy most és a jövőben sem lesz, mert nem lehet hiábavaló. A *regnum* ugyanis, alapítójának akarata szerint az Istenanya különös oltalma, pártfogása alatt áll. Ezt nyomatékosítja a Madonna-ábrázolás hangsúlyos, nagybetűs felirata: *Patrona Hungariae*.

Mindennek rövid összegzéseként megállapíthatjuk: egyedülállóan koherens, következetes az az eljárás, ahogy a Káldi-Biblia címlapképe a korszak magyar katolikusaiknak *credóját*, a jezsuita patriotizmus ideáját a vizuális ábrázolás nyelvén megje-

leníti és hirdeti. Ehhez bizonyára szükség volt a bibliafordító, Káldi György pontos, akkurátus megrendelői instrukcióira. Ám nem csak azokra. Talán nem túlzás, ha azt állítjuk: ahhoz, hogy ezek az előírások egyáltalán megfogalmazódhassanak – mi több: ahhoz, hogy Káldi fordítása elkészüljön és kiadásra kerüljön –, az előzmények ugyancsak nélkülözhetetlenek voltak. És itt nem csak a távoli, az előző századból származó, Rómától átvett előzményről, a latin Vulgata-kiadásról és annak eredeti címlapképéről van szó. Pázmány Péter főműve, a *Kalauz* két kiadásának címlapvariánsai, s tágabb értelemben: a primás-érsek munkássága nélkül a Káldi-biblia, s annak üzenet-értékű díszcímlapja aligha készült volna el.

ARS POETICA-SZERŰ SZONETTEK, SZONETT-SZERŰ ARS POETICÁK

Arany János: Az *ihlet perce* és a *Naturam furcâ expellas...*¹

Hány szonettje van Arany Jánosnak?

Mind az Arany Jánosról szóló irodalom,² mind a magyar nyelvű szonettet feltérképező verstani, költészettani kutatások³ megegyeznek abban, hogy az életműben csak egyetlen szonett található, éspedig az 1855-ben készült *Az ihlet perce* című. Egy másik Arany-versnek, az 1877-es születésű *Naturam furcâ expellas...* címűnek sikerült jól elrejtőznie a szonett versformáját és az Arany-költészet verstani sajátosságát vizsgálók árgus tekintete elől. Egyedül Hankiss Elemér említette ezt a verset futólag szonettként,⁴ mivel őt nem feszélyezte az Arany-szakirodalomban öröklődő határozott állítás tehetetlenségi ereje, azonban ez irányú megjegyzése visszhangtalan maradt. Az egyetlen szonettre vonatkozó állítások ez után is folyamatosan csak *Az ihlet percét* emlegették.

Valószínűleg a *Naturam furcâ expellas...* jelentéktelennek látszó volta miatt kerülhette el a szonett formájával és hagyományával történő szembesítést. A szöveg ugyanis strófatagolásával (8+4+2) mintha a hagyományos és megszokott szonettforma könnyen észrevehető sajátosságát (4+4+3+3) igyekezne szinte szándékosan elkerülni. Azonban a szonett „flexibilitása”, amely valószínűleg az életképességét biztosította, olyan nagyfokú, hogy a különböző variációk számbavétele szinte lehetetlen.⁵ A sorok száma azonban árulkodó lehet. A 14 soros verset a forma variációinak

¹ A dolgozat megírását az OTKA 81405. számú Sabbatical ösztöndíja segítette

² Pl. TOLNAI Vilmos szerint *Az ihlet perce* Arany „egyetlen szonettje; sem előbb, sem utóbb nem él vel a formával, melyet irodalmunkban néhány kísérlet után Kazinczy honosított meg.” (*Arany János szonettje*. Budapesti Szemle, 1927. nov., 207. kötet, 600. sz., 289.) A kritikai kiadás Voinovich Géza által írt jegyzete szerint is ez az „[e]gyetlen szonettje Aranynek.” ARANY JÁNOS *Összes művei I. Kisebb költemények*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1951, 484. (A továbbiakban: AJÖM I.). Egyetlen szonettként említődik továbbá: J. SOLTÉSZ Katalin, *Arany János verselése*, Bp., Akadémiai, 1987, 45–46; KERESZTURY Dezső, *Mindvégig, Arany János (1817–1882)*, Bp., Szépirodalmi, 1990, 153.

³ Pl. KUNSZERY Gyula, *A magyar szonett kezdetei*, Bp., Akadémiai, 1965, 101; *Szonett aranykulcs, 1001 szonett a világirodalomból*, vál. SOMLYÓ György, Bp., Orpeusz, 1991, 680.

⁴ HANKISS Elemér, *A népdaltól az abszurd drámáig (Az irodalmi mű egy alapvető strukturális mozzanatáról)* = Uő., *A népdaltól az abszurd drámáig*, Bp., Magvető, 1969, 69.

⁵ SZIGETI Csaba, *Magyar versszak*, Bp., Balassi, 2005, 330.

gazdagsága miatt a kutatók már önmagában a szonett meghatározójaként szokták felfogni.⁶ Mózes Huba idéz is könyvében Arany strófaszerkezetével megegyező, a shakespeare-i formához hasonlítható Ferencz Győző szonettet (*Egy próbálkozásra*), amely szótagszámban is megegyezik Aranyéval. Ez is 8 és 9 szótagos sorok váltakozásából építkezik.⁷

Az Arany-vers rímképlete is hasonló jellegzetességet mutat, úgy látszik mintha a két meghatározó nagy hagyománynak, a Petrarca, majd az itáliai reneszánsz költészet által mintává tett változat rímszerkezetét (abba/abba/cde/cde), valamint a másik, a Shakespeare által ismertté lett típus versszakfelosztását és a rímképletét (abab/cdcd/efef/gg) ötvözné egyedi módon (abbacdd/eeff/gg). A szótagszáma szintén eltér a „rendes” szonettól. A 8–9 szótagú sorok a klasszikus, és a XIX. századi verstani gondolkodásban példának megtevése petrarcai szonett 10–11 szótagos soraitól távolítanak el.⁸ Arany verse a szonett egy másik jellegzetességének azonban annál érdekesen felel meg. Az itáliai hagyomány által nem kötelezően, de gyakran alkalmazott szillogizmus jellegű logikai szerkezet,⁹ nálunk a Kazinczy Ferenc által is műfaji kívánalomként hangoztatott azon jellemző,¹⁰ hogy a két háromsoros záró versszak visszaül az első két négysoros versszakra, Arany Jánosnak ebben a versében is megtalálható. Itt a második versszak logikai ellentétet képez az első nyolcsoros versszakkal, amennyiben a gyermekkori hangnélküli tőkharangot, a kurzívval is kiemelt vágyott felnőttkori „valódi” haranggal állítja szembe. Ez az időszembesítésből eredő logikai ellentét azonban az utolsó sorban elveszti a szembeállításból létrejött egyensúlyát és különös feszültségforrássá válik az, hogy a felnőttkori „hangtalan” kongatásban a szembeállító szerkezet visszamenőleg párhuzamként értelmeződik át. A vers az időszembesítő verstípus fő sajátosságára, a hajdani és a jelenbeli szembesítésének a retorikájára épül, amely különösen az 1849 utáni magyar költészetben vált gyakori vershelyzetté. Arany Jánosnak *A lantos* (1849), *az Évek, ti még jövődő évek* (1850) a *Letésem a lantot* (1850), *Ősszel* (1850), *A lejtőn* (1857) című verse is ezt a felépítést ölti magára. Az időszembesítés, a múlt és a jelen ellentéte azonban a *Naturam furcâ expellas...* című versben látszólagos, hiszen ebben a szembeállító szerkezetben valójában éppen az egyenrangúságuk fejeződik ki.

Nemcsak az itáliai szonett e szerkesztési sajátosságát, hanem a shakespeare-i szonettnek az utolsó két páros rímű sora által sugallt summaszerű, epigrammatikus

⁶ Vö. SZEPES Erika, SZERDAHELYI ISTVÁN, *Magyar verstan*, Bp., Gondolat, 1981, 465; MÓZES Huba, *Míves munka a vers. A szonett kötöttsége és kötetlensége*, Miskolc, Bíbor, 2004, 57.

⁷ MÓZES, *i. m.*, 14–15.

⁸ Mózes Huba 6 és 14 szótagszám közötti sorfajtákat nevez meg a szonett jellemzőjeként (*Uo.*, 22.), azonban a 19. századi magyar verstani hagyomány a szonettet – a Shakespeare féle változatával nem számolva – egyértelműen 10–11 szótagszámúként gondolta el. Vö. KAZINCZY Ferenc, *Szonett = KAZINCZY Ferenc művei I., Verseik, műfordítások, széppróza, tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi, 1979 (Magyar remekírók), 810.

⁹ Vö. JOHN FULLER: *The Sonnet*, London and New York, Methuen, 1986, 2–3.

¹⁰ KAZINCZY, *i. m.*, 808–809.

jellegét¹¹ is kiaknázza a *Naturam furcâ expellas...*, ami egy csattanószerűen tömör, a befejezettségét hangsúlyozó kompozíciót eredményez.

Arany Jánosnak tehát két szonettje van, egy szabályos, amely a nemzeti irodalomban a Kazinczy által megszokottá tett petrarcái formát ölti precízen magára (*Az ihlet perce*) és egy másik, a XIX. századi műfaji, verstani szempontok alapján még szabálytalannak tekinthető változat, amely inkább a shakespeare-i – hazánkban a 19. században csak kevésbé ismert és elismert – változatra hasonlít (*Naturam furcâ expellas...*). Ez utóbbi a rendhagyó volta miatt kerülhette el eddig a számbavételt. A szonett lehetőségét a *Naturam furcâ expellas...* kapcsán azért érdemes hangsúlyozni, mert – ebben egyetértve *Az ihlet percét* egyetlen Arany-szonettnak nevező Somlyó Györggyel¹² – ez a versforma a magyar irodalomban a Nyugat modernségével asszociálódott, ami miatt az előzményei kikerültek az irodalmi tudatból, ellentétben a nyugat-európai változattal, amely tradíciót felidézően tapadt a reneszánsz gyökeireihez, hogy aztán a romantikus, majd a szimbolista mozgalmakban (legismertebb képviselőinél, Baudelaire-nél, Verlaine-nél, Mallarmé-nál) teljeshedhessen ki újra.¹³

Ars poeticákról, szonettekről, *Az ihlet percéről*...

A *Naturam furcâ expellas...* nemcsak szonett voltát, hanem az ars poetica jellegét is el tudta rejteni. Címe nem szokott előkerülni Arany ilyen témájú verseinek a felsorolásában és a szöveg értelmezői sem említik ezt az olvasati lehetőségét. Pedig igenis ars poetica ez is, csak hogy a költői hitvallás hagyományát nem a parodisztikussággal árnyalja, mint a *Vojtina Ars poeticája*, hanem önironikussága és erős lírai jellege határolja el a didaktikus, ízlésnevelő tónusú versbeszédétől. Azonban a szöveg arról szól, ami az ars poeticák alapvető témája szokott lenni, vagyis azt fejt ki, hogy a vers beszélője mit gondol a költészetről, illetve ahogy a romantika utáni időszakban keletkezett fajtájára jellemző, hogy mi a véleménye a saját költészetéről. Csak hogy

¹¹ FULLER, *i. m.*, 15.

¹² Vö. „A magyar szonettnak kezdetei alig kapnak helyet a mai magyar irodalmi köztudatban. Amit nemcsak (nem is olyan régiségük) magyarázhat (hiszen a magyar szonett megjelenése az európai térképen a késeiek közé sorolható), sokkal inkább a magyar irodalomtörténet-írás bizonyos – itt részletesen nem taglalható – szemlélete, amely már a magyar szonett 18. századvégi, 19. század elejei megjelenésekor fellobbant szonettáborúban szignifikánsan megnyilvánult; s emellett persze az a tény is, hogy a magyar irodalomban a szonett sajátos módon „modern” műformának számít, hiszen igazában csak a 20. században kezdett kiteljesedni. Vajon hányan tudják, a szűkebb „reformkoros” irodalmárokon kívül, hogy az első magyar szonettet Faludi Ferencnek köszönhetjük, és nem Kazinczynak? Sőt, hányan ismerik akár Kazinczy vagy Kölcsény szonettköltészetét, Virág Benedek formai szempontból még a szonett számtalan forma-változatai között is egyedülálló világirodalmi novumot jelentő, antik-mértékes szonettjeit? De akár Arany János egyetlen, ám valóságos ars poeticának tekinthető szonettjét?” (*Szonett aranykulcs...*, *i. m.*, 679–680.) Szigeti Csaba a magyar szonett kezdeteit – hangsúlyozva a képlékenységet – jóval korábbi időpontra helyezi (SZIGETI, *i. m.*, 304–305.)

¹³ Vö. Sandra L. BERMAN, *The Sonnet Over Time. A Study in the Sonnets of Petrarch, Shakespeare and Baudelaire*, Chapel Hill and London, University of North Carolina, 1988 (Studies in Comparative Literature, Number 63.), 8.

a lírai beszédmód nem engedi érvényre jutni az ars poeticáknak azt a sajátosságát, hogy mechanikusan azonosságot feltételezhessünk a költői én és az életrajzi szerző között, itt ugyanis inkább a szonettre jellemző szerepjátékszerű személyesség, a jóval stilizáltabb és metaforikusabb önéletrajziségra utaló énkép tűnik elő. Továbbá hiányzik a más költői gyakorlattal szembesítő, és ebben a szembesítésben a sajátot kiemelt és javallt pozícióba helyező szemlélet, az a kioktató tónus, amely olyannyira antipatikussá tudja tenni az ilyen típusú ars poetica beszédmódot. Sőt – ellentétben a költői hitvallás mindennemű tradíciójával – itt éppen saját költői beszédének jelentéktelensége és kisszerűsége kerül a középpontba.

A műfajra jellemző tradicionális meghatározottság, az önmagát komolyan vevő, önérvényesítő, deklaratív beszédmód hiánya miatt válhatott tehát rejtőzködővé Arany János ars poetica jellegű verseinek pár darabja. Egyike ezeknek a *Naturam furcâ expellas...*, amely nem vált az életmű közismert és ars poeticaként elismert, számon tartott szövegévé, sőt még a verstani jellegét is sikeresen leplezni tudta.

A két elrejtőző jellemvonása a szövegnek, az ars poetica jelleg és a szonett-szerűség ellentétben áll egymással. Míg a szonett – vagy, ahogy a 19. században Virág Benedek nyomán a zeneiségére utalva nevezték: a *hangzatka* – általában a lírai dalra jellemző forma, amelynek az akusztikája a domináns vonás, addig az ars poetica nem a lírai, hanem a didaktikusabb episztolai hagyományból nőtt ki, és nem a bensőséges érzelmeivel, nem is a zeneiségével hat, hanem az olvasónak szinte már kiszóló önkinyilvánításban, a logikai-esztétikai érvelés józanságában és meggyőző erejében mutatkozik meg. Nem csoda, hogy a két lehetőség csak nehezen hozható össze egymással. Mózes Huba antológiájában is egy olyan vers található, amely mindkét poétikai funkció megvalósítására vállalkozott (Fábri Péter: *Ars poetica doloris*).¹⁴

Arany Jánosnak már az 1855-ös keletkezésű *Az ihlet perce* című verse is e két jellemvonás ötvözésére tett kísérletnek tartható, bár ebben a korábbi versében nem annyira a tudatos alkotói módszer, hanem ezzel ellentétesen az ihletszerű kegyelmi pillanat káprázata válik a megszólító formulával induló kilencedik sorban ajánlottá, amelynek segítségével az ars poetica érvelő beszédmódja a szonett asszociációsabb, metaforikusabb természetéhez idomul. Ez valóban az egyetlen szabályos szonettje Arany Jánosnak, szótagszámát (10–11 szótagos sorok) és a rímképletét tekintve is (abba/abba/cdc/ddc¹⁵) beleillik a petrarcai variánsok közé. Ez a vers azonban kerül mind az ars poeticára, mind a szonettre jellemző személyes grammatikát, hasonlattal indít („Mint a szerelmes boldog álminál”), de a szerelmi érzést (a szonettforma a reneszánszkori hagyománya következtében leginkább a szerelmi tematikával párosul) nem önmagára vonatkoztatja, hanem csak a művészi alkotás érzésvilágának a megjelenítője lesz. Hasonlóan a *Toldi* első sorához, amely

¹⁴ Mózes Huba, *Kötött formájú költemények antológiája*, Bp., Balassi, 1997, 274.

¹⁵ *Az ihlet percének* a rímképletében korrigáltam a J. Soltész Katalin könyvében található sajtóhibát. (J. SOLTÉSZ, *i. m.*, 296.)

hasonlattá alakítja Toldi Miklós egész történetét („Mint ha pásztortűz ég őszi éjszákán”), a lírai tartalom, a személyes involváltság lehetősége itt is csak ebben az elszemélytelenített, eltávolított formában idéződhet fel. A hasonlított általánosítása is megakadályozza a szonetthez illő lírai mondanivaló kiteljesedését („Úgy lebben olykor a művész elébe / teljes tökélyben a szűz ideál”), majd az aposztrophéval történő folytatása („Reszkess az égit így elveszíteni!”) hártja el végleg a lírai szubjektivitást. A megszólítás az utóbbi évtizedekben került a líraelméletek középpontjába. Jonathan Culler¹⁶ a lírai szöveg konstituálására szolgáló alakzatként hívta fel rá a figyelmet. Paul de Man¹⁷ a prosopopeia retorikai szóképeként elsősorban az önéletrajz kapcsán a líra antropomorfizmusának meghatározó trópusaként tárgyalta.¹⁸ Az aposztrophé teoretikusai tehát az aposztrophét a lírai beszédmódhoz kötik. Ebben a versben azonban sokkal inkább az ars poeticákra jellemző konkrétabb vocativus jelenik meg, vagyis a versköltésre vonatkozó tanácsadás formáját, a mester által a tanítványnak adott tanács megszólító módját ölti magára, ami az antik költészetben az „oralitás metaforájá”-t,¹⁹ a közvetlenséget biztosító nyelvi funkciót jelentette. Szabályosabb szonettformája ellenére tehát *Az ihlet perce* inkább köthető az ars poetica klasszikus beszédhelyzetéhez, hiszen a líraiság kevésbé domináns benne, mint a *Naturam furcā expellas...*-ban.

Az ihlet perce azonban nem csupán a két különböző vershagyomány egyesítésére tett kísérletének tekinthető. Ez a verse Aranynek ugyanis még egy különös rájátszást is tartalmaz, amely éppen az ars poetica jellegét kérdőjelezi meg. A szöveg Kazinczy Ferenc modorában íródott, amelynek következtében *Az ihlet perce* leginkább a széphalmi klasszikus A *'sonett' Múzája* című 1809-ben keletkezett szonettje imitációs átírásának is tartható, de Arany verse több más Kazinczy-szonett fordulatait is magába sűrítette. Az Arany-vers kezdő sora egyértelmű utánzás (Kazinczynál: „Mint a szerelmes járja szép párjával” – Aranynál: „Mint a szerelmes boldog álminál”), míg az utolsó sorában egy másik Kazinczy-szonett *A kötés napja* című utolsó sorának az emlékezete kísért (Kazinczynál: „Ezt nyögte az édes lyány: Tiéd! Tiéd!” – Aranynál: „Perc a tiéd, egy perc, az isteni!”), és „szinte minden sorában van egy-egy Kazinczy-féle szó, fordulat, kifejezés, szó- és mondatfűzési sajátosság: ideák, gráciák, rózsafelhő, tündéralak.”²⁰

¹⁶ Jonathan CULLER, *Aposztrophé*, ford. SZÉLES Csongor, Helikon, 2000, 372: „indokolt lehetne az aposztrophét úgy felfogni, mint azt a figurát, amely a legradikálisabb, legzavarbaejtőbb, legmesterkéltbb és legmisztikusabb a lírában, sőt lehetséges lenne ezt az alakzatot magával a lírával azonosítani.”

¹⁷ Paul DE MAN, *Az önéletrajz mint arcrongálás*, ford. FOGARASI György, Pompeji, 1997/ 2–3.

¹⁸ Vö. „A prosopopeia a költői érzékelés és olvasás modelljének tűnik, amely ennek az alakzatnak a hatásában önmagát »alapozta« meg.” (BETTINE MENKE, „Ki beszél? A beszélő én alakzata a retorika történetében”, ford. TÖRÖK Ervin = *Figurák*, szerk. FÜZI Izabella, ODORICS Ferenc, Bp.–Szeged, Gondolat-Pompeji, 2004, 105.) „A prozopopeiában de Man azt a retorikát ismerte fel, amely az önéletrajzot és a lírát megalapozza...” (BETTINE MENKE, „Az olvasás 'prosopopeiája' de Mannál. Az életmű kiüresedése”, ford. ÁRMEÁN Otília = *Paul de Man „retorikája”*, szerk. FÜZI Izabella, ODORICS Ferenc, Bp.–Szeged, Gondolat-Pompeji, 2004, 33.)

¹⁹ William WATERS, *Poetry's Touch, On Lyric Address*, Ithaca and London, Cornell University Press, 2003, 21.

²⁰ Tolnai, *i. m.*, 290.

Tolnai Vilmos mutatta ki, hogy az Arany versében kifejtett álláspont – az ihlet szerepének hangsúlyozása – viszont ellentétes a Kazinczy által hangoztatott nézetel, amely éppen az alkotási láz csillapulta után bekövetkező, tudatos és higgadt költői munka jelentőségét hangoztatta: „Arany tehát Kazinczyt saját költői formájában cáfolja, palinodiát, és nemes paródiát ír róla.”²¹ – vonta ezért le a következtetést. Vagyis *Az ihlet perce* nemcsak szonettformában írt ars poetica, hanem egyben Kazinczy stílusának és kedvelt versformájának, a szonettnek is paródiája. Ez a vers a klasszicista alkotási mód ellenében a romantikára jellemző ihletett zseni alkotómódszerét hangoztatja, úgy, hogy a hazai irodalomban a klasszicizmus-hoz társított szonett formáját és Kazinczy beszédmódját, szókészletét használja fel ennek kifejezésére. Tehát a szöveg által javallt alkotómódszer, a romantikus ihletettséghöz társított eredetiség itt mindenféle eredetiségnek – a formának és a nyelvhasználatnak – a tagadásában fejeződik ki. A vers így egyszerre mutatja a klasszicista és a romantikus ars poeticák sajátosságát. Formája és Kazinczy imitálása a poeta doctus voltot, a „Bildung”-ra épülő költészetfelfogást, a kifejtett tartalom viszont inkább a romantikára, a zsenikultuszra jellemző ösztönösebb, az ihlet szerepét hangsúlyozó alkotásmódnak a kívánalmát hangoztatja. Ennek a disszonanciának a fényében pedig felvetődhet a kérdés, hogy mennyire lehet komolyan venni. Azaz valóban ars poeticának, Arany János alkotói módszeréről szóló versnek tartható-e vagy inkább olyan irodalmi játéknak tekinthető, amely a tradícióval épít ki egy érdekesen ellentmondásos viszonyt, tematikusan megújítva, de egyszerre ironizálva is az irodalmi népiesség előtti formát és nyelvezetet. Olyan ars poetica ez inkább, amely azzal játszik el, hogy egy Kazinczy típusú költő milyen ars poeticát írna az 1850-es években. Az 1855-ben a Hölgyfutárban még Szende Rafael – stílusosan sokatmondó – szerzői név alatt megjelenő vers parodisztikus jellege, a benne megszólaló Kazinczy-hang ugyanis az ars poeticának azt a vonását gyengíti, hogy a benne beszélőt Arany Jánosnak tekinthessük, és a versben elmondottakat valóban Arany János poétikai nézetének vélhessük.

Tolnai Vilmosnak a paródiára tett megjegyzése ma már finomításra szorul. Ez az első szonettje Aranynek a paródia kétféle felfogása közötti átmenetet mutatja. Az az imitációs értelmű, csúfoló felhang nélküli *parodia* (vagy talán helyesebb lenne centónak vagy pastiche-nak nevezni, hiszen több Kazinczy-versből hord össze szavakat és kifejezéseket) és a későbbi paródiafelfogásokra jellemző gúnyolódóbb hangvétel ötvöződik e versben szorososan egyé. A versszöveg egyszerre használja fel Kazinczy stílusát és kedvelt versformáját, de egyben ki is fejezi a távolodást tőle azzal, hogy a benne megfogalmazódó poétika éppen ellentétes a Kazinczy-féle szonetthez társítható mesterkélt szerkesztettségre utalóval. A nyílt gúny azonban nem jelenik meg benne, de a forma és a tartalom közötti feszültség miatt egy egyszerű imitációhoz képest nagyobb szerepet kap a Kazinczy-féle modorral szembeni finom távolságtartás.

²¹ *Uo.*, 92.

Az *ihlet percében* leginkább megcélzott Kazinczy-vers, *A' Sonett' Múzája*²² azért különleges, és teszi Arany eddig egyetlennek tartott szonettjét még fokozottabban többértelművé, mert a széphalmi mesternek ez az 1809-ben készült verse már maga olyan ars poetica jellegű metavers, vagyis szonett a szonetról, amelyben „Kazinczy magát a formát avatja tárgyává, amikor a négyeseket hármassal sorokkal összefűző Szonett-múza tevékenységét a menüettet járó pár táncához hasonlítja.”²³

³ Tehát az Arany által parodizált vers maga már erőteljes visszacsatolást tartalmaz, hangsúlyosan figyelmeztet önmaga megcsináltságára (az 1809. május 26-án elküldött változatnak a nyolcadik sora egyértelműen önmaga szonettformájáról szól: „A négyes összefűzve hármassal”). A szonettnek – úgy látszik – terjedelmi szabályozottsága miatt erős a hajlama az ilyen típusú, önmaga műfajára, formájára, megcsináltságára reflektáló versbeszédre.²⁴ Bahtyin is éppen a szonetról szólva szembe-sült a paródia témaátlényegítő szerepével: „A szonettforma, ha paródiában jelenik meg, egyáltalán nem műfaj, vagyis egy egész formát jelenít meg, hanem csupán az ábrázolás egyik tárgyát; itt tehát a szonett a paródia szereplője. A szonett paródiájában föl kell ismernünk a szonettet, annak formáját, sajátos stílusát, látásmódját, azt a módszert, mellyel a világ jelenségei között válogat, és amellyel értékeli ezeket, egyszóval meg kell benne látnunk a »szonettszerű világszemléletet«. A paródia a szonettnek ezeket a jellegzetességeit bemutathatja és kicsúfolhatja jól vagy rosszul, mélyebben vagy felületesebben – de mindamellet soha nem lesz szonett, csak a szonett megjelenítése.”²⁵

Kunszery Gyula szerint Kazinczynak ez a szonettje az első „szonett a szonetról” a magyar irodalomban,²⁶ majd a széphalmi mester utáni példákat is említ (Töltényi Szaniszló: *Sonet*, Fenyéry Gyula: *A Szonett*).²⁷ Ahogy az ars poetica, úgy a szonett is

²² Mint a Szerelmes járja Tánccosával / Menüette' keccsel-tellyes lépteit, / S ígéri a Szála' torlott rendeit / Enyelgő vissza s vissza-fordultával: // Honom Ausónia' narancsgallyával / Körülöelve fóm' szög fürteit, / Úgy járom én a dal' lejtéseit, / A négyes összefűzve hármassal. // Borág köríti mostan homlokom'; / Ott, hol Tokaj nyújt nektárt Istenének, / Víg szárnyokon kél a nem-hallott ének. // E szép vidék lön kedves birtokom; / Eggy új Tibull itt megdicsőjtett engem, / S én őtet és hölgyét örökre zengem. (KAZINCZY Ferenc *összes költeményei*, II., s. a. r. GERGYE László, Bp., Balassi, 1998 (Régi magyar költők tára, XVIII. század.), 51. Ez a vers más, népszerű kiadásokban *A szonett muzája*, illetve *A sonetto műzsája* címen található.

²³ GERGYE László, *Műzsák és Gráciák között, Kazinczy Ferenc és a gráciaköltészet*, Bp., Universitas, 1998, 100.

²⁴ Léon Émile KASTNER, *Concerning the Sonnet of the Sonnet*, The Modern Language Review, Vol. 11, No. 2, 1916, 205–211. – kiegészítve M. MOREL-FATIO könyvét (*Revue d'Histoire littéraire de la France*, 1896), amely francia szonetról írt szonetteket mutat be – XVII–XVIII. századi spanyol (Lope de Vega), olasz (Paolo Abriani), francia (Régnier Desmarais), német (Johann Burkhard Menke, Daniel Schiebeler) és angol (Thomas Edwards, John Payne Collier, William Fitzgerald, James Y. Gibson) szerzőktől származó imitációs jellegű, szonetról írt szonetteket sorol fel. Az angol irodalomban további példát is találni pl. Robert Burns: *A Sonnet upon Sonnets*, Wordsworth: *Nuns Fret Not at Their Convent's Narrow Room*, John Keats: *On the Sonnet*, Dante Gabriel Rossetti: *A Sonnet* – csak az ismertebbeket említve.

²⁵ Mihail Mihajlovics BAHTYIN, *A regénynyelv előtörténetéhez* = Uő., *A szó esztétikája*, vál., ford. KÖNCZÖL Csaba, Bp., Gondolat, 1976, 228.

²⁶ KUNSZERY, *i. m.*, 34.

²⁷ Uő., 67., 70–71.

hajlamos az önmagára irányuló kétértelműségre. Ennek következtében alakulhattott ki egy olyan olvasati lehetősége, amely a túlzottan komolyan veendő tradícióval szemben egy játékosabb, a metavers felé hajló lehetőséget is felkínál.

Az *ihlet percének* ez a rájátszó, két ízlésvilág között kompromisszumot kötő sajátossága azt jelzi, hogy a szöveg mintha érzékelte volna a „szonett-háború” néven elhíresült vita érveit és azt a hazai sajátosságot is, amelynek következtében hazánkban a romantikusnak tartott és a népiességgel kapcsolatba hozott szerzők az 1830-as évektől kezdődően elfordultak a szonett formájától, mert úgy érezték, hogy a túlzottan szabályozott forma a tizenégy sor Prokrusztész ágyába kényszeríti a költői képzelőerőt, a kötetlenül szárnyalni akaró invenciót.

A *Naturam furcā expellas...* paradoxonjai

Látható, hogy a kétféle műfajisággal járó hangvételt és hagyományt nehéz összeegyeztetni, nem csoda hát, hogy komoly szonettformában írt ars poeticával csak elvétve lehet találkozni a magyar és világirodalomban, mivel a két műfaji hagyomány nagy súlya és egymás közötti disszonanciája könnyen a paródiával társítható imitációs átírásokra, játékos reflektáltságra késztet. Példa lehet erre a Verlaine említése által elhíresült, a francia szimbolista költő, Tristan Corbière *1 sonnet avec la manière de s'en servir* című verse, amelyet egyenes *ars impoeticának* nevez értelmezője, mivel olyan szonett, amely arról szól, hogyan *nem* kell verset írni,²⁸ a mesterkéltné parnasszista modell parodisztikus dikciójára célozva ezzel. Ez a francia parodisztikus ars poetica – hasonlóan Arany parodisztikusnak nem tekinthető szonettjéhez, a *Naturam furcā expellas...*-hoz – a megjelenítés spontaneitásában és játékoságában képződik (ide tartozik pl. a címben a határozatlan névelő számmal jelölése) és nem a didaktikus, a magyarázatot igényelő teóriában, eltávolodva az ars poetica tradicionálisabb, a francia költészetben Horatiustól levezetett, Boileau, Gautier, Verlaine által művelt változataitól.²⁹ Arany is írt ehhez hasonlítható negatív ars poeticát, ahogy a francia vers, úgy a *Poetai recept* sem arról szól, hogy hogyan kell, hanem arról, hogy hogyan nem lehet verset írni.

Az 1877. július 9-én keletkezett és Arany János életében meg nem jelent *Naturam furcā expellas...* szintén ellentétekre és ellentmondásokra épül. Míg *Az ihlet perce* bátran felvállalta a szonett- és az ars poetica-szerűséget, csak a parodisztikussággal enyhítette a tekintélyes hagyományba illeszthetőségét, addig ez a vers mintha szándékosan akarna lemondani ezekkel az ellentétekkel és ellentmondásokkal a szonettformával és az ars poeticával társuló beszédmód tradíciójáról. Nemcsak az ars poetica lírává történő átjátszása és a szonett formájának szinte a felismerhetetlenségig történő, szándékoltan tűnő eltorzítása, ugyanakkor e kettő sajátosság együttes alkalmazása, hanem a hangzatos latin címmel szembeállítható mondani-

²⁸ Robert L. MITCHELL, *The Muted Fiddle: Tristan Corbière's „1 Sonnet” as Ars (Im)poetica*, *The French Review*, Vol. 50. No. 1., 1976, 36.

²⁹ *Uo.*, 37.

való hangsúlyozott kisszerűsége is a nagylélegzetű, nagyot akaró kompozícióról való lemondást jelzi. Az európai költészet két tekintélyes hagyományának a felidézése, de egyben eltávolítása képezi a vers fő feszültségforrását.

A *Naturam furcâ expellas...* a szándékos rontások versének tekinthető, csak hogy ez a szándékolt rontás nem az *elrontás* értelmében értendő, hanem sokkal inkább a túl 'hangos', hangzatos, magának túlzott jelentőséget kívánó versbeszéd idegenné válását jelzi. A vallomásos lírai szöveg mintha jelezni kívánná a különböző versbeszéd (a szonett és az ars poetica) lehetőségét, de egyiket sem kívánja meghatározóvá avatni, hanem inkább egymást kioltó, súlytalanító beszédmódként alkalmazza. A szonett akusztikus, a hangzóságra orientált zenei jellegét és az ars poetica határozottan kimondó, önkinyilvánító sajátosságát a hangtalansággal, az elhallgatással szembesíti.

Már a latin cím ilyen rontott helynek tekinthető. Bár a kritikai kiadás óta nemcsak a latint még memoriterként is tanuló kortársak számára lehetett volna egyértelmű a címbeli Horatius-idézet helye, hanem írásos formában is leszögezetté vált, hogy Arany itt Horatius egyik episztolájából idéz (*Epistolae* I., X. 24.). Azt azonban nem figyelték meg, hogy az eredeti idézethez képest Arany címében felcserélődtek a szavak. Horatiusnál még így szerepelt: „naturam expelles furca, tamen usque recurret”.³⁰ Talán a latin idézet közmondássá válása miatt gondolhatta úgy Voinovich Géza és követői, hogy erre az apróságra nem kell felhívni a figyelmet, hiszen ezt a szöveghelyet szinte minden latin nyelvkönyv tartalmazta, ezért a XIX. században közmondásként folklorizálódott, amelynek során könnyen elveszthette a szórendi („furcâ expellas” – „expelles furcâ”) és hangalaki („expellas” – „expelles”) pontosságát.

Azonban a precíz Arany esetében érdemes ezt az apróságot is jelentőségteljesnek tekinteni. A szövegrontásban ugyanis olyan jelzést lehet találni, amely többszintű értelmezést nyerhet. Egyrészt lemondást a latintanáros pedantériáról, és vele az antik eszményekről, másrészt a versnek az írott és a hangzó beszédet tematizáló sajátosságába is jól beleilleszthető.

³⁰ Quinti HORATI FLACCI *Opera Omnia* – Quintus HORATIUS FLACCUS *összes versei*, szerk. BORZSÁK István, DEVECSERI Gábor, Bp., Corvina, 1961, 514. (A továbbiakban *Opera Omnia*.) Kis János 1811-ből származó fordításában így hangzik „A’ természet, ámbár időre órára, / Elkergettethetik, megtér nem sokára...” (*Horatius levelei, Wielandnak magyarázó jegyzéseivel*, ford. Kis János, Sopron, 1811, 167. *Horatius’ levelei*, fordítá Kis János, az eredeti textussal Döring szerint, ‘s Wieland magyarázó jegyzeteivel KAZINCZY Ferenc által, Pesten, a Magyar Tudós Társaság költségével, 1833, 164.); A latin közmondásokat összegyűjtő kiadvány (*1168 latin közmondás gyűjteménye iskolai és házi használatra*, Szerkeszté WIEGAND Károly után CZANYUGA József, Pest, 1864, 72.) „Ha a természetet erővel is elfojtod, mégis vissza tér az – »Minden állat visszatér a természethez« – »Nehéz a természet ellen rugdalódnizni« változatokkal írja körül a sor értelmét; GYÖRKÖSY Alajos (*Latin-magyar szótár*, Bp., Akadémiai, 1986, 209.) már nem általában természetként, hanem az emberi természet, azaz az emberre jellemző sajátosságként értelmezte fordításában: „senkit nem lehet a természetéből kiforgatni”; TAKÁTS Gyula fordításában: „Ős-termetzetet izzasztat úgyis”-ként szerepel (*Opera Omnia*, 515.); Bede Anna tolmácsolásában pedig: „Üzd vasvillával, de a természet bejön újra” sorként található meg (HORATIUS *összes művei* BEDE Anna fordításában, Bp., Európa, 1989, 291.).

A szöveghagyományozódás áttekintése maga figyelmeztethet erre a rontottságra. Ennek az Arany versnek ugyanis két kéziratáról tud a filológia. Az egyik az először 1897-es kiadásban másolatként megjelent változat,³¹ amelyen javítások is találhatóak. Ez az, amelyhez Arany rajzot is mellékelte. A tökharang képe a verscím előtt vizuális jellegét adja meg a szövegnek. A második kézirat, amelyben az előbbihez képest már nincs javítás, tehát a rajzos változat tisztázatának tartható, a *Kapcsos könyvben* található meg. Ez már nem tartalmazza a rajzot. Mindkét kézíraton a cím az eddig hivatkozott formában található. Az elveszett rajzos változat címének az írásában azonban látható Arany hezitálása. A cím „Naturam” szava után egy áthúzott rész áll, amely az „expellas” szó első két betűjének a kihúzása. E kézirat alapján tehát feltételezhető, hogy Arany először a Horatiusnál található sorrendben akarta leírni a címet, amelyet aztán a két első betű után módosított a felcserélt szórendű változatra. Kérdés azonban az, hogy miért tette ezt. Szándékosan rontotta-e el vagy emlékezete csalta meg, avagy olyan Horatius kiadással találkozott (esetleg egy hajdani latin nyelvkönyvben), amelyben ez az íráskép volt található?

A vers először az Arany László által kiadott *Arany János Hátrahagyott iratai és levelezései* című kiadvány első kötetében jelent meg 1888-ban.³² Az első megjelenés címe azonban egy betűt tekintve eltért a kéziratétól: nem „expellas”, hanem „expelles” látható itt. Arany László tehát a szórenden nem, de egy betűn változtatott, feltehetően azért, mert úgy vélte, hogy apja véletlenül rontotta el a cím írásképét. Nagy jelentésbeli különbség nincs a két változat között.³³ Míg az első („expellas”) coniunctivus praesens imperfectum egyes szám második személyben, addig a második („expelles”) indicativus, ahogy Borzsák István megjelölte, „futurum imperfectum értelemben”,³⁴ szintén egyes szám második személyben.

A különböző Horatius-kiadásokban mindkét változat megtalálható, bár mintha az „expelles” változat lenne a gyakoribb. A magyarországi Horatius-kiadásokban azonban inkább az „expellas” található meg. A XIX. századi magyar-latin nyelvű és a feltehetően a legnépszerűbb kiadásban és fordításban ez utóbbi változat szerepel,³⁵ mint ahogy ez található meg az 1864-ben megjelent *1168 latin közmondás gyűjteményében*³⁶ és az 1879-es iskolai használatra szánt Horatius-kiadásban³⁷ és Györkösy Alajos szótárának horatiusi idézetében is ez tűnik fel.³⁸ A későbbi, az 1961-es magyar kétnyelvű kiadásban azonban már az „expelles” változat szerepel. Lehet, hogy az Arany László által forgatott Horatius nem egyezett meg az apja által

³¹ Erről a kézíratról a kritikai kiadás Voinovich Géza által írt jelzete azt állítja, hogy a „sokszorosítás során elveszett” (AJÖM I., 528.)

³² ARANY JÁNOS *Hátrahagyott iratai és levelezései*, I., ARANY JÁNOS *Hátrahagyott versei*, Bp., Ráth, 1888, 49.

³³ Erre Hajdu Péter figyelmeztetett – köszönet érte.

³⁴ Quintus HORATIUS FLACCUS, *Epistulae*, s. a. r. BORZSÁK ISTVÁN, Bp., Tankönyvkiadó, 1969 (Auctores Latini, X.), 80–81.

³⁵ *Horatius' levelei...*, i. m., 165.

³⁶ *1168 latin közmondás...*, i. m., 72.

³⁷ *Q. Horatius Flaccus epistolái, Iskolai használatra*, magy. ELISCHER JÓZSEF, Bp., Franklin Társ., 1879, 48.

³⁸ GYÖRKÖSY, i. m., 209.

ismerttel. Valószínűleg nem az apja által használt kötetet, nem is magyarországi nyomtatványt használt, hanem feltehetően valamilyen – általa autentikusabbnak tartott – németországi kiadásban így találhatta meg az idézett helyet, ezért javította ki. A fordított szórendet azonban Arany László szándékos rontásnak érezhette, ezért ezt nem javította. Míg ugyanis az „expellas/es” két írásmódja a különböző Horatius-kiadásokban váltakozik, addig a szórend nem. A Voinovich Géza-féle kritikai kiadás aztán a kézirat alapján változtathatta „expellas”-ra a címet. A cím szándékosnak is vélhető szórendbeli „elrontásával” Arany János tehát egyszerre jelezte a klasszikus hagyomány jelenlétét, de ugyanakkor már torzulására, vulgarizálódására, tekintélyvesztésére is céloz. A megbomlott, elrontott szórend arra int, hogy a régi rend, a cím jelentésével ellentétben, mégsem térhet a maga változatlanságában vissza. A latin cím tartalma és formája tehát paradoxont tartalmaz. A gyermeki játék hangtalan jellege valóban visszatér a felnőttkori „hangtalan” versírásban, de korántsem úgy, ahogy kellene, hiszen a gyermeki vágy és a felnőttkori megvalósítás közötti természetes rend és az összhangjukból létrejövő hierarchia immár megbomlott.

A latin cím a természet megváltoztathatatlanságának a gondolatát idézi fel, stílusában azonban ellentétes a verssel, mert a szöveg éppen nem a latinos retorika tekintélyes és átgondolt felépítésével, hanem az alkalmi megszólalás szabálytalanabb jellegével szembesít. A Horatius-idézetben kifejtett gondolat, a változtathatatlanság azonban valójában az ars poetica egyik olvasati sajátossága, hiszen e műfaj egyik jellemzője az, hogy lehetővé teszi a kifejtett tartalom általánosítását és a versben megszólaló költő többi verseire rávetítését, homogén egészként tételezve az életművet. Az ars poetica műfajának olvasati hagyománya a korai kísérletek és a késői művek között nem tud érzékeltetni különösebb poétikai különbséget. Ezért lehet zavarba ejtő az, amikor egy költőnek több egymással ellentétes alkotói elveket kifejtő, más-más típusú ars poeticája van, mint például Petőfinek a természetes, képzetlen zsenit idealizáló *A természet vadvirága* és a gondos és felelősségteljes váteszköltőt eszményítő *A XIX. század költői*, sőt a különböző hangvételeit összegző *Dalaim* vagy Aranynek *Az ihlet perce* és más, a higgadt és tudatos komponálást javalló ars poeticája (pl. a *Vojtina Ars poeticája* és az *Intés*).

A cím jelentését tehát Arany János életművére rávetítve mintha a hajdani, formában és műfajban – szonettben és ars poeticában – megegyező *Az ihlet percét* hozná be referenciaszöveggként, akár ez lehetne a szövegben említett ifjúkori ’tökharang’ metaforikus megfelelője. A cím jelentése a korábbi 1855-ös szabályos szonettnek az 1877-es versben történő újraéledésére, az elkergetés szándékával³⁹ szemben a jelenbeli érvényességére figyelmeztet, de úgy, hogy a hajdani szabályos formában kifejezett romantikus ihlet szerkeszthetlenebb kompozícióra evokáló emlékét már egy „rontott” formájú szonett segítségével idézi fel.

³⁹ *Az ihlet percét* Arany csak az 1867-ben megjelent *Arany János összes költeményei* közé vette fel, a korábbi gyűjteményes kiadás nem tartalmazta, tehát ekkortól tekinthető „valóban” Arany-versnek, hiszen 1855-ben még álneven jelent meg.

A cím horatiusi sora azonban – ahogy a rész az egészet, úgy – az egész episztolát, sőt talán nemcsak az első könyvet, hanem még a második egyes gondolatmeneteit is felidézi. Horatius első költői levele ugyanis megfelel az Arany-vers beszédhelyzetének. Bejelenti, hogy visszavonult a közélettől, a szociális jelentőségüként felfogott versírástól és inkább a filozófia tanulmányozásának szenteli idejét. Maecenashoz szólva fejt ki, hogy felhagy „minden játszadozással”, mert nem akar a tompa fakardal hadakozó előregedett gladiátorhoz hasonlítani. A feladott költészet az episztolák első két könyvében a gyermeki játékosztönnel válik magyarázhatóvá és a játszadozáshoz válik hasonlíthatóvá,⁴⁰ amely Arany *Naturam furcâ expellas...* című szonettjének is alaphelyzete.

Az 1855-ös „hangzatka”, *Az ihlet perce* ebben a kontextusban tehát a gyermekkori játékos tökharang-kongatás versének is tekinthető, amely ezt a Kazinczyt imitáló verset nemcsak minősíti, de értelmezi is. A játékos „commotió” hangtalan mozgásaként olvassa vissza az Arany János 38 éves korában írt versét a 60 évesen írt vers. A *Naturam furcâ expellas...*, mint ahogy az *Őszikék* számos lírai szövege is (pl. *Mindvégig*nek a *Letésem a lant*othoz kapcsolódása, az *Epilógus*nak a korábbi költői pálya egyes állomásait szövegszerűen felidéző jellege, sőt akár a *Tölgyek alatt*nak a „*Tölgyek alatt*” által történő újraírása) palinódiának tekinthető, vagyis az életútra visszatekintés és az életmű korábbi szövegeiben kifejtettek újragondolása, tartalmának megfordítása vagy átértelmezése jelenik meg bennük.

Az ihlet perce rájátszott a Kazinczy-féle szonettre, a *Vojtina Ars poeticája* Kazinczy rímeit vette át. Ez az *Őszikék*-beli szonett formájú ars poetica sem távolodik el a széphalmi mestertől. Arany János 1860. jan. 25-én írt levelében Tompát vigasztalta, aki 1859. nov. 2-án kelt levelében elpanaszolta, hogy a Kazinczy Ferenc születésének századik évfordulójára rendezett ünnepségre írt verse (*Kazinczy Ferenc emlékezetére*) az előadók rossz szavalása miatt megbukott: „Ne bántson téged az a Kazinczy vers tovább.” – Vigasztalja így Arany Tompát – „Hogy a magyar közönség szájaize megveszett, hogy nem a művészt, hanem a hangzatost, a nagyhangút szerette s szereti mindíg, azt én régen mondom – olykor tapasztalom is. Mindenkor azok voltak előtte kedvesebbek, kik Kazinczyként »kongatnak harangot« – s ez a dolog természete. Nem lévén fogékonysága az igazi szépség iránt, az nyerte s nyeri meg a nagy többség tetszését, a ki ugyancsak széles szájjal kimondja, a mi a sokaságnak kedves. Legnagyobb költőinket nem a költői, hanem a politicalai gondolat tette népszerűvé előttünk; Petőfit nem a szépségek, hanem a szilaj modor. Egy két kritikus – vagy a lapok folytonos magasztalása is tehet ugyan valakit népszerűvé, de ha művei közt nincs, a mi »jól kong« ez a népszerűség olyan ráerőltetett valami; elhiszik, bámulják, de nem olvassák, vagy ha igen, nem értik.”⁴¹

⁴⁰ Vö. Kenneth RECKFORTH, *Pueri ludentes: Some Aspects of Play and Seriousness in Horace's „Epistles”*, Transactions of American Philological Association (1974-), Vol. 132. No. 1/2, Autumn, 2002, 6.

⁴¹ AJÖM XVII, *Levelezése (1857–1861)*, s. a. r. KOROMPAY H. János, Bp., Universitas, 2004, 68. (Nem teljesen érthető, hogy Arany milyen Kazinczy-szövegre utal. A kritikai kiadás jegyzete Csokonai: *A' Fársáng' Bútszózó Szavai* című versét veti fel vonatkozási pontként, amelyben a „Kongatják a' Harangot!” kitétel található. *Uo.*, 857.) Ahogy Ajkay Alinka felhívta a figyelmemet, valószínűleg nem konkrét versre,

Bár a levélrészlet tartalma kissé ellentmondásos, hiszen a „kongás” metaforikájának értékelése és a Kazinczy költészetéről alkotott vélemény nem egyértelműen jelenik meg benne, azért sokatmondó lehet. Arany e két ars poeticáját nemcsak a formája, de Kazinczy Ferenc is összeköti. Az 1855-ös szonett Kazinczy-paródia, míg az 1877-es szonett mindenféle ’jó kongásról’, a közönségre sandító hangzatosságról lemondás – versformával is érzékeltetett – megfogalmazása.

A *Naturam furcâ expellas...* metaforikusan szól a költői megszólalás lehetőségéről. A fennkölt hagyománytól eltávolodást jelezheti az is, hogy nem az antikvitástól eredeztethető ’lant’ válik a költői létforma meghatározó jelképévé, ahogy Arany lírájában – vagy, ahogy a XIX. században ezt a műnemet nevezték: *lantos költészetében* – korábban oly gyakran tapasztalható volt (pl. *A lantos, Letészem a lantot, Mindvégig*), hanem a hagyománytól idegen és a hétköznapiságot megidéző tők az, amelynek itt harangként kellene működnie. A pengetős hangszerral szemben a harangzúgás adná meg a vers akusztikai jellegét, azonban a szöveg figyelmeztet ennek hangtalanságára. Ezzel a befogadói érzékelést rögtön a hiányszerűséggel szembeállítja, hiszen olyan mozgási, kinesztetikus képzeletet („commotiót”⁴²) mozgásba hozó hangszerről (harangról) van szó, amelynek éppen az erős és feltűnő hanghatás lenne a sajátossága, amely itt az elvártsággal szemben „nem ada hangot”. A hangosság és a hangtalanság erőterében bontakozik ki hát a költői létformáról szóló eszmefuttatás. Arany életművében a hangosság általában a fűzfapoétákra jellemző (pl. *Még egy*: „Hallgat minden dalos madár / Csak – a beszédes liba gágog.”, *Intés*: „Olykor egy-két szó is jobban / Helyre üti a szeget, / Mint az olyan, ki belehord / Földet, poklot és eget, / S ordít, amíg elreked”). A szöveg esztétikuma az Arany-féle poétikában a csendességben artikulálódik, amely a *Naturam furcâ expellas...* című versében egészen a hallgatásig redukálódik.

Persze ez a harang – ellentétben a közismert haranggal – még a harangzúgás lehetőségét sem kínálja fel. Aranynak ez a verse még a gyermekkori álmodozástól is megtagadja ennek a lehetőségét: a hajdani kisfiú ugyanis nem zúgatni, hanem pusztán kongatni kívánja majd felnőve a költészetet jelképező „valódi” harangot. A kongatás, ellentétben a zúgó harang istentiszteletre hívó vagy veszélyre felhívó jellegével, a halálhoz, a temetéshez, az elmúláshoz asszociálódik, a lélekarhang hangját idézi fel. Már a gyermeki vágy is visszafogott, hiszen a szakrális templomi harangzúgással szemben a hétköznapiabb szférákat megidéző kongatás válik a vágyott költői megszólalás metaforájává. A kongatás fizikai feltétele ugyanis a belső üresség, amely itt az önmaga jelentéktelensége felvállalásának feleltethető meg. Az önmagának nagy súlyt, fontosságot tulajdonító, a mondanivalója tartalmasságára figyelmet felhívó versbeszéd elhárítása fejeződik ki a kongatás metaforájában.

hanem Kazinczynak arra a véleményére utal metaforikusan a ’kongatás’, amely a jó hangzást részesíti előnyben.

⁴² Voinovich Géza a kritikai kiadásban magyaros formára – „kommóció”-ra – írta át, azonban a horatiusi hagyományt felidéző, azzal eljátszó sajátosság érzékeltetése miatt a két kéziraton található, aláhúzással is hangsúlyozott latinus írásképi változatot – „commotió”-t – tartom a cím eredeti írásképezéséhez követelesen illő, helyesebb formának

A vers mind a vizuális, mind az akusztikai meghatározóira különösen felhívja a figyelmet. A tartalom és a forma ezen a szinten erős korrelációban forr össze. Az Arany János által az első kéziratos verzióhoz rajzolt kép, a tőkharang és a szöveg tipográfiai elrendezése a vizuális jellegre hívja fel a figyelmet. A vers beszélője ugyanis a hangtalanságot nevezi ki önmaga költői gyakorlata meghatározójaként, amelyet a vers vizuális megjelenítése is alátámaszt a nyolc-, négy-, kétsoros versszakok csökkenő terjedelme ennek a hangtalanságnak, az elhallgatásnak a képi megfelelőjét adja meg.

A vers korábbi értelmezői rendre megfigyelték az akusztikai jellegét. Bengi László még csak a gyakori „ng” hangkapcsolat harangszót felidéző hangulatára hívja fel a figyelmet.⁴³ Eisemann Györgynél azonban jóval nagyobb hangsúlyt kap a versszöveg eme sajátossága, mivel jól beleilleszthetővé vált az *Őszikék* líráját a mediális áttevődés szempontjából vizsgáló összefüggésbe.⁴⁴ Valóban az *Őszikék* verseinek nagy része tartalmaz reflexiókat önmaga és a versciklus mediális megalkotottságára. Ebből a nézőpontból tényleg kulcsfontosságú szöveg a *Naturam furcâ expellas...*, hiszen lényegében sajátos – az elhallgatást kimondó – ars poeticáját adhatja meg az *Őszikék* ciklusnak, amelyben a *hangutánzó* szó,⁴⁵ a „kongat” válik *hangtalanság* kifejezőjévé. Mindezt pedig éppen a zenei akusztikumot előtérbe helyező versformában, a szonettben. Nem újdonság ez a paradoxon azonban Arany költészetében, hiszen már az 1850-es keletkezésű *Letésem a lantot* is egy ehhez hasonló ellentmondás feszültségére – arra ugyanis, hogy arról ír verset, hogy nem ír verset – építette fel retorikai szerkezetét.⁴⁶ A *Naturam furcâ expellas...* című vers szonettformájának megfelelő zeneisége és a hangról lemondás kifejezett tartalma tehát ezen a szinten viszont éppen az egymással ellentmondó tartalom és forma kétértelműségével játszik el.

Ez az Arany-vers, ellentétben az *Őszikék* más vallomásos ars poeticának is tekinthető szövegeivel, sokkal inkább tekinthető metaversnek. Míg az *Epilógus* és a *Mindvégig* általában vet számot az életművel, behozva a korábbi Arany-versek emlékfoslányait a jelentésképzésbe, addig ez a szonett nemcsak *Az ihlet percére* utal, hanem önmaga elhallgatására is. A hangtalanságra tett utalás különös kapcsolatba hozza Aranyt az ezt a versét Archibald MacLeish 1926-ban keletkezett, Vas István szerint⁴⁷ a l'art pour

⁴³ BENGI László, *Arany János Naturam furcâ expellas... című versének szemiotikai közelítésű értelmezése = Felfedezőúton a jelek világában*, szerk. BALÁZS Géza, Bp., Magyar Szemiotikai Társaság, 1999, 98.

⁴⁴ EISEMANN György, *Egy kézirat közegváltása: a konvertivitás mint olvasástapasztalat*, *Őszikék* = UÓ., *A későromantikus magyar líra*, Bp., Ráció, 2010, 287.

⁴⁵ A „hangutánzó jellegű szócsalád”-ról: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, II., főszerk. BENKŐ Loránd, Bp., Akadémiai, 1970, 547.

⁴⁶ A *Letésem a lantot* esetében azonban ez a paradoxon a verscímmel ellentétes módon kerül kifejtésre. A keretet alkotó első és utolsó versszak első két sorának a szembeállítás („Letésem a lantot. Nyugodjék, / Tőlem ne várjon senki dalt.” – „Letésem a lantot. Nehéz az. / Kit érdekelne már a dal.”) azt mutatja, hogy a beszélőnek a vers elején kinyilvánított határozott szándéka a végére elbizonytalanodott, mivel már nem a minden magyarázat nélküli belső szándék vezérli addigra, hanem inkább csak egy külső motívum, az olvasóközönség érdeklődésének az elvesztése. A *Letésem a lantot* című vers ebben a keretes szerkezetben mintha inkább a 'felvenném a lantot' érzelmét fejeznék ki.

⁴⁷ VAS István, *Utószó* = Archibald MacLEISH, *Amerika ígéret volt*, Bp., Európa, [1970], 108.

l'art elvét megfogalmazó *Ars Poeticájával*,⁴⁸ amely ugyan nem szonettformában, de ugyanezt a hallgatást, a megnevezhetetlenséget, a megfejtésre irányuló értelmi mozgás ellenében a csend tapinthatóságát teszi meg poétikai vezérelvnek. Csakhogy míg az angol szöveg az ars poetica beszédmódjához illően inkább felszólító módú („should be”), és ezzel a kinyilvánított modalitással az elmondottakkal szemben éppen a hangsúlyosságot, a hangosságot jelzi, addig az Arany-versben a szonethez idomulóan, vallomásosabb és személyesebb, jóval metaversszerűbb a dikció.

A *Naturam furcâ expellas...* szonettformájának azonban lehet egy másféle funkciót is találni. Az 1877-es vers felidézi a korábbi szonettnek, *Az ihlet percének* nemcsak a formáját, hanem a kifejtett tartalmát is, amely az *Őszikék* ciklus alkotói módszerének leginkább megfelel. Tolnai Vilmos szinte rácsodálkozik az 1855-ös versben kifejtettekre, mondván, hogy első látásra nem illik bele az Aranyról alkotott, megfontolt alkotómunkát, higgadt kompozíciót feltételező képbe. Az *Őszikék* esetében azonban mintha éppen ez a Kazinczy ellenében megfogalmazott alkotómódszer teljesebben ki. Különösen az *Őszikék* lírájára jellemző ugyanis a spontaneitásnak, a pillanat varázsának, az alkalom szülte létérzékelésnek, az ihletettségnek a szöveg által is sugallt érzete. Ebből a szempontból ez a vers visszautal a korábbi szabályos szonettre, az ott javallt alkotómódszer most az *Őszikék* hatyúdálában teljesebben ki, de a szabálytalanságával jelzi a változást is, a lemondást a költészet, a siker akarásáról, a kortárs befogadó ízlésével és elvárásával számoló versírásról. Az ihletnek a múzsa csókja által tételezett fennkölt felfogásától eltávolodva illeszkedik bele az *Őszikék* többi lírai darabjának a korábbi alkotásokhoz képest jóval redukáltabb versbeszédébe, úgy, hogy egyben értelmezi is a ciklusnak ezt a lírai jellegét.

Az életrajzi szerző és a versbeli beszélő szándékának egybeesése ebben az esetben különös jelentőséget nyer. Az ars poeticának e kettő egymásra montírozó sajátossága itt egyszerre kaphat életrajzi-filológiai és poétikai-esztétikai jelentőséget. Arany János nem jelentette meg életében e verset, csak a fia adta ki 1888-ban. A szerző tehát valóban 'hangtalan kongatás'-ként rendelkezett saját szövege utóéletéről, amelyet csak a fia, Arany László 'hangosított' ki.

⁴⁸ „A poem should be palpable and mute / As a globed fruit, / Dumb / As old medallions to the thumb, / Silent as the sleeve-worn stone / Of casement ledges where the moss has grown - / A poem should be wordless / As the flight of birds. // A poem should be motionless in time / As the moon climbs, / Leaving, as the moon releases / Twig by twig the night-entangled trees, / Leaving, as the / moon behind the winter leaves, / Memory by memory the mind - / A poem should be motionless in time / As the moon climbs. // A poem should be equal to Not true. / For all the history of grief / An empty doorway and a maple leaf. / For love / The leaning grasses and two lights above the sea - / A poem should not mean / But be.” - „Legyen tapintható és hangtalan a vers, / Mint gömbölyű gyümölcs, // Néma, / Mint a hüvelykujjnak érme régi féme, // Csöndes, mint egy kopott szegélyű kő, / Egy párkányé, ahol moha nő - // Legyen a vers szótlán, / Mint madarak szárnyalóban. /// Legyen a vers látatlan mozdulat, / Ahogy a hold halad, / Tünekény, mint ha leoldja / Az éjt a fákról gallyanként a hold, // Tünekény, mint ha eltűnik a tél mögött / A lélekből emlékenként a hold - // Legyen a vers látatlan mozdulat / Ahogy a hold halad // Legyen a vers ugyanaz / Ne igaz // A minden fájdalmak láncolatára / Egy üres kapualj meg egy cserfa ága. // A szerelemre / A meggyűrt füvek és két fény a tengeren - // Ne szóljon a vers, / De legyen” (Ford. VÁRADY Szabolcs, *Uo.*, 13–14.)

Ez a vers tehát nem a parodisztikussággal fogja vissza az ars poeticának a megszólalót és az életrajzi szerzőt azonosító jellemvonását, hanem éppen ellenkezőleg, rájátszva erre az összevetésre, befogadó nélküli, hangtalan szöveget hoz létre. Így hitelteleníti és téríti el, teszi belső magánbeszéddé az ars poetica hagyományának a befogadóra irányuló, kiszóló, kioktató, önérvényesítő sajátosságát.

Az *Őszikék* lírájában az ars poetica költői pályát összegző természetéhez hasonló, de az antik és a klasszicista hagyományhoz képest jóval vallomásosabb megszólalású, az életműre visszatekintő versek, mint a *Mindvégig*, az *Epilógus* vagy a *Kozmopolita költészet* mellett a ciklus *valódi* ars poeticáját a *Naturam furcâ expellas...* adja meg. Nemcsak a mediális jellegre tett utalással, de a szonett és az ars poetica beszédmódjától történő tartózkodása által is összefoglalója lehet a ciklus hagyományt és életművet felidézõ, ugyanakkor a tradícióktól és az elvárásoktól eltávolodó-eltávolító jellemvonásának.

A MAGYAR TOPOSZOK HASZNÁLATA A KORA ÚJKORI NÉMETALFÖLDÖN

KEES TESZELSZKY

Szent Gellért, Szent István, Szűz Mária és a magyar korona megjelenése a németalföldi irodalomban

Egy flamand szerzetes több verset is írt Szent Gellértről, I. István királyról, Szűz Máriáról és a magyar koronáról egy 1661-ben megjelent, a karmelita rend történetéről szóló könyvben.¹ A versek elején látható egy finoman kidolgozott rézkarc I. Istvánról, miközben felajánlja a koronát Szűz Máriának.

Ebben a tanulmányban azt szeretném megmagyarázni, hogyan élt ezekkel a toposzokkal a flamand szerző, mi volt a politikai üzenete ezeknek és miért pont a magyarokat használta abban az időben Németalföldön.

Magyar toposzokkal gyakran találkozunk a kora újkori európai kultúrában, Németalföldön is. I. Szent István alakja az egyik legismertebb és gyakran használt toposz a középkor óta, de az Árpád-házi szentek (főleg Szent Erzsébet) és a magyar korona is többször szerepel a külföldi irodalomban vagy művészettörténetben.² Magyarországi Mária fontos szerepet játszott, mert II. Lajos kultuszát hozta létre Mohács után.³

*Quod Stephanus romanus MARIANO Sacre amari,
Quod DOMINA Hungariz dicta MARIA fuit;
Nunc quod in toto DOMINAE, se nomine mundo
Cultu, GERARDE, tuus dat MARIANVS amor.*

Het Leven ende Martelie vanden

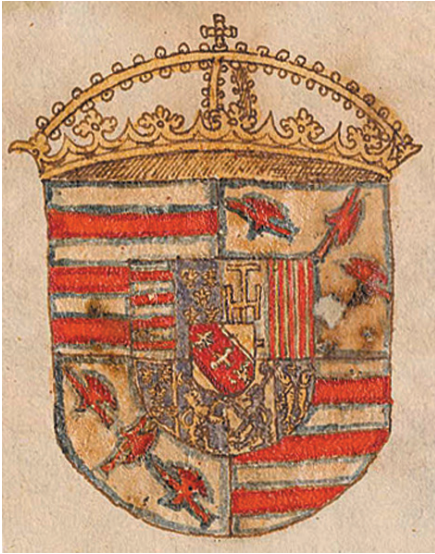
H. GERARDVS Biffchop
van Canaden &c. Onse
Lieve-Vrouwe-Broeders.

¹ A tanulmány megírását az OTKA (NK 81948) és a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta. Ezúton fejezem ki köszönetem Paul Haanennek a fényképért.

² OLIVERIUS A SANCTO ANASTASIO, *Gheestelycken Iust-hof der carmeliten*, II, Antwerpen, 1661, 95.

³ KNAPP ÉVA, „Gyöngyörű volt szál alakja” Szent István király sokszorosított ikonográfiája a XV. századtól a XIX. századig, Bp., 2001. KEES TESZELSZKY, *A magyar korona megjelenése a kora újkori képzőművészetben*, Művészettörténeti Értesítő, 60/1 (2001), 1–10. KEES TESZELSZKY, *Az ismeretlen korona: Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás*, Pannonhalma, 2009.

⁴ BÁRÁNY ATTILA, *Magyarországi Mária és II. Lajos Németalföldi kultusza*. (előadás a Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban című konferencián, Debrecen, 2012. április 19–20.)

Kevésbé ismert, hogy a Dél-Németalföldi Croÿ hercegi család reprezentációjában gyakran használt magyar toposzokat. Ők állították, hogy IV. István magyar király az ősapja dinasztiájuknak. Charles Philippe de Croÿ (1549–1613) a magyar koronához hasonló jelvényt használt a családi címere felett 1594-ben.⁴

1605-ben Dél-Németalföldön megjelent egy színdarab Szent Imréről, amiben a jezsuita szerző ismét a Croÿ család elképzelt Árpád-házi gyökereit hangsúlyozta.⁵ Ebben a kontextusban is figyelembe kell venni Szent István király alakját, ami több gyűjteményben szerepel.⁶ A képen valóban látható a Croÿ család hercegi címere a sarokban. A flamand művész Michael Snijders (Snyders, 1586–

1672) által készített rézkarc eredetileg a jezsuita egyháztörténész Aubert le Mire (Miraeus, 1573–1640) által a királyi szentekről írt kötetében jelent meg.⁷ 1620-ban látott napvilágot egy gazdagon illusztrált kötet, amiben Jacobus (Jaques) de Bie flamand művész két főlő nagyságú családfa segítségével mutatja be a Croÿ család magyar gyökereit.⁸ Figyelemre méltó, hogy ezek a legitimáló röpiratok, könyvek és rézkarcok akkor jelentek meg, amikor Magyarországon politikai válság volt, mint például a Bocskai felkeléskor (1604–1606), amikor testvérharc dúlt II. Mátyás és I. Rudolf között (1607–1612) és a Bethlen-hadjáratnak idején (1619–1626).

Az 1661-ben megjelent mű szerzője Oliverius a Sancto Anastasio. Az eredeti flammand neve Olivier de Crock. Oliverius atya karmelita szerzetes volt Yperenben,

⁴ Wappen der zu Regensburg zur Reichsversammlung 1594 anwesenden Fürsten - BSB Cod.icon. 326. fol. 5v. Charles Philippe de Croÿ címere. (Regensburg?, 1594)

⁵ S. N, *Tragicomedie De S. Estienne Premier Roy Chrestien De Hongrie, Estoc Paternel De La Tresnoble & ancienne maison de Croÿ: Dediée a l'Excellentissime Charles Sire & Duc de Croÿ & D'Arshot, &c. : Laquelle representent les estudiâns du College de la Compagnie de Iesus a Mons en Henault aux nopces de son Excellence le vingtiesme de Decembre l'An 1605.* Mons, 1605.

⁶ S. Stephanus, *I. Hungarorum Rex et Apostolus, regnum suum Virgini-Matri consecravit, eiusque tutelae commisit.* Magyar Történelmi Képcsarnok, 2192. British Museum, AN485675001. Lásd: KNAPP, „Gyöngyörű volt...”, *i. m.*, 158, (76. kép).

⁷ Aubert LE MIRE, *Sanctorum principum, regum atq. impp. imagines...* Aubertus Miraeus... eruebat, Antwerpen, 1609 vagy 1613. Paris, Bibliothèque Sainte Geneviève, 4 W 49 INV 117 RES (P.2) (1609, a British Museum példány leírásában szerepel az 1613-as dátum.)

⁸ Jacobus DE BIE, *Livre contenant la genealogie et descente de ceux de la Maison de Croÿ tant de la ligne principale estant chef du nom et armes d'icelle que des branches et ligne collaterale de ladicte maison,* Antwerpen, 1613. Az egyik I. Imre király családfájáról lásd: KNAPP, „Gyöngyörű volt...”, *i. m.*, 182. (100. kép). Knapp úgy véli, hogy az egyik családfa egy lapos nyomtatvány, de ez tévedés.

(1612–Brüsszel, 1672).⁹ Nagyon aktív írónak számított: több holland és latin nyelvű művet publikált.¹⁰ Emellett a Szent Cirill tollából származó állatmeséket fordította latinból hollandra.¹¹ Oliverius sajátossága, hogy emblematikus képeket magyarázott meg a versekben, a híres holland moralista, költő és politikus Jacob Cats nyomán.¹² Ennek a műfajnak eredetileg nagy hagyománya volt Olaszországban és Franciaországban. Később nagy kultúrája lett az emblematikus könyveknek és képeknek Hollandiában, de Magyarországon is.¹³ Az első németalföldi emblematikus könyvet Zsámboky (Sambucus) János magyar humanista írta, amit 1564-ben az antwerpeni nyomdász, Christoffel Plantin adott ki Antwerpenben.¹⁴ Ebben a könyvben is megjelent pár Magyarországhoz kötődő kép.

A Sancto Anastasio leghíresebb műve a *Gheestelycken Iust-hof der carmeliten*, ami Antwerpenben jelent meg.¹⁵ Ezt a könyvet két kötetben adták ki 1659-ben és 1661-ben. A rézmetszeteket a flamand művész Peter Clouwet (1629–1670) készítette, Andriaan Diepenbeeck (1596–1675) rajzai után. Diepenbeeck Peter Paul Rubens tanítványa volt.¹⁶ Clouwet és Diepenbeeck több karmelita kiadás számára készített ábrázolásokat, köztük a már említett A Sancto Anastasio könyveibe is.

⁹ P.G. WITSEN GEYSBEEK, *Biographisch anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters*, I, C. Amsterdam, 1821, 42–43. J. F. WILLEMS, 'Vervolg van het eerste hoofddeel.', *Zevende afdeeling. Tael- en Dichtkunde der Belgen in de zeventiende eeuw.* = *Verhandeling over de Nederduytsche tael- en letterkunde, opzigtelyk de Zuydelyke provintien der Nederlanden (1819–1824)* I, Arnhem, 1819–1824, 137–138.

¹⁰ Oliverius A SANCTO ANASTASIO, *Dry vermaeckelycke tsamen-spraecken tusschen het Italiaens ende Nederlandts herderinneken onder den naem van Italica ende Belgica over de wonderlijcke openbaeringhen [...] door den H. propheet Elias*, Ghendt, 1666. Uő., *De glorieuse victorie en triumphe [...] behaelt op den bergh Carmelus teghen den duyvel [...] door [...] Maria Magdalena de Pazzi [...] in jaer-schriften vertoont*, Brugge, 1669. Lásd is a Short Title Catalogus Vlaanderen. <http://database.stcv.be/> (2012. 09. 01)

¹¹ Oliverius A SANCTO ANASTASIO, *De sedighe apologien oft Onder-wysende tsaemen-spracken der beesten, eerst in het Griecx beschreven door den H. Cyrillus. Met Dichten en Slutredens verciert*. Antwerpen, 1666.

¹² *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden*, szerk. G. A. VAN ES, Edward ROMBAUTS, 5. k. 's-Hertogenbosch–Antwerpen–Brussel, 1952, 436.

¹³ ANNE DE VRIES, *De Nederlandsche emblemata: geschiedenis en bibliographie tot de 18de eeuw*, 's-Gravenhage, 1898. MARIO PRAZ, *Studies in seventeenth-century Imagery*, Roma, 1964. JOHN LANDWEHR, *Emblem and Fable Books printed in the Low Countries 1542–1813: a Bibliography*, Utrecht, 1988. A magyarországi emblematikáról: KNAPP ÉVA–TÜSKÉS GÁBOR, *Populáris grafika a 17–18. században*, Bp., Balassi, 2004. KNAPP ÉVA, *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., 2003.

¹⁴ VARGA LÁSZLÓ, *Sámboky (Sambucus) János emblémái I–II*, Könyv és Könyvtár 4/1964, 193–226, 5/1965 181–243. ARNOUD VISSER, *Joannes Sambucus And The Learned Image: The Use Of The Emblem In Late-renaissance Humanism*, Leiden–Boston, 2005. ALMÁSI GÁBOR, *Johannes Sambucus (1531–1584), Andreas Dudith (1533–1589), and the Republic of Letters in East Central Europe*, Leiden–Boston, 2009.

¹⁵ Oliverius A SANCTO ANASTASIO, *Gheestelycken Iust-hof der carmeliten*, I, Antwerpen 1659, II, Antwerpen 1661.

¹⁶ JACOB CAMPO WEYERMAN, *De levens-beschryvingen der Nederlandsche konstschilders en konstschilderessen*, Hága, 1739, 320–322. DAVID W. STEADMAN, *Abraham van Diepenbeeck: seventeenth-century Flemish painter*, Ann Arbor, 1982.

A mű a karmelitákról, a kolduló férfirend történetéről szól. A szerző a rend történetét emblematikus módon ábrázolja, azaz egy képzeletbeli díszkertként mutatja be, amely tele van virággal. Minden egyes virág a karmelita rend egy-egy különlegességét jelenti. A leghíresebb tagok erényeit írja le, amelyeket a különböző virágok jelképeznek a kertben. A virágok képzeletbeli „tápszere” az a morális lecke, amit Oliverius atya a történetek által mutat be az olvasónak. A Sancto Anastasio emblematikus kertje a korabeli kolostorkertekhez és azok szimbolikus jelentéséhez hasonlít.¹⁷

A karmeliták Illés próféta példáját követik, noha a rend valójában csak a 13. század óta létezik.¹⁸ Mégis azért ábrázolja a szerző több képzeletbeli rendtag erényeit, hogy legitimálhassa a rend ősi gyökereit.

Az egyik legfontosabb középkori karmelita rendtag a flamand karmeliták számára A Sancto Anastasio szerint a magyar püspök, Szent Gellért. A szerző 38 oldalon írja le Gellért életének a karmelita rend számára fontos tanulságait és jelentőségét, mégpedig egy emblematikus képben, egy rövid életrajzban, két versben és több oldal magyarázatban.¹⁹ A magyar püspök, mint a karmelita kertnek „Császár korona” nevű virága (modern neve: *Fritillaria imperialis*, itt: *corona imperialis*), A Sancto Anastasio szerint.²⁰ Nem véletlenül kapta ezt a nevet, mert Szent Gellért sorsa szorosán összekapcsolódott a magyar koronával és Szent István királlyal, ahogyan a szövegből kiderül.

A Sancto Anastasio igyekszik bizonyítani Gellért életrajza elején, hogy Szent Gellért valóban karmelita remete volt. Ennek háttérében az a törekvés áll, amely a XV. század elejétől azon igyekszik, hogy a rend történetét kiterjessze az ótestamentumi időkig.²¹ A karmelita rendet csak a 13. században alapították, így nem lehet, hogy Gellért valaha is karmelita lett volna. Mégis már a 15. századi karmelita szerzetesek által írt németalföldi életrajzokban megjelenik Gellért, mint karmelita remete.²² A németalföldi karmeliták felhasználták azt a tényt, hogy Gellért remete volt egy ideig életpályája elején. Ha remete volt, akkor a karmelitákhoz kellett tartoznia, a karmelita rend felfogása szerint.²³ Gellért nyilván soha nem volt karmelita és semmi köze nem volt a Karmel-hegyhez. A Sancto Anastasio mégis megpróbálja a folytonosságot biztosítani az eredeti Karmel-hegyi remeteközösségek és a 13. századi rendalapítás között, mert szerinte a Karmel-hegyen kapta a karmelita csuhát.

¹⁷ *Van egy kert: útikalauz monostori kertekhez*, [Kiállítás Pannonhalmi Főapátság, 2012. március 21–november 11.], szerk. VARGA Máttyás, Pannonhalma, 2012.

¹⁸ A karmelita rendről: Joachim SMET, *The Carmelites: A History of the Brothers of Our Lady of Mount Carmel*, I, Roma, 1975, II–V, Darien, 1976–1988.

¹⁹ „Het leven ende martelie vanden H. Gerardus Bisschop van Canaden, Apostel ende eersten Martelaer des Koninck-ryckx van Hungaryen onse lieve-vrouwe-broeder.” A SANCTO ANASTASIO, *Gheestelycken...*, i. m., 93–131.

²⁰ A SANCTO ANASTASIO, *Gheestelycken...*, i. m., 95.

²¹ Andrew JOTISCHKY, *Saint Gerard of Csanád and the Carmelites: Apocryphal Sidelights on the First Crusades = Autour de première Croisade (Actes du Colloque de la „Society for the Study of the Crusades and the Latin East”, Clermont–Ferrand, 22–25 juin 1995)*, Paris, 1996, 143–155. GyÖRKÖS Attila, *Szent Gellért és az első keresztes háború*, Klio: történettudományi szemlélő folyóirat, 7. évf. 2. sz. / 1998. 76–81.

²² GyÖRKÖS Attila, *Szent Gellért...*, i. m.

²³ *Uo.*

Amikor a karmelita rend újra lendületet kapott Dél-Németalföldön a 17. század elején, akkor több karmelita által írott könyv jelent meg holland nyelvterületen. Nem szerepel Gellért egyik flamand karmelita könyvben sem.²⁴ Tudjuk, hogy sokat írtak Magyarországról a flamand röpiratokban és nagy volt az érdeklődés Magyarország iránt.²⁵ Mégis miért épp A Sancto Anastasio munkájában szerepel Szent Gellért, Szent István és a magyar korona?

Ha megvizsgáljuk, mi volt a *Gheestelycken lvtst-hof*-nak a forrása, akkor jobban megértjük, miért szerepelnek ezek a magyar toposzok a karmelita munkában. Gellért életrajzához A Sancto Anastasio felhasználja a Johannes Baptista de Lezana nevű spanyol karmelita szerző könyvét, az első karmelita rendtörténetet.²⁶ Baptista de Lezana (1586-1659) több forrást és írórt felhasznált, amikor Gellértről írt. Részletesen idézi a Gellértről szóló *vitae*-t és Caesar Baronius egyháztörténetét.²⁷ Nagymértékben felhasználta a nemrég megjelent és vitatott Melchior Inchofer történetet a magyar egyházzól (1644).²⁸ Amellett is idézi Antonio Bonfini, Petrus de Natalibus, Laurentius Surius és másokat. A németalföldi szerzetes felhasználta De Lezana könyvén keresztül a legújabb katolikus egyháztörténeti munkákat egy emblematikus könyvre. Így újította fel A Sancto Anastasio a németalföldi középkori Gellért-hagyományt az új magyar egyháztörténeti tudás segítségével.

Szent Gellért magyarországi jelentőségét a következő módon írja le A Sancto Anastasio. Gellért át akart menni Magyarországon keresztül, de I. István király nem engedte továbbra utazni, így hét évig Magyarországon maradt.²⁹ Itt lett Csanádi püspök és harcolt az ördög ellen lelki fegyverrel. Ő alapította a Mária-tiszteletet Magyarországon, úgy, hogy minden magyarnak le kell térdelnie, ha hallja Mária nevét.³⁰ István király lett a Magyar királyság jámbor uralkodója, mert Gellért ültette el a jámborságot a szívében. István király Gellért hatására ajánlotta a koronáját és a jogart Szűz Máriának és tette őt az ország királynőjévé. E karmelita szerzetes

²⁴ Lásd például: AUBERTUS MIRAEUS, *Ordinis B. Mariae annuntiatorum virginum origo*, Antwerpen, 1608. Uő., *Ordinis Carmelitani [...] origo atque incrementa*, Antwerpen, 1610. OLIVIER DE WREE, *Den oorspronck, ende voort-ganck der Carmeliten ofte onse L. Vrouwe-broeders, ende des H. Scapvliers*, Ghendt, 1624.

²⁵ Lásd: KEES TESZELSZKY, *A Bethlen-hadjáratok és a kora újkori magyarországi és erdélyi kép fejlődése a Holland Köztársaságban 1618–1626*, (kézirat).

²⁶ JOHANNES BAPTISTA DE LEZANA, *Annales sacri prophetici et eliani ordinis Beatiss. Virginis Mariae de monte Carmeli*, III, Roma, 1653. (I–IV, 1645–1656)

²⁷ CAESAR BARONIUS, *Annales ecclesiastici*, X, Roma, 1602. (Ez a kötet Magyarországról szól.)

²⁸ MELCHIOR INCHOFER, *Annales ecclesiastici regni Hungariae*, I, Roma, 1644. *Ua.*, Pisonii, 1796–1797². A munkáról lásd: DÜMMERTH DEZSŐ, *Inchofer Menyhért küzdelmei és tragédiája Rómában 1641–1648*, *Filológiai Közlöny* 21/1976, 195–197. BENE SÁNDOR, „Hol vagy István király?” (Pázmány Péter és a Szent István-hagyomány fordulópontja), = *Szent István király képe a magyar irodalomban*, szerk. UNGER ZSOLT, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2001, 2–8. KEES TESZELSZKY, *Az ismeretlen korona...*, *i. m.*, 293–315.

²⁹ A SANCTO ANASTASIO, *Gheestelycken...*, *i. m.*, 95.

³⁰ (...) besonderlijck een uyt-nemende eerbiedinghe tot de alderheylichste Maghet MARIA, soo dat de Honghersche alleen den weerdighen naem van MARIA hoorende, hun boghen ter aarde.” *Uo.*, 96.

miatt nevezi a Szent Egyház Máriát „Gloriosa Domina”-nak, avagy dicsőséges asszonynak. Sok templomot szentelt az ő nevében Gellért. Neki köszönhetően lett Magyarország Mária országa.

Ezután több hosszú vers következik Gellértről és élete különböző szakaszairól. A Sancto Anastasio szimbolikusan megmagyarázza Gellért sorsát. Szerinte Gellért egyenlő volt István királlyal, érely szempontjából. A magyar király sokat tett az ország lakóiért, hogy keresztények legyenek, de a karmelita szerzetes miatt lettek az ország lakói jámbor hívei Máriának.³¹ A Gondviselő akarta, hogy Gellért legyen az első magyarországi mártír, amit A Sancto Anastasio itt és a következő részben úgy tekintett, mint egyfajta jutalmat Gellért jámbor munkaságáért. Gellért nem

akarta megkoronázni a tirannust, emiatt mártírhálált szenvedett.³² A könyv végén A Sancto Anastasio imádkozik Magyarorszá- gért és az ottani katolikus egyházért.

Nem lehet aktuális politikai üzenetet kiolvasni az A Sancto Anastasio által konstruált Gellért-életrajzból. Gellért képe fontos politikai jelentőséggel bírt a kora újkori magyarországi katolikus irodalomban és művészetekben. A Sancto Anastasio könyvében mégis más a jelentése. A németalföldi karmelita nem hatalmi szempontból akarta bemutatni a magyar szentet, hanem egy erkölcsi kontextusban. Gellért élete és munkássága csupán egy egyszerű példa volt a németalföldi karmelita rend tanításában.

Lehetséges, hogy A Sancto Anastasio Szent Gellért-ábrázolását németalföldi összefüggésben kell látnunk. Ezért fontos, hogy többet tudhassunk a Szent Gellért kép és szöveg hatásáról. A Sancto Anastasioról megjelent pár holland nyelvű tanulmány, de eddig nem

foglalkoztak a könyv fogadtatásával. A bécsi nemzeti könyvtár gyűjteményében szerepel egy kép Szent Gellértről, amit Johannes Boel flamand művész készített Antwerpenben.³³

³¹ „Den Koninck heeft hy oock in liefde soo doen branden, / Dat hy sijn gulde croon en scep- ter in haer handen, Met vreught ghegheben heeft, uyt eense suyver min, / Haer maeckende sijns rijckx Princers en Koninghin.” A SANCTO ANASTASIO, *Gheestelycken...*, i. m., 118.

³² *Uo.*, 128.

³³ Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Bildarchiv und Grafiksammlung, Porträtsammlung, Inventar-Nr. PORT_00081670_01

Nem szerepel ez a kép A Sancto Anastasio könyvében, de feltétlenül biztos, hogy ezen munka alapján készíthette Boel. A szent egy virágban ül, szentsége szimbólumaival együtt. Nem lehet tudni, mi célból készült ez a rézkarc vagy mire használták, de látható, hogy hatással volt rá A Sancto Anastasio könyve.

Egy másik példa Szent Gellért fogadtatásához egy festett üveglak, ami egy karmelita kolostorban van, a Boxmeer nevű birtokán, Dél-Hollandiában a brabanti tartományban.

Ezt a kolostort gróf Albrecht van den Bergh és felesége Madeleine de Cusance, a Boxmeeri nemesi birtok tulajdonosai építették 1653-ban. Ők 1652-ben kötöttek egy szerződést a flamand karmelita szerzetesekkel, hogy alapítsanak egy kolostort és egy latin iskolát a grófi birtokon, egy kis város szívében. Ezt azért kell nagyon különlegesnek tartanunk, mert Boxmeer az egyetlen önálló katolikus hely volt a protestáns hatalmak által uralt Hollandiában. A nyilvános katolikus szertartás tiltott volt az egész országban, csak eldugott helyeken működhetett a katolikus egyház, kivételt csak az önálló boxmeeri birtokon lévő kolostor és katolikus iskola jelentett az egész Köztársaságban. A grófi család, főleg a grófné, nagyon sokat tett Hágában a holland országgyűlésen, hogy megmaradjon Boxmeernek ez a különleges státusa. Ezért ez a birtok egy nagyon fontos szimbolikus hely volt a katolikusok számára Hollandiában és Dél-Németalföldön.

A kolostorban 16 festett ablakot lehet találni, amelyeket a gróf családja vagy rokonai adományoztak 1653 és 1702 között. Az egyik üveg Szent Gellért ábrázolásával és egy szöveggel van ellátva, csak nincs rajta dátum.³⁴ Az ablakok sorrendje alapján valószínű, hogy 1655 körül készülhetett. Az üvegek a folyosón a kolostor belső kertje körül vannak elhelyezve. (Nem sikerült megtalálni a kert eredeti tervét, de biztos, hogy ennek is volt szimbolikus jelentése.) Az ábrázolások az ablakokon Adriaan van Diepenbeeck tervei alapján készültek, ugyanő tervezte A Sancto Anastasio rézkarcait is. Az eredeti képek, amelyek az ablaküvegek mintájaként szolgáltak, a könyvben is benne voltak, ugyanis minden személy, aki A Sancto Anastasio könyvében szerepel, az ablakokon is megtalálható. A Gellért ábrázolással festett üveg nagyon hasonlít arra a képre, ami megjelent A Sancto Anastasio könyvében.

³⁴ Theodulf VRAKKING, Sanny BRUIJNS, *De gebrandschilderde ramen in het Karmelklooster te Boxmeer*, Boxmeer, 2005, 17. A szöveg: S. GERARDUS Episcopus ORD. CARM. / Carmelus placuit, non Sceptra, corona, GERARDO; / Lux sub monte micans tanta latere potest; / Non, supra montem posita est, fit Episcopus; inde /Martijrio Verus pro grege pastor obit. Az összes többi ablakon van az 1655-as vagy az 1684-as évszáma.

Minden ablaknak külön megrendelője volt, éppen úgy, mint a világhírű festett üvegek esetében, amelyek a holland Gouda nevű város templomában vannak.³⁵ A megrendelők mindegyike fontos német vagy dél-hollandiai katolikus személy volt. Minden ablakon szerepel a megrendelő neve, kivéve a Gellért ablakán, amelyen egy eddig ismeretlen családi címer található, név nélkül. Ez az ablak egyébiránt az egyetlen ismert, festett, kora újkori üveg Gellért ábrázolásával Hollandiában és Belgiumban.³⁶

A politikai üzenete a boxmeeri ablaknak az, hogy a karmelita rend nagyon fontos szereppel bírt a pogányok elleni harcban a középkori Magyarországon, amit meg tudna ismételni Boxmeerben is.³⁷ Figyelemre méltó még az is, hogy egyedül Szent Gellért ajánlja a koronát Szűz Máriának. Szent István nincs is jelen, mint a már említett képen Oliverius atya könyvében. A református erők domináltak Hollandiában, pedig az ország nagy része katolikus volt a 17. században. Ez még erőteljesebb volt a déli részeken, amiket nemrég visszahódítottak a hollandok a kolostor építése előtt. Boxmeer egy szimbolikus katolikus fellelgyár volt Hollandiában. Gellért példájával mutatják a karmeliták, hogy készen állnak a harcra a pogányok ellen, természetesen Szűz Mária védelme alatt.

1662-ben megjelent még egy könyv A Sancto Anastasio tollából, amiben ismét szó esett Szent Gellértről, Szent Istvánról és a magyar koronáról.³⁸ A különös munka tartalmaz egy leírást az allegorikus „szeretetharc”-ról (Gheestelycken liefde-strydt) Szűz Mária és a karmeliták között. A harc abból áll, ki szereti a másikat jobban. A Sancto Anastasio ugyanazokat a toposzokat használja, mint a korábban megjelent munkájában: ismét leírja Szent Gellért életét és munkásságát prózában és versekben, ezúttal azonban más módon rögzíti a történetet. A szerző itt abból a szempontból mutatja be Szent Gellértet, a püspök itt egy igazi karmelita szerzetes, aki mindent a Szűz Mária iránti szeretetből fakadóan tett.

A Sancto Anastasio Szent Gellért tetteit más kontextusba teszi, mint eddig. Mindent, ami Szent Gellért körül történt, összehasonlítja azzal, amit a klasszikus irodalomban vagy saját korának könyveiben olvasott. Így a középkori Gellért legendát nemzetközi történelmi szempontból írja le újra. Úgy, mint ahogy Jeszenszky János (Jessenius) leírta 1609-ben a magyarországi koronázást, ugyanúgy keresi A Sancto Anastasio a nemzetközi párhuzamot.³⁹ Ahogyan Szent István felajánlja Magyarországot Szűz Máriának a koronával és a joggal, ahhoz hasonlót halicar-

³⁵ R. A. BOSCH, *De 72 glazen van de Sint Janskerk in Gouda*, Delft, 2008.

³⁶ Az egyetlen belga példa egy 15. századi üveg a Szent Erzsébet templomában, a Haren nevű faluban, most Brüsszelhez tartozik.

³⁷ A politikai háttérrel valószínűleg többet lehet találni a bruggei karmelita levéltárban: *Archief van de Paters Karmelieten*, Brugge, Belgium. (BE/ 142029/ 1).

³⁸ Oliverius A SANCTO ANASTASIO, *Gheestelycken liefde-strydt [...] tusschen [...] de moeder Godts Maria ende haere beminde broeders de carmeliten*, Antwerpen, 1662.

³⁹ Johannes JESSENIUS, *Regis Ungariae, Matthiae II. coronatio; Johan: Jessenio a Jessen, Regio Medico, Descriptore. Adiecta, regni, regumque Pannoniae, brevis Chronographia*, Viennae, 1609. Lásd: Kees TESZELSZKY, *Az ismeretlen korona...*, i. m., 203–215.

nassusi Dionysius már a római időkben leírt. Nemcsak Szent István ajánlotta az országát Szűz Máriának, hanem a görög császár is ezt tette.⁴⁰ Még a portugál király is Szűz Máriának ajánlotta egész Indiát. Ezzel a gesztussal Szent István átadta a hatalmát Máriának. A történelmi párhuzamok célja az, hogy legitimálja, amit Szent István és Gellért püspök tett. A középkori legenda politikai és teológiai tartalmát legitimálja más megbízhatónak tűnő tényekkel és forrásokkal. A legenda valósággá lesz, mert többször történt ugyanaz a történelemben, ahogyan más írónál lehet olvasni. A Sancto Anastasio így aktualizálja a karmelita középkori irodalmat.

A középkori toposzok mögött egy kora újkori politikai üzenet is bujkál. A Sancto Anastasio szerint nem Szent István, hanem Szent Gellért a király nevében ajánlotta a koronát és a jogart Máriának. Az ország hatalmát átadta Szent István Gellérten keresztül Szűz Máriának, aki az ország örökös királynője lett. A szerző így fejezi ki Szűz Mária szavaival: „Door my regeren de Koninghen.” (Általam uralkodnak a királyok.)⁴¹ Mária uralkodik Magyarországon, és Szent Gellért a királynő képviselője lett a földön. A Sancto Anastasio arról is tudósít, hogy a magyarok meghajolnak, ha hallják Szűz Mária nevét.⁴² A szerzetes azt állítja, hogy Szent Gellért ezt a szokást szorgalmazta. Ezt összehasonlítja a japán és kínai udvariassági formákkal. Szent Gellért a királynő képviselője, és ezért Gellért átruházhatta az ország hatalmát a királyi koronázáskor Szent István utódjára. Nem volt hajlandó egy nem méltó trónörökösnek adni a hatalmi jelvényt, és emiatt mártírhalát szenvedett. Ezzel a politikai üzenettel próbálta valószínűleg a szerző a karmelita rend hatalmi igényét alátámasztani Dél-Hollandiában a Habsburg hatalommal szemben.

A Sancto Anastasio még egy figyelemre méltó párhuzamot mutat be az olvasónak. Szent Gellért a király nevében ajánlotta fel a koronát és a jogart Máriának. Egy hasonló esemény zajlott le Németalföldön több mint száz évvel korábban a karmelita könyv megjelenése előtt, ahogyan A Sancto Anastasio olvasta a jezsuita történész Famianus Stradánál.⁴³ 1555. október 25-én lemondott V. Károly császár a trónról, ahol sok neves fejedelem jelen volt. Akkor minden uralkodói jelvényt átadott az utódainak. A német császári koronát el akarta küldeni I. Ferdinándnak, aki nem tudott jelen lenni. A holland Orániai Vilmos herceg kapta a nemes feladatot, hogy átadja a koronát I. Ferdinándnak, de az megtagadta. Közismert hogy, Vilmos herceg később a németalföldi Habsburg elleni lázadóknak a vezetője lett. Gellért pedig átadta a koronát Szűz Máriának és nem tagadta meg feladatát, ezt állítja A Sancto Anastasio. Strada úgy magyarázta meg ezt a visszautasítást, mintha Vilmos herceg a hűségét akarta volna bizonyítani V. Károly fiának, Fülöp királynak, aki nem lett német-római császár. A Sancto Anastasio pedig pont az ellenkezőt mutatja Gellért

³¹ „Den⁴⁰ *Uo.*, 209.

⁴¹ *Uo.*, 210.

⁴² *Uo.*, 210.

⁴³ Famianus STRADA, *De bello Belgico decas prima*, S.l. 1590. 9. *Famianus Strada: De thien eerste boecken der Neder-lantsche oorloghe*, Hollandra fordította Gvilliam VAN AELST, Antwerpen, 1646, 6.

példájával, mintha Vilmos herceg nem lett volna hűséges az uralkodóhoz, bezzeg Gellért hűséges maradt Szent Istvánhoz és Szűz Máriához. Gellért példájával akarta bemutatni A Sancto Anastasio, hogy a karmelita szerzetesek egy időben egyszerre hűségesek a Habsburg uralkodóhoz és a mennyei királynőhöz is.

Szent Gellért további németalföldi tiszteletére bizonyság két rövid könyv két másik karmelita szerzetes tollából. Az egyik szerzője Daniel a Virgine Maria, avagy Daniel van Audenaerde (1615-1678).⁴⁴ Ő volt a flamand karmelita rend vezetője, alapítója és szellemi atyja a boxmeeri kolostornak. A karmelita rend ünnepekről szóló kiadásában Szent Gellért ünnepe és rövid életrajza is szerepel.⁴⁵ Egy másik karmelita szerzetes, Michaël a Sancte Augustino Szűz Mária tiszteletéről szóló rövid könyvében szintén szerepel Szent Gellért.⁴⁶ Michaël atya, avagy Jan van Ballaer (1621-1684) karmelita tagja volt a flamand egyházmegyének, ami a boxmeeri kolostor alapítását szervezte. Mindkét szerző követi A Sancto Anastasio szövegét, könyveinek tartalmát, és újfent hangsúlyozzák politikai üzenetét.

A karmelita könyvek, képek és röpiratok szerzői összekapcsoltak egy létező németalföldi Szent Gellért hagyományt a felújított magyarországi koronahagyománnyal és Szent István kultuszával. Ennek ellenére érdekes, hogy semmi konkrét kapcsolatot nem lehet találni Nádasdy Ferenc aktív németalföldi propagandájában Magyarország és a karmelita rend kiadásai között.⁴⁷ A flamand szerzetes Gaspar Jongelius, aki Révay Péter *De Monarchia* című kéziratához írt egy katalógust Nádasdy Ferenc számára, nem állt kapcsolatban az említett flamand karmelitákkal.⁴⁸ Az említett kiadásokból kiderül, hogy sokkal fontosabb volt az 1644-ben megjelent mű Melchior Inchofer tollából.

A magyar toposzok sokféle módon voltak jelen a kora újkori európai kultúrában, különösen Németalföldön. A toposzok azonban folyamatosan újrahaznosultak, azok egyes elemeit újrafogalmazták, máskor kis aktualizálással megismételték. A fenti példákból kiderül, hogy a magyar toposzokat nemcsak a magyarországi történelem vagy az aktuális magyarországi hír kontextusában használták, hanem olyan célra is, hogy saját politikai üzenetüket legitimálhassák a németalföldi közönség számára. Így formálódott, alakult ki Németalföldön a régi magyar toposzok új jelentése.

⁴⁴ *Daniel a Virgine Maria: Wyngaert van Carmelus, oft Kort begryp van het leven der heyligen ende van de feest-dagen besonderlijck gheviert in d'orden van onse L.V. des berghs Carmeli*, Brussel, 1666.

⁴⁵ *Uo.*, 168-170.

⁴⁶ *Michael a S. Augustino: Marie-vormigh ende Marielyck leven in Maria om Maria naar de uitgave van 1669 bij G. Lints te Mechelen*, szerk. Rudolf VAN DIJK, ford. Theodulf VRACKING, Boxmeer, 2003, 14-15.

⁴⁷ Erről lásd: Kees TESZELSZKY, *Az ismeretlen korona...*, i. m., 318-323. BUZÁSI Enikő, *Nádasdy Ferenc pottendorfi galériájának fennmaradt arcképei és a Widemann-portrészorozatok*, Művészettörténeti értesítő, 2001, 15-30. BUZÁSI Enikő, *Portrészorozatok a 17. századi magyar arisztokraták politikai reprezentációjában*, Művészettörténeti értesítő, 2001, 11-21.

⁴⁸ Gasparus JONGELIUS, *Catalogus palatinorum & judicum ejusdem Regni* = Petrus DE REWA, *De Monarchia Et Sacra Corona Regni Hungariae Centuria Septem auctore Petro Derewa comite Tyrocensi ... Quas emendatas & auctas publicabat comes Franciscus de Nadasd*, Francofurti, 1659.

„A MÉRET A LÉNYEG?”

Gondolatok a *Kalauz* könyvformájáról

THIMÁR ATTILA

Emlékszem pontosan egy decemberi estére, pár nappal karácsony előtt, amikor egy megbeszélésünk után lekísértem Emilt a parkolóba, hogy két tucat könyvet bepakoljunk az autójába. A csomagtartóból elővett egy testesebb tárgyat, és a kezembe nyomta, „karácsonyi ajándékként”. A gyenge fényben is látszott, hogy a vastag könyv nem akármilyen darab. A neonlámpa felé tartva tudtam kibetűzni: Hodoegus. Azóta a könyvespolcomon őrzöm az impozáns kötetet, a *Kalauz* faksimile kiadását.¹ Lelkesen megmutatom a diákjaimnak, amikor különórát adok vagy előkészítőt tartok: igen, ezzel a könyvvel akár még verekedni is lehet, ha az érvek nem tűnnek elégségesnek a hitvitában.

Azóta, 2000 decembere óta a Pázmány-kutatás és a kritikai kiadás erős fejlődésnek indult. Tavaly immár az ötödik kötete jelent meg a kritikai kiadásnak, de számos további kiadvány segíti a kutatók munkáját, s mindez elsősorban Hargittay Emil érdeme. Az eltelt bő évtized alatt sok újdonság bukkant napvilágra, s jelentős filológiai eredmények születtek. A kutatók – érhető módon – elsősorban a szövegekre koncentráltak: Pázmány kompilációs, szövegalkotási, forrás-felhasználási technikáit vizsgálták, avagy éppen hatástörténetét térképezték fel. Én leemelve a *Kalauz* hasonmását a polcra, most inkább a könyvről szeretnék egy-két gondolatot megfogalmazni. Indokolhatja ezt az is, hogy az utóbbi években többször kellett egyes könyvek megszületéséről döntenem, és nemcsak a szövegek minősége, hanem a költségvetések, a könyvek fizikai paraméterei, a várható olvasótábor nagysága alapján is. Eltöprengtem, mi történne, ha Pázmány ezt a munkáját beadná az NKA-hoz támogatásra.

A könyv első szembetűnő paramétere a mérete. Fólió alakú kötet, de még ebben a nagy méretben is összesen, az *Előljáró levéllel* és a végén a tartalommutatóval, 1092 oldal.² A fólió méret ebben a korban már nem számít általánosnak, inkább ritka, Pázmány esetében sem szokványos. Összes könyvei közül csak az 1637-es

¹ PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus: Igazságra vezérlő Kalauz*, kiad. KÖSZEGHY Péter, kísérő tanulmány HARGITTAY Emil, Bp., Balassi, MTA Irodalomtudományi Intézete, 2000 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 32).

² Elsősorban az 1637-es kiadásra hivatkozom, amelyről a faksimile is készült, de ahol szükséges, megadom a korábbi kiadások adatait is.

Prédikációs könyv fólió méretű még – ráadásul 1272 oldal! –, az összes többi kisebb alakban sorakozik a polcokon. Érdekes megfigyelés, hogy a többször kiadott művek ugyanabban a méretben maradtak, még akkor is, ha a terjedelem jelentősen változott. A hitviták rendszerint 4°, a kegyességi, lelkeségi könyvek 12° méretben láttak napvilágot. A *Kalauz* mindvégig, azaz mindhárom kiadása során megőrizte fólió méretét.

A könyv méretbeli nagyságán érdemes elgondolkodni, ugyanis ez a méret nem praktikus. Nemcsak ebben a korban, amikor az állandó háborúskodás miatt gyorsan összezsugorolható és szállítható tárgyakkal vették körül magukat az emberek, de általában véve sem egyszerű kézben tartani e könyvet, forgatni lapjait. A protestáns papokkal vitázó vagy a földesurakat meggyőzni igyekvő katolikus papok sem hordozták könnyen magukkal. Az igazat megvallva egy háromkötetes kiadás sokkal praktikusabb lenne, még akkor is, ha számolunk azzal, hogy a könyvtárakban egy-egy könyv bizony eltűnik a háromból. A mű szerkezete, beosztása is a háromkötetes megoldást tükrözi. Az első, 1613-as kiadásban mindenképpen, ahol a szöveget még három tomosra bontva olvashatjuk. A későbbi két kiadásban (1623, 1637) a szerző már csak az *Előjáró levél* végén tükrözi ilyen élesen a hármas tagolást a részek tartalmi leírásának szétválasztásával. Az oldalszámokat felsoroló tartalommutatóban viszont folyamatosan következik a tizenöt könyv egymás után. A három nagy egység egybefogása nemcsak a tartalom, de minden bizonnyal a könyvvé formálás szempontjából is jelentőséggel bír. A szerző és vele összhangban a nyomdász nem a praktikusabb, hanem a nagyobb szimbolikus erővel bíró nyomtatási megoldást választotta.

Mi lehet az oka ennek a döntésnek?

Sík Sándor alapvető igazságot talált el, amikor a *Kalauzt* egy barokk székesegyházhoz hasonlította³, még ha az utókor joggal érezheti is úgy, hogy ezzel a metaforával nem jutunk közelebb a Pázmány-szöveghez. Sík azonban nem a tartalom, illetve annak struktúrája felől adott szemantikai teret az értelmezésnek, hanem inkább a funkció felől határozta meg a művet. Nem az a kérdés, hogy milyen egy barokk székesegyház, hanem, hogy mi a funkciója. Az II. Gesútól kezdve a Santiago de Compostela katedrálisig eme épületeknek az a feladata, hogy Isten hatalmát és a katolikus egyház erejét, dicsőségét hirdessék. A protestánsok szerint mindez az erőfitogtatásnak, a félelemkeltésnek, a hivalkodásnak szimbóluma, a katolikusok szempontjából a hit megerősítése. Valószínűnek tartom, hogy Pázmány olyan monumentális könyvet akart kiadni, amely már külsőségeivel is tiszteletet kelt az olvasókban, különösen a hitvitákban vele szemben álló felekben. A nagy opusnak, amelyben összefoglalta munkásságának lényegét, tárgyi mivoltában is olyan imponánsnak kellett lennie, mint amennyire a belső tartalom, az összegyűjtött hatalmas műveltség, az érvelések szigorú következetessége vagy az eleven stílus vidám ereje.

³ Sík Sándor, *Pázmány, az ember és az író*, Bp., Szent István Társulat, 1939, 116.

A tipográfia is ezt a tömegben sűrűsödő erőt képviseli. Az oldalak téglalap alapú, egyszerű folthatását szinte sehol sem bontja meg olyan oldalszedés, ahol a speciálisan szedett sorok eltérnének a szabályos formától. Vers, tehát nem margótól margóig tartó sorok, csak néhány esetben zavarja meg a szedéstükör zártságát, hosszabb vers összesen két helyen található a könyvben. Az egyik Bejthe István verse latinul,⁴ a másik egy szintén protestáns vers, Theodor Beza rögtönzése.⁵ Még egy hely van, ahol a folyó szöveget más tipográfiai megoldás töri meg, az egymást követő pápákat felsoroló táblázat, mely Szt. Pétertől V. Pálíg, illetve VIII. Orbánig sorolja fel az egyházfőket. Az 1623-as kiadásban frissítette a listát az érsek, s „napra készen” tartotta az 1637-esben is.⁶

A nyomtatási kép tiszta, a betűhibák száma nem jelentős, s az oldalakon maradt fattyú- és árvasorok száma sem haladja meg a korban átlagost. A címek nem emelkednek ki különösképpen a szövegből, az előttük, utánuk álló térköz a lehető legkisebb – feltehető, hogy a papírral való takarékoskodás okán –, éppen csak a nagyobb betűfokozat és a verzál szedés jelzi legtöbbször, hogy most fontos határvonalához érkezünk a szövegnek. A szedéskép folthatása egységes, tömörszerű, a tükör téglalap alakját szinte mindenhol kitöltő. A bekezdések, sorok, szavak tipográfiája viszont változatos, mozaikszerű, szinte vibráló. Ennek oka, hogy az álló antikva betűk mellett sokszor előtűnik a kurzív vagy verzál szedés (neveknél például) de előfordul a kisebb fokozatú betű is egyes meghatározott szövegrészeknél, például a szillogizmusoknál.⁷ A latin szavakat, mondatokat mindig kurzívan szedték a könyvben, ezért alakul ki az oldalak látványában a mozaikszerű hatás. A latin részek kurzív szedésének nem esztétikai, hanem pragmatikus okai voltak, amint azt a szerző a *Prédikációs könyv* bevezetőjében írta. A latin kifejezéseket ugorja át olvasás közben az, aki nem tud latinul, avagy hagyja ki a prédikátor, ha a közösségnek olvas: „a közvetett deák szók kiverik inkább az egy-ügyük elméjéből, hogy sem-belé-óltanák a tudományt.”⁸ Hosszabb latin nyelvű szövegrészre csak néhány oldalon van példa. Olvashatunk például egy hosszabb, egybefüggő Luther-idézetet, amely viszont éppen nem kurzívvá áll a könyvben, hanem antikvával, de sokkal kisebb betűméretben, részben az egybefüggő hosszabb idézet okán, részben, hogy az ellenfél mondandójának súlyát ily módon is csökkentse a könyv.⁹

⁴ 1613, 220–221; 1623, 250–251, 1637 246–247.

⁵ 1613, 314–315; 1623, 399–400; 1637, 396. Alatta olvasható még egy rövid epigramma, amelyet Bezáról írtak.

⁶ 1613, 635–637; 1623, 768–769; 1637, 769–771.

⁷ A szillogizmusokról és tipográfiájukról lásd HARGITTAY Emil, *Szillogizmusok Pázmány Kalauzában* = Uő., *Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében*, Bp., Universitas, 2009, 215–220.

⁸ „Úgy rendeltem pedig azoknak magyarul írt formáját, hogy aki deáknak nem tud, vagy aki a község előtt deáknak nem akar olvasni, csorba nem esik a magyar írásban, hanem úgy foly, mintha a deák szók közbevetve nem volnának. Azt is adom tanácsul, hogy akik ebből a könyvből olvasnak a község előtt, kihagyják a deák mondásokat, és olvassák ami magyarul vagon.” PÁZMÁNY Péter, *Négy dologról tudósíttatnak az olvasók* = Uő., *Válogatott prédikációk*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2010, 21.

⁹ 1623, 206–209; 1637, 203–206.

A szépen léniázott margók esetében felmerülhet a gyanú, hogy a határozott kettel kitöltött hely csökkenti a lehetőségét a kommentároknak, egyszerűen nem sok hely marad az oldalak szélén, hogy valaki a további gondolatait részletesen kifejtsse. Így van ez még akkor is, ha a *Kalauz* egyik példányába egész kis hitvitát rögtönzött a kötet két tulajdonosa a margókon.¹⁰

A tömörszerű, téglalaphoz igazodó vizuális hatást erősíti az is, hogy már két-háromsornyi üres helyre is könyvdísztt helyezett el a szerző, tehát még ilyen kis térben sem pihenhet meg a szem olvasás közben. Igaz, e tekintetben jelentősen különbözik a három nyomtatás. A legkevésbé papírkímélő, más szempontból a leginkább elegáns, szellős az 1623-as kiadás. Itt a könyvek mindig új oldalon kezdődnek, még akkor is, ha az előző oldalon a szöveg még az oldal méretének egyharmadáig sem jön le.¹¹ Ebben a kiadásban a címek, alcímek előtt és után kihagyott hely is kicsivel nagyobb, mint a másik kettőben. A harmadik kiadás viszont ugyancsak papírtakarékos, a kisebb sortávolság, szűkebb térköz a címek előtt és után. A takarékoság a szépség és az olvashatóság rovására megy, viszont kétségtelen, hogy az 1637. évi néhez helyzetben gyakorlati szempontból jobb megoldásnak tűnhetett ekként nyomtatni a művet.

Amiképpen a belső tipográfiai elrendezésben az 1623-as kiadás a legszebb, olvasás szempontjából a leginkább kényelmes, úgy a címlapokat tekintve is ez a kiadás kényezteti el legnagyobb mértékben az olvasót. Galavics Géza elemezte részletesen az 1613-as és 1623-as kiadásokhoz tartozó címlapokat, s megállapította, hogy az elrendezésben és grafikai-tipográfiai megoldásokban alapvetően késő-renaisszansz jegyeket láthatunk, de a *Patrona Hungariae* gondolatkör megjelenítése, illetve az 1623-as címlap dinamikusabb rajzelemei már a barokk, ideológiai szempontból koncepciózusabb hatását mutatják. Fontos azonban, hogy még az 1623-as címlap esetében is a *Patrona Hungariae* gondolatkör elemeiről (Szűz Mária, Szt. István alakja és felajánlása, a magyar szentek) a korabeli olvasók csak *tudhatták*, hogy összetartoznak, de a vizuális ábrázolás narratív módon még nem láttatta a felajánlás és védelmezés történetét, mint majd a néhány évvel később elkészített oltárkép a győri jezsuita templomban.¹²

A címlap vizuális tartalmának megformálásába jelentős mértékben belejátszott, hogy a 17. század elején a jezsuiták, s köztük nyilvánvalóan Pázmány is, hamar felismerték, hogy a sokszorosított grafikai eljárások milyen nagy hatásokkal támogathatják ellenreformációs szándékaikat. Érdemes megfigyelnünk azokat a finom grafikai változásokat, amelyek az első és második kiadás között láthatók, s amelyek minden bizonnyal erős ideológiai céllal épültek be a címlapképbbe. Míg az első kiadásban a címlapnak több alakja néz ki a képből a szemlélőre (Szt. István király,

¹⁰ HARGITTAY Emil, „*Petrus Pazmannus pascit per pasqua porcos*” – *hitvita a Kalauz margóján* = Uő., *Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében*, Bp., Universitas, 2009, 69–82.

¹¹ 1623, 457.

¹² GALAVICS Géza, *A barokk művészet kezdetei Győrben*, Ars Hungarica, 1973, 97–126, 114.

a felső angyalok közül egy, Szűz Mária, és az alsó puttók közül egy – összesen tehát négy személy), addig a második kiadásban a megjelenített alakok tekintete mind a központi alakra, Szűz Máriára és a kisdedre irányul, csak ők néznek ki a könyvből. A második kiadás vizuális tartalma kevésbé irányul az olvasóra, nem kezdeményez párbeszédet vele, inkább a főalakra, a kisdedet kezében tartó Máriára irányítja a figyelmet. A harmadik kiadás címlapja szerkezetében és képi hatásában jelentősen eltér az első kettőtől. Ez a kiadás már Pázmány halála után jött ki a nyomdából, a szöveg még magán viseli a szerző gondos javításainak keze munkáját, de a címlap már megváltozott. Képi elemeiben a pozsonyi nyomda többi 1637-es kiadványára hasonlít. A díszes elemek eltűntek, a betűk egyszerűbbé váltak, az egész oldal kevésbé díszes, majdhogynem puritán lett.

A címlap fontos eleme magának a műnek a címe, amely a három kiadás során folyamatosan változott. Az első kiadás címlapján leginkább hangsúlyos az Isten szó, viszont a második és harmadik kiadás címében ez a szó már nem szerepel. Az igazság, mint általános és mindenre kiterjedő fogalom áll fő motívumként. Sok oka lehet, hogy Pázmány a fogalom hatókörét a jelző megvonásával kiterjesztette. Belejátszhatott talán az a marketingfogás, hogy így a nem vallási téma iránt érdeklődők szívesebben veszik kezükbe a kötetet. Lehet, hogy a harmadik kiadás címének latin szava már nem is az érsektől származik, hanem a nyomdásztól, aki azt a kereskedési szempontot vette számításba, hogy az új címmel új könyvet tud ajánlani a leendő vásárlóknak. A három különböző címmel a három kiadást a kereskedelmi/olvasói forgalom szempontjából jól érzékelhető módon megkülönböztették, de ezzel együtt a második és a harmadik kiadás a címlapon feltüntette a folytonosságot, a mű azonosságát, amikor a korábbi kiadások dátumát és helyét kiírták. (Nyomtatták Pozsonyban / Először M. DC. XIII. / Másodszor M. DC. XXIII. / Harmadszor, most M. DC. XXXVII. / Esztendőben.)

A cím különböző megfogalmazásával eljutottunk a könyv kereskedelmi forgalmazhatóságának kérdéséhez. Horváth János nagy irodalomtörténetében jó érzékkel emeli ki az írásbeliség és a nyomtatás időszaka közti váltás mozgatórugói között éppen a kereskedelmi, forgalmazási szempontokat.¹³ Az áru pontos azonosításához szükséges volt, hogy meghatározzák, kinek a nevéhez köthető az opus, és melyik címmel (azonos vagy különböző) kerül forgalomba. A szerző mint személy lépett fontos szerepbe a nyomtatás időszakában, korábban a kódexek születésekor a leíróknak nem volt ilyen szerepe az egyes művek azonosításában.

Pázmány kétségtelenül nagy egyéniség volt, olyan személy, akit meg lehetett nevezni a hitvitákban, nem általában a katolikusok vitatkoztak, hanem egy főpap, akinek stílusa nagyon emberi, személyes volt. Horváth az érsek írásművészetének ezt az emberi, eleven oldalát emelte ki: „Ami aztán az ép gondolat- és mondatváz körül

¹³ „Mikor Pázmány vitázó ellenfeleinek a *Kalauzt* latinra kell előbb fordítaniok, hogy idegen segítséggel megadhassák rá méltóbban a feleletet: nemcsak a felekezet, hanem az írói egyéniség szenved egyik félen a legsúlyosabb vereséget, s aratja a másikon legszembetűnőbb diadalát.” HORVÁTH JÁNOS, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, szerk. BARTA JÁNOS, Bp., Akadémiai, 1976, 89.

ornamentikus elem gyanánt felhalmozódik: erőteljes, nyers képes beszéd, kötekedve példázó anekdoták, a szeget fején találó közmondások, a beszélő attitűdjének ironikus vagy drámai, az eleven embert mindenestül éreztető fordulata; a részletező felsorolások, ismétlések, a legegységesebb természetességgel rögtönzött párbeszédalakzatok, familiáris fordulatok, olykor pejoratív képek váratlan groteszsége: mindaz csak életszerűvé avatja a gondolatmenetet, s egy egyszerű, erőteljes, a maga dolgában biztos kezű magyar ember eleven benyomását fokozza.¹⁴ Kosztolányi mindezt rövidebben, több lírai összevonással fogalmazta meg: „Pázmány Péter az első, aki egy ember lüktető gondolatait ágyazza a magyar prózába. Milyen személyes és személyeskedő, milyen egyéni minden ízében. Ideges száján szinte meggyulladnak az igék.”¹⁵ S nem véletlen, hogy Kosztolányi lesz az első – s jellemzően azóta sem követték őt ebben a gondolati felvetésben mások –, aki felismeri, hogy Pázmány ugyanolyan magányosan magasodik a 17. századi magyar irodalom egén, mint ahogy Shakespeare az angol irodalomban. Előzmény szinte alig, a követők jelentéktelenek, s mégis, itt, az 1600-as évek első évtizedében néhány egészen kiváló ember (ide sorolhatjuk még Shakespeare mellett Cervantest is) olyan nyelvi teljesítményt ér el, amely váratlanul bukkan föl szinte a semmiből. Pázmány nyelvi eredményeit felhasználják majd később, századok múlva, de mindössze segítségül, támasztékkul hívják, és csak a huszadik században kel újra életre ennyire eleven nyelvi teremtőerő.

Ha ítéletet kellene mondanom, hogy kapna-e támogatást a könyv a mai kiadási viszonyok között, akkor azt mondanám, hogy minden bizonnyal igen, de elsősorban a mű tartalmi részének fontossága miatt, s nem tipográfiai teljesítménye alapján. A támogatásnál figyelembe kellene venni azt is, hogy a 17. századi három kiadásból kárpát-medencei könyvtáraink összesen 268 példányt őriznek, sokkal több könyvre már nem mutatkozna olvasói igény. Az viszont kétségtelen, hogy a mű kritikai szövege, amelyben végre alaposan szemügyre veszik a kutatók az egyes kiadások közötti eltéréseket,¹⁶ nélkülözhetetlen.

¹⁴ *Uo.*, 94.

¹⁵ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Pázmány Péter* = *Uo.*, *Látjátok feleim*, kiad. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1976, 43.

¹⁶ Nem úgy, mint KISS Ignác, *Pázmány Péter Összes munkái*, III–IV, Bp., Egyetemi Nyomda, 1897–1898.

KI LEHETETT PÁZMÁNY JEZSUITA FELJELENTŐJE?

TUSOR PÉTER

A kutatás szűk másfél évszázada tud egy feljelentő levélről, amely 1616 elején azért keletkezett, hogy megakadályozza Pázmány Péter kinevezését a jezsuita rendből esztergomi érsekké.¹ A feljelentés a legváltozatosabb vádak sorolja elő. Középpontjában a magyar szerzetes Bakyth Margithoz fűződő állítólagos kapcsolata áll. Hitelét három, Pázmány nevében írt szerelmes levél volt hivatott növelni. A vatikáni levéltárban (*Fondo Borghese*) fennmaradt dokumentumok több évtizede nyomtatásban is hozzáférhetőek LUKÁCS Lászlónak és SZABÓ Ferencnek köszönhetően.²

Az alábbiakban szerzőjük azonosítására teszek majd négy évszázad távlatából kísérletet. Az iratok színes tartalmának, célszemélyének, esetleges célt érésük történelmi tétjének ismeretében ugyanis nem tűnik érdektelennek feljelentőjük személye. A neves jezsuita tudósok álláspontjával ellentétben nekem határozottan úgy tűnik, hogy az 1616. február 10-én kelt feljelentés esetében lényegében nem korábbi iratokból összeállított kompilációról, utólagos „összeollózásról”,³ hanem egy olyan rejtőzködő rendtársnak az alkotásáról van szó, aki az események valódi részese, vagy közeli szemlélője lehetett. Ez a rendtárs részben személyes okok miatt, vagy mert hitelt adott a kétségkívül keringő híreknek, amelyekhez „csupán” a bizonyítékok hiányát próbálta kipótolni, részben talán „magasabb célok” elérése végett bátran élt a rágalmazás fegyverével. Alaposan, újra és újra átolvasva a latinul írt sorokat kitetszik: feljelentésében valós elemeket vegyített egyes szám első személyben előadott renden belüli pletykákkal, fantáziáját is bevetve, gondolunk itt kiváltképpen arra a két fejezetre, ahol magyarországi tapasztalatairól ír, illetve a datálatlan „szerelmes levelek” szövegeire.

¹ FRANKL [FRANKÓI] Vilmos, *Pázmány Péter és kora*, I–III, Pest, Ráth, 1868–1872; I, 619–620 (vö. Biblioteca Angelica [Roma], Ms. 1234, fol. 154v–155r és 161v–162v.); Uő., *Pázmány Péter 1570–1637*, Bp., Méhner, 1886 (Magyar Történelmi Életrajzok, 5), 77–79; Uő., *Magyarország egyházi és politikai összekötetési a római szentszékekkel*, I–III, Bp., Szent István Társ., 1901–1903; III, 289–290.

² LUKÁCS László, *Jezsuita maradt-e Pázmány mint érsek? = Pázmány Péter emlékezete*, szerk. LUKÁCS László, SZABÓ Ferenc, Roma, Detti, 1987, 197–267; Dok., n. 11. – Mind a feljelentés, mind a három levél ugyanazon kéz, az esetleges azonosítás kivédésére szemlátomást szándékosan túlkalligrafált írása. Archivio Segreto Vaticano, Fondo Borghese, Serie II, vol. 56–57, fol. 86r–87v.

³ Elvégzőjeként P. Raphael Kobenzl került egy helyen gyanúba. LUKÁCS, *i. m.*, 213, 72. jz.

A szemantikai rétegek jól behatárolhatóak.⁴ Melyek a valós elemek? Például Pázmány konfliktusa a bécsi kollégium rektorával; hogy többször valóban megfordult Detrekőn; hogy Pozsonyban szokott volt misézni az apácáknál; hogy egyik, a rágalmaknak szintén hitelt adó rendtárs térden állva figyelmeztethette őt a bécsi kollégium refektóriumában, rendi szokás szerint; hogy Pázmány nemrég Rómában járt, továbbá talán kivétel nélkül a magyar püspökökről és a főúri támogatóról szóló értesülések. És igaz az is, hogy Pázmány valóban folytathatott titkos írásos levelezést prágai tartózkodása alatt. Hogy kivel és miről, arra még visszatérünk.

A feljelentő levélből, azon kívül, hogy maga is jezsuita, több fontos dolog derül ki a szerzőre nézve. Először is az, hogy régóta ismerhette Pázmányt. Erre abból az utalásból következtethetünk, miszerint „ami ebben az emberben nekem elsőször nagyon kezdett nem tetszeni, az volt, hogy titokban, előljárói tudta nélkül, azok kifejezett tiltása ellenére egyedül, társ nélkül ment ahhoz az asszonyhoz, akivel már bizonyos és súlyos gyanúba keveredett.” Vagyis ez előtt nem volt komolyabb problémája magyar rendtársával, vagy éppenséggel lehetett ugyan, csak elhallgatja. De elszólásából következőleg mindenképpen ismernie kellett korábról. Az is kikövetkeztethető, hogy 1614–1615 folyamán, amikor a rágalmak terjedni kezdtek, egy ideig maga is a bécsi rendház tagja lehetett. „*Rectoris nostri*”-ként ír Florianus Avancinusról.⁵ A térden állásos figyelmeztetés is személyes élménynek tűnik. (Több, a rágalmak forrásától távolabb álló jezsuita valóban hihetett a vádokban, ilyen lehetett talán a figyelmeztető rendtag is.) 1616 elején viszont a feljelentőnek már Prágában kellett tartózkodnia. Pázmány titkos levelezését egészen a „megelőző hétig”, tehát közvetlen közelig folyamatban levőnek mondja. Továbbá egy ilyen műveletet a hamisításokkal egyetemben testközelből lehetett csak lebonyolítani, naprakész információkkal kellett rendelkezni, úgy a Pázmány közvetlen környezetében, mint a császári udvarban történekről. A feljelentő levél végi értesülések alapján úgy tűnik, a szerző utóbbi magas helyre is bejáratos volt: tudja, hogyan foglaltak állást a hazai főpapok tanácskozásukon, magyar püspökkel beszélget bizalmasan, információja van arról, hogy ki és hogyan lépett fel Kleslnél, a Titkos Tanács nagyhatalmú elnökénél, illetve magánál az uralkodónál a néhai Forgách bíboros gyóntatója mellett.

* * *

A feljelentő személyének beazonosítása nem tűnik lehetetlen vállalkozásnak, sőt különösképpen nehéznek sem. A kérdés csupán annyi, vajon tudunk-e találni olyan pátert, aki régóta ismeri Pázmányt, és aki 1614–1615-ben Bécsben, 1616-ban pedig Prágában tartózkodott?

⁴ A feljelentés részletes ismertetésére, újraközlésére, netalán fordítására itt nincsen terem.

⁵ P. LUKÁCS ebből a helyből arra következtet, hogy a feljelentő a levélírás idején is a bécsi rendház tagja volt. *Uo.*, 209. Ez szerintem – az irat bécsi keletkezésével egyetemben – kizárt, a Pázmány kinevezésével kapcsolatos történések színhelye a császári udvar, ami pedig ebben az időszakban rendszeren Prágában tartózkodik.

Vizsgálatunkat ez utóbbi helyen érdemes kezdeni. 1616 folyamán Jacobus Geranus rektoron kívül huszonegy atyát tartanak nyilván a rendi katalógusok a prágai kollégium tagjaként. Négyen misszióban távol voltak a császári székhelytől,⁶ a maradék tizenhétből tíznek a pályája korábban semmilyen formában nem keresztezte Pázmányét, sohasem laktak közös rendházban.⁷ Köztük van az egyetlen magyar tag, Antaly János és a későbbi kassai vértanú, Grodecz Menyhért.⁸ Ugyanebbe a csoportba sorolhatjuk a Pázmány ügyébe hivatalból belefolyó Geranus rektort,⁹ illetve Martinus Becanus császári gyóntatót.¹⁰

Heten viszont töltöttek hosszabb-rövidebb időt Pázmánnyal. Ioannes L'Abbe, a konviktus régenese 1596–1598-ban Grácban tanítványa lehetett filozófiából. Henricus Philippi, a matematika tanára pedig 1604–1607 között teológiát hallgathatott Pázmánynál, utóbbit 1605–1606-ban Jacobus Bescovius cseh hitszónok és gyóntató is.¹¹ Georgius Sturnus morális professzor 1605 és 1609 között a bécsi kollégium tagja volt, Lucas Fanini olasz hitszónok és gyóntató 1613–1614-ben tanított retorikát ugyanott.¹² Az együtt töltött idő rövidege vagy – mint L'Abbe, Philippi és Bescovius esetében – az ominózus bécsi évek hiánya, továbbá a páterek profilja, feladatköre kizárja, hogy közöttük keressük és azonosítsuk az intrikus személyét.

Izgalmasabbnak tűnik a lengyel Adamus Prionius, a kontroverz teológia, a hitviták tanárának személye. Pázmánynál négy évvel fiatalabb, Kaliszban született, 1596–1597-ben a turóci rezidencia mellett működő iskolában tanulta a grammatikát, 1598–1599-ben Pázmány tanítványa filozófiából Grácban; 1601–1602-ben Selylyén is együtt vannak, ahol retorikát oktatott. 1604–1606 során ismét közös otthonuk a főhercegi székhely kollégiuma, 1608-ban a logika tanára Bécsben.¹³ 1614-től viszont már Prágában találjuk, ami felmenti a gyanú alól: így aligha lehetett ugyanis jelen a „térdenállásos figyelmeztetésen”.¹⁴

Prioniusnál méginkább érdekesebb számunkra Georgius Amende atya. Ő 1578-ban született a szászországi Meissenben, és 1603–1606 között Grácban tanult teológiát. Pázmánynak tehát 1604-től tanítványa volt. 1603–1604 során *praefectus convictorum*, akinél a következő két évben Pázmány volt a rendes

⁶ *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. I.*, I (1551–1600), II (1601–1640), collegit et edidit Ladislaus LUKÁCS S. I., Roma, 1978–1982 (Monumenta Historica Societatis Iesu a Patribus Eiusdem Societatis Edita, 117, 125); II, 178–179.

⁷ Melchior Treverinus, Andreas Neupauer, Petrus Welkusi, Sebastianus Scipio, Ionas Naritius, Georgius Meridies, Albertus Chanowsky, valamint Georgius von der Boon. Vö. LUKÁCS, *Catalogi...*, i. m., I, 801. 739. 807. 782; II, 687; I, 729–730; II, 560.

⁸ *Uo.*, II, 537 és 606.

⁹ 1601-től irányította a prágai kollégiumot. *Uo.*, I, 673.

¹⁰ 1615-ben lett a bécsi kollégium tagja és II. Mátyás gyóntatója, illetve 1624-ig bekövetkezett haláláig II. Ferdinándé is. *Uo.*, II, 545.

¹¹ *Uo.*, I, 713. 750. 630.

¹² *Uo.*, I, 791; II, 586.

¹³ *Uo.*, II, 89.

¹⁴ *Uo.*, I, 757.

gyóntató. 1605-ben szentelték fel, ugyanebben az évben már *concionator* a főhercegi székvárosban.¹⁵ 1608 és 1612 között a bécsi kollégium tagjaként II. Mátyás udvari hitszónoka, ami mellett csupán kisebb, évenként, kétévenként változó feladatokat kellett ellátnia (kongregációs vezető, a bécsi jezsuita templom katekistája, gyóntatója, illetve a rektor tanácsadója).¹⁶ 1613-ban a harmadik probációt végzi Klagenfurtban. A következő évben a linzi kollégium tagja, azért, hogy az itt tartózkodó császári udvarban ismét betölthesse prédikatori tiszttét. A hivatalt az előző esztendőben nem üresedésben hagyták, vélhetően alkalmi helyettesek pótolták.¹⁷ Ebben a minőségében kíséri az udvar az évtized derekán is: 1615-ben a bécsi, 1616–1617-ben a prágai kollégiumba helyezik át. Feladatát ügyesen végezhette, személyével elégedettek lehettek: 1616-ban őt nevezik ki a császári aula gyóntatójává.¹⁸

Amende a jelek szerint legalábbis alaposan gyanúsítható azzal, hogy a „névtelen feljelentést” ő írta Pázmány ellen. Mely feljelentés eredetileg nem lehetett névtelen. Ennek a rend generálisa felé semmi értelme nem lett volna, hiszen az naprakész nyilvántartással, információkkal rendelkezett az osztrák tartomány tagjairól, ki tudta volna következtetni íróját. Mint ahogy azt is, ha „hamisítványról” lett volna szó, vagyis hogy egy rendtag sem lehetett abban a helyzetben, hogy egy ilyen levelet írthasson. Amende viszont nagyon is ilyen volt. Rendi pályája, és egyesegyedül csakis az ő pályája felel meg a levélből kikövetkeztetett feltételeknek – tökéletesen visszaigazolva ezzel a levél szerkezetével kapcsolatos megfigyeléseinket.¹⁹ Ráadásul udvari prédikatori beosztása nem várt bizonyítékként megerősíti amúgy is alapos gyanúinkat. Nemcsak a prágai kollégiumban figyelhette testközelből Pázmányt, hanem az udvarbeli fejleményeket szintén feltűnés nélkül követhette, beleértve a nem nyilvánosakat is. Mindemellett a hosszú évek alatt nem keveset pallérozódhatott az udvari intrikák világában. (Az udvari prédikátor könnyen fogékonyra válhatott a politizálásra, mi sem mutatja ezt jobban, mint hogy 1587-ben a *Hofpredigert* Melchior Kleslnak hívták.)²⁰ Feladatkörének köszönhetően Amende 1608-ban, 1609-ben, az országgyűlések alatt járhatott Pozsonyban, hiszen az uralkodó és az udvar ekkor itt tartózkodott. Beosztása továbbá meglehetősen szabad mozgást biztosított számára, Magyarországon tehát máskor is megfordulhatott. Vádjait mindenesetre „hitelt érdemlően” fogalmazhatta meg, és a lelepleződés veszélyétől sem kellett különöseb-

¹⁵ *Uo.*, II, 26. 37. 48. 59.

¹⁶ *Uo.*, II, 79. 89. 99. 111.

¹⁷ *Uo.*, II, 145. 158. 136–140.

¹⁸ *Uo.*, II, 161. 179. 189; I, 619.

¹⁹ Megemlítem azt a módszertanilag nem mellékes mozzanatot, hogy a feljelentő levéllel kapcsolatos megállapításaimat valóban az előtt tettem, hogy e célból kézbevettem volna Lukács László mintaszerű adattárát. Majd nem csekély kíváncsisággal siettem az Eötvös Collegium könyvtárába, hogy vajon találók-e a rendi katalógusokban a felállított ismérveknek megfelelő személyt. Bevallom: Amende atya pályája, aktuális udvari beosztása minden várakozásomat felülmúlta.

²⁰ Johann RAINER, *Kardinal Melchior Klesl (1552–1630). Vom „Generalreformer” zum „Ausgleichspolitiker”*, Römische Quartalschrift für Christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte, 1964, 14–35; 18.

ben tartania. A generális a levelet név nélkül továbbította a pápának, aki azt a „szerelmes levelekkel” ellentétben sem a császári ügyvivővel, sem a nunciussal nem közölte, és a pápai diplomáciai iratokban sem esik róla szó. Amende mozgásterét aligha csökkentette, hogy Prágában állandó rendi *sociusa*, gyakorlatilag mindenese volt, 1616-ban a már 1603-tól a kollégiumban különféle gyakorlati posztokon működő cseh Tobias Mohaupt testvér.²¹ Helyismeretben sem volt tehát hiány.

* * *

Hogyan hozta forgalomba a „szerelmes leveleket” hamisítójuk? Nem tudhatjuk. Azt tényként könyvelhetjük el, hogy Pázmány folytatott valakivel titkosírásos levelezést Prágából. A rejtjeles levelek közül néhány a kollégium rektora, Jacobus Geranus kezébe került, a hamis megfejtések szövegeivel együtt vagy talán csak hamis tartalmi ismertetésükkel. Szóban, avagy írásban, személyesen vagy *incognito* történt-e a rektor tájékoztatása, talány. Feltételezzük, hogy a hamisító Prágában elővigyázatosságból nem fedte fel magát. Geranus rektor Becanus császári gyóntatóval először Kleslhez fordult az ügyben, szóban számolt be a „szerelmes levelekről”, aki a nunciushoz utasította őket. A Titkos Tanács elnöke ugyanakkor azonnal tollat ragadott, írt Scipione Borghese bíborosnak, és Lodovico Ridolfi római császári ügyvivőt pedig sürgősen audienciára küldte V. Pál pápához.²² Geranus rektor Placido De Mara prágai nunciusként a titkosírásos levelek másolatait mutatta be, azt állítva, hogy az eredeti példányok Pázmány kezétől származnak. A szentszéki diplomata mindvégig gyanakvással tekintett rájuk, mondván, aki elfogta a leveleket, aligha fejthette meg őket a kulcs nélkül.²³ Magukat a hamisított szövegeket De Mara római kerülővel, az Államtitkárság március 19-ei jegyzékéhez mellékelve kapta meg, és Borghese felszólításáig érdemben nem foglalkozott a váddal, legalábbis Geranus rektor látogatásáról korábban nem tett jelentést. Arra, hogy „brute force” alkalma-

²¹ LUKÁCS, *Catalogi...*, i. m., II, 179 és 681.

²² 1616. augusztus 10-ei levele Alberhez. LUKÁCS, *Jezsuita maradt-e...*, i. m., Dok., n. 18. – P. Avancinus ugyanakkor kifejezetten arról, hogy Pázmány elfogott leveleit megmutatták Kleslnek. *Uo.*, 209, 53 j. Lásd a következő jegyzetet is.

²³ Vö. *Uo.*, 210. De Mara vonatkozó, április 4-ei jelentése: *L'opposizione fatta al padre Pasman è un pezzo fa, che mi è nota, perché questo padre rettor di Praga mi conferì il tutto, et così anco a monsignor Gleslio, il qual intendo, che n'habbia già scritto a vostra signoria illustrissima e fattone trattar con nostro signore dal signor Ridolfi. *Quelle lettere si presuppone, che si siano state scritte in cifra, che simili caratheri a punto, me ne [m]ostrò la copia il padre rettor sudetto; et a me, a dirne il vero, par [d]ifficile cosa, che chi l'ha intercettate, habbia potuto così ben interpretar? Je senza lo contro-cifra; onde può probabilmente dubitarsi, che sia [...] persecuzione et impostura di tutto ciò n'ebbe anco notizia [...] [dallo s]esso padre P. Pasma, il quale ha procurato di giustificarsi meco. *È assai probabile et evidente, che per hora lascio di [...] a vostra signorai illustrissima, parendomi cio superfluo, et rimettendo [...] all'infallibil prudenza di nostro signore et di Lei medesima [...]*” Biblioteca Apostolica Vaticana, Barberini Latini, vol 6921, n. 81. A *-gal jelölt rész kiadva: László LUKÁCS, Ferenc SZABÓ, *Autour de la nomination de Péter Pázmány au siège primate d'Esztergom (1614–1616), Pázmány est-il resté jésuite après sa nomination?*, Archivum Historicum Societatis Iesu, (54) 1985, 77–148, 98, 69. j.

zásával fejtették volna meg a „ciffrákat”, még utalás sincs a forrásokban, mint ahogy azon problémára sem – leszámítva a második hamis levél utalását, mely latinul kéri a választ –, hogy Pázmány miért nem a jóval nagyobb biztonságot jelentő magyar nyelven folytatott chiffrírozott levelezést bármely honfitárással?

A szövevényes eseményekből kihámozható terv a következő lehetett: névvel vállalt, személyes élményeken is alapuló, ám lényegében rágalmozó feljelentés Rómában a generálisnál. Az irat az Államtitkárságra kerül, de már név nélkül. Ugyancsak Rómán keresztül hozódnak forgalomba a hamisított szerelmes levélszövegek: a generális maga adja át őket a pápának („*sono state date a sua santità*”), az Államtitkárság másolatban tovább küldi Ridolfinak és a nunciusnak. Így Rómából, „tisztára mosva”, vagyis jóval nagyobb súllyal kerülnek be a prágai híráramba és hivatottak megerősíteni az eredeti titkosírásos levelek kapcsán táplált gyanút és vádat.

Azt, hogy ezek a rejtjeles levelek, amelyek a forrásokból kihámozhatóan valóban Pázmányé voltak, ha tényleg Bakthy Margitnak szóltak, nem csekély hiba volt, még ha semmi kifogásolható sem volt bennük. Nem tartjuk azonban kizártnak, hogy a külcímzés esetében talán történetet némi átalakítás. (Egyébként pedig kinek szólhattak a levelek? Bárkinek, bármilyen politikai ügyben 1615/1616 fordulójának zavaros időszakában Pázmány hazai ismeretségi köréből. Az is lehet, hogy Homonnai Drugeth Györgynek,²⁴ például.)

A gyanú árnyékába vetődött Amende atya helyzetét nem javítja előttünk, hogy Linzben *confessor gynaecei*, vagyis női gyóntató volt.²⁵ Vagyis a „szerelmes levelek” megszövegezésénél nem kellett csupán a fantáziájára hagyatkoznia, némi elméleti tapasztalatra is szert tehetett az efféle ügyekben. Amendének, ha tényleg ő a tettes, akkor sem állott volna útjába legyőzhetetlen nehézség, ha esetleg figyelmet szentelt volna annak a kérdésnek, hogy nagyobb hitelességre törekedve elsődleges bizonyítékként magyar nyelvű szövegeket kellett volna előállítania, bár, mint említettem, ennek semmi nyoma nincsen. (Talán erre a problémára is figyelve hozta forgalomba a „nyílt” szövegeket Rómán keresztül.) A prágai kollégium tagjai közül ugyanis a lengyel Adamus Prionius – az a páter, aki Amende után a legtöbb időt volt együtt Pázmánnyal a korábbi állomáshelyeken – a Vágsellyén töltött fiatal éveit jól megtanulhatta magyarul. Ráadásul a harmadik próbációját 1613-ban együtt végezte Amendével Klagenfurtban.²⁶

²⁴ 1616 tavaszán a katolikus Homonnai Drugeth György eredménytelen kísérletet tett Bethlen Gábor megbuktatására. Kezdetben a prágai udvar támogatta (sőt titokban Klesl szervezte) a próbálkozást. A kudarc után a felső-magyarországi nagyrészt protestáns rendek meg akarták büntetni a békebontó, a törököket is mozgolódásra ingerlő Homonnait. Pázmánynak ezt a lázongást kellett lecsendesítenie 1616 nyarán. FRANKL [FRANKÓI], *i. m.*, I, 191–220; FRANKÓI, *Pázmány Péter...*, *i. m.*, 85–94; SIK Sándor, *Pázmány, az ember és az író*, Bp., Szent István Társ., 1939, 215–216; BITSKEY István, *Pázmány Péter*, Bp., Gondolat, 1986 (Magyar História), 130–134. Talán nem azért Pázmányt indították útnak, mert nem ápolt szorosabb kapcsolatot a főúrral.

²⁵ LUKÁCS, *Catalogi...*, *i. m.*, II, 158.

²⁶ *Uo.*, II, 145.

* * *

A feljelentő és hamisító jezsuita szerzetes nyilvánvalóan nem egyedül és nem csupán személyes motivációból követte el tettét. Szövetségese minden bizonnyal Pázmány renden belüli fő ellensége, az 1616. február 8-ai levelében számos keserű szemrehányással illetett bécsi házfőnök, Florianus Avancinus lehetett. Ő 1616. március 11-ei, Vitelleschinek írt levele tanúsága szerint eléggé naprakész volt a prágai udvari fejlemények terén: „Pázmány elfogott és főtisztelendő Klesl úrnak bemutatott levelei jócskán késleltetik, sőt úgy gondolom, megfordítják ügye ki menetelét” – írta. Vajon honnan szerezte ezt az értesülést, ha nem az udvarba bejáratos rendtársától?²⁷ Az információ ugyanakkor nem volt teljesen pontos, és inkább a konspirátorok várákozását fejezte ki, mintsem a valós helyzetet tükrözte. Klesl ugyanis megelégedett azzal, hogy továbbküldte Becanus császári gyóntatót és Geranus rektort a nunciushoz.

Utóbbi rendtagok, ha nem is lelkesedtek Pázmány érseki kinevezéséért és a rendi státútumuk védelmét szívügyüknek tekintették, hivataluknál, helyzetüknél fogva ugyan belefolytak az eseményekbe, vélhetően azonban mégsem voltak tudatos részesei a szervezkedésnek. Klesl szerint is „nagy tapintattal, együttérzéssel és különleges szerénységgel számoltak be a Pázmányról hozzájuk eljutott dolgokról, és egyáltalán nem vádaskodtak.”²⁸ További, mellettük szóló érv, hogy Becanus kapcsolata a későbbiekben viszonylag szoros maradt Pázmánnyal, aki az 1620-as években az ő közvetítését is igénybe vette, hogy II. Ferdinánd rendezze végre a magyar főpapok végrendelkezésének visszasságait.²⁹ Geranus pedig a generális rosszállását is kiváltva hagyta, hogy Pázmány a rendi keretből már kiválva egyéni napirenddel a prágai jezsuita kollégiumban lakhasson.³⁰

A Jézus Társaságon belüli intrikák³¹ az események menetét csak lassítani tudták – nem is kicsit –, meggátolni azonban nem. A forrásokból kihámozhatóan Pázmány többször és többszörösen tisztázni kényszerült magát. Már 1616. február 8. – kilépési szándékának végleges kinyilvánítása – előtt kérésére a prágai udvar főemberei esküvel tanúsították ártatlanságát azzal kapcsolatban, miszerint egyházi tisztség elnyerésére törekedett volna. A cselekmény nemcsak a támadások első körének visszaverését jelenti, hanem azért is fontos mozzanat, mert ez az a pont, ahol

²⁷ Avancinus vélhetően tudott az „anomim” levélről is, LUKÁCS helyesen ismeri fel, ugyanakkor a vonatkozó forráshelyből ez nem derül ki. *Jezsuita maradt-e Pázmány...*, i. m., 209 és 53. j.

²⁸ 1616. augusztus 10-ei levele Alberhez. *Uo.*, Dok., n. 18.

²⁹ KOLLÁNYI Ferenc, *A magyar kath. főpapság végrendelkezési jogának története*, Bp., Szent István Társ., 1896, 133.

³⁰ Vö. LUKÁCS, *Jezsuita maradt-e Pázmány...*, i. m., 212, 65. j.

³¹ Az egyéb vádakra (például a gyerekvadra), Pázmány ártatlanságának perdöntő bizonyítására, illetve az érseki kinevzés egyéb vonatkozásaira: ismeretlen részleteire és új összefüggéseire lásd befejezéshez közeledő monográfiám kéziratát: *Egy „epizód” Magyarország és a római Szentszék történeti kapcsolataiból. Pázmány Péter esztergomi érseki kinevezése (Mikropolitikai tanulmány)*, Budapest 2013.

Amende atya ténylegesen előlép a homályból. Nemcsak az bizonyosodik be, hogy tevékeny részese a Pázmány körül Prágában zajló eseményeknek, hanem az is, hogy ő nem számított a nyílt ellenségek közé, ami talán még veszélyesebbé teszi személyét. A prágai udvar illetékesei ugyanis, miként Pázmány leírja, Jacobus Geranus prágai rektor és Georgius Amende udvari prédikátor előtt igazolták: Várad szülötte maga nem tett lépéseket az esztergomi érsekség elnyerésére,³² és így mentes a szerzeteshez méltatlan „ambíció”, vagy ahogy ma mondanánk – és elhűlve tapasztaljuk – a gátlástalan karrierizmus bélyegétől.³³

³² Először kiadva: PÁZMÁNY Péter *Összegyűjtött levelei*, I–II, s. a. r. HANUY Ferenc, Bp., Budapesti Királyi Magyar Tudománygyetem Tanácsa, 1910–1911; I, n. 26 (p. 53).

³³ Az MTA-PPKE 'Lendület' Egyháztörténeti Kutatócsoport keretében végzett kutatásaim az OTKA NN 82 307 sz. nemzetközi együttműködési projektje és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja.

„DE LÁTOM AZ ISTEN IGÉJÉNEK ÉHSÉGÉT”¹

J. ÚJVÁRY ZSUZSANNA

Adatok a szatmári jezsuita misszió rendhálózatának történetéhez

„A Tridentomi Közönséges Gyülekezet is eszébe vevén, mely szükséges és hasznos, hogy a gyermekek jó tanítóktól vezéreltessenek, erősen megparancsolta a püspököknek és káptalanoknak, hogy erre szorgalmatos gondjok legyen: és nemcsak tudós, de istenfélő és jó erkölcsű mestereket szerezzenek az ifjúság eleibe [...]”² – írta Pázmány a *Prédikációiban*, s ennek megvalósításáért az ő korában nála többet senki nem tett. Pázmány hatalmas egyházépítő tevékenységét nem feladatunk felsorolni – mindazt érdemben lehetetlen is lenne e rövid cikkben megtenni –, de mindenképpen utalni kell az 1611. évi nagyszombati zsinat határozatára – ez a trienti zsinat rendelkezésére épült –, amely értelmében a katolikus restauráció két alappillére a belső reformok és a papnevelés megszervezése.³

A bíboros főpapa a bécsi Pázmáneum, a pozsonyi és nagyszombati papnevelő intézetek és convictusok, a nagyszombati egyetem alapítása mellett⁴ – ahová

¹ *A Keresztyén Olvasóhoz = Pázmány Péter prédikációi*, vál., TARNÓC Márton, Bp., Szépirodalmi, 1987, 21.

² *A fiaknak istenes neveléséről = Uo.*, 91.

³ HERMANN Egyed, *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*, München, Aurora, 1973, 244.

⁴ Pázmány Péter életművét nagyon nagy tétel számú bibliográfia tartalmazza, külön felsorolva a szellemi munkái, külön a róla szóló szakirodalom. Lásd: *Pázmány Péter-bibliográfia*, kiad. ADONYI Judit, MACZÁK Ibolya, Piliscsaba, 2005 (Pázmány Irodalmi Műhely – Bibliográfiák, Katalógusok, 1). Itt csak a legalapvetőbbeket sorolom fel: PÁZMÁNY Péter *Összes munkái*, I-VII, (Magyar sorozat); Petri cardinalis PÁZMÁNY *Opera Omnia*, I-VI, (Latin sorozat), Bp., Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kara, Bp., 1894–1904; PÁZMÁNY Péter *Összegyűjtött levelei*, I-II, s. a. r. HANUY Ferenc, Bp., Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Tanácsa, Bp., 1910–1911; *Pázmány Péter művei*, vál., jegyz. TARNÓC Márton, Bp., Gondolat, 1983 (Magyar Remekírók); PÁZMÁNY Péter, *Válogatás műveiből*, bev. ÖRY Miklós, SZABÓ Ferenc, vál. ÖRY Miklós, SZABÓ Ferenc, VASS Péter, I-III, Bp., Szent István Társulat, 1983. Legújabbban Pázmány életművét kritikai kiadásban, sorozatban kiadja: HARGITTAY Emil az Universitas Kiadó gondozásában. Lásd erről részletesen: HARGITTAY Emil, *Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében*, Bp., Universitas, 2009, 267–271.

Pázmány Péter életéről és munkásságáról a legalapvetőbb munkák: FRAKNÓI (FRANKL) Vilmos, *Pázmány Péter és kora*, I-III, Pest, 1868–1872; BITSKEY István, *Pázmány Péter*, Bp., Gondolat, 1986 (Magyar História); SZABÓ Ferenc SJ, *A teológus Pázmány, A grazi „theológia scholastica” Pázmány művében*, Róma, 1990; *Pázmány Péter emlékezete*, szerk. LUKÁCS László, SZABÓ Ferenc, Róma, 1987; *Pázmány Péter és kora*, szerk., HARGITTAY Emil, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2001; *Emlékkönyv Pázmány Péter halálának 370. évfordulója alkalmából az Esztergomi (Esztergom-Budapesti Főegyházmegye papságának szentelési és halálzási adataival (1892–2006))*, szerk. BEKE Margit, Bp., Szent István Társulat, 2008 (Miscellanea Ecclesiae Strigoniensis, 4); HARGITTAY, *i. m.*

mind jezsuita tanárokat vitetett – különös gondja volt a jezsuita kollégiumok és iskolák szervezésére, és még az egyetemi oktatást is a jezsuiták vezetése alatt oldotta meg. S tette mindezt nemcsak azért, mert lélekben élete végéig jezsuita maradt,⁵ hanem azért is, mert a Loyolai Szent Ignác által alapított és a pápa által 1540-ben jóváhagyott új, dinamikus szerzetesrend volt a legkiválóbb a rekatolizációs feladat elvégzésére; a rend figyelme nem egyetlen, meghatározott apostoli munkára, hanem az egész Egyházra irányult.⁶

A Magyar Királyságban elsőként Nagyszombatban, Oláh Miklós esztergomi érsek (1553–1568) segítségével jött létre 1561-ben az első jezsuita rendház, amely azonban 1567-ben megszűnt.⁷ Az Erdélyi Fejedelemségben Báthory István fejedelem (1571–1586) segítségével gyökereztek meg a jezsuiták, noha a protestáns rendek nem keveset elleneztek azt.⁸ (Maga Pázmány tizenkét évesen ment át a váradi református iskolából a kolozsvári jezsuita tanintézetbe.)⁹ A nagyszombati kollégium megszűnte után Draskovich György kalocsai érsek újította meg a jezsuiták megtelepítését célzó gondolatot, s 1589-től Znióváralján és Vágsellyén hoztak létre missziót, majd kollégiumot.¹⁰ Köztudomású, hogy ezek voltak az erőgyűjtéséi, Dobokay Sándor, Forró György és Pázmány is itt kezdte jezsuita-pályafutását. Több magyar konvertita, így Pázmány harcostársa, s egyszersmind ellenfele is, Esterházy Miklós, a későbbi nádor (1625–1645) is itt tanult.

A jezsuiták tevékenységének hatására indult el már a századforduló előtt a magyar protestáns főnemesség áttérése, amelyet csak látszólag akasztott meg a Bocskai-féle rendi küzdelem, ugyanis a sellyei kollégiumot 1605-ben feloszlatták. A protestáns rendek – Bocskai és harcostársai, főleg Thököly Sebestyén – nem véletlenül akarták elérni, hogy a bécsi békében a protestáns felekezetek egyenként és név szerint legyenek felsorolva, mint szabad vallások, amelyeket szabadon és nyilvánosan lehet gyakorolni, valamint ragaszkodtak ahhoz, hogy a jezsuitákat kitaltsák az országból.¹¹ Köztudomású az is, hogy a bécsi béke (1606. június 23.) 8. pontjába a rendek beírták, hogy a jezsuitáknak birtokaik ne legyenek, de ebbe a pontba a másik oldalról azt is belevették, hogy a király ragaszkodik jogaihoz – vagyis e kér-

⁵ HERMANN, *i. m.*, 246.

⁶ LUKÁCS László, *A független magyar jezsuita rendtartomány kérdése és az osztrák abszolutizmus (1649–1773)*, Szeged, 1989 (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 25), 7.

⁷ Erről részletesen lásd PÉTERI János, *Az első jezsuiták Magyarországon (1561–1567)*, Róma, 1963. Újabb: MOLNÁR Antal, *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*, L'Harmattan, ELTE Történettudományok Doktori Iskola, Nyitott Könyv, Bp., 2009, különösen, 17–28. (A továbbiakban MOLNÁR 2009.)

⁸ Lásd erről: MOLNÁR 2009, 23–32.

⁹ TUSOR Péter, *Pázmány Péter processus inquisitionis az Aldobrandini hercegek frascati levéltárában*, *Egyháztörténeti Szemle* 2003/1, 3–21. Lásd még: MOLNÁR 2009, 53.

¹⁰ MOLNÁR 2009, 23.

¹¹ Az 1606. évi kassai országgyűlésen a résztvevők körömszakadtáig ragaszkodtak a jezsuiták kiűzéséhez. *Magyar történeti Szöveggyűjtemény 1526–1790*, I., szerk. SINKOVICS István, Bp., Tankönyvkiadó, 1968, 348–360.

¹² *Uo.*, 353.

désben nem egyeztek meg.¹² A bécsi békét megerősítő 1608. évi koronázás előtti törvények 8. cikkelyében viszont már csak ez áll: „Ez a cikkely is a jezsuitákról, szintén érvényben marad: 1.§ Tudniillik: hogy ezeknek Magyarországon semmi állandó fekvő jószáguk és birtokuk ne lehessen.”¹³

A bécsi béke egyéb – a protestáns és katolikus vallás és egyházak helyzetével foglalkozó – pontjával¹⁴ itt nem kívánok foglalkozni, csupán a jezsuiták kérdését érintem, hiszen történetünk szempontjából ez a fontos. Mindenesetre a katolikus klérus „végső romlasként” érte meg az egyezmény törvénybeiktatását,¹⁵ s első pillantásra – jogi értelemben mindenképpen – a jezsuiták helyzete is ellehetetlenült, hiszen biztos anyagi bázis, vagyon nélkül maradtak az országban. Mindez azonban nem így történt egyrészt a katolikus nemesség áldozatkészségének,¹⁶ másrészt a jezsuita missziók megszorodásának és eredményes munkájának köszönhetően.¹⁷ Ahogyan nőtt a konvertita főnemeselek száma, úgy szaporodtak a jezsuita missziók, majd azok nyomán az iskolák és kollégiumok. 1615-ben ismét megnyílt a nagyszombati misszió, de Pozsonyban, Szepesben és Homonnán (majd 1640-től Ungvárott) már korábban is virágzott.¹⁸ 1611-től Homonnán kívül Szatmáron, a szintén konvertita Dóczy András főkapitánynál,¹⁹ Makovicán Szentandrásy (Csiky) István erdélyi püspöknél, Alaghy Menyhért pácini várában 1616-tól 1619-ig is működtek jezsuiták.²⁰ Természetesen, az 1620-30-as években az atyák eljutottak az alföldi és a dunántúli hódoltsági területekre is, így Gyöngyösrre,²¹ Pécsre (oda már 1612-ben),²² Temesvárra, sőt Karánsebesre is, és a királysági pozícióik is megerősödtek: jelen voltak Vöröskőn, Suránkán, Tokajban, Léván (1629-től), Túrócon, Győrött stb.²³

Az 1635 novemberében a nagyszombati tanácskozáson – a bíboros által alapított egyetem felszentelésére jöttek össze: Pázmány Péter bíboros-érsek, Esterházy

¹³ *Uo.*, 403.

¹⁴ Erre részletesen lásd TUSOR Péter, *Az 1608. évi magyar törvények a római inkvizíció előtt: II. Mátyás kiközösítése*, Aetas, 2000/4, 89–105.

¹⁵ *Uo.*, 95.

¹⁶ Lásd *Jezsuita okmánytár I-II. Erdélyt és Magyarországot érintő iratok 1601–1606*, s. a. r. BALÁZS Mihály, KRUPPA Tamás, LAZÁR István Dávid, LUKÁCS László, bev. BALÁZS Mihály, Szeged, 1995 (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 34), különösen a bevezető tanulmányt. *Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók 1617–1625*, I-II, s. a. r. BALÁZS Mihály, FRICSY Ádám, LUKÁCS László, MONOK István, Szeged, 1990, (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 26).

¹⁷ MOLNÁR 2009, 99.

¹⁸ *Uo.*, 103.

¹⁹ Dóczy András szatmári és tiszántúli kerületi főkapitány volt 1610 és 1618 között. PÁLFFY Géza, *Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16-17. században*, Történelmi Szemle, 1997, 285.

²⁰ MOLNÁR 2009, 102–103, 111–112.

²¹ Gyöngyösön éppen Pázmány Péter buzdítására alapított rezidenciát az egri püspök.

²² FRICSY Ádám, *A pécsi jezsuita misszió történetéből (1612–1686)*, Baranya, 1990/1, 143–151; *Tanulmányok a pécsi egyházmegye történetéből*, I., szerk. FRICSY Ádám, Pécs, Pécsi Egyházmegye, 1993; MOLNÁR Antal, *A jezsuiták a hódolt Pécsen (1612–1686) = Pécs a török korban*, szerk. SZAKÁLY Ferenc, Pécs, Pécs Története Alapítvány, 1999, 171–263.

²³ FRANKÓI, *i. m.*, III., 233–246. A karánsebesi misszióról lásd: MOLNÁR Antal, *Jezsuita misszió Karánsebesen (1625–1642)* = MOLNÁR 2009, 147–186.

Miklós nádor, Lippay György kancellár, Pálffy Pál kamaraelnök és Lamormain atya, a király gyóntatója – újabb jezsuita rendházak alapítását tervezték el: Sopronban, Besztercebányán, Kőszegen és Kassán.²⁴ Pázmány a Rákóczi Pál által korábban följajánlott eperjesi rezidencia helyett inkább Szatmárt tartotta alkalmasabbnak: „[...] a jelen helyzet szemlélése nemcsak szomorúsággal tölti el lelkünket, hanem együttal ösztönöz, hogy kötelezettségünkhöz képest, gyenge erőink arányában, a katolikus vallás érdekeit Isten segítségével fölkaroljuk; főleg Magyarország felső részeiben és név szerint a váradi egyházmegyében, mely majdnem teljesen megfosztva van a vallás emelésének eszközeitől.”²⁵ Pázmány Péter 1636. október 14-én keletkezett a szatmári alapítvány oklevelét, amelyben annak anyagi javadalmozásáról bőszegesen gondoskodott. Ennek érdekében a főpap azt kérte az uralkodótól, hogy rendelje el a protestáns prédikátoroknak és tanítóknak a várból a városba való leköltözését, amelyet az uralkodó decemberi leiratában meg is tett.²⁶ „Mióta Isten az én méltatlanságomat nagy kegyelmességéből, egyházi hivatalra választott, egyéb föltett célt szemem előtt nem viseletem, hanem hogy az én Uramnak kedveskedjem, az ő igazságát, vékony tehetségem szerint oltalmazzam, terjeszszem; és a hitben magcsalottakat útba igazítsam.” – hirdette Pázmány élete ars poeticájaként.²⁷

Pázmány kitűnően látta a helyzetet; azt ugyanis, hogy ebben a térségben, amely igen távol esett a Magyar Királyság központjától, feltétlenül le kell telepíteni a jezsuitákat és iskolát kell alapítani. Ez azonban nem volt olyan egyszerű: a megye egy része – egyházi kormányzat szempontjából – az egri püspökséghez (a szatmári főesperességhez) tartozott, más része az erdélyi püspökséghez, amely azonban gyakorlatilag 1556 óta nem működött, és javait szekularizálták. Az elárvelt területeket az egri püspök látta el, ahogy tudta. Közismert, hogy már az egri püspökség jövedelmeit is a végvárak fenntartására fordították, nem különben a felső-magyarországi egyházi javakat és tizedeket.²⁸ Az egri püspök 1631-ben kérelmezte e nagy terület egyházi tizedét, ám azt továbbra is a szatmári vár fenntartására fordították.²⁹ A püspök ugyanilyen irányú kérését a Szepesi Kamara 1662-ben is elutasította.³⁰ Tehát Pázmány jól tudta, hogy a szatmári jezsuita alapítványt igen nagy javadalommal kell ellátnia – a birtokadománnyal jól megerősített szepesi prépostnak évi 2000 forintot kellett juttatnia a szatmári atyákhoz –, hogy életben maradjon. Lippay

²⁴ VÖ. FRAKNÓI, *i. m.*, III., 248–249. Összefoglalóan lásd MOLNÁR Antal, *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon, I. (1572–1647)*, Bp., Balassi, 2002 (Humanizmus és Reformáció, 26); MOLNÁR Antal, *A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon*, Bp., Metem, 2003.

²⁵ FRAKNÓI, *i. m.*, III., 250–251.

²⁶ *Uo.*, 251.

²⁷ PÁZMÁNY Péter, *A setét hajnalcillag után bujdosó lutheristák vezetője*, Bécs, 1627, 1. Idézi: FRAKNÓI, *i. m.*, 29.

²⁸ Erre részletesen lásd KENYERES István, *Uradalmak és végvárak, A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. században*, Bp., Új Mandátum, 2008.

²⁹ *Szatmár vármegye = Magyarország vármegyéi és városai*, szerk. BOROVSKY Samu, SZIKLAY János, CD-ROM, Arcanum.

³⁰ *Uo.*

György egri püspök 1641. évi jelentésében a következőket írta e térségről: „Az egri egyházmegyében eretnekek: lutheránusok és kálvinisták is élnek. Arányuk, számuk, ráadásul hatalmuk messze a legnagyobb, mivel az eretnekség kevés kivételtől eltekintve szinte a teljes nemességet megfertőzte. A közhatalmat pedig ez szokta gyakorolni: a vármegyékben mindent irányítása alatt tart. [...] az eretnek nemések az egész országban a lutheránus és kálvinista tévelygés fő mozgatói, életben tartói. Az országgyűlésen roppant erőfeszítések és hathatós ármánykodások közepette, valamint sokaságuk révén a katolikus vallással, az egyházi szabadsággal szembehelelyezkednek; jószérivel az ő akaratuktól függ mindaz, amit az egész ország gyűlésén, diétáin eldöntenek, majd törvénybe iktatnak. E köznemesek azok, akiknek lehetőségük, mi több képességük van arra, hogy fegyverre kelve és belháborút kirobantva a törökök és az erdélyiek segítségével a katolikus vallás ellen harcoljanak, amint annak megtörténtét az elmúlt bethleni időkben saját bőrünkön nem egyszer megtapasztalhattuk.”³¹

Tehát az ország ezen észak-keleti szegletében gyenge volt a katolikus egyházi hierarchia és a katolikus vallás, ezzel szemben igen erősek voltak a protestantizmus bástyái. Szatmárban már 1535-ben volt protestáns lelkész, majd hamar megindult a gimnáziumi oktatás is. 1594-ben a matolcsi zsinat főiskolaként emlegeti a szatmári gimnáziumot. 1607-ben itt működött Milotai Nyilas István lelkész, aki sokat tett az iskola érdekében. Ahogy szaporodtak a megyében a protestáns gyülekezetek, úgy tartottak itt egyre több zsinatot: 1545-ben először Erdődön, majd Csengerben, azután sorozatosan Szatmárban is. Az egyik legnevezetesebb zsinatot, az 1646. évit is itt tartották.³²

Szatmár megye és vára – Erdély északi kapuja – nemcsak mindkét felekezet számára, hanem politikai és katonai értelemben is fontos volt: mindkét ország, mind a Magyar Királyság, mind az Erdélyi Fejedelemség igényt tartott rá. Bocskai fejedelem (1604–1606) már 1604-ben elfoglalta Szatmár várát, és a bécsi békében (1606) meg is kapta Szatmár vármegyét, amelyet azonban halála után a többi megyével együtt visszacsatoltak a Magyar Királysághoz. Ezután többször missziózott Várady István jezsuita atya Szatmárban is,³³ azonban ezek a területek a Bethlen-féle felkelés idején ismét az erdélyi fejedelem kezére jutottak.

Közismertek az 1619. szeptember 7-én bekövetkezett tragikus kassai események, s ezután az atyák sem Homonnán,³⁴ sem Kassán nem lehettek biztonságban, s természetesen Szatmárban sem. A nikolsburgi békében (1622) a hét vármegyét az

³¹ TUSOR Péter, *Lippay György egri püspök (1637-1642) jelentése Felső-Magyarország vallási helyzetéről*, Levéltári Közlemények, 2002, 206–207.

³² *Szatmár vármegye... i. m.* A református egyház történetéről részletesen lásd Kiss Áron, *A szatmári püspöki egyházmegye története*, Kecskemét, 1878; Kiss Áron, *A Szatmár megyében tartott négy első protestáns zsinat végzései*, Bp., 1877.

³³ MOLNÁR 2009, 112.

³⁴ A jezsuiták csak 1629-ben térhettek vissza Homonnára, de 1644-ben I. Rákóczi György erdélyi fejedelem hadai elől Lengyelországba menekültek.

Erdélyi Fejedelemséghez csatolták – ez időben a protestáns vallásgyakorlat újabb teret nyert – ám Bethlen halála³⁵ után azonnal megindultak a tárgyalások a vissza-csatolásról. A szatmári vár és környéke megint kiemelt missziós terület lett, immár ismételtelen és ténylegesen is. Pázmány ezért létesített a szatmári jezsuita rendház és iskola számára alapítványt 1636-ban, noha a tényleges megalakulást ő már nem élhette meg.

A szatmári vár főkapitányi tisztét Briberi Melith Péter töltötte be 1633 és 1643 között,³⁶ akinek kisvárdai birtokán már 1616–17-ben Besztercei János jezsuita atya működött.³⁷ Melith erős támogatója volt a katolikus egyháznak, így a jezsuita misszió létesítését nagyban előmozdította. A jezsuiták Szatmáron már 1634-ben megtelepedtek, de még nem a Pázmányi alapítvány szerint, majd Szinérváralján, Nagybányán és Giróttótfaluban állítottak fel missziót.³⁸

Azonban a megye, s azzal együtt a protestáns közösség erősen tiltakozott a jezsuiták betelepítése ellen, akikben a Habsburg uralom megtestesítőit és legfőbb támogatóit látták. A fentebb idézett Lippay-féle jelentésben olvashattunk a protestáns megyei nemesség hatalmáról és erejéről. A szatmáriaknak bizonyára eszükbe jutott az 1631. évi eset is: az a hír járta, hogy az észak-keleti vármegyei nemesség – főként a protestánsnak maradt megyei középnemesség – a király tudta nélkül titkos gyűlést tartott Kassán, ahol I. Rákóczi György fejedelem (1630–1648) biztatására általános nemesi felkelést határozott el, sőt követet is küldött az akkor éppen a Német-Római Birodalomban harcoló Gusztáv Adolf svéd királyhoz. Ezért Esterházy Miklós nádor (1625–1645) megintette a vármegyéket, többet között Szatmárt is. Később kiderült, hogy a hír merő rágalom, amelyről a király is biztosító levelet állatott ki,³⁹ azonban a tizenhárom megye továbbra is „gyanús” maradt, az egyház számára pedig missziós terület. 1639-ben tehát tiltakoztak, méghozzá oly módon, hogy a többi vármegyéhez intéztek felhívást. Esterházy Miklós nádor fogalmazványai között maradt fenn a nádor két irománya: az egyik Szatmár vármegyéhez, a másik a többihez, Szabolcs, Bereg, Ugocsa, Ungvár (!), Zemplén, Abaújvár, Sáros, Borsod és Torna megyékhez.⁴⁰ Az alábbiakban részletezem a Szatmár megyéhez írt intő levelét. A többi megyének címzett levél szövege majdnem megegyezik a „főkolompos” megyéhez írottéval.

1639–40-ben a politikai légkör meglehetősen feszült volt, s országgyűlés összehívásáról már ekkor is szó esett; egy 1640. január 26-diki kancelláriai előterjesztés

³⁵ Bethlen Gábor halála: 1629. november 15.

³⁶ PÁLFFY, *Kerületi főkapitányok...*, i. m., 285.

³⁷ MOLNÁR, 2009, 113.

³⁸ *Szatmár vármegye...*, i. m.

³⁹ *Szatmár vármegye...*, i. m.

⁴⁰ Magyar Országos Levéltár (MOL), a Magyar Kamara Archivuma, Esterházy család levéltára, Esterházy Miklós nádor fogalmazványai, E 174, 2. csomó, Esterházy Miklós nádor Szatmár vármegyéhez, Sempte, 1639. június 26. fol. 246–247; *Uo.* fol. 248–249. Esterházy Miklós nádor levele a többi vármegyéhez („ad alios Comitatus”), Sempte, 1639. június 26.

szerint az uralkodó mielőbb országgyűlést hirdet, de csakis a honvédelem ügyeinek tárgyalására, nem a vallási sérelmek miatt. A nádor is sürgette a diétát.⁴¹ 1639 decemberében és 1640 elején Kassán összeültek a rendek, és a vallási sérelmek miatt küldöttséget akartak meneszteni az uralkodóhoz, a beadvány között nyilván a fentebbi eset is helyet kapott.⁴²

Szatmár megye az 1639. évi protestációjában ügyesen intézte a kérdést: egyrészt összekötötte a jezsuiták letelepítése elleni fellépést a várba bevitt német katonák elleni tiltakozással, így a vallási sérelmet összefonta a rendi sérelemmel. Ugyanis a századvégi „hosszú háború” (1591–1606) még dúlt, az ország hadban állt az Oszmán Birodalommal, amikor a rendek – a régi sérelmek nyomán – az idegen, jobbra német katonaság kivitelét követelték; azokét, akik majdnem úgy pusztították az országot, mint az ellenség, hiszen többnyire fizetetlenek voltak, noha éppen a törökök ellen kellett volna védeniük a végvidéket. A koronázás előtti 1608:12. cikkely a külföldi katonáknak csak bizonyos várakból való kivitelét írta elő,⁴³ de a 2. cikkely egyértelműen megtiltotta újabb külföldi katonák behozatalát.⁴⁴ Ezután ezekre a cikkelyekre, illetve ezek betartására ismételten hoztak törvényeket, és azt a rendek a királyi hitlevélben is szerepeltették.⁴⁵ Ugyanígy vigyáztak a szabad vallásgyakorlatra is,⁴⁶ amelyet az 1622. évi nikolsburgi béke is megerősített.⁴⁷

A Szatmár megyeiek 1639-ben, talán okulva Sopron város esetén – ahová szintén jezsuitákat telepítettek⁴⁸ –, nem a nádorhoz, hanem őt megkerülve a többi északkelet-magyarországi vármegyéhez fordultak segítségért, és – amint már említettem – a vallási sérelmet összekötötték az országos rendi sérelemmel, ugyanis az uralkodó újabb német katonákat telepített a várba, amelyet a törvény tiltott. A jezsuiták esetében sem a katolikus papok ellen tiltakoztak – az ellen jogi értelemben nem emelhetek volna szót –, hanem azért, mert ez által a törvényt sértették meg: a koronázás előtti 1608:8. cikkely egyértelműen kimondja, hogy a jezsuita atyáknak semmi állandó fekvő jóságuk és birtokuk nem lehet.⁴⁹

⁴¹ *Az 1642. évi meghíúsult országgyűlés időszaka*, szerk. HAJNAL István, Bp., Esterházy Pál herceg kiadása, 1930 (Esterházy Miklós nádor iratai I, Kormányzattörténeti iratok), XIV–XV.

⁴² *Uo.*, XVI–XVII.

⁴³ *Corpus Juris Hungarici, Magyar Törvénytár, 1608–1757. évi törvénycíkek*, szerk. KOLOSVÁRI Sándor, ÓVÁRI Kelemen, Bp., Franklin, 1900, 16–17. (A továbbiakban CJH.)

⁴⁴ *Uo.*, 1608:2, 11.

⁴⁵ II. és III. Ferdinánd királyok (1619–1637, 1637–1657) koronázási hitlevelei: 1618-ban kelt és 1622-ben iktatták törvénybe, az utóbbi 1625-ben kelt és az 1638. évi országgyűlés iktatta törvénybe. Lásd, 1622:1, 13. feltétel (CJH, 181.) Lásd még: 1622:2, 19.§, 1625:24 (CJH, 252–253), 1635:59 (CJH, 336–337), 1638:46 (CJH, 396–397).

⁴⁶ A szabad vallásgyakorlat biztosítását a bécsi béke törvénybe iktatása indította el (kor. előtti, 1608:1, CJH, 8–9), majd ezt ismételten törvénybe iktatták: 1618:77, (CJH, 166–167.), 1622:2, 12§, (CJH, 178–179.), 1625:22 (CJH, 250–251), 1630:33 (CJH, 298–299), 1635:29 (CJH, 324–325) stb.

⁴⁷ A nikolsburgi béke szövegét lásd SINKOVICS, *i. m.*, I., 447–455.

⁴⁸ A soproniak a nádornál és Draskovich György győri püspöknél tiltakoztak a jezsuiták betelepítése ellen. Vö. FRAKNÓI, *i. m.*, III., 248–249.

⁴⁹ CJH, 14–15.

Szatmár és a többi északkelet-magyarországi vármegye joggal féltek mind a német katonaságtól, akik esetleg katolicusok voltak, mind a jezsuitáktól, hiszen azok a királyi hatalmat, emezek pedig a katolicizmust erősítették. Pedig mind a törökök, mind a kóborló tolvajok, rablók ellen védekezni kellett. Így az 1641. január 23-án, Szatmárott tartott megyegyűlésen a rablók garázdálkodása ellen fel kellett lépni. Az összevont megyegyűlés pénzt és lovasokat szavazott meg Abaúj vármegye számára⁵⁰ – inkább magyar lovasoknak pénzen történő kiállítását ajánlotta meg, mintsem hogy német katonákat fogadjon be.

Az északkeleti protestáns vármegyék joggal féltek a jezsuiták szellemi hatalmától, magas képzettségüktől, kiterjedt kapcsolatrendszerüktől, hiszen ezekben a missziós központokban a lelkipásztori munka mellett az oktatás kapta a legnagyobb szerepet: feladatuk két tere a templom és az iskola volt. Ezen kívül, ha egy rendház létrejött, onnét már könnyen kirajzottak a szerzetesek. A szatmári rendházból az atyák a környéken – Szinérváralján, Nagybányán, Giróttótfaluban – missziókat állítottak fel. A protestánsok előre ugyan nem látták az eseményeket, de az elmúlt évek példáiból rosszat sejtettek. Nagybányán például Károlyi László főispán 1687-ben a városi templomot és paplakot erővel elfoglalja, s a jezsuitáknak adja, ahol meg is szűnik a protestáns oktatás.⁵¹ Ugyanez fog majd bekövetkezni Szatmárban is. Egyelőre azonban itt nyugalomban beindult a jezsuita oktatás, s 1641-ben Kérchy László és később Széchenyi Miklós superior vezetése alatt olyan jól folyt a tanítás, hogy sok szülő – még a protestánsok is – ide adták gyermekeiket. Ezért a református eklézsia meg is fenyegette azon híveit, akik a jezsuitákhoz küldték fiaikat, hogy megtagadja tőlük a temetés végtisztességét és a temetőt.⁵²

Visszatérve a Szatmár megyeiek protestációjához, illetőleg a nádori fogalmazványhoz, Esterházy először azért rója meg a megyét, mivel hogy őt, a király utáni legnagyobb hatalmat és autoritást – akinek mindenekfölött legfőbb kötelessége az ország alkotmánya fölött őrködni, és akinek egyáltalán joga van intézkedni nem egy-egy megye, hanem az egész ország ügyében – megkerülték. Egy-egy megyének csak saját területe fölött van hatalma, nem úgy, mint neki – írta. Ő semmi alkotmánysértő dolgot nem lát a német gyalogok bevitelében. E mellett azzal érvel, hogy noha most béke van, a gyorsan változó időkben a vármegye is nagyobb biztonságban van a német katonák oltalmával. A jezsuiták esetében pedig ugyan idézi az 1608. évi kérdéses törvénycikkelyt, de azt hozza fel érvként, hogy az uralkodó a saját birtokával azt tehet, amit jónak lát. Senki nem tilthatja meg senkinek, hogy saját javaiból adjon valamit. A jezsuiták melletti érvelését a nádor még azzal toldja meg, hogy a törökök is eltűrik őket, hát akkor a keresztények ne tennék? Egyébként is, az uralkodó az isteni ige hirdetésére hívta őket be. Esterházy nem utal Pázmány alapítására, csupán az uralkodói kegyre és adományra.

⁵⁰ Szatmár vármegye..., i. m.

⁵¹ Uo.

⁵² Uo.

Végül a nádor a protestáns megye által írt sérelmet éppen visszájára fordítja: azal vádolja meg az előljáróságot, hogy mivel a magasabb hatóság dolgába ártották magukat, ők követtek el az uralkodó és a magyar alkotmány ellen sérelmet, amelyért mindazok, akik az ügybe belekeveredtek, meg is fogják kapni büntetésüket.

A fordulat 1644-ben következett be: I. Rákóczi György fejedelem (1630–1648) seregestől jött a Magyar Királyságba, s a megyéknek katonákat és fogatokat kellett küldeni a fejedelem parancsára. Szatmár várát is elfoglalta, de a jezsuiták működése 1654-ig zavartalanul folytatódott. Ekkor a protestánsok követelésére a fejedelem rendeletet adott ki, miszerint a jezsuitáknak el kell hagyniuk Szatmárt.⁵³ Az 1645. évi linzi béke nemcsak a vallásszabadságot biztosította, hanem a hét vármegyét ismételtelen az Erdélyi Fejedelemséghez csatolta, sőt Szabolcsot és Szatmárt a Rákócziak megkapták addig, amíg a dinasztia a trónon ül.⁵⁴ Így azok csak 1659-ben lettek visszacsatolva a királysághoz. A jezsuiták 1660-ban tértek vissza Szatmárba, ahol 1773-ig kiváló eredménnyel tanítottak és térítettek.

A NÁDOR FOGALMAZVÁNYA SZATMÁR VÁRMEGYÉHEZ:⁵⁵

„Az mostani Zathmárban bevitt valahány németnek occasiójával,⁵⁶ mit írt légyen Kegyelmetek a' több vármegyéknek, taxálván⁵⁷ abban az levelében Kegyelmetek a' Pater Jesuitáknak Zathmárban való lakását is, olvastuk párfáját⁵⁸ a' Kegyelmetek levelének, a' kiben mindenestől (megbocsássanak itt ő Kegyelmek, a' kik ennek a' levélnek írásában nem interessatusok,⁵⁹ holott úgy vélljük, hogy sokan Kegyelmetek közül nem consentiáltak⁶⁰ ebben) sinistre⁶¹ informálja Kegyelmetek a' vármegyéket, s mindenestől határán kívül is menvén, a' magistrátusnak tisztiben ártotta evvel magát Kegyelmetek, holott meglévén határozva a' Kegyelmetek authoritássa, ha mi oly dologban országunk constitutiója⁶² ellen való dolgok történnék, ott az aránt a' nemes vármegyékkel való requisitio⁶³ nem Kegyelmeteket vagy akármely vármegyét is, hanem ő Felsége után minket, úgy mint fő magistrátust, a' kik nem csak egy vármegyének, mint Kegyelmetek, de az egész országnak erős hittel vagyunk kötelesek, illet; úgy mint a' kinek incumbalis

⁵³ *Uo.*

⁵⁴ A linzi béke szövegét lásd SINKOVICS, *i. m.*, I., 525–529. Törvénybe iktatta az 1647:5. tc., CJH, 421–427.

⁵⁵ MOL, Magyar Kamara Archívuma, E 174, Esterházy család levéltára, 2. cs., fol. 246–247, Miklós nádor fogalmazványa Szatmár vármegyéhez, Sempte, 1639. június 26.

A levelet – a szokásos megszólítást elhagyva – teljes szöveggel közlöm, a régies hangzásokat megtartva, de mai központozással és mai helyesírás szerint írom át. A rövidítéseket feloldom. A személy- és földrajzi neveket betűhíven közlöm.

⁵⁶ alkalmával

⁵⁷ bírálván, gyalásván

⁵⁸ másolatát (paria, másolat)

⁵⁹ érdekeltek (vagyis: akik nem vettek részt a levél írásában)

⁶⁰ Egyet értenek

⁶¹ rosszul

⁶² alkotmánya

⁶³ megkeresés valamely ügyben

ante alios⁶⁴ országunk szabadságának s constitutiójának oltalma. Tudtuk mi ennek a' kevés számú német gyalognak Zaththmarban való bevitelit, s ha országunk constitutiója ellen véltük volna lenni, megszólaltunk volna mi is érette, de nem láttunk semmit [!] olyat, sőt, ha constitutióinkban jól bele tekintünk, az szerént ítéljük inkább lenni, holott noha most egy kicsinnyeg [!] láttatik valami békesség ebben a' mi országunkban, de a' mostani sok változás, azt sem tudjuk, mikor hoz ellenséget országunkban, kire képest méltó igen, kiváltképpen a' végekben a' jó vigyázás. Más az, hogy azelőtt is német vitézlő nép is volt Zaththmarban, s ha már ő Felsége azokat kihozatja onnét, s másokat, újabbat, s valamente [!] több számút is vitet be, nem látjuk semmi okát, miért ezt ő Felsége meg nem cselekedheti, s miért is kelljen ezt Kegyelmeteknek difficultásban és ily nagy panaszbán venni, holott az se Kegyelmeteknek, se a' több vármegyéknek kárt és akadált semmit nem tészén, sőt oltalmat ad.

A Jesuita Patereket penig a' mi nézi, mi ártalmára vagon az ő kegyelmek Zaththmarban való lakása is Kegyelmeteknek, nem látjuk azt is, a' minthogy azt sem, mi excessus⁶⁵ vagon ez aránt országunk constitutiója ellen. Mert hiszen nem a' Kegyelmetek jószágában laknak, sem nem a' Kegyelmetek javát élilik, hanem ő Felségének örökös jószágában laknak, s ki tilthatja is azt meg valakinek, hogy a' magáéból ne adhasson annak valamit, a' kinek akar. Ha azért ő Felsége a' maga saját jószágában adott valami residenttiát⁶⁶ nekik, s provisiót⁶⁷ is rendelt, avval injuriát⁶⁸ ő Felsége Kegyelmeteknek nem cselekedett. Országunk constitutiója ellen sem látjuk lenni, mert noha a' vagon benne, hogy Jesuitae stabilia bona ne habeant,⁶⁹ mindazáltal nincsen az ott, hogy szükségekre és mindennapi életekre való alkalmatosságot ő Felsége vagy más devotus⁷⁰ embereknek patrocíniumjából⁷¹ ne lehessen. S az sem lehet Kegyelmetek ellen, ha ő Felsége azért is küldte Zaththmarban őket, hogy a' kik Isten igéjét kívánják ott hallani és tanulni, légyen ez alkalmatosságok arra. Továbbá micsoda keménség is volna az, hogy a' török is a' Jesuita Patereket maga ditiójában⁷² elszenvedje, s ugyan a' pactatomok és conclusiók⁷³ között is bizonyos végezés lévén arról ő vélek, s mégis, mi körösztvények lévén el ne szenvedhessük őket.⁷⁴

Oly dolog lévén azért ez a' Kegyelmetek írása, a' ki mind ő Felsége méltóságának sérelmével vagon, s úgy az közönséges jónak és jó csendességnek fölötte

⁶⁵ visszaélés

⁶⁶ székhelyet

⁶⁷ ellátást

⁶⁸ törvényteleniséget, sérelmet

⁶⁹ A koronázás előtti 1608:8. tc. kimondja, hogy a jezsuitáknak semmi fekvő jószáguk ne legyen az országban. Lásd CJH, 14–15.

⁷⁰ ájtatos, buzgó hívő

⁷¹ pártfogásából

⁷² uralma alatt, birtokában

⁷³ ti. a törökökkel kötött békék és megállapodások

⁷⁴ Ez a mondat a lap szélén van betoldva.

ártalmas, s mind ő Felsége után lévő magistratusnak contemptussára⁷⁵ és hivatallja sérelmére vagyon. Kegyelmeteket annak okáért szeretettel s tisztünk szerint is intjük, hogy több efféle írogatásoktól, s vármegyéknek concitálásától⁷⁶ minde-
nestől abstineálljon⁷⁷ Kegyelmetek, s ne ártsa más authoritásában magát, hanem dirigálljon addig, a' meddig és a' miben jurisdictiója⁷⁸ vagyon Kegyelmeteknek, békét hagyván mindannak valami az ő Felsége méltóságát és ő Felsége után a' fő magistratusoknak, kik erős kötelességgel szolgálnak hazájoknak, hivatalljokot concernállják⁷⁹. Egyébaránt káros jutalmat kezdi venni, a' ki az ellen cselekeszik, a' minthogy ez is nem maradhat csak ebben, holott elhittük, hogy sokan a' ne-
mes vármegye tagjai közzül, a' mint föllebb is íránk, nem okai ennek, hanem csak némellyek, a' kiknek nevek is ezután világosságra fog jünni. Kegyelmetek ez leve-
lünkre [választ?] adjon, kívánjuk.⁸⁰ In reliquo tartsa Isten jó egészségben Kegyel-
meteket. Datum in Arce nostra Sempthe, die 26. Juny, Anno 1639.”

⁷⁵ megvetésére

⁷⁶ megindításától, felgerjesztésétől

⁷⁷ megtartóztassa magát

⁷⁸ törvénykezési joga

⁷⁹ illetik

⁸⁰ Ez a mondat a lap szélén van betoldva.

PÁZMÁNY PÉTER ÉS I. RÁKÓCZI GYÖRGY TITKOSÍRÁSA

VÁMOS HANNA
VADAI ISTVÁN

Szenci Molnár Albert egy, a pfalzi választófejedelem quaestorához, Leodiushoz írott levelében az alábbi szavakkal jellemzi az erdélyi fejedelem, Bethlen Gábor politikai ravaszságát: „... megtudtam, hogy korábbi leveled, melyet Turnovius úrra bízta, nem vett el, hanem felséges urunk kezébe jutott, aki visszatartotta a titkosírás jegyeivel együtt. Emez utóbbi leveledet is, szokása szerént felbontván, elküldte hozzám. Felső urunk végeztései fölöttébb titkosak, a legagyafúrtaabb osztrák jezsuiták sem leshetik ki.”¹ A levél szövegéből nem derül ki egészen pontosan, hogy mit ért Szenci Molnár a *titkos végeztések* alatt, de bizonyára nem járunk távol az igazságtól, ha úgy véljük, hogy a fejedelem titkos határozatai összefüggésben vannak a felbontott és visszatartott titkosírással. Vagy Bethlen is titkos jegyekkel üzent Szenci Molnárnak, vagy a végeztések tartalma volt bizalmas, titkos jellegű. A két eshetőség összemosódik, és így az is, hogy mit nem leshetnek ki az *agyafúrt osztrák jezsuiták*, a fejedelem politikai szándékait, döntéseit, utasításait, vagy az ezeket avatatlan szemek elől elrejtő titkosírás kulcsát.

A titkosírások használata szorosan összefonódik a pápai udvarral, mondhatjuk azt is, hogy az újkori kriptográfia ebben a környezetben keletkezik. A pápai rejtjelezők dolgozták ki az első kódolási eljárásokat, az első ismert titkosírások feltalálói, a pármái Gabriele de Lavinde is ebbe a körbe tartozott, VII Kelemen pápa szolgálatában állt. Kriptográfusok nemzedékei dolgoztak azon, hogy a kód egyre nehezebben legyen feltörhető, sőt, hogy teljesen megfejthetetlen legyen.² A kódolás mellett a rejtjelfejtés mesterségét is magas fokon újták. A jezsuita iskolákban, ahol Pázmány Péter és később Zrínyi Miklós is megfordult, már tanították a különféle rejtjelezési módszereket és a betűgyakorisági analízisen alapuló fejtési technikát is. Szenci Molnár Albert tehát jó okkal emlegeti a jezsuitákat, nem csak felekezeti hovatartozásuk miatt, hanem azért is, mert legendásan *agyafúrt* módon értenek a titkosírások megfejtéséhez is.

¹ Szenci Molnár Albert levele Leodiushoz, Kassa 1624. február 4. A levél kiadása: *Szenci Molnár Albert válogatott művei*, szerk. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., 1976, 631–632. (KURCZ Ágnes fordítása).

² Aloys MEISTER, *Die Anfänge der modernen diplomatischen Geheimschrift*, Paderborn, 1902, 2–4.; Uő., *Die Geheimschrift in Dienste der päpstlichen Kurie von ihren Anfängen bis zum Ende des XVI. Jahrhunderts*, Paderborn, 1906 (Quellen und Forschungen aus dem Gebiete der Geschichte, 11).

Régóta tudjuk, hogy Pázmány Péter is jól értett a titkosírások használatához. Ötvös Ágoston már 1848-ban közzétette I. Rákóczi György titkos levelezését, és gyűjteményének legelső darabja éppen egy Pázmány által számkódokkal írott levél.³ Később a Pázmány és Rákóczi közötti levelezés további titkosírásos darabjai is napvilágot láttak.⁴ Legújabban pedig Tusor Péter közölt két Pázmányhoz szóló titkosírásos dokumentumot, melyeket római ügyvivője, Cornelius Heinrich Mottman küldött a pápai udvarból.⁵ Ez utóbbi két levél rejtjelezése kimondottan bonyolult, nem csak az ábécé egyes betűit, hanem betűpárokat, szótagokat is jelöl egyetlen kóddal. Nem tudjuk, hogy ki készítette ezt a rejtjelkulcsot. Bonyolultsága alapján a pápai diplomáciai környezetben tevékenykedő Mottmanra gondolhatunk leginkább. Ám ha Pázmánynak értenie kellett e levelek feloldásához, desifrázásához, akkor nyilván kódolni, siffrózni is tudnia kellett ezzel a módszerrel. Egyelőre nem ismerünk olyan levelet, melyben Pázmány a titkosírásnak ezt a korszerű, nagy bonyolultságú formáját használta volna.

Ismerjük viszont a Rákóczi Györggyel folytatott levelezés rejtjelezett darabjait. Sőt azt is tudjuk, hogy kettőjük levelezésének titkosítását ugyan Rákóczi javasolta, de Pázmány készítette el a hozzá való titkosírásos kulcsot. 1634 áprilisában ugyanis a következőket írja Rákóczinak: „Kiváná Réz András uram, hogy valami cifrát küldjek kegyelmednek, mellyel secure irhasson gyakorta kegyelmed az állapotokról, bár csak addig, mig az orientalis felhőt meglátjuk, hova fordul. Azért egy deákommal csináltatok *cito felle* egyet, melyhez kegyelmed hozzá adathatja, a mit akar.”⁶ Réz András Rákóczi bizalmas embere volt, és tisztában volt vele, hogy a fejedelem diplomáciai ügyeinek intézésekor gyakran használ titkosírást. A külföldi levelezéshez bonyolult, számkódos rejtjelkulcsok, a hétköznapi üzenetekhez egyszerűbb, betűmegfeleltetésen alapuló kulcsok voltak forgalomban. A különböző címzettek leveleihez természetesen rendre más és más rejtjelkulcs tartozott, ezért kéri Réz András, hogy a Pázmány és Rákóczi közötti üzenetváltáshoz is készüljön egy saját, személyre szabott kódolási eljárás. 1634 augusztusában már használják is az elkészült kulcsot, Pázmány egyik leveléből kiderül, hogy a fejedelem rejtjelezve üzent: „Noha az kegyelmed jámbor szolgája beteg ágyamban és nyomorult állapotban talált, mindazonáltal nagy szeretettel megolvastam mind az nyilván való

³ *Rejtelmes levelek első Rákóczy György korából*, megfejtette és közli Ötvös Ágoston, Kolozsvár, 1848.

⁴ *Pázmány, Lippay és Eszterházy levelezése I. Rákóczy Györggyel, A gyulafehérvári káptalani levéltárból*, közli BEKE Antal, Történelmi Tár, 1881, 641–675.; önálló kötetben: Bp., 1882.; *Pázmány Péter bíbornok, esztergomi érsek, Magyarország prímása összegyűjtött levelei, (1629–1637)*, kiad. HANUY Ferenc, II., Budapest 1911.

⁵ TUSOR Péter, *Pázmány bíboros olasz rejtjelkulcsa, C. H. Motmann „residente d’Ungheria”*. (A római magyar agenzia történetéhez), Hadtörténelmi Közlemények, 116(2003), 535–581.

⁶ Pázmány Péter levele I. Rákóczi Györgyhez, Pöstyén 1634. április 15. HANUY, *i. m.*, 877. sz., 480–481. Korábban ÖTVÖS ÁGOSTON (Hazánk, 1858, 488.), a dőlt betűvel kiemelt helyet „aféle cifrát” szövegre módosítja. Ezt ismétli meg FRANKÓI Vilmos (FRANKL Vilmos, *Pázmány és kora*, (1631–1637), Pest, III, 1872, 82, 1. jegyzet), BEKE Antal (*i. m.*, 15.) „cito felle” szöveget olvas, melynek semmi értelme. Ezt HANUY Ferenc így javítja: „ficto felle”. Szerintünk az első szó nem szorul igazításra, és a „cito felle” ad helyes értelmet, „gyors indulattal”, azaz: első felindulásból, hamarjában.

levelét kegyelmednek, mind az titkos írást.⁷ Hasonló, rejtjeles levelekre utaló rész fordul elő Pázmány 1636. november 24-i levelében: „Három levelét vettem kegyelmednek az elmúlt napokban una cum Inclusis: Egyiket Jenőből 2. Novembris, Másikat Gest és Sebes mellől 8. Novembr. Harmadikat az estve hozá a kgd jámbor szolgálja, Kajan Toroknál költ. Kegyelmednek választ irtam és Bornemisza János uram kezéhez dirigáltam. Akarnám, ha kegyelmetek kezéhez jutnának, kiváltképpen a mely levelet 20. Novembr. irtam nagy részre Czifrákkal. Melynek Copiáját czifrák nélkül includáltam ez levelembé. Mivel abból kgd eszébe veheti, az én vékony elmélkedésem hon jár.”⁸ Rákóczi György leveleiből is idézhetünk hasonló fordulatot: „20. die Novemr. Czifrákkal irt Kegyelmed becsületes levelét 7-a Decembris; 24-a die Novembr. 9-a die Decembris; és 28-a die die Novembr. viszont 15-a Decembris vöttük mind az ő Felsége méltóságos levelével együtt: Kire most ő Felségének választ nem írhatunk, mivel rövid nap magunk emberünket kell Felségéhez expedíálnunk.”⁹ Mindketten emlegetik Pázmány 1636. november 20-i cifrákkal, azaz számkódokkal írott levelét. Ez a levél fenn is maradt, a későbbiekben részletesen tárgyaljuk majd.

Rákóczi és Pázmány 1632-től állnak folyamatos levelezésben, ennek során 1634 közepétől használnak titkosírást is. A levelekből érdekes barátság képe bontakozik ki, Szilágyi Sándor az üzenetváltások alapján fel is vázolta a bíboros és a fejedelem tanulságos kettős portréját.¹⁰ Ez a munka összegyűjti ugyan a két államférfi levelezését, de a titkosírásos részek kódjait sajnálatos módon nem közli. Ezek híján pedig nem alkothatunk képet kettőjük rejtjelezési rendszeréről, és nem nyerünk támpontot a megfejtetlen, vagy helytelenül megfejtett dokumentumok vizsgálatához. A titkos dokumentumok kódjait csak elszórva találhatjuk meg: Egy Pázmány-levelet (1636. november 20.) közöl Ötvös Ágoston a *Rejtelmes levelek első Rákóczy György korából* lapjain,¹¹ ennek a levélnek hasonmása is megjelent Fraknói Vilmos egykötetes Pázmány-életrajzában.¹² Ugyancsak Ötvös közöl két kódolt Rákóczi-levelet (1636. március és 1636. november 18.) a *Hazánk* című folyóiratban.¹³ Az 1636 márciusából származó töredék hasonmását Fraknói Vilmos tette közzé.¹⁴ Ezt követően Beke Antal a *Történelmi Tár* lapjain mutat be egy kódolt Pázmány-levelet (1634. augusztus 2.), illetve egy titkosan írt, de megfejtett Pázmány-levelet (1636.

⁷ Pázmány Péter levele I. Rákóczi Györgyhez, Rudna 1634. augusztus 1., HANUY, *i. m.*, 888. sz., 492.

⁸ Pázmány Péter levele I. Rákóczi Györgyhez, Nagyszombat 1636. november 24. HANUY, *i. m.*, 1088. sz., 736–737.

⁹ ÖTVÖS Ágoston, *Pázmány Péter és I-ő Rákóczy György kiadatlan levelei*, Hazánk, 1860, 476. A levél titkosírásos záradékával később foglalkozunk.

¹⁰ SZILÁGYI Sándor, *Rákóczy és Pázmány, történelmi rajz a két államférfi levelezésével és okmánytárral*, Pest, 1870.

¹¹ ÖTVÖS, *Rejtelmes...*, *i. m.*

¹² FRAKNÓI Vilmos, *Pázmány Péter (1570–1637)*, Bp., 1886. a 230. és 231. lapok közé fűzve, átírása a 330. lapon.

¹³ ÖTVÖS, *Pázmány...*, *i. m.*, 469–478.

¹⁴ FRAKNÓI, *i. m.*, a 230. és 231. lapok közé fűzve, átírása a 329. lapon.

szeptember 11.) és két Rákóczi Györgytől származót (1634. november 6., 1635. április 5.), e két utóbbinak is csak megfejtett szövegét adja, a kódszámok sajnálatos módon megint hiányzanak.¹⁵ Végül Hanuy Ferenc kétkötetes levélkiadása teszi közzé Pázmány levelei között a titkosírást darabokat.¹⁶ Itt szerencsére a korábban közölt titkos levelek mellett megtalálhatjuk az 1631. szeptember 11-i levél kódolt szövegét is. Az 1636. november 20-i levél esetében azonban nem a titkos jegyekkel írottat mutatja be, hanem az elsőként Szilágyi Sándor által közölt titkosítás nélküli másolatot.¹⁷ A Rákóczi által írt válaszlevelek ebben a gyűjteményben sajnos nem szerepelnek.

Látható tehát, hogy már a titkos dokumentumok számbavétele sem egyszerű feladat. A két államférfi leveleinek közléseiből az alábbi, kronológiai rendben haladó listát állíthatjuk össze (dólt betűvel emeltük ki azt a két levelet, melynek csak nyílt szövegét, megfejtését ismerjük, de magát a kódolt üzenetet nem):

1634. ápr. 15.	Pázmány levele Rákóczihoz (titkosírást készítése)
1634. aug. 1.	Pázmány levele Rákóczihoz (korábbi titkos levelet említ)
1634. aug. 2.	Pázmány részben titkosírással írt levele Rákóczihoz (Hanuy 889.)
1634. szept. 11.	Pázmány részben titkosírással írt levele Rákóczihoz (Hanuy 896.)
1634. nov. 6.	<i>Rákóczi titkosírástól való levél töredéke Pázmányhoz (Beke XVI.)</i>
1635. ápr. 5.	<i>Rákóczi titkosírástól való levél töredéke Pázmányhoz (Beke XVII.)</i>
1636. márc.	Rákóczi titkosírással írt levele töredéke (Ötvös, 472.)
1636. nov. 20.	Pázmány részben titkosírással írt levele Rákóczihoz (Hanuy 1087.)
1636. dec. 18.	Rákóczi részben titkosírással írt levele Pázmányhoz (Ötvös, 476.)

Mindezidáig nem történt meg e levelek kriptológiai és kriptográfiai elemzése. Ötvös Ágostoné az érdem, hogy megfejtette a levelezés kódját, de az átíráson túl ő sem foglalkozott a titkosírástól való levél értékelésével. Az egyetlen kriptológiai munka, mely érinti e kérdést, Révay Zoltán kézikönyve.¹⁸ Révay munkájának Pázmányról szóló fejezete azonban számos tárgyi tévedést, több pontatlanságot tartalmaz. A legfeltűnőbb, hogy több esetben is azt állítja (nem csak a Pázmány-fejezetben), hogy a bemutatott titkosírást kulcsát fejtéssel ő rekonstruálta. Valójában Révay ezekben az esetekben nem fejt meg semmiféle titkosírást. Vagy olyan kódolt szövegről beszél, ahol a címzett a rejtjelek fölé írta a megfejtést (például Zrínyi és Wesselényi leveleinél), vagy olyanokról, ahol a szakirodalom már megadta a titkosírástól való levél kulcsát. I. Rákóczi György betűmegfejtéses titkosírástól való levéljeinél mindannyiszor megjegyzi, hogy „a levél kulcsát megfejtéssel rekonstruáltuk”¹⁹, holott ezeket a kulcsokat Ötvös Ágoston már 1848-ban közölte.²⁰

¹⁵ BEKE, *i. m.*, 656–657., 663–664.

¹⁶ HANUY, *i. m.*, 889. sz., 896. sz., 1087. sz.

¹⁷ SZILÁGYI, *i. m.*, 168–169.

¹⁸ RÉVAY ZOLTÁN, *Titkosírástól való levéljegyzet a rejtjelezés történetéből*, Bp., 1978, 87–107.

¹⁹ RÉVAY, *i. m.*, 80., 81., 82., 83., 84., 85.

²⁰ ÖTVÖS, *Rejtjelmes...*, *i. m.*, 157.

A titkosírások megfejtésének már a középkor óta ismert módszere a gyakorisági analízis. Minden nyelvnek megvan a maga betűgyakorisági rendje, és a titkos jelek statisztikai vizsgálata gyakran elvezeti a rejtjelfejtőt a megoldásig. Nyilvánvaló, hogy a nagyon gyakori titkos jeleket érdemes megfeleltetni az adott nyelv nagyon gyakori betűinek. Ha ez jól sikerül, a ritkább betűk azonosítása már könnyű feladat. Révay ezt a módszert „Giovanni di Lavinda” nevéhez köti, sőt egy művét is megnevezi, szerinte az 1480 körül megjelent *Trattati di Cifra* az ő tollából származik. Gabriele de Lavinde valóban írt a titkosírásosokról, de nem a betűket, hanem a szavakat jelölte kódokkal (nomenklátor módszer), kulcsgyűjteményét a Vatikánban őrzik, ám száz évvel korábban élt, munkáját pedig 1379-ben írta. Száz évvel később, 1474-ben már valóban ismerték a gyakorisági analízis módszerét Itáliában, Siccó Simonetta ekkor írta a *Regulae ad extrahendum litteras zifferatas sine exemplo* című kézikönyvét. Helyes könyvcím a *Trattati di Cifra* is, ez azonban nem 1480 körül jelent meg, hanem pontosan 1470-ben Rómában, szerzője pedig nem Lavinde, hanem Leone Battista Alberti.²¹

Ezek után Révay hosszú fejezetben mutatja be a fejtés technikáját. Pázmány 1634. augusztus 2-i és 1636. november 20-i levele az alapszöveg. A kódok közlésében több nyomdahiba nehezíti a megértést. Révay úgy tesz, mintha feltörné a kódot, miközben megfejtése az Ötvös Ágoston által közölt kulcson és Beke Antal átírásán alapul. Ez azért nyilvánvaló, mert Révay átveszi a két történész összes tévesztését, és a közlések összes nyomdahibáját. A levelek részletes bemutatása közben jelezni fogjuk ezeket a közlésben véletlenül (Révaynál mechanikusan) előforduló hibákat. A bemutatott megfejtés látszólag logikus, de aki foglalkozott már titkosírásokkal, könnyen észreveheti, hogy a megoldás egyáltalán nem életszerű, kezdve a betörési pont megválasztásától egészen a XX. századi nyelvre épülő betűgyakorisági táblázig. De nem célunk, hogy Révay könyvét hosszasan bíráljuk. Csak arra akartunk rávilágítani, hogy az egyetlen szakmunka, mely Pázmány és Rákóczi titkos levelezését kriptológiai és kriptográfiai szempontból tárgyalja, tudományos szempontból meglehetősen kétes értékű.

Jelen dolgozatban arra vállalkozunk, hogy Pázmány és Rákóczi titkos levelezését a titkosírások története és gyakorlata alapján összefoglalóan értékeljük. Kriptológiai elemzés alatt azt értjük, hogy a választott kódolási eljárást hogyan lehet elhelyezni az európai és a magyarországi titkos módszerek között. A kriptográfiai elemzés során pedig azt vizsgáljuk, hogy a kódot használó személyek hogyan használják a kulcsot, megfelelően kódolnak-e, betartják-e a titkos üzenetváltás konspirációs szabályait. Látni fogjuk majd, hogy mindez egyáltalán nem magától értetődő, vannak olyan titkosírók, akik valóban mesterei a rejtjelezésnek, és vannak, akik meglehetősen amatőrök.

A kriptológiai értékeléshez legelőször a titkosírás kulcsának rekonstrukciójára van szükség. A már többször említett 1636. november 20-i Pázmány-levél alapján

²¹ David KAHN, *The Codebreakers: The Story of Secret Writing*, New York, Macmillan, 1967, 107.

Ötvös Ágoston fejtette meg a levelezés kulcsát. Könyvének végén öt másik megfejtett kulccsal együtt közli is *A rejtelmes kulcsok megismertetése* cím alatt.²² Az alábbi módon mutatja be a számok és betűk megfelelését:

1 = f. 2 = h. 3 = i. 4 = k. 5 = e. 6 = g. 7 = i. 8 = o. 9 = l. 10 = a. 11 = e.
 13 = p. 14 = u. 15 = t. 20 = o. 22 = a. 25 = a. 29 = m. 30 = e. 31 = n. 32 = a.
 33 = s. 34 = i. 36 = z. 37 = r. 39 = d. 40 = e. 41 = b. 42 = u.

Látható, hogy a kódszámok sorrendjében halad, és 1-től kezdve 42-ig felsorolja, hogy melyik kód milyen betűt jelent. Ez a kulcs a titkos üzenetek megfejtéséhez való, úgynevezett *desifráns*. Nehéz lenne vele kódolni, mert mindannyiszor hosszasan kellene bogarászni a felsorolásban. A kódoláshoz való titkosírást ezért az ábécé betűinek sorrendjében szokás megadni, ez az úgynevezett *sifráns*. Készítünk tehát a fenti kulcsból áttekinthető táblázatot:

A	B	C	D	E	F	G	H	I	K	L	M	N	O	P	R	S	T	U	X	Y	Z
10	41	30	39	5	1	6	2	3	4	9	29	31	8	13	37	33	15	14			36
25				11				7					20				42				
32				30				34					22								

A kódok ábécé szerinti elrendezéséből azonnal levonhatunk néhány következtetést. Hiányzik a kulcsból a 35-ös szám, pedig a Pázmány-levéliben többször is előfordul, és rendre az *u* betűt jelöli. Ha ezt bepótoljuk, akkor a többi magánhangzóhoz hasonlóan ennél is három kódszám szerepel. Sehol nem szerepel a rekonstrukció alapjául szolgáló Pázmány-levéliben a 12-es kód, ám ha a többi levelet is átvizsgáljuk, kiderül, hogy ez is a kulcs része, és *I* betűt jelöl. (Révaynál szintén nem szerepel a kulcsban.) Ha azonban felvesszük az *I* rejtjelei közé a 12-t, akkor ennek a betűnek négy kódja lesz, márpedig úgy tűnik, hogy a magánhangzóknak szisztematikusan 3-3 rejtjele van. Ötvös a rejtjel-ábécé felépítése közben nem tett különbséget az *I* és *Y* betűk között, hiszen a 17. századi írásban ezek gyakran felcserélhetőek, Rákóczi is gyakorta ír *Y* helyett *I*-t. A levelek tüzetes átvizsgálásával azonban kideríthető, hogy a 34-es kód soha nem fordul elő olyan szavakban, ahol *I* hangértékben szerepel, szinte kizárólag kettősbetűk második tagjaként áll (pl. *hogy*, *legyen*). Vagyis a 34-et az *Y* kódjaként azonosíthatjuk, így az *I*-nek éppen 3 kódja marad.

Csak egyetlen egyszer fordul elő a levélben az 16-os kód, itt Ötvös nem értelmezi helyesen a *saxo hadat* kifejezést, ehelyett *való hadat* ír (Révay természetesen ebben is követi). A levél titkosítás nélküli másolata bizonyossá teszi a helyes olvasatot, tehát a 16=x. megfeleltetést. Mindezek alapján az Ötvös Ágoston által megfejtett titkosírás kulcsát így igazíthatjuk ki:

²² Ötvös, *Rejtelmes...*, i. m., 157.

A	B	C	D	E	F	G	H	I	K	L	M	N	O	P	R	S	T	U	X	Y	Z
10	41	30	39	5	1	6	2	3	4	9	29	31	8	13	37	33	15	14	16	34	36
25				11				7					20					35			
32				40				12					22					42			

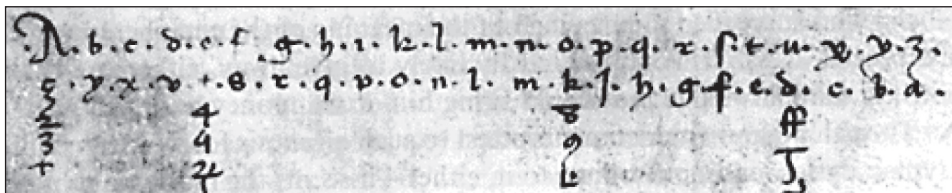
Révay Zoltán a kulcs felépítéséről így ír: „A betűnként történő titkosíráshoz az ábécé húsz betűjét használta fel. A nyílt ábécéből kihagyta a J, Q, W, X, Y betűket. Az ékezetes és ékezet nélküli betűk között nem tett különbséget. A V és U betűnek azonos rejtjele volt. Az egyes nyílt betűknek – a korabeli nyelvsajátossági ismeretekre támaszkodva – kettő, illetve három, egy- és kételemű számrejtjelet adott. Az egyes betűk bővítésének megoszlását a megfejtett kulcs, illetve a megfejtés ellenőrzéséhez elkészített desifráns jól érzékelteti.”²³ Ezzel szemben az a helyzet, hogy a kulcs készítője, Pázmány deákja 22 vagy 24 betűs ábécét használt, kiosztotta az X és Y kódjait is, csakhogy azt Révay nem azonosította. Nem tudjuk, hogy a Q-nak és W-nek volt-e kódja, mert ezek a betűk nem szerepelnek a titkos levelezésben. A J és V valóban nem szerepel a kulcsban, ezeket a kor írásgyakorlata is gyakran helyettesítette I-vel és U-val, a titkosírásos kulcsok pedig általában eltekintenek szerepeltetésüktől. A korbéli nyelvsajátosságok ismerete nem volt szükséges a kulcs elkészítéséhez. Egyfelől a kor betűgyakorisági mutatói nemigen térnek el a maitól, legfeljebb az ékezetes betűk és a kettősbetűk szerepeltetése okozhat különbséget. Másfelől a kulcs készítője nem a betűgyakorisági adatokat tartotta szem előtt, hiszen ha így tett volna, akkor a T, L, N betűknek is több kódot feleltetett volna meg, mert a nyelvstatisztika szerint ezek körülbelül ugyanolyan gyakoriak a magyarban, mint a magánhangzók. Az, hogy a kulcsban előfordulnak egyjegyű és kétjegyű számok is, nem különösebben érdekes, ez a mozzanat nem hordoz információt, nem társul hozzá jelentésbeli különbözőség, nem függ össze a kódtábla szisztémájával sem. A hibásan rekonstruált kulcs valóban hol egy, hol kettő, hol három kóddal jelöl egy-egy betűt. A kijavított kulcsra pillantva azonnal átlátható, hogy nem ilyen kaotikus a kódolás. Az „egyes betűk bővítésének megoszlása” teljesen szabályos rendszert alkot: a mássalhangzóknak egy, a magánhangzóknak pedig pontosan három kódszám felel meg. Ennek a rendszernek a kriptológiában külön neve is van, ez a *vokális homofón rendszer*.

Mennyire tekinthető újnak, korszerűnek a vokális homofón rendszer európai és magyar viszonylatban. Nem elégedhetünk meg azzal a sommás megállapítással, melyet Révay fogalmaz meg: „A titkos kulcs készítési módja a korabeli kriptográfiai ismeretek összefoglalásával készült. Előzőleg már említettük, hogy az ilyen típusú kulcsok felépítésével a kriptográfusok Európában csak később kezdtek foglalkozni.”²⁴ Valójában Pázmány deákja *cito felle* nem foglalt össze semmiféle ismereteket, egyszerűen készített egy olyan kulcsot, amelyet Európában és Magyarországon

²³ RÉVAY, *i. m.*, 106.

²⁴ RÉVAY, *i. m.*, 106.

már jó ideje használtak. Európában nem később kezdtek vokális homofón rendszereket használni, hiszen ez a módszer Pázmány idejében már több mint kétszáz éves volt. A mantuai Simone de Crema 1401-ben már használt vokális homofón kódolást.²⁵ Az ő rejtjelkulcsa így festett:

Megfigyelhetjük, hogy az alap-ábécé egyszeres kiosztása szabályos betűmegfeleltésen alapul. A kulcs készítője a nyílt ábécé alá fordított sorrendben írta le a betűket. Ez az úgynevezett ATBAS-kód, már az ókorban is használták, a Biblia szövegében is van ilyen módon kódolt szöveg. A magánhangzók de Crema rendszerében további 3-3 speciális alakú rejtjelet is kapnak, vagyis összesen 4-4 jelük van. Ez a kiosztás nem nevezhető nehezen fejthetőnek, hiszen a speciális jelek eleve elárulják, hogy a szövegben itt magánhangzó áll. A későbbiekben azonban más homofón ábécék is készültek, ahol a mássalhangzóknak is speciális jelek feleltek meg.

Magyarországon elsőként Brodarics István egyik levelében találkozhatunk ilyen típusú kódolással. I. Zsigmond Ágost lengyel királyhoz 1525. július 4-én írott levelében négy sornyi speciális jelekkel kódolt szövegrész található.²⁶ A sikeresen rekonstruált kulcs így néz ki:

A	B	C	D	E	F	G	H	I	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U
o		6	o	9	d	9	8	a	u	5	z	11	α	f	o	e	3	3
g							n				h							7

A levél szövegében nem fordult elő B, az E-nek pedig csak egyfajta rejtjel felelt meg. Ennek ellenére az a valószínű, hogy az E-t is két jel jelölte, a kulcs pedig szabályos kétszeres kiosztású vokális homofón rendszerű. Ha olyan kulcsot keresünk a magyarországi titkosírások történetében, ahol számkódok alkotnak ilyen rendszert, akkor például Wesselényi Ferenc egyik titkosírási kulcsát említhetjük. 1664-ből, a szentgotthárdi csata évéből való az a latin nyelvű számkódos levél, melyben Pietro Strozzi generális katonai információkat közöl Wesselényivel.²⁷ A rekonstruált kulcs a következő:

²⁵ KAHN, *i. m.*, 107.

²⁶ A Brodarics-levelre KASZA Péter hívta fel a figyelmünket, amiért itt is köszönetet mondunk. A titkosírás feltörése VÁMOS Hanna érdeme.

²⁷ A Wesselényi Ferencnek küldött levélre SZABÓ András hívta fel a figyelmünket, amiért itt is köszönetet mondunk. A titkosírás feltörése a szerzők közös munkája.

A	B	C	D	E	F	G	H	I	K	L	M	N	O	P	Q	R	S	T	U	V	X	Y	Z
24	23	22	21	20	19	18	17	16	15	14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
25				26				27					28						29				

A vokális homofón kulcs csak kétszeresen osztja ki a magánhangzók kódjait, a számok pedig szabályos rendszert alkotnak. Z-től A-ig egyesével haladnak, majd az A, E, I, O, U betűk most már természetes sorrendben kapják meg folytatólagosan a következő öt számot. A visszafelé haladó kiosztás kissé emlékeztet az ATBAS-kódra, és így de Crema 1401-es rendszerére is. A levél sikeres megfejtése után már nagyon egyszerűnek tűnik, de ha csak a titkos üzenet áll a rendelkezésünkre, természetesen semmi nem árulja el, hogy milyen rendszerű kóddal van dolgunk. Ez csak a kulcs teljes rekonstruálása után válik világossá.

Összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy a Pázmány és Rákóczi közötti levelezéshez használt titkosírás elve Európában már régen ismert volt, sőt Magyarországon is több mint száz éves előzményekre tekinthet vissza. A 17. századi rendszerekhez igazodóan már számkódokat használ, sem a rejtjelek alakjából, sem a számok kiosztási rendszeréből nem derül ki, hogy mely jelek képviselik a magánhangzókat. A háromszoros magánhangzó kiosztás megnehezíti a fejtő dolgát, a betűgyakorisági analízis sokkal nehezebben vezet eredményre, mint az egyszeres kiosztású szimpla kulcsoknál. Rákóczi György diplomáciai levelei között találhatunk ennél összetettebb kulcsot is, mely már a mássalhangzóknak is több kódot feleltet meg, ilyen például az Ötvös Ágoston által bemutatott kulcsok között is akad.²⁸ A teljes ábécére kiterjedő homofón kulcsokat is általánosan használták a 17. században Európaszerte. Ez azonban nem von le semmit a Pázmány-kulcs értékéből, különösen akkor nem, ha számításba vesszünk két, eddig nem említett részletet.

Az első a *nomenklátorok* használata. Bizonyos személynevek, földrajzi nevek, gyakori szavak helyett a rejtjelező egyetlen kódot ír le. Jelen esetben a kulcs nagybetűket, illetve betűkapcsolatokat használ erre a célra. Valahányszor az áll a nyílt szövegben hogy „*Császár*”, a kódolt szövegben egy nagy M jelöli a kifejezést. A titkosírások történetében ez a legkorábbi kódolási eljárás, Gabriele de Lavinde módszere is ezen alapult. Kiegészítő mozzanatként végigkíséri a későbbi rejtjelező módszereket. Nálunk is felbukkan már a 16. században, Verancsics Antal kódtáblái már tartalmaznak nomenklátorokat is. A 17. században minden komolyabb kulcshoz tartozott hosszabb-rövidebb szójegyzék. A nomenklátorok használata ugyan kissé nehézkes, főleg akkor, ha nagyon hosszú listából kell kikeresgélni a kódokat, és az ilyen kulcsok készítése és másolása is időigényes, mégis szívesen használták, mert jelentősen megnehezíti a titkos üzenetek feltörését. A nomenklátorokra ugyanis nem érvényes a nyelvi statisztika, hiába töri fel valaki a betűk kódját, a nomenklátorok azonosításához nincs receptje. Éppen ezért használtak kódkönyveket még a II. Világháború során is, ezek megfejtéséhez csak szemantikai analízissel közeledhetett a kódtörő.

²⁸ Ötvös, *Pázmány...*, i. m., 157. II. sz.

Ötvös Ágoston nem csatolja a Pázmány-titkosírás kulcsához az 1636 november 20-i levélben szereplő nomenklátorokat, de a levél megfejtéséből kiolvasható, hogy kísérletet tett a nagybetűs kódok azonosítására. Kérdőjelekkel jelzi, hogy megfejtése ezeken a pontokon bizonytalan. Az M betűt „*őfelsége*” értelemben oldja fel. A levél Szilágyi Sándor és Hanuy Ferenc által közölt nyílt szövegű másolatában ezeken a helyeken a „*Császár*” szó áll. Az X helyett Ötvös azt javasolja (és ebben Révay megint automatikusan követi), hogy „*Legatus*”-t olvassunk helyette. A nyílt szövegű másolat alapján világos, hogy Pázmány itt a „*perzsák*” szó helyett ír X-et. Pázmány 1634. szeptember 11-i levelében szerepel még két nomenklátor, az I és R betű, ezek azonban feloldatlan rejtjelek. (Révay ezt a levelet nem ismeri, így e két nomenklátort sem szerepelteti a kulcsban.) Rákóczi levelei közül az 1636. márciusban az L jelentése talán „*Homonnai Drugeth János*”, feloldatlan az 1634. november 6-i és 1635. április 5-i levél több nomenklátora: F, N, S, Aa, Ff.

A Pázmány-kulcs másik, eddig még nem említett sajátossága a *nullitasok* használata. Ötvös Ágoston 1848-ban még nem találkozott ezzel a technikával, mert az 1636. november 20-i levélben nem szerepelnek. 1860-as forrásközlésében azonban már olyan titkosírást tesz közzé, melyben felbukkannak. Az 1636 márciusi Rákóczi-levél megfejtéséhez a következő jegyzetet fűzi: „Ezen rejtélyes írásnál – a „h. 17. 18. 19. 21. 26. 27.” – néma jegyek (Signum mutum), melyek az olvashatás bajosbbá tételéért használtattak.”²⁹ A pontosság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy az elsőként felsorolt *h* nem nullitas, Rákóczi levelében összesen két alkalommal fordul elő, és mindkétszer *z* betű helyett áll, vagyis a kódoló valamilyen okból kifolyólag a 36-os kód helyett a *h* rejtjelet használta. (Révay tévesen a nullitasok közé sorolja a 38-at is,³⁰ ám itt egyszerűen arról van szó, hogy Beke Antal nyomán egyetlen jelnek értelmezi a 3. 8. kódpárt.)

A *nullitas* olyan rejtjel, mely nem jelöl semmit. Csupán a megtévesztés érdekében írják a kódolt üzenet jelei közé. Ha egy kódsorban sok a nullitas, akkor ez több módon is nehezíti a fejtést. Egyrészt meghamisítja a betűgyakorisági arányokat, másrészt elfedi a ténylegesen használt kódok számát, harmadrészt értelmes szavak betűi közé ékelődve megnehezíti a szavak felismerését. Ezt az eljárást is folyamatosan használták a 16–17. században különféle kódolási módszerek kiegészítőjeként. Magyarországon például Teleki Mihály titkos levelezésében találkozhatunk vele gyakorta.³¹ Helytelen használat esetén a nullitasok elkülöníthetőek a szabályos rejtjelektől (például ha a rejtjelek kétjegyű számok, a nullitasok pedig háromjegyűek). Az sem hasznos módszer, ha ezeket az üres jeleket csak a levél legelején, vagy legvégén szerepeltetjük. A kódok között nagy gyakorisággal elszórt nullitasok jelentősen megnövelik a titkos üzenet biztonságát.

²⁹ ÖTVÖS, *Pázmány...*, i. m., 473.

³⁰ RÉVAY, i. m. 106.

³¹ *Teleki Mihály levelezése*, szerk. GERGELY Sámuel, I-VIII, Bp., 1905–1926. Nullitasokkal kódolt például az Uzdi-Szentpéterről keltezett, 1666. július 6-i Széchy Máriának írott levél (III. 432. sz.)

A titkosírási módszer kriptológiai értékelése után áttérhetünk a levelek kriptográfiai áttekintésére. Ehhez az összes általunk ismert titkos levél kódolt és kódolatlan szövegét meg kell vizsgálnunk. Mivel a korábbi közlések meglehetősen szétszórva találhatók meg, itt valamennyi levél titkos szövegrészének első közlését megismételjük. A helytakarékosság miatt az átírásban a bekezdéseket nem jelöltük. Vastagítással és aláhúzással emeltük ki azokat a helyeket, ahol valamilyen megjegyzést kívánunk fűzni a szöveghez. Ez lehet a kódoló figyelmetlensége, a szövegközlő hibája, vagy a kódhasználó valamilyen érdekes aspektusa. A kódolt szövegrészek után mindig megadjuk a hibáktól megtisztított, esetenként értelmileg is javított dekódolt szöveget.

1634. AUGUSZTUS 2. PÁZMÁNY LEVELE RÁKÓCZIHÓZ (HANUY 889.)

Az előbbi kegyelmed 15. 7. 19. 15. 27. 4. 22. 33. 27. 9. 5. 42. 11. 9. 11. 15. ő felségével közlöttem, és a miben én itiltem hogy M. 17. 33. 5. 6. 7. 15. 2. 40. 15. megirtam és azt el se mulatta, hanem 10. 36. 4. 40. 6. 5. 9. 29. 5. 39. nevét titkolván irt. Igen kérem kegyelmedet, hogy mikor oly dologról ír kegyelmed, jelentse meg rövideden 27. 29. 7. 41. 5. és 18. 29. 3. 29. 22. 39. 32. 9. lehet innen 26. 33. 40. 6. 3. 15. 33. 11. 6. valami én tőlem lehetséges, mindent igazsággal megcselekszem. Az mostan küldött 18. 7. 37. 10. 33. 31. 32. 4. 18. sommáját is megjelentem. De ha megkérde M. 29. 7. 41. 40. és mint kelljen M. 26. 37. 40. 33. 8. 9. 4. 2. 10. 9. 31. 7. 29. 32. 6. 15. 32. 15. nem tudok mit mondani. Azért világosság kívántatik, hogy értsük a kívánságot, azonnal is izentem kegyelmednek Klobusitzkitül. És e mellett kérem az Uristent, hogy kegyelmedre terjessze áldását. Arra pedig igen kérem kegyelmedet, hogy az M. 3. 31. 39. 14. 9. 10. 15. 7. 1. 37. 27. 25. vigyázzván 7. 37. 38. 21. 32. és bizonyosan 29. 56. 4. 14. 9. 39. 12. 4.

Megjegyzések:

- az M nomenklátor az 1636. november 20-i levél nyílt szövege alapján nem „ő felsége”, ahogyan Ötvös Ágoston vélte, és ahogyan Beke Antal, illetve Hanuy Ferenc is átírják a szöveget, hanem „Császár”. Ha szükséges, kitettük a szó elé a névelőt is. A továbbiakban nem jelöljük külön.
- Beke Antal közlésében a *megjelentem* helyett *megírhatom* áll. Hanuy átírását fogadtuk el.
- A 4. 2. [k h] téves olvasat, itt a *resolualni* szó u-jának helyes kódja 42.
- A 15. felesleges. Vagy átírási hiba, vagy rosszul leírt/elolvasott nullitas.
- Beke Antal közlésében az *értsük* helyett *értsék* áll. Hanuy átírását fogadtuk el.
- Az 1. [f] téves kód, vélhetően 10. [a] helyett.
- A 38. téves, nem létező kód, Révay nullitásnak érti, valójában 3. 8. [i o].
- A 32. [a] téves kód 31. [n] helyett.
- Az 56. téves, nem létező kód, helyesen: 5. 6.[e g].
- A 4. [k] helyén Beke Antal közlésében 9. [l] áll. Hanuy átírását fogadtuk el.

A levél feloldott szövege:

Az előbbi kegyelmed *titkos leuelet* ő felségével közlöttem, és a miben én itiltem hogy *az Császár segíthet* megirtam és azt el se mulatta, hanem *az kegelmed* nevét titkolván irt. Igen kérem kegyelmedet, hogy mikor oly dologról ír kegyelmed,

jelentse meg rövideden *mibe* és *mi modal* lehet innen *segtseg* valami én tőlem lehetséges, mindent igazsággal megcselekszem. Az mostan küldött *irasnak* sommáját is megjelentem. De ha megkérdezi *az Császár mibe* és mint kelljen *az Császár[nak] resoluálni magat* nem tudok mit mondani. Azért világosság kívántatik, hogy értsük a kívánságot, azonnal is izentem kegyelmednek Klobusitzkitül. És e mellett kérem az Uristent, hogy kegyelmedre terjessze áldását. Arra pedig igen kérem kegyelmedet, hogy *az Császár indulatiara* vigyázzván *irion és bizonyosan meg küldik*.

1634. SZEPTEMBER 11. PÁZMÁNY LEVELE RÁKÓCZIHÓZ (HANUY 896.)

Ha előbb jelentette volna kegyelmed ily világosan 4. 7. 14. 32. 31. 33. 25. 8. 6. 10. 15. M. 17. 25. 36. 31. 40. 29. 11. 15. 6. 32. 9. 20. 6. 4. 42. 9. 39. 5. 33. 41. 12. 27. 31. 40. 29. 15. 11. 15. volna késedelmet. De most az 19. 2. 32. 39. 10. 4. 29. 21. 5. 33. 36. 18. 11. lévén 18. 32. 36. 6. 34. 10. 1. 8. 9. 8. 6. 31. 32. 4. 2. 29. 5. 37. 15. 40. 9. 11. 8. 39. 10. 29. 5. 31. 31. 7. nehéz, hanem M. 17. 7. 37. 15. 47. 37. 25. 27. 31. 32. 4. hogy válogatott 27. 41. 37. 32. 6. 20. 15. és 21. 1. 5. 6. 35. 11. 37. 5. 33. küldjön. Bizony dolog, hogy most vagyon 26. 7. 29. 13. 5. 39. 7. 29. 40. 31. 27. 15. 14. 29. mert az ellenséggel szembe szállott Norlingánál a király, és úgy tetszik generalis 19. 35. 15. 4. 8. 18. 36. 5. 15. 9. 5. 33. 36. 40. 31. De M. 19. 7. 6. 5. 31. 7. 8. 19. 10. 4. 25. 37. 32. 25. 10. 9. vagyon R-hez. 21. 7. 31. 5. 31. kegyelmed 19. 31. 5. a. 1. 5. 99. 26. 34. 40. 31. csak azok legyenek 21. 76. 10. 36. 35. 14. kegyelmedhez 27. 4. 7. 26. 4. 4. 18. 8. 15. 5. 9. 22. 33. 40. 4. Az I-nek hagyva vagyon 27. 19. 2. 8. 6. 34. 7. 8. 9. 30. 22. 37. 37. 18. 11. 33. 13. 8. 31. 39. 5. 10. 9. 20. 31. kegyelmeddel, azért bátran írhat kegyelmed. 26. 15. 14. 3. 9. 8. 33. 3. 30. 33. 22. 31. kegyelmed, hogy tudjam 18. 33. 36. 22. 3. 7. 6. 10. 9. 29. 32. 36. 15. 25. 15. 31. 7. ha 4. 59. 33. 3. 5. 15. 15. 27. 11. 15. 31. 7. 10. 36. 31. 5. 29. 40. 15. 11. 4. 5. 15.

Megjegyzések:

- A 8. [o] felesleges kód, talán tévesen leírt nullitas: 18.
- A 12. [i] téves kód 11. [e] helyett.
- Az 1. 8. [f o] kódpár téves olvasat, helyesen: 18. [nullitas].
- Ugyanezen a helyen a 6. 34. 10. 18. 9. 8. 6. 31. 32. 4. [gyalognak] feloldásánál Beke Antal a *gyalogsággal* szót adja.
- A 2. 29. 5. 37. 15. 40. 9. 11. 8. 39. 10. 29. 5. 31. 31. 7. [hmerteleodamenni] kódsort Beke Antal *hertelen odamenni* alakban értelmezi, de így az *m* felesleges, és hiányzik a *hertelen* szó utolsó betűje. Szerintünk a 2. [h] felesleges (tévesen leírt nullitas), és a szöveget így tagoljuk: *mert ele odamenni*. Hanuy a kódsor harmadik eleme (5.) után kérdőjelet tesz. Nem világos, hogy miért.
- A 47. téves, nem létező kód, helyesen: 4. 7. [k i].
- A 27. [nullitas] helyén hiányzik a *kiralnak* szó *l*-je..
- A 41. 37. 32. 6. 20. 15. [bragot] kódsort Beke merészen *lovagot*-nak, Hanuy *brugot*-nak írja át.
- A 33. [s] után hiányzik a *feguerest* szó *t*-je (15.)
- A 25. [a] tévesztés 15. [t] helyett.
- Az R-et Hanuy feloldatlan nomenklátornak tekinti, Beke Antal *Kegyelmedhez* alakban oldja fel. Ez utóbbi megoldást választottuk.

- Az *a*. csak Hanuynál szerepel, de érvénytelen kód, a nyílt szövegbe sem illik. Elhagytuk.
- A 99. téves, nem létező kód, helyesen: 9. 9. [l l].
- A 76. téves, nem létező kód, helyesen: 7. 6. [i g].
- A 35. 14. [u u] nem illik a szövegbe. Beke *igazak* olvasatához 25. 4. vagy 32. 4. kellene [a k].
- A 22. [o] Hanuynál *e*-ként szerepel, *kotelosek* helyett *kötelesek*-et ír.
- Az I. felolvasatlan nomenklátor.
- A 9. és 20. [l o] közül kimaradt egy *i*.
- A 3. 9. [i l] téves kód pár 39. [d] helyett.
- A 3. 7. [i i] téves kód pár 37. [r] helyett.
- Az 59. téves, nem létező kód, helyesen: 5. 9. [e l]. A *kel* szó után Hanuy egy *és*-t is közöl.
- A 10. 36. [a z] helyett Beke és Hanuy csak *a*-t ír.

A levél feloldott szövege:

Ha előbb jelentette volna kegyelmed ily világosan *kiuansagat az Császár az nemet galog kuldesbi nem tet* volna késedelmet. De most az *hadak mesze* lévén az *gyalognak mert ele oda menni* nehéz, hanem az *Császár irt kira[l]nak* hogy válogatott *bragot(?)* és *fegueres[t]* küldjön. Bizony dolog, hogy most vagyon *inpedimentum* mert az ellenséggel szembe szállott Norlingánál a király, és úgy tetszik generalis *utkozet leszen* De az *Császár igen io akaratal* vagyon kegyelmedhez. *Inen* kegyelmed *ne fellyen* csak azok legyenek *igazak* kegyelmedhez *kik kotelosek* Az I-nek hagyva vagyon *hogy iol correspondeal[i]on* kegyelmeddel, azért bátran írhat kegyelmed. *tudosicson* kegyelmed, hogy tudjam *szorgalmaztatni ha kel siettetni az nemeteket*.

1634. NOVEMBER. 6. RÁKÓCZI TITKOSÍRÁSOS LEVELÉNEK TÖREDÉKE PÁZMÁNYHOZ
(BEKE XVI.)

Csak megfejtését adta közre Beke Antal, a kiemelt betűk felolvasatlan nomenklátorok. Nem valószínű, hogy az M és X betűket a korábbiak szerint kell felolvasni (*Császár; perzsa*).

...*gassággal irt* *Kegyelmednek az N* *jövendőben minden szándéka Aa* *vagyon most a kikeletkor; melx szerint elmegyen egy X* *ellen, armis vagy békesség által, de oda való khám a kozáknak véget vessen, mert az tengeren túl irtózik hadakozni, minden vitézlő népe S s a sok pártütési azért történt az askatoktól, s az spahoklánoktól Aa* *való Ff* *magok kínálkodnak szolgálatjokkal. Murtesan passa, igazsággal írják, azt izente, kéret is, preparáljuk magunkat, mert levelét értette N* *az hét vármegyét másnak engedhesse bírni. Bizonynyal higgye Kld, kárábal is meg kezd N* *békélni nem sokára. Bizonynyal higgye Kld az felső országokról is megindultak. N* *még az békességet sem hihetjük, hogy N és F* *állandó. Láttam még akarhány(?) felelni M-ig érettünk. Adjuk ezeket által érteni M* *Kegyelmedet kérjük eljen jól a mi sinceritásságunkkal.*

1635. ÁPRILIS 5. RÁKÓCZI TITKOSÍRÁSOS LEVELÉNEK TÖREDÉKE PÁZMÁNYHOZ
(BEKE XVII.)

Csak megfejtését adta közre Beke Antal, a kiemelt betűk feloldatlan nomenklátorok. Nem valószínű, hogy az X-et a korábbiak szerint kell feloldani (*perzsa*).

Az S embere éjjel jött, ki át adta azt az dolgot kiről Réz Andrással Csernel uram tudósította Kldet. Im most is urgealja, kívánja megbízott emberünket bocsássuk hozzá, melylyel tractálhasson, az dolog valósága ilyen-e, vagy csak azért, hogy ajándékunkat vehesse, az idő meg fogja mutatni, el is kell küldemünk ha el-lenséges(?) utat sem találánk elállásában ez mostani S igen akarja a dolgot, valamelyen effectusa sujt(?) ellen vannak vigyázni Budára, megértjük kiről Kldet tudósítani el nem mulatjuk, kérvén Kegyelmedet szeretettel, legyen magánál, bizonynyal elhiggye Kegyelmed, ha N az X ellen dolgot akar, békesség s akár fegyver által végezze el, de meg fog ártani az keresztyémségnek.

RÁKÓCZI, 1636. MÁRCIUS, RÁKÓCZI TITKOSÍRÁSSAL ÍRT LEVELÉNEK TÖREDÉKE
(ÖTVÖS, 472.)

10. h. 29. 19. 18. 12. 31. 26. 15. 17. 2. 32. 9. 21. 9. 27. 7. 14. 18. 4. L 35. 37. 10. 29. 40. 13. 19. 37. 12. 40. 33. 26. 37. 11. 7. 22. 10. 18. 9. 32. az 33. 11. 31. 15. 21. 6. 27. 20. 37. 19. 6. 22. 30. 15. 25. 42. 32. 12. 25. 37. 10. az emberek ez mostani 25. 27. 9. 26. 9. 32. 13. 32. 15. 8. 21. 4. 18. 2. 20. 17. h. 4. 40. 13. 5. 33. 15. 33. 22. 17. 4. 21. 1. 5. 9. 11. 35. 40. 17. 9. 11. 18. 4. 17. 5. 39. 41. 11. 31. vadnak az 27. 8. 19. 30. 26. 15. 10. 42. 25. 21. 1. 40. 17. 9. 8. 26. 9. csak ez mostani 17. 18. 4. 22. 33. 20. 31. 21. 33. 40. 27. 6. 11. 33. 32. 26. 9. 21. 9. 25. 13. 10. 15. 20. 4. 37. 10. valo 14. 18. 7. 17. 6. 19. 3. 27. 25. 33. 32. 33. 41. 25. 31. 25. 21. 4. 32. 39. 10. 19. 9. ne jone ki belöle mivel az vr istennek bolcz rendelesbol az szegen oczem vram ez vilagi eletenek pallajatt meg futotta kinel nekunk tob testver attiankia nincen vtolso tisztssegenek meg adasaertt volnank olj szandekban az eoregbik fiunkkatt ki akarnank temetesere kuldeni Ha eofelsegenek vele bantodast nem szerszenenk mi mind eggikbol vgi masikbol varjuk az ked kereszteni vigaszasatt es jo tetceset mennel Hamareb

Megjegyzések:

- a h. nem nullitas, ahogyan Ötvös véli, hanem a z jele (az mint, állapotokhoz).
- Az L nomenklátor Ötvös Ágoston szerint Homonnai Drugeth Jánost jelöli.
- A 39. és 41. [d b] kód közül hiányzik két betű: [e s]

A levél feloldott szövege:

az mint halliuk Homonnai uram eperiesre io ala sent gorg octauaiara az emberek ez mostani állapotokhoz kepest sok fele ueleked[es]ben uadnak az octaua felol csak ez mostani kosonseges állapotokra ualo uigiasasban akadal ne jone ki belöle mivel az vr istennek bolcz rendelesbol az szegen oczem vram ez vilagi eletenek pallajatt meg futotta kinel nekunk tob testver attiankia nincen vtolso tisztssegenek meg adasaertt volnank olj szandekban az eoregbik fiunkkatt ki akarnank temetesere kuldeni Ha eofelsegenek vele bantodast nem szerszenenk

mi mind eggikbol vgi masikbol varjuk az ked keresztteni vigaszasatt es jo tetceset mennel Hamareb

1636. NOVEMBER 20. PÁZMÁNY LEVELE RÁKÓCZIHOZ (HANUY 1087.)

Az kegyelmed leuelit nekem fideliter meg küldék Cassarul mind Generalis Vram, mind Bornemisza Janos Vram. Az utolso leuelet, mely 8. Nouembris költ, tegnap hozak. Minnel többet gondolkodom az kegyelmed mostani allapattyarul, annal inkab confirmaltatom abban az opinioban, hogy kegyelmed 25. 36. 15. 8. 37. 8. 4. 4. 5. 9. 29. 5. 6. 41. 5. 4. 5. 9. 9. 34. 11. 4. 14. 10. 9. 25. 29. 3. 31. 15. 9. 11. 2. 5. 15. 9. 11. 2. 5. 15. 5. 15. 9. 11. 31. 2. 8. 6. 34. 4. 11. 6. 34. 5. 9. 29. 11. 39. 25. 15. 20. 37. 22. 4. 2. 25. 15. 10. 9. 29. 25. 5. 9. 9. 11. 31. 2. 10. 39. 25. 15. 14. 3. 33. 5. 9. 2. 11. 33. 33. 5. 31. 9. 5. 2. 11. 15. 5. 15. 9. 11. 31. 32. 36. 7. 33. 2. 8. 6. 34. 33. 22. 4. 4. 10. 3. 6. 1. 5. 31. 15. 32. 37. 30. 33. 25. 10. 2. 25. 39. 32. 4. 25. 15. 29. 11. 6. 35. 31. 32. 4. 8. 36. 31. 10. 4. 25. 36. 33. 15. 10. 15. 14. 33. 20. 4. 10. 4. 22. 9. 15. 33. 5. 6. 11. 33. 15. 32. 41. 8. 37. 3. 33. 36. 11. 31. 14. 5. 39. 11. 33. 41. 11. 25. 36. 1. 5. 9. 11. 9. 5. 29. 7. 33. 1. 5. 3. 11. 4. 41. 5. 1. 20. 37. 22. 6. 2. 8. 6. 34. 2. 10. 33. 8. 4. 4. 10. 7. 6. 15. 32. 37. 15. 25. 36. 15. 20. 37. 22. 4. 5. 9. 9. 11. 31. 4. 11. 36. 5. 33. 11. 8. 37. 33. 36. 32. 6. 8. 4. 10. 15. 7. 33. 11. 9. 35. 11. 33. 36. 15. 3. 4. És sok egyéb akadékos gondolkodások miatt egyszer csak 5. 9. 20. 33. 36. 22. 9. 31. 10. 4. 5. 33. 4. 11. 6. 34. 5. 9. 29. 11. 39. 11. 15. 5. 9. 2. 10. 6. 6. 34. 32. 4. 25. 36. 9. 11. 31. 6. 34. 11. 9. 15. 42. 9. 9. 10. 15. 15. 7. 32. 4. 11. 6. 34. 5. 9. 29. 11. 39. 2. 8. 6. 34. 11. 9. 2. 10. 6. 34. 10. 15. 8. 15. Kerem kegyelmedet tekintse meg az minemü valaszt vin kegyelmednek Bogadi uram, 25. 37. 37. 32. 10. 4. 5. 37. 39. 11. 33. 37. 11. 2. 10. M. 25. 15. 20. 37. 22. 4. 4. 11. 9. 42. 32. 9. 8. 1. 37. 3. 6. 34. 1. 5. 9. 41. 8. 31. 15. 10. 33. 32. 14. 11. 9. 33. 11. 6. 7. 15. 5. 31. 3. 10. 4. 32. 37. 7. 25. 5. kegyelmedet 11. 33. 15. 8. 41. 41. 5. 9. 31. 11. 41. 7. 33. 36. 15. 10. 33. 33. 10. 29. 25. 6. 32. 15. hanem csak azzal a' mi 7. 6. 3. 37. 42. 11. 14. 10. 6. 34. 8. 31. Ugy vagyon, 37. 11. 31. 39. 5. 9. 15. 14. 8. 9. 15. 10. M. 31. 11. 29. 5. 15. 11. 4. 11. 15. 29. 10. 6. 34. 8. 37. 8. 37. 33. 36. 32. 6. 41. 10. 39. 40. 29. 7. 31. 39. 25. 15. 5. 9. 3. 14. 39. 8. 2. 5. 36. 4. 11. 13. 5. 33. 15. 29. 7. 31. 39. 25. 36. 40. 37. 15. 2. 8. 6. 34. 10. 33. 32. 16. 20. 2. 10. 39. 25. 15. 29. 40. 6. 14. 15. 8. 6. 5. 15. 15. 11. 4. 10. 33. 35. 11. 39. 14. 33. 8. 4. nem tudom 25. 36. 8. 4. 29. 7. 4. 8. 37. 3. 8. 6. 11. 15. 5. 31. 11. 4. 5. 9. 11. 33. 2. 10. 5. 9. 3. 8. 31. 31. 11. 31. 5. 4. 7. 33. 31. 11. 29. 15. 14. 39. 20. 29. 2. 10. 9. 11. 31. 31. 11. 2. 10. 33. 36. 32. Hiszem eleg peldank vagyon arrul, hogy <Erdely> 40. 37. 39. 5. 9. 34. 15. 10. 31. 11. 29. 5. 15. 33. 11. 6. 7. 15. 33. 11. 6. 29. 5. 6. 31. 11. 29. 8. 9. 15. 10. 9. 29. 32. 36. 2. 10. 15. 15. 34. 10. 32. 15. 20. 37. 22. 4. 11. 9. 9. 5. 31. Azért uram, nem latok egyeb 14. 15. 10. 15. 32. kegyelmed 29. 5. 6. 29. 32. 37. 32. 39. 10. 33. 10. 41. 25. 2. 10. 31. 5. 29. 2. 8. 6. 34. 10. 41. 11. 4. 5. 33. 11. 6. 5. 15. 11. 9. 35. 11. 6. 5. 36. 36. 11. Sokat irhatnak arrul, de a kegyelmed gondolkodasara hagyok mindeneket. A tisztesség és böcsület a mire leginkabb kell vigyazni, 10. 41. 11. 4. 5. 33. 11. 6. 33. 36. 11. 36. 5. 33. 41. 11. 31. 10. 15. 8. 41. 41. 3. 29. 7. 31. 39. 33. 5. 29. 15. 11. 33. 36. 5. 31. 4. 5. 15. 33. 36. 25. 36. 11. 36. 5. 37. 1. 8. 37. 3. 31. 15. 10. 9. 15. 8. 41. 41. 11. 15. Azert pedig 40. 37. 39. 11. 9. 34. 15. 31. 5. 29. 4. 5. 9. 13. 5. 37. 7. 30. 9. 3. 15. 10. 9. 31. 7. Az Vr Istent kerem igazgassa a kegyelmed elmejet minden jora. Talam az üdő alatt 30. 14. 33. 15. 10. 31. 33. 36. 7. 31. 25. 13. 8. 9. 34. 41. 20. 9. 7. 33. 14. 10. 9. 10. 29. 7. 3. 8. 2.

7. 37. 5. 3. 8. kegyelmednek 2. 10. 7. 6. 10. 36. 10. **X.** 4. 13. 37. 8. 6. 37. 11. 33. 33. 14. 33. 10. 4. 8. 31. 31. 34. 42. 9. 11. 33. 36. 5. 31. 10. 41. 11. 4. 11. 33. 5. 6. 10. 41. 40. 15. 9. 11. 31. 7. 33. **36.** 14. 10. 31. 4. 7. 14. 10. 31. 33. 10. 6. 3. 29. 8. 39. 20. 15. 9. 10. 31. 22. 4. Meg nem érkezett válaszom ö felsegetül arra az **2. 10. 15. 8. 39. 7. 4.** 10. 37. 15. 3. 30. 42. 9. 14. 33. 37. 32. 29. 5. 9. 9. 34. 11. 15. 10. 42. 11. 36. 5. 37. 4. 7. 14. 10. 31. 15. Ha mi válaszom jó kegyelmednek megírom. Interim ezeket, s miket most írok, csak magam discursusi. Isten tartsa es algya meg kegyelmedet.

Megjegyzések:

- A levél szövege fennmaradt dekódolatlanul is, ez segíti a hibák javítását.
- Az 5. [e] kódra ki van téve az *é* ékezeze.
- A 31. [n] után kettőspont áll.
- A 11. 33. [e s] kódokat Ötvös a megelőző szóhoz csatolja: *költséges*. A nyílt szöveg alapján külön írandó.
- A 11. [e] téves kód 12. [a] helyett.
- A 15. [t] után Ötvös feleslegesen szerepeltet egy *e*-t.
- Az M [Császár] után Ötvös feleslegesen szerepeltet egy *a*-t.
- A 8. [o] téves kód *a* helyett.
- A 11. [e] fölött (kissé elcsúszva) ki van téve egy ékezet.
- A 16. [x] kódját Ötvös nem fejtette meg. A *saxo hadat* helyett *való hadat* ír (Révay is).
- A 6. [g] téves kód az ábécében mellette álló *h* [2.] helyett.
- A 36. 32. [z a] kódpár közül kimaradt egy 31. [n].
- Az *Erdely* szót a Pázmány először nyíltan írta le, majd kihúzta, és kódolva írta át. Ha a kihúzás olvasható, akkor ez azonnali támadási pontot ad a fejtéshez, hiszen megadja a rákövetkező hat kódszám jelentését.
- A 11. 36. [e z] közül kimaradt egy kódszám: 37 [r].
- A 29. [m] kódot Ötvös nem írja át.
- A 15. 10. [t a] közül kimaradt egy kódszám: 31. [n].
- Az X. nomenklátort Ötvös kérdőjellel *legátusnak*, Révay *török császárnak* oldja fel. A nyílt levél szövege alapján a nomenklátor jelentése: *perzsák*.
- A 36. [z] téves kód 15. [t] helyett.
- A 2. 10. 15. 8. 39. 7. 4. [hatodik] szó a nyílt levélben *hetedik*. Pázmány az 1636. november 24-i levelében (Hanuy 1088.) is emlegeti a vezér kívánta articulus hetedik pontját (*de septimo puncto*). A kódolt levélben lehet a tévedés.

A levél feloldott szövege:

Az kegyelmed leuelit nekem fideliter meg küldék Cassarul mind Generalis Vram, mind Bornemisza Janos Vram. Az utolso leuelet, mely 8. Nouembris költ, tegnap hozak. Minnel többet gondolkodom az kegyelmed mostani allapattyarul, annal inkab confirmaltatom abban az opinioban, hogy kegyelmed az torokkal meg bekéllyek ualamint lehet lehetetlen hogy kegyelmed az torok hatalma ellen hadat uiselhessen: lehetetlen az is hogy sokkaig fen tarcsa a hadakat megunakoznak az statusok a koltseg es tabori szenuedesbe az felelem is feiekbé forog hogy ha

sokkaig tart az torok ellenkezese orszagokat is elueszzik. És sok egyéb akadékos gondolkodások miatt egyszer csak eloszolnak es kegyelmedet elhaggyak az lengyeltul lattia kegyelmed hogy elhagyatot. Kerem kegyelmedet tekintse meg az minemü valaszt vin kegyelmednek Bogadi uram, arra a kerdesre ha az Császár a torokkal ualo frigy felbontasauaal segiteni akaria-e kegyelmedet es tobbel ne bisztassa magat hanem csak azzal a' mi igerue uagyon. Ugy vagyon, rendelt uolt a Császár nemeteket magyarorszagba de mind a telí udohez képest mind azért hogy a saxo hadat megutogettek a suedusok nem tudom azok mikor iohetenek el es ha elionnenek is nem tudom ha lenne hasza. Hiszem elég peldank vagyon arrul, hogy Erdelyt a nemet segitseg meg nem oltalmazhattya a torok ellen. Azért uram, nem latok egyeb utat a kegyelmed megmaradasaba hanem hogy a bekeseget eluegezze. Sokat írhatnak arrul, de a kegyelmed gondolkodasara hagyok mindeneket. A tisztesseg és böcsület a mire leginkabb kell vigyazni, a bekesege sze[r]zesben a tobbi mind sem teszen ketszaz ezer forint[n]al tobbet. Azert pedig Erdelyt nem kel periclitalni. Az Vr Istent kerem igazgassa a kegyelmed elmejet minden jora. Talam az üdö alatt Custanszinapolybol is ualami io hire io kegyelmednek ha igaz a perzsak progressusa konnyu leszen a bekesege a Betlen Istuan kiuansagi modotlanok. Meg nem erkezet valaszom ö felsegetül arra az hatodik articulusra mellyet a ueser kiuant. Ha mi valaszom jó kegyelmednek megírom. Interim ezeket, s miket most írok, csak magam discursusi. Isten tartsa es algya meg kegyelmedet.

1636. DECEMBER 18. RÁKÓCZI PÁZMÁNYHOZ ÍRT LEVELÉNEK ZÁRADÉKA
(ÖTVÖS, 476.)

2. 20. 6. 34. 41. 11. 15. 9. 40. 31. 12. 33. 15. 42. 32. 31. 35. 7. 33. 33. 10. 29. 40. 37. 3.
29. 11. 31. 31. 12. 40. 30. 5. 39. 41. 40. 31. Kegld itéletére támasztjuk; 31. 5. 29. 31. 32.
6. 34. 12. 40. 6. 7. 11. 3. 5. 32. 31. 31. 10. 4. 2. 22. 6. 34. 31. 25. 6. 34. 37. 40. 31. 39.
14. 4. hirivel 's. értelmével 12. 31. 39. 42. 9. 15. 35. 22. 9. 15. 7. 33. 29. 40. 6. 28. 31.
31. 5. 15. 40. 9. 9. 11. 31. 14. 31. 4.

Megjegyzések:

- A 3. [i] talán téves kód *e* helyett [5.]. A mer-i alakot erre javítottuk: mer-e.
- A 12. 40. 6. 7. 11. 3. 5. [iegieie] kódsort Ötvös hibásan *iegie* alakban dekódolja, és *ideje* olvasatot javasol.
- A 28. téves, nem létező kód, helyen 2. 8. [h o].

A levél feloldott szövege:

Hogi Betlen Istuan uissa mer-e menni Ecedben Kegld itéletére támasztjuk; nem nagi ideje annak, hogy nagi rendek hirivel 's értelmével indult uolt ismegh onnet ellenunk.

A levelek titkos részeinek bemutatása után sort keríthetünk a kriptográfiai számvetésre, értékelhetjük Pázmány és Rákóczi kódolási szokásait. Mindketten magyar nyelvű szöveget kódolnak, és a titkos jegyeket a nyílt szöveggel felváltva használják. Ez gyengíti a titkos módszert, mert betörési pontokat hoz létre. Több helyen

kijelöli a szavak határát, és ebből következtetni lehet a szóvégződések jeleire (töb-
bes szám k-ja, múlt idő és tárgyaset t-je). Azt viszont a levelező felek javára írhatjuk,
hogy a kódolt szavak között nem hagynak érzékelhetően nagyobb szóközt, és így
további támpontot nem nyújtanak a kódsor tagolására. Gyakori rejtjelezői hiba,
hogy a titkos üzenet címzettje úgy fejt meg a levelet, hogy a titkos jegyek fölé írja
a megfelelő betűket. A 17. századból számos ilyen misszilis maradt ránk, Rákóczi
György levelezéséből is ismerünk ilyen módon megfejtett leveleket. Nyilvánva-
ló, hogy ha csupán egyetlen megfejtett üzenet illetéktelen kezekbe kerül, a titkos
kulcs rekonstruálhatóvá válik, és a további üzenetek már könnyedén feltörhetőek.
Pázmány és Rákóczi üzenetváltása során azonban soha nem követik el ezt a hibát.
Egyetlen levelüket sem ismerjük, mely így árulná el a kódot. Talán csak az 1636.
november 20-i Pázmány-levél a kivétel, mert ennek ismerjük nyílt szövegű válto-
zatát is. Ám nem valószínű, hogy valakinek egyszerre juthatott volna a birtokába a
kódolt és dekódolatlan szöveg.

A levelek kódolt részeiben feltűnően sok a hiba. Ám nem mindig világos, hogy
ezt mi okozza. A 17. századi titkos levelekben általában előfordulnak téves kódo-
lások, a rejtjelező szeme eltéved a kulcsban, vagy a leírandó szóból hagy ki egy-
két betűt. Ezzel a jelenséggel minden rejtjelfejtőnek számolnia kell. Az is könnyen
előfordulhat, hogy Rákóczi olykor szinte olvashatatlan írása téveszti meg a levél
kiadóját. Jellemző hibája a levélközléseknek, hogy két egyjegyű kódszámot össze-
olvas, vagy épp fordítva, kétjegyű kódot néz két külön rejtjelnek. Ilyenkor csak a
szöveg értelmezése segít kibogozni az elkövetett hibát. Végül mindig számolni kell
azzal, hogy az értelmetlennek tűnő számsorok szedése közben mindig előfordul
nyomdahiba, kimaradhat egy-egy kódszám, vagy félreszedhetnek egy-egy számje-
gyet. Ezért a gyakori hibákat, noha nyilván történt félrekódolás is, nem írhatjuk
kizárólag Pázmány és Rákóczi számlájára.

Pázmány 1636. november 20-i levelében két esetben is előfordul, hogy az *e*-
jelölő számkódra kiteszi az ékezetet. Ez a magyar titkosírások történetében egy-
általán nem egyedi jelenség. Révay Zoltán fotón is bemutat egy olyan Wesselényi-
levelet, melyben az *ö* és *ü* betűket jelölő számkódokra rendszeresen ékezet kerül.³²
Ő úgy véli, hogy az ékezetes számok (4, 17) önálló rejtjelek, valójában ez egyszerű
kriptográfiai hiba, a kódoló felületessége, mely elárulja a szóban forgó számokról,
hogy vagy *ö*-t, vagy *ü*-t jelentenek. Hasonló pongyolaságot követ el Teleki Mihály,
aki ugyancsak az *o* és *u* rejtjeleire tesz ékezeteket.³³ Ez a levelet kiadó Gergely Sá-
muelt annyira meglepi, hogy a kódszámok között fel sem ismeri az ékezetes 10., 20.
jeleket, hanem helyettük *jő*, *ző* betűkapcsolatokat szerepeltet a kódok között.

Pázmány és Rákóczi egyformán jól kihasználják a vokális homofón rendszer
kínálta előnyt, ahol csak tehetik, változtatják a magánhangzók számkódjait. A sta-

³² Wesselényi Ferenc levele Rottal Jánoshoz, Murány, 1663. december 16., Révay, *i. m.* 127–129.

³³ pl. Teleki Mihály levele Nalácsi Istvánnak, Kővár, 1678. január, *Teleki Mihály levelezése... i. m.*, VIII.
9. sz.

tisztika azt mutatja, hogy Pázmány kétszer-háromszor ugyanazt a kódot használja, majd másikra vált, Rákóczi szinte minden lehetőséget kihasznál, hogy ne ugyanazt a rejtjelet írja le.

A kódolás erősségét biztosítja, hogy viszonylag sűrűn használnak nomenklátorokat. Ez különösen Rákóczira igaz, 1634. november 6-i, és 1635. április 5-i levelében feltűnően sokszor él ezzel az eszközzel. A módszer hatékonyságát bizonyítja, hogy az itt használt nomenklátorok a mai napig feloldatlanok. Ebben talán annak is szerepe van, hogy e levelek betűjelei nem szerepelnek más üzenetekben, vagy ha igen, nem feltétlenül azonos jelentésben állnak. Rákóczi nyilván élt a lehetőséggel, amit Pázmány a 1634. április 15-i levelében a kulcs küldésekor felajánlott neki: „kegyelmed hozzá adathatja, a mit akar”. Rákóczi talán nem ilyen szándékkal „adott hozzá” a kulcshoz speciális rejtjelet. 1636. márciusi levelében két alkalommal fordul elő a *z*, és mindkétszer egy kis *h*-t ír le helyette. Nem világos, hogy Rákóczi miért tért el a kulcs szerinti 36. kódtól. Talán önkéntelenül is egy saját titkosírása járhatott a fejében, mert az egyik Ötvös Ágoston által közölt betűmegfeleltetési kulcsban éppen *h* betű jelöli a *z*-t.³⁴

A nullitasokat Pázmány is, Rákóczi is bőségesen használja. Nem csak szavak határain, hanem a szavak belsejében is. A hat különböző kódot egyenletesen váltogatják. Pázmány leveleiben körülbelül 10%, Rákócziéban 15% a nullitasok aránya. Ez kellően megnehezíti a kódtörő dolgát, elfedi a szöveg betűgyakorisági jellemzőit, nehezen felismerhetővé teszi az üzenet ismétlődő részeit. Ám a nullitasok használatában megfigyelhető egy furcsa változás. Az 1636. november 20-i Pázmány-levél és az 1636. december 18-i Rákóczi-levél egyáltalán nem használ nullitasokat. A levelekben kizárólag a kulcs betűket jelölő számai szerepelnek, a megtévesztést célzó jelentés nélküli kódok soha. Talán a két éve zajló titkos levelezés során a felek arra a következtetésre jutottak, hogy feleslegesen nehezítik meg a saját dolgukat, titkuk amúgy is biztonságban van. Talán úgy vélték, egyszerűbb nullitasok nélkül kódolni. De mindez persze találgatás. Nem tudjuk, hogy ki javasolta a kódolás megváltoztatását. És főleg azt nem, hogy miért?

³⁴ Ötvös, *Pázmány...*, i. m., 157. VI. sz.

MEGLEPETÉS: PÁZMÁNY IMÁDSÁGOS KÖNYVÉNEK PROVERBIUM-HASZNÁLATA

VOIGTVILMOS

„Ihon a mi aiandekunc, melliet elődben vífzûnc”¹

Axióma, vagy inkább közhely, hogy Pázmány Péter méltán csodált magyar nyelvében az erőteljes megfogalmazás a szólások és egyéb nyelvi fordulatok gyakori felhasználását is jelenti. Nyelvtörténészek, írók, irodalomtörténészek, újabban műve-lődéstörténészek sokszor említik ezt, például, amelyeket Pázmány „összes” műveiből szedettek össze: vagyis a több évtizedre és különféle művekre szét-húzható adatanyagot egyetlen jelenségként tárgyalnak. Minthogy legutóbb tüzetes áttekintés készült *Pázmány-bibliográfia* címmel, és ennek kiegészítése szinte napjainkig eljut – most igazán röviden kell csak a Pázmány-parömiológia előzményeire és eredményeire utalni.² Nikolényi József (495. tétel) és Fülöp Adorján (505.) már az 1880-as években kigyűjtötték Pázmány egyes műveiből (*Kalauz, Prédikációk*) a szólásokat. Ezt is felhasználta Margalits Ede népköltésinek tartott antológiájában,³ ahol *P.* jelzéssel hivatkozik Pázmányra. Pontosabban a *Kalauz* 1613-as kiadására, vagyis Pázmány többi műve nincs adatolva. Mind Margalits munkatársai, mind ő maga voltaképpen pontos munkát végeztek, ám a szövegek helyesírását átjavították és az egyes adatokat nem lehet lapszám szerint visszakeresni a sokkötetes és hatalmas életműben.

Pázmány nyelvének mostani neves méltatói – például Bencze Lóránt (425.), Bitskey István (427.), Éder Zoltán (869.), Balázs Géza (1056.), Gábor Csilla (1104, 1184.) és mások – is általában utaltak Pázmány sztereotíp fordulataira. Az utóbbi időben Rajslil Ilona (1014.) foglalkozott Pázmány frazeologizmusával és legutóbb a téma egészét kísérelte meg áttekinteni.⁴ Érdekes, hogy a magyar folklorista

¹ PÁZMÁNY Péter, *Kereztveni imadsagos keonyv*, Graz, Widmanstadius, 1606, 60.

² *Pázmány Péter-bibliográfia (1598–2004)*, összeáll. ADONYI Judit, MACZÁK Ibolya, PILISCSABA, 2005, (Pázmány Irodalmi Műhely – Bibliográfiák, Katalógusok, 1). HARGITTAY Emil, MACZÁK Ibolya, *Pótlások a Pázmány Péter-bibliográfiához = Acta Historiae Litterarum Hungaricarum XXX: Balázs Mihály köszöntése*, szerk. FONT Zsuzsa, ÖTVÖS Péter, Szeged, SZE BTK, 2011, 160–183. A következőkben, ha csak általában utalok egyes művekre, e bibliográfiák tételszámaikat jelzem.

³ MARGALITS Ede, *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*, Bp., Kókai Lajos, 1896. Reprint kiadásban: *Ua.*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1993.

⁴ RAJSLI Ilona, *Szólások és közmondások Pázmány Péter nyelvhasználatában*, Óbecse, Trend, 2009.

- parömiológusok - noha gyakran említik Pázmányt - tudtommal külön dolgozatban nem foglalkoztak Pázmány parömiológiájával. Pázmány latin műveinek (és szlovákra fordított műveinek) proverbiumait sem vizsgálták eddig. Említették viszont, hogy Máriafi István (Szaitz Leó) *Kis magyar frázeológia* című kötete (1788) Pázmányra megy vissza (Kiss Katalin 1035.), pontosabban a *Kalauz*ból és a prédikációkból szemelgetett. Ez a munka azért is jelentős a mi számunkra is, mivel Szaitz megkísérelte azt, hogy a szólásokat valamilyen módon osztályozza. A modern magyar frazeológia és parömiológia ugyanis e korban, a 18. század végétől kezdődik: Baróti Szabó Dávid, Dugonics András, Kresznerics Ferenc, Pálóczi Horváth Ádám, Kovács Pál (sőt majd Gaal György) és mások gyűjtései, illetve kiadványai révén.⁵

Úgy gondoltam, az eddigiekhez képest továbblépésként célszerű, ha a szólások szempontjából egyenként vizsgáljuk meg Pázmány műveit. Természetes módon az *Imádságos könyv*⁶ kínálkozott kiindulópontként, mivel ezt a könyvet eleve szélesebb közönségnek szánták, több kiadása ismert, és filológusaink kitüntetett figyelemmel vizsgálták. A mű forrásairól is tudunk (noha még ma sem eleget), külön szóláselemzésére azonban nem került sor.

Mínthogy sem Pázmánytól, sem kortársaitól nem „várhatjuk el”, hogy külön vagy éppen önálló parömiológiai rendszerezést adjanak, valamilyen „modern” csoportosítást kell figyelembe venni. Nyelvészeink a maguk elgondolásai szerint értelmezték a „frázis”, a „szólás” és a „közmondás” fogalmait, olykor egymással is összekeverve ezeket. (Még O. Nagy Gábor, Hadrovits László és mások⁷ is.) Ami a nemzetközi parömiológia fogalmi rendszerét illeti, egyetemi tankönyvünk⁸ követte ezt. Ugyanilyen nézőpontból külön is áttekintettem a „frázis” tipologizálásának kérdéseit.⁹ Az ilyen nemzetközi és rendszerszerű háttér azért is fontos Pázmány szólásainak esetében, mivel a magyar frazeológia további fejlődésében gyakran éppen az ő műveinek szöveg szerinti hatásával számolhatunk.

Az említett műfajttörténeti, komparatív parömiológia¹⁰ alapelve az, hogy a nyelvi fordulatok (sőt akár már egyes, sajátos összetett szavak), szó szerkezetek gyakori

⁵ Lásd erről kitekintő tanulmányomat: VOIGT Vilmos, *Figyelem: RUI 8° 47! = Magyar Arión: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*, szerk. Csörsz Rumen István, HEGEDŰS Béla, Bp., rec.iti, 2011, 359–366. A hivatkozás a lapszámokra utal.

⁶ A következőkben a reprint kiadást használtam: PÁZMÁNY Péter, *Keresztyéni imádságos könyv. Grác, 1606*, kiad. KÖSZEGHY Péter, tan. LUKÁCSY Sándor, Bp., Balassi-MTA Irodalomtudományi Intézete, 1993 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 28). A helyesírást ehhez képest praktikus célból egyszerűsítettem.

⁷ Mínthogy nem foglalkozom adataik és érveik értelmezésével, ezekre egyenként nem is utalok.

⁸ Először már 1966-ban megjelent egyetemi jegyzetünkben, legutóbb: *A magyar folklór*, szerk. VOIGT Vilmos, Bp., Osiris Kiadó, 1998. Az általam írt fejezetben: *Uo.*, 304–311, magyar és nemzetközi szakirodalommal: *Uo.*, 330–331, 334–341.

⁹ VOIGT Vilmos, *A frázis tipológiája (műfajelméleti és más szempontból) = 101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*, szerk. MÁRTONFI Attila, PAPP Kornélia, SLÍZ Mariann, Bp., Argumentum, 2006, 622–634.

¹⁰ Mint már eddig és említett dolgozataimban is, a „nemzetközi” szavakat (frázis, proverbium, parömiológia) használom, mivel ezek jelentésköre széles, ugyanakkor nem korlátozott és nem hordoz elég homályos szemantikát, mint pl. a hasonló szövegekre vonatkozó magyar szavak (szólás, frázis, hasonlat, közmondás stb.)

használata egyre állandósultabb megoldásokat hoz létre, ezek aztán önállóan is idézhetők lesznek. Szerkezetileg a szószerkezet, majd a bővített szószerkezet, végül a mondat kereteibe tartoznak. (Sőt, ismerünk ennél nagyobb szerkezeteket is, amelyek már egész kis, elemi történetekhez tartoznak). Az utóbbi pólus már „műfaj” jellegű. Pázmány ezt a fokozatos fejlődési rendszert természetesen még nem ismerhette fel. Tanult ugyan retorikát, és az iskolai oktatásban még ekkor is a (latin, olykor a görög) proverbiumokat ilyen módon nevezték meg – ám a praktikus proverbium-használat nála sem fejlődhetett tovább valamely teória vagy rendszer alakjában. Pázmány fordítási elvei („mintha eredetileg is magyarul fogalmazták volna”) ugyanezt a következtetést idézik fel. Nincs ugyan bizonyított példánk arra, hogy valamely latin proverbiumot meglevő (egészen más) magyar proverbiummal fordított volna – ám ez a gyakorlat Magyarországon ekkor már jól ismert volt. Lásd például Baranyai Decsinél: *Arator, nisi incuruus, praeuaricatur = Nem lehet az tűz füst nélkül.*¹¹ Azt viszont több esetben észrevehetjük, hogy Pázmány egy-egy közismert kifejezést (hasonlatot) továbbfejlesztve ír le, illetve több ilyen fordulatot összekapcsol. A bűnbeesés történetére például így utal: *Én érzettem az almának gyönyörűségét, mellyért a te szomjuságod epével oltatik el.*¹² Ez a barokkosan komplikált megfogalmazás (amely egy hosszabb érvelés egyik része) azonban nem proverbium. Még olyan esetben is, amikor a felhasznált szószerkezet sztereotip, és akár proverbiumnak is lenne tekinthető, Pázmány konkrét és teológiai (és nem parömiológiai) értelemben magyarázza. Például az ’ennek már csak az Isten az orvosa’ kifejezés nála így olvasható: *Ha pedig ugyan halálra válik [valaki], egy általjába meg kell neki mondani, hogy csak Isten lehet orvosa...* (100b–101a). A gyakori ismétlő felsorolások is így hatnak: (az év napjai) *hamar elmúlnak mint az árnyék, vagy a vékony füst, és hamar meg szárad a mi testünk, mint a le szakasztott virág* (107a). Pázmány leleményes az ilyen fordulatok egymás mellé illesztésében, és valóságos „szentenciának” érezzük ezeket – például: *Neked ücsöség Uram, nekem pedig csak orca pirulás* (147b) – ám ezek sem igazi proverbiumok. A kor költészetében ez már megszokott gyakorlat, mint például: *Szembe szépen szólnak, Hátam mögött rágnak* (180a).

Két további szempontra is fel kell hívni a figyelmet Pázmány *Imádságos könyvével* kapcsolatban. Egyrészt az imaszövegek, bármilyen gyakori használatuk és ismert frázisaik ellenére önmagukban nem „hordoznak” proverbiumot. Legfeljebb ezekből származhatnak „majd” proverbiumok. Például a „mindennapi kenyér” említése Pázmánynál nem proverbium. Maga írja könyvének ajánlásában († 3 b lapon), hogy a régi szent atyák írásából és főképpen a Szentírásból vette a maga imáinak szöveg-mintáit. Másrészt több ízben is egy „hivatkozás” kibővítésével találkozunk – és nem

¹¹ BARANYAI DECSI JÁNOS, *Adagtorum*, Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1978 (Fontes ad Historiam Linguarum Populorumque Uraliensium, 5), 299, Chiliadis IV, Centuria V, Decas V, 1. szám. Az 1598-as kiadás hasonmás-kiadása.

¹² PÁZMÁNY, *Imádságos...*, i. m., 42a. A továbbiakban az idézett szövegrészeket lapszámjai a főszövegben, zárójelben szerepelnek.

proverbiummal. Például: (Jeruzsálemben kívánkozom) *mint a szomju szarvas, a kut főhöz* (3 b), (Kívánkozik a te országodba) *mint a szomju szarvas a folyó kut főhöz* (5 b), *Miképpen kívánkozik a fáradt szarvas a kut főhöz* (úgy kívánkozik az én lelkem te hozzád Uram) (104 b). A 'lelkem úgy kívánkozik... mint a szomjas szarvas a víz forrásához' – vallási közhely és akkor sem proverbium, ha mindenki ismeri e fordulatot.¹³ Pázmány is szinte emlékezetből idézi, nem is teljesen azonos módon.

Igen sok esetben közismert vallási–egyházi sztereotípiákat (nyelvileg frázisokat, kliséket) találunk nála: (legyen azért) *a te szent akaratom* (8b), *ördög incselkedése* (26a és 202b), *mennyei harmat* (29b), *por hamu és hiúság az ember* (34a), *halálnak árnyéka* (35a), *lelki szemek* (42b), *pokolra vettetnek* (43a), (örök) *bölcsességnek kútfeje* (48a), (a te neved) *erős vár* (63a), *nincs maradandó városunk* (104a), (az Úr) *tűzön és vízen által vittél* (105a), *égi madarak, földi vadak* (118a), *botránkozásnak kövei* (127a), *halálnak fulánkja* (128a), *a vakok szeméinek megnyitása* (131a), *jobb lett volna, soha sem születtél volna* (135a), *ártalmas gyümölcsöt terem* (144a), *tékozló fiú* (145b), *ördögi mesterség* (153a), *hamis mértékkel* (158a), *örülvén a más kárán* (161b), *orcád el ne fordítsd* (182a), *farkasok között a juh* (182a), (szabadulás az) *ördög torkából* (183a), *sátorok ünnepe* (189b), az *ördög csalárdsága* (192a), *győzhetetlen kőszál* (198b), *setétben járóknak fényes világa* (202a), *szárnyad alá futottak* (210b), *síralom völgye* (214b) stb. Néha csak a közismert megfogalmazás egy részét is elég említeni: *a gerendát nem látván maguk szemében* (256a) – a teljes szöveg helyettesítéseként. Ha önállóan nézzük ezeket a szövegrészeket – főként a mai nyelvérzékkel – szólásoknak tekinthetők. Ám Pázmány imádságos könyvében mindez az egyházi „frazéológia” része – és nem proverbiumok. Egyébként több esetben is az ekkorra már megállapodott magyar szövegű alkotások (pl. zsolnárok, litánia) részei. Különösen az ördögre vonatkozóan gazdag megállapítás-sorozat található az imakönyvben – noha Pázmány már élcelődik is a reformáció nagyjainak valóságos ördög-kultuszán.

A rendkívül széleskörű műveltségű, sokat olvasott Pázmány gyakran említ ismert (legtöbbször bibliai) történeteket. Az ezekre utalások is hasonlítanak a proverbiumokhoz. Minthogy a Pázmány-filológia sokszor foglalkozott ilyen utalások „megfejtésével”, elég most ezek közül csak néhányat – a proverbiumokhoz igen közel álló – szöveget említeni.¹⁴

Mivelhogy nemcsak kenyérrel él az ember (7a) – újszövetségi idézet, amely „világszerte” proverbiummá vált. (Eredetileg Jézus válasza a kísértőnek: Máté 4, 4. és Lukács 4, 4.) Pázmány szövegezésében inkább még eredeti értelmében szerepel. Máshol eltérő a megfogalmazás: *az embernek élete nem csak kenyérrel tápláltatik* (48b), és ez is jelzi a közismert gondolatot, ám nem proverbiumot idéz az író. *por*;

¹³ Noha MARGALITS, *i. m.*, 661b, a „szarvas” címszónál feltünteteti: *Örül mint a szomju szarvas a forrásnak alakot*, Dugonicstól idézve.

¹⁴ Már az előbb is és a következőkben is esetenként csak néhány példát említek, és nem tüntetem fel a több ízben is megtalálható változatokat. Mindezeket nem is annyira egy Pázmány proverbiumtár, mint inkább egy Pázmány-szótár lenne hivatott összegezni.

hamu és hiúság az ember (34a) – az ismert megállapításhoz Pázmány az 'üresség, hiányosság' értelmű „hiúság” szót is odateszi. Több ízben írja le ugyanazt a frázist, némileg változtatva: *a kölyköcskéék is esznek az asztalról hullott morzsalékokban* (a „kölyköcske” itt 'kis kutya' értelmű: 53b) és *hogyanem csak mint az kölyköcskéék, asztalod morzsalékaiban, hanem ugyan a te asztalodnak bőségében is részes legyek* (173a) és a legrövidebben *asztalodnak apró morzsaléki* (89b). Ez akár a tékozló fiú történetére utalhat. (A tékozló fiúról a 145b helyen külön is szól.) A paradicsomi történetre vonatkozik: (a te szent) *fogad az Ádámtól fel falt almába meg vásódnék* (56a). Ám ez sem proverbium, és éppen a proverbiumként használt formát: – „Az atyák ették az egrest és a fiak foga vásott bele” – kerüli el.¹⁵ A magyarban két forma adatható: az „Ádám által megevett alma” és a „Atyák által evett egres”. Ótestamentumi történet, amelynek során *Illés Propheta palástja a Jordán vizét megszárazthatta* (172b). (Illés próféta halálának története: 2 Királyok Könyve 2: 8. és 14.) Egyházi embléma az *amaz igaz Pelikán madárnak, a mi Urunknak, drága vére* (90a), amely kifejezésnek elterjedtségére utal a másik változat: *Mint Pelican madár, Mely csak pusztában jár, Bujdosom az pusztában* (182a). Ókori eredetű exemplum (Androklész és az oroszlán): *még a fene oroszlán is szereti a vele jó tevőket* (90a).¹⁶ Csak egy felsorolásban utal Pázmány arra a történetre, amelyben Attila megkíméli Rómát (*megtartóztatád a keresztyénségnek iszonyú rablásától* – 122ab). Pliniusra hivatkozva említi: *akit meg mart valamely dühös eb, nem nézhet az vízre* (22b), a veszett kutya és a víz kapcsolatára utalva.

Közismert képes kifejezéseket is használ, olykor egész sorozatban: *Édesb minden méznél, drágább minden kincsnél, világosb a napnál, emésztőbb a tűznél, hatalmasb a menykőnél* (50a). Ezek közismert szóláshasonlatok, az utolsó rész viszont lehet, hogy Pázmány leleménye. A *szép hegedű szó* Pázmány által adott magyarázata: *mely mihelyt megszűnik, semmi látatja nem marad* (50b). Elképzelhető, hogy ez már Pázmány szövegforrásában is megvolt. Nem csak a ténybeli ismeret, hanem ennek megfogalmazása is közismert volt Pázmány korában: *Mint viasz el olvad a tűz előtt* (118b). A szöveg a 68. („diadalmi”) zsolttár elejéről való és az Isten ellenségeinek pusztulására vonatkozik. *Felül halaggyák a tenger fővényei számát* (143a). Természetesen, amikor a bibliai eseményeket, kifejezéseket, csodákat említi (pl. Noé bárkája, Lót felesége, Jákob létrája, Mózes, Tóbiás), a már ismert magyar nyelvű szöveg megoldásokra utal. Egy-egy ilyen történetet ízes,

¹⁵ Tanulságos, hogy MARGALITS, *i. m.*, 748a, („vásik” címszó) *Apánk evett almát, a mi fogunk vásik* alakban Erdélyi János gyűjteményéből idézi. ERDÉLYI JÁNOS, *Magyar közmondások könyve*, Pest, Kozma Vazul, 1851, 11, 207. adat. Maga *Ádám evett almát, a mi fogunk vásik* formában is közli, hozzá tévé „melynek eddig régebb eredete ki nem mutatható” (VIII. lap). Ami furcsa megállapítás, annál is inkább, mivel Erdélyinél éppen a következő adat (ERDÉLYI, *i. m.*, 11. lap, 208. adat) ez: *Apák ettek egrest, fiak foga vásik*.

¹⁶ A történetet AULUS GELLIUS *Noctes Atticae* (V, 14) alapján ismerjük. A mostani nemzetközi mesekatalógus a 156. típuszámon tartja nyilván, és sok szépirodalmi változatban is előfordul. Pázmány „bárhonnan” ismerhette. Lásd: Hans-Jörg UTHNER, *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography*, Helsinki, Suomalainen Tiedekatemia, 2004, No. 284, 108–109. (Part I).

egyéni megfogalmazással hoz elő: *Ádámmal együtt, falevélből csinált gatyával befödőznék undokságukat* (231a) – ám ez sem proverbium.

Úgy látjuk, néhány esetben Pázmány a maga korában közismert megfogalmazásra utal. (Nem valamely történetre, hanem annak sztereotip megszövegezésére.) *Úgy ne járjak mint az öltözetlen paraszt, a menyegzőben* (52a, némileg eltérő fogalmazással 172a). *Nem úgy állunk előtte, mint egy disznó pásztor előtt* (66a). Széles körben ismert lehetett a *sokan vannak, kik tanító nevet viselnek...* (127a) de erre méltatlanok. *A juhok gyapjába... öltözött ragadozó farkasok* (127b) a hitvik korában gyakran említett fordulat. A szó eredeti értelmében vett példabeszéd a következő adat: (ha a lényeges kérdésre keresünk feleletet, nem az apróságokkal kell törődni, hanem) *azt cselekedje, a mit a paraszt ember, mikor valamely fát ki akar irtani, nem kopácsol az apró ágbogakon, hanem a gyökerét vágja ki, és egy munkával az ágait is le dönti* (234a). A fogalmazás érzékletes, mégsem ad proverbiumot.

A példák bemutatásából az a meglepő kép tárul elénk, hogy Pázmány szinte nem használ valódi proverbiumokat – noha az ő korában már sok magyar proverbiumot használtak a maihoz meglepően hasonló formában. Olyanokra gondolok, mint *Az igaz mondás be töri embernek fejét* (Baranyai Decsi 2.9.3.5. szöveg), *Mit hányysz falra borsót?* (3.1.6.4. szöveg), *Akkor léssen az, mikor az Duna vissza foly, avagy el szárad* (4.2.6.4). Sőt: *Oly messze vagy tőlle, mint Makó Jerusalemtől* (1.1.4.8) – a *Tota erras via / Toto coelo errat* megfelelőjeként. Látható, Baranyai Decsi is szabadon bánik a proverbiumok megfogalmazásával, jóllehet neki nem kell szövegekbe illeszteni ezeket. Pázmány viszont mondatszerkezetekbe illesztette a maga példáit. Természetesen nem várhatjuk el azt, hogy Pázmány mintegy közmondás-antológiát produkáljon, a fenti „hiányok” mégis tanulságosak és némi magyarázatot érdemelnek.

Szerencsére Pázmány *Imádságos könyvéhez* időben igen közeli két fontos nyomtatott forrásunk van : Baranyai Decsi *Adagiái* (1598) és ennek felhasználójaként Szenci Molnár Albert *Dictionariuma* (1604, pontosabban 1611). Paczolay Gyula több tanulmányában leszögezte, hogy Baranyai Decsinél nem találjuk meg a kötet címe szerinti 5000 (!) magyar proverbiumot, az ő adatainak többsége egyetlen szó, jelzős főnév, igés kapcsolat, jelzős főnévi kapcsolat, állandósult hasonlat, szabad kapcsolat.¹⁷ Ugyanő foglalkozott Szenci proverbiumaival is – ugyanezt állapítva meg. Ez nem csoda, hiszen Szenci művének 1611-es hanai kiadása magyar–latin részébe éppen Baranyai Decsitől veszi példáit. (Mintegy 550 darabot.) Anélkül, hogy részletesebben foglalkoznánk Szenci proverbium-anyagával, megállapíthatjuk, hogy köztük is kevés a valódi proverbium. De vannak ilyenek, mint *Urak kérése parancsolat; Ökör alatt borjút ne keress; Egy csapással kettőt ütni; Tzégér*

¹⁷ PACZOLAY Gyula, *Közmondások és szólások Szenci Molnár Albert szótáraiban = Dictionarium 1604 Szenci Molnár Albert szótára: Az Országos Széchényi Könyvtár és a Károli Gáspár Református Egyetem tudományos ülésszaka, 2004. október 29., szerk. SZABÓ András, Bp., Országos Széchényi Könyvtár – Osiris, 2007, 116–117.*

nélkül is elkél a jó bor; Csak addig nyujtozzál míg a lepel ér; Két éles tőr nem fér egy hüvelybe; Hátán háza és kebelében szobája; Semmit sem hoz a konyhára; Két nyerget ülni egy seggel; Jó pap holtig tanul; Nyert benne, mint Bertók a csíkban; Az csöbörből az vederbe hágni; Jobb ma egy veréb, hogy nem mint hólnap egy tűzok. Paczolaynak még az is feltűnt,¹⁸ hogy Szenci a „proverbium” jelölést (nyomdatechnikai okokból) többféle módon jelöli.

Mindezek után két következtetést is levonhatunk. Egyrészt nem, tartjuk véletlennek, sokkal inkább a kor általános igényének, hogy a tágan értelmezett proverbiumok fontosságát Baranyai Decsi (oktatási), Pázmány (teológiai–retorikai), Szenci Molnár (nyelvi okokból) egyformán képviselik. E korban válik széles körben használttá a korábbihoz képest jóval nagyobb magyar nyelvű proverbium-készlet. E folyamat elválaszthatatlan a nyomtatott művek elterjedésétől. Ha Pázmány imádságos könyvében nincs is meg (mondjuk) a „kéz kezet mos” proverbium – amely megvan mind Szenci Molnárnál (1611-es kiadás, 48/1 lapon és számon), mind Baranyai Decsinél (1.1.3.8.), sőt ők hozzák a latin és görög eredeti megfelelőket: *Manus manum lavat. Manus manum fricat. Gratia gratiam parit. Gratia gratiam. χείρ χείρα κνίζει* és *ή χάρις χάριν φέρει* is, és amit pedig Pázmány biztosan ismert – és hasonlóan közkeletű, immár „kész” sok-sok proverbiumot nem találunk az imádságos könyvben: annál nyilvánvalóbb ennek a „parömiológiai univerzumnak” a kibontakozása imádságos könyvében is. Ez pedig igazán tanulságos jelenség.

Másrészt mégis meglepő, hogy Pázmány *Imádságos könyvében* alig él a valóban proverbiumnak nevezhető sztereotip kifejezésekkel. Fentebbi osztályozásában ugyan még Paczolay sem parömiológiai kategóriákat használ, és az általa használt „kapcsolat” megnevezése is voltaképpen bármire vonatkozik, azaz nem különbözőt meg precízen az egyes proverbialis műfajokat, alműfajokat.

Hogy mi az oka Pázmány e vonatkozásban meglepő adatlanságának – nem tudom. Bizonyára közrejátszhatott, hogy az imák szövege másként sztereotíp, mint a prédikációké vagy éppen a hitvitázó szövegeké. Lehet, hogy méltatlannak ítélte mondjuk egy „Meghalt a gyermek, elkölt a komaság” proverbium idézését. (Megvan mind Baranyai Decsinél 1.1.4.4., mind Szenci Molnárnál 1611, 158/1.) Sőt, az ő forrásuk maga Erasmus volt!) Ám azért Pázmány *Imádságos könyvében* sokféle műfaj került felhasználásra (akár mások zsoltár-fordításai és versei is). Ezért „a proverbium méltatlan az imádságos könyvhöz” érvelést aligha tartjuk a végső megállapításnak. Pontosabb feleletet akkor kísérelhetünk meg, ha előbb Pázmány más jellegű műveit egyenként is hasonló vizsgálatnak vetjük alá! Annyi viszont nyilvánvaló az adatokból, hogy igazán sokféle „proverbium-közel” fordulatot használt, és ezektől „egyetlen lépés” a valódi proverbiumok gyakorlata. Az is mindenképpen igazolható volt a szövegadatok áttekintésével, milyen gazdag és sokrétű Pázmány tágan vett „proverbialis” nyelvhasználata.

¹⁸ *Uo.*,117–118.

Természetesen még sok további szóláskutató feladat kínálkozik Pázmány műveivel kapcsolatban. Főként az igen érdekes jelentésbeli vonásokra hívom fel a figyelmet. Ezzel most – terjedelmi okokból – nem foglalkozhattam. Arra mégis törekedtem, hogy legalább az *Imádságos könyv* proverbszerű adatait viszonylag teljességgel bemutassam.

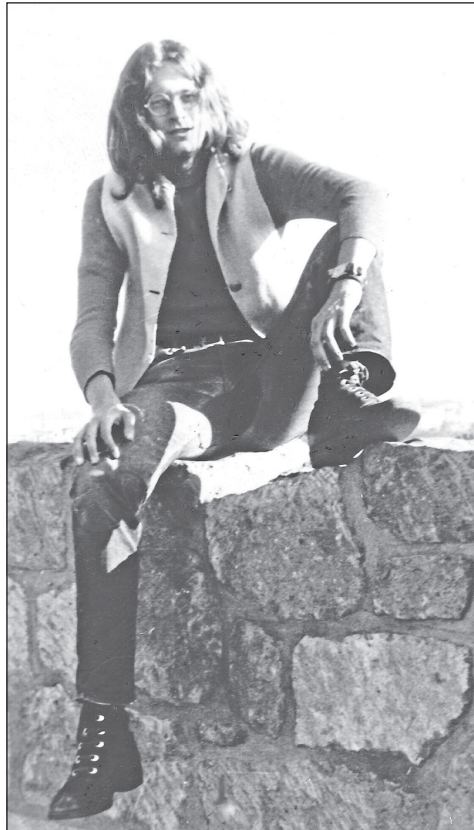
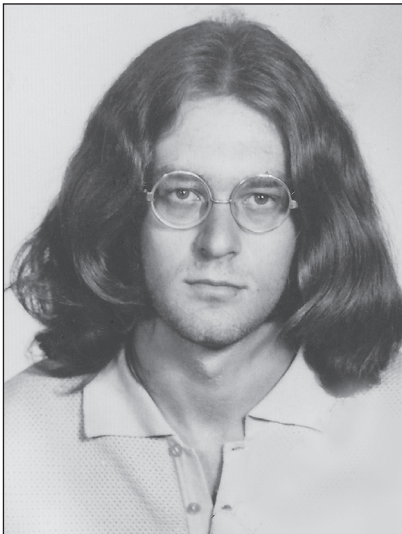
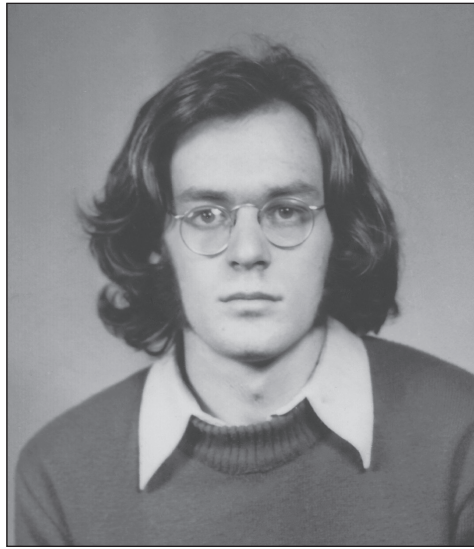
Hogy mégse egy negatív tanulsággal fejezzem be a kedves egykori tanítványom (és később dolgozataim kiadója), Hargittay Emil ünnepi kötetébe küldött írásomat, egy példát említek arra, hogy Pázmány műveiben mindig találunk meglepő, kulcsfontosságú adatokat is. A kötet végén, a *Rövid Tanuság* című részben Pázmány azt fogalmazza meg: miért is írta művét? Itt olvassuk: *És ha elég nekünk is azt mondanunk a mit az Oláhok mondnak, Tudja a Pap mit hiszek, és mi az igaz, könnyen mind praedicatio hallástul, s mind egyébtől meg menekedtünk* (226b). A mondat értelme világos. Ám az „amit az oláhok mondanak” kitétel parömiológiailag igazán meglepő. A parömiológia megkülönbözteti ugyanis a „szólásidézet” (*wellerizmus*) kategóriáját: amikor egy proverbszerű megállapítást valaki szájába adnak. (Persze, ez nem valódi idézet vagy szállóige, hanem egy „általános” szereplőt vonnak be a szövegbe.) A magyarban rendkívül ritka ez az (al)műfaj, és csak évszázadokkal későbből adatolt. Legismertebb magyar nyelvű példája: *Ez a hét is jól kezdődik, mondta a cigány, amikor hétfőn akasztani vitték.*

Wellerizmus Pázmánynál? (Még ha itt esetleg csak éppen ilyen irányba mozdul el egy frappáns megfogalmazás.) Még az előbbieknél is nagyobb meglepetés lenne! Noha éppen e korban terjednek a német *wellerizmusok*, az olasz *wellerizmusok* pedig ekkor már régóta és még mindig „virágoznak”.¹⁹

¹⁹ Lásd a kiváló áttekintést: Charles SPERONI, *The Italian Wellerism to the End of the Seventeenth Century*, Berkeley, 1953, (University of California Folklore Studies).

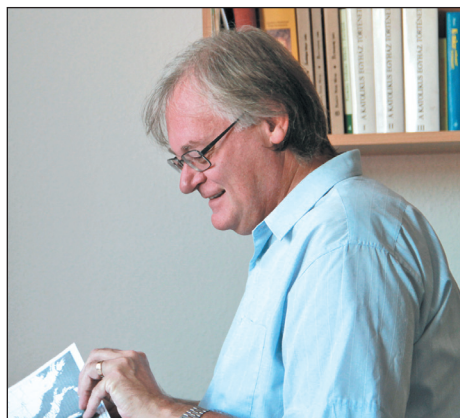
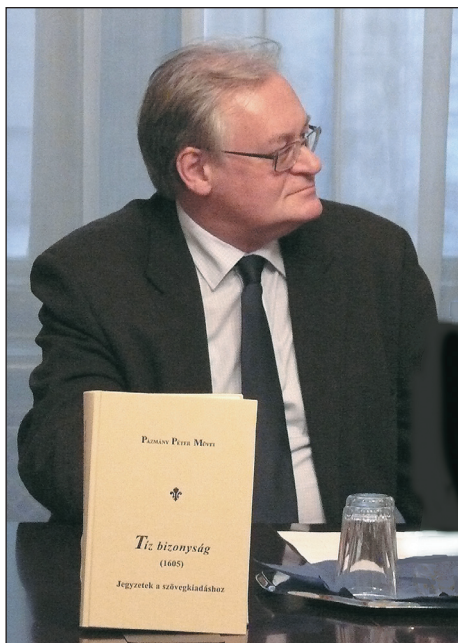
Melléklet

Személynévmutató*

- Ábrányi Kornél – 250
Abriani, Paolo – 415
Absolon Dániel – 342
Achatius → Ákos, Szent
Adalbert, Szent – 401, 406
Adda László – 325
Adonyi Judit – 19, 78, 207, 287, 311, 357, 449, 481
Ady Endre – 235, 367, 369, 372
Ady Endréné Boncza Berta – 371
Aesopo → Aiszóposz
Aegidius Romanus – 57
Ágoston, Szent – 52, 56, 60, 62, 63, 70, 72, 74–76, 82, 98, 155, 156, 172, 175, 188, 211, 294, 335, 375, 377, 379, 381, 388, 392, 398, 434
Ágota, Szent – 279
Agricola, Johannes – 44, 45
Aiszóposz – 268
Ajkay Alinka – 13, 20, 348, 420
Ákos, Szent – 388
Alaghy Menyhért – 451
Alajos, Gonzaga Szent – 404
Alberti, Leone Battista – 465
Alcherus, Clarevallensis – 56, 71
Alegambe, Philippe – 95, 96, 100
Alexander M. → Sándor, Nagy, makedón király
Alexander, Natalis – 43
Allen, Percy Stafford – 225, 226
Almási Gábor – 427
Alsted, Johann Heinrich – 228
Altnéder Miklós – 331
Alvinczi Péter – 20, 23, 98, 99, 103, 200
Ambrosius, Sebastian – 25
Ambrus Zoltán – 238
Ambrus, Szent – 155, 272, 375, 398
Amende, Georgius – 443–446, 448
Anastasius → Anasztáz, Szent
Anasztáz, Szent – 388, 392
Andrássy Gyula – 250, 258
Andrássy János – 325
Andreae, Johann Valentin – 227, 229
Andreas Pannonius – 49–53, 55, 56, 59, 69–71, 76
Andritsch, Johann – 270, 271
Androcydes – 59
Andronikosz, II., bizánci császár – 243
Anrich, Gustav – 228
Antaly János – 443
Antonius, Guilielmus – 292
Anzelewsky, Fedja – 398
Anzelm, Canterbury Szent – 154, 155
Apor Péter – 150, 152
Appel, C. – 59
Apponyi, Blasius – 299
Aquila, Petrus de – 52, 69
Aradi Nóra – 395
Arany János – 122, 159, 247–258, 371, 409–423
Arany László – 248, 253, 418, 419, 423
Arator → Szántó (Arator) István SJ
Archilokhosz – 82
Archipoëta, Mapes, Gualterus de – 114, 115
Ardissino, Erminia – 83
Ardolphus – 260
Aresi, Paolo – 83
Argenti, Johannes – 306
Arisztotelész – 54, 56, 71, 82, 172, 381
Ármeán Otília – 413
Aubert, Hyppolyte – 25, 26
Audenaerde, Daniel van – 434
August herzog → Braunschweig-Lüneburg, August der Jüngere von
Augusti, Johann Wilhelm Christian – 42, 44, 45, 47
Augustinus → Ágoston, Szent
Avancinus, Florianus – 39, 442, 445, 447
Avicenna – 56
Babiczy László – 136
Babits Mihály – 35, 51, 122, 127, 159–165, 367, 370–373, 377, 380
Bacon, Roger – 54
Baglioni, Malatesta – 315
Bahlcke, Joachim – 167
Bahtyin, Mihail – 415
Bajáki Rita, Sz. – 19, 135, 357
Bak János – 77
Bakó Endre – 369, 371
Bakyth Margit – 441, 446
Balassa → Balassi Bálint
Balassi Bálint – 31, 34, 123, 124, 129, 265, 313

* A személynévmutató nem tartalmazza Pázmány Péter nevét, valamint a Tabula gratulatorián és a Bibliában előforduló neveket.

- Balázs Éva, H. – 167
 Balázs Géza – 34, 422, 481
 Balázs Mihály – 25, 451, 481
 Balduin, Friedrich – 200
 Bálint Sándor – 388
 Ballaer, Jan van – 434
 Balogh F. András – 85
 Baltasar, Urs von – 376
 Bán Izabella – 31
 Bánffy Dénes – 110
 Bánffy Kristóf – 208–210
 Bangha Béla – 271
 Bánhegyi B. Miksa – 219
 Bánki Vera – 367
 Bárány Attila – 425
 Baranyai Decsi János – 200, 483, 486, 487
 Barberini, Francesco – 316, 317
 Bárczi Zsófia – 262
 Bardoly István – 403
 Barezzi, Barezzo – 290
 Barlay Ö. Szabolcs – 260
 Baronio, Cesare – 82, 294, 295, 429
 Baronius → Baronio, Cesare
 Baróti Szabó Dávid – 199, 203, 482
 Bársony György – 108, 109, 111
 Barta János – 258, 341, 439
 Bartha Katalin Ágnes – 325
 Bartholomaeus Anglicus – 49, 53–59, 69, 71, 76
 Bartók Béla – 371, 373
 Bartók István – 35, 80, 185
 Basta, Giorgio – 179
 Báthori Csaba – 311, 313,
 Báthori István → Báthory István
 Báthory András – 265
 Báthory István – 259, 260, 265, 266, 305, 307, 309, 450
 Báthory István, Ecsedi – 26
 Báthory Orsolya – 13, 41, 101, 281
 Batthyány Ádám, I. – 208
 Batthyány Ferenc, II. – 208
 Baudelaire, Charles – 231, 233, 411
 Bauer, Barbara – 80
 Bay Mihály – 351
 Beauvais, Vincent de – 53
 Becanus, Martinus – 43, 443, 445, 447
 Becker, Michael – 321
 Becker, Rotraud – 315, 316
 Béda Venerabilis – 56
 Bede Anna – 417
 Bejthe István – 437
 Beke Antal – 462, 463, 465, 470–474
 Beke Margit – 78, 449
 Bél Mátyás – 100, 101
 Béla, III., magyar király – 122
- Béla, IV., magyar király – 122, 123
 Belecus Péter – 281
 Belia György – 127, 164
 Bellarmino → Róbert, Bellarmin Szent
 Bellus, Julius – 299
 Bencze Lóránt – 481
 Benczédi László – 339, 351
 Benczur József – 167, 169, 170
 Benda Gyula – 236
 Benda Kálmán – 130, 306, 328
 Bendi Nándor – 189
 Bene Sándor – 26, 49, 50, 429
 Benedek, Szent – 376
 Bengi László – 422
 Benjamin, Walter – 231
 Benkő Loránd – 198, 232, 422
 Bentivoglio, Guido – 301
 Benzing, Josef – 397, 398
 Benyovszky Krisztián – 311, 314
 Béranger, Pierre-Jean de – 252
 Berényi Borbála – 230
 Berényi György, I. – 230
 Berényi György, III. – 230
 Berényi Péter – 230
 Berényi Terézia – 230
 Berger, Samuel – 401
 Bergh, Albrecht von den – 431
 Bergyajev, Nyikolaj – 370
 Berinke Dénes – 367
 Bermann, Sandra L. – 411
 Bernát, Clairvaux-i Szent – 52, 155, 357, 375–383
 Bertha Zoltán – 237
 Berzeviczy Gergely – 167
 Berzeviczy Klára – 53
 Berzsényi Dániel – 122, 165
 Berzsényi Gergely – 260, 283, 377
 Bessenyei György – 122
 Besztercei János – 454
 Bethlen Éva – 151
 Bethlen Gábor – 100, 105, 123, 129, 130, 133, 136, 168, 177, 180, 181, 207–210, 316, 317, 325–328, 426, 446, 453, 454, 461
 Bethlen István – 181, 316,
 Bethlen Kata – 99, 155
 Bethlen Péter – 177,
 Beyerlinck, Laurentius – 244
 Beythe István – 183
 Béza → Bèze, Theodore de
 Bèze, Theodore de – 25–28, 30, 155, 437
 Bezeczy Gábor – 197
 Bezzegh György – 345
 Bianca, Concetta – 53
 Bibliander, Theodor – 227, 331–334

- Bichi, Alessandro - 321
 Bidenharter, Tobias - 401
 Bie, Jacobus de - 426
 Bielski, Marcin - 263
 Binkley, Peter - 55
 Bíró Csilla - 51
 Bíró Ferenc - 117
 Birovsky József - 325
 Bitá Dezső - 378, 381
 Bitskey István - 77, 81, 83, 85, 123, 124, 151, 153-156, 171, 177, 180, 186, 188-190, 208, 259, 265, 268, 270, 274, 277, 284, 285, 287, 291, 302, 303, 305, 306, 381, 395, 400, 446, 449, 481
 Blok, Alekszandr - 370
 Bloom, Harold - 126
 Bobzin, Hartmut - 331
 Bocskai István - 168, 306, 338, 426, 450, 453
 Bod Péter - 98-100, 226
 Bódis Henriett - 118
 Bodrogh Pál - 252
 Boel, Johannes - 430, 431
 Bogádi András - 475, 477
 Bogár Judit - 95, 355, 357
 Boileau, Andreas - 416
 Boitani, Piero - 71
 Bollani, Candiano - 52
 Bonaventúra, Szent - 39, 54, 56, 84
 Bonfini, Antonio - 82, 429
 Bonifác, pápa - 391, 392
 Bonyhai Gábor - 195, 232
 Boon, Georgius von der - 443
 Borghese, Scipione - 441, 445
 Bornemisza János - 463, 475, 476
 Bornemisza Péter - 183, 185, 188, 191, 200, 359
 Boronkai Iván - 69
 Borovszky Samu - 350, 452
 Borsa Gedeon - 395
 Borzsák István - 417, 418
 Bosquier, Philippe - 292
 Botero, Giovanni - 293
 Both Ferenc - 191
 Boulenger, Jules-Cesar - 294
 Bourget, Paul - 231, 233-236
 Bölöni Farkas Sándor - 140
 Bracciolini, Poggio - 46,
 Branca, Firenze - 81
 Brandenburgi Katalin, erdélyi fejedelem - 316, 317
 Braunschweig-Lüneburg, August der Jüngere von - 225
 Braunschweig-Lüneburg, Sibylla Ursula von - 225, 227
 Bresztyenszky Adalbert - 289
 Bretz Annamária - 98, 159
 Breuer, Dieter - 176
 Brewer, John Sherren - 226
 Breznay Béla - 378, 381
 Bribéri Melith Péter - 454
 Brigitta, Szent - 37, 39
 Brigitta → Brigitta, Szent
 Brodarics István - 468
 Bródy Sándor - 235
 Brook, Herbert - 45, 46
 Bruni, Leonardo Aretino - 46, 263
 Brunner, Otto - 170
 Brúnó, Szent - 110
 Bucer, Martin - 335
 Bugenhagen, Johann - 44, 45
 Buoni, Tommaso - 290
 Burius Dániel - 95
 Burius János, ifj. - 95
 Burke, Peter - 80
 Burns, Robert - 415
 Buzási Enikő - 434
 Büky Béla - 33, 34, 189, 284, 288
 Byrne, Donald - 55
 Byron, George - 240
 Bzovius, Abraham - 285
 Caesar, Caius Iulius - 294, 393
 Calloway, Stephen - 231
 Calvin, Jean - 20, 21, 85, 99, 106, 118, 155, 204, 275, 286, 332, 335
 Camerarius, Joachim - 43, 46
 Campi, Emidio - 332, 334,
 Campo Weyerman, Jacob - 427
 Candel Crespo, Francisco - 320
 Canonieri, Pietro Andrea - 300
 Cantimpratensis, Thomas → Cantimpré, Thomas de
 Cantimpré, Thomas de - 53, 71
 Caraffa, Antonio - 342-347, 350
 Cartledge, Bryan - 367, 369
 Casaubonus, Isaacus - 294, 296
 Cassiodorus, Flavius Magnus Aurelis - 53
 Castiglione, Baldassare - 232
 Castori, Bernardino - 298
 Cats, Jacob - 427
 Cavallo, Guilelmo - 79
 Ceccotti, Gianbattista - 377, 378
 Cedrenus, Georgius - 243
 Cervantes, Miguel de - 440
 Chambers, Bettye Thomas - 402
 Chartier, Roger - 79
 Chaucer, Geoffrey - 71
 Chernel Kálmán - 386
 Chesterton, Gilbert Keith - 127
 Chevalier, Ulysse - 354

- Christianus, Matthias – 43, 155
Cicero, Marcus Tullius – 56, 86, 101, 121,
171, 184, 311, 391
Ciprián, Szent – 155
Cirill, Szent – 427
Claraevallensis → Bernát, Clairvaux-i Szent
Caudel, Paul – 127
Clauser Mihály – 41, 284
Clouwet, Peter – 427
Cobenzl, Joannes-Raphael – 294
Coccius, Jodocus – 226
Coers, Albert – 232
Collalto, Rambaldo – 179
Colli, Giorgio – 234
Collier, John Payne – 415
Comenius, Johannes Amos – 109, 227–229
Constantinus Africanus – 56
Contractus, Hermannus – 356, 357
Conze, Werner – 170
Corbechon, Jean – 55
Corbière, Tristan – 416
Corderius, Balthasar – 289
Crăciun, Maria – 83
Cramoisy, Sebastianus – 285
Cranevelt, Frans van – 225
Crithius, Ioannes – 292
Crocus, Johannes – 43
Crock, Olivier de – 426
Croÿ, Charles Philippe de – 426
Culler, Jonathan – 413
Curtius, Quintus, Rufus – 295
Cusance, Madeleine de – 431
Czanyuga József – 417
Czeplédi András – 234
Czeplédi István – 103, 104, 109
Czetter Ibolya – 125
Czobor Alfréd – 189
Czövek Judit – 261
Czvittinger Dávid – 95, 96, 98, 100
Csáky Isvánné Erdődy Julianna – 230
Csanak Dóra – 129
Császtvay Tünde – 115, 238
Csehy István – 119
Csepregi Zoltán – 335
Csernel György – 474
Csernovics Ferenc – 327
Csokonai Lili → Esterházy Péter
Csokonai Vitéz Mihály – 115,
Csorba Dávid – 103, 105, 111
Csörsz Rumén István – 98, 99, 113–115, 117,
119, 346, 482
Csukovics Enikő – 340
D'Ales, Alessandro – 315
D'Este, Ercole – 51, 52, 69
Da Todi, Jacopo – 35
Dám Ince – 52
Damascenus → János, Damaszkuszi Szent
Daniele, Fedele – 296
Dankó József – 359
Dante, Alighieri – 377
Dávidházi Péter – 161
de Crema, Simone – 468, 469
de Lavinde, Gabriele – 461, 465, 469
De Man, Paul – 124, 197, 413
De Mara, Placido – 445
De Vega, Lope – 415
Deák Ferenc – 255, 257
Deákné Kecskés Mónika – 355, 357
Debreceni Ember Pál – 110, 111
Decembrio, Pier Candido – 71
Dede Franciska – 235
Degré Alajos – 250
Delgado, Mariano – 334
Demeter Júlia – 325
Demeter Márton – 148, 149
Demkó György – 20
Dénes, Aeropagita Szent – 65, 163, 375
Derham, William – 101
Dernschwam János → Dernschwamm, Hans
Dernschwamm, Hans – 229, 335
Dersi István – 120
Désfalvi Simon Christoph – 148
Desmarais, Régnier – 415
Devecseri Gábor – 417
Dezericzky Imre – 325
Di Francesco, Amedeo – 121
Diepenbeek, Adriaan van – 427, 431
Diocletianus, Caius Aurelius Valerius,
római császár – 243, 244
Dionysios → Dénes, Aeropagita Szent
Diós István – 260, 271, 313, 329
Dippold Pál – 129, 136, 137
Dobai Székely Sámuel – 101
Dobay Zsigmond – 345, 348
Dóbék Ágnes – 129
Dobokay Sándor – 267, 450
Dobronoki György – 281
Dobrovits Mihály – 332
Dóczy András – 451
Dollinger, Philippe – 228
Dombrinus, Johannes – 307
Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics – 127
Doyza, Martin – 292
Döring, Friedrich Wilhelm – 417
Draskovich György – 307, 450, 455
Drescher, Karl – 44
Dreves, Guido Maria – 354
Drexel, Jeremias – 95, 173–176, 303
Du Puy, Aymar – 357
Dudith András – 25, 427

- Dufour, Alain – 25, 26
 Dugonics András – 203, 482, 484
 Dupont de l'Eure, Jacques-Charles – 252
 Dutka Ákos – 369
 Dümmerth Dezső – 429
 Dvornikovics Mihály – 385
 Eco, Umberto – 312
 Éder Zoltán – 481
 Edwards, Thomas – 415
 Egenolphus, Paulus – 295
 Egyed Emese – 325
 Eiseemann György – 422
 Elek László – 237
 Elicher József – 418
 Ember Győző – 167
 Endrényi Lajos – 191
 Enyedi György – 149
 Eötvös József – 129, 249, 250–256
 Epikurosz – 82
 Eppendorff, Heinrich von – 226, 227
 Erasmus, Desiderius, Roterodamus – 225–227, 331, 487
 Ercesey Sándor – 248–250, 253, 254
 Erdélyi Ilona, T. – 139, 141, 249
 Erdélyi János – 140–143, 238, 249, 485
 Erdélyi Zsuzsanna – 261
 Erdő Péter – 179
 Erdődy Gábor Antal – 230
 Erdődy József – 230
 Erdődy Julianna – 230
 Erdődy Tamás – 288
 Erzsébet, Árpádházi Szent – 406, 432
 Esterházy Imre Gábor – 329
 Esterházy Miklós – 179, 181, 182, 208–210, 323–329, 450, 451, 454, 455, 456, 462
 Esterházy Pál – 323, 337, 343, 344, 455
 Esterházy Péter – 198, 235, 311–313,
 Eszterházy Károly – 168
 Etényi Nóra, G. – 182, 303
 Eudaemon-Joannes, Andreas – 295, 296
 Euripidész – 263
 Eybel, Joseph Valentin Sebastian – 205
 Fabius, Fabius de – 378
 Fabiny Tibor – 42, 338
 Fábri Péter – 412
 Fallenbühl Zoltán – 316
 Faludi Ferenc – 203, 411
 Fanini, Lucas – 443
 Farbaky Péter – 53
 Farkas Gábor – 286
 Farkas Pál – 118
 Fata Márta – 85
 Fazakas Gergely Tamás – 147
 Fazekas István – 77, 150, 385
 Fehérvári István – 189
 Fejérvári Sámuel – 101
 Feneloni, Saligniák Ferenc – 205
 Fenyéry Gyula – 415
 Fényi András – 184, 185, 188, 189, 191
 Fenyő Miksa – 372
 Ferdinánd, I., magyar király – 77, 306, 433
 Ferdinánd, II., magyar király – 96, 178–181, 207, 276, 278, 289, 299, 317, 325–328, 443, 447, 455
 Ferdinánd, III., magyar király – 278, 299, 455
 Ferenc József, I., magyar király – 248, 251, 255, 256
 Ferenc, Borgia Szent – 404
 Ferenc, I., francia király – 119
 Ferenc, Paduai Szent – 84
 Ferenc, Xavéri Szent – 404
 Ferencz Győző – 410
 Ferenczffy Lőrinc – 398, 400
 Fernández Collado, Ángel – 320
 Filep Tamás Gusztáv – 343–346
 Filonardi, Mario – 315
 Filoponos, Joannes – 289
 Finta Gábor – 159, 160
 Fitter Ádám – 147
 Fitzgerald, William – 415
 Flacius, Matthias, Illyricus – 26, 42, 43
 Fleckenstein, Gisela – 316
 Fogarasi György – 413
 Font Zsuzsa – 481
 Forgách Ferenc – 168, 273–275, 442
 Forgách Imre – 25–28, 30
 Forgách István – 325
 Forgách Zsigmond – 180, 181
 Forgó András – 167, 209
 Formica → Formika Máté
 Formika Máté – 288, 299, 404
 Forró György – 280, 450
 Foucault, Michel – 236
 Földessy Gyula – 123
 Förg, Wolfgangus – 302, 303
 Fraknoi (Frankl) Vilmos – 130, 283, 284, 288, 305, 395, 441, 446, 449, 451, 452, 455, 462, 463,
 Fráter Zoltán – 160, 165
 Frejdenberg, Olga – 195
 Fretté, Stanislaus Eduardus – 211
 Frick József – 31
 Fricsy Ádám – 451
 Fried István – 125
 Fröhlich László – 368
 Fuller, John – 410, 411
 Fügedi Erik – 350
 Fülöp Adorján – 481
 Fülöp Zsuzsanna – 136
 Fülöp, II., spanyol király – 433

- Für Lajos – 150
 Füzi Izabella – 413
 Gaal György – 482
 Gábor Csilla – 39, 83, 171, 481
 Gáborjáni Szabó Botond – 403
 Gadamer, Hans-Georg – 195, 232
 Galavics Géza – 395, 438
 Galénosz – 56, 59
 Gallicanus → Gallikánusz, Szent
 Gallikánusz, Szent – 274, 388, 392
 Garadnai Erika – 103
 Garbai Sándor – 367
 Garzoni, Tommaso – 290
 Gáti József – 136
 Gautier, Théophile – 416
 Gelbhaar, Gregorius – 289
 Gellériné Lázár Márta – 124, 126
 Gellért, Szent – 406, 425, 428–434
 Gellius, Aulus – 485
 Genette, Gérarde – 137
 Gentili, Alberico – 291, 292
 Geranus, Jacobus – 443, 447, 448
 Gerdes, Daniel – 42, 45
 Gergely Sámuel – 470, 478
 Gergely pápa, XIII. – 307
 Gergely, Nagy Szent – 155, 375, 398
 Gergely, XI., pápa – 271
 Gergey László – 415
 Gerhard György – 352
 Gerhardus, Joannes – 45, 46
 Gévay Antal – 207
 Géza, magyar fejedelem – 401
 Ghitta, Ovidiu – 83
 Gibson, James Y. – 415
 Gilson, Étienne – 376, 381
 Gnaphaeus, Gulielmus – 263
 Godoy Alvarez de Faria, Manuel – 320
 Goethe, Johann Wolfgang – 233, 234
 Górnicki, Łukasz – 263
 Gömöry János – 344
 Görömbei András – 123, 125
 Gracián, Baltasar – 232
 Greetham, David – 54
 Gretser, Jakob – 272
 Grexa Gyula – 342–347
 Grodecz Menyhért – 443
 Groote, Gert – 69
 Gropretius, Robertus – 59
 Grozdits Judit – 126
 Grünne, Karl Ludwig – 256
 Gualter, Rudolf – 333
 Gualterus, Bernardus – 297
 Gualtherus → Gualterus, Bernardus
 Guilbert, Louis – 233
 Guitman Barnabás – 53, 177, 315, 355
 Gulyás Pál – 283
 Gusztáv Adolf, svéd király – 454
 Gutiérrez Garcia Brazales, Manuel – 320
 Gyarmati Miklós – 99
 Gyenis András – 306
 Gymnich, Johann IV. – 397
 Gyöngyösi István – 123
 Győrffy Miklós – 231
 György, Szent – 385, 386, 388–392, 394
 Györkös Attila – 428
 Györkössy Alajos – 417, 418
 Gyulai Pál – 140, 238
 Haan Lajos – 140
 Haanen, Paul – 425
 Haas, Alois Maria – 375, 376
 Habsburg, Anna – 399
 Hadrianus, Publius Aelius – 59
 Hadrovits László – 482
 Hafenreffer, Matthias – 97
 Hajdu Péter – 418
 Hajnal István – 455
 Haller György – 147, 151–155,
 Haller László – 155, 205
 Handelius Georgius – 294
 Haner, Georgius Jeremias – 100
 Hankiss Elemér – 409
 Hansági Ágnes – 125
 Hanuy Ferenc – 85, 135, 177, 179–182, 283,
 318, 448, 449, 462–464, 470–473, 475,
 476
 Hargitai Andrea – 131
 Hargittay Emil – 7, 9, 13, 19, 20, 31, 41, 49,
 50, 52, 78, 85, 87, 88, 95, 104, 113–115,
 130, 134, 135, 151, 155, 156, 171–174,
 177, 178, 181, 185, 190, 193, 208, 209,
 218, 219, 225, 243, 245, 281, 287, 303,
 311, 338, 357, 395, 435, 437, 438, 449,
 481, 488
 Hárs Ernő – 233
 Harsányi István – 229
 Hatvany Lajos – 371
 Hauffen, Adolf – 42, 44–47
 Havas László – 227
 Haynau, Julius Jacob von – 255, 256
 Heckenast Gusztáv – 167
 Hédervári Kata – 358
 Hedio, Caspar – 227, 228
 Hegedús Béla – 98, 99, 117, 482
 Hegendorphinus, Cristophorus – 263
 Heidegger, Martin – 107
 Heliódórosz – 82
 Heltai János – 95, 104, 403
 Henrik, I., francia király – 28
 Henrik, VIII., angol király – 225
 Hensel, Johann – 229

- Hermann Egyed – 449, 450
Hermann Zoltán – 125
Hermányi Dienes József – 148, 151
Hérodotosz – 56, 295
Hessen, Philipp I. der Großmütige von – 332
Hesseni Fülöp → Hessen, Philipp I. der Großmütige von
Hetényi János – 140
Heyd → Hedio, Caspar
Hidas Zoltán – 170, 234
Hiersemann, Anton – 321
Hilárius, Pictaviensis, Szent – 64
Hilberg, Isidorus – 45
Hildanus, Wilhelm Fabricius – 300
Hiller István – 179
Hilten, Johann – 334
Himmelreich György – 229
Hippokratész – 56
Hitler, Adolf – 118
Hmira János – 281, 284
Hoffmann Gizella – 147
Holeczek, Heinz – 226
Holl Béla – 51, 95, 353, 359, 398
Holovics Ádám – 281
Holtzhauer, Helmut – 233
Hóman Bálint – 179
Homérosz – 56, 145
Homonnai Drugeth György – 446
Homonnai Drugeth János – 470, 474
Hopp Lajos – 351
Horatius, Quintus, Flaccus – 29, 56, 229, 416–421
Horn Ildikó – 148, 150, 177, 182, 303
Horn, Georg – 107
Horst, Dirk Gertrudus van der – 45
Horváth Csaba – 125
Horváth Csaba Péter – 183, 188
Horváth János – 439
Horváth Kornélia – 193, 195
Hosszútóthy László – 279
Hölgyi Klára – 230
Hrabovszky György – 98
Hubert Gabriella, H. – 346
Hubert Ildikó – 199
Hunnius, Aegidius – 43
Hunyadi János – 134
Hunyadi Mátyás → Mátyás, I., Hunyadi, magyar király
Hus, Jan – 27, 29, 41–47
Husz → Hus, Jan
Huszár Gál – 359
Ignác, Loyolai Szent – 79, 83, 171, 176, 184, 259, 272, 278, 306, 375, 377, 379, 404, 450
Illésy György – 252
Illik Péter – 101, 207, 209, 324
Illyefalvi István – 93
Illyés András – 39, 387, 389, 390
Illyés Gyula – 161, 371
Imre, Szent – 275, 426
Inchofer, Melchior – 429, 434
Inczédi László – 238
Irenaeus, Szent – 155
Isidorus – 45, 53, 56, 61, 68
Isselburg, Petrus – 398–400
István, I., Szent, magyar király – 50, 261, 425, 426, 429, 438
István, IV., magyar király – 426
Iustinus – 295
Iuvenalis, Decimus Iunius – 59, 188
Iványi Sándor – 201
Izbicki, Thomas M. – 51
Jäcklin, Hans – 332
Jakab Elek – 148
Jakab Viktória – 262
Jankovics József – 83, 115, 261, 283, 287, 373, 400
János, Alamizsnás Szent – 280, 281
János, Aranyszájú Szent – 155, 379
János, Damaszkuszi Szent – 56, 60, 61, 73
Jansetik Lukács – 316
Jastrzebska, Jolanta – 312
Jászay Pál – 319
Jászi Oszkár – 367, 372
Jedin, Hubert – 78, 79
Jelenits István – 159, 160, 162, 163, 211
Jénáki Ferenc – 354, 355
Jenei Ferenc – 31, 354, 400
Jeromos, Szent – 31–33, 45, 56, 155, 398
Jessenius, Johannes – 432
Jób Gábor – 323
Joestel, Volkmár – 42
Jókai Mór – 122, 236
Jongelius, Gaspar – 434
Jonson – 54
Jotischky, Andrew – 428
József, II., osztrák császár – 167, 168, 170
Jövedécsi Pál – 147–151
Jud, Leo – 227
Juhász Gyula – 164
Juhász Szandra – 219
Julia, Dominique – 79
Julius → Caesar, Caius Iulius
Justh Zsigmond – 231, 235–238, 240, 241
Juvenalis → Iuvenalis, Decimus Iunius
Kabdebó Lóránt – 121
Kádár József – 151, 152
Kadulska, Irena – 262
Käfer István – 281

- Kaffka Margit – 368, 370
 Kahn, David – 465, 468
 Kajdácsy István – 251
 Kájoni János – 353–355, 357–363
 Kakareko, Andrzej – 78
 Kakucska Mária, H. – 225–227
 Káldi György – 81–83, 101, 161, 162, 177,
 180, 243, 244, 395, 401, 403–407
 Kallixtus, Szent – 155
 Kálmán, Könyves, magyar király – 122
 Kalmár György – 203, 205
 Kálvin → Calvin, Jean
 Kanyurszky György – 20, 80, 135, 247, 378,
 381, 386
 Kapi Anna – 19
 Kapi Gábor – 155
 Kardeván Lapis Gergely – 231
 Kardos László – 252
 Károli Gáspár – 31, 161, 162, 486
 Károly, III., magyar király – 168
 Károly, V., német-római császár – 43, 55,
 433
 Károlyi László – 456
 Károlyi Mihály – 368
 Kassák Lajos – 368, 371
 Kastner, Léon Émile – 415
 Kasza Ferenc – 385
 Kasza Péter – 468
 Katalin, Aragóniai, angol királyné – 225
 Katalin, Siennai Szent – 271
 Katona Tamás – 256
 Kaunitz, Wenzel Anton – 205
 Kazinczy Ferenc – 126, 141, 142, 409–411,
 413–415, 417, 420, 421, 423
 Kazinczy Gábor – 150
 Kazy Ferenc – 147–150
 Keats, John – 415
 Kecskeméti Alexis János – 183, 243, 245
 Kecskeméti Gábor – 13, 26, 35, 83, 114, 153,
 155
 Kedrénosz → Cedrenus, Georgius
 Keen, Elizabeth – 56
 Kelemen Didák – 35–39, 131, 132
 Kelemen László – 117
 Kelemen, Alexandriai Szent – 375
 Kelemen, VII., pápa – 331, 461
 Kelemen, VIII., pápa – 401
 Kelevéz Ágnes – 159, 161
 Kemény János – 134, 177, 182,
 Kempelen Béla – 153
 Kempfferus, Erasmus – 300
 Kempis Tamás – 20, 99, 100, 176, 218, 375
 Kénosi Tözsér János – 147–151
 Kenyeres Imre – 95
 Kenyeres István – 452
 Kérchy László – 456
 Kerekes Ferenc – 140
 Keresztury Dezső – 248, 249, 251, 253–255,
 257, 409
 Kernstok Károly – 373
 Keserű Bálint – 26
 Keserű Gizella – 25
 Kézdivásárhelyi Matkó István – 103, 104
 Kiczzenko Judit – 247
 Kiewning, Hans – 315
 Kilián István – 259, 261, 262, 270, 323, 324
 Kinchius, Ioannes – 296
 Kinsky, Franz Ulrich – 343
 Király Miklós – 78, 177
 Kis Domokos – 149
 Kis Imre – 95, 105
 Kis János – 417
 Kisfaludy Árpád Béla – 20
 Kiss Áron – 453
 Kiss Ignác – 20, 131, 440
 Kiss János – 151, 152, 176
 Kiss Katalin – 482
 Kithonich, Joannes – 297
 Klaniczay Tibor – 31, 83, 283, 287, 354
 Klein, Michel – 332
 Klesl, Melchior – 179, 181, 182, 316, 442,
 444–447
 Klima Lajos – 367, 368
 Klobusitzki András – 471, 472
 Knapp Éva – 51, 81, 283, 287, 288, 302, 323,
 425–427
 Kobenzl, Raphael – 441
 Koch, Klaus – 334
 Kochanowski, Jan – 263
 Kochberger, Michael – 317
 Kodály Zoltán – 373
 Koháry Péter – 318–320
 Kollár Ádám Ferenc – 205
 Koller, Alexander – 77
 Kollonich Lipót – 344, 350
 Kolosvári Pál – 147, 149–157
 Kolosvári Sándor – 455
 Koltai András – 77
 Komáromi Csipkés György – 103, 104,
 106–110
 Komlóssy Gyöngyi – 101
 Komlovszki Tibor – 337
 Konrádyné Gálos Magda – 235
 Kónya Péter – 340, 341, 344, 346–348
 Koppány Mátyás – 267
 Kormos István – 313
 Kornis Anna – 151
 Korompay H. János – 420
 Korotaja, Władysław – 264, 266, 267
 Koselleck, Reinhart – 170

- Kosztolányi Dezső - 121, 123-125, 129, 159, 257, 258, 440
- Kovachich Márton György - 286, 287, 302
- Kovács Árpád - 195
- Kovács Béla - 284, 285, 291, 302, 303
- Kovács József - 31, 354
- Kovács József László - 98
- Kovács Kálmán - 81
- Kovács Lajos - 400
- Kovács Pál - 482
- Kovács Péter - 319
- Kovács Sándor Iván - 99, 232, 346
- Kovacsóczy Farkas - 25
- Kovácsnai Péter - 107
- Kozelka Henriett - 31
- Kölcsy Ferenc - 411
- Kölesy Vincze Károly - 98
- Könczöl Csaba - 415
- Köpeczi Béla - 338, 340, 351
- Körner, Theodor - 144
- Körtvélyes Ferenc - 184
- Kőszeghy Péter - 19, 25, 114, 147, 211, 357, 395, 435, 482
- Kránitz Mihály - 281, 311
- Kreith Béla - 236
- Kresznerics Ferenc - 118, 482
- Kristeller, Paul Oskar - 71
- Krúdy Gyula - 125
- Kruppa Tamás - 451
- Kulcsár Szabó Ernő - 121
- Kun Béla - 370, 371
- Kunfi Zsigmond - 367, 372
- Kunszery Gyula - 409, 415
- Kurcz Ágnes - 461
- Kutassy János - 189
- Kutuzov, Mihail - 139
- Kuzmics Péter - 385-387, 389, 390
- Küllős Imola - 115, 117-119, 262
- L'Abbe, Ioannes - 443
- Lackfi János - 311, 313
- Lafitte, Jacques - 252
- Lajos Fülöp, francia király - 252
- Lajos, XIII., francia király - 402
- Lakatos Bálint - 244
- Lakatos István - 346
- Lakits György Zsigmond - 205
- Lamormain, Wilhelm - 452
- Lampadius, Johannes - 295
- Landerer Mihály - 200
- Landwehr, John - 427
- Lapide, Cornelis à - 155
- Larin, Borisz - 197
- Lasso, Didacus - 306
- László Mihály - 285-287
- László, Szent, magyar király - 123, 276, 388-390, 392
- László, V., magyar király - 250, 251
- Latzkovits Miklós - 25
- Lázár István Dávid - 305, 451
- Le Bail, Anselme - 376
- Leclerq, Jean OSB - 376
- Lengyel Réka - 117
- Lengyel Tünde - 340
- Leó, IV., pápa - 394
- Leó, X., pápa - 14, 47
- Lépes Bálint - 83, 400
- Leskó József - 201, 205
- Lestringant, Frank - 331
- Lewanski, Julian - 266
- Lezana, Johannes Baptista de - 429
- Librandi, Rita - 80
- Lidaka, Juris G. - 55
- Lipót, I., magyar király - 168, 339, 341-343, 350
- Lippay György - 179, 452-454, 462
- Lipsius, Justus - 25, 26, 82
- Liszt Ferenc - 250
- Lobkovitz Poppel Éva - 208, 210
- Locher, Iacobus - 263
- Lochner János - 219, 220, 223
- Locticus, Vladislaus - 245
- Long, James R. - 53, 54, 71,
- Lónyay Menyhért - 250
- Lope de Vega, Felix - 415
- Lorenzana, Francisco de - 320
- Lósy Imre - 189, 279
- Loszy Imre → Lósy Imre
- Lőrinczy Huba - 121, 125
- Lucanus, Marcus Annaeus - 56, 387, 391
- Lufft, Hans - 13, 14
- Lugossy József - 288
- Lukács György - 367
- Lukács László - 81, 147, 150, 151, 184, 260, 302, 305, 308, 441-447, 449-451
- Lukácsy Sándor - 19, 69, 153, 211, 357, 482
- Lundorp, Michael Caspar - 299
- Luther, Martin - 13-17, 21, 29, 30, 41-47, 108, 118, 134, 227, 331-334, 437
- Lutz, Georg - 315, 321
- Macchiavellus, Nicolaus - 291
- MacLeish, Archibald - 422
- Macrobius, Ambrosius Theodosius - 71
- Maczák Ibolya - 19, 35-37, 78, 101, 131, 157, 179, 207, 209, 287, 311, 324, 357, 385, 389, 449, 481
- Madarász Henrik - 144
- Madas Edit - 76, 287
- Magyari István - 41, 98, 103, 134, 274
- Makó Pál - 199

- Mallarmé, Stéphane - 411
 Mandich Antal - 169
 Mandonnet, Petrus - 211
 Mann, Thomas - 231
 Mannus, Simonus - 294
 Márai Sándor - 121-128
 Margalits Ede - 481, 484, 485
 Margolin, Jean-Claud - 226
 Mária Terézia, magyar királynő - 168, 169, 247, 329
 Máriafi István → Szaicz Leó
 Máriás József - 123
 Máriássy Béla - 143
 Márkus Albert - 147
 Márkus Zoltán - 55
 Marlowe, Christopher - 54
 Marnavics Tomkó János - 50
 Marosvásárhelyi Gergely
 → Vásárhelyi Gergely
 Marsch, Edgar - 334
 Martí Tibor - 181, 315, 324
 Marti, Hanspeter - 176
 Márton, Szent - 386, 388-390, 401
 Mártonfi Attila - 482
 Marza, d'Eva - 81
 Máté Károly - 95
 Mathesius, Johannes - 44, 45
 Matthaues, Christianus - 43
 Mátyás, I., Hunyadi, magyar király - 51, 52, 56, 59, 309
 Mátyás, II., magyar király - 130, 399, 400, 426, 443, 444, 451
 Medgyesy S. Norbert - 323, 353, 355
 Medgyesy Zsófia - 126,
 Méhes Pál - 98
 Meietti, Roberto - 290
 Meister, Aloys - 461
 Melanchthon, Philipp - 45, 332-334
 Melius Juhász Péter - 183, 335
 Menk, Gerhard - 228
 Menke, Bettine - 413
 Menke, Johann Burkhard - 415
 Mentényi Klára, F. - 386
 Mereskovszkij, Dmitrij - 370
 Merlus, Bartholomaeus - 296, 297
 Mészáros Károly - 317
 Mészáros Klára - 286, 287
 Mészáros Tibor - 124
 Meyer, Heinz - 54
 Meyer, Marc Aurel - 77
 Meyer, Walter E. - 332
 Michaud-Quantine, Pierre - 70
 Migazzi Kristóf - 168
 Mihálykó János - 20, 21, 34
 Mikes Kelemen - 117
 Mikes Mihály, III. - 148, 149
 Mikó Árpád - 395
 Mikszáth Kálmán - 122
 Milotai Nyilas István - 103, 453
 Miraeus, Aubertus → Mire, Aubert le
 Mire, Aubert le - 426, 429
 Miskolczi Csulyak István - 354
 Mitchell, Robert L. - 416
 Mitterbauer Helga - 85
 Mladoniovicz, Petrus de - 42, 44
 Mohaupt, Tobias - 445
 Mokos Gyula - 140
 Molnár Antal - 149, 262, 450-454
 Molnár Erik - 255
 Molnár Mátyás - 348
 Monok István - 76, 81, 95, 261, 286, 287, 451
 Monoszlóy András - 191
 Montinari, Mazzino - 234
 Moore → More, Thomas
 More, Thomas - 256
 Morel-Fatio, Alfred M. - 415
 Moretus, Balthasarus - 296
 Moretus, Ioannes - 296
 Móricz Virág - 130
 Móricz Zsigmond - 129-137, 257, 373
 Mornay, Philippe de - 107
 Morone, Johannes - 307
 Mossóczi → Mossóczy Zakariás
 Mossóczy Zakariás - 191, 229
 Mottman, Cornelius Heinrich - 462
 Moulin, Pierre du - 107
 Mózes Huba - 410, 412
 Mráz Ádám - 219
 Muckenhaupt Erzsébet - 323, 353
 Mugnoli, Lucio - 401
 Munsterus → Münster, Sebastian
 Murád, IV., oszmán szultán - 328
 Murdock, Graeme - 83
 Murtesan → Murtezán, török pasa
 Murtezán, török pasa - 473
 Musculus, Wolfgang - 335
 Musso, Cornelio - 290
 Müller, Gerhard - 315
 Müller, Johannes von - 272
 Münster, Sebastian - 77, 85, 156
 Myconius, Oswald - 334
 Nadányi János - 107
 Nádasdy Ferenc - 434
 Nagy Benedek - 97
 Nagy Iván - 151, 153, 155
 Nagy Júlia - 329
 Nagy László - 313
 Nagy Lukács - 319
 Nagy Mihály - 140, 142, 145

- Nagy Zoltán – 368
 Nalácz István – 478
 Napóleon, Bonaparte – 119, 139, 140, 143–145, 320
 Naritius, Ionas – 443
 Natalibus, Petrus de – 429
 Nemes Nagy Ágnes – 250, 251
 Nemeskürty István – 190, 191
 Németh G. Béla – 239, 250, 251, 256
 Németh László – 123
 Némethi Jakab – 302
 Némethy Emmi – 235
 Nequam, Alexander – 53
 Neszmeri Sándor – 286, 303
 Neugebauer, Salomon – 244, 245
 Neupauer, Andreas – 443
 Nicollier, Béatrice – 26
 Niederkorn, Jan Paul – 315
 Niemeyer, Max – 315, 321
 Nietzsche, Friedrich – 231, 234, 369
 Niképhorosz Grégorasz – 243
 Niképhorosz Kallisztosz Xanthopulosz – 244
 Nikolényi József – 481
 Noëlius, Marcus – 299
 Nora, Pierre – 340
 Noreña, Charlos – 226
 Nyéki Vörös Mátyás – 31, 34, 354–356
 Nyerges Judit – 261
 O. Nagy Gábor – 201, 482
 O'Malley, John W. – 176
 O'Meara, Dominic – 71
 Oborni Teréz – 77
 Ocskay György – 132
 Odorics Ferenc – 413
 Oecolampadius, Johannes – 333
 Oekolampadius → Oecolampadius, Johannes
 Oelinger → Ölinger, Albert
 Okolicsányi Imre – 169
 Oláh Gábor – 369
 Oláh Miklós – 77, 226, 450
 Oláh Szabolcs – 188, 190, 191
 Olevian, Caspar – 228
 Opitz, Peter – 332, 334
 Oporinus, Johannes – 244, 334
 Opre Tódor – 116
 Oranus, Ioannes – 291
 Orbán, VIII., pápa – 96, 180, 317, 321, 437
 Orczy István, VIII. – 230
 Orczy József, I. – 230
 Orczy Lőrinc – 225, 229, 230
 Órigenész – 375
 Ottlik Géza – 193
 Óvári Kelemen – 455
 Ovidius, Publius, Naso – 56, 82
 Ölinger, Albert – 227
 Óry Miklós – 38, 171, 184, 260, 262, 264, 267, 283, 377, 379, 449
 Ötvös Ágoston – 462, 463–466, 469–471, 474, 476, 477, 479
 Ötvös Péter – 283, 287, 355, 481
 Őze Sándor – 331, 332, 335
 Paczolay Gyula – 486, 487
 Paget, John – 146
 Pál Barbara – 148
 Pál József – 47
 Pál, III., pápa – 331
 Pál, IV., pápa – 229
 Pál, V., pápa – 402, 437, 445,
 Palacio y Palacio, José María de – 225
 Palacký, Franciscus – 42, 46
 Paláस्थ्य Gábor – 345, 346
 Pálffy Géza – 178, 315, 318, 451, 454
 Pálffy István – 208
 Pálffy Pál – 452
 Palkó Gábor – 312
 Pallotto, Giovanni Battista – 181, 315–317
 Pálóczi Horváth Ádám – 482
 Pantaleon, Heinrich – 227
 Pap Balázs – 118, 355
 Pap Dénes – 347
 Pápai Páriz Ferenc – 101
 Papp Géza – 353, 359
 Papp Kornélia – 482
 Parlagi, Jeremiaš – 26
 Paszkevics-Erivanszkij, Ivan Fjodorovics – 255
 Pásztor Árpád – 369
 Pásztor Lajos – 77
 Pavercsik Ilona – 200
 Pázmány Miklós – 287
 Péczely Dóra – 312
 Péczely József – 140
 Pécseli Király Imre – 354
 Pécsi Lukács – 191
 Pécsváradi Péter – 99, 100, 103
 Pellikan, Konrad – 227
 Peñalosa, Ambrosio – 149
 Péter János – 226
 Péter Katalin – 324
 Péter Márta – 403
 Péter, Canisius Szent – 106, 107
 Péterffy Károly – 78,
 Péterfy Jenő – 126
 Péterfy, Carolus → Péterffy Károly
 Péteri János – 450
 Pethe László, Hethesi – 19
 Pethő Gergely – 97, 327
 Petőfi Sándor – 122, 236, 250, 371, 419, 420

- Petrarca, Francesco – 69, 71, 82, 410–412
 Petrovay Zsuzsanna – 230
 Petróczi Éva – 31, 355
 Petthő Gergely – 97, 327, 328
 Pezelius, Christophorus – 295
 Phaas, Keeh van – 508
 Philippi, Henricus – 443
 Pinta, Miguel de la – 225
 Pintér Márta Zsuzsanna – 147, 270, 323, 327
 Piscator, Johann – 228
 Platania, Gaetano – 77
 Plautus, Titus Maccius – 263
 Plinius, Secundus Caius – 53, 56, 58, 59, 485
 Plotinosz – 71
 Plutarkhosz – 82, 84, 295, 393
 Pogány Gusztáv – 344
 Polanco, Iohannes – 306
 Pomogáts Béla – 371
 Porcsalmi András – 107
 Pósházi János – 95, 103–106, 108–110
 Possevino, Antonio – 397, 398
 Postel, Guillaume – 331
 Potebnya, Alekszandr – 195, 196, 198
 Pott, Michael – 272
 Pozsár Annamária – 286
 Pörnbacher, Karl – 173, 174
 Prágai Jeromos – 46
 Pray György – 199
 Prionius, Adamus – 443, 446
 Prodi, Paolo – 79
 Pseudo-Augustinus – 71
 Pseudo-Dionysius – 56, 59, 375
 Ptoleimaiosz – 56
 Pusztai Ferenc – 232, 482
 Puteanus, Erycius – 296, 301, 302
 Putnok János – 189
 Püspöki János – 107
 Quintilianus, Marcus Fabius – 184, 226
 R. Kiss István – 351
 Rába György – 159, 162, 252
 Rác Lajos – 78, 177
 Radetzky, Josef – 255, 256
 Radics András – 347
 Radnóti Sándor – 231
 Radvánszky Anikó – 337
 Radvánszky Béla – 99, 346
 Radvánszky György – 345–347, 350, 351
 Radvánszky Györgyné Máriaassy Johanna-Katarina – 351
 Radvánszky János – 337, 346–348, 350–352
 Radványzsky László – 337, 346
 Rahner, Karl – 375
 Rajcsányi György – 96
 Rajhona Flóra – 172, 185, 189
 Rajsli Ilona – 481
 Rákóczi Ferenc, II. – 117, 148, 168, 338, 340, 342, 350, 351
 Rákóczi György, I. – 133, 134, 136, 177, 181, 182, 222, 223, 317, 453, 454, 457, 461–466, 469–475, 477–479
 Rákóczi Pál – 452
 Rákóczi Zsigmond – 26
 Rákóczy → Rákóczi Ferenc, II.
 Rákos Péter – 125
 Rapaics Rajmond – 20, 23
 Rapos József – 118
 Rászlai Tibor – 105
 Ratzky Rita – 197
 Ravasz László – 130
 Reckforth, Kenneth – 420
 Rédei Ferenc – 327
 Réger Ádám – 353
 Reinhard, Wolfgang – 79
 Reinhart, Hans – 27
 Renan, Ernest – 231, 234
 Reske, Christoph – 397, 398
 Révay Péter – 434
 Révay Zoltán – 464–467, 470, 471, 476, 478
 Reviczky Gyula – 231, 236–241
 Réz András – 462, 474
 Réz Pál – 121, 440
 Rezik János – 344
 Ribadeneira, Pedro de – 95, 96, 291
 Riber, Lorenzo – 225
 Ribini, Ioannes – 98
 Ridolfi, Lodovico – 445, 446
 Riedl Frigyes – 248, 249
 Rimay János – 25, 26
 Ripelin, Hugo von – 53
 Rocci, Ciriaco – 315
 Rochais, H. – 376
 Rolla Margit – 258
 Rombauts, Edward – 427
 Rónay György – 191
 Rónay Jácint – 249, 250
 Rónay László – 123
 Rossetti, Dante Gabriel – 415
 Rotarides Mihály – 97, 98
 Rotondi, Giuseppe – 69
 Rotondò, Antonio – 27
 Rottal János – 478
 Rouillius, Guilelmus – 294
 Rousseau, Jean-Jacques – 370
 Rovere, Francesco della – 52, 53
 Royer Antal – 229
 Rozsondai Marianne – 395
 Rubens, Peter Paul – 427
 Rudolf, I., magyar király – 426
 Rugonfalvi Kiss István – 337, 347, 347, 351
 Rulichius, Bartholomaeus – 294

- Rüdiger, Fjodor – 255, 256
 Salamon Ferenc – 207
 Sallai Éva – 121
 Salmeron, Aphonsus – 155
 Sámbar Mátyás – 103–105, 108
 Sancte Augustino, Michael a – 434
 Sancto Anastasio, Oliverius a – 425–434
 Sándor György – 116
 Sándor, II., orosz cár – 256
 Sanfilippo, Matteo, 77
 Sárdi Margit, S. – 148,
 Sárosi János, Kis-sárosi – 148,
 Sartorius, Adam – 397
 Sawicki, Jakub – 78
 Scaurus, Marcus – 387, 393
 Schaff, David S. – 45
 Schiebeler, Daniel – 415
 Schiller, Friedrich – 233, 234
 Schindling, Anton – 85
 Schlegel, Friedrich – 124
 Schmidegh Ferdinánd – 325
 Schmidt, Anton-Heinz – 332
 Schmitt Miklós – 100
 Schnelzigk, Joannes – 294
 Schorn-Schütte, Luise – 332
 Schotten, Hans – 226
 Schönvitzky Bertalan – 284
 Schönwetterus, Theobaldus – 300
 Schöpflin Aladár – 372
 Schrauf Károly – 140
 Schröterus, Johannes – 300
 Schütz Antal – 121
 Schwarzenberg, Felix – 139,
 Schwarzenberg, Karl Philipp zu – 255, 256
 Scipio, Sebastianus – 443, 445
 Scobar, Bartholomaeus de – 285
 Scotus, Duns – 51, 52
 Se Boyar, Gerald Edwin – 54, 55
 Sebők Marcell – 25
 Segesvári István – 101
 Segesváry Viktor – 332, 334, 335
 Segneri, Paolo – 150
 Seib, Gerhard – 42
 Seibert, Jutta – 39
 Seifert, Arno – 334
 Selyem Zsuzsa – 312
 Séllyei Nagy Ignác – 169
 Seneca, Lucius Annaeus – 82, 83, 263, 379
 Sennyey István – 181
 Serpilius Sámuel Vilmos – 97
 Sesztov, Lev – 370
 Shakespeare, William – 54, 124, 240, 410,
 411, 440
 Sicco Simonetta – 465
 Siculus, Diodorus – 295
 Sigal, Gale – 54
 Sigrái András – 147
 Sík Sándor – 34, 121, 123, 127, 186, 207,
 375, 436, 446
 Simon Melinda – 99
 Simon Zsuzsanna – 368
 Sinai Miklós – 101
 Sinkó Ferenc – 184
 Sinkó Katalin – 395
 Sinkovics István – 450, 455, 457
 Sinnreich-Levi, Deborah – 54
 Sipos József – 368, 370, 373
 Sipos Lajos – 160, 367,
 Sirleto, Giovanni – 307
 Sixtus, IV., pápa – 51, 52
 Sixtus, V., pápa – 401
 Slavata, Michael – 43
 Slíz Mariann – 482
 Smet, Joachim – 428
 Smith, Warren S. – 59
 Snijders, Michael – 426
 Soarez, Cyprian – 79, 80, 184
 Soarius → Soarez, Cyprian
 Soltész Katalin, J. – 409, 412
 Solymán → Szulejmán, I., oszmán szultán
 Somlyó György – 409, 411
 Sommervogel, Carlos – 151
 Somosi János – 139–146
 Sotvello, Nathan – 96
 Southwell, Nathaniel – 95
 Sóvári Soós Kristóf – 183
 Söveges Dávid – 211
 Spangár András – 327
 Spartianus, Aelius – 393
 Spencer, Herbert – 239
 Spengler, Oswald – 369, 370
 Spenser – 54
 Speroni, Charles – 488
 Stanyhurst, Guillaume – 36
 Staud Géza – 259–261, 273, 274, 276–280,
 323
 Steinert Ágota, 122
 Steinhuber, Andreas – 305
 Stengel, Karl – 298
 Sterne, Laurence – 140
 Stoll Béla – 31, 114, 115, 117–120, 346, 353,
 354
 Strada, Famiano – 284, 433
 Strattmann, Theodor Heinrich – 343
 Strozi → Strozzi, Pietro
 Strozzi, Pietro – 468
 Sturm László – 121
 Sturm, Johann – 227, 228
 Sumonyi Zoltán – 129, 133–137
 SURIUS, Laurentius – 429

- Swedowska, Jadwiga – 266, 267
 Swinburne, Algernon Charles – 164
 Sylvester György – 146
 Sylvius, Aeneas – 42, 46
 Szabó Ágnes – 99,
 Szabó András – 25, 26, 31, 355, 468, 486
 Szabó Ervin – 367
 Szabó Ferenc SJ – 31, 34, 38, 80, 83, 176,
 184, 355, 375, 377, 378, 441, 445, 449,
 Szabó Flóris – 199
 Szabó G. Zoltán – 115
 Szabó István – 179
 Szabó Károly – 299, 395
 Szabó Lőrinc – 372
 Szabó Márton – 170
 Szabó Miklós – 147, 148
 Szabó Péter – 177, 207
 Szabó Zsuzsanna – 357
 Szádeczky Lajos – 151, 153, 155
 Szaic → Szaicz Leó
 Szaicz Leó – 199-206
 Szaitz Antal Mária – 199, 482
 Szakály Ferenc – 451
 Szalay László – 180
 Szamuely Tibor – 372
 Szaniszló Zsigmond – 149
 Szaniszló, Kosztka Szent – 404
 Szántó (Arator) István SJ – 305-310, 331,
 400
 Szántó Konrád – 184
 Száraz Orsolya – 147, 150
 Szarota, Elida Maria – 324
 Szász Károly – 252
 Szatmárnémeti Mihály – 104, 106, 108
 Szávai János – 126
 Szávay Gyula – 386
 Széchényi György – 230, 286
 Széchényi István – 123, 371
 Széchényi Miklós – 456
 Széchy Mária – 470
 Szedmák Andrea – 329
 Szednik János – 302
 Szegedi Dániel – 107
 Szegedi Kis István – 107, 335
 Szegedy-Maszák Mihály – 125, 126
 Székács József – 255
 Székely György – 42, 44
 Székely Mózes – 146
 Szekeres András – 236
 Szekfű Gyula – 178, 179
 Szekler Enikő – 243, 245
 Szelepcsényi György – 280, 339, 341
 Széles Csongor – 413
 Szelestei N. László – 9, 35, 37, 96, 189, 205,
 209, 353, 385, 388
 Széll Kálmánné Arany Juliska – 248
 Szemere Pál – 144
 Szemerényi Ágnes – 119
 Szenci Kertész Ábrahám – 104,
 Szenci Molnár Albert – 225, 226, 229, 461,
 486, 487
 Szentandrásy (Csiky) István – 451
 Szentés Éva – 9
 Szentmártoni Szabó Géza – 114, 119, 346
 Szepes Erika – 410
 Szerb Antal – 99, 123
 Szerdahelyi István – 410
 Szigeti Csaba – 409, 411
 Szijártó M. István – 168, 170
 Sziklay János – 452
 Szilágyi András – 395
 Szilágyi Csaba – 262
 Szilágyi Domokos – 313
 Szilágyi Sándor – 463, 464, 470
 Szilas László – 262
 Szilasi László – 355
 Szily János – 169
 Szinnyei Ferenc – 248
 Szinnyei József – 148, 151, 236
 Szirmay Antal – 119, 120
 Szitár Katalin – 125
 Szlávay Pál – 229
 Szoboszlai Pap István – 140
 Szophoklész – 127
 Szögi László – 287
 Szőke Mária – 164
 Szörényi László – 115
 Sztálin, Joszip Viszarjonovics – 119
 Szulejmán, I., oszmán szultán – 226
 Szymanska, Magdalena – 266, 267
 Szymonowicz, Szymon – 263
 Tahy Gáspár – 115
 Takada, Yasunari – 71
 Takáts Gyula – 417
 Tamás, Aquinói Szent – 52, 56, 63, 69, 70,
 188, 189, 211, 212, 216-218, 354, 355,
 360, 378, 379, 381, 387
 Tar Gabriella Nóra – 325
 Tarján Tamás – 312
 Tarjányi Eszter – 409
 Tarnai Andor – 95
 Tarnóc Márton – 186, 449
 Tartzianus, Paulus – 245
 Tasi Réka – 13, 26, 35-37, 104, 114
 Tegye Imre – 227
 Tejfalvi Csiba Márton – 107
 Telegdi János – 280
 Telegdi Miklós – 85, 183-191
 Telekesi István – 276
 Teleki József – 101

- Teleki László - 249
 Teleki Mihály - 470, 478
 Terentius, Publius Afer - 82, 263
 Tertullianus, Quintus Septimius Florens
 - 155
 Teszelszky, Kees - 425, 429, 432, 434
 Theiner, Augustinus - 79
 Theodosius → Theodosziosz, I., Nagy,
 bizánci császár
 Theodosziosz, I., Nagy, bizánci császár
 - 272, 333
 Thimár Attila - 9, 435
 Thorday János - 267
 Thorndyke, Lynn - 54
 Thököly Imre - 339-343, 345-351
 Thököly Sebestyén - 450
 Thurzó György - 208, 400
 Tímár Kálmán - 306
 Timon Sámuel - 100
 Tolcsvai Nagy Gábor - 121, 312
 Tolnai F. István - 103-105, 107-110
 Tolnai Gábor - 207
 Tolnai Szabó Mihály - 110
 Tolnai Vilmos - 409, 413, 414, 423
 Tompa Mihály - 248, 253, 254, 420
 Tonk Sándor - 147
 Torma Károly - 149
 Torres, Francesco - 307
 Torti, Anna - 71
 Tóth Árpád - 368-371
 Tóth Gábor - 177
 Tóth István - 189
 Tóth Lőrinc - 251
 Töltényi Szaniszló - 415
 Török Ervin - 413
 Török Lajos - 125
 Trevisa, John - 54
 Trócsányi Zsolt - 152, 351
 Tsétsi János - 101
 Turba, Gustav - 179
 Túri Tamás - 101
 Turnovius, Johannes - 461
 Tusor Péter - 77, 78, 179, 181, 182, 284, 317,
 441, 450, 451, 453, 462
 Tüskés Anna - 39
 Tüskés Gábor - 51, 81, 83, 98, 99, 101, 117,
 323, 427
 Tverdota György - 121, 164, 165
 Tyczyn, Georgius de - 263
 Újvári Edit - 47
 Újváry Gábor - 77
 Újváry Zsuzsanna, J. - 209, 319, 449
 Ulászló, Łokietek, lengyel király - 244
 Unger Zsolt - 429
 Ungvári Tamás - 372
 Uther, Hans-Jörg - 485
 Uzoni Fosztó István - 147-151
 V. Kovács Sándor - 69
 Vadai István - 355, 461
 Vahot Imre - 236
 Valentin, Jean-Marie - 268, 269, 271, 272,
 274, 275
 Vámos Hanna - 461, 468
 Van Dijk, Rudolf - 434
 Vančóné Kremmer Ildikó - 262
 Vanyó Tihamér - 78, 79
 Várady Imre - 191
 Várady István - 453
 Várady Szabolcs - 423
 Varga András - 286
 Varga Imre - 323, 327
 Varga László - 427
 Varga Mátyás - 428
 Várkonyi Ágnes, R. - 77, 177, 207, 338, 348,
 350, 351
 Várnagy Antal - 172
 Varsányi Orsolya - 13
 Vas István - 351, 422
 Vásárhelyi Gergely - 39, 107,
 Vásárhelyi Judit, P. - 461
 Vass Péter - 38, 449,
 Vay József - 141
 Vecchi, Alessandro - 293
 Vécsey Károly - 255, 256
 Vega, Christophorus - 89
 Vega, Diego de la - 292
 Velics László - 148
 Verancsics Antal - 189, 469
 Verdussius, Hieronymus - 300
 Veresmarti Mihály - 99
 Vergilius, Publius, Maro - 56
 Verlaine, Paul - 411, 416
 Vermigli, Pietro Martire - 335
 Veszelovszkij, Alekszandr - 192
 Vialardi, Francesco Maria - 290
 Viczai → Viczay János
 Viczay János - 358
 Viczián János - 260
 Vigh Éva - 232
 Vilmos, III., Orániai - 433
 Vinkovics Benedek - 280
 Virág Benedek - 411, 412
 Viskolcz Noémi - 398
 Visser, Arnoud - 427
 Vitelleschi, Mutio - 447
 Vives, Juan Louis - 225-230
 Vivesz János Lajos → Vives, Juan Louis
 Vladár Zsuzsa - 101
 Vocht, Henry de - 225
 Voetius, Gisbertus - 107

- Voigt Vilmos – 481, 482
Voinovich Géza – 248, 251, 254, 257, 409, 417–419, 421
Voltaire, François-Marie Arouet – 140
Vörös János – 219
Vörösmarty Mihály – 122, 124, 127, 236
Vrakking, Theodulf – 431, 434
Vries, Anne de – 427
Wagner, Richard – 234
Waldman, Louis – 53
Wallaszky Pál – 100
Walter, Peter – 79
Waters, William – 413
Weber, Christoph – 316, 321
Węgiński, Andrzej – 109
Welkusiński, Petrus – 443
Wellmann Imre – 167
Wenkheim Béla – 253–255
Wesselényi Ferenc – 338–340, 464, 468, 478
Wesselényi Polyxena – 146
Wessinghage, Dieter – 228
Weszprémi István – 96
Widmannstätter, Johann Albrecht van – 481
Widmanstadius → Widmannstätter, Johann Albrecht van
Wiegand Károly – 417
Wieland, Christoph Martin – 417
Wielkiego, Aleksandra – 263
Wilde, Oscar – 231
Wilpenhoffer Albert – 281
Windischgrätz, Alfred – 255, 256
Winkelbauer, Thomas – 179
Witsen Geysbeek, P. G. – 427
Wolf, Hieronymus – 244
Wolsschatus, Gerardus – 293
Wordsworth, William – 415
Wree, Olivier de – 429
Wujek, Jacobus – 260
Xenophón – 295
Xyländer, Guilielmus – 244, 245
Zábrácsky József – 169
Zalay Tamás – 318
Zalka János – 385
Zanetti, Alessandro – 298
Zawiczki, Jan – 263
Zedler, Johann Heinrich – 100
Zelada, Francisco Javier – 320, 321
Zemplényi Ferenc – 113
Zepper, Wilhelm – 228
Žerotin, Karl – 25
Zichy Géza – 237
Zichy Imre – 236
Zichy Rafaelné, gróf – 232
Zimándi Pius – 190
Zimmermann Zsigmond – 345, 346
Zoltai Dénes – 234
Zombori István – 177, 262, 385
Zrínyi György – 328
Zrínyi Ilona – 337, 342, 344, 345, 347, 348
Zrínyi Miklós – 25, 122–124, 127, 133–135, 144, 232, 283, 287, 325–327, 338, 461, 464
Zrínyi Péter – 123, 134
Zvara Edina – 81, 95
Zwingli, Ulrich – 108, 331–333, 335
Zsámár József – 41
Zsámboky János – 226, 229, 283, 427
Zsigmond Ágost, I., lengyel király – 468
Zsigmond Ágost, II., lengyel király – 78
Zsigmond király → Zsigmond, Luxemburgi, magyar király
Zsigmond, Luxemburgi, magyar király – 309, 323
Zsirai Miklós – 191
Zsoldos Sándor – 159
Zsoldos Xavér – 120

Tartalom

- Ajkay Alinka: **Egy hipotézis és néhány bizonyág** ■ 13
- Bajáki Rita: **Mit üzen Pázmány?** ■ 19
- Balázs Mihály: **Forgách Imre és Béza levélváltása** ■ 25
- Bán Izabella: **Pázmány bűnbánati zsoltárai a prédikációk tükrében** ■ 13
- Bartók István: **„Stabat mater” (!) – Jegyzetek egy Pázmány-prédikációhoz** ■ 35
- Báthory Orsolya: **A lúd, a hattyú és a *Felelet*** ■ 13
- Bene Sándor: **Andreas Pannonius lélekfelfogásának forrásaihoz**
– **Bartholomaeus Anglicus: De proprietatibus rerum** ■ 49
- Bitskey István: **Pázmány prédikációi és a Tridentinum** ■ 77
- Blum, Paul Richard: **Péter Pázmánys Seelenlehree** ■ 87
- Bogár Judit: **Pázmány Péter alakja a 18. századi protestáns irodalomtörténet-írásban** ■ 95
- Csorba Dávid: **Kálvinista Kalauzok** ■ 103
- Csörsz Rumen István: **Gúnyos-gúnytalan**
– **Közelítések a 18. századi magyar közköltészet humorához** ■ 113
- Di Francesco, Amedeo: **Pázmány képe Márai Sándor műveiben** ■ 121
- Dóbké Ágnes: **Pázmány-recepció és intertextualitás XX. századi művekben** ■ 129
- T. Erdélyi Iлона: **Peregrináció és tudásvágy**
– **Somosi János sárospataki tanár úti naplója 1814-ből** ■ 139
- Fazakas Gergely Tamás – Száraz Orsolya: **„a’ mint ezt Pázmány Péter Cardinál szépen megmutattya” – Kolosvári Pál és a Haller György felett mondott halotti prédikációja (1630)** ■ 147
- Finta Gábor: **A múlt különbözősége – Babits Mihály Októberi ájtatosság** ■ 159
- Forgó András: **Pázmány Péter a 18. század végi vallásügyi vitában**
– **Egy röpirat tanulságai** ■ 167
- Gábor Csilla: **Elmélet a gyakorlatban: Pázmány prédikációja az elmélkedésről és az imádságról** ■ 171
- Guitman Barnabás: **Szükségesnek tartotta-e Pázmány Péter Erdély önálló államiségát?** ■ 177
- Horváth Csaba Péter: **Hogyan írt prédikációt Telegdi Miklós és Pázmány Péter?** ■ 183
- Horváth Kornélia: **A nyelv reflexiója az irodalmi szövegben (Ottlik Géza *Minden megvan*)** ■ 193
- Hubert Ildikó: **Szaicz Leó, Szép és ritkább magyar mondások** ■ 199
- Illik Péter: **„Kétszáz ezer Magyar héjával vagyon Magyar Ország ez tizenhárom esztendő alatt...” – Apokaliptikus túlzás vagy szomorú realitás?** ■ 207
- Jelenits István: **Pázmány és Szent Tamás imádságai** ■ 211
- Juhász Szandra: **Két „kompilációs” levél a Lochner-hagyatékban** ■ 219
- H. Kakucska Mária: **Vivesz János Lajos, Pázmány Péter, Juan Luis Vives (Orczy Lőrinc) és Hargittay Emil** ■ 225
- Kardeván Lapis Gergely: **Ha úr ír**
– **Egy századvégi hírlapi vita mentalitástörténeti nézőpontból** ■ 231

- Kecskeméti Gábor –Szekler Enikő: **Egy Pázmány-exemplum filológiai háttere és intertextuális kapcsolatai** ▪ 243
- Kiczenko Judit: **Arany János és a Szent István-rend** ▪ 247
- Kilián István: **Pázmány és színjáték** ▪ 259
- Knapp Éva: **Pázmány Péter pozsonyi magánkönyvtárának kötetei a budapesti Egyetemi Könyvtárban** ▪ 283
- Lázár István Dávid: **Szántó (Arator) István SJ tevékenysége a római Collegium Hungaricum megalapításában** ▪ 305
- Maczák Ibolya: **Három ómódi hattúy – Pázmány Péter alakja a kortárs szépirodalomban** ▪ 311
- Martí Tibor: **Pázmány Péter bíboros, esztergomi érsek nemzetközi és hazai kapcsolatrendszeréhez: Három kiadatlan Pázmány-levél** ▪ 315
- Medgyesy S. Norbert: **Fidelis defensor, Patriae, Deo, Imperatori ac Populi – Iskoladráma Pázmány kortársáról, Esterházy Miklós nádorról** ▪ 323
- Óze Sándor: **A nem birodalmi német protestantizmus álláspontja a török kérdésben a reformáció első időszakában** ▪ 331
- Radvánszky Anikó: **„Hol vagytok Lutheránusok, hogy protestáljatok?” – Adalék az eperjesi véstörvénytörés történetéhez – Zrínyi Ilona Radvánszky Jánosnak címzett levele alapján** ▪ 337
- Réger Ádám: **Pázmány-hivatkozások Kájoni János Hymnariumában** ▪ 353
- Sipos Lajos: **Babits Mihály és az „ellenkultúra” képviselői a Tanácsköztársaságban** ▪ 367
- Szabó Ferenc SJ: **Szent Bernát hatása Pázmány misztikájára** ▪ 375
- Szelestei N. László: **Adatok Pázmány Péter prédikációinak 17. századi használatához, I. – Kuzmics Péter kanonok Szent György-napi prédikációja** ▪ 385
- Szilágyi András: **Illusztrált díszcímlapok Pázmány Péter Kalauz című művéhez és Káldi György bibliafordításához** ▪ 395
- Tarjányi Eszter: **Ars poetica-szerű szonettek, szonett-szerű ars poeticák – Arany János: Az ihlet perçe és a Naturam furcâ expellas** ▪ 409
- Teszelszky, Kees: **A magyar toposzok használata a kora újkori Németalföldön – Szent Gellért, Szent István, Szűz Mária és a magyar korona megjelenése a németalföldi irodalomban** ▪ 425
- Thimár Attila: **„A méret a lényeg?” – Gondolatok a Kalauz könyvförmájáról** ▪ 435
- Tusor Péter: **Ki lehetett Pázmány jezsuita feljelentője?** ▪ 441
- J. Újváry Zsuzsanna: **„De látom az Isten igéjének éhségét” – Adatok a szatmári jezsuita misszió rengházalapításának történetéhez** ▪ 449
- Vámos Hanna – Vadai István: **Pázmány Péter és I. Rákóczi György titkosírása** ▪ 461
- Voigt Vilmos: **Meglepetés: Pázmány imádságos könyvének proverbium-használata** ▪ 481
- Melléklet** ▪ 489
- Személynévmutató** ▪ 495